

Tanulmányok 36.

VARGA CSABA

ELMÉLETI JOGTUDOMÁNY
Körkép, dilemmák, útkeresések

PÁZMÁNY PRESS

VARGA CSABA

Elméleti jogtudomány
Körkép, dilemmák, útkeresések

A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
JOG- ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI KARÁNAK
KÖNYVEI

TANULMÁNYOK 36.

Sorozatszerkesztő: *Szabó István*

VARGA CSABA

ELMÉLETI JOGTUDOMÁNY
Körkép, dilemmák, útkeresések

PÁZMÁNY PRESS
Budapest
2017

A kiadvány a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
támogatása keretében valósult meg:
Központi Alapok Program KAP16-71010-1.2-JÁK azonosítószámon.

© Varga Csaba, 2017

© PPKE JÁK, 2017

ISSN 2061-7240

ISBN 978-963-308-297-3

Kiadja:
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kara
1088 Budapest, Szentkirályi u. 28–30.
www.jak.ppke.hu

Felelős kiadó: Dr. Szabó István dékán

Szerkesztés, nyomdai előkészítés: Szakaliné Szeder Andrea

Készült a Vareg Kft. nyomdájában
www.vareg.hu

TARTALOM

Előszó	11

I. TUDOMÁNYFILOZÓFIAI ALAPOK

Visszavont emberi teljesség? Eszmeuralom és tetszőlegesség	17
1. Az ember és tudása lényegi korlátozottsága	17
2. Reflexió és önreflexió	19
3. Ráció és kultúra	20
4. Emberi képesség, világegység, közösségiség	21
5. Az egyetemesség hite és csapdája	21
6. Észuralom a global village útján	22
7. Tömegesség; a számosság kultúrája	23
8. Az eszme mint világpiacon portéka	24
9. Demokrácia, globalizmus	25
10. Az emberi teljesség megélhetése mint a szervesség talaja	26

Bizonyosság, bizonytalanság esendősége, avagy az emberi tudás

eredendő társadalmisága	27
1. Külvilág, emberlét, s a tudás mint az ember társadalmasodottságában teremtett második természet	27
2. Tudás, nyelviség, kultúra	36
3. Jogtudomány s a bizonyosságkeresés örök kérdése: az originalizmus példája	38

Természetjog? Jog?

1. Természetjog – emberi közegben	43
2. Jog – emberi vállalkozásában	49
3. A transzcendencia üzenete	51

A jogtudomány természete

1. Tudomány	55
2. Humaniorák	57
3. Jogtudomány	59
4. Finomítások	60
5. A jogtudomány tárgya és köre	63
6. Módszertan: modellálás mint leírás, modellálás mint ideáltípus-alkotás	64
7. Következtetés	70

II. Kelsen / Hart

Hans Kelsen a kontinentális jogi gondolkodás formaadója	75
1. Európai előzmények	75
2. Kelsen fellépése	77
Herbert Hart, csoda és jelenség	89
1. A Hart-csoda	89
1.1. <i>A brit szintér</i>	90
1.2. <i>Személyes beérkezés</i>	93
1.3. <i>A mű beérkezése</i>	95
1.4. <i>Verbális szociologizmus</i>	99
1.5. <i>Brit mintává nemesedés</i>	102
2. A Hart-jelenség	102
2.1. <i>Egy különös ortodoxia születése</i>	103
2.2. <i>A XX. század meghatározó irányai</i>	106
2.3. <i>A hazai recepció kérdőjelei</i>	107

III. JOGFILOZÓFIA, JOGELMÉLET

A teoretikus jogi gondolkodás jövője	113
1. Kérdés és tudás	113
2. Jog és jogfilozófia	113
2.1. <i>Jog és bölcselkedés kapcsolódásai</i>	113
2.2. <i>Látszatok a modern formális jogban</i>	115
2.3. <i>Differenciáció a komplexitásban</i>	117
3. Következmények?	119
3.1. <i>A jogfilozófia diskurzivitás-rekonstrukciójára visszaszorulása</i>	119
3.2. <i>A természetjog megoldatlansága</i>	121
3.3. <i>Pozitív jog – jogpozitivizmus nélkül?</i>	125
4. A periféria virágzása	127
Elméleti jogtudomány a világválság ölelésében	129
1. Kérdésfeltevés	129
2. Tünetek	130
3. Teoretikus alapkeresések	135
4. Kiútkeresések	139
5. Egy lehetséges válasz körvonalai	144
Tudományos-technikai forradalom és globalizmus	147
1. Normalitás és képzelőerő a mindenkor fennálló rend-gondolatban	147
2. Közvetlenül megválaszolendő kérdések	149

3. A jogi jelenség lehetséges új dimenziói.....	152
4. A jognak magának előrelátható alakmódosulásai	155
5. Paradigmaváltás jogfelfogásunkban.....	157
6. A ma körképe.....	160
Jogdogmatika	163
1. Jog és jogdogmatika	163
2. A jog és rendszerként történő gondolati újraképzése	166
3. A jog mint gyakorlati cselekvés és kontempláció egysége.....	170
4. Kontinentális jogeszmény és a tudományos dogmatizmus igénye.....	172
5. Törekvések a szabály-alapúság oldására.....	177
6. A ma tapasztalatainak körképe.....	179
‘Jog’, ‘jogtudomány’, ‘tudomány’	181
1. Kritikai pozíciók	181
1.2. <i>Ad Bódig Mátyás: Jogdogmatika és jogtudomány</i>	181
1.2. <i>Ad Győrfi Tamás: A jog fogalmi rendszere és az indokok dogmatikája</i>	190
1.3. <i>Ad Cserne Péter: Jogdogmatika versus policy</i>	192
2. Társadalomfilozófiai távlatban.....	194
A dogmatika természetétől a jog természetéig.....	197
1. Újragondolás	197
1.1. <i>A jogdogmatika általában</i>	197
1.2. <i>Szembeítve a nem-fogalmiasított joghagyományokkal különösen</i>	199
1.3. <i>Tudományelméleti alapokat érintő következtetések</i>	203
2. Teoretikus perspektíva: jog- és jognyelv-valóságok.....	205
IV. TEORETIKUS KIÁGAZÁSOK	
Jogelmélet, jogi néprajz.....	211
1. Találkozások	212
2. Diszciplínák.....	217
3. A jogász érdeklődés relevanciája.....	223
4. Jog és/vagy jogok.....	227
5. Summázat	235
Ösnépeink jogszemlélete	237
1. Tényadat és értelem: A rekonstrukció öncsapdája	237
2. Kultúrafüggőség.....	241
3. Eddigi vélt tudásunk az őstársadalmak természetéről	241

4. Analógiák és visszakövetkeztetés lehetősége?	252
Irodalom? Jogbölcsélet?	255
1. Mesterséges világunk	255
2. Benne embervoltunk, emberségünk.....	256
3. A jog és irodalom angol–amerikai s francia változatai.....	259
4. A jog és irodalom német, spanyol s egyéb változatai.....	265
5. A magyar hagyomány	270
6. Érdeklődésünk lényege.....	272

V. TANULSÁG

A jog talánya.....	275
1. Kutatások az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében	275
2. Szabó Imre és tanítványai	279
3. A harmadik generáció	284
4. A ma és feladatai	290
Jogfogalmunk változásai	293
1. Jogfogalom.....	293
2. Jogbölcsélet.....	297
3. Morális tanulság	299
A jogbölcselkedés állapota Magyarországon	303
1. Nemzetközi környezet	303
2. Magyar körkép.....	305
3. Kihívás: A jogi kultúrák és a jogászai gondolkodásmód összehasonlító történeti tanulmányozása	317
4. Kihívás: A jogállam és a jogállami átmenet paradigmatikus kérdése	321
5. Elmélet és gyakorlat ütközése	325
6. Perspektívák	326

VI. A JOG ÉS MIBENLÉTE

Jog és nyelv? Jog mint nyelv?.....	331
1.A jog és a nyelvi megjelenés.....	331
2. A jog és nyelvei.....	334
3. Eleve nyelvi hordozottság.....	336
4. Nyelv és jog mint ontológiai közvetítők	339
5. A jog mint nyelvi játék	340
6.A jog mint nyelv	345
7. Jog és jogműködés mint a társadalmi folytonosság dinamizmusának kerete.....	347

Az emberi jogok problematikája	351
1. Az emberi jogok történelmi vázlata	351
2. Az emberi jogok megalapozása	355
3. Az emberi jogok természete	362
4. Az emberi jogok egyetemessége és/vagy különössége	364
5. Következtetés	369
A jog és a jogi érvelés természete	371
1. Martti Koskenniemi érvei	372
2. Fogadtatás a nemzetközi jog irodalmában	384
3. Jogontológiai alapok	388
VII. A JOG ÉS MEGVALÓSULÁSA	
‘Külső’ és ‘belső’ a jogban	401
1. A ‘külső’ és a ‘belső’ viszonyának természete	401
2. A ‘külső’ és ‘belső’ mint jelenségcsoport	404
3. A ‘külső’ és ‘belső’ mint megközelítés	409
4. A ‘külső’ és ‘belső’ végső egysége a társadalmi totalitásban	412
Célok és eszközök a jogban	413
1. Jog és jogtechnika	413
2. II. János Pál pápa és az egyház társadalmi tanítása	414
3. Jogi ellentétpárok és egymásba átcsapásuk	421
4. A jog mint <i>ars</i> : a honnan s hová egysége	423
A bírói eljárás természetének kutatása	425
1. Alapmegfontolások	425
2. A megközelítés lehetőségei	427
3. A normatív konstitutivitás és következményei	428
4. A tényproblematika	432
5. A lételméleti megközelítés többlete	435
Teória és gyakorlatiasság a jogban	439
1. Jog és jogtechnika	439
2. Átalakítás és ugrás	440
3. A jognyelv és a jogalkalmazási szituáció	441
4. Jogváltozás; a jogi gondolhatóság	444
5. Formalizmus, szemben az alkalmazások életteliségével	446
6. A homogenizálás öncsapdája	449

7. Jogi kultúrák és jogi problémamegoldások	451
8. A Tiszta Jogtan kérdésfeltevése.....	454
9. A jog mint zárt/nyitott kontinuum.....	457
Jog, jogértés, jogalkalmazás	459
1. Klasszikus örökség	459
1.1. Kontinentális jog	459
1.2. Angolszász jog.....	463
2. Jogszemléletünk valóság tartalma.....	464
2.1. Professzionális deontológia	464
2.2. Elméleti magyarázat.....	464
3. Jogi világképünk összetettsége.....	470
3.1. Kontinentális mentalitás	471
3.2. Angolszász mentalitás	471
4. Ember a jog gépezetében.....	472
A bírói döntéshozatal »fekete doboza« és a joguralom.....	473
1. Jogszemléletünk alapkérdései	473
1.1. Normativizmus és jogi valóság(re)konstrukció.....	473
1.2. A jogtételezés önmagában elégtelensége.....	474
1.3. A bírói folyamat ontológiai rekonstrukciójának kettős eredménye.....	475
1.4. A jog mint szabály s a jog mint kultúra	478
1.5. A posztmodernné oldódás többlete	479
1.6. 'A jog' mint kifejezés metaforikussá válása	480
1.7. Az 'európai/nemzetközi joguralom' többletkérdése	481
2. Változatok.....	483
2.1. A jog mint szubszisztencia s a jog mint konvencionalizáció.....	483
2.2. Szövegben megtestesültség, fogalmiasítottság, logizáltság.....	483
2.3. Megszorítás/oldás, általánosítás/kivételezés	484
3. Jogi berendezkedések vallatása	485
3.1. Joghagyományok, jogi kultúrák.....	485
3.2. A feladat tépje.....	486
A tanulmányok forrása	489
Tárgymutató.....	499
Jogforrásmutató	505
Névmutató.....	507

ELŐSZÓ

Egyetlen gondolkodói életíven belül a jelen tanulmánykötet immár egy négy-generációs sorozat¹ első gyűjteményi műve. A vizsgálódás tárgya fél évszázadot meghaladó idő óta azonos lévén, joggal feltételezhető, hogy az ezen hosszú időszak alatt zajló kutatásokban minden kideríthető kiderítésre került, s végtére legalább a szóbanforgó gondolkodónak biztos tudása van tárgyról.

Mint életünk egyéb dolgaiban azonban, a látszatok itt sem feltétlenül a lényegről szólnak, s a mindenkori tájékozódások akkor és ott és azon összefüggésekben esetleg megnyerő biztonsága nem szükségképpen ígervény arra, hogy teljes sikerrel járt a mélységbe hatolás is.

Mert nem különbözvén más ismerettárgyaktól, a jog úgyszintén tűnékeny jelenségnek bizonyul. Rengeteg vonása tárható fel; ám habár lehetnek ezek mind igazoltan valós összetevők, vonatkozások és feltételező körülmények, önmagukban pontosan úgy nem adják ki a jogot s nem összegződnek igazán az e néven ismert társadalmi jelenséggé, mint ahogyan biológiánk s élettudományaink részletvizsgálódásokban kimerülő úgyszólván végtelenített tudássorából építhető ugyan *scientia*, amire büszkéek joggal lehetünk, de ebből nemcsak élet nem lesz; még az is kisiklik kezünk közül, hogy mi az mindebből, ami generálhat vagy végső soron meghatározhat életet.

¹ Magyar nyelven a gyűjteményes kötetek sorát VARGA Csaba tollából *Politikum és logikum a jogban. A jog társadalomelmélete felé*. [Elvek és Utak] Budapest, Magvető, 1987. 502. & <http://mek.oszk.hu/14300/14393/> és *Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből*. [Jogfilozófiák] Budapest, ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák” projektum, 1994. xix+503. & <http://mek.oszk.hu/14500/14525/> összeállítása nyitotta meg, amit második sorozatként *A jog mint folyamat*. [Osiris könyvtár: Jog] Budapest, Osiris, 1999. & <http://mek.oszk.hu/14500/14510/>, *A jog társadalomelmélete felé*. [Jogfilozófiák] Budapest, [Osiris], 1999. xi+326. & <http://mek.oszk.hu/15300/15303/>, valamint *A jog mint logika, rendszer és technika*. [Jogfilozófiák] Budapest, [Osiris], 2000. 223. & <http://mek.oszk.hu/15300/15304/> gyűjtőkötetei – s a teljes időszakra visszatekintően az *Útkeresés*. Kísérletek – kéziratban. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2001. 167. & <http://mek.oszk.hu/15300/15346/> speciális gyűjteménye – követtek, majd a sort a *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2004. 450. & <http://mek.oszk.hu/15100/15172/> vaskos műve zárta akkor le.

Mai bölcselmünk arra látszik utalni, hogy a *Naturwissenschaften* mintájára hiába lépett elő önnön pozitívitásainak bővületében szintén okozati vagy kvázioksági nézőpontú tudományként a *Sozialwissenschaften*, mindaz, ami rólunk szól, tehát mindaz, ami (habár tárgyiasított formában magunkból kivetítve) végső soron (esetleg szociális dimenziókban interszubjektív, tehát egymás közötti köztes térré emelve) mégis magunk vagyunk, nem redukálható egyszerűen azon formákra (intézményekre, eljárásokra, ezekre emelt professzionális deontológiákra), amikké pedig tárgyiasítottuk. Humán marad mindez, azzal a beláthatatlan összetettséggel és mélységgel, s nem utolsó sorban kimeríthetlenséggel, ami maga az ember.

Érdekes módon, ámde törvénytzerűen az, hogy – egyes irányaikban – időközben a jogot esetleg emberi szükségletben s emberi gyakorlatban feloldottuk, e szinten végső soron mégis találkozhat azzal, hogy – más követett irányokban – a jogban az ember transzcendentális irányultságát, létének értelmét, s ebben értékkereső és értékmegvalósító vágyát keressük. Mintha a világ legegységesebb vallási (gondolati) teljesítményeiben megbúvó *Nagy Szintézis* eszménye² bukkanna fel itt is, a praxis materialitása s a spirituális ösztönződések idealitása valamiféle végső egységeként.

Veszélyes korban élünk, mert új éváink új almákat fogyasztanak, s a jelen időket jelző mérték nélküli önelégültségben gyakorlatilag nem maradt már irányjelzőnk. Tanácstalanságunkat csak fokozza, ha józan emberi értelmünk iránymutatását s benne a megtapasztalás általi mindennapos visszacsatolást/megerősítést mesterséges értelmek sora rendszerszerű bátorítottsággal visszaszoríthatja vagy felülírhatja, és ezzel sorra a jelentéktelenség irrelevanciájába taszítja azt, ami mindenkori egyedi jelenének megélésében maga az ember. Már pedig jogunkban pontosan ez zajlik a merő tételezés adományának gátlástalan birtokbavételével, majd ezzel felfegyverkezetten az embertől tételezett pozitívitásnak mint jogi kizárólagosságnak egy fölöttes én parancsaként elfogadottat

² A hindu, kínai és más ősi filozófiáktól a kereszténységig ismert a megszerezhető tudás, művészeti érzékenység és emberi érzelmvilág végső egysége, a tovább nem fokozható teljesség, a *Gesamt-összefoglaltság* netovábbjaként, nyugati kultúránkban az olykor Isaac Newton teljesítményének elismerésére, olykor Richard Wagnertől a szándéka kifejezésére alkalmazott Nagy Szintézis, melyben a diszjunkciók formájában a tagadással a dichotomizálásra épített kultúrák egymással logikai ellentmondásban megfogalmazott nyelvi alapállításai is – ezt azonosította egyébként Hamvas Béla a szerinte Thalesszal kezdődő nyugati civilizációval, s ezért vélte egészében tévútnak – feloldást nyerne. A Nagy Feloldás (a profetikuss/eszkatologikus *The Great Resolution*) szinonímájaként ld. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. [1996/1998.] Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/> 150., s benne 160. jegyzet.

formalizmusával történő joguralmi gondolattalanságú és könyörtelenségű érvényesítése megkísérlésével.

Hiszen láthatjuk, hogy egyre-másra születnek ítéletek, anyagi fejlettségüknél és a mai tudományművelésben elfoglalt szerepüknél fogva mintaadónak tekintett országokban s honunkban is, melyek egy új világszemlélet zsarnokaként s egyben valamiféle világgazdaság kíméletlen hírnökeként évezredek belátásokat csapnak arcul, az erőfölénnyel rendelkezőket a kötelező többlet gondoskodás kötelve alól mentesítve vagy egyéni tragédiákban részeseket, bűncselekmények áldozatait esőket egyre inkább megfosztva a történelemben mindenkor ismert védekezési módoktól. Ügyvédi csapatoktól kimunkált jogi formulák vagy hasonló szerepkörben tanúsított egyéni bírói gondolkodásmódok álljanak is háttérükben, ezek jellegzetesen makulátlan jogi/jogászai levezetések, törvénybetűkből következtetve vagy törvénybetűktől hagyott hézagok látszólagos szabályozási űrjét egy a nagyvilágban hallatlan „erkölcstelen, de jogszerű” magánönkény lehetőségével kitöltve – egymásra halmozódásukban ráadásul olyan módon, hogy a társadalmi bizalom és szolidaritás minden ilyen arcul csapása az ilyen formalisztikummal felfogott joguralom egy újabb győzelme lesz, pedig nem más ez sem, mint a társadalmi önszerveződés további porlasztása a *jog* állítólagos eszményének, egy merőben konstruált, egyoldalúságában ember- és társadalomellenessé tett mesterséges értelemnek a jegyében.

Hiszen a jogban is maga az ember rejlik – jobb esetben az egészséges ember, ki történelme során folyvást fejleszti ugyan képességeit, de sohasem olyan elidegenítően, hogy az önmagával szembe fordítható legyen. Merthogy a jogban is maga az ember rejlik, aki tárgyasít ugyan, megtartja azonban uralmát tárgyai fölött. Egyebek közt erről szólt kiegyensúlyozottabb korokban a *judicium*, a jogászai bölcsesség csakúgy, mint a falusi bíróktól, a kádiktól jelképezett és minden korokban nagy tiszteletben tartott gyakorlati bölcsesség.

Mert tudja az ember, hogy formáiban magát formázza, ám azt is tudja, hogy miközben formáit játszatja, voltaképpen önmagával játszik – egy mindenkor veszélyes, mert többesélyűségével emberi sorsokat alakító, így hát felelősségteljeséget kívánó játékot.

Hiszen társadalmi játszma a jog. Szavakkal játsszuk, amik egyszersmind közvetítők és helyettesítők. Mihelyt viszont az eszközt önállósítva öncélként működtetjük, magunk is könnyen romboló zsarnokká változhatunk.

A jelen kötetben átfogott néhány évtized gondolkodása ennyiben szól a korábbiakban látottaknál még nagyobb összetettségről s még mélyebb – ám mint mindig kibukkan: örök emberi – dilemmákról, amik pedig újrafontolást kívánnak. Hiszen pontosan úgy megválaszolásra várnak, mint a nem egy szem-

pontból most már valamelyest egyszerűbbnek – leegyszerűsítettebbnek – tetsző korábbi évtizedek problémázásai. Aminek a nyomatékát immár az adja, hogy az utóbbi negyed évszázadban a nemzet sorsának marsallbotja visszakerült magához a nemzethez, hogy ha messze nem is légüres térben s innen-onnan jövő befolyásolási kísérletek nélkül, mégis maga – a jogász pedig már csak szakmájának alapszabályait követve sem mondhat mást: kizárólag maga – döntsön saját jövődjéről.

A Szerző

I.

TUDOMÁNYFILOZÓFIAI ALAPOK

VISSZAVONT EMBERI TELJESSÉG?

Eszmeuralom és tetszőlegesség

1. Az ember és tudása lényegi korlátozottsága

Az ember történelmi társasságában sem más, mint egy végtelenül összetett s mindent átfogó valóság-struktúra (totalitás) piciny töredéke, akinek e mindenkori egészről s bármely más töredékéről is kizárólag intellektusával mesterségesen lemetsett, valós összefüggéseinek kibogozhatatlan mélységéből kiszakított és elkülönített némely vonatkozást illetően lehet csupán vajmi tudása. Miután összes tudománya együttvéve sem lehet több, más, vagy igényesebb, mint valamiféle artificiális izoláció emberi racionalizációjának az időleges és korlátozott terméke, tudományai együvé rakva sem összegződnek átfogó valódi tudássá, s a lényegbe hatolás képességével együttesen sem rendelkeznek. Hiszen másutt, mást és másként ragad ki ugyanezen össz-egészből az anatómia vagy a biokémia, a fizika vagy a kozmológia. A *unified science* egykor dédelgetett eszméje ezzel maradt ott, ahol a tudományok axiomatizálásának gondolata közel egy évszázada felragyogott – hogy kevés dicsőséggel telten, de a nagyravágyás kudarcának tanulságával gazdagabban csendben kihunyjon. Mert tudatában kell lennünk annak, hogy analitikussá tett egységek halmazává preparált bármely helyzet bármiféle analízisével azt érhetjük pusztán el, hogy további analitikus elhatárolásokat s ezeket különböző oldalakról megtöbbszöröző háttérhelyzeti kérdéseket hozunk művileg létre; s minthogy csupán buzgalmunk lehetett nagy, de mesterkéltné kérdésseltevéseinkkel nem értünk el egyebet, mint magunk hajtotta mókuskerekünket tovább pörgettük, abból azonban ki aligha bújhattunk – nos, mindezzel bizonyosan befejezetlenné (mert befejezhetetlenné) avattuk ún. tudományaink önfejlődését, ám lényeglátásban jótányit sem vihettük előre. Legfeljebb további artificializálások – fogalmi hasítások, analitikus megkülönböztetések – tömegével (javaslataival s megvitatásaival) még hatalmasabbra duzzasztjuk az úgynevezett tudományban bízó érdeklődés mesterségesen képzett látásmódját.

Intellektusunk ezek szerint olyan köldöknéző orgánus, amely hivatása szerint másra hivatkozik ugyan, de egyetlen *voyeuri* lehetőségként látni kizárólag önmagát tudja, vagyis észleléseit és azokra vonatkozó reflexióit. Tudományként – csupán példával élve – a teológia, a magfizika és a biológia egyike sem jár eltérő cipőben. Emelkedett személyiségének hála, a teológus kiemelkedhet ugyan tudománya *qua* tudomány eredendő korlátozottságából, ha és amennyiben romlatlanként megmaradt emberségében olykor még meg tud szólalni a transzcendentalitás; ám ez – hozzátehetjük – szerkezetileg aligha más, mint amikor a természetbúvár tudományos biztonságába beléfojtja a szót emberi esendőségében való rádöbbenése arra, hogy maga is teremtetett lény, vagyis immár önmaga is szükségképpen kívül esik az önmegértés (emberi megérthetőség) határain.

Mit tudunk hát magunkról? Ugyanolyan keveset, mint környezetünkről. Tapogatózunk, próbálkozunk. Megkísérlünk összefogni másokkal. Vagy dacol, mint a franciák: elméleteket faragva, *more geometrico*, sarkosan és éléssel, kikerekítetten, mintha magát a valóságot szedné ráncba, pedig franciás stílusával csak emberi hívságot vetít ki tudományossága. Vagy alázattal s kulturált szépséggel, mint az angolok, kik lankadatlan buzgalommal szedegetik össze, csokorba gyűjtve apró megfigyeléseik részadatait – mintha csak madarak röptét követné figyelő tekintetük, ám beszélgetve, elmerengve észleléseikről: hisz tudják, többet nem tehetnek, ez hát mindössze az, amiből tán mégis kikerekedhet valami. Beláthatjuk, hogy nemes vállalkozás ez, a legemberibb, mi egyáltalán gondolható, de ugyancsak emberien esendő. Tesszük, mert mást nem tehetünk, miközben azért felsejlik: aligha jutunk sokkal többre ezzel, mint cukros-vizes búrájában tucatnyi társával vívódva a légy, neki-neki röpködve az üvegnek, ám annak esélye nélkül, hogy természetét, képességeit legyőzve aláröplésre elszántan kiszabadíthassa magát végzetes fogságából.

Sejthetjük csupán, csecsemőből felcserepedésünk *development*-rekonstrukciójaként, hogy legfontosabbként (avagy: egyik legfontosabbként?) érzékszerveinkkel kapcsolódunk ahhoz, amit magunktól megkülönböztetve világnak szoktunk nevezni. Észlelünk, majd észleleteinket értelmezve (saját tehetségünk – tehetőségünk – szerint racionalizálva) a világot intellektualizáljuk. Ámde ma már tudjuk: racionalizálás, intellektualizálás egyaránt általánosításra épül. Vagyis azt, amit tudni vélünk, kivetítjük, *projection*áljuk arra, amit csak remélünk, mert racionalizálásunk tudományos logikájából következőnek gondoljuk.

Azt viszont tudjuk, hogy észleléseinket feldolgozó pszichikumunkhoz nagyon sok minden szól még – jóval több, mint amit állítólagos tudományunkkal

a világ birtokba vétele büszke tetteivel eddig intellektualizált gombostűnk hegyére tűzhattunk –, így egyebek közt még: érzések, érzelmek, álmok, hitek, hangulatok, látomások, intuíciók. És akkor nem is beszéltünk még tudatalattink elfojthatatlanul felszínre bukkanásáról, ösztönünk parancsoló szaváról s mindarról, ami ily mélységből jön. Nem beszéltünk ezekről, hiszen jószerivel semmit sem tudunk róluk. Az előbbi ügyében a híres-neves pszicho-analitika aligha jutott egyelőre tovább a merő figyelemfelhívásnál, *zoon*-mivoltunkra keményen emlékeztető ösztönéletünkről pedig illendő szeméremmel jobbra hallgatásba szoktunk burkolózni – hacsak egyenesen az illetlenség vagy épp a bűn (civilizációknban szégyenként megélt) kategóriájába nem soroljuk.

Miközben persze azt is tudjuk, hogy a humán *perceptio* alanyi és tárgyi oldala valóságos különválasztásának megoldatlan filozófiai dilemmájához hasonló megválaszolhatatlanságába bukik annak szintúgy kínzó kérdése, vajon pszichikumunkban – úgymond – összegződve valójában mi (vagy ki) szól voltaképpen hozzánk ilyenkor, s mennyi ebből a külvilág kvázi-fizikális (detektálható, tehát tesztelhető, úgyszólván kísérletileg nyomon követhető) hatása, és mennyi egy valamiképpen önmagunkból visszavetített (és pszichikumunk működésében közvetlenül aligha uralható) *auto-retroprojectio*. Hasonlóképpen szintén sejthetjük csupán, hogy életünk megélése mindezeknek – emlékképeiknek, mentális feldolgozásaiknak – szüntelen gomolygásából folyvást általánosít, hogy végül is vagy tanulság gyanánt ráébredjen egy korábban nem sejtett összefüggésre, vagy egyediként, agyműködésünk (stb.) pillanatnyi zavaraként elutasítva megkísérelje elreteszelni mentális továbbélésének (hatásgyakorlásának) a lehetőségét.

2. Reflexió és önreflexió

Embervoltunk mindenesetre ebben a nemigen tematizálható összességben élődik meg újra és újra, megszakítatlanul, amiben alapvető fogódzónk mindennapi életünk, s benne természetes értelmünk, élettapasztalatunk, formába öntést vagy bármiféle lezárást soha nem igénylően folyamatosan alakuló (így nevezett) ember(stb.)ismeretünk. Mindez jórészt tudatosítatlanul, spontánul zajlik bennünk, ébrenlét és álom, cselekvés és tünődés, elhatározottság és kétegy, rutinírozott kimozdíthatatlanság és mardosó bizonytalanság, dac és ösztön szülte újakezdés bármiféle megállást, egyoldalúságot, révbe érést, megállapodást vagy tökéletesedést mindhalálig soha nem ismerő egymásba folyásában.

Önfegyelmünk tudatos önkorlátozás és elszánt akció, kezdeményezés terméke – társas kapcsolatainkban és magányunkban, a *delphoi* örökség („Ember, ismerd meg tenmagad!”) hagyományában egyaránt. Nem csoda hát, ha az is ezek révén bontakozhat csupán ki, amit ismeretnek s tudásnak vélünk. Ebből sarjadjhat tehát az, amit megismerésnek szándékozunk. Mert sohasem magától, mindig valamiért és valaki(k) által – velünk és bennünk, gyakorlati célból, tehát hozzáadott többletből – jönnek létre egyneműségek/egyneműsítések a megkülönböztetlenség (heterogeneitás) talaján. Elvont fogalmak a mindennapiság látszólagos zűrzavarából, kaotikumából. Talaján? Igen, mert megkülönböztetetlen egységben munkáló és zajló mindennapiságunk válaszaként és függvényeként. Fokról fokra így növekszik fel és terebélyesedik el *fogalmiasításunk*; fogalmiasító gondolati eljárásaink tudatossá tételéből *racionalitásunk*; majd végül, egyeduralkodóvá magasodva – s ezzel kóros kinövésé, *hypertrophia*vá burjánozva és bennünket legújabb kori civilizációs fejlődésünkben nem sikertelenül maga alá teperve – a módszeres értelem, az ész uralmába vetett hitünk.

3. Ráció és kultúra

Világunkban ami van, együtt van. Mihelyst van, jelen van. Tehát hat, megkülönböztetetlenül. Ahogy embervoltom megnyilvánulásaiban éppoly kevéssé tehetem önállósult szereplővé bal fülemet vagy jobb hüvelykemet, és sem muzikalitásomat nem téphetem le színérzékelésben mutatott tehetségemről, sem lelkem szárnyalását nem függetleníthetem anyagcsere-folyamataim ciklikus állandóságának szükségétől, mihelyst kialakul az, amit elemző értelmünk fogalmi megnevezése bizonyos összefüggések megléte esetén rációnak, más összefüggések bizonyos állandósulása jellegzetesen érvényesülő szervező erővé válása esetén pedig kultúrának nevez, pontosan ilyen szétválaszthatatlansággal immár mindennapi részese lesz életünknek. Elpusztíthatatlanul, hiszen *robisoni* aktussal esetleges megtagadása is kizárólag szintén (egyfajta) továbbélését tudja csak eredményezni – függetlenül attól, hogy kényszeres elutasítása éppen nem erre irányult. Ilyen módon az, ami egyszer belénk épült, immár személyiségünk és személyességünk része lett, és ettől kezdve most már nem egyaránt jelenlétük, hanem csupán arányuk az, amin értelmesen eltűnődhetünk, amit ún. önnevelésünk során alakítani igyekezhetünk.

4. Emberi képesség, világegység, közösségiség

Az organikus emberlétben természetadta és kifejlesztett képességeink [*facultas*] mind harmonikusan jelen vannak. Háborítatlanul, együtt, saját súlyuknak és alkalmi kikívánczolásuknak megfelelően. Hiszen végső soron az ember tudatossága sem más, mint mindennapjainak egy másik – magasabb? logikai értelemben mindenképpen *meta*- – szinten történő leképezése, újraképezése. Tudásában, annak fogalmi szervezéséből és azt folyvást továbbfejlesztő kezdeményezéséből előálló tudományában nem más köszön vissza, mint ami az ember végtelenül összetett belvilágából hihetetlenül bonyolult személyes létezésében egyébként is (észleléseinek, ösztön-mivoltának stb. eredőjeként) felszínre bukkan – csak másként.

Mindez, amiről mint pszichikumunkban zajló folyamatról az imént megemlékezhettem, a legszorosabban személyes, utánozhatatlanul egyedi, de közösségben egyúttal másokkal megoszthatóan közösségi élménnyé válhat. Az *ember*, az ember *családja*, majd *törzse*, *nemzete*, amiben reprodukciója szociálisan, vagyis közös emlékeket gerjesztve és életvállalkozásra hívóan végbemegy – nos, nagyban-egészében ez az a kör, amelyben még közös élmények, másokkal megosztható céltudatok a mindennapi tapasztalás közösséggé avató közegében formálódnak, valóságosan természetszerű közvetlen kommunikációban még életszerűen visszacsatoltathatnak. Olyan *emberi léptékű tágasság* ez tehát, amelyben még a *mindennapiság* élettényeinek heterogeneitása kovácsol közösséget, nem pedig pusztá értelem, avagy az értelem álcájába bújtatott külső szándék vagy érdek. Kisebb vagy nagyobb mértékben ez az emberszerűen még átlátható sokaság az, amelyben a megélt életek egymásra rímelése, élettapasztalatok egymásra felelése, életmódok valamelyes harmóniája, mindezeknek valamiféle közösséggé kumulálódó szerveződése még a nehezen nevezhető ösztönéletből, tudatalattiból (stb.) is valami hasonlót aktivizál; nos, mindez a kimondatlant, pusztán sejtetettet vagy egyébként alig érzékelhető gesztussal jelzettet is ugyanúgy megértetté, mert egymással egymáshoz csiszolódott életek egymásnak szóló kifejeződéseivé avatja.

5. Az egyetemesség hite és csapdája

Ezért nincs univerzálissá, azaz parttalan tágaságúvá növelhető organicitás az ember életében. Ha mindenki mindenki máshoz tartozik, úgy megmaradt személyessége is bizonyosan elvész, hiszen ha megkülönböztetetlenül min-

denkihez, úgy már személyében senkihez sem tartozik. Kinek a mindenség a hona, annak nincs valójában otthona. Mert valahová tartoznunk nem függést jelent, hanem erőt, bensőséget. A visszahúzódás, erőgyűjtés, újragondolás és újjáképződés lehetőségét és ígéretét; a háttérét, ahonnan – megújulva – újra kiindulhatunk. A *megelő közösség* nem lehet filozófiai egyetemesség, mert éppen azáltal ad támaszt, hogy közvetít az egyes és az átlátatlan összes közt. S az emberlétben ami szerves, az közös napi gyakorlathoz, tehát a visszacsatolás és közvetlenség lehetőségeitől behatárolt partikularitáshoz, a megelőés tényleges folyamatához és lokalitásához, azaz *hic et nunc* tényleges közösségiségéhez (múltja tudatához és jövője reményéhez) kapcsolódik. Hiszen az, ami valóságos, az egyes, az emberlét szociális kitarulkozásában legfeljebb különös.

6. Észuralom a *global village* útján

Ha a *ráció uralmához* érkezünk, úgy ennek kritikátlanul abszolút elfogadásával eredendő szándékunktól függetlenül szükségképpen egyéb képességeinknek az alárendelődését, majd – saját törvényszerű útján továbbmenve – elszürkülését, sorvadásnak indulását, jelentéktelenné válását feltételezzük. Egy megvolt, működött vagy legalábbis folyvást remélt és megkísérelt egység felbomlását valamelyik kiválasztott összetevő javára ezek közül. Már pedig valaminek hirtelen önkényből vagy pusztán célszerűségből másodlagossá tétele nem más, mint visszautasítás, legfeljebb kiegészítő szerepre kárhoztatás, értékfosztás. Ha magunkról, valamely saját részünkről van szó, úgy öncsonkítás. Maga a kiválasztás aktusa pedig beavatkozás, tudatos rostálás, szegmentálás. Nem más tehát, mint egy természetadta rend letiprásával egy *mesterséges rendnek* művi úton történő összeeszkábálása, létfeltételeinknek olyan újjáképzése, ami(k) nek immár a fundamentuma is egyre mesterkétebben épített. Artificiális közvetítésekre támaszkodás a közvetlenség (közvetítetlenség) lehetősége helyett. És ezzel a változékonyság, művi befolyásolhatóság, valakik tetszőlegességére hagyatkozás elvileg szabad, de – tudjuk ma már, mert a felvilágosodás kora óta, s azelőtt évezredekkel is megtapasztalhattuk – erőfölénnyel alakítható piacára történő lépés, mások kényszerzubbonyába öltözködés. Nyugati kultúránk jelenidejében mégis ezt cselekedjük. És mind e közben boldogítónak tetszik, mert időközben egyszempontúvá vált *egonkat* kielégíti. Szilárdnak érezzük – persze csak úgy, ahogyan az atoll-szigetek koralljai lebegnek elég-séges tágasságot biztosító egymásba fonódással a tenger viharoktól időlegesen megkímélt felszínén, kielégítve lakói érzéki várakozásait. Nos, a racionalizmus

(mint – kizárólag a fenti képes kifejezés értelmében – egyfajta kóros túlfejlés, kinövés vagy eluralkodás) csak kezdet szokott lenni egy további korlátozatlan – mert önkorlátozással saját kezdeményezésből nemigen élő – önfejléshez vezető burjánzásban. Hiszen *fogalmakat* generál, azokból pedig *teóriákat* képez, amiknek fogalmi tanulságául végül *elveket* szűr le. Ha megsokasodva és mérhetetlen találékonyságú szerteágazó változataiban a világot belepve már odáig jut, hogy maga magát akadályozza, úgy – amint napjaink szokásos reakcióiban megfigyelhetjük – még több racionalizmusért kiált, kutyát a szőrével kezelni javasolva gyógyírül.

Mindez pedig immár egyetemessé, a *global village* határokat nem ismerő tulajdonává/meghatározójává lett, mert nyelvi-logikai formában véghezvitt általánosításon alapszik, mely leszakadva közvetlen tapasztalati alapzatától – létező embercsoportok életétől, gyakorlati meggyőződésétől, a közvetlenül megélhető gyakorlat próbájától és lehetséges visszajelzéseitől – önállósuló életre tesz szert. Az ember életterében is immár végtelenné – parttalanná, mert bárhová (azaz valójában sehová) tartozóvá – tágul, időben és térben egyaránt. Hiszen mint egy fogalmi konstrukció logikai váza, bármely nyelvre lefordítható, proposíciók sorozataként tetszőlegesen exportálható, s ezzel a közvetlen tapasztalás lehetőségétől immár elrugaskodottan (többé nem megélt emberi tanulságból fejlődve, de nem is függve már tárgyaként kiszolgáltatott tényleges embercsoportok gyakorlati próbájától) immár más fogalmakkal, teóriákkal s elvekkel párosodva is *szabadon generálhatóvá*, elvileg és logikailag tetszőleges irányban és módon továbbépíthetővé lesz. Kizárólag magából merítően önjáróvá és önélővé válik, mint egy kontrollálatlanul (tehát korlátozatlanul) tovaburjánzó sejt, mely másokat felfal, miközben önmagát folyvást szaporítja. Azaz terjeszkedik, míg csak más sem marad a színen, mint saját ilyenné formáltan megtöbbszörözött énje, hiszen minden mást felzabálva és elemésztve immár *firmamentuma* és *fundamentuma* sem lesz más, mint önmaga.

7. Tömegesség; a számosság kultúrája

Nyelvi kifejezésük látszólagos személytelenségével és időtlenségével szemben azonban az eszmék generáltatása valójában mindig emberek, nemzedékek munkája. Minél többen végzik, annál meghatározóbbá válhat. Korunk egyébként is egyre kevésbé más, mint *ideagenerátor* entellektüelek szabadon lebegő és a konkurencia-harc önmegvalósításában szüntelenül növekvő, egymást folyvást túlcitáló csoportjainak, ugyanakkor a szabadidő kielégülést és feltöltődést

eredményező eltöltésének ínségében szenvedő tömegeknek a paradicsoma. Ám a közösség létező határának az emberközelségtől kijelöltsége ezzel tetszőleges csoportoknak – akár azonosítatlan külső erőközpontoknak és szándékoknak – adja át a helyét. Mert itt már a többség fog számítani, kizárólag a *quantum*, a pusztaság *számosság*. Mint a demokratikusan védendő értékeknél. Az „Erősebb kutya...” és a „Sok lúd...” közmondásbeli kemény következményláncolata válik itt létezővé. Azoknak kezébe kerül a persze gátlástalanul kiaknázható esetleges erőfölénnyel történő megállapítása és terjesztése, akik többen vannak. Akik hangosabbak. Akiknek bármely okból – tudatos számítással előre felkészülten vagy az alkalmat szemfülesen kihasználva – több lehetőség adatik kultiválására, szétsugároztatására, kíváncsi színben láttatására, másokkal elfogadtatására. Akiknek több vagy gazdagabb egyetemük van, számosabb, meghatározóbb vagy rangosabb publikációs fórumaik, gazdagabb ösztöndíjaik, befolyásolásra alkalmasabb tömegmédiумаik. Meg – éppen nem véletlenszerű kiegészítőként – gazdasági-katonai befolyásuk, pénzügyi fölényük, alkalmasan előkészített jogi-szervezeti keretük, amiben bármiféle logisztika ereje megsokszorozódhat. Főként, ha a hozzáférés demokratizmusa jelszavával egyszersmind az igény-szintet is folyamatosan egyre lejjebb szállítják, érzéki élvként magasztalva azt, ami közös nevezőként kikerülhet a tömeges önmegvalósításból. Az ilyen min-taadás viszont már maga sem egyéb, mint az aranycsináló mesterségnek pusztaság emberi vágyakozásból megélt realitássá válása, hiszen ami tegnap esetleg még ocsmánynak minősült (a dolgok ironiája folytán lehangosabban tán épp általuk kikiáltottan), mára egyszeriben gyönyörűvé, az általuk kiáltványozni méltóztatott új világ újonnan induló időszámításának hírnökevé válhat, ha valakik szüksége vagy érdeke éppen így hozza.

8. Az eszme mint világpiaci portéka

Az eszme tehát *világpiaci portéka* lesz, szabadon nyútható préda, a gazdasági imperializmus világfelosztásából, a világháborús összecsapást előkészítő XIX. századi gyarmatosításból ismert versenyszabályokkal: “Oszd meg, és uralkodj!” – másokat és másokon; hiszen arról ugyan ki tehetne már, ha történetesen éppen olybá tűnik fel, hogy igaza van, hiszen globalizáló molochjában, erőfölényében véletlenül egész falkája igazságként ugyanazt, a haszonélvezői kör számára hasznosat mondja.

Az emberlét minősége akkor korcsosul el és saját vívmányaként valamely kiválasztott képességének a túlnövelése akkor hatalmasodik el maga az ember

felett, amikor már *diagnosis* felállításának a lehetősége sem vetődik fel. Amikor szükségképpen bekövetkező talajvesztését, elbizonytalanodását, a mesterségesé tett részek közti természetes együttműködés felbomlásából adódó diszfunkciókat, az elidegenedés komforthiányos, mert az otthon melegségét nélkülöző érzetét az ember már képtelen lesz megválaszolni, mert racionalizmusa aligha bátoríthatja olyan válaszra, amelynek kiindulópontjául pontosan önnön korlátozásának kellene szolgálnia.

9. Demokrácia, globalizmus

Euro-atlanti civilizációnkban egy ilyen átalakulás már nagymértékben lejátszódott, a XIX. század utolsó évtizedeitől máig ívelően. Úgy tűnik, hogy mindig olyan civilizáció volt a hajtóereje, amely elsődlegesen húzott hasznát az eszméknek a *global village* univerzális piacára viteléből, a fogalmilag általa kimódolt és kikiáltott egyetemes világboldogító tanoknak és felsőbbrendűként átnyújtott elveknek önző imperializmusa agressziója szolgálatába állításából: talán leginkább jellegzetesen a francia civilizáció a két világháború közén, majd az Amerikai Egyesült Államok, második világháborús győzelme nyomán. Ellenszegülői pedig elsősorban azon népek sorából adódhattak, amelyek egyébkénti gyengeségük okán így vagy úgy vesztesként kerültek ki e folyamatokból, miközben – szerencsájukra – élt annak megsejtése bennük, hogy tényleges erőtartalékaik azok valóságos forrásaiban rejlenek: a lét organicitása emlékének történelmileg megőrzött tudatában, a *saját hagyományban*. Magyarország bizonyára ez utóbbiak közé tartozott, s érdemes eltűnődnünk azon, vajon Nyugaton az írek és a baszkok, Közép-Európában a lengyelek s a baltiak, Balkán térségében pedig akár a románság, akár az oly sokféle szláv népek vajon miből merítették erőt a harchoz, ki-ki a saját előéletének tapasztalatiságából táplálkozó túlélési stratégiához. Szép új világunk megvalósulásába átlépve ma már másként markánsak a kitüntetett hatalmai, hiszen ez az újfajta *ideokratia* – mint az elv zsarnoksága – kéz a kézben mindenekelőtt a globalizmussal jár. S miután eluralkodhatott, a kor szellemeként most már a résekbe is behatolt. Úgy tetszik, Németországot szintén átalakította második világháborús vereségük után, s ma már közös közép-európai jövőnk izgalmas – talán egyenesen korszakváltó – kérdése, vajon bekövetkezik-e pontosan e nagynációnál majd valamiféle kijózanodás, vagy hosszú távú társadalmi kibontakozásuk ügyét változatlanul maga alá fogja rendelni eddig egyértelműen nyertes-

ként bevált, bizonyos önfeladás árán magukat mintanemzetként reprezentáló politikai-gazdasági számításuk.

10. Az emberi teljesség megélhetése mint a szervesség talaja

Létünk, mint összesség, becsesebb bármely partikulájánál. Támaszt csak összetettségünk belső egyensúlyaiban remélhetünk. Hitünk erősödése még ráébreszthet jelenünk fonákságára, annak előreláthatóságára, hogy az, ki túl sokat nyer, veszít is, sőt, ha szenvedélybetegként elvakulttá válik, úgy a végén kizárólag vesztésként, újjászületésre képtelenül önmagába rongyolódva kerülhet csak ki a játékból.

Amikor kevesebbet véltünk még tudni, fogódzóként *erény és arány* kívánalmával egyaránt tisztában voltunk. A *teljesség megélhetéséért* isteni adománynak kijáró köszönetet rebegettünk. S mert teremtettségünket és létünknek múltból merítő keretbe szabottságát egyaránt szent hagyományunkként tiszteltük, a *szervességben* is a világ rendjét láttuk. Nos, ma már pontosan hasonló gondolati töből fakadnak a teológiai, a magfizikai, a biológiai gondolkodás korszerű alternatívái. Hiszen kiderült, hogy a szeretet, a szív hangja elhalkulhat, ha éppen meg nem némul a fogalmi élveboncolásban; a felbonthatatlan világösszefüggésről vallott keleti bölcelem Nyugaton is aktuálissá lett annak felismerése nyomán, hogy a részecskevilág elméleti búvárlása már eljutott az önmagában vájkálásig; teoretikus modellek pedig immár vagy hipotetikus posztulátum függvényeként tételezik az életet, vagy olyasmi munkálását kezdik újraérezni benne, amit pedig egykor még léleknek hívtak őseink.

Nem szabad röstellkednünk, ha egyszer még eltöprengünk arról, vajon mi is tesz bennünket voltaképpen emberivé, és miért változatlan feladatunk, hogy lehetőleg nemcsak megőrizve, de tehetőségünk szerint gazdagítva is, mindezt majd utódainknak továbbáfarkodásra továbbadhassuk.¹

¹ Gondolati háttérként vö. még VARGA Csaba: Joguralom? Jogmánia? Ésszerűség s anarchia határmezsgyéjén Amerikában. *Valóság*, 2002/9. 1–10. & In: MOLNÁR Krisztina (szerk.): *Az év esszéi. 2003.* Budapest, Magyar Napló, 2003., 99–114.; VARGA Csaba: Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái. In: MEZEY Katalin (szerk.): *Sodródó emberiség. Tanulmányok Várkonyi Nándor: Az ötödik ember című művéről.* Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2000. 61–93.; VARGA Csaba: Mérték és érték, avagy az öncélúság önvesztélyesége. [Kipke Tamás interjúja.] *Új Ember*, 2004. június 20., 3.; VARGA Csaba: Kudarcot vallott kereszteshadjárat? Amerikai önbizalom, orosz katasztrófa. *PoLiSz*, 2002. december – 2003. január, 68. szám, 18–28. Mindezek egybegyűjtve: VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredvégen. Minták, kényszerek – múltban, jelenben.* Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/15100/15172> 98–113., 208–243., 244–247. és 405–422.

BIZONYOSSÁG, BIZONYTALANSÁG ESENDŐSÉGE, *avagy az emberi tudás eredendő társadalmisága*

1. Külvilág, emberlét, s a tudás mint az ember társadalmasodottságában teremtett második természet

Hol állunk? Kik vagyunk, és mik vagyunk? És mi az, ami körülvesz bennünket – embertársaink, a környezetünket képező állat- és növényvilág, s persze az úgynevezett élettelen természet képében? És mi mindennek a sorsa, s persze a miértje? Az emberrel magával egyidős az a töprengés és kutakodás, a szellem isteni adományának az a megélése, amely lassan-lassan, fokról fokra, az embernek evilága intellektuális és érzelmi belakásához, s ebben a hit és a tudás kultúrájának kialakulásához, így ezek legkülönbözőbb – vallási, tudományos, média-közvetítési és sok egyéb – intézményesedéseihez elvezetett. A jog, vagyis valamiféle eszményi *ordo* antropológiai gyökereit, alapmotívumát kutatva egyre többször vélhetünk ráérezni valamiféle mély hasonlóságra a transzcendenciához, az istenlét felismeréséhez vezető emberi megrendüléssel, és eredendő okként emberlétünk totális bizonytalansága, az egzisztenciális elveszettség – mert a „Mi?” és „Miért?” végső kérdésének érdemben megválaszolatlansága – elviselhetetlenségével.

Ma már legtöbbször specializációink legszűkebb nézőpontjából és módszeressé csatornázott mesterkéeltségéből tekintünk ezeknek egy-egy – mesterségesen kiválasztott, módszerességünkkel természetes közegéből egyébként is kiemeltnek a vizsgálódásunk érdekében előzetesen preparált, hiszen fogalmiasításaink révén eleve denaturáló – szeletéhez;¹ ráadásul úgy, hogy az elődeink hagyományai átörökítésével előálló társadalmi kereteink közt legtöbbször nem is lát(hat)juk át ennek teljes (bár bármiféle jelentésadást kizárólag ebben és ekként meghatározó) folyamatát. Ami az úgynevezett *tudományt* illeti, az

¹ Hasonló szellemben lásd VARGA Csaba: Irodalom? Jogbölcselet? *Magyar Napló*, 2007/8. 17–22. és *Iustum Aequum Salutare*, 2007/2. 119–132.

az emberi közösség jóváhagyó gyakorlatában a tudás-birtoklás monopolistája lett; miközben persze jórészt elszakította magát az emberi bölcsességtől,² s így – a mai posztmodernnek mondott divatig, az egykor minden emberi tudás természetyszerű fundamentumának tekintett természetes értelem megtagadásáig elérkezve – fokozódóan érdektelenné vált abban az ősi kötődésben, ami egykor még *természetes emberi belátásból, józan észből, mindennapi megtapasztalásból*, azaz a nagy kultúrákban nem is olyan régen még igazság-kritériumként szolgáló *common sense*-ből származtatta eredményeit.³ Ritka, és a tudomány szentként őrzött műhelyébe befogadtatásra majdnem reménytelen esélyű, úgyszólván véletlen nagy vállalkozások kísérik csupán már meg, hogy olykor kísérletet tegyenek „A Nagy Szintézis” álmának valamiféle megvalósítására,⁴ amellyel az intuíció, a sejtés,⁵ az ösztönződés szintjén mégis megfogalmaz-

² Vö. VARGA Csaba: A racionális jogszemlélet eredendő ambivalenciája. Emberi teljességünk széttörése a fejlődés áraként? In: BUSCH Béla [et al.] (szerk.): *A jogtudomány és a büntető-jog dogmatikája, filozófiája. Tanulmánykönyv Békés Imre születésének 70. évfordulójára*. Budapest, [Osiris], 2000. 270–277. és VARGA Csaba: Visszavont emberi teljesség? Eszmeuralom és tetszőlegesség. *PoLiSz*, no. 82. (2005) 14–21.

³ Vö. pl. Peter G. SACK: Law & Custom. Reflections on the Relations between English Law and the English Language. *Rechtstheorie*, vol. 18. (1987) 421–436. Ld. még pl. Anna WIERZBICKA: *Experience, Evidence, and Sense. The Hidden Cultural Legacy of English*. Oxford–New York, Oxford University Press, 2010., mely az idézett három kulcsszóban látja feltárulni a XVII–XVIII. századi brit empiricizmus örökségét.

⁴ Gondolati párhuzamban az egész problematikával lásd pl. Seyyed Hossein NASR: *Knowledge and the Sacred. The Gifford Lectures 1981*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 1981.

⁵ Jellegzetes, hogy a tudományok tudományában, azaz a „tisztá” – mert bármiféle tartalom iránt közömbös, pusztá mennyiségekkel/számokkal mint szimbólumokkal operáló, s ennyiben mesterségesen képzett emberi gondolati játékként is felfogható – tudományban már ez is valamelyest kodifikált: „A matematikában sejtésnek nevezzük az olyan állítást, ami a matematikai logika eszközeivel formálisan nem bizonyított, mégis erősen valószínű.” (<https://hu.wikipedia.org/wiki/Sejtés>). Vagyis: „Olyan megállapítás ez, mely nem bizonyított [...]”. A sejtéssel szembeállítandó a hipotézis (vagyis elmélet, axióma, elv), ami elfogadott alapokon nyugvó tesztelhető állítás. A matematikában a sejtés egy korrektnek tetsző bizonyítatlan megállapítás.” <https://en.wikipedia.org/wiki/Conjecture>; ld. még Karl R. POPPER: *Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge*. New York, Basic Books, 1962.

hatnak összefüggő víziót a világról – olyasféle gondolati keretet adva, mely egységessé szervezheti⁶ mindenkor elért tudásunkat.⁷

Meggyőződésem, hogy általánosságban beszélve embervoltunk feltételeiről, bizonytalanságunk, a páni félelem az űrtől az, ami intellektualitásunkat s benne képzelőerőnket részben létrehozza, és mindenekelőtt felkorbácsolja. Lelki adottságunkból következik, hogy elsődlegesen valamiféle (végső soron: bármilyen) biztonságot szeretnénk tudni magunk körül: egy zugot (és itt ismételnem kell: végső soron bárhol és bármit), ahol otthon érezhetjük magunkat, ahol és amiben tehát megnyugodhatunk.⁸ Hitünk a világról s mindaz, amit tudni vélünk arról, amit talán érzékelhetünk – s persze arról is, ami az érzékszervi tájékozódás lehetőségén bizonyosan kívül esik, de amit épp lelki ösztönződésünk jegyében minden erővel megpróbálunk mégis valamiképpen tapinthatóvá tenni, hogy mindezeket majd a maguk idején immár bizonyosságok sorozataként magunkból kivethessük –, nos, mindez e folyvást kínzó szükségérzet időleges kielégítéséből adódik. Mert kivetítjük ezeket – pontosan az *extrapolatio* mód-

⁶ A XIX. és XX. század fordulójára ön maga bevezetésének mámorában a tudomány már minden pozitív tény és az általuk elérhető világmagyarázat hordozójának hitte magát, melynek immár egyetlen feladata, hogy az összes tudományt egyesítve, azaz *unified science* gyanánt egyetlen elvből vezesse le mindmegannyi rész tudását. Az Egyesült Államokban kísérelték meg ezt a század első felében – és vallottak tökéletes kudarcot; a mozgalmuk maga pedig a csendes enyészete lett. Mint újból kiderült: a tudás Istené; az emberé pedig a pusztító törekvés, mely bármely lépésében sikeres lehet, de mindvégig töredékes, visszavezetési láncolatában a semmiből induló s végső soron a semmibe visszahulló marad. Vö. VARGA Csaba: Jogdogmatika, avagy *jus, jurisprudentia* és társai – tudományelméleti nézőpontból. In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Jogdogmatika és jogelmélet. A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2006. november 10-én és 11-én rendezett konferencia anyaga*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2007. 11–26. 3. jegyzet.

⁷ Az emberiség örök álma ez. A szent hagyomány jegyében *Szent Ágoston* és *Aquinói Szent Tamás* – módszeres megközelítésükben s így az eredményeiket kifejező eltérő gondolati kultúrákban egyaránt mutatkozó kvázi-ellentét ellenére – vágyott egységbe fonódására (s egyidejűleg mint végső misztikus titokra) lásd VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/148–150>. Jellegzetes ezért, hogy az egységként láttatásnak még legkimagaslóbb képviselői is – például az olasz *Pietro Ubaldi* (1866–1972) vagy a románként Erdélybe száműzött *Constantin Noica* (1909–1987) ld. https://en.wikipedia.org/wiki/Pietro_Ubaldi ill. https://hu.wikipedia.org/wiki/Constantin_Noica – a kanonizált tudományon kívül állásuk okából nem számíthattak sem tudományos környezetre, sem egyetemes ismertségre. Hazai gondolatiságban részben hasonlítható volt egyfelől Hamvas Béla, másfelől Várkonyi Nándor munkásságának végső indítatása; ld. mindenekelőtt <http://www.hamvasbela.org/> és <http://hamvasbela.lap.hu/>, valamint [https://hu.wikipedia.org/wiki/Hamvas_Béla](https://hu.wikipedia.org/wiki/Hamvas_B%C3%A9la) ill. <http://www.varkonyinandor.hu/>.

⁸ Dirk BAECKER: A társadalom mint kultúra. *Magyar Lettre International*, 2000/ösz. 7–9. Bővebben pedig Dirk BAECKER: *Wozu Kultur?* Berlin, Kadmos Kulturverlag, 2000. Lásd még KARÁCSONY András: A jog mint kultúrjelenség. *Jogelméleti Szemle*, 2002/3. <http://jesz.ajk.elte.hu/karacsony11.html>.

ján, amikor is állításunkat valamely meghatározott érvényességi tartományból egy másikba átemeljük. Természetes fejlődésként ez magyarázza, hogy abból, ami egykor még eredendően pusztá hit volt, idővel dogmatikai rendszerként kezelt vallás lett, ismétlődő felismerések halmazainak módszeres rendszerbe foglalásából pedig *tudomány*; és azt is, hogy mindezekből lassan – ezért is nevezzük mindezt egyenként s összességükben egyaránt kultúrának – sziklának tetsző, akként is érvényesített várakat építünk/építhetünk magunknak, amik a továbbiakban valóban immár eszmélődésünk kiindulópontjául és keretül szolgálnak. Tudat alatt változatlanul él ugyan bennünk, hogy magunkból vétettek, tehát akár vissza is vehetnők ezeket; ámde külsődlegesítenünk, kézzel fogható tárgygyá kell formálnunk e szellemünk műveként létrehozott képződményeket, hogy valóban tárgyként használhassuk őket; vagyis azért, hogy immár (bár képletesen, mert intellektualizálódásunkban) beljük kapaszkodhassunk. Ezért szakítjuk le magunkról; ezért intézményesítjük. S addig élünk velük, addig vetítjük vissza ezeket a valóságra, míg tudatunkban csak annyi marad meg, hogy: emberemlékezet óta itt vannak ezek, s tényleg, bízhatunk is bennük. Ám valójában minden ilyen tárgyasítás/intézményesítés olyan, mintha vízben úszó lótoszok egymásba kapaszkodásából keletkezett szigetekre merészkednénk, amik éppen vízfelszínen lebegő színfoltokként egyre nagyobbak lesznek, egyre teherbíróbbak, egyre inkább valóságos szigetekként viselkedők. Olyanok, ahová egyre többen mehetünk, míg végül már városokat, repülőtereket is építhetünk rájuk. Hiszen azt, ami eredetileg csak pihe puhányságú volt, altalajként addig tapostuk, míg betonszilárdságúvá nem keményedett. S mára már – rajtuk/bennük növekedve – ebbe születünk, ebbe mélyítjük kultúránkat, sőt létünk fogódzóit is egyre inkább ebbe belenyugodva, ebben keressük. A szó leghívebb értelmében objektiválások ezek, amiket révületek rítusai, önmagunk istenképmásként felismeréseiben végbemenő szent azonosulások, profán szocialítások konformista önigazolásai s tudásként önmegnyugtató szellemi sakkjátszmák folyvást építenek – és csakis azért, hogy építő/épülő otthonát megjelje az ember bennük.⁹

⁹ A tárgyasítás/eldologiasítás/elidegenedés [*objectivatio/reificatio/alienatio*] egymásra következése perspektívájában – ám meghatározóan specifikus vonásaitól elvonatkoztatottan – a marxista társadalomelméletnek sem más erről a véleménye, amit ugyanakkor az emberi nem reprodukciója és egyedi önreprodukciója terminusában, a szociális praxis szükségletei keretében fejt ki. Ld. pl. VARGA Csaba: The Contemporaneity of Lukács' Ideas with Modern Social Theoretical Thought: The Ontology of Social Being in Social Science Reconstruction with Regards to Constructs like Law. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, vol. 99. (2013) 42–54. & http://elib.sfu-kras.ru/bitstream/2311/19820/4/01_Varga.pdf.

Kivetítünk tehát; objektiválunk. Isteni teremtményként a csoda megtestesítői/hordozói persze, mint *imago Dei*, magunk vagyunk: teremtettségünk s a teremtettségünkben adott képességből kifejlesztett nyelvünk – mely utóbbi maga is képes csodatételszerű varázslásként ható bűvészmutatványyszerű transzformációra, hiszen egyszerű nyelvi átalakítással akár szubjektumunk legbensőbb kifejeződéseiből tud formálni tárgyiasság-látszatot.¹⁰ Mindebből pedig, a visszatérően ismétlődő társadalmi gyakorlat nyomán, intézményt.¹¹ Vagyis amennyiben kellő sűrűségben, tömeges állhatatossággal gondozzuk nyelvileg képzett teremtményünket, úgy idő múltán evilágunkba edukáltatott és szocializáltatott létünk adottságaként fog ez immár magunk elé magasodni – oly erővel, hogy mindaddig, ameddig csak e fenntartó környezetben fenntartóként munkáló gyakorlat fennáll, bátran, teljes súlyunkkal akár – és bizton – belé is kapaszkodhatunk.

Civilizációs fejlődésünkről ezért aligha mondhatunk mást, mint hogy történelem előtti idők hiteiből így alakultak vallások; már beláthatóbb távolságú időkben így jött létre a *scientia*, mely kora újkori formálódásában, majd a XIX. századforduló pozitívizmusának a harsányságában legyűrte – vagy pontosabban: saját kihasított új helyéről eredeti helyére, azaz az általa meghaladni vélt szembenálló térfélre szorította vissza – a *theologicumot*;¹² és feltehetően hasonló környezetből és indítékból formálódott a világberendezkedés rend-képzetének [*ordo*] latolgatásában a normatívumok elgondolásának, majd intézményesedésének legláthatóbb szereplője, a jog is. Az a jog, amit a mélylélektanból vett apa-komplexus analógiájára (s nem alap nélkül) magyaráztak már a hiányzó

¹⁰ E lehetőségekben bővelkedik a germán nyelvkultúra, s történetesen magyar nyelvünk is, amikor – szemben például az angol nyelvhasználattal – elvont, tetetlen folyamatokat is megismerősítő módon, cselekvő igével (bár olykor szimbolikus felhanggal talán) kifejezünk.

¹¹ Az ún. nyelvi aktusokban megkülönböztetett *nyers* és *intézményi* tény szétválásának valós mivolta itt válik megkérdőjelezetté, amennyiben a társadalmi közvetítettség [*Sozialisierung*] nagyfokú előrehaladtával immár kétséggé lesz, vajon maradt-e körülkérő bármi, ami még mentes lehetne az intézményesedéstől. A tényfogalomra nyelvfilozófiailag ld. John L. AUSTIN: *Tetten ért szavak. (A Harvard Egyetemen 1955-ben tartott William James előadások.)* Budapest, Akadémiai Nyomda, 1990., valamint VARGA Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete.* 2., jav. és utószóval bőv. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003. & <http://mek.oszk.hu/15500/15540>) lételméleti összefüggésben a közvetítés [*Vermittlung*] terminusára és elméleti problematikájára ld. LUKÁCS György: *A társadalmi lét ontológiájáról.* I–III. kötet. Fordította Eörsi István. Budapest, Magvető, 1976.

¹² Nem véletlen terminologikus kifejeződés ezért a német LUHMANN *Ausdifferenzierung* kifejezése. Eszerint eredendően valamiféle valamikori feltételezett közös egyből válnak ki új és új, ontologikusan (viszonylagosan) önálló létszférává növekvő rétegek. Niklas LUHMANN: *Ausdifferenzierung des Rechts. Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorie.* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1981.

tudás- és tekintély-űr betöltésére hivatott pótszerként¹³ csakúgy, mint a fölötünk magasodó istenség és köztünk teológiailag felépített s közbenső fegyelmező közeggel kiegészített hierarchikus módszertani építmény, röviden tehát: a nyugati vallások piramisszerű isten- és emberképe párhuzamaként¹⁴ – és egyidejűleg olyan mesterségesen bonyolított eljárásrendként, amelynek fő céljai ütközése esetén végső soron nem egyébként, mint egy személytelen következtetésű biztonság-igénynek kell végső soron bármiféle igazságosság-megfontolásra tekintet nélkül uralnia a terepet.¹⁵

Látható tehát, hogy idealizálunk akkor, amidőn a természet részeként kezelünk egyébként ember-teremtette dolgokat. Mintha saját jogán és okán, önálló létezőként hoznánk át mindennapjainkba s mindenkori holnapunkba olyan, most vagy majdani kulturális továbbfejlődésünk során embertől megszenvedetten létrehozott s így ember-közegétől és e közegben ekként történő megszakítatlan gyakorlatától fenntartott olyan termékeket, mint a hit, az ismeret, avagy a tudás. Pedig társadalmi létünk egyéb sajátos alkotóihoz hasonlatosan, éppen nem önmagukban, és összességükben végképp nem öncélúan léteznek

¹³ Mindenekelőtt a *freudizmust* Amerikában elterjesztő fellebbviteli bíró, Jerome FRANK: *Law and the Modern Mind*. New York, Brentano's, 1930., részletfordítások sorában pedig Jerome FRANK: *Bíráskodás az elme ítélőszéke előtt*. Válogatott írások. (Szerk. Badó Attila) [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2006. A biztonságra törekvés változatlan-ságának és tényleges megvalósítása hiperbolikus lehetetlenségének ez az egyidejűsége adja az ún. amerikai jogi realizmus mindenkori formaváltozatainak egyik legszilárdabb alapját. Ez magyarázza, hogy egy pontosan ezt a kérdést körbejáró szaktanulmány – José BRUNNER: *Freud and the Rule of Law*. In: Michael P. LEVINE (szerk.): *Analytic Freud. Philosophy and Psychoanalysis*. London–New York, Routledge, 2000. 277–293., különösen 286. – is annak megállapításával fejezi be szemléljét, hogy „Freud elképzelése a joguralomról csak akkor vizsgálhatja a kritikus jogi gondolkodást, ha a jogot inkább a kultúra részének, semmint egy önmagába zárt rendszernek tekintjük, vagyis amennyiben jogi stúdiumainkat a kulturális stúdiumok formájaként fogjuk fel.”

¹⁴ Werner KRAWIETZ: A jog lépcsős felépítésének tana: a politikai teológia szekularizációja. *Jogtudományi Közöny*, 1988/5. 284–289.

¹⁵ Szervezetszociológiai alapigazságról van szó: eszerint a döntés igazsága elsődleges egészen a döntés pillanatáig; döntésképtelenség esetén azonban a figyelemnek óhatatlanul arra kell már helyeződnie, hogy egy vitát lezáró döntés – végső soron: bármiféle, de biztos döntés – egyáltalán megszűlessék. Vö. VARGA (2004) i. m. A végső prioritás dilemmája jelent meg RADBRUCH tanulságos formula-képzésében is, amit évtizedeken keresztül és spekulatív módon a jogbiztonság / igazságosság / célszerűség egymás utáni fontossága – bár ellentmondás lehetőségét rejtő – hármasként fogalmazott meg, mignem a háború után a tömeges és súlyos harmadik birodalmi sérelemkozások megelőző jogi szankcionálatlanságából adódó visszasság morális türethetlenségére tekintettel ezt felcserélte, s az alapként értékelendő igazságosságot tette immár az első helyre, s ezáltal a természetjogi gondolatot egyébként elutasító teoretikus víziójába voltaképpen a természetjogi klauzulát visszacsempészte. Gustav RADBRUCH: Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog. [1946.] In: VARGA Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből*. 3. bőv. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2001. 236–237.

ezek. Minden, ami *második természet*, vagyis amit társadalmiasodott ember-mivoltunk adott hozzá a természethez, nem más, mint mindennapi gyakorlása során folyvást újraképzett produktum – végső soron ezért nem másból, mint kizárólag praxis-kötöttségéből magyarázható. Emberi tevékenység vetülete tehát, ami folyamatos ismétlésben megnyilvánuló társadalmi visszacsatoltságában valamiféle mértékké, normatívummá jegecesedik.

Mit is jelent ez? Mindenekelőtt azt, hogy az európai kultúránkban közmondásos kettősség (s olykor szembeállítás) *elmélet* és *gyakorlat* közt legfeljebb csak viszonylagos, hiszen végső soron – valóságos léttel rendelkezően – kizárólag emberi gyakorlat létezik. Saját körében és érdekében, azaz saját cselekvési sikerre növelésének a reményében (azaz, röviden szólva: önnön meg- és túléléséért küzdve) maga az ember írja le környezetét – s ezzel együtt fogalmiasít – úgy, hogy rögvest önálló léttel bíróként tételezi gondolatilag kontemplált és nyelvileg kifejezett teremtményét. Ezzel pedig immár azt állítjuk, hogy az úgynevezett *tudomány* is végső soron az emberi gyakorlat része, következésképpen annak a sorsában osztozik – hiszen annak időleges érvényű szolgálatában, abból fejlesztetett ki.

Továbbá ebből adódik óhatatlanul minden emberi gondolat (s ehhez a megérzéstől, a hittől a bizonyítottnak tetsző tudásig terjedően kapcsolódó, bármiféle intellektualizmusra emlékeztető emberi tudattartalom) eredendően *ideologikus* jellege. Hiszen egyfelől, mint láttuk, vallássá, tudománnyá (stb.) kivetítjük – intézményesítjük, s ezzel rögzítjük, mert szabad emberi alakíthatóságába fegyelmező/fékező/ellenőrző közegeket beépítünk, és ezáltal mintegy kodifikáljuk – azt, amit tapasztalataink, töprengéseink általánosításával egyáltalán megfogalmazhatónak véltünk, ugyanakkor s másfelől ennek többnyire egy közösségileg elfogadott mintából személyessé alakított kivonata munkál tudatunkban, amikor gondolatban vagy a külvilágban ennek kontemplálásával tényleg cselekszünk. Nos, az *ideológia* nem más, mint az emberi cselekvés háttereként és egyben hajtóerejeként szolgáló aktuális tudattartalom. Ismeretelméleti megítélése szerint az ideológia lehet persze hamis is; ám megjegyzendő ugyanakkor, hogy ez érdektelen a fennállása/fennálltsága, azaz ontológiailag jelenlévőként való tényleges hatásgyakorlása szempontjából. Hiszen az ideológia játszott szerepet a megvalósult történésben elsődlegesen csakis lételméletileg szemlélhetjük és minősíthetjük. Merthogy egyedüli kritériuma a társadalmi ontologikumban az, hogy aktuálisan formál-e, történelmileg formált-e emberi cselekvést. Ez indokolja lételméleti (ontológiai) és ismeretelméleti (gnoszeológiai) megközelítésének – és főként: megítélésének – teljességgel eltérő irányát. Merthogy míg a tudomány, azaz a megismerő leképezés számára kizárólagosan releváns más,

mint mondanivalójának az igazsága, nem lehet,¹⁶ az ideológia, azaz a ható tudat számára egyedül a cselekvésben megmutatkozó hatásgyakorlás ténylegessége jön relevanciaként számításba.

Mi tehát az *objektív*? És mi a *szubjektív*? Legerőteljesebben a hit világa érvényesíti magát, amennyiben a tételes vallás intézményszerűségében osztozó tagság, odatartozás kereteit alapigazságainak az e tagságban részesülni kívánó általi önkéntes el- és befogadásával jelöli ki. Ez azonban nem egyszerűen valamiféle lélektani játék, *initiatio* [beavattatás] rítusa, hanem maga az általunk itt vizsgált tárgyasítási folyamat aktusa, hiszen ennek jegyében azt, amit isteni reveláció tényeként dogmáinak tekint, közvetlen következményeivel együtt egyszersmind kiemeli az evilági esendőségek köréből.¹⁷ És igazán és végső elemzésben a tudomány sem jár el másként. Hiszen az objektivitás eszményét a matematikába ill. a geometriába helyezi azzal, hogy maga tételez nyilvánvalóságokként olyan elvont-egyetemes állításokat, amiket eleve elfogadhat gondolatrendszere alapigazságaiként, mint amik minden körülmény közt ugyanazok maradnak, merthogy függetlenek bármiféle emberi meggondolástól vagy helyzettől.¹⁸ Elérkezve innen a joghoz, nem véletlen ezért, hogy a törvényhozói tetszőlegesség termékét terminologikusan éppen tárgyi jog [*objektives Recht*] gyanánt nevesítjük; sőt, jogtudományi közfelfogásunkban még ennek korolláriumuma, az ún. alanyi jog [*subjektives Recht*] sem egyéb, mint az előbbi derivátuma, azaz abból levont következmény.¹⁹

Röviden szólva tehát: a *tárgyasítások* világa ez, amelyben a legmélyebben emberi és társadalmi is – azért, hogy rejtezkedő magán-létéből, merő elgondoltságából közkinccsé, és ezáltal maga az eredendő elgondolója számára is támasszá válhasson, rögvest – ember-közivé és társadalom-közivé kivetül, azaz mint az ember közösségivé tett szellemi termékeinél általában, objektiváltatik.

Mégis, a joggal való párhuzam egy ponton túl már nem folytatható, mert hogy a jog világában bármiféle igénynek joggá nyilvánítása konstituál, lévén ez az aktus minden ízében eleve teremtő erejű, mivel hogy mint ismerettárgyat,

¹⁶ „*Veritas est adaequatio rei et intellectus*” – amint ezt Isaac Israeli ben Solomon (855–955) nyomán Aquinói Szent Tamás is vallja; vö. pl. <https://en.wikipedia.org/wiki/Truth> és <https://thomism.wordpress.com/2008/12/07/veritas-est-adaequatio-rei-et-intellectus-ii/>.

¹⁷ „Naked adom a mennyek országa kulcsait. Amit megkötsz a földön, a mennyben is meg lesz kötve, s amit feloldasz a földön, a mennyben is fel lesz oldva.” [Mt 16:19] A dogma eszerint nem más, mint “a truth revealed by God, which the magisterium of the Church declared as binding.” (https://en.wikipedia.org/wiki/Dogma_in_the_Catholic_Church); vö. Michael SCHMAUS: *Katholische Dogmatik*. I. kötet. München, Hueber, 1982. 54.

¹⁸ [https://en.wikipedia.org/wiki/Objectivity_\(philosophy\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Objectivity_(philosophy)).

¹⁹ Leginkább ld.: https://de.wikipedia.org/wiki/Subjektives_Recht.

csakis ekként történő kimondása keletkezteti, ellenben a tudományban (s így a tudománnyá formált (re-formált vagy de-formált hit világában is) azt, amit állítunk, pusztán deklaratív igénybejelentéssel tesszük, azaz dolgokról annak bizalmával formálunk véleményt, hogy általa a dolgok egyébkénti tulajdonosságát, összefüggését – csupán nyelvi formulánk révén, fogalmilag – pusztán felidézzük.

Elérkeztünk hát annak kimondásához, hogy a tudomány minden ízében *antropomorf*. Nem tudja, mi a valóság; annak csakis valamiféle szeletéről, vonatkozásáról, az ember érzékelési körébe hozott vetületéről képes megállapításokat tenni. Csakis arról, amit közvetlenül vagy valamiféle előre kigondolt paraméter leolvasására általunk szerkesztett és mesterségesen előállított műszerünk révén – akár végeredményben érzéki csalódással – észleltünk, s eddigi legkülönbébb ilyen és hasonló észleleteinkkel összevetve ennek tapasztalatát tudatunkba elraktároztuk. És mindezt az ember csakis egy olyan, a voltaképpeni valóság tekintetében véletlenszerű töredékességgel képes megtenni, amelyről végiggondolása – a tudományok rendszerében való úgynevezett végső alapozásainak a felfejtési kísérlete, azaz kritikai végiggondolása – nyomán kiderül, hogy mégis csak hiteken: valamiféle előzetes, az adott kultúrában elfogadott meggyőződésen (logikailag rekonstruáltan tehát: vagy körkörös bizonyításon, vagy axiomatikus vélelmzésen) alapszik.²⁰ Egyfajta ideiglenes summáatként tehát ezt mondhatjuk: a tudományban semmiféle végső bizonyításra nem törekedhetünk;²¹ ezért egészében végső soron maga az úgynevezett tudomány sem más, mint valamiféle elfogadás (befogadó aktus) – azaz konvenció, pontosabban konvencionalizáció, mert nemzedékek embertömege vitákon, kételyek megválaszolásán keresztül történő újragondolásának s elvileg időleges elfogadásának – terméke.²² Mindez azért nyerhet(ett) tehát igazolást, mert történelmi fejlődési ívét tekintve az ugyanebben a kultúrában korábban kialakított/elfogadott (professzionizált) megközelítéseknek paradigmaticusan megfelel.²³ Szerkezetileg ezért nem

²⁰ Egyebek közt vö. VARGA Csaba: Joguralom? Jogmánia? Ésszerűség és anarchia határmezsgyéjén Amerikában. *Valóság*, 2002/9. 1–10. (<http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=326&lap=0>), valamint in MOLNÁR Krisztina (szerk.): *Az év esszéi*. Budapest, Magyar Napló, 2003. 99–114.

²¹ Pl. „Minden jól megalapozott hit mélyén valamiféle már meg nem alapozott hit rejlik.” Ludwig WITTGENSTEIN: *On Certainty. / Über Gewissheit*. New York, J. & J. Harper, 1969. § 253.

²² Így pl. Jean-François LYOTARD: *La Condition postmoderne. Rapport sur le savoir*. Paris, Éditions du Minuit, 1979. 71–77. szerint a tudomány végső soron nem más, mint amit „szakértők egyetértése” szentesít.

²³ Lássunk példát egyetlen területről: „Adatok bizonyossága? Minden archeológiai vizsgálódás szakértelem, értelmezés és módszer rengeteg változatának az eredménye. S még ezen belül is az adatok és mesterséges értelmezésük bizonyosságát a hivatalosok elfogadása avatja

különbözik a *teológiai* világképtől. Hiszen annak művelésébe eleve a benne elfogadott istenhittel lépünk, azt a továbbiak során úgyszintén a revelációként fogadott megnyilatkozások logizálásával építjük, s amennyiben ez utóbbinak a rendszerét az e kultúra hagyományának további művelésével tovább finomítjuk, úgy a professzionális teológusok személyes vélekedéseinek határvonalait egy a hagyomány-folytonosság biztosítására törekvő fegyelmező közeg, a katolicizmusban például a Tanító Egyház vonja meg mindezek körül.²⁴

2. Tudás, nyelviség, kultúra

A világról örökérvényűen, az objektív igazság erejével látszunk szólni hát, miközben voltaképpen csak a magunk számára, életünk fenntarthatásának jobb és méltóbb esélyeiért küzdve, pusztán dadogunk. Azt látjuk hát a világból, amit érzékszerveink készletének finomsága/durvasága egyáltalán láttatni enged; és mindebből is csupán azt, aminek felfogására/értelmezésére – tehát egyáltalán: észrevételére – kultúránk elő- és felkészít bennünket; azáltal, hogy értelmezhetővé – nevesíthetővé, már ismertnek tekintett terület összefüggéseibe helyezhetővé, s ezáltal valaminek (így, ha másként nem, úgy valamiféle végsőként elfogadandó oknak/hatásnak/tényezőnek) az analogonjává – teszi.²⁵ Nos, ezt látjuk

régészeti bizonyossággá.” Wm Jack HRANICKY: *Archaeological Concepts, Techniques, and Terminology for American Prehistoric Lithic Technology*. Bloomington, AuthorHouse, 2013. 181.

²⁴ Szintén egy releváns példa szerint „De a János-prológos (1, 14): »*Verum caro factum est*« kijelentése érvényes, mint keresztény alapkategória [...]. Jézus megtestesülése az emberekért vállalt önátadáshoz, ez pedig a feltámadáshoz van rendelve, különben a kereszténység nem igaz. E »*factum est*« valósága nem tekinthető az abszolút történelmi bizonyosság módján ténynek, de a helyes szentírásolvasás alapján egész komolyságában ilyennek kell elismernünk. A végső bizonyosságot, amelyre egész egzisztenciánkat építhetjük, a hit ajándékozza nekünk, az Egyház hitével, amelyet a századokon át a Szentlélek vezet.” Az utolsó vacsora. P. Szabó Ferenc SJ sorozata Joseph Ratzinger XVI. Benedek »A názáreti Jézus« c. műve II. kötetéről. <http://www.keresztenymagyarorszag.hu/hirek/5087> és http://hu.radiovaticana.va/news/2011/07/25/az_utolso_vacsora_-_p._szabo_ferenc_sj_sorozata_joseph_rattinger_-_ung-506912 [kiemelés: V.Cs.]. Az ebben rejlő összefüggések teológiai megjelenítésére ld. http://lexikon.katolikus.hu/T/tanito_hivatal.html, amelynek a kifejtésében egyértelmű, hogy „Az Egyház fölépítésében tehát benne kell lenni a biztosítéknak, hogy a kinyilatkoztatott igazságot tévedés nélkül magyarázza és a történelmi helyzetekben gyümölcsözően hirdeti.”

²⁵ Néhány példával élve, az újkor tudományos forradalma például jócskán megdöntötte már a heliocentrikus világképet, de mert életünk szintere változatlan maradt, s ez változatlan közvetlenségében a naptól függő bolygónk, mindennapjainkban mégis ez utóbbinak a terminusaiban leledzünk. S noha a mikrofizika forradalma megdöntötte már anyag és energia, tér és idő, okság/okozatosság mechanikus világképben fogant szemléletét, gyakorlati létünk ettől zavartalanul az előbbiekk klasszikus törvényeinek gyakorlatias (s a mindennapok

csupán – de miben is? Az egyesben, a jelenségben, a fenomenális formaként megjelenőben. Miközben túlnyomórészt nem arról, hanem egy mögötte elvont általánosításunkban felsejlő általánosról, annak úgymond lényegi tulajdonságairól beszélünk – amibe nem hatol(hat)tunk, amit nem is érzékel(het)tünk, ami csupán összefüggésbe helyezve értelmező intellektualitásunktól teremtetten „áll” előttünk; és amiről voltaképpen semmit sem tudunk. És amint már láttuk, bárminemű természetes személyességétől megfosztva magát a legsajátabb tudásunkat is mindig külvilágunk bizonyosságainak a részévé/részesévé tesszük; függetlenül arról, hogy mind e közben persze képességünk nem terjed ki többre vagy másra, mint hogy önnön egyedi vagy közösségi személyességünkől kiindulva, valamiféle helyzetértékelést végezzünk.²⁶

Tudomány? Miközben fantazmagóriáinktól s képzelgéseinktől még a talán alapul szolgálható tények különválasztására sem vagyunk képesek?²⁷ Miközben nyelvileg elvben is csupán emberi néven nevezett és a vagy-vagy kizárólagosságával polarizált tulajdonságok lineáris felsorakoztatását tudjuk elvégezni, de arra már alkalmatlanul, hogy látszólagos ellentétek egyidejű és vibráló egymásba átmenetét akár csupán érzékeltessük?²⁸ Miközben gondolkodásunk és kommunikációnk nyelvi köntöse eleve olyan, hogy óhatatlanul többet szólunk benne magunkról, mint arról, aminek intellektuális reprezentációjára egyáltalán vállalkoztunk?²⁹ S amidőn egész habitusunk olyan, hogy maga a mentalitás,

dimenzióiban mindazonáltal érvényesnek tetsző) háttértudásával zajlik. S végezetül magától értetődő felismerés, hogy „a természetet a festők fedezték föl az emberek számára, s azt minden nemzedék olyannak látja, aminek az előtte járt festőnemzedék festette.” – IGNOTUS [Hugó]: Természet és művészet. *Nyugat*, 1911/6. (<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00076/02331.htm>) –, amint hogy maga a táj képzelete sem merő geográfikum vagy fizikalitás, hanem alkotó emberi jelenlét – akár tőle is formáltan, akár csupán esztétikai birtokba vétellel (ld. pl. <https://en.wikipedia.org/wiki/Landscape>), akár végül adottságainak hasznossá tételével, amint ezt pedig John Lukács mutatta ki, mint – történetesen az általa felhozott példában – a svájci Alpok magashegyi ridegsége emberi belakásának az eredményét. John LUKÁCS: *Egy nagy korszak végén*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2005. 128. 80. jegyzet.

²⁶ Amit, mint a fentebbiekben láttuk, csakis egyfelől tér és idő fizikálisan adott pozíciójából, másfelől kultúránk paradigmaticusan rögzült látásmódjából kiindulva, egyszersmind ezek keretei közé bezárva tehetünk csupán meg.

²⁷ Történelmi elemzőként pl. a *res factae* és a *res fictae* megbízható különválaszthatóságát eleve reménytelen várakozásnak mondja Hans-Robert JAUSS: *Experience historique et fiction*. In: Gilbert GADOFFRE – Philippe ARIÈS (szerk.): *Certitudes et incertitudes de l'histoire*. Paris, Presses Universitaires de France, 1987. 117–118.

²⁸ Pusztán nyelvi kifejezésbeli inadekváció magyarázza, hogy például a kvantummechanikában bizonyos értelmeiben egyaránt igaz állítást a determinizmus és a valószínűség egyidejű fennállásáról nem tudjuk korrekt formába önteni. Vö. pl. David RUELLE: *Hasard et chaos*. Paris, Odil Jacob, 1991.

²⁹ Hiszen „a jelenkori álláspont visszautasítani látszik a nyelv zárt és átlátható rendszerként való elfogadása eszméjét; ehelyett inkább úgy gondolja, hogy a köröttünk megtapasztalt

az éthosz, a bármiről való gondolkodásunkat eleve valaminő mederbe terelő archetipikus minta olyan mélységekből vezérel bennünket, ami azonos tárgyban viszonylagosan azonos fejlettség esetén is eltérő kultúrákat épít?³⁰

3. Jogtudomány s a bizonyosságkeresés örök kérdése: az originalizmus példája

Jogi tudományosságunkban, annak stílusában és célratörésében mindig valamelyest különvált egyfelől valamely jogterület tételes, dogmatizáló művelése, mely háttérszándéka szerint finomít, miközben élethelyzetekre alkalmazhatóságában egyszersem a biztonságot növeli, s másfelől a filozofikus számadás és latolgatás, mely változó korok változó elméleti problematizálásainak a köntösében, de rendre a mindazonáltal újra és újra felbukkanó bizonytalanságot, annak tényezőit, vetületeit és példáit mutatja be, mint ami eleve bármiféle jog-vállalkozásnak eredendő tulajdonsága, szerkezeti jegye, drámaiságának fő forrása; és amit különféle fogalmi konstrukciókba rejtett okoskodások látszólag eltüntethetnek, de törvényszerűen ismétlődő felbukkanásukat a legkülönbébb formákban meg nem akadályozhatják. Nos, egyik oldal is, másik oldal is tudományszerűnek tetsző eszközökkel él, s verbalításában szimbólumként használt nevesítésekkel hangsúlyozza vagy takargatja ama két, egyaránt igaz polaritás egyikét, miszerint mindig biztos a jog, mert eljárásaiban kiszűri ennek kétségbevonhatóságát, megjósolhatóságában mégis bizonytalan, mert emberi s procedurális véletlenszerűségek halmazában alakul mindenkori konkretizált eredménye, azaz retrospektív törvényszerűségének esetleges bizonyíthatósága korántsem feltétlenül társul prospektív előreláthatósággal – függetlenül attól, hogy történelmi ívében, egy-egy társadalomban betöltött szerepét illetően mégiscsak tendenciális egységet jelez, amit a mindenkori jogbiztonság vala-

világ érzékelésétől függ s így inkább az általa visszatükrözni kívánt világ, semmint saját belső felépülésének a terminusaiban magyarázható.” David FARLEY-HILLS: *Deconstruction: A Deconstruction. Essays in Criticism*, vol. XLII. no. 3. (1992) 181.

³⁰ Barbara J. SHAPIRO: *Probability and Certainty in Seventeenth-century England. A Study of the Relationships between Natural Science, Religion, History, Law, and Literature*. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1983. mutatja ki a brit empiricizmus, a *common sense*-gondolkodás, a nyelvi puritanizmus, s mindezzel – gondolati rendszerek merőben *a priori* konstruálása helyett – az esetből történő induktív következtetéssel történő fokozatos tapasztalati építkezés gyökereit a XVII. századi angol gondolkodásban, mely legfeljebb valószínűséget vizionál bármiféle bizonyosság helyett – s nem más ösztönződésből, mint anglikán válaszként a pápai *auctoritas*-igény, a kánonokra hagyatkozás elutasítására, mintegy a teljes egyházi (s ezzel gondolati) különválás szimbolikus kifejezése gyanánt.

mely szintjének elértségeként társadalomtudományi (szociológiai helyzet- és összefüggés-leíró) vizsgálódásunkkal bizonyíthatunk is.

Végso soron aligha más a *jog*, mint technika, mely szövegeket aktualizál, majd referenciáltat.³¹ Nos, változó kultuszokban ennek ma *panacea* gyanánt piederesztálra emelt egyik egyede az Amerikai Egyesült Államokból elterjedten világsszerte kultivált gyakorlattá tett *alkotmányjogiasítás*: bármiféle egyébkénti szabályozás értelmezhetőségének egy alapjogi foglalatként kultikus magasságba emelt alkotmány-korpusz kihámozható elvei alá rendelése. Bármiféle homogenizáció persze heterogenizációt szül, mert ahogyan a klasszikus zsidó, római, arab jogban is – csakúgy, mint bármiféle egyéb, akár tudományos, művészeti vagy egyházi intézményesedésekben –, amint törvény születik, hamarosan „iskolák”, „rítusok” vagy „izmusok” ágaznak ki belőle.³² Nos, az itt most példaként veendő esetben a létrehozott káosz újabb szintézis-törekvése *originalizmusként*³³ próbálja maga alá rendelni a többbit, amíg csak törvénysszerűen ki nem derül erről is, hogy bármiféle bizonyosság-fokozó eljárással próbálkozik is, ekként ez gyakorlatilag mégsem működőképes, mert hosszabb távon nem képes az eredendő gond maradéktalan és végleges kiiktatására; s egyáltalán, ha kodifikált szabálytömegre hagyatkozását tovább feszítené, látszatot keltene csupán, mert a jogbiztonság-hiány növekedése minden előrehaladó életszerű folyamatban elkerülhetetlen, hiszen éppen ez ösztönzi az új és új kihívások, feltételek közti továbbfejlődést; ez képezi életét, ez biztosítja dinamizmusát.³⁴ Bármiféle értelmezés-választás csakis pragmatikus, a következőkények latolgtatásából kiinduló lehet:³⁵ egyáltalán problematizálni is csupán azért kezdünk, mert gyakorlati eredményében érdekeltek vagyunk.³⁶

³¹ Vö. VARGA Csaba: Jogtechnika és jogdogmatika. In: BÁNDI Gyula (szerk.): *Ünnepi kötet Boytha Györgyné tiszteletére*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 2002. 144–155. és VARGA Csaba: Teória s gyakorlatiasság a jogban: A jogtechnika varázsszerepe. In: GÁL István László – KÖHALMI László (szerk.): *Emlékkönyv Losonczy István professzor halálának 25. évfordulójára*. Pécs, [Kódex Nyomda Kft.], 2005. 314–326.

³² Vö. pl. VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. Budapest, [Osiris], 2000. és különösen VARGA (2004) i. m.

³³ Felbukkanása Paul BREST: The Misconceived Quest for the Original Understanding. *Boston University Law Review*, vol. 60. (1980). 204. nevesítésétől Troy L. BOOHER: Putting Meaning in its Place: Originalism and Philosophy of Language. *Law and Philosophy*, vol. 25. (2006) 387–416. és Original Meaning and its Limits. *Harvard Law Review*, vol. 120. (2007) 1279–1300. közbenső összefoglalásain át töretlen máig.

³⁴ Anthony D'AMATO: Legal Uncertainty. *California Law Review*, vol. 71. (1983) 55.

³⁵ Cass R. SUNSTEIN: Of Snakes and Butterflies: A Reply. *Columbia Law Review*, vol. 106. (2006) 2234–2243.

³⁶ Richard H. FALLON, Jr.: How to Choose a Constitutional Theory. *California Law Review*, vol. 98. (1999). 535–579., különösen 579.

Közelebbi vizsgálatából persze előbb-utóbb eltűnik a vizsgálati tárgy is; amiként *Newton* okozatosságra épülő mechanikus világképéből anyag, erő s idő fogalma lassan értelmezhetetlen szimbólum maradt csupán. Nos, itt is kiderült hát, hogy mára már a „Mit értelmezünk?” kérdése lett kérdéses,³⁷ hiszen bármiképpen közelítsük ezt az azonosítandó valamit, válaszukban egy *reductio ad infinitum* nyomorúsága sejlik fel.

Úgy tetszik hát, hogy jogról beszélünk – mintha tárgyból emelnénk oltárt magunk fölé –, holott csak napi gyakorlatunk standardizálására törekszünk; és abból, ami e buzgalmunkban legfeljebb tárgy lehetne, vagyis egy eredendő törvényhozói szándék szöveggént megjelenítéséből, még az sem sejlik fel, hogy rendszményét statikumként körülzárta-e ezzel, vagy dinamikum szűrőjeként kívánta csupán az élet élhetővé tételét segíteni.³⁸ Nyersen tán, de esetleg mégis a XIX. század első felének kíméletlen jogkritikusa árult el legtöbbet a jogászi mesterségről. Merthogy *Jeremy Bentham* szerint aligha csinál a jogász mást, mint egy korbácsos idomító: „Amikor kutyád olyat tesz, amit épp megtörni szeretnél, megvárod, míg valóban cselekszi, majd jól megvered.”³⁹

A jogbiztonság-játék pedig – minél inkább a pozitivizmus eszményei szerinti valóságos nyelvi–logikai definíciós/determinációs képességet nézzük, annál meggyőzőbben – csaknem bohózatnak bizonyul. A vizsgálat mélységétől függ túlnyomórészt, hogy mekkora szabad játékkeret, diszkréciós mezőt fed is valójában le a jogászi mí vességbe burkolózó „elvarázsolt értelem”.⁴⁰ Leíró elemzéseik maguk oltják ki egymást. Lássunk egyetlen példát:

„Azzal a »hittel, miszerint az alkotmányértelmezést kizárólag azon erőfeszítésnek szabadna vezetnie, hogy az Alkotmány jelentését valamiféle történelmi vizsgálódás-formával határozzák meg«, az originalizmus »egy gyakran kimódolt, ám éppen nem áttekinthető történelmi vizsgálódás-látszatot« hoz létre; s ez »eszményi ködfüggönyül szolgál ahhoz, hogy mögöttes bírák önös személyes, erkölcsi, politikai vagy gazdasági célokat úgyszólván szabadon elérhessenek.« A szövegen túlmutató el-

³⁷ Keith E. WHITTINGTON: Dworkin's »Originalism«: The Role of Intentions in Constitutional Interpretation. *The Review of Politics*, vol. 62. no. 2. (2000) 197–229.

³⁸ Caleb NELSON: Originalism and Interpretive Conventions. *The University of Chicago Law Review*, vol. 70. (2003). 519–598., különösen 521. 9. jegyzet.

³⁹ Jeremy BENTHAM: *The Works of...* (Szerk. Sir John Bowring) V. kötet. Edinburgh, W. Tait, 1843. 235.

⁴⁰ Pierre SCHLAG: *The Enchantment of Reason*. Durham–London, Duke University Press, 1998.

méletek pedig »lehetővé teszik valamely alkotmányos doktrína manipulatív kiválasztását ahhoz, hogy szűken vett politikai célokat segítsenek elő«, s ezáltal lehetővé teszik, hogy a bírák »saját értékeket ültessenek demokratikusan megerősített érték-választások helyébe.«⁴¹

Sőt, még folytatja is:

„Ám ha az értelmezés célja tényleg valamilyen személyi kör – »alkotmányozók«, »megerősítők«, vagy maga a »nép« (bárhogyan határozzuk is meg) – történelmileg valóságos tudatállapotának a felidézése lenne, úgy erre legkevésbé a bírák, ügyvédek vagy jogtanárok a legalkalmasabbként felkészültek. E feladatot történészek s nyelvészek, pszichológusok vagy szemiotikusok éppen jobban láthatnák el.”⁴²

⁴¹ Gary LAWSON: No History, No Certainty, No Legitimacy... No Problem: Originalism and the Limits of Legal Theory. *Florida Law Review*, vol. 64. (2012) 1551–1571. (<http://scholarship.law.ufl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1067&context=flr>); Martin H. REDISH – Matthew B. ARNOULD: Judicial Review, Constitutional Interpretation, and the Democratic Dilemma: Proposing a »Controlled Activism« Alternative. *Florida Law Review*, vol. 64. (2012) 1487., 1489., 1522., 1490. és 1522. belső idézeteivel.

⁴² LAWSON (2012) i. m. 1553.; Gary LAWSON – Guy SEIDMAN: Originalism as a Legal Enterprise. *Constitutional Commentary*, vol. 23. (2006) 76–78. feldolgozásával.

TERMÉSZETJOG? JOG?

Emberi rend és emberi esendőség dilemmái

1. Természetjog – emberi közegben

Természetjog? Annak tulajdonítjuk, amit természetnek, a természet saját adottságai szerint megállapodott rendjének vélünk, amiként a Teremtő Isten megalakította és amivé a *darwini branching pattern of evolution*¹ során máig alakult. Mi tehát a természetjog? Az, amit intellektuális rekonstrukcióval az előbbiből eredendő normatívumként (ki)következtetünk. Mit állítunk hát ennek folytán benne? Azt, hogy amit ekként tételezünk, nem saját akaratunk kivetítése, következőképpen érvénye sem ebből ered; mert azáltal, hogy a dolgok bizonyos rendjét természetjoggá nyilvánítottuk, nem tettünk úgymond mást, mint hogy a természetben egyébként benne rejlőnek pusztán kifejezést adtunk. Vagyis nem a létrehozást jelző *constitutio*, hanem a már fennálló fennállását pusztán az ember számára emberi módon megállapító *declaratio* aktusával éltünk.²

¹ Vö. http://en.wikipedia.org/wiki/Charles_Darwin & <http://en.wikipedia.org/wiki/Phylogenetics>.

² Ezt bírálta Kelsen, szárazon megjegyezve, hogy a történelem ilyen kinyilvánítások s nem ritkán az ezek változatosságából egymásnak feszülő változatok érvényesítési kísérletéből adódó háborúskodások vagy egyenesen háborúk története; s nem is csak olykori egymásutánja, hanem történelmi korszakokon átívelően egymás közötti harca. Hans Kelsen: *Positivisme juridique et doctrine du droit naturel*. In: *Mélanges en l'honneur de Jean Dabin*. vol. I. Bruxelles, Bruylant – Paris, Sirey, 1963. 141–148., ill. Hans Kelsen: A jogi pozitivizmus és a természetjog doktrínája. (Ford. Varga Csaba) In: VARGA Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 287–291. és *Jog és filozófia. Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből*. 3. bőv. kiad. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2001. 351–357. Minthogy – mint társadalmi létünkben annyi minden más, nyilvánvalóan valamiféle közmegegyezést sejtetve, egyszerre kifejezésbeli rövidítéssel s képszerű megidézéssel élve – ‘természetjog’, mint ilyen, nyilvánvalóan nincs: ilyesmi nem létezik; létigével (a latin ‘*est*’) történő ellátása tehát merő nyelvi konstruktum, merthogy ontikusan csakis mint valamiféle ‘természetjogi szükségként történő fennállás’ állítása aktusának az emberi ténye értelmezhető. S mihelyt aktusról, emberi megnyilatkozáshoz rendeltségről van szó, rögvest megmutatja kettős arcát is: annak számára az egyébként fennállóként állítottnak a megállapítása, aki annak mondja, mindenki más

Miképpen tesszük ezt? Nos, *világképünk* az, aminek segítségével belakjuk a számunkra adottnak tetsző természetet: olyan összefüggéseket keresünk benne, amelyekről vélhetjük, hogy e „belakás” humán vállalkozásának, azaz az emberi értékeknek a szolgálatát/megvalósítását segítheti, ha és amennyiben ezeket, tanulságaikat instrumentalizálva, magatartási szabályokká formáljuk. Hogyan járunk el ekkor? Nos, a holt anyagot – úgymond – megszólaltatjuk. Azaz lehetségesen végtelen, de felismert vonatkozásokból s összefüggéshalmazból egyeseket végső soron önkényesen – mert csupán egyetlen, általunk megállapított/kiválasztott, számunkra átlátható s indokolható értelmezés és gyakorlati célkövetés keretében s kedvéért – kiválasztunk, és ezzel (akár „a dolog/dolgok természete” néven³) magukban a dolgokban rejlő/meglévő rendnek minősítjük.

Van ilyesmi a természetben? Igen, határozottan, bár emberi felismerése rögvest teremtő erejű, amennyiben ezzel már második természetet – ez az ember teremtette világ⁴ – hoz létre vagy alakít.

Mind ezen közben persze látnunk kell, hogy akkor is, amikor természetjogot állítunk, nem férünk magukhoz a dolgokhoz. Mi „itt” vagyunk, s a természet „ott”. Miként a színpadon vagy elbeszélésünk szavaival múltat imitálunk, *megismerésünk* fogalmiságának nyelvén s logikáján keresztül ugyanígy idézzük fel a természetet is. Az egy és oszthatatlan valóságból, amikor megismerünk belőle, netalán azt korlátozott szolgálatunkra rendeljük, nem egyszerűen dolgokat emelünk ki vagy mozgatunk. Intellektusunkkal arra vagyunk képesek csupán, hogy dolgokat és feltételezett összefüggéseiket jelző, azokra utaló – tehát magukat a dolgokat csupán helyettesítő és képviselő, azaz szimbolizáló – kijelentéseket tegyünk. Gondolkodásunk, megismerésünk során műveleteket immár ez utóbbiakkal végzünk. Dolgokhoz tehát nem is közelítettünk; csupán megneveztünk valamiféle – úgymond – vonatkozást vagy összefüggést, amit mi magunk, többé vagy kevésbé helyes avagy éppen teljességgel félresikerült megfigyeléssel, magukban a dolgokban rejlőnek véltünk. S hogy e megneve-

száma az azonban ez nem hat másnak, mint igénybejelentésnek, kreatív fundálásnak, merő ideologizálásnak.

³ VARGA Csaba: Jog, erkölcs, gazdaság: Autonómiák – független pályákon, avagy kölcsönösen egymás rendjéből épülve? In: VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben.* [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/15100/15172> 182. 19. jegyzet.

⁴ A marxizmusok által alkalmazott fogalmat ma leginkább az 'emberi természet' összefüggéseiben tárgyalják, ld. pl. Robert M. YOUNG in <http://human-nature.com/human/chap3.html>. D. YANKELOVICH: The Idea of Human Nature. *Social Research*, vol. 40. (1973) 407–428., idézet 424. jogos megállapítása szerint például "Nature does not exist apart from culture. Each is constitutive of the other. It is misleading even to conceive of human nature as something that can exist outside culture".

zés alkalmas volt-e vagy sem, e ponton még nem is tudhatjuk. Hiszen csakis *szavakkal operálunk*, magunktól magunknak, tehát elszakadva minden mástól: önállóan járunk el, ahogy nekünk saját szintünkön – az élet megélését lehetővé tevő emberi képességek [*facultas*] értelmi, érzelmi, intuitív, tudat alattiból fakadó vagy esetleg ösztön-hajtotta (és így tovább és így tovább) szintjén – tetszik, éppen nem feltétlenül zavartatva a reáliáktól. Visszajelzés lesz majd csupán, hogy e szavakban végzett művelet sor eredményének gyakorlati cselekvésre váltása létre tudja-e majd hozni a kívánt eredményt – de a legelemibb folyamatok mégis roppant összetettségében a legkülönbébb akcideneciák okán ez sem közvetlenül vagy feltétlenül a megnevezésről, annak úgymond helyességéről, azaz ilyen vagy olyan értelmű adekvátságáról szól.

Nos, továbbmenve, e műveletek végzésekor a *logika* szabályai szerint járunk el. A kijelentéseinkben alkalmazott terminusok a lehetséges logikai összefüggések tudatosításakor azonban nem csupán szavakként működtetnek immár, hanem fogalmiasításokként; ezt a szóban forgó terminusok tartalmának s terjedelmének tisztázásával és rendszertani elhelyezésével s meghatározásával, azaz nyelviként megjelenő logikai analitikával érjük el. Ám mi is a *nyelv*? Megszakítások sorozata: szavaké, amik önálló építőkövek; mondatoké mint önálló kijelentéseké, amiben (nyelveink többségében) a szavak ott betöltött funkciójuk szerint meghatározott egymásutániségben helyezkedhetnek csupán el; végül a mondatok egymásutánjáié, amikben az, hogy az eredendő gondolatosságban miről mit is állítunk, csupán diszkrét, vagyis egymástól elválasztott szekvenciák soraként történhet, valamiféle számunkra értelmessé tett rendben követve egymást.⁵ Ezzel szemben a *valóság* nem diszkrét, hanem elválasztatlanul összefüggő egész, ráadásul önmagával sem azonos, mert csupán egyes pillanatainak intellektuális reprezentációja, azaz gondolati kivetítése mutatja be statikumként megszakítatlanul és visszafordíthatatlanul előrehaladó folyamatszerűségét, élő dinamikáját. Olyan egység tehát a valóság, amelynek tekintetében csupán az állítólagos vonatkozásaira/összefüggéseire történő utalás – megnevezés, majd fogalmiasítás, illetőleg megszakítatlan folyamatszerűségéből az ‘esemény’ megragadhatóságába történő kiszakítás, a tény-szerűsítés – az, ami a darabokból felépültség, a darabokra törtség/törhetőség látszatát adja. Vagyis még egy legeszményibben hű és teljes megismerés sem lehetne – elvileg sem –

⁵ Vö. pl. Susanne LANGER: *Philosophy in a New Key. A Study in the Symbolism of Reason, Rite and Art*. 3rd ed. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1942. és VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. [1996/1998.] Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://www.scribd.com/doc/46270636/varga-a-jogi-gondolkodas-paradigmái-2004> különösen 2.3. pont.

más, mint tudatosan végrehajtott mesterséges hamisítás (*reductio; simplificatio*) a dolgok lényegének felismerhetése örvén – azért, hogy emberi gondolkodás s kommunikálás róla (vagyis bámiről és mindenről) egyáltalán megindulhassék, azaz hogy ez a valóság intellektuális reflexió tárgyává tétethessék. Valóság és fogalom között tehát eleve és elvileg kizárt bármiféle azonosság, egyezés, vagy teljes átfedés – eltérő síkok eltérő létei ezek: az egyik pusztán van, a másik pedig idealizáló emberi projekcióként egyszerűen gondoltatik.

Ebből az immár többszörös feltételelességből viszont kényszerűen következik, hogy az embernek nincs és nem is lehet úgymond objektív rálátása a világra: bármiféle emberi közelítés eleve a mi saját – kultúránként s így koronként is változó, egyes társadalmi épp-így-léteket pontosan így jellemző, és ezzel *hic et nunc* aktualitású megállapodásszerűségeket kifejező – *világlátásunktól* előfeltetelezett előzetes megértés [*Vorverständnis*] függvénye. Ennek következtében az emberi megismerő, intellektualizáltan rekonstruktív eljárások eleve nem vezethetnek másra, mint valamiféle relativizált alternativitásra: adott eredményre jutottam, mert adott előfeltevéseimből másra nem juthattam. Miután azonban a dolgok lehetséges belső összefüggése maga az elvi végtelenség, semmiféle módon nem katalogizálhatjuk ennek teljes tárházát, vagyis azt, hogy miféle előfeltevésekből még miféle más eredményekhez érkezhetnénk. Emberekként, az ember számára értékes – végső soron az emberi gyakorlat [*praxis*] számára valamiféle közmegegyezés szerinti hasznos – módon eszerint nem is tehetünk mást, mint hogy e végtelenségből egyes végeseket – csupán – kiemelünk.

Ámde mi is történik egy tudományos eljárás során? *Fogalmiasításainkkal* azonosságokat [*identitas*] újratételezzünk, s ennek során azt, amit attól (ezért vagy azért, de mindig csakis fennálló – célratörő – érdeklődésünk köréből kiindulóan) különbözőnek vélünk, különbözőségnek [*differentia*] tételezzük, s ezzel ezen emberi tételezésű azonosságból kiiktatjuk. Látszat szerint teljességgel személytelen logikai játszma zajlik itt; ennek csele azonban rögvést nyilvánvalóvá válik. Mert hiszen kizárólag emberi kijelentés képezheti logikai összefüggés megállapításának, következtetés levonásának tárgyát. A *logika* tárgya ugyanis nem a valóság, hanem annak – kiválasztott szeletének – embertől gondolatban képzett mása, a fogalmiságokban kifejezett kijelentés. Arról szól ugyanis a logika, hogy amennyiben valóságleírást célzó azonos összefüggésben k_1 fogalmi kijelentést tesztek i igazságigénnyel, akkor egy k_2 fogalmi kijelentés igazságigénye az előbbitől eleve eldöntöttnek fog bizonyulni; illetőleg hogy amennyiben azonos összefüggésben egyszerre tesztek k_1 és k_2 fogalmi kijelentést i igazságigénnyel, úgy ezekből egy eleve meghatározott k_3 fogalmi kijelentés és

annak *i* igazságigénye fog következni.⁶ Mindez azonban ugyanúgy, ahogyan a megnevezés [*nominatio*] és fogalmiasítás [*conceptualisatio*] viszonylagos tet-szőlegességét is megállapítottuk, nem szól s nem is szólhat arról, vajon mennyi-re jártunk el jogosan akkor, amikor különbözőséget állítva egy bizonyos emberi tételezettségű azonosság-halmazból valamely összetevőt/tagot az *A* és *non-A* polarizált dichotomizálásával kihasítottunk. Eljárásunkat csupán világlátásunk erejével igazolhatjuk. Merthogy voltaképpen pusztán emberi gondolatot vetítet-tem a külvilágra. Egyébként néma, az ember számára hozzáférhetetlen dolgokra projekcionáljuk azok emberi értelmezését, hogy a dolgokban valamiféle emberi akarat szerinti uralom – egyáltalán: megértés, a külvilág intellektuális birtokba vétele, befolyásolása vagy alakítása változatlan folyamatosságának a biztosítása vagy megváltoztatása – kivitelezhetővé válják. Ez pedig már eleve *extrapolatio*: nem a logika birodalma és/vagy kompetenciája többé, hanem emberi gyakorla-tunk valóságot generáló és ezzel az immár említett második valóság, az ember társadalmi szintű valóság-létrehozatala szerepjátásáé, ami – lévén addig nem létezettnek az alkotása – immár kizárólag lételméletileg ítéelhető meg.⁷

Természetjog? Előbbi fejtegetésünkkel látszólag kiforgattuk e terminust éppen általunk adott meghatározásából, hiszen a fentiek értelmében voltakép-pen bármiféle jog – azaz rendteremtő szándék vagy annak normatívumokban történő megvalósítási kísérlete – természetjog, merthogy az egyetlen közös és értelmes alaphól mint kizárólagos forrásból indul ki: Mik vagyunk? A terem-tettség isteni aktusával mibe vettettünk? S magunk és környezetünk adott-ságaiból mivé lehetünk? Hiszen tudhatjuk: bárhová is rugaszkodjunk, csakis saját talajunkról, a mindegyikünk számára adott testi-lelki berendezkedéssel, emberi képességeinkkel s ezeknek a további fejlődés és differenciáció nyomán általunk talált/feltalált segítőivel (mint karunk-lábunk jelképes meghosszabbí-tásaival) ugorhatunk.⁸ Akkor pedig, ha magabízóvá váltan fantasztikumokba

⁶ Persze, a 'következés' logikai, tehát látszólag dezantrópomorfizált, mert létösszefüggést sejtető terminusa maga is csak képes kifejezés. Hiszen nem szekvenciát, egymásutániségot állít valójában, hanem „ha ... akkor” összefüggést: feltételezettséget, s ezzel eleve – bár kimondatlanul – magában foglaltságot.

⁷ Vagyis annak mentén, vajon hatásában megjelenik-e az emberi gyakorlatban (ontológia), s nem kizárólag, közvetlenül, azaz elsődlegesen annak függvényében, hogy helyesen tükrözi-e a valóságot (gnoszeológia). Ld. pl. VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világlátéképében*. [Gyorsuló Idő] Budapest, Magvető, 1981. & <http://mek.oszk.hu/14200/14244/>.

⁸ Nem véletlen ezért a lengyel gyökerű svéd joganalitikus következtetése, mely minden jogi okfejtésben az ugrópontot az egyidejű *jump* ([logikai] ugrás) és *transformation* ([terminus-rendjében] átalakítás) teremtő, mert az ember gyakorlati következtetését rejtő aktusában látta, hiszen ez az, ami megnyilvánul bármely elvont tételezés és a való élet tényeire történő alkalmazás elvi diszkrepanciájának az áthidalásában, így a jogtételnek a jogesetre való úgymond

rugaszkodnánk el, szintén nem másból, mint a valós ittlétünkben megtapasztaltból merítünk.⁹ Pontosan úgy, mint ahogyan az egészséges vagy beteg ember elvágyódása, fantazmagóriája, delíriumos lázálna sem lehet más, mint előzetes emlékképekből szőtt szövemény, tehát egyfajta realizmus maga is – talán csak szövése módjában vagy konfigurációjában mutatva egy új változat (mint eddig nem ismert akár harmónia) lehetőségeit.¹⁰

Látható tehát, hogy mindaz, amit a természetjog örvén a megismerésről, megismerhetőségről mondtunk, minden emberi *cognitio* sajátja, az úgynevezett tudományos megismerése is.

Mi akkor hát az, amit éppen megkülönböztetésül szoktunk természetjognak nevezni? Nos, leginkább tiltakozás [*protestatio*], valamiféle addig közmegegyezésszerűen elfogadottan jogként beállítottal/beállítandóval szemben a visszaállítás [*restauratio*] jogcíme – tehát hivatkozási alap, amellyel egy jogként fellépő normatív igényt a mögöttes természet meghamisításával megvádolva a jövődönnek emberibbnek tetsző alakíthatása/átformálhatósága jegyében éppen diszkreditálni igyekszünk.

alkalmazásában is. Aleksander PECZENIK: Non-equivalent Transformation and the Law. In: Aleksander PECZENIK – Jyrki UUSITALO (szerk.): *Reasoning on Legal Reasoning*. Vammala, Vammala Kirjapaino Oy, 1979. 239–258. Amely gondolat erjesztője, a lengyel–belga filozófus még azt mutatta ki, hogy az ún. jogalkalmazási szillogizmus leegyszerűsítő, s ennyiben hamis formula, mert kimondatlanul eleve magában foglalta – elrejtette – a gyakorlati értelem eme teremtő aktusát, a gyakorlat számára történő, eleve nem logikai, szigorúan tehát nem következő következtetését. Chaïm PERELMAN: *Logique juridique. Nouvelle rhétorique*. Paris, Dalloz, 1976., ill. VARGA Csaba: A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról. *Állam- és Jogtudomány*, 1971/2. 249–285.

⁹ Nem véletlen, hogy jogtudományunkban is előtérbe kerülnek olyan fogalmak, mint a normalitás vagy a történelmileg alakuló – mert mindig csakis *hic et nunc* meglévő adottságaiban, konkrét partikularitásaiban értelmezhető – emberi képzelőerő [*imaginatio*]. Ld. pl. Carl Schmitt alapkérdése nyomán VARGA Csaba: Paradigmaváltás a jogi gondolkodásban: Carl Schmitt és a vágyott szintézis megkísértése. *Világosság*, 2003/7–8. 93–102. & <http://www.vilagosság.hu/pdf/20031018121513.pdf>, ill. James Boyd WHITE: *The Legal Imagination*. Chicago, Chicago University Press, 1985.

¹⁰ Ennyiben realizstikum maga az elmebetegség mint merőben szociális konstruktum tárgyalása – Thomas SZASZ: *The Myth of Mental Illness. Foundations of a Theory of Personal Conduct*. New York, Hoeber-Harper, 1961. és Thomas SZASZ: *The Insanity: The Idea and its Consequences*. New York, Wiley, 1987. – s ennyiben mutat túl a merőben esztétikai értelmezhetőségen az úgynevezett elmebetegek képzőművészeti produktumokban testet öltő önkifejezése. Tanult szociális gátakat vetnek le, a normalitás nézőpontjából szokatlanként meglepő őszinteséggel nyilvánítva ki a mélyen emberit.

2. Jog – emberi vállalkozásában

Mert látnunk kell, hogy a *jogban* eleve egy kettős ellentmondás rejlik. Pontosabban szólva: kettős hamisítás ez, s egyúttal kettős leplezés is, ami minden kétségbevonáskor persze lelepleződik. Mik is ezek? Nos, már eleve, genezisében, egyfelől a jog azért és annyiban jog, amiért és amennyiben a bennünk öröklötten vagy tanultan (edukáltan és szocializáltan) rejlő késztetésektől, lelkiismereti/morális értékrendszertől valamelyest/valamiben különbözik. Minthogy a jog, amiről beszélünk, nem belső, hanem külső. Szemben a morállal, ami magamból fakad, és ha ez érzékenyen különválnék környezetemtől, úgy az többé-kevésbé szelíd vagy brutális nyomással legfeljebb megkísérelhetne rábírní engem a többséghez történő alkalmazkodás szükségéről. A jog viszont eleve hatalmi pozícióból ered, egy jogkibocsátó autoritástól. Erejét s érvényét egyaránt ebben tudja, merthogy a jog formális normativalással szabja meg az egyébként szabad emberi cselekvés kereteit és határait. Ami a parancstól abban különbözik, hogy nem személyes, és nem konkrét. Ehelyett minden címzetthez egyöntetűen szólóan és elvont általánosságban ír le meghatározott helyzetekben megkívánt vagy elkerülendő magatartást. S mégis: már maga az a tény, hogy jog egyáltalán fennáll, egész létében a közösségi jó biztosítására irányuló személytelen szükségességet hangsúlyozza. Azt a szükségességet, amelynek gyökere magában a közösség mikénti létezésében/létezendőségében rejlik, és amelynek felismerője/megfogalmazója a jog eredeti éthosza szerint csupán közvetítő, akire a kimondás feladata hárul – merthogy történetesen ő az, aki, mint a hatalom birtokosa, a közösség jólétéért elsődlegesen felelős. Másfelől – és az előbbiből következően – ennek a normatívumnak olyannak kell lennie, mint ami az imént látott előfeltételezés szerint akár kialakulhatna magától, bármiféle tudatos tételező közreműködéstől függetlenül is – csupán annyi különbséggel, hogy ez esetben nélkülözné a szervezettség többletanyagát és erejét. A szóban forgó ki nem mondott állítás szerint így ez már magában a közösségben eleve fennáll, tudatosodásától függetlenül. Már pedig, ha így van ez, úgy külsőlegesített/külsőlegesítő kimondása csupán járulékos szükségesség, amit részben az egyértelműség, részben a megszervezésből adódó többletelőnyök biztosítása, részben pedig a még aranykorban [*Golden Age*]¹¹ természetes feltételek közt élő ősektől a mai összebonyolódásig, a társadalmi differenciáció komplexitásáig terjedő időben az emberek viselkedésében

¹¹ ‘*chryseon genos*’; vö. https://en.wikipedia.org/wiki/Golden_Age s járulékában <https://en.wikipedia.org/wiki/Paradise> és https://en.wikipedia.org/wiki/State_of_nature.

bekövetkezett romlás, a mércétől elcsámborgás, a nyájnak fegyelmező erő híján történő szétszéledése, deviáns gyakorlatok lehetséges, ám gyakorlatilag mindenkor bekövetkező általánossá válása teszi elodázhatatlan feladattá. Nem véletlen ezért, hogy legkorábról feltalált ősi jogemlékeink mindig az istenség nevében és felhatalmazásával szólottak (s persze korántsem csak azért, hogy az uralkodó tettehez háttér-legitimálással járuljanak, hanem annak kinyilvánítására, hogy a felelős nem tesz ezzel mást, mint az isteni akaratból evilágunkon eredetileg telepített rendet jogaiba visszaállítja); következésképpen éppen aktuális időszerűségének indokolása sem volt más, mint egy restaurációs szándék kinyilvánítása. Hiszen, mint láttuk e szép ideát, valahai időkben, aranykorban még minden rendben ment, természetes lényként viselkedtek az emberek, azóta azonban erkölcsaik elromlottak: sanyargatják egymást, és főként özvegyeiket, árváikat, tehetetlenjeiket¹² – ezért kell a régi norma újraillesztése.

Nos, a *legimitáció* lassan, fokról fokra, szemérmesen szekularizálódik, ezzel párhuzamosan maga a kibocsátott jog is akarat-jelleget ölt,¹³ s a „rég, jó szokás” helyreállítása [*restitutio*]¹⁴ mellett/helyett megjelenik egy új rend, s ezzel egy új vagy javított társadalom jog általi képzésének [*constitutio*]¹⁵ gondolata is, ami majd lassan, a jogi voluntarizmusnak a racionalizmus kísérőjévé válásán nyugodva, immár tudományosnak mondott mezben, évszázada a társadalmi mérnökösödés [*social engineering*] gondolatában,¹⁶ mára pedig a néphitek megváltoztatása programjában¹⁷ kulminál.

¹² Legklasszikusabb megtestesülése ennek a *Hammurabi*-féle törvénykönyv prologusa, mely elő- és utó-formákban az emberi jogalkotást egészen a feudális abszolútizmusokig végigkíséri. Ld. VARGA Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. [1979.] 2., utószóval bőv. és jav. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002. & <http://mek.oszk.hu/14200/14206/>.

¹³ Vö. Michel VILLEY: *Essor et décadence du volontarisme juridique*. *Archives de Philosophie du Droit*, vol. 3. (1979) [»Le rôle de la volonté dans le droit«]. 87–136.

¹⁴ Vö. a „*gutes, altes Recht*” fogalmával Fritz KERN: *Kingship and Law in the Middle Ages I: The Divine Right of Kings and the Right of Resistance in the Early Middle Ages / II: Law and Constitution in the Middle Ages; Studies*. Transl. S. B. Chrimes. Oxford, Basil Blackwell, 1939.

¹⁵ Ennek első megkísérlését a zsidó eszkatologikus gondolkodásnak tudja be A. Leo OPPENHEIM: *Ancient Mesopotamia. Portrait of a Dead Civilization*. [1964.] Rev. ed. Chicago, University of Chicago Press, 1977. https://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/ancient_mesopotamia.pdf.

¹⁶ Általában véve ld. [https://en.wikipedia.org/wiki/Social_engineering_\(political_science\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Social_engineering_(political_science)), valamint Peter SWIRSKI: *American Utopia and Social Engineering in Literature, Social Thought, and Political History*. New York, Routledge, 2011.

¹⁷ Az agresszív intervencionalizmust „demokrácia-export” burkában megvalósító amerikai külügyminiszter, majd bukott elnökjelölt a koraiak között volt, akik (ő történetesen abortusz-párti hallgatóságának a tetszésére) nyíltan ki is mondta: „Meg kell változtatni a mélyen gyökerező kulturális beidegződéseket, vallásos hiteket és strukturális beállítódásokat.” Hillary CLINTON in »Women in the World Summit« (New York City, April 2015).

Hol ezek erősítésére, hol pedig kontroll, visszacsatolás, avagy fékező erő, netalán ellenpólus vagy egyenesen provokatív lendület- vagy ellenlendület-adás gyanánt mindenkor friss vértetben (újra)megjelenik a természetjog, avagy felvilágosodás-kori indulatának látszólagos frissességével és változatlan heves-ségével az emberi jogok ideológiája,¹⁸ hogy ellenpontot képezve, irányjelzőként és mérceként szolgáljon.

Az ember vállalkozása mindez – társadalmi küzdelmeié, hogy eszméket ne csak a maguk partikularitásában generáljon, de egyszersmind általánosítva, az emberiség *egyetemességének* szintjére emelve, érveinek egyfajta abszolútum-ként megtestesíttetésével megkerülhetetlenséget biztosítson.¹⁹

3. A transzcendencia üzenete

A mindenkori új és legújabb fejleményekkel, a társadalmi küzdelmek új és új formát öltéseivel mindenkor megoldandóan érdekes kontrasztban áll az ősi

<http://www.nationalreview.com/article/417448/hillary-clinton-religious-beliefs-have-be-changed-accommodate-abortion-joel-gehrke> [“And deep-seated cultural codes, religious beliefs and structural biases have to be changed.”] A hasonmúiek házassága, az eutanázia és hasonlóké érdekében már régóta azon dolgozott, hogy az arab tavaszként is elhíresült destabilizáló és a zűrzavarban az amerikai érdekszolgálatot újra kiépítő forrongásra készítetésekre emlékeztetően magában az Egyesült Államokban egy „katolikus tavasz” kitörését érje el, „elvetve forradalma magvát”, hogy az általa „középkori diktatúra” színében feltűnő egyháznak „elmaradott” értékeihez ragaszkodását megtörje. Marc A. THIESSEN: Hillary Clinton is a Threat to Religious Liberty. (October 13, 2016.) https://www.washingtonpost.com/opinions/hillary-clinton-is-a-threat-to-religious-liberty/2016/10/13/878cdc36-9150-11e6-a6a3-d50061aa9fae_story.html, stábja WikiLeaks által feltárt 2012-es levelezéséből cseme-gézve [“plant the seeds of the revolution” / “backwards” / “middle ages dictatorship” / the job of politicians to foment a “Catholic Spring”]. Erre válaszolta egy püspök: „háromféle ember van a világon: olyanok, akik hisznek Istenben; olyanok, akik nem hisznek Istenben; s végül olyanok, akik szerint ők maguk az istenek.” <http://aleteia.org/2015/04/29/nigerian-bishop-hillary-clintons-remarks-about-religious-beliefs-show-she-thinks-she-is-a-god/3/#sthash.nAHJ2zBI.dpuf> [“there are three groups of people in this world: those who believe in God, those who do not believe in God, and those who think they are gods. Hillary Clinton I think is one of those who thinks she is a god.”]

E magatartásról mutatja ki Shannon HOLZER: How Liberals Abuse Language. https://www.academia.edu/30204590/How_Liberals_Abuse_Language?auto=download&campaign=wee_kly_digest, hogy merőben szavakkal végzett játék. Míg a természetjog a dolgok esszenciájára kérdez rá, ez csupán a jelző szavak nominális újrameghatározásával él, megkísérelve nyelv útján létrehozni valóságot, azt nevezve éppen jogosultságnak, amit a többiekre rá akarnak kényszeríteni. [“Rights [...] turn out to be that which those on the left are trying to force others to accept.” “trap of trying to create reality with language”.]

¹⁸ Vö. VARGA Csaba: Az emberi jogok problematikája. *Társadalomkutatás*, 2013/2. 1–15. & http://www.vmtt.org.rs/mtn2013/063_082_Varga_A.pdf.

¹⁹ Aminek klasszikus kifejtése található in Karl MARX – Friedrich ENGELS: *A német ideológia*. Ford. Kislégyi Nagy Dénes. Budapest, Európa, 1974.

emberi bölcsesség tanúsága, az emberi utópizmusnak s a mai társadalomszervezés technikáitól és különféle időleges triumfizmusától felerősített forradalmi mézeshetek-érzéseitől elragadtatott végtelenített lehetőség-tudatnak ősi ellenpontjaként, az emberiség ősi meggyőződéseiként²⁰ az a két kifejeződés, amely ugyanakkor jelen volt és van gyakorlatilag minden ismert jogunk gyökérzetében egyaránt. Az egyik az, ami keresztény szimbolikánkban, biblikus műveltség-megalapozásunkban az *Utolsó Ítélet* képletes ereje: az emberi szándék és tett valós súlyának és érdemének csakis az isteniben, az isteni által történő megítélhetősége – ami a *ius*-nak a *lex*-re történő kontinentális redukálhatóságával szemben az angolszász jog eredendő tapasztalatiságát, a múlt tapasztalatát induktíve feldolgozó precedens-szerű mindenkori esetiségéből történő mindenkori újramegítélés bátorságát biztosította, nem párhuzam nélkül a klasszikus zsidó és iszlám jogi mentalitás egyfajta újraképzése nyomán. A másik pedig az ősi jajkiáltás, „*A végtelenből kiáltok Hozzád, Uram!*” felkiáltásából fakadóan a kétségbeesésből és segítség iránti könyörgésből szövődő fohász,²¹ mely az emberinek – minden emberinek – eleve korlátozottságáról, a transzcendentális perspektíva egyedüli reményéről szól.

Ez kíséri mai életünket is; jobbító törekvéseinkben ezek feszítésében, ezek lehető és éppen lehetséges feloldásaiban gondolkodunk.

S ez hagyta nyomait a jogantropológia és a többé-kevésbé formális/formalizálódó jog jogintézmény-története által láthatóvá tett főbb törekvésekben is. Mind erről tanúskodik a jogi autoritás keresése utáni törekvés, majd a kialakuló jogi autoritások versengése és a felsőbbbségért való intézményes küzdelme²² csakúgy, mint a jogi/jogászai megítélés újramegítéléséért, a fellebbvitelben megtestesülő újrakonziderálásáért, majd lehetséges záró aktusként a kegyelmezés jogáért folytatott küzdelem, illetőleg a párhuzamos, avagy a jog belső logikájú formalizmusát egyéb eszközökkel kísérő vagy felváltó megítélési eljárások kialakítása, és nem kevésbé a legfejlettebb mai jogrendszerekben is a formalizált és a de-formalizált – látszólag csupán jogelméleti síkon zajló – nézetek és irány-

²⁰ Ami egyúttal vall a teológia mint az emberit az isteninek a tükrében, feltárható sugallata szerint megvilágító tudás formálódásának evilágunkban való gyökérzetéről is.

²¹ Zsolt 130,1 [“Out of the depths have I cried unto thee, O LORD.” (King James, Psalter) & „Aus der Tiefe rufe ich, HERR, zu dir.” (Martin Luther, Der Psalm)].

²² Figyelemreméltó és éppen nem aktualitás nélküli, hogy a világ nagy részét uraló – bár a nyugati világ tudásából nagyrészt kieső – jogok áttekintésében JANY János: *Jogi kultúrák Ázsiában*. Budapest, Typotex, 2016. az iszlamizmust nem egyszerűen a sok évszázados nyugati kultúrfölény – röviden: a kolonizáció – meghaladása, múlttá tétele kinövéséként látja, hanem egyszersmind a meghatározó hatalom elsőségéért, a végső autoritás mint igazodási pont kijelöléséért folytatott harc egyik mai állapotaként.

zatok közti átcsapás, a miként való eljárás elsőségéért folytatott, történelmileg állandósultan újra és újra visszatérő küzdelem egyaránt.²³

Érdemes látnunk hát, hogy változó küzdelmeinkben mindig a kontextus az, ami új, és nem a mindennek mélyén megbúvó emberi megtapasztalás. Mert új és új fegyverzetben régi harcokat vívunk újból, sohasem igazán kiszabadultan abból, ami emberként létünkben számunkra – lehetőségként, képességeink szerint elérhetőként – megadatott.

²³ Adalékokkal szolgálhatnak VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. [Jogfilozófiák] Budapest, Osiris, 2000. egyes tanulmányai.

A JOGTUDOMÁNY TERMÉSZETE

(Komplexitás; modellértékűség: eszmények, korlátok)

1. Tudomány

A tudomány¹ az emberi érzékelés körébe vont világról szerzett ismeretek rendszerszerű feldolgozása. Eleve emberi produktum, s így annak esendőségében eleve osztozik.

Ez már a fenti meghatározásban kettős fenntartást, pontosabban emberi függőséget jelez. Egyfelől annak nyilvánvalóságát, hogy saját érzékelésén, azaz az érzékszerveitől, illetőleg az azok makro- és mikro-szkopikus meghosszabbításaitól közvetített s adatként/tényként értelmezett szenzoráláson az ember egyszerűen nem képes túlhaladni: végső soron mindvégig nem szabadulhat ezeknek – saját érzékelőképességének – fogságától.² Másfelől s ugyanakkor

¹ Nagy nyelveinkben az elnevezés gyökere ugyanaz, mint a magyarban: a *tud/omány*hoz hasonlóan a *science* a *scienti*ából, ami a *scire* [‘tudni’] származéka, amiként a *Wissenschaft* a *wissen/Wissen* származéka. Am elég egy pillantást vetni legutóbb pl. Sean COYLE – George PAVLAKOS (szerk.): *Jurisprudence or Legal Science? A Debate about the Nature of Legal Theory*. Oxford, Hart Publishing, 2005. 174. kötetére ahhoz, hogy meggyőződjünk: ’tudomány’ gyanánt vagy azonossága felől kutakodva mi csak germánkodunk – ti. az angol nyelvű civilizációban egy *Rechtswissenschaft*nak megfelelő eszmeiséget/eszménységet hiába keresnénk. Vagyis elnevezésbeli gyökerekre vissza nem vezethetően a „Tudomány-e a ’jogtudomány’?” kérdése angol nyelvterületi hagyományban eleve badarságként hatna: nem humaniorák elhanyagolásával, mégis olyan mértékben fejlesztették ki nagytudományaikat, majd hagyatkoztak is rájuk, azokra, amiket joggal *Science*-nek nevezhettek, hogy ezekhez képest a hívések, bölcsészkedések, művészkedések és egyéb puha széplelkizések és merő pragmatizmusok ilyen körbe tartozása fel sem vetődhetett. Mai állapotában ld. pl. az amerikai *National Academy of Science* efféle területekről még/már elfogadott problematikáinak listáját: <http://sites.nationalacademies.org/DBASSE/index.htm> . Eszerint ilyesféle vitáinknak még az alapja sem objektív, azaz éppen nem független az ember éppen valamiképpen alakult társadalmi gyakorlatától. Mindazonáltal az alábbiakban egy védhetőnek tetsző kiindulópont következetes alkalmazására/vázolására tesztek kísérletet.

² A *theologia* ebben elvileg kivételt jelent, erősen szimbolikus értelemben mégis teljes azonosulást. A hívő számára ugyanis, aki úgymond érzékeli a világunk isteni teremtettségére és értelemadására utaló jeleket, éppen hitének állításával teszi tudománnyá az isteni megnyilatkozások tárgyalását, ezek következmény-rendszerének levonását. Történelmi korokban a

annak belátását, hogy e feldolgozás mindvégig emberi marad. Tehát először is, mindenekelőtt embertől függő általában abban, hogy az ember háromdimenziós koordináta-rendszerben való létezéséhez, attól meghatározott világképéhez kötődik. S ezen túlmenően is természetsszerűleg különösen abban, hogy értelmezési kerete sem lehet más, mint amit művelőjének a világlátása megszab, tehát egyáltalán biztosítani, mert abban igazolni tud. Ezzel pedig azt állítjuk, hogy a megismerő ember egyszersmind *saját felfogóképességének* is a foglya.³

Másodszor pedig embertől függő abban, hogy sem a tudománynak magának, sem a tudomány nevében állított igazságnak objektív léte nincs. Az is, amit megállapít, de az is, aminek jegyében ennek igazságot tulajdonít, olyan közvetítettség, aminek mindenkori jelentése mindenkori értelmezésétől függ. Végső soron ez minden emberi tevékenységnek és produktumnak az emberi gyakorlatba ágyazottságát jelenti. Ebben az értelemben s ebben a fogalmi általánosságban – minthogy tehát társadalomontológiailag az elmélet is az ember társadalmi gyakorlatának része – a *theoria is praxis*. Utóbbiból ered egyáltalán a megismerésre késztetés, és ugyancsak ez utóbbiba ágyazódik e késztetés eredményének igazolása is.

A *bizonyosság/bizonytalanság* fogalom párja – hacsak nem egy pszichikai állapot önjellemzéseként használjuk – merő absztrakt fogalmi dichotomikus projekció: határait élessé, adott minőségét úgymond bizonyossá éppen úgy a tudományban, mint társadalmi tevékenységben alkalmanként végrehajtott

teológia uralkodó elsőse azzal, hogy tudományként elfogadottságának már maga a ténye létrehozta minden egyéb megismerés *ancilla theologiae* pozícióját, nemcsak magától értetődő, de teljességgel logikus is volt, hiszen ez szolgált – csakis ez szolgálhatott – kvázi-axiomatikus alapként az eleve isteni teremtes produktumának tekintett világban való éléshez, így egyebek közt annak emberi magyarázatához is. Az tehát, hogy az emberi értékvilág és értelem alakításában játszott meghatározó szerepe mindenek felé emelte, merő következmény.

³ A nyugati gondolkodást először a kolonizáció tapasztalataival a „bennszülött” másság lepte meg, majd a XIX. század vége felé, a kulturális antropológia tudományként formálódásával egy időben a nyugati mindennapok modernitásával szembeállított ősi/primitív gondolkodás többnyire spekulatív rekonstrukciójára törekedett. Adalékként ld. pl. Urs BITTERLI: »*Vadak*« és »*civilizáltak*«. Az európai-tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete. Budapest, Gondolat, 1982. Ma már például az afrikai törzsi koponyalékeléses gyógyító eljárások jogi megítélésében csakúgy, mint például – a japán medicinával példázva – az emberhalál időpontja vagy a szövettranszplantáció feltételei meghatározásában világos a valahai mitologikus előfeltevések eleve kiválasztó szerepe. Az európai orvoslástörténetben pedig azon választások megejtésénél, amiket például neurológiai kérdések biológiai megalapozásának szüksége vet fel, axiomatizáló önkény uralkodik, ahol is az egyes válaszlehetőségek valahai – ókori, közép- vagy korai újkori, tudományosan azóta egyként elutasított – előfeltevések mentén formálódtak történelmileg meg, merőben pragmatikusan, mindazonáltal ma is változatlanul jól szolgáló különböző hagyományok nyomán. Vö. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/> különösen 247–253.

artificiális manipulatív dezantropomorfizáció teszi, mint ahogy a jog nevében kivitelezett emberi döntések is kizárólag a jog tudatosan elidegenítő nyelvi és eljárási játékaik folytán tudják csupán magukra öltetni a bizonyosság tógáját.⁴ Végső soron mindkettő mögött emberi akarat, az ember társadalmi konvencionalizációja áll.

Nos, mindezek az emberi artikulációk olyanok, mint szabadon lebegő lótu-szok a víz, avagy korallok az óceán felszínén. Ha sok ilyen találkozunk, ha ezek szaporodásra és egymásba kapcsolódásra folyamatosan képesnek bizonyulnak, előbb-utóbb kontinens nagyságúvá növekedhetnek, olyan teherbírással, aminek abszolút szilárd biztonsága hitét csakis egy szükségképpen eretnekként fogadandó, blaszfémikus hitehagyás kezdheti csak el kikezdeni. Ám ha a valóság megismerésére is ez áll, úgy egy ilyen fogalmi általánosságban az utóbbi mint *epistemicum* valójában az előbbi mint *onticum* részeként fogandó fel és tárgyalandó. Mert úgyszintén az ember szüntelenül zajló társadalmi gyakorlatának a része mindez: azon tudatosság egyik legfőbb háttérösszetevője, amellyel cselekvéseit végrehajtja. Vagyis *ideológia*, a terminus filozófiai értelmében: létében is, és *epistémeként* vehető konkrét státusában is.⁵

2. Humaniórák

Az emberi gyakorlat folyamatával és produktumaival foglalkozó úgynevezett humán tudományok mindenekelőtt történelmi tapasztalatok általánosításán nyugszanak. Míg a tudományos ismeret – nyilván a makro- és mikrokozmoszt illető klasszikus, úgynevezett természettudomány mindmáig gyakorlatilag vitatatlán kiinduló alaptételéhez híven – univerzalizásra törekszik, a történelmi tapasztalat nyíltan eleve *partikuláris*: *hic et nunc* megéltségében körülhatárolt,

⁴ A mesterséges fogalmi/intézményi/civilizációs lepel mögötti tényleges zajlás reprodukcióját (saját balos etiológiájukban: az *elnyomás* leleplezését) célozta az 1968-as diáklázadások nyomán szerveződött *Critical Legal Studies* mozgalma is. William E. CONKLIN: *The Phenomenology of Modern Legal Discourse*. Aldershot–Brookfield (Vermont) Ashgate Publishing, 1998. 47. például tételszerűen abból indul ki, hogy „Az egyén tapasztalatának sajátosságát elrejt, ha éppen nem tagadja az abban játszódnak a játszámja a modern állam jogi diskurzusában.” [“The particularity of an individual’s experiences is camouflaged, if not denied, by the knower’s play inside the legal discourse of a modern state.”] Ennek összefüggéseit nyelvelméleti és logikai eszközökkel kíséreltem meg kimutatni: VARGA Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. 2., jav. és utószóval bőv. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2001. & <http://mek.oszk.hu/15500/15540>.

⁵ Bővebben ld. VARGA Csaba: Bizonyosság, bizonytalanság: az emberi tudás dilemmája. In: FEKETE Balázs – HORVÁTHY Balázs – KREISZ Brigitta (szerk.): *A világ mi magunk vagyunk... Liber amicorum Vörös Imre*. Budapest, HVG-Orac, 2014. 558–570.

s ezért általánosítási lehetőségében meglehetősen korlátozott. Ugyanúgy, ahogyan minden *comparatio* nyíltan feltárja már egy adott ún. tudományos módszer választásában/alkalmazásában is művelője gyakorlati (tehát ön-)érdekét s benne akkor és ott aktualizált konkrét művelése teljes emberi környezetét – hiszen azért hasonlítunk, hogy magunkat/magunkét jobban lássuk, tehát a *tertium comparationis* mindig (létünkben vagy produktumunkban) magunk vagyunk⁶ –; nos, az emberi gyakorlat fejleményeivel és létrehozott szellemi s intézményi kultúrája egyes darabjainak és vonatkozásainak a rendszerező/feltáró leírásával foglalkozó humántudomány (a történelemtől az antropológiáig, közgazdaságig, jogig és politikatudományig) elsődlegesen mindig önleírás, amit többnyire annak (mai, főként atlanti civilizációinkban egyre kevésbé visszafogottan) *univerzálisként projekcionálása* szokott követni. Ez azonban önmagában sem nem szükségképpen, sem nem igazolható; hacsak az általánosíthatóság konkrét előfeltételei nem állanak bizonyítottan fenn, úgy ilyen esetben egyszerűen imperializmusról, egy üresként kezelt térbe történő politikai nyomulásról van szó.

Megjegyzendő, hogy mivel a történelmileg szerzett tapasztalatoktól (s így ezek előfeltevéseként persze az alapul szolgáló világréptől is) függő, azok rendszeres osztályozó leírására törekvő humántudományok mögött eleve – civilizációként, kultúráként, népességeként, és persze, bármelyiket illetően, koronként – eltérő érzékenységek s ezekre válaszul kialakult eltérő fogalmiságok állanak, ezeknek a tudományosmánya és a módszertana is különböző. Ennélfogva régóta korunk ténye, hogy a szellemileg kolonizáló (a XIX. századtól a második világháború végéig főként a francia, majd a német, azóta pedig mindenekelőtt az amerikai), a központ és a referencia szerepét egyaránt betöltő nagy nemzetköziesített tudományok eluralkodása nemcsak ezeknek a térben és időben adott hely adott történéseihez kötődő eseménysoroknak a lokális tudományos feldolgozását mint végeredményt torzítja és szegényíti, de magához hasonló uniformizálással az adott hely és idő tudományának az addig kialakult eredményeit s regenerálódásának/újjaszerveződésének az esélyeit is következetesen pusztítja, csökkenti.⁷ Vagyis ezért eleve problémás bármilyen

⁶ Egyetlen kiválasztott területre alkalmazottan ld. VARGA Csaba: *Theatrum legale mundi* avagy a jogrendszerek osztályozása. In: SZILÁGYI István – PAKSY Máté (szerk.): *Ius unum, lex multiplex. Liber Amicorum. Studia Z. Péteri dedicata (Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcselet köréből.)* Budapest, Szent István Társulat, 2005. & <http://drcsabavarga.wordpress.com/2012/03/24/theatrum-legale-mvndi-ed-cserne-2007/> & http://www.academia.edu/6118375/THEATRVM_LEGALIS_MVNDI_SYMBOLA_CS._VARGA_OBLATA_ed._Peter_Cserne_et_al._219-242.

⁷ Ld. pl. VARGA Csaba: »Méltón a sorshoz, alkalmas a küzdelemre.« Szellemünk és tudományunk állapotáról. *Hitel*, 2015/2. 53–70. & <http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/06->

társadalomtudományi hatás, ha az tudomány-kölcsönzés, vagyis transzfer, és nem egy elvileg minden irányban nyitott, mert utána feldolgozásra kerülő *learning process* keretében történik.

3. Jogtudomány

A jogtudomány tárgyaként a jog azon emberi életviszonyok szabályozása, amelyek (1) a társadalom egészét magában foglalóan (2) alapvető érdekkonfliktusok (3) végső rendezését látják el.⁸ Az így felfogott jog nyilvánvalóan komplex társadalmi jelenség, mely számos oldalról vizsgálándó. Közvetlenül egy-egy jogmegnyilvánulás vagy azok bizonyos halmaza – akár úgy, mint (a) akként felfogott társadalmi magatartás, mint (b) ekként tételezés, mint (c) ennek jegyében történő hatósági döntéshozatal és kikényszerítés, akár mint (d) az előbbiekből bármelyikének kommentárja, majd dogmatikája⁹ – legfeljebb járulékos tárgya, de közvetlenül semmiképpen sem tartalma a jogtudománynak.

Tapasztalaton alapultsága folytán – ideáltípusában, melyhez az *angolszász* hagyomány áll leginkább közel – az úgynevezett jogtudomány mint példák tömkelegéből élő gondolkodásmód eleve historikus és komparatív, amit teoretizált megfontolásokkal próbálnak közös mederben tartani s közös irányban tartatni. Ezekre építhetők csupán – amiben a *latinikus/germán* hagyomány a leginkább példamutató – rendszerszerűen megfogalmazott, általánosításra alkalmas fogalmak, elvek, intézmények.

varga_0.pdf és – esettanulmányként – VARGA Csaba: A jogösszehasonlítás kalandja, avagy centrumok/perifériák viszonylagossága *Jura*, 2014/1. & http://jura.ajk.pte.hu/JURA_2014_1.pdf 189–193.; korai felismerésként pedig *Replica*, 1998. december, Nos. 33–34. [»A tudomány gyarmatosítása?«] <http://www.replika.hu/replika/33-34>.

⁸ Elsőként VARGA Csaba: Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása. *Allam- és Jogtudomány* 1985/3. 528–555. & in <http://mek.oszk.hu/14500/14510/>.

⁹ A 'jog' felfogását/használatát/fogalmiság-lehetőségét övező többértelműség megjelöléseként alkalmazott tételezettség/kikényszerítettség/társadalmiság hármában való fogalmazást – VARGA Csaba: A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése. *Allam- és Jogtudomány*, 1970/3. 589–613. & <http://mek.oszk.hu/15300/15303> – akkor váltotta fel a tételezettség/kikényszerítettség/doktrinalitás hármasa – VARGA Csaba: A jog nyelvi dimenziója: jog és nyelv? jog mint nyelv? Ontológia és episztemológia különmeműségéről és végső egységéről. In: SZABÓ Miklós (szerk.): *A jog nyelvi dimenziója*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2015. 11–28. –, amikor a funkcionális megközelítés helyébe a fenomenális érdeklődés került, a jog nyelvi megjelenéseinek kérdéseként.

Mindezek alapja az *ordor*ól az adott társadalom világmésképeben alkotott eszmény;¹⁰ ennek kiművelésével bontanak ki fogalmakat, elveket, intézményeket az egyes jogtudományok. Mindez annyiban szövegelemzés csupán, amennyiben történeti, s annyiban empíriára építő, amennyiben társadalomtudományi az adott jogtudományi vizsgálódás. A valódiként elismerhető jogtudományban kialakított ilyen fogalmaknak, elveknek és intézményeknek még az összefüggése sem lesz jogdogmatikai, hanem szintúgy jogtudományi szintű, mert felette áll a jogi kultúrák és nemzeti jogrendek változatosságának. Alkotott és alkalmazott jog így csak annyiban lesz releváns a számára, mint amennyire egy műszaki alkotás építése vagy használata az egzaktnak mondott tudományoknak. A tudománytárgy szemszögéből minden egyéb már nem más, mint gyakorlati foglalatосkodás és/vagy jogpolitika.¹¹

4. Finomítások

Az előbbi ponttal azonban már olyan elhatárolásokhoz érkeztünk, amelyeknél a kifejtés előfeltételez bizonyos fogalmi tisztázásokat.

Egyfelől és mindenekelőtt: az emberi szellem és teljesítménye, s maga az alkotás, lényegesen tágabb körű, mint a tudomány vagy tudománytárgy fogalma. Az előbbiekből csakis a valóság megismerésében (mentális reprezentációjában, azaz fogalmi reprodukciójában) mutatott szellemi teljesítmény része a tudománynak. A mögötte álló valóság pedig nem feltétlenül pusztá fizikalitás (ideértve bármiféle anyagi – mikro-elemi, kémiai, biológiai stb. – összetevőt); előfordulhat, hogy fizikális világunk (pl. a geometriában) absztrakt potencialitásáról vagy (pl. a matematikában) vonatkozásáról van csupán szó. Mihelyst viszont a természettől adott tudománytárgytól az *ember-alkotta világ*-hoz, vagyis társadalmi/humán tudománytárgyhoz érkeztünk, immár lényegesen bizonytalanabb válaszokat szabad már csak megfogalmaznunk. Mert mi is itt a

¹⁰ Vö. Csaba VARGA: *Comparative Legal Cultures. On Traditions Classified, their Rapprochement & Transfer, and the Anarchy of Hyper-rationalism*. Budapest, Szent István Társulat, 2012. & <http://mek.oszk.hu/15300/15386>, ill. VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. Budapest, [Osiris], 2000.

¹¹ Mindez persze nem változtat azon, hogy a külsín akár azonos is lehet: hatalmas nemzetközi irodalom feldolgozottságára alapozás, jegyzeteltség, s következetes, okadatolt bizonyítás tudományszerű érvelésre alapultan. Mégis, tudományművelésben kialakultabb államokban utóbbiakat jellegzetesen politikai csúcsszervek háttérintézményeiben (pl. amerikai *think-tank*, német *Stiftung*), avagy kormányzati vagy igazságszolgáltatási, rendvédelmi szervek (bíróságok, ügyészségek, rendőrségek stb.) pontosan ilyen célból felállított intézeteiben szokás mindenekelőtt és főhivatásszerűen művelni.

tárgy? A társadalomtudomány esetében leginkább a *társadalmi tény*, mely a társadalmi jelenséghez, vagyis egy társadalomontológiailag számba veendő – mert hatást kiváltó/gyakorló – *phenomenon*hoz tapad. Nos, ez sohasem egyszerűen elszigetelhető emberélet, hanem tömeges viselkedéseknek (magatartásoknak s mentalitásoknak) az iránya/eloszlása, avagy egy meghatározó jelentőségű, intézményi cselekvés(sorozat), bárhány aktor is részes benne. És továbbmenve: mi a szellemtudomány? és ha eltérő, úgy mi a humántudomány? Nyilván eltérő megközelítések eltérő definíciókat adnak. Mégis, számomra az a mintaértékű, ha úgy gondolhatom, hogy – némiképpen a geometria/matematika előbbi jellemzésére emlékeztetően – a humántudomány összefüggő képet ad világunk absztrakt potencialitásáról (pl. teológiában/filozófiában) vagy vonatkozásáról (pl. statisztikában), avagy ennek egy viszonylagosan különválasztható része tekintetében összefüggő potenciális modellel/modellül szolgál (pl. a klasszikus ökonómiában vagy a teoretikus jogdogmatikában).

Másfelől viszont azok az egyébként igencsak széles területek, amelyekben egyáltalán emberi szellem s alkotó erő munkál, eleve leválasztódnak a tudományfogalomról. A spiritualitás területéről indítva,¹² először, ilyen mindenekelőtt a *misztikum* és a *művészet*. Mert az előbbinek nyelvi vagy képi formát öltése csakúgy, mint az utóbbinak műalkotásban megtestesülése – akár egyedi darabként, akár meghatározott életmű vagy egy egész korszak sorozatában – nem tudomány, s önmagában nem is tárgya tudmánynak. Egy az utóbbira irányuló vizsgálat tudományszerű akkor lehet csupán, ha történetesen az embert vizsgálom, amelynek produktumaként ez megjelenik, avagy produktumok adott halmazát, amelyekben ezek már nem egyedi műalkotásként, hanem mint adott filozófiai/esztétikai gondolat/probléma megtestesítői/példázatai és/vagy mint társadalmi jelenség játszanak szerepet. És leghatalmasabbként s legtömegesebbként, másodsor, ilyen a szűkebb értelemben vett *társadalmi gyakorlat* terepe, s ebben is bármiféle *eszköz*nek az előállítása, alkalmazása, értékelése, avagy adaptálása/finomítása. Mert nem más ez, mint a cselekvő embernek szerszámkészítő emberként [*homo faber*] való megjelenése¹³ – az emberré válás hosszú folyamatában immár mintegy kétmillió évnyi időre visszatekintő meg-

¹² Tudományfejlődési összefüggésekre ld. VARGA Csaba: Visszavont emberi teljesség? Eszmeuralom és tetszőlegesség. *PoLiSz*, 2005. március, No. 82. 14–21.

¹³ Henri BERGSON: *L'Évolution créatrice*. Paris, Alcan, 1907. adta e nevet, intelligenciaként definiálva, melyben benne rejlik tárgyak végtelen változatosságú mesterséges alkotása, külön kiemelve a már szerszámokat készítő szerszámok további szerszámokkal történő tudatos előállítását.

szakítatlansággal.¹⁴ S korántsem véletlen ennek időbeli párhuzama az ember gondolkodó lényként való megjelenésével. Még teológiai ábrázolásában is: az isteni teremtés folytatójaként a munkát kifejtő ember, mint szerszámmal készítő lény, önreflektálással válik ki természeti létéből,¹⁵ amihez a megismerés (vagyis az, ami utóbb a tudományban fog összpontosulva kiválni) akár csíraformája segíti. Ez az összefüggés nyilvánvalóan szoros, de eltérő tevékenységfajtákat jelöl, így jottányit sem változtat azon, hogy a szerszámmal foglalatalkodás a gyakorlati cselekvés terepe. S noha mindaz, amiben az ember egyáltalán megnyilvánul, sok irányú képességén – megszerzett tudása felhasználásán, kreatív erején is – nyugszik, maga mégsem tudomány, hiszen önmagában nem is megismerés, hanem a megismertnek úgyszintén alkalmazása az ember személyes és társadalmi gyakorlatának a részeként, instrumentumként szolgálva az abban történő előrehaladását.

(Törvényhozásban, normatív döntéshozatali folyamatban, jogpolitikák alakításában, vagyis bármiféle gyakorlati megnyilvánulásban ezért az *előkészítő* szakasz természetszerűleg igényelhet/megrendelhet s bőven fel is használhat legszorosabban tudományos kutatást; ám annak kérdése, hogy ebből mit, miként és mivé formál, már teljességgel gyakorlati ügy, ami végső soron leginkább konvencionalitás, tehát addigi fősodornak történő megfelelés vagy erőszakolt megfeleltetés függvénye.)

Árulkodó körülmény, hogy a tudomány egyetlen kriterialitása, a megismeréshez vezető állítás *igazságának/hamisságának* kérdése ilyen utóbbi körben, instrumentális vonatkozásban természetszerűleg nem is vethető fel – ugyanúgy, ahogyan a pusztán konvencionalitásra támaszkodó úgynevezett játékok esetében sincs kritériumszerűen másról szó, mint tetszőleges megfontolás tetszőleges elhatározásáról és elfogadtatásáról.¹⁶

¹⁴ TURAY Alfréd: Az önmagára reflektáló ember. <http://mek.oszk.hu/08700/08794/html/koz4.html> és TURAY Alfréd: Az ember biológiai evolúciója a szaktudományos és a filozófiai reflexióban. <http://vaciegyhazmegye.hu/letoltes/132.html>.

¹⁵ Vö. pl. a *Laborem exercens* enciklikájában: <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=203>.

¹⁶ Vö. pl. VARGA Csaba: A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése. In: VARGA Csaba: *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban*. Budapest, Szent István Társulat, 2001. & <http://mek.oszk.hu/15300/15346> 4–18., illetve С. Євграфова: Проблема істини в правовій науці та практиці. *Вісник Національної академії правових наук України* [Kharkiv], 2014/1. No. 76., 42–53. A szocializmus korabeli ritka szaktudományos kiállítás két monumentuma volt egyfelől Ota WEINBERGER: *Die Sollsatzproblematik in der modernen Logik. Können Sollsätze (Imperative) als wahr bezeichnet werden?* Praha, Československo Akademia Ved, 1958., majd Franz LOESER: Zur Frage der Wahrheit in der Moral. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, vol. 11 (1963) 1104–1121., amiket csak utóbb, korai írásom utáni évtizedekben ismerhettem meg.

5. A jogtudomány tárgya és köre

Amint kontinentális kultúránk fogalmi/strukturális beidegződéseitől (pl. az érvény/hatály előfeltételezettségétől) elvonatkoztatva, tehát tudományos általánosságban tesszük fel kérdéseinket, a jog mint társadalmi jelenség iránt érdeklődve a jogtudomány tárgyaként roppant összetett kép bontakozik ki előttünk, mely a jogfogalmat illető korábbi válaszuknál¹⁷ lényegesen tágasabb, s amelyre még élesebben vetül az az egykori jogos kifakadás Kanttól, miszerint a jogászok még mindig hasztalanul keresik jogfogalmukat.¹⁸

A jogi *ordo* változatos lehetőségeinek kutatása – beleértve a természetjogot is, mint világunknak az emberi szükségeket befolyásolóként feltárható összefüggéseiből adódó lehetőségek és lehetséges normatív követelmények rendszerszerű feltérképezését – e szempontból a klasszikus ökönomia kapcsán már említett *modell-szolgáltatással* mutat rokonságot. Felépíthető ez bármely éppen kérdéses módon – *is*. Ezek akár több évezredes futamidejű civilizációkat úgyszintén generálhatnak. Csak éppen, tudományosan, semmiféle kizárólag-így-lehetséges belső szükségképpeniségük [*invariabilitas*] nem mutatható ki: még egy barokkos filozófia sem enyeleghet róluk másként, mint hogy vérmérséklete szerint retorikus puffogatással az így bemutatott/leírt berendezkedést a lehető legtökéletesebb/legtökéletlenebb világnak kiáltsa ki – akár egy egész korszak legkülönbözőbb gondolkodóitól példázottan Leibniztől Voltaire-ig.

Ezen túlmenően a jogtudomány egyidejűleg összetettséget s töredezettséget mutat, merthogy klasszikus problémabokra a humántudományok, míg a természettudományok mintájára empiriakutatásra, mennyiségi változókra koncentráló újabb ágai pedig a társadalomtudományok szűkebb specializációiként tűnnek fel. Eszerint az a tudományos sor, amit filozófia, történelem, társadalomtudomány, szellemtudomány néven ismerünk, közvetlenül is jelen van a jogban – nemcsak általánosságban, de bármely nálunk jogágnak nevezett csoportjában vagy kiemelkedő különös problematikájában úgyszintén –, és ezek hordoznak olyan nevet, mint – egyebek közt – jogbölcselet, jogelmélet, joglogika (mint a gyakorlati érvelés specifikus terepe), továbbá jogtörténet, jogszociológia s jogantropológia. És a fentiek jegyében ezekre épülhet olyasmi, mint általános vagy

¹⁷ Ld. még VARGA Csaba: A jog talánya. Hat évtized vitái. *Allam- és Jogtudomány*, 2010/1. 121–136. és VARGA Csaba: Jogfogalmunk változása. (Jogbölcseletünk az utóbbi évtizedek tükrében.) *Iustum Aequum Salutare* 2011/3. 93–100.

¹⁸ Immanuel KANT: *Kritik der reinen Vernunft. (Transzendente Methodenlehre.)* In: KANT's *Gesammelte Schriften*. Vol. III. Hrsg. Königlich-Preußische Akademie der Wissenschaften. Berlin, G. Reimer, 1904. 479. Anmerkung: „Noch suchen die Juristen eine Definition zu ihrem Begriffe vom Recht.”

adott kultúrára sajátos jogtan, illetőleg a fentebbi átfogó, hatalmas területeket felölelő értelemben felfogott fogalmi dogmatika és komparatiztika.

6. Módszertan: modellálás mint leírás, modellálás mint ideáltípus-alkotás

Szorosan véve, a *tudományos törvény* maga nem a külvilág, a természet sajátja, hanem utóbbiak emberi megfigyelésének a szimbolizáló leírása. Absztrakciói révén egy merő tényhelyzet időtlen örökkévalóságnak az idealításába burkolása ez, mely hiába deskriptív formában megfogalmazott, mégis tárgya normatív megközelítését takarja.¹⁹ A tudományos leírást, egyfelől mert nyelvi fogalmiságban – absztraktumként²⁰ – történik, másfelől pedig mert e fogalmisággal összefüggéseket jelölünk, a tudományfilozófia eleve modellálásnak mondja. Hiszen „formális értelemben a tudomány egy olyan kód utáni kutatást jelent, amely az üzenetként rögzített természeti folyamatok információtartalmát maximalizálni tudja.”²¹ Azaz a *magyarázat maga a modell*, mely a jelenséget valamiféle teoretikus keretbe helyezi,²² s mert ez eleve értelmezést rejt magában,²³ mondhatja az egyszerre kritikus és szkeptikus, tehát önmagát gondolko-

¹⁹ George H. SABINE: Descriptive and Normative Sciences. *The Philosophical Review*, vol. XXI. (1912) 433–450. & http://www.jstor.org/stable/2177252?seq=18#page_scan_tab_contents 450. szerint minden tudomány normatív: „A leírónak mondott tudományok az általuk elvégzett absztrahálások természeténél fogva tárgyukat úgy fogják fel, mint ami az örök jelenben létező időtlen entitásokból áll elő. Ám a gondolat normatív jellege még itt is előbukkan ama törvények idealításában, amelyek a nyers tényyszerűséget standardizált formákba törik.” [“The sciences which have appropriated the name descriptive are those which, through the nature of the abstractions they make, come to regard their subject matter as made up of timeless entities existing in an eternal now. Even here, however, the normative character of thought appears in the ideality of the laws which standardize the crude matter of fact.”]

²⁰ Klasszikus kifejtés szerint „A világegyetem semmiféle alkotórésze nem olyan egyszerű, hogy elvonatkoztatás nélkül megragadható s átlátható lenne. Az elvonatkoztatás pedig azáltal valószínű meg, hogy a világegyetem érintett részét egy hasonló, de egyszerűbb szerkezetű modellel behelyettesítjük.” Arturo ROSENBLUETH – Norbert WIENER: *The Role of Models in Science. Philosophy of Science*, vol. 12 (1945). 316–321. & http://www.csee.wvu.edu/~xinl/papers/role_model.PDF 316. [“No substantial part of the universe is so simple that it can be grasped and controlled without abstraction. Abstraction consists in replacing the part of the universe under consideration by a model of similar but simpler structure.”]

²¹ Jacob BRONOWSKI: *A természet logikája*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1986. 42.

²² Pl. Nancy CARTWRIGHT: *How the Laws of Physics Lie*. Oxford, Clarendon Press – New York, Oxford University Press, 1983. 8. fej.

²³ Daniela BAILER-JONES: *Scientific Models in Philosophy of Science*. Pittsburgh, Pa., University of Pittsburgh Press, 2009. <http://digital.library.pitt.edu/cgi-bin/t/text/text-idx?c=pittpress;cc=pittpress;q1=2012;rgn=works;rgn1=citation;view=toc;idno=31735062137009> 1. szerint „A mo-

dói mivoltában komolyan vevő elme, hogy a modell és a mögötte álló valóság kapcsolata végső soron mégis mindig bizonyítatlan s bizonyíthatatlan marad.²⁴

Ez a modellszerűség elsődleges jelentése, s egyszersmind kikerülhetetlen jelensége. Magunk azonban egy ezen belüli többletértékben, a tudományos leírás egyik specifikus lehetőségeként, funkcionális módjaként szoltunk eddig a modell-hatásról. Hiszen, mint említettük, a *fizikális* teret bizonyos adott vonatkozásban hálószerűen átfogja az a kétségkívül artificálisan embertől felállított (megállapított) összefüggérendszer, amit például egy aritmetika vagy egy geometria vizsgál. Ez egyszerre *projekcionálás és modellálás*, hiszen az, amit imígyen mond, nincsen ténylegesen ott, ámde mégis a tudomány valamely e körbe eső állítása kísérletileg igazolható, amennyiben annak, amit mond, megfelelője a fizikai térben előállítható, illetőleg verifikálható. A *társadalmi* térben hasonló modellálás történik például az elméleti közgazdaságtanban: mintaképben leírjuk a gazdálkodást, hogy egyáltalán további összetevőit s összefüggéseit illetően elemezhesünk. Nos, ez bizonyosan nem kizárólagosan lehetséges vagy bizonyosan hűséges (s állításként ezért igaz) képe a gazdaságnak, de amennyiben és ameddig elemzési célokra megfelel, nem refutáljuk, nem utasítjuk vissza. Hasonló megy végbe a *teoretikus jogdogmatikában* is: adott egy tér, melyben a társadalmi viszonyok jogi relevanciájának gondolt kapcsolatrendszerének fogalmiasított s egyszersmind rendszerezett, leíró köntösbe bújtatott modellálására törekszünk. Fogalmiasított kapcsolati hálózat létesítése ez az egyik oldalon, valamiféle rendszertani teljességgé fejlesztése az egyidejű másikon. Amit közvetlenül nyújt, az fogalom-katalógus, ami pedig teoretikusan többsíkúvá teszi, az az előbbinek rendezett teljessége. Tudományszerű, mert logizált fogalmi általánosságban történik.²⁵ És ismét, ugyanazzal a modell-követelménnyel éltünk itt, mint bárhol másutt: mint egy axiomatikus rendszer, önmagában kell teljesnek és következetesnek lennie; ugyanakkor semmi sem zárja ki rivalizáló párhuzamos rendszerek akár egyidejű jelenlétét/lehetőség-

dell egy jelenség olyan értelmezett leírása, amely megkönnyíti, hogy e jelenséghez közelebb férközhessünk.” [“A model is an interpretative description of a phenomenon that facilitates access to that phenomenon.”]

²⁴ Models in Science. <http://plato.stanford.edu/entries/models-science/#ModLawNat> , 5.3. pont: »Models and Laws of Nature«.

²⁵ Ez lehetett jellemző akár Wesley Newcomb HOHFELD: *Some Fundamental Legal Conceptions*. New Haven, Yale Law Review, 1913., akár ASZTALOS László: *Polgári jogi alaptan. A polgári jog elméletéhez*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987. gondolati teljesítményére egyaránt – függetlenül attól, vajon konstruált vagy tételes normatívumokból/esetekből vettek-e esetleg példákat vagy illusztrációkat.

gét.²⁶ Tehát egyfelől bármely ízében, másfelől legerőteljesebb nyilvánvalósága ellenére sem más, mint egyfajta potenciális fogalomhalmaz (jogi taxonomitás) az ember társadalmi valóságáról.

Nézzünk ezért egy elemibbnek tetsző példát: tudomány-e a *közgazdaság*? Úgy tetszik, szigorúan véve akkor lenne az, ha alapvető hipotéziseit kontrollált körülmények közt kísérletekkel megerősíthetnék, amire viszont aligha nyílik tér.²⁷ Specificitása ugyanis – nem elképzelhetetlen párhuzamban a joggal – az, hogy „adott célok s szűkös, de alternatív módon használható eszközök viszonylatában tanulmányoz emberi magatartásokat”.²⁸ Ezek a magatartások azonban nem egyszerűen egy biológikum életjelenségei vagy reakciói, hanem kulturálisan alakított, sőt kifejezetten tudatformáló (reklám)közegtől is befo-lyásolt, tudatos és több irányban is célszerű akaratlagos emberi választások termékei. Mindezért pedig erőteljesen változékonyak, s természetszerűleg a racionalitástól az irracionálisig, bármiféle mérce szerint is a normálistól az abnormálisig terjedő függés teljes színskáláját mutatják – legalább is amint ezt az a vita hangsúlyozta, ami akkor lángolt fel a nyugat-európai–atlanti világban, amikor egymással versengő nézeteikért (azaz egymást refutáló modelljeikért) egyszerre jutalmaztak 2013-ban három közgazdát Nobel-díjjal.²⁹

²⁶ Ld. pl. Andreas FUNKE: *Allgemeine Rechtslehre als juristische Strukturtheorie. Entwicklung und gegenwärtige Bedeutung der Rechtslehre um 1900*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2004. áttekintését.

²⁷ *Is Economics a Science?* <http://www.econlib.org/library/Topics/College/iseconomicsascience.html> ír „alaphipotézisek” és „ellenőrzött tapasztalások” [“basic hypotheses” / “controlled experiments”] egymásutáníságáról.

²⁸ Lionel ROBBINS: *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*. London, MacMillan & Co., 1932. (<https://mises.org/library/essay-nature-and-significance-economic-science>) 15. [“Economics is the science which studies human behaviour as a relationship between given ends and scarce means which have alternative uses”].

²⁹ Egyikük – Robert J. SHILLER: *Is Economics a Science?* <http://www.theguardian.com/business/economics-blog/2013/nov/06/is-economics-a-science-robert-shiller> – írta: „Hitem szerint a közgazdaságtudomány a fizikai tudományoknál valamelyest sérülékenyebb azon modellekhez való viszonyában, amelyeknek érvényessége sohasem lesz világos, mivel a pusztán megközelítés szükségessége sokkal erősebb itt, mint a fizikai tudományokban, arra tekintettel különösen, hogy e modellek itt inkább embereket írnak le, mint mágneses rezgéseket vagy végső partikulákat. Hiszen az emberek éppen változtatgathatják elképzeléseiket, hogy aztán egészen másképpen viselkedjenek. Ráadásul neurózisaik és önazonosság-problémáik lehetnek; összetett jelenségek ezek, amik a közgazdaságtan magatartástudományi területe számára éppen a gazdasági kimenetek megértése szempontjából érdekeseek.” [“My belief is that economics is somewhat more vulnerable than the physical sciences to models whose validity will never be clear, because the necessity for approximation is much stronger than in the physical sciences, especially given that the models describe people rather than magnetic resonances or fundamental particles. People can just change their minds and behave completely differently. They even have neuroses and identity problems, complex phenomena that the field of behavioral economics is finding relevant to understanding economic outcomes.”]

A jogi tudományművelésben a legerősebbnek tetszik az elsődlegesként számon tartott kritérium, a „tudományos módszer” szerinti megközelítés és feldolgozás,³⁰ ám a legerőtlenebbnek az, ami a második legfontosabb kritérium lenne, a tárgy klasszikusának kifejezésével élve a „falszifikálhatóság, avagy visszautasíthatóság vagy tesztelhetőség”.³¹ Mihelyt viszont ugyanezen klasszikusnak bővebb kifejtésével is számot vetünk, ez a kritérium úgyszintén bőven helyénvalónak és alkalmazhatónak illik azokra a tudományos igényű kifejtésekre, vitákra és állandó újraírásokra, folyvást előrehaladó és az egész európai kontinens jogászságát úgyszólván fél évezreden át lelkesítő és megmozgató, végső soron identitását meghatározó erőfeszítésekre, amiket elvi általánosságban ugyanez a klasszikus így jellemez:

„A tudományos előrehaladás próbára tételek sorából áll, tévedések kiküszöböléséből, s a tévedések javítását eredményező korábbi próbára tételek során szerzett tapasztalatoktól vezérelt további próbatételekből. Mert egyetlen elmélet sem tekinthető abszolút biztosnak: bármely elmélet problematikussá válhat, bármennyire alátámasztottnak s megerősítettnek tetszik is a jelen számára. Hiszen semmiféle elmélet sem állhat mindenek fölött sérthetetlenként, vitathatóságon felül.”³²

Mihelyt viszont a falszifikálhatóság kifogása így elesik, tudományteremtő erőként visszatérhetünk a „tudományos módszer” használatához. És valóban kiderül: mindaz, ami az európai jogot és jogtudományi gondolkodást közel évezrede, a római jog recepciójának megtörténtétől jellemzi, az így ölünkbe hullott és folyamatosan továbbfejlesztett, a germánság és egyéb kultúrahordozók saját hagyományainak bevitelével folyvást gazdagított joganyagnak a fogalmisága fokozatos kiépítésével és intézményi elemeinek összefüggései kidolgozása útján egyetlen rendszerré kovácsolásával állott elő. Röviden szólva tehát, a

³⁰ Rolien ROOS: Is Law Science? *Potchefstroom Electronic Law Journal*, vol. 17., no. 4 (2014) http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2554900.

³¹ Karl R. POPPER: *Conjectures and Refutations. The Growth of Science and Knowledge*. London, Routledge – Kegan Paul, 1963. 37. [“falsifiability, or refutability, or testability”].

³² Karl R. POPPER: *Objective Knowledge. An Evolutionary Approach*. Oxford, Clarendon Press – New York, Oxford University Press, 1979. 359–360. [“The progress of science consists in trials, in the elimination of errors, and in further trials guided by the experience acquired in the course of previous trial and errors. No particular theory may ever be regarded as absolutely certain: every theory may become problematical, no matter how well corroborated it may seem now. No scientific theory is sacrosanct or beyond criticism.”]

Nyugat teljesítménye itt is minden tudomány alapkövének, egy absztrakciók révén teremthető rendszernek a létrehozatala volt.³³

Ezzel máris egy olyan fejlődési ívet rajzoltunk fel, amely szerint az ókori *geometria* euklideszi axiomatikája, mint eszmény, először újra megtestesült a szenttamási *theologiában* (1265–1272), majd néhány évszázad múltán a *jurisprudencia* körében úgyszintén. 1637-ben egy ugyanebből a szellemből fakadó megvilágosodást, tudományteremtő robbantó erőként fellépést fog majd jelezni Descartes felismerése:

„Azok a hosszú, egészen egyszerű és könnyű okorok, melyekkel a geométerek szoktak élni, hogy legnehezebb bizonyításaikhoz eljussanak, bennem azt a gondolatot keltették, hogy az emberi ismeret számára hozzáférhető dolgok mind hasonló rendben követik egymást; s ha mindig csak arra ügyelünk, hogy ne fogadjunk el igaznak olyat, mint ami nem az, s hogy a rendet megtartsuk, mely az egyiknek a másikból való leszámaztatásához szükséges, akkor nincs az a távoli igazság, amelyhez végül el nem jutunk, s nem lehet olyan rejtett igazság, amit föl nem fedezünk.”³⁴

És következett a *jurisprudentek* sora, akik mindannyian „a jog igazabb s szigorúbb logikája kedvéért *Euklidesz* lába nyomába lépve”³⁵ jártak el, miközben hitük szerint nem tettek egyebet, mint az általuk egyébként is idealizált római jogászságot követték, kiknek „egész eljárása olyan biztonsággal rendelkezik,

³³ Pl. M. H. HOEFELICH: *Law & Geometry: Legal Science from Leibniz to Langdell. The American Journal of Legal History*, vol. 30., no. 2 (1986). 95–121. & http://www.jstor.org/stable/845705?seq=20#page_scan_tab_contents.

³⁴ René DESCARTES: *Értekezés a módszerről. Értekezés az értelem helyes használatának s a tudományos igazságok kutatásának módszeréről*. <http://mek.niif.hu/01300/01321/01321.htm#d2932> Második rész. [René Descartes *Discours de la méthode* Pour bien conduire sa raison, et chercher la vérité dans les sciences [1637] in <http://www.gutenberg.org/files/13846/13846-h/13846-h.htm>, Seconde partie: „Ces longues chaînes de raisons, toutes simples et faciles, dont les géomètres ont coutume de se servir pour parvenir à leurs plus difficiles démonstrations, m’avoient donné occasion de m’imaginer que toutes les choses qui peuvent tomber sous la connoissance des hommes s’entresuivent en même façon, et que, pourvu seulement qu’on s’abstienne d’en recevoir aucune pour vraie qui ne le soit, et qu’on garde toujours l’ordre qu’il faut pour les déduire les unes des autres, il n’y en peut avoir de si éloignées auxquelles enfin on ne parvienne, ni de si cachées qu’on ne découvre.”] Erről mondta alig másfél évtizeddel Descartes e műve előtt Galileo GALILEI – *Il Saggiatore*. Roma, Giacomo Mascardi, 1623. s. vö. még https://en.wikipedia.org/wiki/The_Assayer –, hogy a világegyetem, mint egy hatalmas könyv, „a matematika nyelvén van megírva”.

³⁵ Christian WOLFF: *Institutiones iuris naturae et gentium*. Halle, 1749.

aminek a matematikától eltekintve aligha lehet párja, s akikről túlzás nélkül elmondható, hogy számolni tudtak fogalmaikkal.”³⁶

Nos, ilyen légkörben lett a jogtudomány is mintatudomány, úgymond tudományeszményt megvalósító *scientia*, miközben valójában aligha tett mást, mint túlnyomórészt kapott szövegek szavaiban s textuális összefüggéseiben fogalmiságokat tárt fel, elemezte, rendszerezte, s folyvást csiszolta ezeket, amivel egyszersmind mind tökéletesebb, mert zárt rendszert is fejlesztett. Intellektuális projekció volt mindez csupán, de beleillett abba a sorba, amely először a háromdimenziós tér strukturális belakásával indult a *geometriában*, folytatódott létezésünk kereteinek s értelmének metafizikai, transzcendentális dimenzióinak megrajzolásával a *teológiában*, hogy azután immár ennek egyetlen szelete, vagyis földi létünk tekintetében körvonalazza a *jurisprudencia* egy kellő *ordonak*, vagyis megvalósítható, mert természetes rendnek az alapjait.³⁷

Hitünk s az evilági rendet illető tudásunk történelmileg alakult Róma központiséga egyaránt magyarázhatja, hogy egyszerre indult el hódító útjára az emberi tudás öröjeként a *nyelvi latinítás* bevégzett tökélyként felfogása, valamint tudás- és rend-eszményünknek az egykori geométer mesterséghez: a logika és a rendszer formájában egy elvont fogalmiságú s következetességű *axiomatizmus*hoz kapcsolása. Ekkor jelenhetett meg akár a Teremtő Istennek mint bármiféle elképzelés szerinti örök tökéletességnek körzővel, vonalzóval, mert a létezés tökéletes rendje megalkotójaként történő ábrázolása, akár – egészen a leibnizi kor vízióig – a latinnak mint egy istenséghez, mert örök-kévalóságához illő nyelvnek a kultusza és ekként való kultiválása. Így lett a *iurisprudencia* a *scientia*-eszme egyik méltó mintázójává.

Ámde változatlan makacssággal ismételve: mi is volt mindez csupán? Tudományfilozófiailag tekintve nem más, mint intellektuális projekció: fogalmi háló, amit emberek elfogadt(ak) s a valóságot modelláló közös konvencióként, mérceként használva, azután visszavetítették a valóságra. Ezzel egyszersmind persze egy *pusztán gondolati vetítőháló* is ez, vagyis habár mégsem szigorúan axiomatizált, hiszen módszerességében nem végigvitt rendszer, de e virtuális konceptualizálásnak a taxonómiája. A tudományszerűség szempontjából

³⁶ Friedrich Carl von SAVIGNY: *Vom Berufsner Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*. Heidelberg, Mohr und Zimmer, 1814. & http://www.deutschestextarchiv.de/search/ddc/search?q=mathematik&book=savigny_gesetzgebung_1814 39. [„Darum eben hat ihr ganzes Verfahren eine Sicherheit, wie sie sich sonst außer der Mathematik nicht findet, und man kann ohne Uebertreibung sagen, daß sie mit ihren Begriffen rechnen.”]

³⁷ Ld. pl. Wolfgang Röd: *Geometrischer Geist und Naturrecht. Methodengeschichtliche Untersuchungen zur Staatsphilosophie im 17. und 18. Jahrhundert*. München, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1970.

mindebből csupán a modellálás érdekes. Azért, mert egyfelől rendszerszerűségében ez valóban meglehetősen fejleszthető, másfelől viszont semmiféle elért állapotában nem minősülhet valóságleírásnak (hiszen akkor az igaz/hamis terrénján belülnek kellene lennie), hanem, mint modellálás, egyfajta ideáltípus-fejlesztésre tett javaslatnak,³⁸ ami bárha – mint láttuk – semmiképpen sem kizárólagos vagy alternatívátlan, mégis érthetővé teszi, jellemezheti a valóság felépülésének legalábbis egyfajta szerkezetiségét. Ebben az értelemben igaz, hogy „A jognak önmagában van a tárgya, ilyen értelemben tehát narcisztikus tudomány”; történeti és/vagy összehasonlító áttekintésben mégis közelíthet egy tudományoszményhez, amennyiben egyszerre tárgyal személyeket, dolgokat és aktusokat jogi, valamint egyidejűleg gazdasági, politikai, szociális (kulturális) és/vagy pszichikai konstruktumokként.³⁹

Modern, komplexebbé vált világunkban mindez nemcsak a jog látszólag rejtett, ám fogalmiságát, gondolati kereteit messzemenően megszabó mélyrétege mindennemű jognak,⁴⁰ de egyszersmind, egyfajta ideáltípusos tükröt nyújtván, egyik alkotójaként alakító tényezője is az ember világának, annak a második természetnek, mely az ember társadalmiságának terméke.

7. Következtetés

Mindennek következményei levonásával csakis ismétlésekbe bocsátkozhatunk. Eszerint minden *efemeritás*, mert akaratfüggő, illetőleg minden *akcidentalitás*, mert egyedi emberi produktum, tárgyként szükségképpen kívül esik a tudomány körén. Ezért a nemzeti vagy nemzetközi jogrend mint olyan, beleértve törvényhozást/jogalkotást, jogi döntést/joggyakorlatot, ügyek joggá vagy

³⁸ Az *ideáltípus* a szokásos megközelítésekben a megismerésnek nem eredménye, hanem eszköze; ekként viszont sem nem igazolható, sem nem cáfolható. Klasszifikációs kategória önmagában ez; a jogra jellemző kibontottságában, s annak logikailag kidolgozott rendszerességében azonban megismerés eredményeként is használható. Ld. pl. Susan J. HEKMAN: *Weber, the Ideal Type, and Contemporary Social Theory*. Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1983. és Rolf E. ROGERS: *Max Weber's Ideal Type Theory*. New York, Philosophical Library, [1969].

³⁹ Geoffrey SAMUEL: Is Law Really a Social Science? A View from Comparative Law. *The Cambridge Law Journal*, vol. 67 (2008) 288–321. <http://journals.cambridge.org/action/displayFulltext?type=1&fid=1908860&jid=CLJ&volumeId=67&issueId=02&aid=1908856> 295. [“Law has as its object only itself. It is in this sense a narcissistic science”] és 320–321.

⁴⁰ Ld. mindenekelőtt POKOL Béla: *Autentikus jogelmélet*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2010.; POKOL Béla: *Középkori és újkori jogtudomány. Az európai jogi gondolkodás fejlődése*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2008. és POKOL Béla: *A jog elmélete*. Budapest, Rejtjel, 2001.

jogi üggyé transzformálását (elemzést, értékelést) – akár *de lege lata*, akár *de lege ferenda* történik –, valamint akár legszélesebb értelemben vetten a jogpolitikai *desideratum*-megfogalmazást is, nem tárgya a jogtudománynak. Következésképpen az ezek függésében megfogalmazott vagy elvégzett fogalmi/fogalmiasító elemzések, rendszerezések szintén a jog mint eszközteremtés és eszközalkalmazás gyakorlati aktusának a részei, de nem a szorosan vett tudományéi.⁴¹

Mindennek a teoretikus állítása nyilvánvalóan független a ténylegesen folytatott praxistól, annak megideologizálásától, valamint az abban megnyilvánuló/megtestesített nyelvhasználatától. Kultúrák, országok változó gyakorlatától függően az *academia* és *universitas* által létrehozott ún. egyetemi/akadémiai könyv- és folyóirat-kiadásban megjelenő úgynevezett jogtudomány-művelésből származó produktum java részéről ugyanis szigorúbb elemzésben éppen az derülhet ki, hogy voltaképpen, bizony, ilyen mércékkel mérve szintén kívül esik a tudomány birodalmának körén.

⁴¹ POKOL Béla: *A jogtudomány társadalomtudományosodása (és így perspektivikus létrejötte)*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 2015. *MTA Law Working Papers* 2015/13. <http://jog.tk.mta.hu/mtalwp> 23. szögezi le ismételten, hogy „a jogdogmatika nem tudomány, hanem a komplexebbé vált nyugati jogrendszerek szellemített rétege, a jogrendszerek szabályrétege felett létrejövő értelmi összefüggésrendszer.” A kérdés hazai megvitatásához ld. SZABÓ Miklós: *Jogdogmatika és jogelmélet. A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2006. november 10-én és 11-én rendezett konferencia anyaga*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2007.

II.

KELSEN /HART

HANS Kelsen

a kontinentális jogi gondolkodás formaadója

1. Európai előzmények

A XX. század beköszönte előtt az európai kontinens jogvilágának nem volt szüksége arra, hogy meghatározza önmagát.

Amióta az akkori tudós világ tudós műhelyei megszülettek, amelyek méhében – s az egykori bolognai *universitas* születésének emlékezetben megőrzött tényeire gondolok itt – az akkori konfliktusok valamiféle külső és kétségbevonhatatlan, de semmiképpen sem hatalmi önkénnytől fedezett tekintély palástjába burkolható rendezésének elősegítésére egyfajta keretként szórványos emlékekből felidézhetően kezdett újrafogalmaztatni az egykor volt római jog (XII–XIII. század), nos, minél inkább előrehaladt ez az egykori római maradványok rekonstrukciója látszata mögött voltaképpen újrateremtésként zajló munka, annál inkább beágyazódott a kor tudományosményét átható és egyre inkább évszázadokra meghatározó gondolkodásmódba, jelesen az axiomatizmusnak a geometriától fémjelzett, fogalmiasítások és analitikus megkülönböztetésekben adódó osztályozások nyomán egyre egyértelműbben rendszert alkotó stílusába. *Descartes* módszerességétől kezdve *Grotius*on és *Leibniz*en át (XVI–XVIII. század) alapján töretlenül mutatkozott így az út a majdan a *Code civil* (1804) formaadását bevezető *Portalis* korának tudós jogászaikig, akik úri szalonokban és magányukban egyaránt matematikán (feladványokon és absztrakt formalizmusok tételezéséből kiinduló virtuális valóságteremtő dilemmákon) csiszolták elméjüket (a XVIII–XIX. század fordulóján), majd *Stendhal*ig, aki pedig a nyelvi lehetőségek aktualizálásából építkező irodalmi valóságteremtésnek a mikéntje és elérhető tökéletessége elsajátítása végett az alig pár évtizeddel azelőtt e gondolkodási eszménytől inspirált *Code civil* nyelvi-formai tökélyének a tanulmányozásából merítette, sőt egyenesen ihlettette szépírói erejét (a XIX.

század végefelé).¹ A Franciaországból Lisszabonig, Szentpétervárig, Vilniusig és Kolozsvárig egyként szétsugárzó felvilágosodás (s benne és általa a barokk világkifejezés²) még nem volt tudatában annak – noha ennek megsejtése az utókor könnyed bölcselmével akkori szétszórt utalásokból már kiolvasható –, hogy a világnak fogalmiasítással rendszerként történő reprodukálása immár több, mint egyszerű reflexió: *arte factum* áll elő ebből bizony, s ezzel egy általunk létrehozott, kizárólag tételezésük mesterséges aktusával teremtett *második természet*, amely hosszú távon annál sikeresebb, hatékonyabb és vállalhatóbb lesz majd, tendenciáiban minél inkább megfelel a valóság tőlünk egyenként független mozgásirányainak és alakulásának; hasznossá viszont csakis azáltal állíthatjuk saját szolgálatunkba, minél inkább az emberi praxisban immár kialakított és bevált nézőpontok, megközelítések, az emberi képzelőerőt tagoló strukturáló elvek és már a valóságra ráhatásban sikerrel alkalmazott megkülönböztetések nyomán emelünk ki és fogalmiasítunk bennük a valóság megszakítatlan egységéből és végtelen összefüggéséből mesterségesen kiszakított vonatkozásokat, amiket majd operacionalizálunk – és amelyekkel következképpen majd operálunk is – ilyen módon képezett intellektuális reprezentációinkban. Röviden szólva: a *ius* transzcendens forrásvidékűnek gondolt s csupán állhatatos kutatással esendően megközelíthetőnek vélt kimeríthetetlen – mert a legkülönbélebb helyzetekben a legkülönbélebb módon mutakozó – gazdagságát és elvi kimeríthetlenségét a *mos geometricus* térhódításával párhuzamosan egy *uno actu* egyszerűséggel és történetiséggel végrehajtott *lex* tételezésére visszavezettük, és ezzel az *ordo* eszményét törvényben kifejeződő emberi akaratnyilvánítás függvényévé tettük. Általános érvényűvé avattuk a jogot, mely kizárólag alkalmazásra lelhet csupán, mihelyt egyszer megalkottatott.³

A jogászok vilásképe oly természetességgel élt, munkált és örökítődött tovább a gyakorlatban az európai kontinensen és mindenütt másutt, ahová kisu-gárgzott, hogy a jogok taxonómiájának (egy jogi térkép készítésének) lehetősége vagy szüksége még fel sem vetődött: a La Manche-csatornán vagy az Atlanti

¹ Vö. VARGA Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. Utószóval bőv. és jav. 2. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002. & <http://mek.oszk.hu/14200/14206/> és VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>.

² Vö. pl. Alexander von GLEICHEN-RUSSWURM: *A barokk*. Budapest, Athenaeum, [1939]. és BÁN Imre: *A barokk*. Budapest, Gondolat, 1962.

³ Vö. VARGA (2002) i. m. 2.1. pont, a legerőteljesebben VILLEY munkásságában – pl. Michel VILLEY: *Cours d'histoire de la philosophie du droit*. Fascicule IV: *La formation de la pensée juridique moderne. (L'Humanisme et le Droit.)* Paris, Les Cours de Droit, 1965. 397–555. – kidomborítva.

Óceánon túli angolul beszélő világgal is a kapcsolat oly esetleges, távoli, saját magabiztosságunkat egyszerűen nem érintő – tehát még csak nem is kihívó (megrázkódtató vagy éppen megrendítő) – volt, hogy mindez nem sokkal számított többnek, mint bármi, amiről tudomásunk jobbára az Óperencián túli területek messzeségének hírnöke lehetett csupán. Komparatista érdeklődés híján pusztán magunkat építettük, magunkat alakítottuk.⁴

2. Kelsen fellépése

Ebbe a nárcisztikus önmagában elégségességbe lépett bele Hans Kelsen a XX. század elején. Jogfilozófiák voltak addig is bőséggel, úgyszólván egyidősen magával a joggal. Ezek közül sokan, legkiemelkedőbbként talán *Leibniz*,⁵ megkísérelték a jog belső összefüggéseinek, az ezekben emberi elemzéssel feltárható egyetemes törvényszerűségeknek mint tudományos (abban a korban az isteni teremtető nyelvének tekintett latin) nyelvi proposíciók sorára redukált állításoknak formális logikai elemzés révén univerzális érvényességgel történő kifejtését. A jogi mibenlét formális elemzéseként jogtanok is rendelkezésre álltak már a XIX. század közepétől, főként német inspirációjú egyetemi műhelyekből. Tudjuk, a hallei *Rudolf Stammler*⁶ és a svájci Lausanne egyetemén működő (és akkoriban oly sokakat foglalkoztatóan, a *John Austin*-féle *Jurisprudence*-szemlélet kontinentális átültetésén munkálkodó) *Ernest Roguin*⁷ már egyaránt gondolkodtak annak módszertanán, hogy miként lehet univerzális megállapításokat tenni szellemtudományi közegben, amely mégis fedi a jog mindig változó textúrájú nyelvi formáit, vagyis a kifejezés és általa a jog

⁴ Ld. bővebben VARGA Csaba: *Theatrum legale mundi* avagy a jogrendszerek osztályozása. In: H. SZILÁGYI István – PAKSY Máté (szerk.): *in lus unum, lex multiplex. Liber Amicorum: Studia Z. Péteri dedicata. (Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogfilozófia köréből.)* Budapest, Szent István Társulat, 2005. & <http://drsabavarga.wordpress.com/2012/03/24/theatrum-legale-mvndi-ed-cserne-2007/> 221–245.

⁵ Vö. VARGA Csaba: Leibniz és a jogi rendszerképzés kérdése. *Jogtudományi Közlöny*, 1973/11. 600–608.

⁶ Leginkább Rudolf STAMMLER: *Theorie der Rechtswissenschaft*. 2. Aufl. Halle, Buchhandlung des Waisenhauses, 1923. és részletként Rudolf STAMMLER: A jogtudomány elmélete. In: VARGA Csaba (szerk.): *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*. Budapest, {Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete}, 1977. 23–43.

⁷ Leginkább Ernest ROGUIN: *La science juridique pure*. I–III. kötet. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence – Lausanne, F. Rouge, 1923. Ld. még François GUIAN: *La science juridique pure. Roguin et Kelsen*. Lausanne, F. Rouge, 1932.

szabálytartalma fogalmi jelöltségének változatosságát.⁸ Mégis, minden ilyen nekibuzdulás pusztán tudománytörténeti emlék maradt, mely a maga súlyával a maga korában és közegében hozzájárult ugyan a kontinensünkön felépült és művelt jog önazonosságához, mégsem definiálhatta önképét, mert töredékes maradt – egyikeként az egyként gondolható magyarázatoknak.

A tudományfejlődés tudományfilozófiai elemzésében is, tudjuk, pontosan a törvényszerűség hiánya, vagyis egy egyébként ésszerűnek tetsző elégséges ok megállapíthatóságának kizártsága vezetett az ún. *paradigmakutatáshoz*. Kopernikusz, Newton és mások forradalma – a voltaképpen fordulat – kapcsán Thomas Kuhn,⁹ esszéisztikus érdeklődéssel Arthur Koestler¹⁰ és további kongeniális társak éppen azt mutatták ki, hogy az új empiriákból támadó belátások a régi világnézetbe is akár egyenértékűen még beilleszthetők voltak és magyarázhatókká váltak, ámde mindezek ellenére tényszerűen mégis olyan – akár már sokkal korábban is lehetővé váltan, de nem aktualizáltak – adódott a fordulópont; ismétlem: olyan késéssel vagy éppen véletlenszerűséggel, amelynek éppen akkor és ott (és nem máskor vagy másutt) bekövetkezése szükségességére vagy elkerülhetetlenségére kényszerítő magyarázatra nem lelünk. Jobb híján ezért a valóban bekövetkeztet – bármiféle lényegi magyarázattal adósok maradván – nyelvi leleménnyel (mert olykor ez is teszi a tudományt!) valamiféle összhatássá stilizáljuk, amivel a zavaró *esetlegességet* mégis büszkén *törvényszerűként* kiálthatjuk ki.

Ugyanilyen értelemben látjuk ma már Kelsen művét áttörésnek, úttörő jelentőségűnek. Azért-e talán, mert makacsul belső, a jognak önmagáról alkotott – tételezett vagy hallgatólagosan feltételezett – tételezéseiből kiinduló, azokat – legalábbis egy formális elemzés számára – elégséges alapul elfogadó magyarázatra törekedett? Vagy azért-e, mert rendíthetetlenül kitartott szándéka mellett, és a szükségképpen adódó következtetések és ellentmondások dacára mindig újrafogalmazta világnézetét, és kritikára vagy egyetértésre felhíva, legalábbis a német filozofikus gondolkodás és a bécsi iskolának a világ kimerítő tudományos leírhatósága hitével jellemezhető akadémiai-egyetemi köreiben sikerült e rekonstrukciós igény megalapozását a jogról való filozófiai és jogászai gondolkodás elsődleges feladatává tennie, és ezzel széles közép-európai körökből kisugárzóan távol-keletre és Dél-Amerikába egyaránt, végső soron vi-

⁸ Legkézenfekvőbb bevezetésként ld. Guido FASSO: *Histoire de la philosophie du droit, XIXe et XXe siècle*. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1977. 217. skk.

⁹ Thomas S. KUHN: *A tudományos forradalom szerkezete*. Budapest, Gondolat, 1984.

¹⁰ Arthur KOESTLER: *A teremtetés*. Budapest, Európa, 1998.

lágunkon keresztül-kasul átható intellektuális divatot teremtett? Vagy azért-e, mert egyszerűen integratív szemléletűnek bizonyult, mely a kor gyakorlatiként is látott teoretikus vitáiban eligazításul szolgálhatott, más kínálózó irányoknál áthatóbb és átfogóbb magyarázó erővel – akár a szokásjog helyének újrjelölése, akár a közjognak és a magánjognak a vegyes szakjogok felbukkanásával kérdésessé vált szétválaszthatósága, akár az alkotmány jogforrási potenciáljának kiaknázása, akár a jogszerűség és a célszerű hatékonyság weimari dilemmájának egyfajta feloldása, akár a nemzetközi jog státusának meghatározása, akár a jog teljessége és/vagy hézagossága akkor szabadjoginak nevezett vitájának eldöntése terén? Vagy éppen, mert mindazonáltal voltaképpen a jognak a dinamikáját írta le, noha terminológiájában a statikájáról szolt? Vagy mert a jog ténylegességének az állításához érkezett el végső soron, ámbár – és miközben – eredendően a jogszerűként levezet(őd)és feltételeinek a kimutatását tűzte célul? Szinte a megismerhetetlen kifürkészéséről történő lemondással nyugtázhatjuk: nem tudjuk, s talán nem is tudhatjuk, és ezért nem is fogjuk megtudni. Csak a végeredményt látjuk: *formába öntötte a modern kontinentális jogot*, mert *gondolhatóvá tette* már kialakult *fogalmi rendszerében* – olyan magyarázó elvvel, látásmóddal és kiindulással, nézőpontokkal és struktúráképző (legalábbis gondolatilag tételezett) keretekkel szolgálva, amik ezen összetett konstrukció bármely összetevőjének elégtelensége, magyarázatlansága, végső fedezetlensége, nemkövetkezése dacára még mindig valamiféle intellektuális gyámolul, fogalmi rendező elvül kínálnak annak elgondolhatóságához, hogy *mi* is az – vagyis *miképpen épül és miként működik az* –, amit saját kultúránkban jognak nevezünk.¹¹

Bizonyítatlan és bizonyíthatatlan vélekedést, egyfajta tudománytörténeti előítéletet fogalmazok meg annak felvetésével, hogy leginkább a fokról fokra világtörténeti elterjedés továbbgondoló kritikájában feltárt következetlenségek és ellentmondások *megtermékenyítő* jellegével, zajló és általunk valóban megalapozó fontosságúnak gondolt vitákhoz történő *erjesztő* erejű hozzájárulásával adta a legtöbbet,¹² pontosabban azt, amiért ezt tekintjük ma is változatlanul alapvető *referenciális közegnek*, amelybe a jogot illető gondolatainkat bizony helyezhetjük és amelyhez minden kritikai reflexiónkat, rekonstrukciós újragondolásunkat újratesztelve változatlanul viszonyíthatjuk.

¹¹ Pl. HANS KELSEN: *Tiszta jogtan. Bibó István fordításában*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bibó István Szakkollégium, 1988.

¹² Vö. VARGA Csaba: *Szabadfalvi József: Kísérlet »az új magyar jogfilozófia« megteremtésére a 20. század első felében. Akadémiai doktori értekezés hivatalos bírálata*. (2015. augusztus 20.) http://real-d.mtak.hu/794/15/Varga_Csaba.pdf.

Önmagában teljességgel jogosult a kérdésfeltevés, hogy milyen filozófia(k) ból inspirálódott Kelsen, milyen gondolati keretek közt adott módszertani lehetőségekből merített, amikor történetesen így és nem másként kezdett el a jogról gondolkodni.¹³ Gondolkodása alakulásában bizonyos válaszirányokra – fogalmiasításokra, érzékenységre, megkülönböztetési előszeretetre – bizonyosan készítették készként kapott gondolkozási panelek, amiket történetesen az újkantianizmus akkori tudományfilozófiai előfeltevésrendszeréből meríthetett. Az alkotó gondolat azonban mindig több, mint kész sémák mechanikus applikációja. Ez magyarázza, hogy védhetőnek bizonyuló újító meglátások születhetnek akár utóbb hamisnak bizonyuló teoretikus összefüggésrendszerből vagy nyomasztó történelmi korokban – és itt most saját hazai teoretizálásunk szocialista előéletének kényszereire is gondolok¹⁴ – felülről eleve reánk oktrojált fogalmiságok kalodájába zártan is. Igaz, problémaérzékenységhez nem jutunk el kedvező inspiráció, adott forrásvidékű szellemi muníció nélkül. De mihelyt az egykönnyűségen túllépünk, jobb esetben már problémaérzékenységünk lesz az, ami mindennek fölébe kerekedik, s maga kezdi el diktálni nemcsak a további gondolkodás kibontásának és elmélyítésének irányát, de immár maga határozza meg azt a kört is, amelyből a továbblépésnek – módszertani biztonságban, a tudományos elgondolhatóság és védhetőség kereteinek tágításában, új összefüggések meglátására irányuló kinyílásában – mértenie kell, hogy az adott kortól, helytől és közösségtől számára egyként adott tudományoszményen belül maradva mégis előreléphessen, vagyis az ugyanazon tudományoszmény-

¹³ Vö. pl. klasszikusan Felix KAUFMANN: Kant und die Reine Rechtslehre. *Kant-Studien*, vol. 29 (1924). 232–242., mai rekonstrukciókban pedig Simone GOYARD-FABRE: L'inspiration kantienne de Hans Kelsen. *Revue de Métaphysique et de Morale*, 83. (1978) 204–233.; Hermann KLENNER: Kelsens Kant. *Revue internationale de philosophie*, vol. 138 (1981) »Kelsen et le positivisme juridique«. 539–546.; Richard TUR – William TWINING (szerk.): *Essays on Kelsen*. Oxford, Clarendon Press, 1986. I. rész »Kelsen and Kant«. 35–75.; Stanley L. PAULSON: The Neo-Kantian Dimension of Kelsen's Pure Theory of Law. *Oxford Journal of Legal Studies*, vol. 12. (1992) 311–332. és Stanley L. PAULSON: Kelsen and the Marburg School: Reconstructive and Historical Perspectives. In: Werner KRAWIETZ – Neil MACCORMICK – G. H. VON WRIGHT (szerk.): *Prescriptive Formality and Normative Rationality in Modern Legal Systems. Festschrift for Robert S. Summers*. Berlin, Duncker & Humblot, 1994. 483–494.; Stanley L. PAULSON – Bonnie LITSCHESKI PAULSON (szerk.): *Normativity and Norms. Critical Perspectives on Kelsenian Themes*. Oxford, Clarendon Press, 1998. III. rész »Kantian Doctrines versus Kelsen without Kant«. 165–291.; Clemens JABLONER – Friedrich STADLER (szerk.): *Logischer Empirismus und Reine Rechtslehre. Beziehungen zwischen dem Wiener Kreis und der Hans Kelsen-Schule*. Wien–New York, Springer, 2001.; Pierre HACK: *La philosophie de Kelsen. Epistémologie de la Théorie pure du droit*. Genève, etc., Helbing & Lichtenhahn, 2003.

¹⁴ Vö. pl. VARGA Csaba: Paradigmaváltás a jogi gondolkodásban: Carl Schmitt és a vágyott szintézis megkísértése. *Világosság*, 2003/7–8. 93–102. és mindenekelőtt VARGA Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete. Hazai körkép nemzetközi kitekintésben. *Világosság*, 2004/4. 89–116.

ben fogant korábbi válaszokat elutasítva vagy lényegi elemekben meghaladva új teoretikus magyarázattal előhozakodhasson.

Magam többnyire érdektelen pótcselekvést láttam azokban a néhány évtizede még nálunk is szokásban volt utálatos gyakorlatokban, amelyek a marxizmus végső igazságának politikai örve alatt állítólagos filozófiai és módszertani előfeltevéseinél fogva kísérleteztek megsemmisítő ideológiai bírálat megfogalmazásával Kelsen és az egész gondolkozási irány felett, sokszor anélkül, hogy egyáltalán a Kelsentől feltárt összefüggések megértésére hajlandóságot mutattak volna.¹⁵ Nyilván méltatlan, pusztán politikai tett az ilyen fogantatású elutasítás.

Miközben persze eszmetörténeti és tudásszociológiai feltárássra várna, hogy milyen összefüggések, téveszmék és politizált ideológiai félelmek vezérelhették a moszkovita marxizmusban egyeduralkodó ún. *lenini* visszatükröződési elmélet hivatallóságát – a rendszerelmélettől a kibernetikán át a jog, nyelv és logika kapcsolataig bezáróan – mindenféle formális-nyelvi elemzés zsigeri elvetésében a szocialista táborban, miközben a latin-amerikai diktatúrák (különösen Argentínában) éppen a központosított hatalmi akarat kisugároztatásának a racionalizált hatékonyságnövelő erejeként, pontosan ellenkezőleg, egyenesen támogatták a jogi teoretizálásban a nyelvi-logikai törvényszerűségek feltárássára irányuló kutatásokat.¹⁶ Még ha egy velejéig történelmietlen idealizálás síkján is, hasonlóképpen érdekes gondolkísérlet lenne annak végiggondolása, vajon más ideológiai és politikai körülmények közt történetesen

¹⁵ Pl. Hermann KLENNER: *Rechtsleere. Verurteilung der reinen Rechtslehre*. Frankfurt am Main, Verl. Marxistische Blätter, 1972.; Vladimir A. TUMANOV: *Contemporary Bourgeois Legal Thought. A Marxist Evaluation of the Basic Concepts*. Moscow, Progress, 1974.; Karl A. MOLLNAU: *Vom Aberglauben der juristischen Weltanschauung*. Frankfurt am Main, Verl. Marxistische Blätter – Berlin[Ost], Akademie-Verlag, 1974.

¹⁶ Beszédes említéssel szolgál pl. VARGA Csaba: Bírálati vélemény Solt Kornél »A jog, a valóság és a nyelv« [1992] című dolgozatáról. In: VARGA Csaba: *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban*. Budapest, Szent István Társulat, 2001. & <http://mek.oszk.hu/15300/15346> 151–152. Hadd emlékeztessék itt Turkura, ahol a Nemzetközi Jog- és Társadalomfilozófiai Társaság XI. Világkongresszusa (1983) után tartott nemzetközi utókonferencia közbülső estéin a romanista székesegyház körül *Eugenio Bulygin* professzorral sétálgatva kiderült a különbség, miért is támogatja az ő argentin diktatórikus kormányzatuk ezeket a metropolitánus egyetemükön zajló joglogikai kutatásokat, míg a szocialista diktatúrák gyakorlatilag tiltják: náluk ebben operacionális egyértelműséget és hatékonyságnövelési lehetőséget láttak, míg nálunk tisztán ideologikusan kezelték, a burzsoá formalizmus becsempészését érzékelve benne.

a sztálini uralomgyakorlási típust a jog területén megvalósító visinszkiji szocialista normativizmus nem nyert volna-e éppen sokkal többet a kelsen normativizmus szovjet hatalmpolitikai felhasználásával, ha – ismét csak argentinai mintára¹⁷ – integrálni tudta volna a szovjet-marxizmusba Kelsent, mint ahogyan német gyökerű jogpozitivizmust egyébként akkomodált¹⁸ – a szocializmus jogelméletének kínládásaiból kitetszően nyilvánvalóan nem szükségképpen elméleti következményként, nem szerves teoretikus összefüggésből adódóan, és éppen nem is problémátlanul –, amiként ezt az „ifjú” és az „érett” Marx közötti kényszeres szétválasztás és határozott választás,¹⁹ avagy a szovjet-orosz teoretikusok máig nem érdektelen jogi marxizálásai (mindenekelőtt Pasukánisz²⁰) jelképes és valóságos lefejezése mutatja.

Ámde Kelsen, mint a modern kontinentális jog formaadója mai értékelésében hasonlóképpen csupán tudománytörténeti előzményként, tehát egy Kelsen-filológia éppen nem elhanyagolható, de saját hatókörén túl nem feltétlenül releváns, ilyen módon pedig legalább is nem perdöntő kérdésfeltevésének érzékelem azokat az elmélettörténetileg egyébként egyre érdekesebb részkutatásokat, amelyek Kelsen életművét egy szerves egységet képező filozófiai rendszergondolat vagy módszertani vállalkozás²¹ pusztá kiterjesztéseként,

¹⁷ Vö. pl. Oscar Luis VIOLA: *Contra Kelsen. Revisión crítica de la Teoría pura – purísima – del derecho de Hans Kelsen*. Buenos Aires, Ed. Marcos, 1975. és Ricarco Enrique JÜRGENS et al. (szerk.): *El Aporte del normativismo crítico a la teoría general del derecho*. Buenos Aires, Lerner Editores Asociados, 1984. Vö. még Óscar CORREAS: *Kelsen y los Marxistas*. México, D.F., Coyoacán, 1994.

¹⁸ Ld. pl. JAKAB András: A szocializmus jogdogmatikai hagyatéka. *Jogelméleti Szemle*, 2003/4. <http://jesz.ajk.elte.hu/jakab16.html>.

¹⁹ Ld. pl. SZABÓ Imre: Marx et la théorie marxiste »moderne« du droit. *Archives de Philosophie du Droit*, vol. XII. »Marx et le droit moderne«. Paris, Sirey, 1967. 162–188. és SZABÓ Imre: Marx első megnyilatkozásai a jogról. *Szociológia*, 1974/3. 333–345.; majd SZABÓ Imre: *Előadások Marxról és a jogról*. Budapest, Gondolat, 1976.

²⁰ Ld. pl. Bjarne MELKEVIK: *Pasukanis et la théorie marxiste du droit*. I–II. kötet. [Thèse.] Paris, Université de Droit, d'Économie et des Sciences Sociales de Paris, 1974.

²¹ Növekvő rekonstrukciós erővel ld. pl. Michael HARTNEY: The Final Form of The Pure Theory of Law. In: Hans Kelsen: *General Theory of Norms*. Oxford, Clarendon Press, 1991. Introduction, ix–liii., illetőleg Stanley A. PAULSON: Toward a Periodization of the Pure Theory of Law. In: Letizia GIANFORMAGGIO (szerk.): *Hans Kelsen's Legal Theory. A Diachronic Point of View*. Torino, Giappichelli, 1990. 11–47. és Stanley A. PAULSON: Four Phases in Hans Kelsen's Legal Theory. Reflections on a Periodization. *Oxford Journal of Legal Studies*, vol. 18. (1998) 153–166.

applikációs vagy projekciós mezejeként láttatják. Ismereteinket bizonyosan gyarapítják Kelsenről – ugyanúgy, amiként az örvendetesen növekvő Kelsen-életrajzokból feltárulkozó azon akkor és ott nyilván nem irreleváns tényezők is hozzájárulnak annak megértéséhez, hogy Kelsen milyen szellemi környezetben szocializálódott Bécsben, majd történelmi kényszerektől hajtottan a kor és a tér milyen új és új szellemi és politikai kihívásaira válaszolt, valamint személy szerint milyen változó környezetekben és barátságokban avagy politikai rokonszenvekben nyilatkozott meg –, ezek azonban ugyanúgy nem magyarázzák az összhatást, mint ahogyan egy Baudlaire, Rimbaud vagy Van Gogh nem feltétlenül mindegyikünk számára vállalhatóan rokonszenves élettörténete sem visszavezethetően azonosítható olyan megfontolásokkal, amik történetesen ugyanezen héroszoknak mint történelmi szereplőknek mai irodalmi feldolgoásaiban, újrakiadásaiban vagy műtárgy-aukcionálásaiban játszanak szerepet.

Röviden szólva tehát: a *kelsenizmus* nyilvánvalóan megszakítatlanul ma is és a közeljövőben is egyaránt zajló *follyamat*. Összhatásában azonban Kelsen életműve máris adott. Minden tudományos előrehaladás legszerveesebb összetevőjeként szerencsére viták folytonosan tépázzák, ezek azonban (talán megengedhető kifejezéssel élve) házon belüli viták, miközben kifelé – például egyfelől a kontinentális berendezkedésre jellemzően a jognak autoritatív formális tételezettségére és nyelvi objektivációként kimerítő fogalmi megtestesítettségére épülő civiljogi gondolkodás és másfelől a jog olykori és esetleges példalózásként megjelenítettségére s így kizárólag a múltban már eldöntött kázusok nyomán a bírói megítélés személyességében kikövetkező angol–amerikai gondolkodás kettősségében – egyértelműen és elhatárolóan *leírja* a kontinentális jog formaiságokra visszavezetett, a nyelvi-logikai következésre érvényesség származtatásaként ráépülő gondolatvilágát.

Több, mint negyed évszázada, a Tiszta Jogtan első kiadása első magyar (az időközben klasszikusként tisztelt fordító, Bibó István tekintetében is posztumusz) megjelentetésekor előszóban még úgy vélekedtem, hogy – függetlenül a szerzője elméjében munkáló filozófiai-módszertani előfeltevésektől – Kelsen idealizál: végre, elsőként, komolyan veszi és adottságként kezeli azt, amit a modern formális jog tételezettsége tételezéseiben állít önmagáról (és amit hallgatólagosan – bár következtelenül – a jogpozitivizmus mindig is tett, önmagával definiálva önmagát), vagyis mintegy elgurítva a golyót, nyomon követi (és ezzel teoretikus állítások soraként levezeti), hogy miként is épül fel vajon a

jog, ha kizárólag önnön tételezéseit követi;²² s ezzel statikájában egyszersmind megrajzolja önnön struktúrálődását. Az angolul történő amerikai újraírás²³ és a második németnyelvű kiadás²⁴ változott hangsúlyaiból és a jogerő ténylegességének (azaz, végül is: erővel *fait accompli* teremtmő, önmagában véletlenszerű tényszerűségének)²⁵ felismeréséből fakadó új problematizálásból azonban a vizsgálat nyomán rögvest kiderül, hogy ez a statikum egyidejűleg magában rejtí a jogalakulás dinamizmusát. Hozzátehetjük-e azonban – természetyszerűleg nem egy utólag már értelmetlen kritika részeként, hanem éppen a lehetséges elméleti hatások összetevőinek jobb megértése jegyében –, hogy mihelyt az amerikai újraírás és a második kiadás közti kirándulások (a szovjet jogelmélet bírálatához²⁶ és a nemzetközi jog alapvetései kibontásához²⁷) lezárultak és Kelsen visszatért a Tiszta Jogtan alapproblematikájának ismételt végiggondolásához – s benne és korábban el nem végzetten (és most is csak némi fáradtsággal belekezdetten, de inkább belebukva, mint perspektíva ígéretével valóban megkezdve) joglogikai és normatani nézetei tisztázásához²⁸ –, valóban már nem oldotta fel a művében lappangó és leginkább kritikusi által kimutatott²⁹ ellentmondásokat? Hogy a

²² Vö. VARGA Csaba: Bevezetés. In: Hans Kelsen: *Tiszta jogtan. Bibó István fordításában.* (Szerk. VARGA Csaba) Budapest, Bibó István Szakkollégium, 1988. ix–xviii.

²³ Hans Kelsen: *General Theory of Law and State.* Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1946.

²⁴ Hans Kelsen: *Reine Rechtslehre. Einleitung in die rechtswissenschaftliche Problematik.* Leipzig–Wien, Deuticke, 1934. és Hans Kelsen: *Reine Rechtslehre. Einleitung in die rechtswissenschaftliche Problematik.* Zweite, vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Wien, Deuticke, 1960.; végezetül ld. még Ruth ERNE: *Reine Rechtslehre, letzte authentische Revision der Reinen Rechtslehre.* In: Werner KRAWIETZ – Helmut SCHELSKY (szerk.): *Rechtssystem und gesellschaftliche Basis bei Hans Kelsen.* Berlin, Duncker & Humblot, 1984. 35–62.

²⁵ Vö. bővebben VARGA Csaba: Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok). *Állam- és Jogtudomány*, 1986/4. 569–591., különösen 3.2–3.7. pont és VARGA Csaba: A bécsi iskola. In: VARGA Csaba (szerk.): *Jogbölcselet: XIX–XX. század. Előadások.* Budapest, 2003. 66–67.

²⁶ Mindenekelőtt Hans Kelsen: *The Communist Theory of Law.* London, Stevens, 1950.

²⁷ Mindenekelőtt Hans Kelsen: *Principles of International Law.* New York, Rinehart, 1952. és Hans Kelsen: *The Law of the United Nations. A Critical Analysis of its Fundamental Problems.* London, Stevens, 1950.

²⁸ Elsőként Hans Kelsen: *Recht und Logik.* *Forum*, vol. 12, no. 142. (1965) 421–425. és Hans Kelsen: *Nochmals: Recht und Logik.* *Neues Forum*, vol. 14, no. 157. (1967) 39–40., majd Hans Kelsen: *Allgemeine Theorie der Normen.* (Szerk. Kurt RINGHOFFER – Robert WALTER) Wien, Manz, 1979) xii + 362. Vö. mindezekhez még Hans Kelsen – Ulrich KLUG: *Rechtsnormen und logische Analyse. Ein Briefwechsel 1959 bis 1965.* Wien, Deuticke, 1981.

²⁹ Pl. Kazimierz OPALEK: *Überlegungen zu Hans Kelsens »Allgemeine Theorie der Normen«.* Wien, Manz, 1980.; Robert WALTER: *Das Problem des Verhältnisses von Recht und Logik in der Reinen Rechtslehre.* *Rechtstheorie*, vol. XI. (1980) 299–314.; Ota WEINBERGER: *Kelsens These von der Unanwendbarkeit logischen Regeln auf Normen.* és Stanley PAULSON: *Stellt*

különféle magyarázatlehetőségek és kínálkozó következtetések által okozott feszültségek éppen benne maradtak és továbbra is kísértettek művében, és talán ezek egyidejűsége, polifonikusan érvényesülő együtthangzása, vagyis együttes érvényessége, igazsága, mindegyik irány továbbgondolási lehetőségének nemcsak pusztán értelmessége, de ugyanakkor az összes többit is egy magasabb szinten – a Tiszta Jogtan, vagyis a *kontinentális* jogban lehetővé vált intellektuális reprodukció *formaadása* síkján – megerősítő jellege adja a kelsen *oeuvre* talán leginkább felülmúlhatatlan értékét, valóban klasszikus és megkerülhetetlen alapvetéssé nemesedését? Azt, hogy a kelseniként megismert teljesítmény – Kelsen személyes életművével és az általa közel immár egy évszázadon át gerjesztett kritikákkal, értékelésekkel, s szellemi hatásának mindenkor újragondolt megfontolásaival együtt – mára mintha kitörölhetetlenül beépült volna a kontinentális jog gondolhatóságába?

Mert ha így van ez – és magam régóta gondolom ezt, s több magyar egyetemi jogelméleti oktatási program háttérfelfogása³⁰ is erről tanúskodik –, úgy ez többet jelent egy egyszerű értékelő megállapításnál.

Számomra először Leszek Kolakowskinak a *marxizmus* sorsáról, jövőjéről elmerengő (s hál'Istennek, sorsát már akkor előrejelző) kifejtéséből³¹ vált élményszerűvé az arra rádöbbenés, hogy az izmusok végső sorsa nem más, mint feloldódás a mindenkori közös tudásban. Harcos, agresszív, applikációk expanzionizmusára törő és vitát vitára provokáló elkülönültségük csak az ér(lelőd)és jegye, melynek során lehetséges súlyukat és hozadékukat illetően teszteltetnek. Elhivatottságuk azonban nem a küzdő kívülállás, hanem – a két szélső lehetőség révén leegyszerűsítően kifejezve – vagy a történelem jelképes szemétdombjára kerülés, vagy az emberiség egyetemébe beolvadás. Ez utóbbi esetben, ekkor már – ha egyáltalán – csak az eszmetörténet őrzi forrásvidékük emlékét (vagy a tisztos emlékezet, avagy ezek azonosítása ahhoz, hogy továbbgondolásra ösztönözzön); de ekkor már *bontatlan egészükben, a tan teljes egységében* válnak kulturális örökséggé, mindörökre egybeforrva esetlegességeikkel, gyarlóságaikkal, következtelenségeikkel, és persze ellentmondásaikkal egyaránt.

die »Allgemeine Theorie der Normen« einen Bruch in Kelsens Lehre dar? In: *Die Reine Rechtslehre in wissenschaftlicher Diskussion*. Wien, Manz, 1982. 108–121. és 122–141.; Richard TUR – William TWINING (szerk.): *Essays on Kelsen*. Oxford, Clarendon Press, 1986. VI. rész: »Logic and Law«. 185–269.

³⁰ Pl. Tamás András az Államigazgatási Főiskolán.

³¹ Leszek KOLAKOWSKI: *Religion*. Oxford, etc., Fontana, 1982. és Leszek KOLAKOWSKI: *L'esprit révolutionnaire, suivi de Marxisme. Utopie et anti-utopie*. Bruxelles, Éditions Complexe, 1978.

Legalábbis e dilemma emlékét idézte fel (mert negyed évszázada lundi lakásán pontosan erről vitatkoztunk), amikor 2001 nyarán Granadában, a Nemzetközi Jog- és Társadalomfilozófiai Társaság XXII. Világkongresszusán elnöklő *Aleksander Peczenik* az általa útjára indított egyetemes jogelméleti enciklopédia vitáján³² felvetette, hogy netalán Kelsen már túlfutott saját idején, hiszen nem Kelsen, hanem *Herbert Lyonel Adolphus Hart* az, akit ma is vitatnak, kinek változatlanul irodalma van. Rögvest megfogalmazódott bennem az ellenkérdés: ez lenne valóban a siker, a fermentatív továbbélés jelzője? Vagy inkább arra utal e tény csupán, hogy hét évtized múltán Kelsen már beérkezett? Hartról pedig elmondható a maga négy évtizedével műve megjelenése mögött, hogy tényleg megtermékenyítőnek bizonyult egy a kontinentálistól eltérő jogi gondolkodási kultúrában, végre filozófiai önreflexiót, társadalomelméleti teoretizálást, fogalmi általánosítást gerjesztve saját körében – érdeklődésre s polémiaira lelve, párhuzamosságok és rivalizálások kutatását serkentve nálunk is? Ami azonban önmagában mégsem jelent feltétlenül többet vagy mást, mint hogy az angol–amerikai jogi kultúrában megfontolásra érdemes fogalmiasításokat, különbségtételeket, kereteket s irányokat tudott javasolni? Persze egyelőre anélkül, hogy befejezettség jellemezhetné? Meghagyva tehát még az angol–amerikai jogi gondolkodás számára, hogy változatlan lázzal keresse saját végső formaadóját s formaadását? Azt, ami ezek szerint a kontinentális jogban éppen napjainkra már beérett és egyfajta klasszicitásban bevégeztetett?

Mert ha e feltételezés igaz, úgy a kontinentális jog tekintetében a kelseni *oeuvre* képében napjainkra már távolról sem egyszerűen izmusról van szó, hanem éppen egy megkerülhetetlen kiindulópontból – szemben az angol–amerikai világgal, ahol még mindig egy közös alapul elfogadható teoretikus leírásnak az angol–amerikai jogiság elgondolhatósága keretétől szolgáló alkalmassága, elégségessége, megalapozottsága s teljessége a változatlanul zajló vitatás voltaképpen tárgya. (Hiszen megfordítva a Kelsen és Hart közötti párhuzamot, éppen ellenkező irányban érvelhetünk: azok a viták, amelyek Kelsennek Hart, Joseph Raz és mások által megértése, angol–amerikai szemléletben integrálása és/vagy kritikája örvén az 1970-es és 1980-as évtizedektől zajlottak, stíljükben, intenzitásukban, egész tétjükben pontosan arra a robbanásszerű irodalmi robbanásra emlékeztetnek, amik a Kelsen körüli polemizáló írások tömkelegében az 1930-as évektől nagyjából az 1960-as évtizedig forrottak.)

Ezzel elérkeztünk oda, hogy párhuzamosságban különbséget érzékeljünk, és a kontinentális jogi világban a megalapozó viták révbe érése nyomán figyel-

³² Vö. www.ivr-enc.info; a vita 2005. május 29-én zajlott.

münket most az elkövetkezendő időkben már tudományelméletileg továbblépő vitáknak szentelhessük.³³

³³ Az ELTE körében Takács Péter és Cs. Kiss Lajos által szervezett eddigi konferencia-sorozatra visszaemlékezve, a „Köztesség és döntés: Carl Schmitt politika- és jogelméletének alapkérdései” kapcsán (2002. november 22.) még azért vitáztunk, hogy megnyugtatóan szólhassunk arról, ki is valójában Schmitt a ráarakódott címkék mögött. „Mérték és egyensúly: H. L. A. Hart jogfilozófiájának alapkérdései” örvén (2001. november 23.) pedig úgy jártuk körül Hart életművének szeleteit és hatásait, hogy körötte még harcoltunk. Ám most „Tiszta Jogtan – tiszta jogtudomány: Hans Kelsen jogtudományának alapkérdései” címen (2005. június 8.) konferenciánk kollektív bölcsességét viszont csendes rezignáció lengte körül: nem volt semmi, mi a kelsen-i életműben lelkesítsen vagy dühítsen, hiszen múltunk darabjaként saját önzonosságunk különféle megfogalmazhatásáról adtunk jobbára számot.

HERBERT HART,

csoda és jelenség

Az alábbiakban egy csodáról, majd egy jelenségről kívánok szólni, ami a XX. század derekától máig ívelően mindannyiunk jogi gondolkodásához sajátos többletszínekkel, stílussal és alig megkerülhető problematikával járult, s ami az angol–amerikai világ körében az elméleti jogi kérdésfeltevést mindmáig úgyszólván egyöntetűen meghatározza. A rövidség kedvéért megjelölten: a Hart-csoda, majd a Hart-jelenség néhány jegyéről lesz szó.

1. A Hart-csoda

Olyannyira hozzászoktunk már annak gondolatához, hogy Herbert Lyonel Adolphus Hart az úgyszólván teljes ismeretlenségből, megnevezett elődök nélkül, sőt úgyszólván saját művében s szakmai útjában is csaknem előzménytelenül robbant be az angol szigetország elméleti jogi gondolkodásába, hogy nem is tűnődünk az imigyen végbemenő esemény különlegességén, sőt azon sem, hogy egy ilyen berobbanás visszhangját, helyi értékét esetleg színezhette éppen az is, hogy mihez képest, milyen talajon jelentett s hozott ez újat. Nos, életrajzából annyi mindenesetre kiviláglik, hogy már pályakezdése sem volt megszokott, s éppen nem az utókor felnövekvő generációinak mintaként szolgálható: alig kellett oroszláncörmöket kimutatnia, nemigen volt szükséges lángeszek és irányzatok garmadájával megküzdenie, hogy Oxfordra, a sok évszázada büszke s – bár Cambridge-ben testvérré lelten, mégis – a tudományos kiválóságban magánosan álló fároszra újdonsült tanárként bebocsátást nyerjen. Merthogy – mint halálát követően már nyíltan megemlékeznek erről –

„A háború után úgy tértek vissza Harték Oxfordba, ahogyan az specializációt s megszakítás nélküli tudományos publikálást megkövetelő korunkban egyenesen gondolhatatlan lenne.

Mert első végvizsgájának 1929-ben történt letételét követően Herbert Hart kancelláriai ügyvédségben munkálkodott, majd a háborúban a hírszerzésnél szolgált, vagyis betűnyi filozófiát sem írt addig, míg vissza nem tért az Újkollégiumba 1945-ben tanárként, a bölcsélet tutoraként.”¹

Tudjuk, hogy a tehetség, amint ez sorsunk és a benne hitünk szerint munkáló értelem által kiméretik, nem statisztikai valószínűségek szerint, s a teret éppen nem szimmetrikusan kitöltve mér. Tudjuk hát, hogy egyes helyeken, korokban és népek közt a legkülönbébbben bukkan elő a valamiben kitűnő képesség, s hol ebben gazdagabb, hol abban, ám igencsak ritkán aszerint, hogy ezt pusztán környezeti hatásokkal – már a környezetben kiemelkedően munkálkodó tehetségek szívóhatásával, a népben vagy bizonyos rétegében mélyen gyökeret vert küldetéstudattal, iskolák és közösségek szocializációjával, avagy egyszerűen egy jellemkoptató korban a viszonylagos kitörés szűk ösvényével – akár csak részlegesen is magyarázhatnak.

1.1. A brit színtér

Nem gyakori, nem is igazán szokásos az irodalomban a jóhiszeműen feledékeny utókort arra emlékeztetni – és ez az *első* vonatkozás –, hogy Hart és az elméleti jogi problematika találkozása akkor és ott, vagyis Angliában a második világhégés utáni időkben egy szakmai sivatagnak szelektől alig borzolt, minden tekintetben álmosító hepehupáján ment végbe, amit aligha jellemezhetett más, mint „az elméleti jogtudomány erőtlen halódása az angol jogi karokon”.²

A magunk részéről arra viszont bátran emlékezhethetünk, hogy egynéhány valóban nagytehetségű magyar honfitársunk vallatta akkoriban az angol jog szellemiségét, hogy a tájainkon az időkben egyeduralkodó német orientáció szűkösségéből kitörési pontra, perspektívára leljen. Akadémiai intézeti tárakkal együtt hajdani közös budai várbeli (nyelv)tanítóm, *Csánk* Béla, egykori igazságügy-minisztériumi főtitisztviselő, valamint számos további (műveikben

¹ Geoffrey WHEATCROFT: Fellow-travelling Fellow: On a Don with all the Right (Left-wing) Connections. *The Telegraph*, (January 5, 2012). <http://www.telegraph.co.uk/culture/4712854/Fellow-travelling-fellow.html>.

² G. Edward WHITE: Getting Close to H. L. A. Hart. [A review article.] *Melbourne University Law Review*, vol. 29. no. 1. (2005) 317–320. & <http://www.austlii.edu.au/au/journals/MelbULawRw/2005/10.html> II. rész.

egyébként a maguk korában jelentékeny) kismester hosszú sorából kiemelkedve előbb ifjabb *Szladits* Károly, majd *Horváth Barna* követte ezt az utat. Az előbbi, pontosan mert egy nagy múltú s komoly életképességet, a hajlékony adaptációban is szilárd hagyományokat bizonyító jog gyökereit kereste, végül gazdag anyagra lelt, és kerek egészre lelve fejezhette be kutakodását.³ Ám az utóbbi, mert a hasonszívűnek, a magafajta gondolkodónak szeretett volna hazahozni inspirációt, sikerrel csak a tőle távoli korok kutatásában járt, bő termés learatása reményében kizárólag a régmúltban bányászhatott. Mit is tehetett hát az angol jogelmélet teljes történelmi spektrumát feltérképező hatalmas magiszterialis művében?⁴ Mindenekelőtt elmerült a közös forrásul szolgáló óban. S mert a teljesség jegyében az egyenleget a lezáratlan jelenig kellett megvonnia, valamiféle esztétikai egyensúly kedvéért felnagyítva ottani kortárs beérkezettjeit, szóvirágokkal stilizálta izgalmassá azt, ami legfeljebb *fleurs du mal* lehetett a teljes szétesettség sírján, s mutatta be a XX. század addigi négy évtizedét. Mindebből pedig tényleges teljesítményként, tehát *Horváth* számára is megtermékenyítő gondolatként a befejezett múlt képviselésében pusztán az ún. történeti jogtudomány,⁵ egyidejű társként pedig – mint távolba szakadt rokon – az amerikaiak jogi realizmusa⁶ emelkedhetett ki. Paradoxikus, hogy miután a hagyományra a jog felsőbbbsége és folytonossága szentségének megerősítésével, ám esetjogi rugalmassággal épült, tartalmi követelmények helyett a független bírói fórum előtti megvitatás lehetőségére koncentráló processzuális jogálmot (főleznél több *opus* forrásának fényében hatszáz sűrű oldalon) kitárgyalta, ahelyett, hogy egy új világ hírnökeként kapukat döngető következtetéseket vont volna le, *Horváth* az általa tárgyalt s helyenként érdektelen szerzők félunalmas részleteinek egy hűvös mikroszkópban mímelt lelkesedés monoton rutinszerűségével láttatását hirtelen berekesztette, s vállalkozása értelmét a jövőbe átvezető látlelettel szolgált:

„Az analitikus iskolát a mai klasszikus angol iskolának nevezhetnők. Mégis leginkább érezzük rajta az összes mai irányok közül, hogy letűnt korszak jogelmélete. Formalista, pozitivista, racionalista. Annyira elszigeteli a jogot, hogy ez végül élette-

³ Ifj. SZLADITS Károly: *Az angol jog kútjöi*. Budapest, Grill, 1937.

⁴ HORVÁTH Barna: *Angol jogelmélet*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1943.

⁵ Vö. SZABADFALVI József (szerk.): *Historical Jurisprudence. / Történeti jogtudomány*. [Philosophiae Juris / Jogfilozófiák] Budapest, [Osiris], 2000.

⁶ Máig legteljesebb összegezőként vö. KULCSÁR Kálmán: *A jogszociológia problémái*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960. II. fej.

len, üres szkémává változik. E mögött világnézeti törekvések is működnek, a jog monopolizálása, a hétköznapi láрма és élet fölé emelése. Az elefántcsont-toronyba vonuló tudomány szava mindig az: *noli me tangere!*

Melyik hát a jövő iránya? Legduzzadóbbak ma a szociológiai irányok, az újrealisták új utakat kereső törekvései. De a legmélyebb indításokat a jogelmélet az új filozófiától kapja. Mind a két igazi forrása elevenen bugyog: a közvetlen jogszemlélet jelentékenyen elmélyül, a filozófiai eszmélés pedig soha nem ismert bonyolultságot és termékenységet mutat.

Ezeké az újszerű, komplex filozófiáké a jövő a jogelméletben is. *Hume* után nem lehet a szkepszis előttre visszamenni. A szkepszis savai által megmart tanokból soha többé nem lehet elméletet felépíteni, amely időtálló. De nem lehet, úgy látszik, *Hegel* előttre sem visszamenni többé. Az analízis mindent szét-szedett és a szkepszisnek azt köszönhetjük, hogy semminek az egyszerűségében többé nem hiszünk, ami szétszedhető.”⁷

Vagyis az, ami a XX. századból letűnt, halott, főként angol; az pedig, ami életerős izgalom és életteli bonyolultság önálló irányok soraként kifejtetten, amerikai. (Olyan *empasse* jegyeit mutatja hát a II. világháború alatti állapot-felvétel Angliában, ami akkor és ott aligha tűnhetett másnak, mint kavargásnak, porfelhőnek, ami egy javíthatatlan reménykedő szemében majdan talán valami használhatóvá leülepedhetik.) Mert azok az angol nevek és egyáltalán számbavehető teljesítmények, amikkel kutakodása során Horváth találkozhatott, vagy azóta már klasszikussá érett filozófusok voltak, akiknek néhány alkalmi megjegyzésen túl persze semmi közülük sem lehetett a joghoz, vagy sokadrangú akadémikus jogásztanárok, akik működésük során aligha teremtettek alapot arra, hogy az utókornak bármiben is érdemes legyen emlékeznie rájuk.

Tévednénk, ha ebben a magyarországi látogató torz vagy elfogult tükrét szeretnénk látni. A jogi bölcselem történetének 1955-ben született klasszikus – világszerte alpműként fogadott – nemzetközi összefoglalása semmiféle említésre nem érdemesíti az angol kortársi századot.⁸ Bibliográfiailag is ellenőrizhető,

⁷ Uo. 606.

⁸ Carl Joachim FRIEDRICH: *Die Philosophie des Rechts in historischer Perspektive*. Berlin, Göttingen, Heidelberg, Springer, 1955.; ill. Carl Joachim FRIEDRICH: *The Philosophy of Law in Historical Perspective*. Chicago, The Chicago University Press, 1958. A Hart előtti időszakra vetítve ugyanez mondható el más áttekintésekről is, pl. Guido FASSO: *Histoire de la philosophie*

hogy figyelemre érdemes művek alig születtek, s komoly, koherens, jogelmélet-té szerveződő reflexív gondolat egyáltalán nem formálódott.⁹ Egy a XX. század végén adott összegzés sem utal többre, mint hogy „Nagy-Britanniában a korai 1950-es években – amiként *Neil MacCormick* megjegyzi – »A jogelmélet mint a jog s a jogi eszmék általános tudománya a szétesettség állapotában leledzett.«”¹⁰

1.2. Személyes beérkezés

Második vonatkozásként említeném, hogy a Hart életrajzát, mindenekelőtt szakmai előéletét illető lexikális tömörség valóban zavarba ejtő. Nagyjából annyiról tudja csak jelen- és utókorát tudósítani, hogy

„Gyakorló ügyvéd a *Chancery Bar* kebelében a II. világháború előtt, ahonnan olyan időszakban tér vissza Oxfordba filozófiát tanítani 1945 után, amikor Oxford épp a nyelvfilozófia fontos központjává válik. Jogászai tapasztalatát s filozófiai belátását

du droit. XIXe et XXe siècles. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1977.; valamint Albert BRIMO: *Les grands courants de la philosophie du droit et de l'État.* 3e éd. Paris, Pedone, 1978.

⁹ Néhány a mégis hozzáférhetőből: John W. SALMOND: *Jurisprudence or the Theory of the Law.* 3rd ed. London, Stevens, 1910.; A. C. GUPTA: *The Method of Jurisprudence.* *Law Quarterly Review*, vol. 33. no. 2. (1917) 154–160.; Carleton Kemp ALLEN: *Law in the Making.* Oxford, Clarendon Press, 1927. és 2nd ed. rev. & enl. Oxford, Clarendon, 1930.; Carleton Kemp ALLEN: *Jurisprudence: What and Why?* *Juridical Review*, (December 1930) & In: Carleton Kemp ALLEN: *Legal Duties. And Other Essays in Jurisprudence.* Oxford, Oxford University Press, 1931. (és reprint: Aalen, Scientia Verlag, 1977.) {jellegzetesen e neves szerző maga sem tud saját századából mire emlékezni, hiszen csak régi előzményekre vagy az ún. történeti jogtudományra és kortárs amerikai művekre hivatkozik}; Wolfgang FRIEDMANN: *Legal Theory.* London, Stevens, 1944.; Glainville L. WILLIAMS: *International Law and the Controversy Concerning the Word »Law«.* *British Yearbook of International Law*, vol. 22. (1945) 146–163.; Glainville L. WILLIAMS: *Language and the Law.* Parts 1–5. *Law Quarterly Review*, vol. 61. (1945) 71. skk., 179. skk., 293. skk., 382. skk. és vol. 62. (1946) 387. skk.; G[eorge] W[hitecross] PATON: *A Textbook of Jurisprudence.* Oxford, Clarendon Press, 1946.; Julius STONE: *The Province and Function of Law. Law as Logic, Justice and Social Control. A Study in Jurisprudence.* London, Stevens, 1946.; H. J. PATON: *Moral Law.* London, 1948. {Kant fordítását kísérő kommentárként}; Joseph NEEDHAM: *Human Law and the Laws of Nature in China and the West. L. T. Hobhouse Memorial Trust Lecture.* London, Oxford University Press, 1951. {ekkoriban még a biokémia „Sir William Dunn előadója” Cambridge egyetemén}; Glainville L. WILLIAMS (szerk.): *Salmond on Jurisprudence.* 11th ed. London, Sweet & Maxwell, 1957.; Graham B. J. HUGHES: *The Existence of a Legal System.* *New York University Law Review*, vol. 35. (1960) 1001–1030. és Graham B. J. HUGHES: *Professor Hart's Concept of Law.* *Modern Law Review*, vol. 25. (1962) 319–333.

¹⁰ J. M. KELLY: *A Short History of Western Legal Theory.* Oxford, Clarendon Press, 1992.

alkalmazza a jog tanulmányozására, mikor Oxfordban a jogbölcselet professzorává választják, melynek tanszékét 1952-től 1968-ig foglalja el.”¹¹

Nem volt hát említendő mestere sem? És semmiféle saját teljesítménye? Terméketlen tansegédekhez folyamodtak volna akkoriban Oxfordban, hogy valakit végre professzornak – Sir *Frederick Pollock*, Sir *Paul Vinogradoff*, Sir *Henry Maine*, avagy közvetlen elődként *Arthur L. Goodhart* utódául – kinevezhessenek?¹² Tudjuk, hogy a *New College* szabad külsős hallgatója volt a *Literae Humaniores* köréből, vagyis görög és latin nyelvből, ókori történelemből és filozófiából; ám sem *Ph.D.* fokozatot nem szerzett filozófiából, sem bármiféle végzettséget jogból.¹³ Tudjuk, hogy ebben az időben, mint a *New College* kebelében tevékenykedő *fellow*, filozófiahallgatókat tutorált.¹⁴ Valóban értékelendő műről azonban e nevezetes s ekkoriban már nem is olyan fiatal embertől ez időből nem értesülünk.¹⁵ Csak ennyiről – és ezt is pusztán környezetéről:

„A második világháború vége és *A jog fogalma* közzététele között az elméleti jogtudomány Nagy-Britanniában aligha volt a vizsgálódás izgalmas és forrongó területe. Nem is nagyon tanították, s ha igen, úgy többnyire akkor sem kötelezőként. Mindenki idegenkedett tőle mint olyan kirándulástól, amely csak eltéríti a hallgatókat a jogi hivatásban rájuk váró karrierre felkészítő joggyakorlati kérdések komoly tanulmányozásától.

¹¹ David WALKER. In: Alan BULLOCK – R. B. WOODINGS (szerk.): *The Fontana Dictionary of Modern Thinkers*. London, Fontana Paperbacks, 1983. 307.

¹² Hadd említessék itt, hogy a második világháború során a katonai elhárítás kódfejtő részlegében a megfejtett jelek értelmezhetőségén dolgozott, *Gilbert Ryle* és *Stuart Hampshire* közeli társaságában. *Isaiah Berlin* közeli barátja volt, az utóbb nyelvfilozófiai úttöréséről ismert *J. L. Austinnal* pedig már Oxfordban együttműködött. Amikor *Goodhart* professzor a *Chair of Jurisprudence* minőségéből a *University College* vezetőjévé lépett elő, *A. H. Campbellt* hívták Edinburghból, ám ő nem kívánta elhagyni városát, s így esett a választás a 45 évesen szakmájában bár ismeretlen, de Oxfordban briliáns vitastílusáról ismert oktatóra, akit ellenérzések közepette ugyan, de megválasztottak. Neil MACCORMICK: Herbert L. A. Hart. In *Memoriam. Ratio Iuris*, vol. 6. (1993) 337–338.

¹³ Robert S. SUMMERS: H. L. A. Hart's The Concept of Law. *Journal of Legal Education*, vol. 45. (1957) 587–596.

¹⁴ Joseph RAZ: H. L. A. Hart. In: Agustín SQUELLA (szerk.): *H. L. A. Hart y El Concepto de Derecho*. Revista de Ciencias Sociales, No. 28. Valparaíso, 1986. 17.

¹⁵ Két húszoldalas – jogfilozófiai, ill. filozófiai – dolgozat, valamint *Jerome Frank* művének rövid referálása kivételével. Vö. Stanley L. PAULSON: The Published Writings of H. L. A. Hart: A Bibliography. *Ratio Iuris*, vol. 8. no. 3. (1995) 397–406.

Nem is nagyon voltak tanszékei [...], és az akkoriban még csekély számban működő kis jogi karokon [...] egyébként is főként gyakorló jogászok részidőben tanítottak egy mindenekelőtt gyakorlatias nézőpontú tanrend keretében.”¹⁶–,

valamint azt, hogy ekkoriban indult az az erjedés, mely hamarosan a jogi felsőoktatásban az akadémiai jogászság részvétele súlyának immáron gyors növekedéséhez vezethetett.¹⁷

1.3. A mű beérkezése

Nos, ebbe robbant bele 1961-ben a *The Concept of Law* megjelenése. S ehhez fűződik harmadik kérdésünk: valóban, robbant ez? Úgy, „mint az angolul beszélő s az azon túli tág világ korszerű jogfilozófiájának alapja”, „klasszikus”, „csakis Benthamhez mérhető”, „Kelsenel társ” „mesterműként”, „a század jogi gondolkodása nagy művei sorában”, „azonnali elismerést kiváltva” – úgy, amiként ezt lelkes tanítványai, Hacker, MacCormick és Raz, odaadóan lelkes ragaszkodásukban (s persze maguknak is utólagos gyökereket eresztve) világgá kiáltották?¹⁸ Az oknyomozás prózaibb megkapaszkodásról vall. Dias széles körökben használt tankönyvének második kiadása (1964) három hivatkozást s egyetlen oldalnyi kritikát ad, a harmadik kiadás (1970) nyolc hivatkozást s három oldalnyi tárgyalást, a negyedik (1976) pedig a kritikai hangvételt változtatlanul őrző hat oldalnyi bemutatást.¹⁹ A pályájában Londonból induló neves ausztrál Stone (1964) pedig Kelsenről írt hosszú fejezetébe iktat be a „túláság

¹⁶ Colin M. CAMPBELL: The Career of the Concept. In: Philip LEITH – Peter INGRAM (szerk.): *The Jurisprudence of Orthodoxy. Queen's University Essays on H. L. A. Hart*. London, Routledge, 1988. 1–25., idézet 2.

¹⁷ A fellendülés – „az első szakasz” – egyidejűleg rokon területeken is pontosan az 1960-as évek elején indult meg. Vö. pl. Roger B. M. COTTERRELL: Sociology of Law in Britain. Its Development and Present Prospects. In: Vincenzo FERRARI (szerk.): *Developing Sociology of Law. A World-wide Documentary Enquiry*. Milano, Giuffrè, 1990. 779–803., idézet 790.

¹⁸ P. M. S. HACKER – Joseph RAZ (szerk.): *Law, Morality, and Society. Essays in Honour of H. L. A. Hart*. Oxford, Clarendon Press, 1977. Preface; Neil MACCORMICK: *H. L. A. Hart*. [Jurists Profiles in Legal Theory I] London, Arnold, 1981. 3. Nem ironia nélkül, A. W. B. SIMPSON: Recognizing the Legal. *Times Literary Supplement*, (December 11, 1981) 1447. – éppen MacCormick kapcsán (s Hart hatását nem csekély részben személyes vitákban megmutatkozó lenyűgöző szellemiségének tudva be) pontosan ilyen apostoli képekkel él, a mester lábainál üléstől a csodatételen át a vezeklésig.

¹⁹ R. W. M. DIAS: *Jurisprudence*. 2nd ed. London, Butterworths, 1964. különösen 371.; lásd még 3rd ed. 1970. és 4th ed. 1976.

leegyszerűsítést” bíráló három oldalt Hart elismerési szabályáról.²⁰ Az utóbb Lord *Lloyd of Hamstead* néven igen sokáig kurrens régi tankönyv második kiadása (1965) is főként Hart szabály-felfogása leegyszerűsítő jellegéről s némely további válaszának is felettébb kétséges voltáról értekezik, legsúlyosabbként ama gyanút fogalmazva meg, hogy szerzőjének, „úgy tetszik, fogalma sincs a jogrendszerek szociológiai alapjairól”.²¹

Mai visszaemlékezések mintha tovább erősítenék ezt a gyanút. Egy volt kollégája vallja, hogy csakis filozófia iránt érdeklődött és csakis módszertanilag – úgy, ahogyan közös háborús hírszerző szolgálatuk során filozófus társaitól megtanulhatta –, vagyis nyelvi elemzési nézőpontból. Ennek jogra alkalmazása így merőben gyakorlási terep lehetett. Mert

„[m]int magyarázta, a jog csak témákat kínált neki, amik felett »filozofálhatott«; arra gondolhatott, hogy a joggal való foglalatосkodáshoz olyan fogalmakat használunk, mint a felelősség vagy szándékos cselekvés, amik iránt oxfordi filozófusokhoz hasonlóan volt akkoriban benne érdeklődés.”

Egyáltalán nem lehetett tehát véletlen

„Herbert komoly korlátoktól szenvedése abban, ahogyan magunk megpróbáltunk értelmet adni annak, hogy miképpen gondolkozzunk s beszéljünk a jog intézményéről. Merthogy a jogintézmények története teljességgel érdektelenül hagyta. Keveset vagy éppen semmit sem tudott a jogösszehasonlításról, a jogi hagyományok változatosságáról, amik sugallhatták volna, hogy olyasmi, mint jogfogalom, nem is létezik; ehelyett inkább jogot, jogszerűséget, jogintézményeknek a társadalmi élet szervezésében betöltött helyét illető különféle felfogásokról beszélhetünk. Noha erőteljesen befolyásolta *Kelsen*, egy pillanatra sem jutott eszébe, hogy a kelsen jogelmélet a civiljogi hagyományban gyökerezik, a az angolszász jogvilágtól eltérően itt éppen egy törvényhozási termékként született jog játszik központi szerepet. Mikor fő művét írta, jogantropológiába is

²⁰ Julius STONE: *Legal System and Lawyers' Reasonings*. London, Stevens, 1964. különösen 132–133.

²¹ Dennis LLOYD: *Introduction to Jurisprudence*. 2nd ed. London, Stevens, 1965. 117–118.

belebonyolódott, de nem annyira, hogy komoly hibákat ne kövessen el. Úgy gondolta például, hogy a korai vagy primitív jogrendszerekben nem ismertek olyasmit, amit ő másodlagos szabályoknak nevezett [...].”²²

Nos, valóban úgy tetszik: ez utóbbi, vagyis a jog társadalmiságát illető harti válasz²³ megalapozottan bíralt elégtelensége s bizonytalansága,²⁴ valamint annak természetesként kezelt ténye, hogy Hart feltételezett (nem empirikusan bizonyított, pusztán *sine qua non* alapként kezelt) nyelvhasználati szokások, hallgatólágos előfeltevések s tisztán spekulatív racionalizációk nyomán a jogról folytatott közbeszédén és a jogban állítólag zajló cselekvés merőben általa imputált nyelvi aktusain keresztül írja le a jogot – vagyis bevallottan is vizsgálódási tárgya nem a külvilág, hanem saját fantazmagóriája arról –, a mű fogadásában, majd az egész életmű mint modern (posztmodern?) brit válasz megítélésében is állandósult jegyet, sarokpontot fog képezni. Aligha megkerülhető ez, hiszen ettől a műtől kezdve válik divattá, szokásos standard megközelítésé a

²² A. W. Brian SIMPSON: Herbert Hart Elucidated. [A review article.] *Michigan Law Review*, vol. 104. no. 6. (2006) 1437–1459. & <http://www.michiganlawreview.org/assets/pdfs/104/6/Simpson.pdf> 1453. 1988-ban kérdezőjének – David SUGARMAN: Hart Interviewed. *Journal of Law & Society*, vol. 32. no. 2. (2005) 267–293., idézet 271. – nyíltan meg is vallotta: „Ügyvédekésem során hamarosan felfedeztem, hogy voltaképpen nem is érdekel a jog. Alapvetően a filozófia iránt volt érdeklődésem.”

²³ W. G. RUNCIMAN: [A letter to] *London Review of Books*, vol. 27. no. 6. (March 17, 2005) <http://www.lrb.co.uk/v27/n03/thomas-nagel/the-central-questions> vélekedik úgy, hogy „Noha *A jog fogalma* művét HART leíró szociológiai esszének nevezte, valójában ez – amint ezt később maga is elismerte – sem szigorúan leíró, de nem is nagyon szociológiai. Ám azzal érvelve, hogy a bírói döntések elsődleges szabályoknak másodlagos szabályokra történő alkalmazásai, számos olvasóját meggyőzte: bármik legyenek is pontosan a bírói döntések, ezek nem szuverén parancsok végrehajtásai, de nem is erkölcsfilozófiai gyakorlatok. Az viszont talányos, hogy miközben Nicola Lacey elbeszélése szerint volt néki egy erőteljesen széljegyzetelt példánya *Max Weber* jogszociológiájának angol fordításából, saját hangsúlyos kijelentése szerint mégis *Peter Winch* könyve, *A társadalomtudomány eszméje* hatott rá a »a szabályok belső vonatkozása« felfogásának kialakításakor. Mindazonáltal Winchre történő hivatkozásai nem arra a két helyre történnek, ahol Webernek *Rudolf Stammler*től a »szabálykövetés« fogalmát részletezve tárgyaló, »jelentősnek« mondott tanulmányát idézi.”

²⁴ „Kritikusan szemlélte, hogy Hart nem fordított semmiféle figyelmet az angolszász hagyományú jogműködésre. Merthogy az a hangsúly, amivel Hart a jogot szabályrendszerként fogta fel, alkalmasabb volt a kontinentális civiljog elemzésére. Hiszen *Simpson* számára az angol common law-rendszer »a jogász-kaszttól követett gyakorlatok s kölcsönzött eszmék összessége«. Ezek egységét történelmileg olyan intézményi megoldások biztosították, mint a jogász hivatás megszervezésének a módja, s kevésbé szabályok, amik csak akkor fejlődtek ki, amikor a hagyományon vagy szokáson nyugvó egyetértés már felbomlott. Vagyis *Simpson* felfogása szerint a jogtörténeten s a jogi antropológián keresztül érthetjük meg leginkább azt, hogy mi a jog, míg ezek Hart számára érdektelenek voltak.” Christopher MCCRUDDEN: Brian Simpson Obituary. <https://www.theguardian.com/law/2011/feb/01/brian-simpson-obituary>.

nyelvfilozófiai alapálláson keresztül (ál)szociologizáló joganalitika mint a jogelméleti gondolkodás kvintesszenciája.²⁵ Érdemes ehhez hozzávinnünk, hogy mindennek problémakénti felvetésében nemcsak e valóban új, előzménytelen, magyarázatlan, s így formailag úgyszólván bevezetetlen előfeltételezettség, hanem maga a szerző is felettébb részes, hiszen nemcsak megnevezetlenül fogott egy új búvárkodási irányba, de úgyszólván provokált előszavának programadó nyilatkozatával, melyben (ezért-e, vagy másért?) a szociologikumnak éppen kiemelt jelentőséget tulajdonított. Maga vallott így, hogy – úgymond – kulcsot adjon műve megértéséhez: „A fogalmak elemzése iránti érdeklődésem ellenére a könyv a leíró szociológia körébe tartozó tudománynak is tekinthető, hiszen téves az a feltevés, hogy a szavak jelentésének vizsgálata csupán magukat a szavakat világítja meg.”²⁶

Hasonló kritikát fogalmazott meg az a szintén korai szociológiai észrevétel is, miszerint empirikus terhet s előfeltételezéseket hordozó összetett kérdéseknek egyszerű fogalmi elemzésekre és ezek rendszerbeli helyét kijelölő meghatározásokra visszavezetése elméleti választ semmiképpen sem segít elő, sőt egyoldalú hangsúlyaiival, a szociologikumot valójában éppen kiiktató irányával pontosan a mélyebb megismerés útját rekeszti el.²⁷

²⁵ A ma legnagyobbként elismertek közül elég talán emlékeztetnem csupán Ronald M. Dworkin és Robert Alexy példájára és – pontosan a fenti hallgatólagos előfeltételezettség legfeljebb partikuláris idő- és helybeli kultúrafüggősége okából – egyszersmind elméleti problematikusságára. Az előbbire lásd 50. jegyzet, az utóbbira Robert ALEXY: *Theorie der juristischen Argumentation. Die Theorie der rationalen Diskurses als Theorie der juristischen Begründung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1978.; Robert ALEXY: *Theorie der Grundrechte*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1986. és Robert ALEXY: *Recht, Vernunft, Diskurs. Studien zur Rechtsphilosophie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1995.

²⁶ H. L. A. HART: *A jog fogalma*. (Ford. Takács Péter) [Osiris könyvtár: Jog] Budapest, Osiris, 1995. 9., eredetijében *The Concept of Law*. [Clarendon Law Series] Oxford, Clarendon Press, 1961. vii. Megjegyzendő, hogy e harti állásfoglalás már az első műveitől kezdve jelenlévő, tudatosan kiértelt döntés eredménye volt. Hiszen már professzori beiktató beszédének a szociologikus alapokat hiányoló bírálatára – pl. Edgar Bodenheimer (*University of Pennsylvania Law Review*, vol. 104. (1955–1956) 1680.) – Kelsenéhez mérhető alapok nélkül ugyan, de Kelsennek *Ehrlich*hez szemben daccal vállalt öntudatosságára emlékeztetően, így válaszolt: a szociológusokkal szemben a jogászok dolga nem más, mint „saját vállalkozásuk nyelvi fabrikumának” a tanulmányozása. [Uo. vol. 105. (1955) 953.] Ezzel szélsőséges redukcionizmussal tényleg pörére vetkőztette a jogot, egyszersmind viszont hallgatólagosan felhívta a figyelmet arra, hogy olyasmi, mint jog, kizárólag kommunikáltságában létezik – pontosan arra, amit kortársai (iskolája, tanítványai, dicsérői vagy éppen kritikusai) még véletlenül sem vettek észre.

²⁷ J. P. GIBBS: Definitions of Law and Empirical Questions. *Law and Society Review*, vol. 2. (1968) 439–446., különösen 429., 435. és 446.

1.4. Verbális szociologizmus

Mindezzel – következik *negyedik* megjegyzésem – a jogen belüli analízisre koncentráló elmélet s a kívülről is közelítő, a mindenkori külsővel is számoló szociológiai vizsgálódás egységének vagy kettősségének, avagy lehetséges szintézisének kérdése ilyen módon megvetette alapját a Hartot illető általános bírálatnak, még pedig több szinten és olyan módon, ami immár túlmutat a pusztán jogelméletiként számba vehető problematikus pontokon, s így azon a leegyszerűsítőként bírált harti választáson is, mely a jogi jelenség szabály(halmaz)ra visszavezetésére s ezen belül a másodlagos szabályok, illetőleg az elismerési szabály különválasztására épült. Már eleve problematikusnak és bizonyítatlannak találták, hogy bármiféle leíró szociológiai igény egyáltalán teljesülhetnék egy analitikus fogalomjogászati megközelítésen belül, hiszen ez az adott ideológiai keretet mindenkor adottnak veszi, noha csupán belülről az nem érthető meg, nem is értelmezhető.²⁸ Nem kevésbé lényegre tapintó megjegyzés – mely már első olvasásakor, amikor bő három évtizede Bolgár Vera professzor asszony (University of Michigan) a korhatár elérésével kényszerű visszavonulásakor saját példányát nekem ajándékozta, számomra is feltűnt, hosszú időre kedvetlenné is tett –, hogy a harti elemzés nyelvhasználatból kiindulása „lényegileg egy burzsoá világkép kisugározatásáról” tanúskodik²⁹ – olyasfajta csaknem zártkörű, rétegjellegű vagy éppen elitista előzetes megfontolásokat s racionalitásokat egyetemesen adottként és elfogadottként feltételezve, amik pedig (éppen brit bírálói szerint) inkább valamiféle „klubszerűség” ezoterizmusát tükrözik.³⁰ Mint írták, olyan „társadalmi egyetértést” posztulál mögéje, ami nem fennálló konszenzus, hanem pusztán mesterségesen hiposztázált, noha mellőzhetetlen kapcsoló és indító láncszem szerepét tölti be a logikai levezetésben.³¹

Keményebb kifejezéssel élve, elmélete éppen ezért nem is más, mint pőrén „idealista”, a szó ‘valóságellenes’ vagy legalábbis ‘valóságmentes’ értelmében. Hiszen

²⁸ Ilyen állásfoglalások – Judith N. SHKLAR: *Legalism*. Cambridge, Mass., Oxford University Press, 1964. korai, vagy E. H. TAYLOR in *Modern Law Review*, vol. 35. (1972) 606. skk. realizmust hiányoló észrevételén túl – döntően a *The British Journal of Law and Society* hasábjain fogalmazódtak meg, vö. különösen I. D. WILLOCK: *Getting of with Sociologists*. vol. I. (1974) 3–12., főként 3.; és C. M. CAMPBELL: *Legal Thought and Juristic Values*. vol. I. (1974) 13–30. Vö. még átfogóbb áttekintéséhez Martin KRYGIER: *The Concept of Law and Social Theory*. *Oxford Journal of Legal Studies*, vol. 2. (1982) 155–180., főként 155.

²⁹ Philip LEITH: Introduction. In: LEITH–INGRAM (szerk.) i. m. [vi.]

³⁰ CAMPBELL (1988) i. m.

³¹ Malcolm WOOD: Rule, Rules and Law. In: LEITH–INGRAM (szerk.) i. m.

„A jog fogalma elegánsan megkonstruált jogrendszere az elismerési szabálytól meghatározott s a rendszeralkotó egyes szabályokat adott kritériumok révén azonosító egységével nem az összes, de nem is bármely – akár az angol, akár egy bármikor is ténylegesen fennállott – jogrendszer lenyomata.”

Ilyen módon pedig nem is bármiféle terepbeszámoló illúzióját rejtő leírásban, hanem kizárólag abban rejltet csak a haszna, hogy „a mostanában hanyatlásnak induló nyugati liberális legalizmus tipikus hagyománya teoretikus implikációinak a klasszikus értékű elemzését” nyújtja.³²

Ám mindez persze nem változtathatott az akkor harmincvalahány éves tanítványok³³ lelkesedésén, adorálva kanonizáló szándékán, abbéli megváltó élményükön, hogy legelső művük létrehozásával való személyes viaskodásukkor, szakmai ifjúságukban inspiráló mesterre leltek. Nem egyszerűen az elméleti jogi gondolkodás közel évszázados angliai úrjének a kitöltőjét ünnepelték hát benne, de éppen *MacCormick* hálás növendéki buzgalmával túlzásba, ellenkező végletbe csaptak, magiszterüket egyenesen *Hans Kelsen* mellé, a XX. század jogbölcseletének képzeletbeli pantheonja csúcsára helyezte. Hiszen változatlanul látnunk kell: nem csupán az *oeuvre* saját művek során át, alkotói és teoretikus felfogásbeli szakaszokon keresztül történő kiterjedésében, de belső (módszertani) szigorúságában, következetességében, sőt esetleges benső feszültségeinek, számos következetlenségének mégis folyvást visszaépítésre alkalmasságával³⁴ változatlanul és egyedülien az a gigantikus életmű emelkedik ki magányos óriásként, amelyben egyfelől az elemző jogász *Kelsen* és másfelől

³² SIMPSON (1981) i. m.

³³ *Joseph Raz* (1939–), Izraelből érkezve, 1963–1967 között munkálkodik Hart-közelségben posztgraduális hallgatóként, *Neil MacCormick* (1941–2009) pedig, Skóciából érkezve, 1965-ben. Kiemelkedően tehetséges pályakezdők kevéssel egyetemvégzés utáni első meghatározó intellektuális hatásáról van tehát szó.

³⁴ Az önmagában könyvtárnyi Kelsen-irodalom gazdagságából s az eltérő nézőpontú periodizációkból – pl. Stanley L. PAULSON: *Toward a Periodization of the Pure Theory of Law*. In: Letizia GIANFORMAGGIO (szerk.): *Hans Kelsen's Legal Theory. A Diachronic Point of View*. Torino, Giappichelli, 1990. 11–47. és Stanley L. PAULSON: *Four Phases in Hans Kelsen's Legal Theory? Reflections on a Periodization*. *Oxford Journal of Legal Studies*, vol. 18. (Spring 1998) 153–166. – a jogi folyamat (s ezzel a jog létesülése és működtetése) teoretikus felfogására koncentráltan, s egyszersmind persze a nyelv és a logika meghatározó vagy pusztán ellenőrző-közvetítő szerepét (és ezzel a beszámítás *kanti* kategóriájának jelentését) előtérbe helyezve, magam négy szakaszt különítettem el, a *Hauptprobleme* (1911), az *Allgemeine Staatslehre* (1925), a *Reine Rechtslehre* (1934) s az *Allgemeine Theorie der Normen* (1960) periódusát. Vö. VARGA Csaba: *Kelsen jogalkalmazástana* (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok). *Állam- és Jogtudomány*, 1986/4. 569–591., ill. VARGA Csaba: *A bécsi iskola*. In: VARGA Csaba (szerk.): *Jogbölcselet. XIX–XX. század*. Előadások. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris

a jogot valóban leíró szociológus *Weber* „egymást kiegészítővé” szervesült.³⁵ Legalábbis a weberi gondolatot az Egyesült Államokban megismertető német gyökerű jogász, *Rheinstein* megállapítását most már Hart indítása örvén a mi problematikánkra is visszavetíthetjük:

„Annak ténye, hogy az emberekben eszmék kavarnak s ezek társadalmi magatartásukat ténylegesen befolyásolják, a »léte« világába tartozik, maguk az eszmék azonban a »legyen« terrénjáról valók. Mindegyik rendelkezik a maga jogos vizsgálódási területével: előbbivel a társadalomtudós, utóbbival a gyakorlati és elemző jogász foglalkozik. Kutatásuk mindazonáltal eltérő módszert feltételez, melyek összevegyüléséből csakis zűrzavar adódhatik.”³⁶

A kérdéskör további története s elágazásai már nyilvánvalóan a szociológia és a szellemtudományok, különösen a normatív tudományok, specifikusan pedig a jogszociológia és a jogtudomány ütközési területeiről valók, amikben *Kelsen* már Harttal való találkozása előtt fél évszázaddal, *Ehrlich*hel folytatott emlékezetes polémiájában megedződhetett,³⁷ s amelyek ezután az éppen nem erőtlenszociológiai hagyományú Nagy-Britanniában immár a jogszociológia (újra)megegyezése vitáihoz vezettek.

et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae] Budapest, Szent István Társulat, 1999. 60–68.

³⁵ Említendő, hogy *Kelsen*nél tett látogatása és a Tiszta Jogtan felfogásának szentelt két vaskosabb tanulmánya ellenére sem tudott Hart eljutni a normativizmus megértéséig. Talán ez is magyarázza, hogy a Hart-interpretáció visszhangja a *Kelsen*nek szentelt angol reprezentatív kötetben – Richard TUR – William TWINING (szerk.): *Essays on Kelsen*. Oxford, Clarendon Press, 1986. – annyi lesz csupán, amennyire a Hart-tanítvány Raz emlékezésére érdemesíti. Röviden szólva: annyit sajátított el *Kelsen*ből, amennyit belőle hartosítani tudott. Gyakorlatilag tehát semennyit, hiszen fogalmi-logikai absztrakcionálásában *Kelsen* bármennyire redukálta is ismerettárgyát, igazi jogászként tisztában volt azzal, hogy a jog milyen összetett, mélyen társadalmi, politikummal átszőtt jelenség. Hart maga emlékszik vissza – H. L. A. HART: *Kelsen Visited*. *University of California at Los Angeles Law Review*, vol. 10. (1963) 709–728., újranyomva in H. L. A. HART: *Essays in Jurisprudence and Philosophy*. Oxford, Clarendon Press, 1983. 287. – arra, hogy a *Kelsen*nel folytatott amerikai nevezetes nyilvános vitájuk végéhez elérkezvén, tovább magába nem fojtható méltatlankodását kifejezve egyszer csak „*Kelsen* szenttori hangon felkiáltott – ami egy nyolcvanas éveiben járó öregúrnál ugyancsak figyelemreméltó –, hogy: »A norma – norma!«”.

³⁶ Max RHEINSTEIN: *Max Weber on Law in Economy and Society*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1954. lxxi.

³⁷ Összegyűjtve s újraértékelve az I. világháború középidejében lezajlott klasszikus vitát, ld. Stanley L. PAULSON (szerk.): *Hans Kelsen und die Rechtssoziologie. Auseinandersetzungen mit Hermann U. Kantorowicz, Eugen Ehrlich und Max Weber*. Aalen, Scientia Verlag, 1993.

1.5. Brit mintává nemesedés

Nos, ötödik idekívánczó észrevételemszerint az *Oxford Essays in Jurisprudence* két kötetének (1961 és 1973), Raz és MacCormick doktori téziseinek (1970 és 1978), valamint a Hart-émlékkönyvnek (1977) a megjelentetésétől³⁸ számítható az, hogy az addig tanítványi lelkesedésből, egy végre megszülető saját tan szemezzetetéséből, egyre újabb kérdésfeltevések tükrében kipróbálásából, saját (pályaindító) tudományos témakörre alkalmazott teszteléséből adódó „oxfordi légkör”³⁹ végül egy *Oxford [School of] Jurisprudence* ortodoxiájává szerveződik.⁴⁰ Ám erre már – bármennyire kielégíti is időlegesen „a mi bajnokunk” nemzeti büszkeségét – már Londonból, sőt az angol ajkú civilizáció más kulcshelyeiről is hamarosan egyre inkább bizonyos sajnálkozással figyelnek fel, amennyiben Oxford akkor és ott formálódó jogfilozófálása össz-brit mintává előlépve fokról fokra az elméleti jogi vizsgálódás intellektuálisan kizárólagosan releváns lehetőségeként kezdi magát megjeleníteni, miközben önmagára szabottan önmagának alkotott stílusa azzal, hogy egyetemesként mutatja be és próbálja érvényesíteni magát, voltaképpen a tudományos érdeklődést szegényíti – egyetlen nézőpontra redukálva lehetséges és szükséges gazdagságát.⁴¹

2. A Hart-jelenség

Mindezen megjegyzések leginkább azért érdekesek, mert a század egyik legkerekesebb jogfilozófiai munkájáról van szó. Olyanról, amely még legdühödtebb bírálója szerint is formás nyelven írt, jól olvasható, érdeklődésében angolos, vonzóan gyakorlatias nézőpontú, könnyen átfogható terjedelme ellenére

³⁸ A. G. GUEST (szerk.): *Oxford Essays in Jurisprudence*. [I.] Oxford, Oxford University Press, 1961. és A. W. B. SIMPSON (szerk.): *Oxford Essays in Jurisprudence*. [II.] Oxford, Oxford University Press, 1973.; Joseph RAZ: *The Concept of a Legal System*. Clarendon Law Series, Oxford, Clarendon Press, 1970. és Neil MACCORMICK: *Legal Reasoning and Legal Theory*. [Clarendon Law Series] Oxford, Clarendon Press, 1978.; valamint HACKER–RAZ (szerk.) i. m.

³⁹ Azaz „*air of Oxford*” in A. G. G[uest]: Preface. In: A. G. GUEST (szerk., 1973) i. m. v.

⁴⁰ „Hatékony és gondosan eljáró analitikus jogászként Hart különös nyomatékot adott diszciplinájára újjáéledésének Nagy-Britannián túl az Egyesült Államokban is, ahol igencsak kiterjedten tartott előadásokat az 1950-es és az 1960-as években.” Robert S. SUMMERS: *The New Analytical Jurists*. *The New York Law Review*, vol. 41. (1966) 861–896., idézet 896.

⁴¹ William TWINING: *Academic Law and Legal Philosophy: The Significance of Herbert Hart*. *Law Quarterly Review*, vol. 95. (1979) 557. skk., különösen 565. Vö. még Robert Samuel SUMMERS: *Legal Philosophy Today: An Introduction*. In: Robert Samuel SUMMERS (szerk.): *Essays in Legal Philosophy*. Oxford, Blackwell, 1968. 20.

sokat ígér és teljesít, miközben akadémikus elvontságba, öncélú okoskodásba véletlenül sem bocsátkozik.⁴² A század egyik legolvasottabb, legtöbb nyelven kiadott *opus*áról van szó, mely talán a legtöbbet tette azért, hogy a jog, mint olyan, hosszú idő után ismét a humán – és általában: a filozofikus – gondolkodás egyik paradigmatischer vonatkozásává, minta-terepévé s hálás példatárává váljék. Sikere beérett: a század vége felé, idős korára maga az alkotó is élő klasszikussá, megérdemelten az élő jogi gondolkodás egyik legnevesebbjévé nemesedett.⁴³

2.1. Egy különös ortodoxia születése

Sikere beérett: valójában ortodoxiát indított, még pedig kettős értelemben. Míg az újkantianizmus hosszú és Európa nagy részét uraló módszertani gondolatától előkészítetten *Kelsen* mellé már korán *Adolf Merkl* és *Alfred Verdross* egyenjogú társként emelkedett, és műveik megújulóan egymásra következő sorában együtt váltak Németországtól a Baltikumig és Balkánig terjedően, bécsi, brünni és prágai központokkal az egész közép-európai térség nagyban-egészeiben közös jogtanának forrásává s egészeiben a kontinentális jogi gondolkodás világméretű

⁴² CAMPBELL (1988) i. m. 22.

⁴³ 1987 és 1991 közt többször is alkalmam nyílt arra, hogy meglátogassam a *University College* klubjában, ami mindig élményszerűnek bizonyult, hiszen nemességet, bölcsességet, derűt, egyszerűséget egyszerre sugárzott. Igen mértéktartóan beszélgetett, miközben tudott figyelni partnerére is. Könyve fordításának tervét örömmel vette, az 1930-as évekbeli budapesti és balatoni útjának megismétléseként az ezért néki járó esetleges honoráriumából ismételt Magyarországra látogatását helyezve kilátásba. Segített könyve szerzői jogának kiadójától számomra biztosításában; ez az, amiből végül Európai Gazdasági Közösség-beli projektumomból finanszírozhatván, immár klasszikus műve posztumusz végleges kiadásból – elsőként a világon – fordítás született: H. L. A. HART: *A jog fogalma*. (Ford. Takács Péter) [Osiris könyvtár: Jog] Budapest, Osiris, 1995. 375. Felajánlotta – ígéretét teljesítve –, hogy (vezető kurátoraként) beajánl az akkor leggazdagabb és legkonstruktívabb amerikai alapítványhoz azért, hogy a *Tanner Lectures* sorozatának következő színhelye a magyar főváros legyen – egy olyan topikára koncentráltan, amely (amint akkoriban a Yale vendégkutatójaként az Egyesült Államokban, majd hazatérve vállalandó feladatként úgyszólván rögeszmés meggyőződéssel kidolgozni véltem, a demokratizmus költség-haszon-elemzésével) a változatlanul félelmetesen szilárd, bár immár látható bomlásjegyeket mutató szovjet világbirodalom intellektuális elbizonytalanításában, akadémikus terepen zajló lazításában a leghatásosabb lehet. Összesen négy levelet küldött a *Senior Common Room*-ból címzetten, valamint magáról arckép-grafikát, mindig kézírással körítetten. Szerény köznapiságára, közvetlenségére jellemzően olyan szövödmény okozta végül halálát, amit agg korában is rendszeresen kerékpáron közlekedve, egy rossz mozdulatából adódó esés következményeként szerzett.

példázatává,⁴⁴ Hart egyedül, lényegében egyetlen szerény terjedelmű könyv úgyszólván jegyzetnélküli gondolatsorával hódította meg a világot. Míg a bécsi iskola legfeljebb egy diffúz ortodoxiában kulminált, mely a maga neológiáját is rögvest kitermelte⁴⁵ (gondoljunk csak saját tájainkon akár *Horváth Barna* erőfeszítésére, hogy a Kelsen bécsi iskolájához integrálódó Moór Gyulával szemben néhány éven belül a szinoptikus szintézis ortodoxia-ellenességével léphessen fel⁴⁶), Hart abszolút referenciális közegül – kiindulópontként, fogalmi keretként, kérdések egyáltalán megfogalmazhatóságának, az elméleti érdeklődés relevanciájának meghatározójaként – szolgált évtizedeken keresztül, úgyszólván máig: Krakkóban pontosan úgy követői iskolát teremtve,⁴⁷ mint Észak- és Dél-Amerika, Nyugat-Európa és a többi kontinens nem csekély számú egyetemén.⁴⁸ Sőt, ezzel egyidejűleg maga az intellektuális alapminta: a vitaindításban és fogalmiasításban egy ténylegesen szűk, ám elitista kisugárzása révén önmagát

⁴⁴ Már a *Reine Rechtslehre* megjelenésének évére Rudolf Aladár MÉTALL – *Bibliographie der Reinen Rechtslehre*. [Separatabdruck aus Hans Kelsen: *Reine Rechtslehre. Einleitung in die rechtswissenschaftliche Problematik*. Leipzig–Wien, Franz Deuticke, 1934. 68. – az „iskolába” tartozóan ezernyi művet szed lajstromba Európától Japánig. Elsődleges forrásként lásd *Revue internationale de la Théorie du Droit / Internationale Zeitschrift für Theorie des Rechts* [Brno], vol. I–XIII. 1926–1940.

⁴⁵ Vö. pl. Salo ENGEL – Rudolf A. MÉTALL (szerk.): *Law, State, and International Legal Order. Essays in Honor of Hans Kelsen*. Knoxville, The University of Tennessee Press, 1964.; A. J. MERKL – R. MARČIČ (szerk.): *Festschrift für Hans Kelsen zum 90. Geburtstag*. Wien, Deuticke, 1971.; *California Law Review*, vol. LIX. no. 3. (1971) »Essays in Honor of Hans Kelsen: Celebrating the 90th Anniversary of his Birth.«; Rudolf Aladár MÉTALL (szerk.): *33 Beiträge zur Reinen Rechtslehre*. Wien, Europaverlag, 1974.; *Revue internationale de Philosophie*, vol. 35. no. 4. [No. 138.] (1981) »Kelsen et le positivisme juridique.«; Ota WEINBERGER – Werner KRAWIETZ (szerk.): *Reine Rechtslehre im Spiegel ihrer Fortsetzer und Kritiker*. Wien–New York, Springer, 1988.; Stanley L. PAULSON – Bonnie Litschewski PAULSON (szerk.): *Normativity and Norms. Critical Perspectives on Kelsenian Themes*. Oxford, Clarendon Press, 1998.; és főként Wolfgang SCHILD: *Die Reinen Rechtslehren*. Wien, Manz, 1975., valamint a »Schriftenreihe des Hans-Kelsen-Institut« eddig közel 40 kötetes sorozata (Wien, Manz, 1977–).

⁴⁶ Egyfelől a lét és legyen *kantiánus* módszertani dualizmusát meghaladó szinoptikus, tehát egymásravetített együttlátást biztosító szemléletével, másfelől – leginkább az eredendő angolszász jogi mentalitásra emlékeztetően, de a valóságot magát is folyamatként láttató új természettudományos világképtől is sugalltan [vö. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. [1996.] Átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/> és VARGA Csaba: *A jog mint folyamat*. Budapest, Osiris, 1998. & <http://mek.oszk.hu/14500/14510/> – a jognak a tételezettség statikuma helyett a döntéshez vezető processzus dinamikájában láttatásával.

⁴⁷ Mindenekelőtt az *Archivum Iuridicum Cracoviense*, vol. I–XXXIX/XL. (1965–2006/2007) szerzői köre, elsősorban Marek Zirk-Sadowski és Tomasz Gizbert-Studnicki.

⁴⁸ Jellegzetes Ruth GAVISON (szerk.): *Issues in Contemporary Legal Philosophy. The Influence of H. L. A. Hart*. Oxford, Clarendon Press, 1987. gyűjteménye annyiban, hogy a tan „menedzselése” voltaképpen sohasem haladt túl Oxford hatókörén.

sokszorososan megtöbbszöröző hatással *saját* beszédmódját, kérdésfeltevéseit *common sense* alapokból indító *abszolút* érvényű s így korlátozást nem ismerő etalonként kezelt *axiomatizmus*sá emelő *kizárólagos* tekintély – szintén iskolát teremtett. Hart maga a szkepticizmus józan adományával és alázatával megáldott gondolkodó volt. Iskolává éretten már a töprengés toleranciájából kevessebbel is beérő mozgalommá növekedett. Természetes beszédmódra építő, ám kemény elméleti konzekvenciákkal járó indításával közrehatott abban, hogy (immár alig továbbreflektáltan Magyarországot is magában foglalván⁴⁹) mind a *rawlsizmust*, mind a New York mellett Oxfordban is megőrzött tanszékén közvetlenül Harttal polemizáló *dworkinizmust* (s ki és mi jön/jöhet még ezek után?) immár ismert terepeken és módokon egyaránt lehetővé, s emelt fővel intellektuálisan is vállalhatóvá és gyakorolhatóvá tette.⁵⁰

Gyarlóságot emelünk ezzel az erény magaslatára? Korántsem. Inkább látteleként rögzítünk látszólagos párhuzamosságokat: miként váltotta fel a *gondolkodásra készítés* európai kontinentális hagyományát – ami Kelsen és köre esetében évtizedek fáradhatatlan töprengésén és vitáin keresztül született példaértékű művek tömkelegével hitelesítette s egyben fémjelezte magát a XX. század első felében – a *gondolkodás megszabásának* újfajta hagyományvá válása a Hart-recepció nyomán az angolul beszélő civilizációban a XX. század második felében? Itt és most meg nem válaszolható kérdésként tehát: miként lehetséges, hogy egy század eleji német–osztrák liberális hagyomány többé-kevésbé nyitott gondolkodásra serkentő típusa egy zártabb gondolkodási hagyományt eredeztető gondolkodási hagyománynak adja át helyét, olyan szellemi környezetben, amelyben esetleg magából a liberális hagyományból válnak

⁴⁹ Vö. pl. BÓDÍG Máttyás: *Hart, Dworkin és a jogelmélet posztmetafizikai fordulata*. Budapest, Osiris, 2000.

⁵⁰ Sydney egyetemén hallgatóságom 1986-ban három könyvön csüngött: *Hart*-én, hogy a jogot megismerje, *Dworkin*-én, hogy az amerikai keleti és nyugati partszegély „politikailag korrekt” érvelésmódjával éljen, s az akkor még ifjú *Hugh Collins* azóta meghaladott ifjúkori kalandkeresésén – *Hugh COLLINS: Marxism and Law*. Oxford, Oxford University Press, 1982. –, hogy lázonghasson szülei generációja s 1968 óta visszatérően elpusztításra ítélt „burzsoá jogállamisága” ellen. Ekkor szöttem bele előadásaim háttéranyagaként közép-európai látképembe a marxizmus valláspótlékszerű érvényesítése pusztító mellékhatásait, mint ami – ahogyan akkoriban a meglepő kontrasztot hangsúlyoztam – mégis megfér egy izgalmas s a vállalandó felelősség tudatában egyértelműen termékeny jelennel; amennyiben megnyomorítottságunk s gúzsba kötöttségünk ellenére e ránk kényszerített táncrend mint egyidejűleg kényszerzubbony és védernyő alatt mindazonáltal a gondolkodás legkülönbébb irányai nálunk mégis megfogannak; sőt, egy sincs közöttük, mely úgy, mint náluk, mindenekelőtt a liberális tradícióiról híres Nagy-Britannia szabad világában, minden tánchoz egyetlen cserépkályhától – ti. a hartitól – ellejtést és visszalejtést kötelező receptként rendelne.

részek újmódi (tán az embertelenség néhány korábbi mintájánál is intellektuálisan kíméletlenebb) konformizmusok teremtményévé, önként vállalt kalodává?

2.2. A XX. század meghatározó irányai

Mindenesetre a fenti dilemmák megválaszolásától – önmagában bármiféle érdemtől – függetlenül tény, hogy néhány évtizeden belül Hart azzá vált az angol–amerikai világ számára és körülményei közt, mint ami *Kelsen* – társadalomtudományilag *Weberrel* alapozottan – megérdemelten lehetett az európai kontinens számára egy közvetlen előzményül szolgáló megelőző korban és világrend feltételei közt. Mindaz, ami köztük különbség, egyként írható mind a véletlen, mind a szellemi környezetüket formáló kultúra számlájára; s ez messze túlmutat a jelen körben vállalt problematika keretein.

A XX. században a világtérkép fő mozgásirányait megszabó súlypontok toldtak el, stílusok és mentalitások, világképek és hagyományos megközelítések új értelmet és jelentést nyertek, eddig meggyőződéssel vallott értékekre eltérő vagy többletfény vetült; sőt, bizonyos mértékben átértékelődtek s újrairódtak azok a régi ellentétek vagy egymásnak feszülések is, amiket addig akár német–francia, akár kontinentális–angolszász gondolkodásmódok különbségeként szoktak megjelölni.⁵¹ A jogi irodalomban többször leírtan határozottan tudni véljük, hogy a jogszemléletek körében az európai klasszikus nemzetállami kodifikációk napóleoni kora óta hagyományosult pozitivizmus földcsuszamlásszerű megrázkódtatása, oldódása következett be (részben a két világháború közt felgyülemlett tapasztalatokra válaszul) a II. világháború után,⁵² s az időközben bekövetkezett tudományfilozófiai, módszertani, nyelvfilozófiai úttörés mind azon továbblépés irányában hatott, amit történetesen Hart öntött először önálló jogi világképet megalapozó formába (s ami egyébként is otthonosabban érezhette magát az angol–amerikai filozófiai hagyomány addig kialakult keretei között).

⁵¹ A rendkívülien szerteágazó kérdéskörnek csupán egyetlen szakmai vonatkozása az európai uniós jogi egységesülés kihívása, ami máris roppant (s pragmatikus realizmusoktól forradalmi utópiákig ívelő) vitákat eredeztetett egyfelől a kontinentális civiljogi és angolszász *common law* berendezkedés közt közel egy évezrede feszülő különállás meghaladhatósága, másfelől egy közös magánjogi kodifikáció lehetősége tekintetében. Vö. VARGA Csaba: *Kodifikáció az ezredforduló perspektívájában: Utószó*. In: VARGA Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. [1979.] Jav. és bőv. 2. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002. & <http://mek.oszk.hu/14200/14206/379-403>.

⁵² Legutóbb pl. VARGA Csaba: Az angol–amerikai és a kontinentális-francia jogi hagyományok találkozásának peremvidékén. Kanadai fejlemények és tapasztalatok. *Jogtudományi Közöny*, 2002/7–8. 309–322.

Társadalomtudományi-szociológiai megalapozással (*Weber*) az európai kontinens jogszemléletének formábaöntése (*Kelsen*)⁵³ – szembeesítve egyfelől a szabadjogi kihívással (*Ehrlich*) s másfelől az igazságosság, célszerűség és jogbiztonság dilemmájával mint a jogeszmé lehetséges antinómiáival (*Radbruch*) – bizonyosan a XX. századi jogtudomány egyik legnagyobb fegyverténye és maradandó teljesítménye. Tudományszerű kihívását ugyanakkor kétség kívül az angol–amerikai jogi gondolkodás vállalta magára. Ezért vállalható esetleg némi ellentmondás felvállalásával, hogy a jogbölcselet pantheonjában a *Max Weber* és *Hans Kelsen* (valamint az előbbi okokból még meghatározó fontosságúnak érzett *Eugen Ehrlich* és *Gustav Radbruch*) által elfoglalandó helyek mellett a század második felét és egyszersmind az angol–amerikai jogi hagyományokat képviselően *H. L. A. Hart* és *Ronald M. Dworkin* foglalják el.⁵⁴ Ironikus, hogy egy *opus* önmagában értelmezhető milyenségében rejlő érték helyett saját megélt korunkhoz érve mennyire előtérbe látszik már nyomulni a vitára, a megvitatásra ösztönzés képességének a merő tényekből/ténylegességekből történő megítélhetősége.⁵⁵

2.3. A hazai recepció kérdőjelei

Mindez magától értetődően indokolja a kérdést: vajon „lehetséges-e és megtörtént-e, s ha igen, mennyiben haladt előre a harti elmélet recepciója a hazai jogi gondolkodásban”⁵⁶?

⁵³ Azon értelmezéshez, miszerint Kelsen műve voltaképpen az európai kontinentális „jogász világnézet” mint professzionális deontológia követelményrendszerének érvényrejtatása egy e tekintetben rendszeres következetességgel felépített jogtanban, vö. VARGA Csaba: Kelsen Tiszta jogtana tegnap, ma és holnap. *Jogtudományi Közlöny*, 1989/1. 22–25.

⁵⁴ Néhány alapszövegük magyar fordítására s alapbibliográfiájukra lásd VARGA Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből*. 3. bőv. kiad. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2001., ill. HANS KELSEN: *Tiszta jogtan*. (Ford. Bibó István; Szerk. Varga Csaba) [Jogfilozófiák] Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bibó István Szakkollégium, 1988. & <http://www.scribd.com/doc/192746442/kelsen-tiszta-jogtan-1988>, valamint ma is talán legjobbként PÉTERI Zoltán: Gustav Radbruch és a relativista jogfilozófia néhány kérdése. *MTA Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője*, II. köt. (1959) 183–221.

⁵⁵ E klasszikusokra nézve mindazonáltal az internetes hivatkozások száma – ami persze sokféle praktikumról, s nem feltétlenül értékről vall – 2016 késő őszen érdekes képet mutat: *Hans Kelsen* 477.000, míg *Herbert Hart* 297.000, *Ronald Dworkin* viszont 465.000. A német mögöttes klasszicitásból *Max Weber* 5.320.000, *Eugen Ehrlich* 31.400 és *Gustav Radbruch* 113.000. A francia háttérvilágból pedig láttató módon *François Gény* 22.900, *Léon Duguit* viszont 108.000, miközben *Maurice Hauriou* 58.000.

⁵⁶ Cs. KISS Lajos – TAKÁCS Péter (szerk.): *H. L. A. Hart. Tudományos profil*. Budapest, ELTE ÁJK, 2001. 20.

Véleményem szerint a befogadás nem csupán *Hart*, de (főként a jogbölcsélet iránt a hazai politikai filozófia oldaláról megnyilatkozó érdeklődésnek köszönhetően) *Dworkin* tekintetében is nagymértékben már szintén megtörtént – annak mértékéig bizonyosan, amit az egyetemes emberi gondolkodás alakulásában ténylegesen játszott (s a jövő perspektívájában majdan bizonyosan igazolhatónak tetsző) szerepük valóban megkíván. Hiszen egy ilyen összevetésben, recepciós hatásfelmérésben kézenfekvőként adódik a megállapítás: éppen e két gondolkodó hangsúlyos jelenléte honi vitáinkban⁵⁷ máris határozottan erőteljesebb, mint amivel más, pusztán szakmailag talán nem kevésbé fontos, sőt a kontinentális gondolkodás szelleméhez, belső megújulási lehetőségei teljesebb feltárásához esetleg egyenesen mellőzhetőlenebb területeken egyáltalán találkozhatunk.⁵⁸ A helyzet teljesebb térképének felvázolása híján bajos lenne bármiféle láttelepet e körben elhamarkodottan megelőlegeznünk. Annyit mindazonáltal mégis eleve rögzíthetünk, hogy honi jogi gondolkodásunkból a II. világháború utáni drasztikus kényszerváltással – jelesül a kommunizmus s a szovjet típusában primitivizálóan egysíkúvá tett marxizmus kényszerimportjával – kikopott a XIX. század végének gazdag német jogfilozófiai és jogdogmatikai problematikája; soha nem is vezetődött be kérdésfeltevéseinkbe (a hagyományosan francia orientáltságú Balkánnal ellentétben) a XIX. és XX. század fordulójának francia virágzása (így *Gény* humanizáló szabadjogisága, *Duguit* szolidarizmus-elmélete vagy *Hauriou*-nak a nyelvi aktus-elméletet több ponton megelőlegező institucionalizmusa⁵⁹); eseti említései ellenére feldolgo-

⁵⁷ Pl. Kis János, Krokovay Zsolt és Huoranszky Ferenc a politikai filozófia, Bódig Mátyás és Győrfi Tamás a jogfilozófia, Halmai Gábor pedig egy alkalmazott alkotmányfilozófia oldaláról.

⁵⁸ Aligha vonhatók le egyelőre vérmes következtetések annak meglepő példájából, hogy mintha – legalábbis a német jogfilozófia körében – Hart analitikus pozitívizmusa kezdene visszavonulni ama szűkebbre szabott helyre, ami brit recepcióját első évtizedében jelentette. Olyan szintézisek, mint Arthur KAUFMANN: *Rechtsphilosophie in der Nach-Neuzeit. Abschiedsvorlesung*. 2. Aufl. Heidelberg, Decker & Müller, 1992., vagy Helmut COING: *Grundzüge der Rechtsphilosophie*. 5. Aufl. Berlin–New York, de Gruyter, 1993., ill. Helmut COING: *A jogfilozófia alapjai*. (Ford. Szabó Béla) Budapest, Osiris, 1996. immár csupán *John Austin* parancselméletéhez [*Lectures on Jurisprudence*. 1861.] viszonyában, jog és erkölcs elhatárolása kísérleteként tárgyalják, mások – pl. Arthur KAUFMANN – Winfried HASSEMER (szerk.): *Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart*. 4. Aufl. Heidelberg, Müller, 1985., *Du positivisme juridique*. [Cahiers de philosophie politique et juridique 13] Centre de Philosophie politique et juridique de l'Université de Caen, 1988., avagy Michael STOLLEIS (szerk.): *Juristen. Ein biographisches Lexikon von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. München, Beck, 1995. – említésre sem méltatják.

⁵⁹ Pl. François GÉNY: *Méthode d'interprétation des sources en droit privé positif*. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1899. és François GÉNY: *Science et Technique en droit privé positif*. I–IV. köt. Paris, Sirey, 1913–1930.; Léon DUGUIT: *Le droit social, le droit*

zatlan Ehrlich és Radbruch voltaképpen üzenete; *terra incognita* a két háború közötti belga megtermékenyítő dilemma a jog technikai szerepjátzásáról s a jogi transzformáció lényegéről,⁶⁰ kutatási szinten még a skandináv realizmusnak merőben gondolkodási módja⁶¹ is ismeretlen maradt.

Vagyis egy egyébként kívánatos recepció lehetőségének és előrehaladottságának az önmagában teljességgel jogos kérdésfeltevése mintha megelőzné annak talán szintén nem oktalan, hiszen előzetes választ igénylő kérdését: vajon milyen irányban is haladjon jogi reflexiónk egyáltalán a jövőben? Miképpen sáfarkodtunk eddig saját múltunkkal és hagyományainkkal? Mennyire sikerült mindezekbe beépítenünk kontinensünk velünk közös gyökérszövegetől egykori és közelmúltunkban vagy éppen féljelenünkben kifejlődött különféle gondolkodási módokat, iskolákat, probléma-érzékenységeket s módszertani választásokat? Avagy elgondolható-e (netalán: egyenesen kívánatos-e), hogy esetleg ma már anélkül is elbűvölődjünk varázslatszerű megnyilatkozásoktól, hogy előzetesen kialakíthattuk volna saját hagyományainkat, amik ilyenekként nemcsak közös tapasztalatok megőrzésére szolgálnak, de eljárási módokat is kínálnak a kommunizmus utáni jogállami átmenetben s az európai csatlakozásban egyébként is egymásra halmozódó kihívásokra adandó válaszaink újragondolásához, mindenkori adaptálódásunkhoz, egész gondolkodásunk folyamatos, egyben persze a múlt irányában is (vissza)szervesülő megújulásához?⁶²

Kellő bölcsességgel, úgy vélem, örvendhetünk a helyzetnek, hogy Magyarországon az immár valóban számos jogi karon belül, sőt bölcsészkarokat (filozófusokat, politikai és társadalomelméleti gondolkodókat) egyaránt magában foglalóan a jogfilozófia gyakorlati művelésének eltérő generációi, különirányú hagyományai, változatos módszertani preferenciái alakultak ki,

individuel et la transformation de l'État. Paris, Alcan, 1908. és összegezve in Léon DUGUIT: *La conception solidarista de la sociedad.* La Habana, 1924.; Maurice HAURIOU: *Principes de droit public.* Paris, Sirey – Journal du Palais / Larose & Ténin, 1910.

⁶⁰ Pl. különösen Jean DABIN: *La technique de l'élaboration du droit positif spécialement du droit privé.* Bruxelles, Bruylant – Paris, Sirey, 1935.

⁶¹ Átfogó értékelésére lásd VARGA Csaba: Skandináv jogi realizmus. In: VARGA (szerk., 1999) i. m. 81–91., kulcsszövegeire VISEGRÁDY Antal (szerk.): *Scandinavian Legal Realism. / Skandináv jogi realizmus.* [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2003., néhány kiemelkedő opusának magyar fordítására pedig VARGA Csaba (szerk.): *Modern polgári jogelméleti tanulmányok.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete, 1977., valamint VARGA Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.

⁶² Vö. VARGA Csaba: Jogtudományunk az ezredvégen. In: BÁNRÉVY Gábor – JOBBÁGYI Gábor – VARGA Csaba (szerk.): *Iustum, aequum, salutare. Emlékkönyv Zlinszky János tiszteletére.* [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 1] Budapest, [Osiris], 1998. 298–314.

s mindezek közös vitákra képesen, akadálytalanul, egyaránt a szellem érvelő eszközeivel egymásnak is feszülve haladnak közös tudományunk útján tovább. Önmagában már az sem tanulság nélküli, hogy – amennyiben a kultúra evilági dimenzióinak roppant eltérései bármiféle összehasonlításra egyáltalán módot adnak – ez eleve többnek, gazdagabb és ennyiben életképeesebb hátországról tanúskodónak tetszik, mint az a sivárság, ami szülő honában a „Hart-csodát” egykor – mint láttuk – megelőzte, majd az a sem bőségtől, sem vállalkozókedv túláradásáról éppen nem tanúskodó cserépkályha-effektus, ami pedig „Hart-jelenség” gyanánt követte.

Az élő gondolkodástól nem idegen a befogadás, amiként nem idegen a hagyományörzés sem. A maga módján és mindenkor kényes, de megőrzendő egyensúlyában mindkettő az éppen adott folytonosságban az azonosként megmaradás s a válaszáadásban megújulás egységét, érzékeny kiegyensúlyozódását szolgálja.

III.

JOGFILOZÓFIA, JOGELMÉLET

A TEORETIKUS JOGI GONDOLKODÁS JÖVŐJE

1. Kérdés és tudás

Ha valóban vannak nagy igazságaink, úgy azok nem változtak s nem is változnak az idők során. Már pedig hiszem, hogy voltak és vannak ilyenek. Az idők változása egyébként sem annyira valaminek az igazságáról szól, legfeljebb – ugyanúgy, ahogy bennünk is régi felismerések folyvást továbbélnek, hogy új és új problémáinkkal szembesülve további színeket, kapcsolódásokat tárjanak fel és mindezzel mélyebb üzeneteket közvetítsenek – ezen igazságok gazdagságáról és benső gyarapodásáról, amiként egy emberöltő összegződésében is (koncentrikus vagy éppen dekoncentrikus körökként) egymásra halmozódhatnak tapasztalatok, új belátásaikkal folyvást megújuló szintéziskezdeményekben öltve testet.

2. Jog és jogfilozófia

A jogot megértésünk hozza létre. Megértésünk helyezi el és láttatja a jogot adott jelenségformában, s ugyanaz a megértés, mely adott szinten és módon társadalmiságunkban jogot érzékeltet velünk, más szinten és módon viszont jogfilozófiát – és *ez* a jog és *ez* a jogfilozófia egymás közt a kapcsolatuknak megfelelő szinten és módon kommunikálhat is egymással.

2.1. Jog és bölcselkedés kapcsolódásai

Ha a világot tervszerűség eredményeként fogom fel, amiként az Új Szövetséget hírül hozó Evangélista az isteni providenciára gondolva hallatlan tömörséggel kifejezte, úgy joggal mondhatjuk: „Kezdetben vala az Ige.”¹ Ha a tudomány

¹ „In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum.” János 1.1.

laicitásának pusztán empíriára alapozott racionalizáló kifejtésére hagyatkozunk, úgy pedig a mindennapiság talaján új és új, önszerveződést s ezzel mesterséges építkezést is mutató összetettebbé válásról elmélkedhetünk.

Egy teologikus bölcselkedésben a jog eleve az isteni teremtes művének az emberi beteljesítése, általunk belakása és rendeltetett lehetőségeinek a valóra váltása jegyében gondolható el, vagyis – értéktudatosításával és a járható utak kicövekelésével – mintegy maga ez a teologikus háttérű jogi bölcselkedés hozza létre a jogot. A másik oldalról közelítve viszont, a közönséges létünk heterogeneitása talaján idővel szükségképpen épülő homogenizálódások egyikeként felfogva, a jogi egyneműség kialakulásában, megerősödésében és társadalmilag nem egy tekintetben öntörvényűvé válásában nyilvánvalóan valamiféle alapvetően gyakorlati, tehát döntően az emberi praxistól kötött folyamatot kell látnunk, amelyben az adott kihívásokra megfogalmazott gyakorlati válaszadások folyamatos és párhuzamos – eleinte bizonyára legfeljebb *követő*, a jogi homogenizáció kialakultával viszont immár bizonyosan *párhuzamos*, majd a tudatos emberi alakítás, a társadalmi mérnökösködés (röviden tehát: a jogi voluntarizmus²) előtérbe kerülésével és úgyszólván kizárólagossá válásával pedig egyenesen eleve *meghatározó*, a tervezés alapjait magába rejtő – racionalizációját testesíti meg az a tudás, ami a jogot érintő általános elméleti vizsgálódásokban tárulkozik fel az érdeklődő előtt.

Már pedig amióta az ember bölcselkedni kezdett saját világáról, azóta berendezkedett világának saját rendje, annak lehetőségei és határai felett is tündöklik. Ebben az értelemben a jogbölcsélet az emberi önreflexióval egyidős. Nem véletlen, hogy – visszafelé következtetve – ugyanazon eposzok szövegszerűségéből, szétszórt nyelvi fragmentumok tömegéből kísérli meg a görög filológia szemantikailag rekonstruálni (egyebek közt) a valamiféle jog és jogilag releváns jelenségek korabeli jelenlétére utaló, azokat esetleg valamiképpen (meg)nevező jeleket, amiként az ezeket világrendjükbe, világképükben elhelyező, bölcselkedést magukban hordozóan megtestesítő jelzéseket is. Amióta pedig mindebből formális jog alakult – aminek bizonyos előképeivel a jogi formalizmusok, vagyis már a ma ősinek tekintett és modern értelemben először Sir Henry Maine által elemzett ókori közel-keleti és görög–római kezdeményezésektől kezdve találkozhatunk, noha ma ismert uralmát a római jog Bolognában indult kora újkori recepciója óta, legkifejelettebben s módszertanilag is dogmatikába merevülten pedig a nemzeti jogkodifikációk korától, vagyis a XVIII–XIX. századtól

² Vö. Michel VILLEY: Essor et décadence du volontarisme juridique. *Archives de Philosophie du Droit*, vol. XI. (1957) 87–98.

erte el³ –, a jognak egy saját valóság igényével fellépő s így magának tényként kezelést is előíró pozitivitása látszólag elrejti annak természetességét, hogy a jog mint egy immár eldologiasodott struktúrában és úgyszólván mechanikus automatizmussal funkcionáló képződmény mögött mégiscsak azt így vagy úgy működtető, mindennapiságukból kiinduló, s a megoldandó feladatot létük teljességében⁴ is vállalni kívánó emberek állanak.⁵ Ugyanakkor e mindennapi működtethetést egy többé-kevésbé rendszeres „karbantartás” teszi lehetővé, amely magában foglalja (haszontalanná vált részei, hulladékai ki)takarítását, (működtetési elgondolások szerinti és működtetési zavarok kiiktatásától egyként igényelt) fejlesztését, valamint a távlati, stratégiai továbbalakításához folyvást szükséges alapok tisztázását egyaránt. Ez utóbbi funkcióban bukkan ismét elibénk a jogot illető teoretikus gondolkodás.

2.2. Látszatok a modern formális jogban

A jog szabályszerűsítése mindenkor a behatárolatlan jövő megszabásának igényével s így mintegy az örök érvényesség jegyében zajlik. Tudjuk azonban, hogy az ebből fakadó rutin mindig időleges: a szabályok köré idővel óhatatlanul szabályoktól eltérés – vagyis kivételek megállapítása – épül, ami előbb-utóbb új

³ Vö. VARGA Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. [1979.] Bőv. és jav. 2. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002. & <http://mek.oszk.hu/14200/14206/>.

⁴ Azaz az emberi képességek összességét [*fullness of being*] reduktíve működtető, mert a mindennapi lét sokágúságában [*heterogenitás*] a gyakorlati hatékonyság érdekében egyneműsített intézményiségeket [*homogenitás*] kialakító s azokban és azok által operáló strukturálódás a társadalmi fejlődés ténye és következménye [*Lukács György*: 'komplexusokból álló komplexus'; *Niklas Luhmann*: '*Ausdifferenzierung*'], melynek viszonya a valóságos emberhez egészében, távolról szemlélve tendenciális összhang, részeiben s közelebről azonban diszkrepanciák sora.

⁵ Saját kifejtésben, gondolkodói fejlődésem végpontjaiként, a problémaérzékeléstől a rendszerű magyarázatig tett úton vö. VARGA Csaba: »Dolog« és eldologiasodás a jogban. *Állam- és Jogtudomány*, 1978/1. 61–81. egyfelől és VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. [1996/1998.] Átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/> másfelől.

Hasonlóképpen ld. egy a *Critical Legal Studies* baloldali kritikus dekonstrukcionizmusából indító amerikai összefüggésben a nyelvi rekonstrukcionizmusból adódó ontologizálás példaként, William E. CONKLIN: *Human Rights, Language and Law. A Survey of Semiotics and Phenomenology*. *Ottawa Law Review*, vol. 27. (1995–1996) 129–173. és William E. CONKLIN: *The Phenomenology of Modern Legal Discourse. The Judicial Production and the Disclosure of Suffering*. Aldershot, etc., Ashgate, 1998., legújabbán pedig – hátrül is szolgálva – William E. CONKLIN: *The Invisible Origins of Legal Positivism. A Re-reading of a Tradition*. Dordrecht–London, Kluwer Academic, 2001.

szabályformulálásba torkollik.⁶ A jogi forma viszonylagos állandósága mögött is általa és benne megoldandóan s belezsúfolandóan különféle érdekek feszülnek egymásnak, amik az adott formát folyvást megkérdőjelezzik, s mind e közben a gyakorlati értelmezésben történő tartalmi átszabásával, értelmezése tágításával és/vagy szűkítésével élhetővé is teszik. Vagyis az ember – a *homogenitas* professzionális gyakorlója, esetünkben a jogász is – állandó alternativitásban gondolkodik, alkalmas forma keresése jegyében kutakodik, míg a megtalált, kikovácsolt, az adott feladathoz igazított formai keret a következő kihívás során már maga válik egyszersmind továbbalakítandó és ezzel meghaladandó adottsággá, miközben és alapvetően mégis az adott formában és feladat-megoldási kultúrában történő megmaradás, azaz a hagyománykövetés, maga a mintaszerűsítetttség biztosítékává.

Mondhatnók, hogy a tételes *szabályozás*, az elmúlt gyakorlatot ennek alapján általánosító, fogalmi összefüggéseit kidolgozó, s így egyúttal jövő útjait is elhivatottsága szerint kicövekelő *dogmatika*, valamint a jogági szabályozás közvetlen elméleti alapjait tisztázó és mindenkor újragondoló *doktrína* csak az egyik fundamentuma a jogi gyakorlatnak. Technicista, mélyen eldologiasodott, az elidegenedettség határát súrolóan rutinná merevült olyan jogi kultúrákban, amelyek a jogiasított viszonyok, eljárasmódok és tevékenységek tömegében jogtechnikusok tömegszerű beavatkozását és menedzselését igénylik, mindez persze alig látható. Amikor immár úgyszólván egész életünk vállalkozástól, kereskedelemtől s forgalomtól körített és közvetített lesz, a tömeghasználatú standardoknak is tömeges újratermelése zajlik: formulák és tezaszuszok generálása, eljárási *modus*okra lebontása és irányokká általánosítása, értelmezéseinek értelmezése és kommentárjainak továbbkommentálása. Mindez pedig a szabványosítás előrehaladása, új területekre kiterjesztése, mélységekben és részletekben bővítése, és persze az időközben megváltozott viszonyokra alkalmazása vagy éppen – visszacsatolásszerűen – a szabályozási ráció újragondolása jegyében történik. Modern formális kultúránkban mindez együtt adja az applikáció közeget s képezi a terrénomat – egyidejűleg szolgáltatva változatlan keretet és szolgálva folytonos életszerű megújulást, röviden szólva tehát: megszüntetve megőrződést [*Aufhebung*] ebben a szakadatlan folyamatban.

Olyan látásmódot, nyelvi és kommunikációs önállóságot, önjáró mechanizmust tételeznek fel eleve ezek az eldologiasított struktúrák, amik gyakorlatként,

⁶ Paul F. CAMPOS: *Jurismania. The Madness of American Law*, New York, Oxford University Press, 1998. és VARGA Csaba: Joguralom? Jogmánia? Ésszerűség és anarchia határmezsgyéjén Amerikában. *Valóság*, 2002/9. 1–10. & <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=326&lap=0>.

emberi tevékenységformákként, egyenesen specializációként is egyszersmind már korábban megtervezett lehetőségek és bejárat utak egyre bővülő reprodukcióját sugallják. Mert látszata, vagyis kultúrájának a *fogalmiasítottsága* elrejtí a mind e közben óhatatlanul s mindazonáltal mégis benne munkáló emberi szellemet, a mindenkori kihívásra adandó válaszadás gyakorlati célratörését – és mindezzel persze az emberi válasz erkölcsi fedezendőségét, a következményekért is viselendő visszavonhatatlan, mindannyiunkat magában foglalóan személyes felelősségét.

Az elméleti jogtudomány tárgya tehát, úgy tetszik, mind e közben láthatatlan-ná nemesedett ebben az *elvarázslásban*. Pedig ott van, bizonyosan, legalábbis hármas értelemben. Nyilvánvalóan előbukkan a stratégiai tervezésben és döntéshozatalban, vagyis akkor, amikor vagy a jövő útjait próbáljuk kifürkészni, vagy új helyzet, illetőleg módosult felismerések nyomán magát e fogalmiasított kultúrát megváltoztatni. Hasonló a helyzet s hasonlóképpen a rutin látszatát fenntartó formalisztikus pillérek mögött megbúvó elvi és gyakorlati megfontolások, azaz gondolati építményeink újraaktiválására kerül sor akkor, amikor a szabályozás tényleges hiányosságai okán a formalisztikus automatizmus látszatának fenntartásával mégis önálló akarat-elhatározásra, eredeti értékelésen nyugvó döntésre kerül sor, például joghézag kitöltésekor vagy a diszkreció klasszikus típusaiban. Nem nyilvánvalóan – de korábbi érvelésünkben magábanfoglaltan – a teoretizálás csírái mozgattatnak meg bennünk (akár, ha maradéktalanul átadtuk volt már magunkat professzionális szocializációnknak, úgy csupán úgyszólván a tudatalattink tartományába szorultán) mindennapi rutinunkban is, miközben látszólag problémátlan logizált levezetési sorokba bújtatjuk gyakorlati okfejtésünket és jogi döntéshozatalunkat, amikről csak egy utólagos analitikus rekonstrukció tárhatja fel, hogy bennük voltaképpen mégsem másról, mint alternatív helyzetek közötti választásról volt szó. És harmadsorban, természetszerűleg, elméleti jogtudományt művelünk és ez utóbbi eredményeit használjuk fel vállaltan tudományos minőségünkben, helyzetünk-re alkalmazottan a szociális világunkat illető tudományos magyarázat során.

2.3. Differenciáció a komplexitásban

Az ember *természeti, szociális és szellemi* világa egyfajta egységet és folytonosságot képez. Természeti környezetünk adottság (még ha alakítottuk is); szociális világunkat konvencionálisunkkal generációkon keresztül magunk hoztuk létre (hozzá tehát, mint készként jelenlétvőhöz társadalmasodunk, miközben saját,

egyidejűleg konvencionalizált és újra-konvencionalizáló hozzájárulásunkkal tovább formáljuk); míg szellemiségünkben ezekhez némi kritikai távolsággal, ámde saját értékeléssel (transzcendencia-tudatunkkal, vagy éppen annak hiányával, többnyire egyidejűleg váltó pótlékokat kitermelten) viszonyulunk. Nos, ilyen módon tendenciális korrelációk élnek és érvényesülnek az ember természeti, szociális és szellemi világának hármasságában, mert a legkülönbélebb impulzusok és felismerések, jobbra törekvések és gyakorlati visszacsatolások a mindenkori társadalmi alakulásban – történelmi távolságból s perspektívából szemlélve – egyfajta egyensúlyi állapotot hoznak létre. Ami alakulhat, az alakul – így természeti világunk és felfogása is,⁷ szociális intézményesedésünk és funkcióbetöltésének a mikéntje is, és persze mindebben szellemiségünk is, formálóként s tapasztalatunktól formáltként egyaránt. Nem értékítélet, nem is szándékkifejezés vagy helyeslés, hanem pusztán ténymegállapítás ezért annak rögzítése, hogy társadalmi létünk összetettsége a történelmi időben olyan belső tagozódást mutató komplexumot hozott létre, amiben a mindenkori társadalmi összkomplexus alkomplexusok sorává törése, így az *Ausdifferenzierung des Rechts* folyamata⁸ is az emberi civilizációk és kultúrák nem csekély részében már bőven lezajlott. Társadalmi tárgyaink, eldologiasodott gyakorlatunk és eldologiasított produktumaink ezen idők óta olyan immár önálló ismerettárgyakként számbavehető objektivációkban öltenek testet, amikhez most már – *nolens, volens* – mint szociális világunknak a részeihez viszonyulunk.

Jog? Valami olyasmi ez, ami van, működik, társadalmi konvenciók osztatlansága cövekeli körül mindennapiságunkban immár szilárdan a helyét. Látszólag szikla keménységével különül el minden mástól, s csupán egy teoretikusan dekonstruktív intellektuális rekonstrukció mutatja ki – utólag – róla, hogy voltaképpen nem más, mint beszédmód, specifikus kommunikáció, társas színjáték; ami annyiban létezik valójában, amennyiben ilyesmiben mi, emberek, hivatkozási alapként felhasználjuk.⁹ A jog saját játékszabálya szerint

⁷ John LUKÁCS: *Egy nagy korszak végén*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2005. 128. 80. jegyzetének érdekes példája a svájci hegyvidéknek az utóbbi néhány évszázad során bekövetkezett kultúrtáji metamorfózisát említi. Hiszen egy az élethez túl rideg kietlenségtől a szelíd beteljesülés gazdagságához érkeztek el, mindenekelőtt az emberi belátás időbeni változása, a tájnak alkalmazkodó emberi belakása, így egyebek közt esztétikumának meglátása következményeként.

⁸ Vö. Niklas LUHMANN: *Ausdifferenzierung des Rechts. Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1981.

⁹ A legtöbbet az ún. skandináv jogi realizmus tette az ennek nyilvánvalóságára való rádöbbenésért. Vö. pl. VISEGRÁDY Antal (szerk.): *Scandinavian Legal Realism. / Skandináv jogi realizmus*. [Jogfilozófiák] Budapest, [Szent István Társulat], 2003., valamint – háttérként – VARGA Csaba: Skandináv jogi realizmus. In: VARGA Csaba (szerk.): *Jogbölcselet. XIX–XX. század*.

viszont csakis az lehet ilyen specifikus – jogi – kommunikáció, amiben minden lényeges útelágazásnál, új indításnál történnek ilyen hivatkozások. Már pedig annak körét, amire ilyen hivatkozások egyáltalán eshetnek, e beszédmod szerint az ún. érvényesség határolja körül. Érvényesség pedig azt illeti, amit a jog saját játékszabályainak megfelelően generáltak, hoztak létre.¹⁰

3. Következmények?

Legelsőbbben is két vaskos következtetés adódik mindebből. Mindkettő nyilvánvaló lehetett volna már számos évtizeddel korábban is, kellő élességgel azonban mégis csak jelenkorunk veszélyeztetettsége és fenyegetettsége magyarázza a tudatosodást. S végezetül levonhatunk egy harmadik következtetést is, jelenünk némely tendenciájából kiolvashatóan.

3.1. A jogfilozófia diskurzivitás-rekonstrukciójá visszaszorulása

Mint láttuk, a jogi teoretizálás mindenekelőtt s a mindennapokban leginkább a látszólag problémátlan a problémássá tételével indul: akkor, amikor a látszólag egyértelműre és úgyszólván magától zajlóra, a bírói állítólagosan szabálymegvalósító magatartásban rejlő rutin *mikéntjére* és *hogyanjára* kellő udvariassággal, s látszat szerint ünneprontó hagyománytalansággal rákérdezünk. Nos, ennek az elvileg az ún. bírói történés [*judicial event*] bármely résztvevőjében felbukkanó eretnek hitetlenkedésnek a rendszeres művelése és nagyelméletté [*grand-theory*] szervezett újrafogalmazása az, ami napjainkban a professzionista jogbölcsekedésben is döntően vagy döntő motívumként zajlik. Egyfajta kontrasztra gondolok. Arra a csupán néhány évtizeddel ezelőtti önmagunkra, amikor ünnepélyes komolysággal a jog ismeretelmélete és módszertana, a jogviszonyelmélet és a jog akarati jellege, valamint mindenféle a jogra ráaggatott vagy rávonatkoztatott számos egyéb gúnya (valójában persze a jogban elkerülhetetlen struktúraalkotó elemek) iránt érdeklődtünk. Csaknem úgy, mint ahogyan az élő testhez közelít először a biofizikus, aztán a biokémikus, hogy majd az anatómusnak, végül a patológusnak adhassa át jelképes szikéjét azért, hogy ki-ki

Előadások. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae] Budapest, Szent István Társulat, 1999. 81–91.

¹⁰ Vö. VARGA Csaba: Érvényesség. *Állam- és Jogtudomány*, 2004/3–4. 247–262.

kimetszhesse a magának valót – feltételezvé, hogy mindazt, amit arról gondoltunk, szükséges volt leszen láthatnunk is az élőben vagy a holtban. A jog ilyen korporeális felfogásában legfeljebb sűrűlődtak az izmok s csikorogtak az inak és a csontok, de azért működtek a test funkciói. Nos, e ragyogó együgyűség – *sancta simplicitas* – gyönyörű átláthatóságú tagoltságával szemben ma formákat bonthatunk, és nyilvánvalóan nem „létező”, legfeljebb beszédaktusainkkal folyvást rá vonatkoztatott, néki „beszámított” minőségek szerint differenciálunk. Analízis az, amit ilyenkor végzünk, fogalmat fogalommal operálunk, s emeljük ki újmódi Münchausen báróként abból, ami önmaga, helyezve utóbb vissza ismét legfeljebb (és jobb híján) csak oda, ami úgyszintén önmaga. A jog állítólag diszkrét (tehát elválasztott s ezért külön-külön vizsgálható) elemeinek régimódi statikus boncolása helyett tehát ma abból csinálunk elméletet, amit pedig egykor még szemérmesen észrevenni sem voltunk igazán hajlandók – mintha az atlétikum erőfeszítésében vagy esztétikumában valamiféle különös indítatásból most egyszerűen csakis kizárólag a test hőmérséklet- vagy aktivitás-változásaira, vizelet-kiválasztására vagy izzadásgörbéire tudnánk koncentrálni. Mert annak eddig elhallgatott problematikumát teoretizáljuk ma, hogy miként tud logikai látszattal eljárni a bíró, amikor pedig éppen nem logikai az a következés, ami egyébkénti gyakorlati következetességében professzionális krédónk, deontológiánk szerint mégis megjelenik.

Ez az arculatváltás pedig azt mutatja, hogy a szó legalább egy értelmében mégis csak divatfik vagyunk, azaz koráramlatok is indukálják azt az érdeklődést, amivel e jeles tárgy, a jog iránt viseltetünk. Nem a „mi?”, hanem az „annak, bárminek ellenére is: *miként?*” most, napjainkban a kérdés. A jogban mint ismerettárgyban nem természetszerű adottságot, hanem dekonstruálandó konstrukciót látunk. A mikroszkóp alá szikénkkel voltaképpen a tudatalattinkból hasítunk. Tudományról részvétlenkedünk, miközben nárcisztikus önboncnokok lettünk. A kor szava az elméleti jogtudományban manapság nemcsak a „hogyan?” kérdésre koncentráltat, de az önálló testek okozatosság által előállított összefüggéséből és mozgásából most egyszerűen emberi reflexet, fogalmi vonatkoztatást kreált. Szófordulatokat, nyelvi gyakorlatot és gyakoriságot, egy értelmesnek tetsző kijelentés értelmesként feltételezett előzményeit kutatja hát a jogban ahelyett, hogy korábban még fennállónak hitt valóságosságát vizsgálná.¹¹

¹¹ Háttérként vö. VARGA Csaba: Teória s gyakorlatiasság a jogban. A jogtechnika varázsszerepe. In: GÁL István László – KÓHALMI László (szerk.): *Emlékkönyv Losonczy István professzor halálának 25. évfordulójára*. Pécs, [Kódex Nyomda Kft.], 2005. 314–326.

És, mint láttuk, hadd hangsúlyozzam újból, hogy nem szürkülés vagy szűkítés ez, hanem az ismerettárgy mint szociálisan képzett tárgyasítás [*objectivatio*] változásának egyfajta terméke, kivetülése, mentális reakció-formája.

3.2. A természetjog megoldatlansága

A másik következtetés az ilyen gyakorlat előfeltételére vonatkozik: annak kérdésére, hogy a jognak valóban kizárólag – és kizárólagosan kritériumszerű – formális eljárásosságban kimerülő érvényessége és faktuálisan empirizálható s kvantifikálható *hatékonyasága* van-e; és továbbmenve: lehet-e, gondolható-e még bármiféle más tényezőnek hasonlóképpen kritériumszerűsíthető bármely szerepe. Ti. ha a jog modernitásunkban valóban ilyenné fejlődött, vagyis a társadalmi komplexitásban egyéb tényezőktől önállósuló kiválása tényleg azt eredményezte, hogy levált az addig az emberi magatartásformákat és szociabilitásunkban az *ordo* mikénti berendezkedését átható és végső fokon uraló *theologicum* és *ethicum* keretszabásától, úgy nyilvánvalóan ez utóbbiak minőségei, kritériumszabása, vagy legalábbis minimum-tartalmaiknak addig *sine qua non* feltételt képező *imperativuma* is kikopott az imígyen immár okkal nevezhetően *modern formális jogból*. Akkor viszont mi maradt a jogot érték-ként való megközelítés lehetőségéből? Túl sovány lenne vigasznak, ha csupán annyit mondhatnánk, hogy ott munkálhat az axiologikum, az értékelő szemlélet a jogpolitikában, a szabályozás tervezéséről gondoskodó törvényhozásban [*Gesetzgebungslehre*], illetőleg amúgy elkerülhetetlenül jelen van (s jelen is kell lennie) a valójában alternatív (tehát önálló *decisio* momentumát magában rejtő) opcionális lehetőségeket egyirányú logikai levezetési sorba verbálisan, de kulturálisan is átrendező (hiszen döntési hatalmunkat a napi rutinban gyakran magukban az eljáró döntnökökben sem tudatosító) jogalkalmazásban [*Rechtsanwendungslehre*].

Nos, amennyiben a *természetjog* és *jogpozitivizmus* úgymond örök szembenállásának az úgyszólván örök képzetére gondolunk,¹² úgy valójában ma az előbbi folyamatos térvessztését konstatálhatjuk csupán.¹³ Sőt, e szembenállásra

¹² Ld. pl. Szabó Miklós (szerk.): *Natura iuris. Természetjogtan & jogpozitivizmus & magyar jogelmélet*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2002.

¹³ Ebben újragondolást igényel, hogy egy végre valahára született grandiózus áttekintés – ld. <http://www.springer.com/series/7758> az »A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence« sorozat tagjait illetően – nem szűnő, nem is szűnhető szembenállást láttat, melyben a valahai természetjog immár a kötés/oldás, a gyakorlati megvalósulás kontextusában érvényesül.

nem gondolhatunk másként, mint a klasszikus idők párharcának szimbolikus értékű kifejeződésére. Arra, amikor az ókori görögségben, a romanizmusban, majd egészen a középkor vívódásáig és a korai modernitásig valójában az *ancilla theologiae* pozíciójából kiszabadulásért, evilági rendünkben és emberi gyakorlatunkban az *emberi minőség*beli *renaissance* kivívásáért folyt a küzdelem. Ez a *voluntas*, a jog mint *akarat*kifejezés előtérbe kerülésével járt, s így a *praxis*, s benne az emberi érdek és haszonelvűség meglegelte a maga terepét. Mert azóta – s függetlenül attól, hogy monokrácia uralkodik-e még, vagy kitalálták már a képviseleti demokráciát – tetszőlegessé lett a jog; aligha mássá, mint amiként a *Kommunista Kiáltvány* másfél évszázada jellemezte: uralkodóvá tetten formaiságokba burkolt akarat.¹⁴

S úgy tetszik, széplelkek terrénuma maradt immár a *jó* minőségének párosíthatósága a *joggal*.¹⁵ Másként szólva, modernitásunkhoz elérkezve szociális világunk önállósodott, leszakadva immár szellemi világunkról is. Mert kritériumszerűen a jog értékmentessé (vagy pontosabban, de divatos kifejezéssel: értékközömbössé) lett, amit azonban nem követett – s szerencsénkre, maradéktalanul nem is követhetett – a professzionális deontológia mint a jogászság szakmai ideológiája¹⁶ értékmentesedése vagy éppen bármi mélyen emberi iránti cinizmusa.

Egy amerikai magyar idős bencés szerzetes következetes fizikatörténeti kutatásaiból tudjuk,¹⁷ hogy tudománytörténetünk csak azzal írhatja le kereszténység és iszlám szétválását, a *scientia* eszméjének kizárólag a nyugati kultúrában létrejöhetségét és létrejötttségét, hogy az első ezredforduló után lezajlott teológiai viták kinyilvánították evilági esendőségünk esélyét. Azt tehát, hogy valóban birtokunkká tétetett földünk, s sorsunkká az életünk. Mert az isteni providencia sem a világunkba beléteremtett törvényekkel, sem a jó és rossz közti visszavonhatatlan választási lehetőségünkkel nem interferál. Tudományként is létezhet hát valóságos ontológia, továbbá az ember bűnbeesését éppen nem

¹⁴ Vö. pl. VARGA (1999) i. m. 24–32.

¹⁵ Ld. Sebastião CRUZ: *Ius. Directum (Directum) Dereito (derecho, diritto, droit, direito, Recht, right, etc.)*. 7.^a ed. Coimbra, [Gráfica de Coimbra], 1986. és Jesús Lalinde ABADÍA: *Las culturas represivas de la humanidad. (H. 1945.)* I–II. kötet. Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza, 1992., valamint – magyar jelentéstörténeti összefüggésként – KOVÁCS Ferenc: *A magyar jogi terminológia kialakulása*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.

¹⁶ Ontológiai és ismeretelméleti összefüggéseire ld. VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*. Budapest, Magvető, 1981. & <http://mek.oszk.hu/14200/14244/> különösen VI. fejt. 4. pont, 251. skk.

¹⁷ JÁKI Szaniszló: *A természettudomány eredete*. Győr, Keresztény Értelmiségi Szövetsége Győri Szervezete, 1993. általában, valamint különösen JÁKI Szaniszló: *Jézus, iszlám, tudomány*. Budapest, Való Világ Alapítvány, 2002.

kizáró humán antropológia. Törvényekként megfogalmazhatókká lettek ezáltal ismétlődő szabályszerűségek. És nem kishitűség, hanem éppen a Teremtőtől kapott megbízatás beteljesítése az ezek megismeréséért történő ügyködés, az emberi jóra való tettekben való megnyilatkozása.

Ez a XI–XIII. század táján lezajlott, valójában világunk örömteli belakhatását, egy a majdani *renaissance* lehetőségét biztosító és véglegesítő esemény azonban, mint a természeti és a szellemi világ relatív szétválása, nem ismétlődött meg ilyen egyértelműséggel a szociális és szellemi szféráik, vonatkozásaik terén.

Csupán néhány meghatározó nagy eseményre utalhatunk.

A *természetjog* klasszikus nagy korszakai ugyan például modernitásunk felé haladva új formációknak adták át helyüket, azonban sem a természetjog általi jusztfikáció régi igénye, sem a jogból kiűzetése után a voluntarizmustól betöltött űr nem ritkán ijesztő kietlensége nem engedte teljesen elfedni emlékét.¹⁸

Új öltözékbe bújtatta e teoretikus megválaszolatlanságot az *Egyház társadalmi doktrínájának* kritikai igényként történő bejelentése legújabb jelenkorunk egyébként sem megkésetlen időszakában, amikor a nyugati világ társadalmi és gazdasági berendezkedésének elembertelenítő diszfunkcionalitásában végre a klasszikus spirituális hatalom a szót magához ragadta és megnyilatkozni kezdett. Mert nyilvánvaló, hogy az Evangéliumnak van üzenete általában. Azonban Aquinói Szent Tamás kora óta sem záratott le – egész földi létünk elhivatottsága nem is teszi egyébként lehetővé, hogy magunkat, szociális világunkat és az abban teremendő rendet a fizikalitásba épült/épített törvényszerűségekhez illő részvétlenséggel és totális autonómia-igénnyel kezeljük – megnyugtatóan, hogy a természetjog egyébkénti kétségbevonatlansága mit is jelent pontosan a pozitív jog számára. Az egyház társadalmi tanítása nyilvánvalóan az Evangéliumból meríti érveit, de ezt korunk – a mindenkori kor – teológiai hermeneutikájába ágyazott értelmezésben teszi. Tanításában ezek alkalmazása vegyül hát egy aktualizált és temporális *hic et nunc* válaszadás igényével, vagyis a mögötte álló társadalom és kultúra legjobbként érzett várakozásainak egyfajta optimalizálásával.¹⁹

¹⁸ A folyamatot életműszerűen, megújulóan elemzi Michel VILLEY: *Leçons d'histoire de la philosophie du droit*. Nouv. éd. Paris, Dalloz, 1962.; Michel VILLEY: *Seize essais de philosophie du droit, dont un sur la crise universitaire*. Paris, Dalloz, 1969. és Michel VILLEY: *Critique de la pensée juridique moderne. Douze autres essais*. Paris, Dalloz, 1976., valamint hatalmas jegyzetvállalkozása, Michel VILLEY: *La formation de la pensée juridique moderne*. Paris, Presses Universitaires de France, 2003.

¹⁹ Különösen az előbbi jegyzetben már hivatkozott szerző vívódott visszatérően e kérdéssel, arra következtetve, hogy már Aquinói Szent Tamásnál is éppen azért különül el a gyakorlati világi

Végezetül elmúlt századunk barbaritása, majd az ember emberrel szembeni elaljasodásának felváltása jövőnk technokrata kiüresítésével, bolygónk és tartalékai célratörő kifosztásával, azaz a *szocializmusok ideokráciáinak* most már a *globalizmusok* pragmatikusan célratörő (profit-maximalizáló) *homogenizációjával* történő utódlása – s ezzel valamiféle végső *finita la commedia!* általánosuló érzetével való párosulása – a II. világháború vége óta többé-kevésbé állandósulóan veti fel a jog öntörvényűsíthetőségének a kérdését. A náci típusú elvetemültség jogi számonkérhetősége,²⁰ a polgárhoz illő viszonyoknak a kódex szorításától valamelyest mentesülő újraépíthetősége,²¹ majd legszorosabban jelenkorunkban a dél-amerikai és más roncs társadalmak megoldatlan kínja, bolygónk erőtartalékainak az emberiség jövőjét felemészítő elpocsékolása, a technológiai vívmányainktól szült hallatlan manipulációs lehetőségek emberellenes felhasználhatósága, a nyugati példaértékű világ végleges romlottsága saját önérdekeiben fogant belső morális széthasadságával,²² s nem utolsósorban az amerikai jog- és államszervezési tapasztalatok egyetemes kiterjesztéséből, az univerzalizálásból adódó gyakran pusztító hatású diszfunkciók²³ – nos, mindezek mintha mind valamiféle külső, exteriorális mérték után kiáltanának.²⁴

jogfogalom, mert annak közvetlen uralására sem az Evangélium, sem a bármiképpen felfogott természetjog nem képes, így tehát nem is illetékes. Ld. Michel VILLEY: *Questions de Saint Thomas sur le droit et la politique, ou le bon usage des dialogues*. Paris, Presses Universitaires de France, 1987., valamint – fragmentumokként – még Michel VILLEY: *Les Carnets. Réflexions sur la philosophie et le droit*. (Réd. Marie-Anne FRISON-ROCHE – Jamine CHRISTOPH) Paris, Presses Univesitaires de France, 1995.

²⁰ Radbruch egy 1946-ban *Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht* címmel született írásában – Gustav RADBRUCH: Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog. In: VARGA Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből*. 3. bőv. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2001. 229–238. alapozta meg a háború utáni német felelősségrevonást formulájával, miszerint tömegesen súlyos sérelemkezésnél az állami tiltás esetleges hiánya nem lehet egy felsőbb jog nevében történő számonkérés akadály.

²¹ Szintén természetjogként, „a dolog természete” néven a német joggyakorlatban.

²² A kettős mérce kérdésére lásd pl. Jeane J. KIRKPATRICK: Introduction. In: Jeane J. KIRKPATRICK: *Rationalism and Reason in Politics*. New York, Simon and Schuster, 1982. – magyar fordításban In: VARGA Csaba (szerk.): *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben*. Budapest, [AKAPrint], 1998. 9–11. –, esettanulmányként pedig Jamie CASSELS: *The Uncertain Promise of Law. Lessons from Bhopal*. Toronto, etc., University of Toronto Press, 1993.

²³ Különösen kelet-európai térségekben, valamint a *law & modernization*, majd *law & development* amerikai mozgalmak imperialisztikus hatásának kitett ún. fejlődő területeken, vö. VARGA Csaba: Jogi mintaadás egy globalizálódó világban. *Társadalomkutatás*, 2006/1. 33–60.

²⁴ A fentiek néhány kardinális vonatkozását elemzi tömör, de iránymutató áttekintésében – a római LUMSA jogi karát megtisztelő díszdoktori beszédében a későbbi XVI. Benedek pápa;

Miközben tudjuk, hogy egy mai természetjogi újjászületés kapcsán csakis érzékenységbővítésről, topikus érdeklődés kiszélesítéséről, szélesebb kultúránkba történő visszaágyazódásról lehet szó, és aligha egy új levezetés [*Ableitung*] vagy alárendelés [*subordinatio*] igényléséről, hiszen ez – legalább is mai tudásunk szerint – csakis egy *pre-scientismushoz* vezethetne vissza. A kérdés tehát részben nyitott, s így elméleti érdeklődésünkötől is választ várva teoretikus megalapozás után kiált.

3.3. Pozitív jog – jogpozitivizmus nélkül?

Mint már a kezdetben utaltunk erre, a dolgok leginkább összefüggenek, legfeljebb a rálátás, a perspektíva hiánya időlegesen nem teszi még számunkra megláthatóvá a lappangó összefüggést. Nos, teljes meggyőződéssel vallott korábbi tételünk – miszerint a teoretikus jogi gondolkodás érdeklődésének az utóbbi évtizedekben bekövetkezett változása világképünk úgyszólván ug-rásszerű átalakulásával, tudományfilozófiai újraképzésünkkel függ döntően össze, s ez magyarázza a jog testetlenségét, elsődlegesen diskurzív folyamat-ként, sajátos kommunikáció gyanánt történő újraírását²⁵ – nem feltétlenül ad önmagában elégséges s főként kimerítő magyarázatot. A nyugat-európai és az atlanti jogvilág leírásában²⁶ csakúgy, mint az Európai Unión belül remélhetően egyszer valahára magyar részvételt is tudó főként magánjogi és eljárási közös kodifikációs elhatározás jellemzésében²⁷ egyaránt árulkodó jel, hogy – közel mintegy fél évszázadra, azaz az utolsó világégés utáni nyugati újjáépülési időszakra visszanyúló kezdettel²⁸ – a jog pozitívitásának a tételezettségre

Id. a jelen szerző s egy akkori tanítvány fordításában Joseph RATZINGER: A jog jelenkori válsága. *Iustum, Aequum, Salutare*, 2005/1. 7–10.

²⁵ Ld. 3.1. pont.

²⁶ Pl. VARGA Csaba: Az angol–amerikai és a kontinentális-francia jogi hagyományok találkozásának peremvidékén. Kanadai fejlemények és tapasztalatok. *Jogtudományi Közöny*, 2002/7–8. 309–322.

²⁷ Pl. VARGA Csaba: Kodifikáció az ezredforduló perspektívájában. *Állam- és Jogtudomány*, 2003/1–2. 65–93. és VARGA Csaba: *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában.* (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben.) [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2008. & <http://mek.oszk.hu/15100/15173>) V. fejj.: »Harmonizálás és kodifikáció«.

²⁸ Tanulságos összevetésben közép- és kelet-európai perifériákkal, lásd mindenekelőtt Zdeněk KÜHN: Worlds Apart: Western and Central European Judicial Culture at the Onset of the European Enlargement. *The American Journal of Comparative Law*, vol. 52. no. 3. (2004) 531–567.

visszavezetett kizárólagossága folytonos oldásával számolnak, amit ráadásul liberálisnak mondott divatos hívószavakkal is nem alaptalanul leírnak, például demokratizálásként, részvételként, és/vagy maga a jogi folyamat többpólusúvá válásként. Ha és amennyiben ez valóban uralkodóvá válik – és amerikai makroszociológiai rendszerépítések már évtizedek óta kifejezetten ezek majdani eluralkodását prognosztizálják²⁹ –, úgy ez nyilvánvalóan növekvő mértékben kiiktatja majd annak a speciális beszédmódnak és kommunikációs kultúrának az elidegenítő hatását is, ami az önjáróság látszatát kelthette a jogban mindeddig, s fölöslegesként száműz(het)te a jogról történő gondolkodást a jogban való és mintakövető rutineljárásokra visszavezetett cselekvés köréből.

Ezek szerint viszont a jogot tárgyául választó teoretikus igényű filozófiai gondolkodásra nem múlt vár, hanem éppen jövő. A jogbölcselet az ilyen – folyvást alakuló – jog része lesz. Az, amit jognak nevezünk, azzal együtt fog majd meghatározni vagy körülhatárolni, amit róla kellő okkal és bizonyító, sőt meggyőző erővel gondolunk. Feltehetően érdekes, de nagymértékben idejétmúlt előzménynek tudjuk majd be a XX. századnak úgyszólván végéig tartó s immár csupán előtörténetként kezelt jogfilozófiát, mely a jog mintegy természettudományaként a tételes elemzések mellett és főként fölött mintegy tudományfilozófiai és tudomány-módszertani mega-szintű alapozást kívánt elvégezni, így hát részekre szedte a jogot, mint kutató a rovar vagy retortában a likvidet, hogy tudományosan szétválasztott – mert különállónak gondolt – alkatelemeit külön-külön tehesse professziójának, vagyis teoretikus összefüggés-feltárásának a görcsöve alá. Elgondolható, hogy – persze, mint mindig – mindebből elsődlegesen azok a momentumok maradnak majd leginkább élők s emlékeztetések az utókor tudatában, amelyekről az utókor bölcsessége már megállapíthatja, hogy pontosan ennek a meghaladásához szolgáltatott adalékokat.

Túl csábító a hegelianus „tézis + antitézis = szintézis” hármassága, mégsem kerülhetem meg ama gyanúm megfogalmazásakor, hogy a közeljövő jogfilozofálásában majd a már többször aposztrofált *szociálisnak* és a *szelleminek* egyfajta ismételt találkozása, újra egymásra találása tér egykoron vissza. A jog pozitivistikus önmeghatározása oldódásának előbb említett jelszavai maguk is ilyesmire utalnak. A jog mögötti értékvilág mint transzcendencia újrabedolgozásának kényszere szintén nem láttat mást. Az ember visszatér

²⁹ Legelsőbben is pl. Philippe NONET – Philip SELZNICK: *Law and Society in Transition. Toward Responsive Law*. New York, etc., Harper & Row, 1978. és Roberto Mangabeira UNGER: *Law in Modern Society. Toward a Criticism of Social Theory*. New York, The Free Press, 1976.; kortársi értékelésükként ld. VARGA Csaba: Átalakulóban a jog? *Állam- és Jogtudomány*, 1980/4. 670–680.

önmagához – amiként erről paradigma-fejtegetéseim végkövetkeztetéseként két évtizede líraizáltam³⁰ –, és ennek egyébként is tán legadekvátabb útja a filozófiai reflexióktól táplált teoretikus gondolkodás.

4. A periféria virágzása

Veszélyes korban élünk, s ez környezetünknek mérgekkel telítődését nemcsak természeti világunkban, de szocialitásunkban, sőt – még szabványokhoz kapcsoltságtól is mentesítve, magát az egészséges mentális túlélést veszélyeztetve – szellemi világunkban is eredményezi. Nemcsak nálunk kísérleteznek tudni, merni, tenni képes erők egy új, gondolat-vezérelt világ megteremtésével; másutt az ilyesmit már jócskán bekövetkezettként vizionálják. Hiszen a világ egyik leggazdagabb, számos tekintetben mégis legártatlanabb felén máris a jogászképzés és jogtudomány árucikké válásáról, a jogi kutatás majdani eredményének kész klisékként eleve megrendeltségétől és kész politikákhoz pusztán igazolórongyként felhasználásától féltik a jövőndőt. Már pedig ez úgy körülfonhat bennünket, hogy vagy elmerít, vagy csupán sterillé lett aggszűzként tengethetjük csak, mi éltünkben még megmaradt.³¹

³⁰ „A gondolkodás paradigmáitól vezetett út a joghoz, a jogi formalizmus önállításától pedig kulturális meghatározódásához. Biztonságunk látszatfögődői mögül mindig csak emberi vágyakozásunk bukkant elő, megbízhatóan szilárd talajra mégis csupán társadalmi gyakorlatunk folytonosságának a megfoghatatlanságában lertünk. Eközben folyamatnak bizonyult az, amit dologként jelenvalónak véltünk, és aktusok megszakítatlan sorából folyvást épülönnek az, amit pedig felépültnek hittünk. A jogról kiderült, hogy bennünk van, noha rajtunk kívül gondoltuk. Kultúránkban hordozzuk, pedig tárgyiasságokhoz kapcsolni igyekeztünk. Ősi dilemmákat mai vitáinkban is felismertünk. Rég elhagyott mintákat újra megtaláltunk. A jog fogalmilag végletesen különválasztottnak hitt lehetőségeiben és irányában közös felismerések realizálódásaira bukkantunk. Ám mindenekelőtt abban, ami készként mutatta magát nekünk, kimunkálásra hívó felszólításra lertünk. Az álarc, a színpad mögött saját bevonatásunk, játékunk, szerepvállalásunk, emberi felelősségünk szüksége tűnt elő. Tárgyakból alanyokká, címzettekbeől mellőzhetetlen aktorokká lertünk. És meggyőződhetünk róla: civilizációs köpenye sokféle lehet ugyan, a jog kultúrája mégis kizárólag bennünk, mindennapi megélőiben rejlik. Mi hordozzuk, mi formáljuk. Ami benne konvencionális, mi konvencionalizáljuk. Ezen túl sem léte, sem hatása nincs. Ha pedig lénye bennünk rejlik, másra az érte viselendő felelősséget sem testálhatjuk. Egészében a miénk, még napjainkból, cselekvéseinkből sem szakítható ki. Olyan lesz hát, amilyenén vigyázunk. Róla és érte mindenkor mint a magunkéról kell gondoskodnunk.” VARGA (2004) i. m. 7. fejj., 315.

³¹ Egy pesszimizmusra egyébként nem hajló szerző figyelemfelhívó segélykiáltása szerint például „Az oktatás árucikké lesz.” Aligha marad más lehetőség, mint „áruba bocsátani magunkat, hogy jogi karokként még megmaradhassunk, vagy ezt elutasítva sterilként bezárult szűzekként lassan elagyanunk.” Mert „az egyetemek tudományos teljesítménye úgy fog majd konkretizálódni, mint ami pusztán premisszákat szolgáltat tetszőleges politika vagy ideológiai irány igazolásához.” Eszerint a perspektíva nem több, mint „a kutatás kizsákmányolása, csak-

Számos jel utal arra, hogy a helyzetek mindig kétarcúak. Talán az ilyen fenyegetettségből sem vonhatunk le most egyebet annál, mint hogy a perifériában perifériaként élés adottságának és fátumának is lehet vajmi haszna.

Ebből adódóan a teoretikus jogi gondolkodásban nem merő propedeutikumot látok, sem tételes jogi búvárkodások pusztá általánosítását, hanem – és minél filozofikusabb, annál mélyebbre hatoló – valódi megalapozást. Mihelyst pedig a jog és a jogról történő gondolkodás klasszikus keretei meggyengülnek, hogy új, tágabb, közvetlenebbül társadalmi keretekben oldódjanak fel, annál erőteljesebben fogalmazódik meg a szükség egy valóságos alapozásra. Jogfilozófiánk ezért néz új jövő elé, egyre szélesebb körűen maga is az új társadalmi gondolkodás részévé válva, hogy a kihívásokra kellő megalapozottságú válaszokat adhasson.

hogy legitimációra vagy feljogosításra leljenek állami vagy ipari politikák.” Bjarne MELKEVIK: *Scolies sur le futur des facultés de droit. Le verdict: Audi alteram partem* [Journal de la Faculté de Droit de l'Université Laval, Québec], vol. 4. no. 4. (décembre 2005) 14–19., idézet 16., 16., 17. és 18.

ELMÉLETI JOGTUDOMÁNY A VILÁGVÁLSÁG ÖLELÉSÉBEN

1. Kérdésfeltevés

Válságban a jogfilozófia? Netalán válságban a jogtörténet is? Válságban leledzenének pontosan azok a tárgyak, amik a jogtudományi gondolkodást egyáltalán – a szakjogi fogalmiasítások megalapozásaként s egyidejűleg szintézisaként – megalapozhatják? Bármennyire képszerű kifejezés is az, amivel az imént éltünk, a kérdés már nyelvi megformálásában sem gondolható önellentmondás vállalása nélkül. Hiszen ha e válság okán alapozás híján kellene – akár oktatásunkban, akár jogrendszerünk építésében, akár mindezek tudományos művelésében – építkeznünk, úgy elsődlegesen nem is magunknak okoznánk kárt. Ehelyett egész jogi építményünk lenne hasznavehetetlen, mint egy semmiben sem gyökerező, semmiféle fogódzóval nem rendelkező véletlenszerűség, ami legfeljebb a csupasz levegőbe nyújthatja ki ágait. Közönségesebben kifejezve: egy ilyen véletlenszerűség aligha lehetne más, mint egy olyan kellemetlen, s bár a maga nemében tudomásul veendő, emlékezetben megőrzésre mégsem érdekesülő ténytársulás, amivel akkor találkozunk, amikor például egy nevetlen utcakölyök a levegőbe sercint. Szakszerűbben kifejezve azonban már sokkal keményebben kell fogalmaznunk. Nevezetesen, ha a jog mivoltát, történeti alakulásának összefüggésekben rejlő tanulságait kutató bűvárlataink s újragondolásaink a feleslegesség színében tűnnének fel és szükségtelenségük érzete az, ami ezeket történetesen feledésre ítéltetné, úgy mindez éppen nem magukat a bűvárlókat/bűvárlásokat minősítené. Sőt, elsődlegesen nem is ezekről vallana, hanem azokról, akik ezeket ekként élik s ítélik meg. Egyszersmind vallana (olyan kíméletlen őszinteséggel, mintha Sigmund Freud figyelné a pamlagján hölgypácienseként önfeledkezőt) az úgynevezett tételes (jogági) tárgyakról (azaz polgári jogról, büntetőjogról és így tovább), valamint az ezekben rejlő, a háttérből ezeket öntudatlanul mozgató, ezek közeli vizsgálatából tehát ki is hámozható jogszemléletről. Közvetve pedig, persze, vallana általában kul-

túránkról, s benne arról, vajon jogi kultúránk alakításában mennyire játszik szerepet önmagát és lehetőségeit komolyan vevő igényesség.¹

2. Tünetek

Milyen is ez a kultúra? Jobb híján *posztmodernnek* nevezik. Mondhatnók *globálisnak* is, de leginkább mégis: *amerikanizált*. Hiszen velejeig ott erősödött meg, világbirodalmi biztonságtudatban ott szökkent szárba, ott is nyert dogmatikai (néhány példa alapulvételével tanítható, követhető, bevégzettnek is tekinthető) kidolgozást.² Gyökere mégis meghatározóan *európai*. Mert a *felvilágosodás* légkörében nyerte el ma ismert formáját – abban az Ész trónra emelését célzó lázas szellemi küzdelemben, mely a feudális anarchia és önkény okozta nyomorból az ember (és filozofikusan tételezett-kivetített minőségei) elvont abszolutizálásával,³ társadalmi viszonylatainak egyetemesként kivetítésével

¹ A *Comparative Legal Cultures* diszciplináris jellemzése indul ki abból az előzetes választást már eleve megejtő különbségtételből, hogy míg a klasszikus összehasonlító jog csakis a mindenkori saját berendezkedéshez, mint alaphoz rendelt, azzal kontrasztált példaanyagot vizsgál, a jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozása nyitottan közeledik minden berendezkedéshez, amik egyáltalán bármiféle közös nevezőre hozható, egymáshoz mérhető jegyeket mutatnak fel. Tudatában van hát annak, hogy jogfogalmunk mögött jogeszmény áll, az mögött pedig valamiféle gondolati kép egy elérendő *order*ről. Egy rendeszményről tehát, ami civilizációnként s kultúránként persze eltérő lehet, így különféleké lesznek benne a fogalmi érzékenységek s a kiművelése iránti igény is, következésképpen mind intézményileg, mind működésmódjában igencsak eltérő változatokat mutathat fel. Vö. VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/15100/15172> első rész: »Összehasonlító jogi kultúrák«.

² Vö. pl. *Ronald Dworkin* (1931–2013) egész munkásságával, első megközelítésként http://en.wikipedia.org/wiki/Ronald_Dworkin.

³ Ennek köntösében újul meg és kel immár olykor pusztító (mert külvilágunk adottságainak valamelyes tudomásul vétele s tisztelete, és ehhez mért folytonos emberi alakítása helyett egy fétissé emelt merő gondolatmegfogalmazást előtérbe helyező, azaz idolizáló) életre az ősi tabuállítás is. Mert mi mások lennének azok a hagymázos ragaszkodások, amiket ördögűző hevület kérlelhetetlenségével úgy kényszerít ki egyebek közt a napjainkban a mindentudás jegyeit homlokukon hordozó liberalitás, mintha maga Mózes lenne, akinek az üdvözülés útjának kulcsaként maga az Úr adta volna mindezt a kezébe? Már pedig, amint ez kiderülhet az európai kontinentális és az angol–amerikai angolszász jogi mentalitás különbsége gyökereinek a feltárásából is, lényegében egy korai polgári forradalom hiányában nálunk, az európai szárazföldi kontinensen elnyomórító hatású feudális kilengések termeltek ki visszhatásban és a francia felvilágosodás tanait követő ellenszerű olyan jogelveket és joggyakorlatokat, amelyek rögzültségükben évszázadokon át, bármiféle újragondolás lehetősége nélkül, kivételt nem ismerő követést parancsoltak s parancsolnak máig; noha egy önkorlátozás merevségeként sokszor csak saját esélyeket rontanak. Annak abszolutizálása példájában, ami az elévülést vagy a visszaható hatály elvi kizártságát a *noli me tangere* félelmével kultúránkban ma is körülövezi, ld. VARGA Csaba: *Elévülés? Visszaható törvényhozás?* Csapdahelyzet és jogtech-

kereste a kiút lehetőségeit. Mindez pedig a *Fogalom kultuszában* kulminált. Hiszen mítikus magasságokba emelkedett, merthogy úgy kezdték számbavenni az emberi intellektualitás eme termékét, mint ami már-már maga a lappangó valóság. De legalább is egy lehetőség szerinti valóság (amiként az *arisztotelészi dűnamei*). Merthogy egyfelől az igazi, a tényleges (fizikailag is kézzel fogható) valóság pótléka ez, miközben és másfelől mégis csak valamiféle valóság – már önmagában is. Elsődlegesen azért, mert általános. S ebben az általánosságában rejlik egyetemessége is. Még akkor is, ha csupán elménk idézi fel mindezt, az összes szükséges összetevő olyan teljességét mutatva fel, amit – gondolatilag persze – máris valóként vetíthetünk ki. Ezért játssza eszmény szerepét a fogalom. Saratlanként és sérületlenként igazodunk hozzá, s mindent, ami csak elibénk bukkan, általa mérünk. Nem evilági létező igazából így, persze, mert valós szerepjátszóvá pusztán gondolati idealizálásunk teszi. Hiszen mentes a gyakorlati kipróbálástól, következésképpen evilági létünk bármi sarától is. Hiszen a tényekben testet öltés esendőségével, földi dolgaink korlátozottságával, így ezekben látható rútsággal is aligha szembesül. Hiszen nem is találkozik ilyesmivel. Következésképpen nem is romlik, nem is romolhat hát; nincs is miért bírálunk.

Olyasmi jön így általa létre, mint az 1789-es *Deklaráció az ember és a polgár jogairól*. A francia forradalom szellemiségéről ennek tükrében aligha mondhatunk mást, mint hogy: az embernek úgymond vannak jogai. Az pedig, ahogyan ezt kinyilvánították, ráadásul azt is nyilvánvalóvá tette, hogy ezek úgymond öröktől fogva eleve léteztek már. Ha pedig éppen egy francia forradalom szükségeltetett az ennek igazságára történő rádöbbenéshez, úgy persze e körülmény utólag még legitimálhatja is az akkori lázadás történetesen emberellenesen véres⁴ eseményeit.

Tűnődünk azért egy kicsit tovább: miért is voltak és vannak emberi jogaink? Azért, mert emberi közösségünkben többségként most már elhisszük, hogy ilyesmi fennállanak, és ezek a bárhol bármikor élőt és valaha éltet egyaránt megilletik. E hit alapját látszólag erősíti, hogy *akarjuk* is mindezeknek az ekként érvényesülését. Logikailag persze egyszerű bukfenc mindez. Hiszen – jelképes általánosítással élve – nem tettünk most egyebet, mint hogy bevallottuk: az embernek vannak emberi jogai; és azért állnak fenn ezek, mert gondolati eszmé-

nikai semlegesség a jogban. *Iustum Aequum Salutare*, 2012/1. 103–115.; az evangéliumi [János 20,14–18] kifejezésre pedig http://lexikon.katolikus.hu/N/Noli_me_tangere.html és http://en.wikipedia.org/wiki/Noli_me_tangere.

⁴ Ld. pl. Hippolit Adolf TAINE: *A jakobinusok rémuralma*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890.

nyekkel (keretszabásként, életünk értelmessé tétele fogódzóiként) benépesített világunkban fennállóként vetünk számot ilyenekkel.⁵ Mintha modernitásunk/ posztmodernitásunk addig rejtőzködött mozzgójaként a hatalom akarása Friedrich Nietzscheől megsejtett⁶ motívumáról lenne váltig – és itt is – szó: sziklatömbként magasodik előttünk, tisztelet gyanánt rituálékat végzünk, miközben valójában semmi sincs ott, amit pedig szemünk homályával, csak mert annyira akarjuk, mégis észlelni/érzékelni vélünk.

Az, hogy az emberiség növekvő része feltétlenként, *a priori* abszolútumként látszik egy ilyen – talán tűnékeny? de emberségünket kiteljesítő – vágyat elfogadni, germán filozófiai minta követésének tetszik; mégsem ők hordták ki, hiszen a francia kultúra műve ez. *Portalis* (1746–1807),⁷ aki a forradalom egymást követő hullámai nyomán a majdani *Code civil* szövegezését végül is évszázadok megelőző aprómunkájának alapul vételével elvégezte, nemesként – s így a *sans-culotte* hordák örvényétől fenyegetettként – korábban a terror embergyötrő viharából Dél-Németországba menekült. Hazájától elszakadt magányában döbbent rá a doktrinerségben a tiszta szellem s a makacs következetesség, mint a filozófia úgymond „rossz felhasználása” átkára: országa feldúlását immár a szalonok finom stílusában saját önérvényesítésük kalodájába önmagukat bezáró, ám belső lázukban onnan megmásíthatatlan makacssággal szakadatlanul s egyre gátlástalanabban tovább tüzelő szellemek termékének látta, ami – pamfletként megsokszorozottan – vásári ponyvák tömegében uszíthat (mert a Gutenberg-galaxis második lépcsőjeként, a nyomtatvány-tömegtermelés lehetővé tételével forradalmat technikailag megvalósítva immár tömegesen uszított is) ott tovább.⁸ Az egyik okot, amiért a szellem embere,

⁵ Vö. VARGA Csaba: Az emberi jogok problematikája. *Társadalomkutatás*, 2013/2. 1–15.

⁶ Ld. filológiai összefüggésben http://de.wikipedia.org/wiki/Der_Wille_zur_Macht, jelenségként pedig http://de.wikipedia.org/wiki/Wille_zur_Macht és http://en.wikipedia.org/wiki/Will_to_power.

⁷ J. E. M. PORTALIS: *De l'usage et de l'abus de l'esprit philosophique durant le XVIIIe siècle*. I–II. kötet. Paris, Egron, 1820. Facsimile kiadása: Paris, Dalloz, 2007. Feldolgozására ld. VARGA Csaba: Kodifikáció az ezredforduló perspektívájában. *Állam- és Jogtudomány*, 2003/1–2. 65–93.

⁸ „Les libelles, feuilles, tracts, chroniques, caricatures, récits comiques et autres publications foisonnent, les révolutionnaires de toutes allégeances et contre-révolutionnaires se critiquant, se dénonçant, se diffamant à qui mieux mieux.” Laurence Daigneault DESROSIERES: *Le fonctionnement de la pornographie politique dans les pamphlets de la Révolution Française*. (1789–1793.) [Mémoire.] Montréal, Université du Québec à Montréal, 2008. & <http://www.archipel.uqam.ca/1540/1/M10598.pdf> 2. Megjegyzendő, hogy José ORTEGA Y GASSET – *Elmélkedések Leibnizről. Az alapelv fogalma és a deduktív elmélet fejlődése*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2005. – szerint ez, a gondolatnak önérvényesítő pamfletelésben történő közösségiesítése egyébként a reformáció öröksége. A többszörözés technológiájában s ezáltal

ha szabad idővel bőven rendelkező kaszttá válik, romboló erőbe fordulhat át, az intellektualizmus nyakló nélküliségében látta, a másikat pedig a merőben szellemi vezéreltség eseteiben felbukkanó utópizmus végletes leegyszerűsítéseiben. Olyasmiben tehát, amiben az egyébként is kikerekítettségre törekvő, geometrikus eszménységű francia szellem könnyedén élen jár; szemben a filozófia „jó felhasználását” magában a problematizálásban megmutató német nehézkességgel. Nos, az idő (s a kiegyensúlyozódást csupán általában biztosító „láthatatlan kéz”) most a franciáknak kedvezett: keresleti, fogyasztói oldalon lázas olvasóként hamarosan olyan vásárlói tömeget állított elő, amely immár képesnek bizonyult arra, hogy valóban előállítson – előbb gondolatilag generálva, majd tényként is létrehozva – egy az eszményeinek megfelelő valóságot.

A fogalom kultuszában így egyebek közt egy olyan jogeszme is formálódik, még pedig együtt az *emberi jogok* idolátriájával – azaz, jelzőbb szavakkal, miután már a Teremtő Istent letaszítottuk, új istenünként pogány trónusunkra emelték földi létünket uraló gondolatként –, amelyben immár legkevésbé a jognak az emberek tényleges társadalmi gyakorlatában vagy a teremtés műveként felismert szükségletében való gyökerezése lesz az érdekes. Hiszen most már az is bőven elég, hogy a jogot *puszta követelés* gyanánt fogalmazzák meg. Mégis ontológiai tényezővé, az ember társadalmi világának immár részévé lesz, mert ide emeli, ennek látszatává teszi a kísérő *ideológiai sulykolás* tömegessége. Úgy is kifejezhetnők, hogy látszatra még merő virtualitását ilyenkor a mediatizált társadalmi tudatformálásból előállított *mainstream*, valamint egy mögötte bármikor megismételhető (a *sans-culottes* mindenkori seregéből, így – egykor – akár szentpétervári vagy odesszai részeg matrózokból, akár merő identitászavarukban hazát áruló Kun Bélák és Linder Bélák csöcselékéből, és/ vagy – napjainkig terjedően – mai entellektüelekből bármikor meg- és újraszervezhető) forradalom fenyegető nyomatéka avatja valóságossá.

Ez hoz létre olyan tetszőlegességet, amelynek bölcséleti kerete a *liberalizmus*, állami formaadása pedig a *respublika* nevet hordozza. E szép új világban immár a jog is ilyesmiben lebeg. Azt jelenti ez, hogy eddig létszerűként megtagasztalt – mert társadalmilag átélt s ránk hagyományozódott – jogképünket egy *absztraktum* váltja fel. Ami már merő fogalom lesz, semmi más. Létmódja nem egyéb, mint a reá hivatkozottság. Attól függően, hogy erőszakkal vagy túlsúlyos média- vagy tudománysulykolással milyen ideologikus követelést állítanak

a közösségszervezés esélyeiben mindazonáltal ugyanolyan kvázi-forradalmi váltást eredményezett, mint közel-tegnapunkban a mobiltelefonos, napjainkban pedig az internetes csatornák felhasználásával történő rögtönzött csoportosulással előidézett tüntetés. Utóbbihoz vö. http://en.wikipedia.org/wiki/Flash_mob ill. <http://hu.wikipedia.org/wiki/Villámcsődület>.

mögéje, tartalma voltaképpen tetszőlegessé lesz. Egyfelől tehát az éppen soros ideológiai hatalmak szabadon választhatnak számára tartalmat, ám és másfelől azonban mihelyt a kiválasztás megtörtént, ez olyan normatív kívánalmat fog hordozni, ami már – miközben türelmetlen kizárolagossággal magától értetődővé tették – sem alternatívát, sem kibúvót nem ismer majd el. Lényegét illetően ez a posztmodernitás korára, vagyis a XX. század utolsó harmadára beérett úgynevezett liberalizmus. Arról ismerhető meg, hogy immár nem a ráció tiszta termékének – vagyis eredeti kiindulópontként egy feltételezett (az emberi rontást megelőző ún. természeti) őszállapot teoretikus rekonstrukciójának – tekinti magát, miként a felvilágosodás (azaz a XVIII. század) már e névadásban is árulkodó⁹ terméke. Nem is a klasszikus szabadelvűség fontolva előrehaladását példázza már, mely társadalompolitikai megfontolásai birtokában konzervatív közegben és mentalitással (azaz XIX. századi módon) vállalta a jövő tervezését s a szükséges intézményesítések és bontások egymásra épülő kivitelezését. Hanem mintha a marxizmus (azaz uralmában a XX. század) mai fazonra aktualizált klónja lenne, nyíltan vállalja a programszerűsítést és következtetéseit kíméletlen végrehajtását. Eszerint pedig – *először* is – az ember mindenkor megismert természete maga is végtermék, fejlődéstörténetünk adott szakaszának a függvénye. Azaz az emberi természet sem nem szükségképpen, sem nem állandósult. Ebből fakadóan viszont – *másodszor* – emberi elhatározás, bátorság, mert teoretikus tételezés kérdése csupán, hogy ezt jövőnkben mikor s mivé alakítjuk.¹⁰

⁹ *Siècle des Lumières; éclairé / Age of Reason; Enlightenment / Aufklärung* – Immanuel KANT: *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* 1784. <http://gutenberg.spiegel.de/buch/3505/1> nyomán –; ld. http://fr.wikipedia.org/wiki/Siècle_des_Lumières; http://en.wikipedia.org/wiki/Age_of_Enlightenment és <http://de.wikipedia.org/wiki/Aufklärung>.

¹⁰ A marxizmus természetszerűleg a XIX. század viszonylagosan konzervatív békeidejében fogant tudományos válasz volt, mely önnön megalapozására a történetiség elve alól éppen nem vonhatta ki történetesen ateista fogantatású antropológiáját. Már pedig az ember „nembeli lényege” [*Gattungswesen*] egy gazdaság-központú világkép szerint az emberi produkciónak/reprodukciónak függvénye és terméke is egyben. Nem más, mint a szocialitásban történő történelmi önmegvalósítás, melynek – a gazdaságot illető felismerése szerint – a munkának a munkástól való elidegenedése áll útjában. Ez magyarázat s fejlődési irányjelzés volt akkoriban egyszerre. Ld. TRÂN-VÂN-TOÀN: Note sur le concept de »*Gattungswesen*« dans la pensée de Karl Marx. *Revue philosophique de Louvain*, vol. 69 (1971) 525–536. & http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/phlou_0035-3841_1971_num_69_4_5631. Aligha merészkedett tehát odáig, mint például a mai kielégíthetetlenül harcos amerikai feminizmus, melyben – noha az Egészségügyi Világszervezet 2013-as pozíciója szerint is hiába biológiai–élettani felépültség-jelző a 'sex' és társadalmi konstrukció a 'gender' ld. <http://www.who.int/gender/whatisgender/en/> – ideológusok szavakkal vívott s státuszukhoz hűen meddő verbális párbajban magát a *biologicum/physiognomicum* érzékelését kiáltják ki olyan artificialitásnak, amely *social production* terméke, tehát megváltoztatható, *social engineering* útján és eredményeként pl. http://en.wikipedia.org/wiki/Judith_Butler. Összefüggésben a 17. jegyzettel, e globalizá-

3. Teoretikus alapkeresések

Még ha mánk tükrében igazat adnánk is az egykori königsbergi bölcselefejelemnek ama fanyar megállapításban, miszerint a jogászok változatlanul jogfogalmuk meghatározását keresik,¹¹ úgy a válasz érdekében és jegyében ismét csak a mindenkori társadalomontológiai előkérdéshez kellene elérkeznünk. Ez az, ami élete végén Lukácsot is foglalkoztatta, mikor posztumusz művében a társadalmi létezésben megragadott társadalmi létező sajátosságát keresve a kritériumot az ontológiaiilag értékelhető társadalmi hatásgyakorlásban lelte meg.¹² Ez az, ami a beszéd-aktus elméletéből kiindulva, nyers és intézményi tény megkülönböztetésén keresztül különféle institutionális teóriákhoz társadalomelméletben is, jogban is elvezetett, további spekulációs csatornákat elzártan nyíltan a praxis, vagyis a mindennapok tényeiben megnyilatkozó uralom körébe utalva bármiféle minősítés lehetőségét.¹³ És ez az, ami számomra (egy átfogó elméleti körképben) létező gyakorlatokhoz – közértésekhez, ezeken nyugvó eljárasmódokhoz, ezeket megalapozó ideologikus történésekhez – kötötte annak megfogalmazhatóságát, hogy egyáltalán mi lehet specifikusan társadalmi.¹⁴ Nos, bármi sajátos legyen is a fentiekre adandó válaszunkban, a jogot szükségképpen a mindenkori szubjektum pillanatnyi tételezésétől (élvétől, átélésétől) független létezőnek kell látnunk, és ekként is kellene definiálnunk. Egy ilyen reális jogfogalomban kétféle felismerés szokott rejleni. Egyfelől az, hogy a jog létének rejtélye társadalmi valóságunk mint intézményiségek sora létezésének a mikéntiségében rejtezik. Másfelől pedig az, hogy ez minden

lódó mértékvesztést *social disease* gyanánt pszichoanalitikusként leírva, vö. még Howard S. SCHWARTZ: *The Revolt of the Primitive. An Inquiry into the Roots of Political Correctness*. Westport, Conn., Praeger, 2001. Amit tehát egykor a forradalomelmélet első, felfelé ívelő szakaszaként, a mézeshetek időszakaként [*honeymoon period*] írtak le – Pitirim A. SOROKIN: *The Sociology of Revolution*. Philadelphia–London, J.B. Lippincott Company, 1925. –, mánkra úgyszólván állandósulttá, mindennapi magatartássá, a kiállás bátorságává változott.

¹¹ „A jogászok még mindig keresik a »jog« fogalmának definícióját”. Immanuel KANT: *A tiszta ész kritikája*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 558.

¹² LUKÁCS György: *A társadalmi lét ontológiájáról*. I–III. kötet. Budapest, Magvető, 1976.; egy lehetséges jogi ontológia nézőpontjából pedig vö. VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*. Budapest, Magvető, 1981. & <http://mek.oszk.hu/14200/14244/>.

¹³ *A speech-act theory* alapjainak klasszikus megfogalmazását J. L. AUSTIN: *How to Do Things with Words*. Cambridge, Harvard University Press, 1962. adja, jogi alkalmazására ld. pl. VARGA Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. 2., jav. és utószóval bőv. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2001. & <http://mek.oszk.hu/14400/14489>.

¹⁴ Vö. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>. [A továbbiakban: VARGA (2004a).]

résztevő számára valamiféle külső valósággént jelenik meg – akkor is, ha a társadalmi gyakorlat résztvevőjeként ennek jövőt formáló megélésében (újra- vagy átkonvencionizálásában) maga is (mint valamilyen szintig a mindenkori mi: valamennyien s mindannyian) cselekvően, alakító erőként vesz/vehet részt.

A posztmodernitás azonban mindenféle kötöttségtől eloldja a résztvevőket. A jog már ma is az, aminek akarjuk; a jövőben pedig bizonyosan az lesz, amivé váltatni sokan gondoljuk. Igazság nincs sehol – hiszen ha minden szabad és bárminek állítása vagy tagadása csupán értelmezés kérdése, úgy hol is lenne vagy lehetne helye ilyesminek? Merthogy a narratíva-lehetőségek száma mindig és elvileg végtelen. Ha pedig beszélni kezdünk róla, úgy létünk, hovatovább maga a természeti törvény, is narratíva lesz csupán. Ezek végtelenségéből, elvileg egyként védhető gondolhatásukból pedig az lesz érvényes, amit az általunk még ehhez mozgósítandó tudásiparral majd alátámasztunk – akár mások lehurrogása árán is. Így és ezzel jön létre a vágyott „szép új világ”¹⁵. Ebben ugyan egyre inkább az erős könyökűek diktálnak, de ezt nem illik észrevennünk. Bármiféle véleményuralom ugyanis a felvilágosultak csálhatatlanságának a gyümölcse; akik pedig idáig eljutnak, azok nyilvánvalóan értelmileg is felsőbbrendűek. Ezért akár a jogot is merő s csupasz fogalomként érzékelhetik – elvontan egyetemesített olyan általános tartalommal, amilyennek csak akartatik. Ez a jog persze nem állhat meg önmagában. Egy akként berendezett világ fogaskereke lesz, amely maga is részesedik mindannak a kivívásában, amiért – mint pusztán egyetlen szeletét – a jog is ilyenné formáltatott.

Készen áll tehát e szép új világ. És ha adottsággént s ezért reflektáltatás nélkül éljük meg mindennapjait, úgy akár végérvényesen berendezkedettnek is láthatjuk. Pontosan arra hivatott hát, hogy valamikor a közeljövőben bevégezze a történelmet is.¹⁶

Kik formálták ezt vajon? Mi végre tették ezt? Kiktől felhatalmazottan? Miként jártak el? És meddig tart majd ez az általuk előállított világ? Nos, ne csodálkozzunk azon, hogy történetesen éppen erről nem szól az új *mainstream*. Miközben persze nem azért hallgatag, merthogy mindezek kitudakolásáért a tudomány határait kellett volna tapogatnia – pedig őszintén senki sem mondhatna e tárgyban sokkal többet annál, mint hogy *ignoramus et ignorabimus*¹⁷, hisz

¹⁵ Vö. Aldous HUXLEY: *Brave New World*. London, Chatto & Windus, 1932.; háttérére pedig https://en.wikipedia.org/wiki/Brave_New_World.

¹⁶ Francis FUKUYAMA: *The End of History and the Last Man*. New York, Free Press, 1992.

¹⁷ A német fiziológus Emil DU BOIS-REYMOND: *Über die Grenzen des Naturerkennens*. 1872. című műve nyomán terjedt e kifejezés el, ld. http://en.wikipedia.org/wiki/Ignoramus_et_ignorabimus.

épp a hallgatag hódítás a jellegzetessége –, hanem mert nem tartja ildomosnak ennek felvetését. Magyarázat helyett makacsul tovább megy hát: esetleges fessegetését már-már a kétely határait súrolónak láttatja, ezzel pedig az, aki idáig merészkednék, magát rekesztené ki a *political correctness* köréből¹⁸. Merthogy eszerint világunk adottságának kell tekintenünk jelenünk politikai s gazdasági (avagy: bármi történt is azóta a kommunizmus eszméjével, mégis a marxizmus igazsága győzött volna? tehát a gazdaság elsőségére épül minden, s azt tényleg kiszolgálja csupán a politikum? s miután a Nyugat cserbenhagyása folytán megéltük, s nem feltétlenül nekik köszönhetve, hogy túl is éltük a marxizmus bolsevik gyakorlatát, immár mégis ez lenne ebben az értéktiszteletben a sor-sunk?) berendezkedését és mindazt, ami erre épül. Már pedig ha így van ez, úgy arról, hogy ez valakiktől valamiért hozatott létre, legfeljebb az árulkodik, hogy hivatalosan is kétségbevonhatatlannak tekintik.¹⁹

Egy párhuzamos példával élve, mai neoliberálisnak tekintett világunkban a közgazdasági egyetemi képzés tananyagában gazdaságtörténet és gazdaság-elmélet – azon tárgyak tehát, amik rálátást biztosíthatnának mára kialakult berendezkedésünknek miértjére, egyszersmind gondolható alternatíváira, meghaladása irányaira s módjaira is – visszaszorulóban vannak, ha teljesen el nem tűntek már. Egykor egyetemeink nem „képzést”, „képesítést”, „kompetenciát” biztosítottak (persze, nem is humán-látszatú fogaskerék-gyárakként látták szerepüket²⁰), hanem nemes egyszerűséggel a gondolkodás mesterségére próbáltak

¹⁸ Ez a joginál keményebb és visszavonhatatlanabb szankciókkal érzelmileg korbácsolt tömegreakcióként gyakorolt s immár globálisan szétsugározott, olykor *mob justice* gyanánt is totálisan érvényesített eszmeszülemény olyannyira egy *ideocratia* alapmegnyilatkozása lett, hogy jogászai feldolgozással még csak nem is találkozhatott, pedig akár kegyetlenebbé, pusztítóbbá, s úgyszólván kivédhetetlenebbé is válhat, mint az egykori úgynevezett totalitarianizmusok brutális fizikai erőszaktétele. Első megközelítésben ld. Laurie Ann STEPHAN: *Political Correctness vs. Freedom of Speech. Language Ideologies and their Social Uses*. [Thesis.] University of Washington, 1999.; a popularitás szociológiai reakciójaként Christine HORNE: *The Rewards of Punishment. A Relational Theory of Norm Enforcement*. Stanford, Stanford University Press, 2009.; a liberális értéktisztelet emberellenes hatásának egyidejű leírásával pedig – esettanulmányként – Sally L. SATEL: *PC, M.D. How Political Correctness is Corrupting Medicine*. New York, Basic Books, 2000.

¹⁹ Ironikus fejlemény ez, hiszen nemrég még azt tanultuk, Keletről, hogy a vallás ópium – ld. https://en.wikipedia.org/wiki/Opium_of_the_people és https://de.wikipedia.org/wiki/Opium_des_Volkes –, ám most a Nyugat dobja szemétkosárba ennek maradvékát, hogy a bevégzett történelem liberalizmusa képében olyasmit állítson helyébe, amiről egyszersmind győzköd bennünket, hogy nem ópium ez, hanem létünk természetes alapja s kerete maga; a tudományos kételyt viszont most már nem teologikus változatok inkvizíciós retorziójaként, mint egykor mások a középkorban, hanem a közösségellenesség mai bűneként, *political correctness* hiányaként torolja meg és bünteti.

²⁰ Az amerikai *Critical Studies* mozgalma rekonstruálja eleve a *schooling* fogalmát, hivatását és szervezését, mint a felnövekvő generációkból az adott termelői-gazdasági struktúrához

ravezetni, az abban jártasságot elmélyíteni, s csupán ennek megnyilvánulási és gyakorló területei voltak az *universitas* tételezett egyetemességén belül a *theologia, philosophia, jurisprudentia, rhetorica, physica* vagy éppen az *ars medica*. A fentiekből kitűnően viszont a méltónak tekintett mai utód voltaképpen technikusokat képez – olyanokat, akik csupán egy immár hézagatlanul kivitelezett gépezet gyakorlati működtetésének csínját-bínját tanulják meg, még ha történetesen a legmagasabb fokon is. Másként kifejezve: tudásuk annyi, mint ha egy gép kezelésének *know-how* szintű ismeretével lennének tisztában csupán: mit mikor kell kapcsolni, s a kezelőkönyvben miként azonosítható és lelhető fel eljárási protokoll rutinhiba esetén. Pontosan arra nem készítik fel ugyanakkor leendő szakembereiket, aminek az egyetemi képzés túlsúlyos céljának kellene lennie. Arra, hogy értsék e gépezet *miben* létét és *mi végre* való voltát – arra, hogy naponta jobbitóan alakítsanak rajta s idő múltán a létrehozás tudásával, egyszerre szakmai tapasztalattal és a *zoon politikon* meggyőződésével, meghaladására törekedjenek, mérnökösködve a mindenkori új berendezkedésen. Liberális demokrácia-felfogásunk azonban saját menüje kínálatával, torkunkon letolásával s utána a jóllakottsági bőfögtetés kierőszakolásával bevégzettnek szokta tudni a dolgát.

E példa áll a jogra nézve is – ráadásul úgy, hogy egyszersmind választ kínál a címben felvetett kérdés talán leginkább meghatározó szegmensére egyaránt. Vagyis arra, hogy elméleti–történeti bűvárlataink nem azért találkoznak a tételes jogtudományok növekvő értetlenségével napjainkban, mert önmagukban véve akár a társadalomtudomány számára, akár a jog voltaképpen megértése szempontjából érdektelenek lennének. Hanem leginkább (s hovatovább csakis) azért, mert az utóbbiakban testet öltött – mesterséges, ideologikus *desideratumok* által meghatározott, jelenkorunk liberalizmusának emberjogi isten-pótlékeként egyetemessé tett – absztrakt jogkép nem is igényel és nem is tűr el semmiféle valóban tudományos (azaz kívülről érdektelenként s így beavatatlanul²¹ közelítő) megalapozást; olyat pedig végképp nem, amely ne az utóbbiban feltételezett, eleve készként tálalt elvont fogalmiságban osztoznék. Azt jelenti ez, hogy eleve

formált munkavállaló tömeges képzését.

²¹ Nem véletlen a szóhasználat: ceremóniális státuszváltás – a szeparáció / tranzíció / reinkorporáció szakaszain keresztül; ld. http://en.wikipedia.org/wiki/Rite_of_passage#Religious. Mágikumaival együtt történő első leírására ld. Arnold VAN GENNEP: *Les rites de passage. Étude systématique des rites de la porte et du seuil, de l'hospitalité, de l'adoption, de la grossesse et de l'accouchement, de la naissance, de l'enfance, de la puberté, de l'initiation, de l'ordination, du couronnement des fiançailles et du mariage, des funérailles, des saisons, etc.* Paris, É. Nourry, 1909. & http://books.google.hu/books?id=kJpkBH7mB7oC&printsec=frontcover&q=rites+of+passage&lr=&num=50&as_brr=0&redir_esc=y#v=onepage&q=&f=false.

belső inkonzisztencia áll fenn egyfelől a politikai és alkotmányos liberalizmustól elvont emberjogiságban fogant s közjogi tételezéssel a jog egészében érvényesített absztraktum és másfelől a semmiféle előítélettől nem uraltan (hiszen eltérő kultúrákat, világképeket, civilizációs berendezkedéseket empatikus nyitottsággal fogadóan) alakuló teoretikus s historikus megközelítések között.

Ezek nemcsak különböznek egymástól, de voltaképpen nem is kapcsolódhatnak egymáshoz, hiszen létrejöttük elve s alapja teljességgel elütő. Ezért szerkezeti megformálásuk s ennek ténylegesen követett céljai tekintetében egyaránt egy, az antagonisztikus kibékíthetlenségig fokozódó különmeműséget érzékelhetünk. Ez az ellentét már aligha szelídíthető, oltható, enyhíthető vagy csendesíthető merő gesztusokkal, így például problémái kölcsönös felvállalásával és/vagy valamiféle együttműködés felajánlásával. Merthogy az elméleti–történeti megközelítések eleve – elvileg – nyitottak. Vagyis olyan kiindulás ez, ami nyilvánvalóan nem áldozható fel semmiféle jog-virtualizálás tételezett zártsága oltárán. Így saját önfeladáshoz sem érkezhetsz el.

4. Kiütkeresések

Svédországban például akkor, amikor befellegzettnek érzékelték az elméleti- és a történeti-jogi kutatás s oktatás jövőjét, történetesen jogtörténészeik olyan kiutat fogalmaztak meg, amely merő intézménytörténet (vagy pláne, a germánhon múltjából hozzánk tévedt steril tény-pozitívizmus) helyett a hangsúlyt a jogi módszertan korai modern, modern és kései modern germán eszme- és gyakorlattörténetére helyezte, a pozitívizmuson belül a *dogmatikai jogértelmezés* doktrinális alakulása történeti rekonstrukcióját végezve el feltáró művek sorozatában.²² Elegáns, és a jogtörténet múltját, valódi énjét sem meghazudtoló válasz volt ez, ami bizonyára hozzájárult lehetséges mentőakciónk legalábbis átmeneti sikeréhez. A jelen összefüggésben mégis arra kell következtetnünk, hogy megoldással – főként hosszú távon – még ilyesmi sem feltétlenül kecsegtethet, hiszen a voltaképpeni szakadást nem hidalhatja át, következésképpen nem hozhat gyógyírt sem.

A jogelmélet részéről ugyanez mondható el egy olyan választásról, amely például a *jogi módszertan* önálló tárgyként rehabilitálásában/elöléptetésében látna

²² Ld. leginkább Marie SANDSTRÖM: *Die Herrschaft der Rechtswissenschaft*. Lund, Institutet för rätthistorisk forskning & Stockholm, Nordiska bokhandeln, 1989. és Marie SANDSTRÖM: *Rättsvetenskapens princip. Till frågan om rättsvetenskapens värdelöshet och Friedrich Julius Stahls rättsinstitutslära*. Stockholm, Institutet för rätthistorisk forskning, 2004.

a jövő útját. Kétség kívül fontos és mellőzhetetlen önmagában egy ilyen irány, s aligha megbocsátható eddigi kiműveletlensége. Mégsem több kerülőútnál. Mert az, amit *Juristische Methodenlehre* néven az európai kontinensen művelnek, a maga módján inkább olyasmi, mint a *Juristische Grundlehre*. Hiszen utóbbi, a jogi alaptan nem más, mint a jogi tételezésekben használt kulcsszavakból jogi dogmatikaként felépített fogalomrendszer: olyan merőben szerzői (tehát elvileg szerzőnként akár másként is felépíthető) intellektuális rekonstrukció, amely egyetlen következetesen végigvitt rendszer elemeiként kísérli meg gondolatilag újraértelmezni ezeket a véletlenszerű tételezésükkel egymás mellé került, a szabályozás funkciójának betöltésére hivatott nyelvi és fogalmi (intellektuális reprezentációs) elemeket. Nos, a jogi módszertan pedig ugyanígy nem a jog voltaképpeni születése tetten érésének teoretikus (ontológiai) rekonstrukciója, hanem az adott jogi kultúrában elfogadott kánonok szerinti jogi okfejtési/érvelési módok leírása (laza esetiségből belső összefüggései egymáshoz rendelésével történő didaktizáló bemutatása). A valóságos bírói gondolkodás fekete dobozáról²³ nem vesz – nem is vehet – tudomást: a nyilvános, a közzétett, a kívülágnak szóló, az ítélet *scriptum*ában formálisan is rögzített (és ezért kifogásolása esetén fellebbezhető) logizált következtetési sor kifejezetten egy kvázi-matematikai *demonstratio* céljait szolgáló rekonstrukciója ez; nem pedig a valóságos történet, az a belső meta-szint, amelyben a tényleges, a tartalmi megoldás megfogán, hogy majd külső teszteléssel formálisan is megerősítést nyerhessen.²⁴ Vagyis mindkettő, a jog ún. alaptana és módszertana egyaránt elvileg tetszőleges, hiszen nem a jogi folyamatok színpada mögött voltaképpen lejátszódó történetekről, azok voltaképpeni motívumairól és meghatározódásáról, érdemi kriterialitásáról szól, hanem a színpad rituáléjáról; s így mindkettő a jogban résztvevő számára merőben készként fogadandó – kanonizált – adottságoctól függ.

A jogmegjelenítés alapstruktúrájában nem más a helyzet ma előszeretettel kultivált irányok esetében sem. Ezek körében közös, hogy az ilyen elmélet is önnön magának merőben saját kutatási körben posztulál valamiféle, pusztá virtualitásként fennálló és lényegében tudati befolyásolásra, vagyis ideologikus eszközként a valóságos folyamatokba beágyazni kívánt jogot. Vagyis nem

²³ Vö. VARGA Csaba: A bírói döntéshozatal »fekete doboza« és a joguralom – az európai egységesülés s a globalizáció távlatában. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2009/1–2. 96–117. Ezen gondolkodási és kutatási irányról szól a *Comparative Judicial Mind* néven történetesen általam javasolt és követett érdeklődés, ld. VARGA Csaba (szerk.): *Comparative Legal Cultures*. Aldershot–Hong Kong–Singapore–Sydney–Dartmouth–New York, The New York University Press, 1992. és némi átfedéssel VARGA Csaba: *Összehasonlító jogi kultúrák*. Budapest, [Osiris], 2000.

²⁴ A *logic of problem-solving* és a *logic of justification* különbségeként ld. VARGA (2001) i. m.

körbenéz, hogy megtapasztaljon, majd ennek feldolgozása végéhez érve *leírjon*, hanem spekulál, megítéli a világot, majd egyszerűen kijelenti, hogy számára mi a jog; abból a célból, hogy követendőként *előírja* ezt más számára is. Minden nemes indítatásával együtt ilyen az úgynevezett *természetjog*, amely klasszikus formájában a jog mélyrétegeként, érvényessége végső forrásaként kísérli meg évezredek óta elfogadtatni magát. Alapeszméje szerint ez egy a világunk s létünk isteni teremtésében rejlő, tehát a világunkba úgymond beépült rend szerinti eszményében fellelhető, mert objektíve feltárható, s így világunknak az összetartó erejeként mindig is létezett, s eleve szervesültségének köszönhetően végső soron a maga meghatározó befolyását mindig érvényesítő alapvető normatívum. Hiszen ha így áll ez, úgy így áll majd ennek következményrendszere is. Eszerint az ilyenként megfogalmazott természetjog a jogi berendezkedés ilyen vagy olyan irányultságától, esetleges reakciójától, tehát történetesen akár tagadásától is függetlenül, kiiktathatatlan összefüggésként, a dolog természetének,²⁵ tehát evilágunkban működhetésének elemi jegyeként áthághatatlanul jelenvaló volt és marad. S ez így van már csak azért is, mert óhatatlanul kitermeli a maga objektíve, automatikusan beálló következményét. Mert meggyőződésének az az alapja, hogy a civil törvény s törvénykezés²⁶ vagy maga szankcionálja, tehát szimbolikusan megerősítve kikényszeríti, vagy ha nem is, úgy óhatatlanul deformálja – amivel persze ugyanezen meggyőződés szerint hosszabb távon elkerülhetetlenül funkciótlanná (hacsak nem éppen diszfunkcionálissá) teszi magát a kérdéses eljárásmódot vagy intézményt.

Teljességgel nyilvánvaló, hogy mennyire elengedhetetlen pontosan annak az egyedüli iránynak nemcsak egyszerűen rehabilitálása, de egyszersmind mai nemzetközi színvonalon előrelendülő művelése, amely véletlenszerű virtualitásokból összeszőtt, bármiféle emberi erőfeszítés ellenére (sőt, a liberális zabolatlanságtól éppen fokozottan) egyre ideiglenesebbé, egy előre nem látható, tehát nem is körvonalazható jövő irányában egyre átmenetibbé rontott világunkban

²⁵ A kifejezés eredetileg LUCRETIUS: *De natura rerum*. tankölteményének ihletéséből való, vö. Gustav RADBRUCH: *Die Natur der Sache als juristische Denkform*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1960.; Günter STRATENWERTH: *Das rechtstheoretische Problem der »Natur der Sache«*. Tübingen, J. C. B. Mohr, 1957.; Ottmar BALLWEG: *Zu einer Lehre von der Natur der Sache*. Basel, Helbing & Lichtenhahn, 1960.; Peter KOLB: *Der Begriff der »Natur der Sache« in der höchstrichterlichen Rechtsprechung*. [Dissertatio.] Würzburg, 1964.; Herbert SCHAMBECK: *Der Begriff der »Natur der Sache«*. Ein Beitrag zur rechtsphilosophischen Grundlagenforschung. Wien, Springer, 1964.; Ralf DREIER: *Zum Begriff der »Natur der Sache«*. Berlin, Walter de Gruyter, 1965.

²⁶ A <http://e-nyelvmagazin.hu/2011/08/01/torvenykezes/> relativizáló bomlasztása ellenére a nyelvi pongyolaság/tudatlanság eseteit kivéve a szó változatlanul a '[bírói peres] ítélkezés' régi magyar megfelelője.

még valamelyest biztos – mert pillanatnyi kedvüinktől és pozíciónáltságunktól független – fogódzó ígérletét hordozza.²⁷ Mert szükségünk van kriterialitásra, amit elvileg nem érhet/sérthet *voluntas*, vagyis az emberi akarat, a maga tetszőlegességével együtt.²⁸ Ezzel²⁹ lehetővé válik jogintézményeink (személy, család, tulajdon, stb.) rekonstrukciója, a mai *mihi placet* változékonyságban³⁰ a természettől adott határok megszabása. Bármiféle jogi gondolkodás, intézményiesítés fogalmi csatornába terelésének az előfeltétele ez, amennyiben bármiféle axiomatizmus (intellektuális projekcionálás) kizártságának tudatában tényleg a dolgok természetére kísérünk meg alapozni.

Örvendetes és örvendeztető tehát e *rejuvenatio*val kísért *renaissance*, helye azonban nem a jog, hanem e jog értékteremtő erőként való felfogása, vagyis eredeti nevén természetjog körében vagyon, ami csakis saját terrénján maradvá, abból kiindulva teljesítheti ki hivatását. A jogdogmatika filozófiailag ilyen módon megalapozható ugyan, *de lege ferenda* (azaz a fennálló jog kívánatos fejlesztési irányát illetően) megkerülhetetlennek kell(ene) lennie szerepjátaszásának, *de lege lata* (a fennálló jog és érvényessége szemszögéből) azonban egyszerűen semmi relevanciája nincs: sem intézményesen egyneműsített társadalmi gyakorlatunkban, sem gondolkodásunkban nem helyettesítheti a közön-séges értelemben felfogott, való jogot; sőt még valamiféle *vero ius* értelmében sem magasodhat föléje, bármiféle jogfelfogás eredőjeként. Mert az, amit mind közönségesen jognak mondunk, intézményi tény, társadalmi jelenség. Embertől alkotott, tehát eleve esendő.

²⁷ Pontosan úgy, ahogyan tudós klinikus pszichiáterek – mint például David JONAS – Doris KLEIN: *Man-child. A Study of the Infantilization of Man*. New York, McGraw-Hill, 1970. – világunk mesterkéltségének degeneratív rombolásával (így, egyebek közt, számos természetadta képesség – érzelmi világ, intuíció, reveláció – visszaszorítása árán egy vagy egynémely kiválasztott képesség – mindenekelőtt a ráció – végső soron helytállásra való képességünket gyengítően önleépítő túlfejlesztésével) szemben az ösztönháttér tudatossága megőrzésének fontosságát állítják szembe. Azaz emberré fejlődöttségünk azon gyökérelemeire történő hagyatkozásunk megőrzését, ami nem civilizációs termék, hanem animalitásunkból hozott készség; nem megengedhető tehát, hogy szocialitásunk tönkre tegye.

²⁸ Vö. pl. VARGA Csaba: Az utókor szakmai insége. (Horváth Sándor és a hazai természetjogi örökség.) In: HORVÁTH Sándor: *A természetjogról*. (Szerk. VARGA Csaba) Budapest, Szent István Társulat, 2012. 321–326.

²⁹ Ld. pl. programként, néhány elemében erőteljesen kifejlesztetten, <https://jak.ppke.hu/jogbolcseleti-tanszek/>.

³⁰ Érdekes összefüggés, hogy – akár Jean Calvin istenfélő gondolkodásában is – az olyan kifejezések, mint „il n’y a autre réponse sinon qu’il lui [le Dieu] plaît ainsi”, analogonként visszavezethetők saját kora életfeltételeire, a királyi döntések abszolutizmusában fogant mindenhatóság képzetére. Vö. Thierry WANEGFFEL: *Être protestant. L’exil, paradigme identitaire des réformés français au XVIe et dans la première moitié du XVIIe siècle*. 1999. http://hal.archives-ouvertes.fr/docs/00/28/50/95/PDF/Etre_protestant.pdf 16.

Nos, az, aminek jegyében valaha Antigoné az uralkodó Kreón ellenében feljajdul, majd „istenek nem változó íratlan törvényének” engedelmeskedve megszegi a törvénné tett emberi parancsot,³¹ szintén embertől alkotott, amennyiben emberi reflexió – értelmezés, felismerés, megfogalmazás – terméke. Csupán az *előbbi* egy formalizált s processzualizált társadalmi gyakorlatból nő ki, érvénye tehát intézményisége társadalmi elfogadottságában rejlik, az *utóbbi* viszont az embert s társadalmát megelőző természetre, a természet isteni teremtettségére hivatkozik, hisz annak nevében jár el, azt igényelve művének, hogy e teremtetett természetben rejlő logikát, célzatot, keretszabást transzformálja csupán a jog nyelvére. Miközben nyilván mindez, mint emberi termék, azaz kognitív / értékelő / hermeneutikus produktum, szintén esendő. Legjobb esetben is azt mondhatjuk csupán, hogy kultúra, s benne/általa egy történelmi éppíglyét függvénye. Nos, amennyiben ezt állítanánk tévesen a jog helyére, úgy egy ilyen jogfelfogás tárgya ismét csak jogi virtualitás maradna: olyan merő fogalmiság, melynek addig terjed majd a hatóköre, mint ameddig meggyőző ereje; pontosabban, az általa történő *hic et nunc* meggyőzetés ténylegessége.

És lényegében az előbbieken látott, társadalmiként felfogott jogvalóság helyettesítése történik ilyen-olyan nyelvi/logikai mesterséges konstruktumok szubsztitútumaival, mint pótszerekkel akkor is, amikor a XX. század elejétől Angliából lassan világhódításra induló módszerességgel és mesterkéeltséggel az ún. *nyelvi analitika* körében elfogadott megközelítéssel élünk, vagyis maga a jog mint tételezett textus vagy annak társadalmi hatásában történő leírása helyett az arról csupán állítólag szóló nyelvi modell-kijelentések összefüggését, azok értelmességének úgymond logikai feltételeit tesszük meg jogi kutatásunk kizárólagos tárgyául.³² És nem más a helyzet akkor sem, amikor egy jól körülhatárolt *interpretive community* – például a *political liberalism* elkötelezett amerikai intellektuális elitje – körében még/már elfogadhatónak vélt modell-okfejtések kikísérletezésére s megvitatására korlátozódik a politikai-jogi bölcsesség, amikor is ti. egyáltalán nem is beszélünk a jogról, csupán felette érvelgetünk, számunkra rokonszenves irányban erre-arra benne és belőle hivatkozzatunk, s közben azzal hivalkodunk, hogy – úgymond – jogelméletet alkotunk.³³ Pedig ez,

³¹ SZOPHOKLÉSZ: *Antigoné*. (Ford. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre) <http://mek.oszk.hu/00500/00501/00501.htm>.

³² Ld. például H. L. A. Hart (1907–1992) egész életművét; vö. http://en.wikipedia.org/wiki/H._L._A._Hart és – e szempontból érzékenyebben – VARGA Csaba: A Hart-jelenség. *Világosság*, 2003/1–2. 75–87. & <http://www.vilagosság.hu/pdf/20030624095508.pdf>.

³³ Ld. pl. Ronald M. Dworkin (1931–2013) egész életművét; vö. http://en.wikipedia.org/wiki/Ronald_Dworkin, a búcsúzás aktualitásában pedig <http://www.guardian.co.uk/law/2013/>

a partikuláris igazolhatóság adott érték-várákozású közösségben történő kifejtethetőségét és beteljesíthetőségét illető kutakodás szintén maga a jog felett lebeg, nem is találkozva a társadalmi jelenségeként felfogott joggal. Valójában *legal policy* ez,³⁴ egyszersmind ideológia, melynek ihletője a célirányos beavatkozó hatásgyakorlás, s ennek eszköze csupán az úgymond teoretikusan levezethető meggyőzés, mint gyakorlati meggyőztetést lehetővé tevő képesség.

5. Egy lehetséges válasz körvonalai

Pedig joggyakorlatban, jogtudományban, jogtanításban egyaránt mégis csak a *jogról* van szó; klasszikus tömörségében arról: végtére is, *mi a jog?* Világszerte, évezredek tűnődése és saját munkában fél évszázad vívódása³⁵ nyomán ez nyilvánvalóan nem néhány bekezdésben megválaszolendő/megválaszolható kérdés; mindazonáltal egyetlen példa talán mégis megvilágítja, hogy a mai tudományos felfogások és elemzések tükrében voltaképpen miről is van szó.

A topika, amelyből ez láttatható, a jogalkalmazási folyamat természete, melynek kutatása napjaink tudományfilozófiai s nyelvfilozófiai robbanásában paradigmatis megújulási változáson esett át.³⁶ Nos, az európai szemlélet a jog tételezettségének hagyománya okán valamiféle jogszabálynak kézzelfogható dologszerűségként fogja fel a jogot, míg az angol–amerikai eszmélődés számára a jog sohasem volt más, mint ami a mindenkori bírói jogkinyilvánításból

feb/14/ronald-dworkin és http://www.nytimes.com/2013/02/15/us/ronald-dworkin-legal-philosopher-dies-at-81.html?pagewanted=all&_r=0.

³⁴ Vö. pl. Mauro ZAMBONI: *The Policy of Law. A Legal Theoretical Framework*. Oxford, Hart Publishing, 2007.; a hazai irodalomban pedig SAMU Mihály: *Jogpolitika. A jog depolitizálása és humanizálása*. 3. átdolg. bőv. kiad. Budapest, Rejtjel, 2012.; vö. még VARGA Csaba: A jogpolitika önállóságáért. *Társadalomkutatás*, 1985/3. 5–10.

³⁵ Csupán példaként, ld. pályája elejéről s jelenéről VARGA Csaba: A jogmeghatározás néhány kérdése a szocialista jogelméletben. *Állam- és Jogtudomány*, 1967/1. 143–156. és VARGA Csaba: A jogmeghatározás kérdése a '60-as évek szocialista elméleti irodalmában. [1967.] *Állam- és Jogtudomány*, 1979/3. 475–488. egyfelől, valamint VARGA Csaba: A jog talánya. Hat évtized vitái. *Állam- és Jogtudomány*, 2010/1. 121–136. & <http://jog.sapientia.ro/data/tudomanyos/Periodikak/scientia-iuris/2011-3/hu1-Varga.pdf>; VARGA Csaba: Jogfogalmunk változása. (Jogbölcseletünk az utóbbi évtizedek tükrében.) *Iustum Aequum Salutare*, 2011/3. 93–100. és VARGA Csaba: A jog nyelvi dimenziója: jog és nyelv? Jog mint nyelv? Ontológia és episztemológia különmeműségéről és végső egységéről. In: SZABÓ Miklós (szerk.): *A jog nyelvi dimenziója*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2015. 11–28. másfelől.

³⁶ Ld. VARGA Csaba: Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok). *Állam- és Jogtudomány*, 1986/4. 569–591.; VARGA Csaba: Autopoiesis és a jog jogalkalmazói-gyakorlati újratermelése. *Jogtudományi Közöny*, 1988/5. 264–268., valamint továbbgondoltan VARGA Csaba: Jog, jogértés, jogalkalmazás (35 tételben). *Magyar Jog*, 2007/11. 641–648.

következtethető s előrelátható volt. Nem csodálkozhatunk azon, hogy mind a globalizáció, mind közös uniós tagságunk mára erőteljes közeledést eredményezett ilyen egykori szembenállások tompításában, s ma már kontinensünkön is kezd általánosodni a benyomás, miszerint a „mi a jog?” kérdésének végső megválaszolásakor kriterialitásként a *judicial event* [jogalkalmazói esemény] lesz az utolsó adu.

Nos, a magyar jogtudományban történtek már úttörések, de korántsem táratott fel teljes mélységében a jog mivolta e nézőpontból s az általa megkívánt komplexitás sokoldalú – történeti, összehasonlító, kultúr- és jogantropológiai kiindulásból (jog)szociológián keresztül (jog)logikai újrafogalmazáshoz érkező nyelvi analitikai – szemszögéből. Ezek közös gyökere, hogy ebben egyetlen egységnek csupán elemzési szinten megkülönböztetett vonatkozásaként kell feltárni egyfelől a hivatalosként feltárható jogot (a joggyakorlat belőle következőként levezetett eredményeivel együtt), másfelől azt a jogalkalmazói gondolkodási és érvelési módot, ami (a hivatalos jog fennálló különbözőségei ellenére is) hasonló eredményhez szokott vezetni a világ egymással összemérhető civilizációjú/fejlettségű országainak jogrendszereiben.³⁷ Paradigmatikus váltást jelez, hogy az alapkérdés itt már kevésbé valamiféle tényszerűség (mint történelmileg felhalmozódott gyakorlati tapasztalatok mögött álló) „miért?”, mint inkább a „miként?”. Másképpen kifejezve, a jogi érdeklődés ma már kevésbé a „honnan?” kérdését feszegeti, mint inkább a merőben pragmatikusan, akarati vonatkozásként felfogott „hová?” latolgatásából indul ki. Azaz: a múlt, az adottság – tehát a jog, mint beszámítása szerint valahai *voluntas*, ami adott hatalmi konstellációban történetesen törvényi formát öltött – nem feltétlenül, nem automatikusan, nem mechanikus személytelenséggel diktáló hatalom immár; inkább keret, kiindulópont, vagy bármi egyéb, amelyben a jövő, a kívánatos választás, a normatívum jegyében kimondandó opció nyílt esélyekkel kidolgoztatik.

Azon feladat bevégezése viszont, hogy ennek útjait s módjait az adott érvelési/igazolási *kánon* követésével felfejtsük, egy még a nemzetközi szintéren sem jelenlévő új tudományos megközelítés kibontakozásával kecsegtethet, mint ahogy erre bizonyos kísérletek történtek is már, történetesen a jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozásából kinövő ún. *comparative judicial mind* körében. Egy ilyen, a bírói gondolkodásmód feladat-megoldási és eredmény-igazoló rétegeinek megkülönböztetését is vállaló kutatómunka további feladata lehetne

³⁷ Konrad ZWIEGERT: Des solutions identiques par des voies différentes. Quelques observations en matière de droit comparé. *Revue internationale de droit comparé*, vol. 18. (1966) 5–18. & http://www.persee.fr/doc/ridc_0035-3337_1966_num_18_1_14471.

egyszersmind egy új hídépítés megkísérlése egyrésről az elméleti, másrésről a tételes, valamint a történeti jogtudományok között, hiszen az utóbbiak gondolatvilága túlnyomórészt változatlanul a hagyományos, a jogot valamiféle dologiságként felfogó és zárt, biztonságos, a tárgyak megismerésével analóg módon megismerhető képzet nyújtotta keretek közt fejlődik.

Következésképpen nem válságban kell gondolkodnunk; következésképpen a kiütkeresés sem időszerű. A tudományfilozófia forradalma közel másfél évszázada kezdődött; a nyelvfilozófiai forradalom csaknem évszázados immár; s az antropológia, szociológia, rendszerelmélet gyökeres megújulása, vagyis a newtoni fizikai világkép atomikus rekonstruálhatóságáról a folyamatáramlás tömegessége irányjelölésében történő meghatározhatóságra való áttérés, azaz a halmazokban, az azok összmozgásainak kvázi-törvényszerűségeiben megnyilvánuló *autopoiesis* felismerése pedig fél évszázados – ám gyakorlatilag mindez érintetlenül hagyta eddig a jogtudományt.³⁸ Nem a világ, hanem világfelismerésünk változott tehát: ennek új látásmódját kellene lassan érzékelnünk a jogban, s érvényesítenünk jogtudományban, jogi oktatásban egyaránt.

³⁸ Vö. VARGA (2004a) i. m.

TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI FORRADALOM ÉS GLOBALIZMUS

Lehetséges változások a jog szerepkörében

1. Normalitás és képzelőerő a mindenkor fennálló rend-gondolatban

A jog különállása csak intézményi igény és fogalmi szükségesség. Bármiféleképpen alakul is ennek valósága, mint hatótényezőként számbavett társadalmi jelenség, a jog nem szakad el a mögötte munkáló mindenkori összetettségtől, a szocialitásból s a világban létezésből adódó előfeltételektől. Ugyanakkor sajátos nevesítéseivel, elvont fogalmi kategóriák sorában történő kifejeződésével a jog már évezredekkel ezelőtt kezdődött alakulása óta az emberi viszonyoknak *társadalmiként*, sőt *egyetemes* leírhatóságuként láttatását, s ezáltal hatalmi központosulásoktól a társadalmi szerveződés különféle formái felett gyakorolt hatókör kiterjesztésének a sikerét segítette elő. Mindezzel egészében nemcsak visszatükrözött uralkodó gazdasági s egyéb igényeket, de egyszersmind szolgálta ezeknek vitathatóságot kiküszöbölő – mert saját rendjét természetszerű rendként bemutató – konzerválását is.

A történelem fősodrára jellemző egy a fentiek szerinti ilyen leírás, amennyiben emberi érdekeket, azok közti feszültséget, majd így vagy úgy legyőzendő szembenállást vesz alapul. Nem véletlen hát, ha érdekütközések osztályharcként láttatásában a marxizmus ennek történeti teoretizálására épült. S – történelmi gyakorlatként, mint örök emberi *tópos* – természetszerűleg ennek felelt meg bármiféle különérdek univerzalizálása¹ csakúgy, mint isteni rendelésüként szankcionált legalizálása is. Az ember szellemi világa azonban számos (s filozófikusan némi alappal általánosított) szkepticizmus ellenére nem pusztán külső

¹ Karl MARX – Friedrich ENGELS: *A német ideológia*. Budapest, Magyar Helikon – Európa, 1974. & [eredetiben] http://www.mlwerke.de/me/me03/me03_009.htm bármely társadalmi-ideológiai-politikai küzdelem alapeljárásaként mutatta be a valakik eminens érdekében rejlenek az emberiség javaként történő manifestálását.

manipuláció terméke.² Mindennapi létünkben belakjuk világunkat, otthonosak vagyunk/leszünk benne,³ s különösebb reflektáltatás nélkül univerzalizáljuk (hiszen természetes környezetünk részeként fogadjuk és tudatosítjuk) magunkban mindazokat az előfeltevéseket,⁴ amiket – adott civilizáció, kultúra, kor-szellem körén belül – edukáció és szocializáció egész életünket végig kísérően hallgatólagosan elsajátított velünk. Már pedig a jelen összefüggésben ez az a nézőpont, ami problematizálásunkat adott medrébe tereli. Hiszen még akkor is, amikor látszólag egyetemes morális elvekkel, emberlétünk természetes meghatározásaival⁵ élünk, voltaképpen létezésünk/környezetünk szokásosan visszatérőként vállalható jelenségeinek a *normalitás* megtestesítőiként történő alapul

² Amint ezt erőteljesen kritikus kultúra-leírásában *Friedrich Nietzsche* egyebek közt a fogalmiságainkban is tetten érhető *Willen zur Macht*-indítékkal, azaz az erősebbektől, az uralkodásra érdemesektől rendszerszerűen gyakorolt eszköztárnak a részeként magyarázta. Vö. http://de.wikipedia.org/wiki/Wille_zur_Macht

³ Ld. pl. KARÁCSONY András: A jog mint kulturális jelenség. *Jogelméleti Szemle*, 2002/4. <http://jesz.ajk.elte.hu/karacsony11.html>, követve Dirk BAECKER: *Wozu Kultur?* Zweite, erw. Ausg. Berlin, Kadmos Kulturverlag, 2001. – részletében magyarul: Dirk BAECKER: A társadalom mint kultúra. *Magyar Lettre International*, 2000. ősz, No. 38, 7–9. & <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre38/baecker.htm> – kifejtését.

⁴ Itt nyilvánvalóan nem a hermeneutikai kör előzetes megértéséről [*Vorverständnis*], hanem minden társadalmi közmegegyezés (csupán ritkán s akkor is legfeljebb kellő ok esetén tudatosított) háttértudásáról van szó. Ld. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>. Ebben a specifikus irányban a számomra meggyőző módszertani útmutatást Chaïm PERELMAN: *Droit, morale et philosophie*. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1968. adta. Brüsszeli filozófus, aki elsőként és e sajátos összefüggésben mutatott rá arra, hogy az emberiség, mint olyan – a hipotétikus ‘egyetemes hallgatóság’ [*auditoire universelle*] –, konvencionáliságaiban mindig az eltérést szokta csupán indokolni, vagyis az újító újraformulázást. Minden egyéb irányban ebből következően viszont egyszerű utánzással [*imitation*] pusztán az immár szokásszerűvé vált gyakorlásban rutinírozottá tett utat/megoldást követjük.

⁵ A zsidó, iszlám és keresztény kultúrkör teológiája és ennek antropológiai előfeltevésrendszerén épülő klasszikus természetjoga a teremtettség tényével egyszer s mindenkorra megszabott emberi minőséggel számol. Ezen enyhített valamelyest Rudolf STAMMLER: *Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung. Eine sozialphilosophische Untersuchung*. Leipzig, Veit, 1896. „változó tartalmú” természetjog-felfogása [*Naturrecht mit wechselndem Inhalt*] közel egy évszázaddal ezelőtt. A marxizmus *Gattungswesen*-felfogása viszont – ld. bővebben in http://www.marx-forum.de/marx-lexikon/lexikon_g/gattung.html – az emberi lényegét, még ha ez a mindenkorai megfigyelő számára konstansnak tetszik is, analitikus-fogalmi értelemben történelmi produktumként fogja fel. Ennek megfelelően számára egész emberi világunk származékos, amennyiben mindaz, amit második természetként magunk körül létrehozunk, nem más, mint életfeltételeinknek ideologikus – és ezáltal meghatározottan intézményi – tükré, így vagy úgy sikerülten. Az ideologikum itt persze nem egyszerűen manipulatív produktum, hanem forrásvidékétől függetlenül felfogott végeredmény: annak reflexiókon keresztül előálló vagy pusztán rekonstruálható tudati állapota, amelyben mi, személyesen és közösségként, egyáltalán léteünk és tevékenykedünk.

vétele⁶ – merthogy bármiféle (akár tipikusnak, akár pusztán előfordulhatónak) csakis *emberi képzelőerőnkön* belül való elgondolása/elgondolhatása⁷ – rejlik a mindennapokban követett rutinunk mögött.

Nos, a korunkban újra zajló tudományos-technikai forradalom és annak ma már meghatározó egyik vetületeként a globalizmus pontosan ilyen gondolati keretben érdemel többes irányú vizsgálódást, már ami a jog szerepkörének lehetséges közeljövőbeni változásait, azok esetleges előrelátását illeti. Mindazonáltal úgy vélem, hogy botorság lenne jóslatásokba – hiszen kellő alapot nélkülöző állítólagos előrelátásba – bocsátkoznunk. Ehelyett csupán annyit tehetünk, hogy saját, ez idő szerint a fenti előfeltevések tükrében univerzálisnak és örökkévalónak látott fogalmi építményünket megkíséreljük bizonyos távolságból rálátva, voltaképpeni alapjait illető magyarázattal szemlélni.

2. Közvetlenül megválaszolandó kérdések

Egyfelől – és ez a leginkább direkt összefüggés – a technológiai előrehaladás *közvetlenül megválaszolandó kérdéseket* vet fel, mint például az új biotechnikák, nanotechnikák, elemi részecskékig hatoló kutatások fizikai és kémiai, a fegyverkezéstől a gyógyszervegyészetig alakító felfedezései, avagy az információtechnikai újdonságok. Itt olyan technikai következmények, kiterjesztések közvetlen szabályozásigényére gondolok, mint például az űr- vagy atomhulladék, avagy az új információ-többszörözési technológiák használatának jogi rendezése.

Tudva azt, hogy a szabályozás s a bírói megítélés rutinja egyaránt csupán korábban már elvégzett mérlegelés és egyensúlyozás repetícióját jelenti, merthogy elvileg nincsen az úgynevezett ‘nehéz’ esettől elkülöníthető olyan kategória, mint ‘könnyű’ eset, hiszen semmiféle elbírálás nem lehetséges másként, mint csakis egyaránt támogatandó értékek közötti valamiféle kölcsönösen kompro-

⁶ Carl SCHMITT: *Politikai teológia*. [eredetiben] <http://de.scribd.com/doc/81214206/schmitt-politische-theologie> – érvelt a társadalmi normalitással mint bármiféle szabályozás természet szerű előfeltevésével, annak megalapozhatása érdekében, hogy kivételes helyzetekben miért kell akár bárminemű szabályozás hiányában is egy *hic et nunc* konkrétan megtalálandó/konstruálandó norma szerint eljárni.

⁷ A *human imagination* fogalmát James Boyd White használja ilyen értelemben, a *Law and Literature* mozgalmán keresztül mutatva be a jog érthetőségét/egyértelműségét szolgáltató, ámde mindvégig kimondatlan előfeltevés-környezetet. Ld. James BOYD WHITE: *The Legal Imagination*. Abridged ed. Chicago, The University of Chicago Press, 1985.

misszumos középútkeresés gyanánt,⁸ e körben leginkább az ismert alapértékeink újragondolásának – *reflektív ekvilibriumának*⁹ – szüksége, és ezzel számos feszültség keltésével járó ilyen vagy olyan megoldása prognosztizálható. De részletekbe bele sem gondolhatunk, mint ahogyan nyilvánvaló, hogy egy kétdimenziós lény, ha létezik, nem érzékelheti a mi többletdimenzióinkat, mint ahogyan mi sem viszonyulhatunk semmiképpen, hacsak nem a magunk háromdimenziós módján, bármiféle transzcendenciához.¹⁰

Nos, miképpen lesz hát szabályozandó, ha bárki rendelkezésére álló egyszerű technikák igénybevételével immár megváltoztatható lesz a személyiség? vagy megszüntethető a terheesség? vagy ha ezen túl immár akár távolban, akár jövőben ható (tehát azonosságukat s aktiváltságukat illetően csaknem detektálhatatlan) fegyverek lesznek előállíthatók? vagy ha ezen jövőnkben már akár egyetlen személy is, külső megfigyelőtől aligha kontrollálhatóan, utólag pedig fel nem deríthetően, képessé válik olyan károkozásra, amelynek végrehajtását ma még csak számottevő területen konspirálva koordinált embercsoport, nehezen mozgatható/rejthető technika, és ügyszólván emberfeletti koncentráltságú logisztika biztosíthatja?¹¹ avagy ha emberek genetikailag specifikált csoportjainak életki-

⁸ VARGA Csaba: Jog, jogértés, jogalkalmazás (35 tételben). *Magyar Jog*, 2007/11. 641–648.

⁹ John RAWLS: *A Theory of Justice*. Cambridge, Mass., Belknap Press of Harvard University Press, 1971. nyomán ld. http://en.wikipedia.org/wiki/Reflective_equilibrium.

¹⁰ A „síkvilágtól” [*Flatland*] a „térvilág” [*Spaceland*] átjárhatatlanságára ld. – egykori politikai satírába bűjtött – [Edwin ABBOTT ABBOTT] *Flatland. A Romance of Many Dimensions*. London, Seeley, 1884. & [http://en.wikisource.org/wiki/Flatland_\(first_edition\)](http://en.wikisource.org/wiki/Flatland_(first_edition)); ld. még <http://en.wikipedia.org/wiki/Flatland>. Matematikai értelmezésben vö. Frank WATTENBERG: From Two Dimensions to Three Dimensions and Back. <http://www.math.montana.edu/frankw/ccp/multiworld/virtual/Squeeze/learn.htm>; szépirodalmi feldolgozás érzékletes leírásában pedig Carl THOMAS: Asztrálsík – Istenek világa. http://epa.oszk.hu/00200/00296/00005/pdf/EPA_00296_ujgalx_11.pdf, 56., jegyzet.

¹¹ Egyfelől, viszonylag egyszerű helyzetként, melyben a reagálásmód s egy megelőző csapás indokoltsága lehetett csupán kérdéses, emlékeztetek az 1988. március 6-i fegyveres akcióra, amikor a brit S[pecial]A[ir]S[ervice] egysége három I[rish]R[e]publican]A[rmy]/A[ctive]S[ervice]U[nit]-terroristát – látszat szerint sétáló civileket, történetesen egy benzinkút környékén – szabályosan kivégzett Gibráltárban, hírszerzési eredmények szerint tervezett, majd megkísérlendő támadásuk megelőzése gyanánt. Ld. http://en.wikipedia.org/wiki/Operation_Flavus & http://en.wikipedia.org/wiki/Death_on_the_Rock. Az Emberi Jogok Európai Bírósága általi megítélésére, melynek során az áldozati család jogszerűtlenségi kifogása elutasított, ld. *McCann and Others v United Kingdom* Series A, No 324, Application No 18984/91(1995) in <http://www.leeds.ac.uk/law/hamlyn/gibraltar.htm>. Másfelől, ma már felsejlő lehetőségként, mely a támadó ügyszólván bármiféle felismerhetőségét takarja, az elektronikus térben immár zajló háború említendő, mely a rendszerzavarástól az összeomlasztásig történő láthatatlan beavatkozást egyaránt magában foglalhatja. Ld. pl. <http://en.wikipedia.org/wiki/Cyberwarfare> és Johann-Christoph WOLTAG: Cyber Warfare. In: Rüdiger WOLFRUM (szerk.): *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*. Oxford, Oxford University Press, 2013. & <http://www.mpepil.com/>.

látásai aligha identifikálhatóan vagy utólag kinyomozhatóan befolyásolhatóvá, s ezzel külső manipulációnak kitétté válnak? avagy, végül, és egy nem álmodozó egyszerűséghez visszatérve, ha az elektronikai forradalom egyszerűen felülír bármiféle úgynevezett szerzői jogi korlátozást vagy megfontolást?

Mert meglepő, hogy milyen potenciált rejt magában a technika, ami önmagában pusztán instrumentumként szolgál, s ezért semlegesnek szoktuk tekinteni. Számomra megdöbbentő példa volt, amikor az első világháború idejére utaltan először olvashattam időbeli párhuzamról a földmégmunkáló erőgépek technológiai kifejlesztése és az iparszerűként tömegesedő genocídiumok tényszerű bekövetkezése között, vagyis arról, hogy a politikai indítékú, népiirtás célzatú embergyilkolászás ősi hajlandósága azzal válhatott csupán rémálomból s kísérletezgetésből véres valósággá, hogy földtológépeknek köszönhetően iparszerű méretekben lehetségessé vált tetszőleges halmazok tetszőleges átrendezése, azaz fizikális tömegmozgatással emberi testek eltüntetése vagy ilyesmire előkészítése.¹² Nem véletlen, hogy egy máig fölülíratlan történelemfilozófiai vízióban is nemcsak *A Nyugat alkonya*, de bármiféle emberszerű kultúra halála is a technológia önfejlődésének, a technika autotelikussá válásának számíttatik be.¹³

Végezetül – és nem utolsó sorban – térjünk vissza a jogi megközelítéshez: ki szabályoz majd ezekben a technológiai tudást feltételező ügyekben? Mert okkal feltételezhető, hogy ugyanúgy, mint ahogyan a poszt-pozitivizmust felvállaló úgynevezett társadalmi jogpozitivizmus máris úgynevezett interkulturális, sokszereplős, ráadásul multi-kriterialitású diskurzust érzékel a maholnap intézményesedő bírói eljárásban,¹⁴ ez, a technológiai novumok használatát illető döntés még keményebben és szükségesebben szaktudások konzíliuma lesz – olyasmi, ahol legfeljebb a megfogalmazási fegyelem s a koherencia-teszt biztosítása jut majd elvégzendő feladatul a jogásznak. Ugyanakkor félő, hogy a jogászai hivatásrend – amerikai jelenkori gyakorlatából világtrenddé szét-sugárzóan¹⁵ – nem elégszik majd meg egy efféle alárendelt szereppel, hanem

¹² Ld. pl. http://hu.wikipedia.org/wiki/örmény_népiirtás.

¹³ Oswald SPENGLER: *Gép és ember*. Egy új életfilozófia gondolatai. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1932. Ld. még Jóó Tibor: {Recenzió.} *Nyugat*, 1931/21. 485–487. & <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00524/16381.htm>.

¹⁴ Vö. VARGA Csaba: Az angol–amerikai és a kontinentális-francia jogi hagyományok találkozásának peremvidékén. Kanadai fejlemények és tapasztalatok. *Jogtudományi Közöny*, 2002/7–8. 309–322.

¹⁵ Vö. VARGA Csaba: Joguralom? Jogmánia? Ésszerűség és anarchia határmezsgyéjén Amerikában. *Valóság*, 2002/9. 1–10. & <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=326&lap=0>, valamint VARGA Csaba: Eszményből bálvány? A »joguralom« és csapdahelyzetei. (Gondolatok egy könyv ürügyén.) *Valóság*, 2016/2. 28–40.

ilyen-olyan hívószavakkal formáló beavatkozást fog kikövetelni magának, ami az ezután bekövetkező jogiasításokkal olyan *juridifikációt*, s ezzel a jogtól elnehezülés deformációjaként olyan *jurispathiát* hoz majd magával, amely az eredeti célokat, szolgálандó értékeket és eljárási utakat egyaránt a jogászkaszt és a jogászai szempont s érdekérvényesítés alá rendeli – pontosan úgy, ahogyan ez már az egészségügyi gyakorlatok és beavatkozások esetében, immár számos negatív hatást (egyebek közt felelősségelporladást s költségrobbanást, valamint merő terelő utak fő csapássá válását s ezzel az egykori, Isten előtti felelősségteliséget valló hivatásrendi éthosznak pusztá kockázatelemző kalkulációval felváltását) kifejtve világszerte megtörtént.¹⁶

3. A jogi jelenség lehetséges új dimenziói

Másfelől a technológiai megújulás innovációinak némelyike magának a jogi jelenségnek biztosít új dimenziót, így hallatlanul megtöbbszöröződő jelenlétet, a megjelenítésben rendezettség és központosítottság lehetőségét, és ezzel – kiemerítő mivoltában vagy mélységében eddig ismeretlen módon kibővülő – szabályozási technikákat.

Elég csak a jogobjektiválás és a jogismeret disztribúciója technológiájának néhány mérőöldkövére¹⁷ visszaemlékeznünk – mindössze néhány, fantasztikus aprólékosságú munkával kivésett diorit kőoszlop *Hammurabi* rendelkezéseivel egy hatalmas birodalomban; *Cicero* emlékezése arra, ahogyan a *Leges Duodecim Tabularum* [Tizenkét táblás törvény] szövegét gyermekkorában mindannyian tanversbe foglaltan memorizálták; a *Magna Carta* évenkénti másolati kifüggesztése Anglia minden templomkapuján és szószékről újrachir-detése minden év húsvétján; a *cahiers de doléance*, a francia felvilágosodás nyomán terjedő panaszfüzetek rohamos terjedése s ezzel az ország lassú, de következetes forradalmasítása füzetes nyomtatványainak immár piaci ponyvákön, tömegtermékként és tömegáron történő árusításával; a szovjet összszövetségi törvényhozási intézet (Moszkva) roppant cédulás katalógusrendszere egy erőtel-

¹⁶ Vö. VARGA Csaba: Jog, erkölcs, gazdaság. Autonómiák – független pályákon, avagy kölcsönösen egymás rendjéből épülve? In: RAFFAI Katalin (szerk.): *Placet experiri. Ünnepi tanulmányok Bánrévy Gábor 75. születésnapjára*. Budapest, [Print Trade], 2004. 338–348.

¹⁷ Többségükre ld. VARGA Csaba: Kodifikáció az ezredforduló perspektívájában. [Utószó a második kiadáshoz.] In: VARGA Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. Jav. és bőv. 2. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002. & <http://mek.oszk.hu/14200/14206/379-403>, illetőleg »...csak múltasunk törvény...«. Varga Csaba jogfilozófussal beszélget Mezei Károly. Budapest, Kairosz Kiadó, 2012.

jesen tagolt birodalom minden egyes jogforrásáról s azok bármely csekély napi változásáról, ugyanakkor jogi aktusban döntésként érvényesítve megállapítását, mikor s hol miféle rendelkezés volt adott területen éppen érvényben; végül az Ausztriában már évek óta megvalósult s ezáltal mindennemű papírformát nélkülöző *eGovernment*¹⁸ –, és máris eltűnődhetünk azon, hogy hová fejlődik majd jogunk? valóban közelesen elérhető teljességűvé lesz belső koherenciája? és pillanatról pillanatra uralhatóan, világszerte egyértelmű bármiféle változtatása? netalán olyan erővel, hogy egyszersem alkalmassá tétetik arra, hogy egyértelmű kizárólagossággal uralhassa a társadalmat? egybekapcsolva azzal is, hogy hagyományt, erkölcsöt, a mindenkori józan értelem parancsát vagy sugallatát kizárja megfontolásai köréből? akár úgy is, hogy valamiféle bázisnyelvre mint közvetítőre alapozottan, a belátható közeljövőben már egyenesen egy világjog igényével lépjen fel?

Nehéz megmondani, hogy a Dijoni Akadémia híres kérdésfeltevésére válaszoló Jean-Jacques Rousseau óta,¹⁹ nyilvánvaló emberi morális retardáltságunk közegében, az okozati láncolatból vajon a fegyverkezés és háborúskodás kíméletlensége, avagy az emberszerűségünkben mégis növekvő érzékenység teremtette-e voltaképpen meg az úgynevezett nemzetközi humanitárius jogot a büntetőjog speciális területéként. Mindenesetre látnunk kell: ahelyett, hogy egy elvont tényállásszerűsítettségében pozitív vagy negatív mintává tett magatartással mérnének össze valóságos tetteket, itt már katonai műveleteknek a taktikai tervezése és parancsnoki/beosztotti végrehajtása válik/válhat jogi megítélést indoklóvá, aminek során mindenekelőtt azokat a még majd csak maga az eljárás során és eredményeként feltárandó/rekonstruálandó szándékokat fogják békés nyugalomban töprengő katonajogászok patikamérlegre tenni, amelyek egyáltalán egy előjárói/alantasi felelősségkörben tudatosodtak és/vagy tudatosodhattak.

A jogobjektívalási s a jogismeret-disztribúciós technikák mint merő lehetőségek azonban korántsem kizárólagos meghatározók. Annál is kevésbé, mert a

¹⁸ *Digital Austria* úttöréseként ld. <http://www.digitales.oesterreich.gv.at/site/6506/default.aspx> és <http://www.egov.vic.gov.au/focus-on-countries/europe/countries-europe/austria/trends-and-issues-austria/e-government-austria.html> . Európai – s közte magyar – körképet ad http://en.wikipedia.org/wiki/EGovernment_in_Europe#Hungary .

¹⁹ Azon kérdésre, vajon a tudományok és a művészetek újjáépítése hozzájárult-e az erkölcsök pallérozásához – „Si le rétablissement des sciences et des arts a contribué à épurer les mœurs” (1750) –, csak azt tudta válaszolni, hogy „a tudományok és a művészetek haladása nem járult hozzá valódi boldogulásunkhoz, [...] megrontotta erkölcsünket, s az erkölcsök hanyatlása kárt tett az ízlés tisztaságában.” Ld. Jean-Jacques ROUSSEAU: *Értekezés és filozófiai levelek*. Budapest, Magyar Helikon, 1978. & [eredetiben] http://classiques.uqac.ca/classiques/Rousseau_jj/discours_sciences_arts/discours_sc_arts.htm.

jognak valós – társadalmi és személyes – dimenzióit elsődlegesen az határozza meg, hogy egyáltalán miféle szerep betöltésére szánatik a jog. Például, csupán szélsőséges lehetőséget említve: végső szónak a legfőbb szervezett hatalom által kényszerintézkedés lehetőségével támogatott kimondására, melynek az a legfőbb hivatása, hogy egy egyébként zajló folyamat össztársadalmilag beálló eredményét csupán mintegy szimbolikusan megerősítse; mint ahogyan ezt – optimális és kizárólagosan hatékony jogi szerepfelfogás gyanánt – a jogszociológia mindmáig tanítja? Avagy *Mädchen für alles* gyanánt, egy *demiurgosz* szerepkörében láttatva, azt próbálják meg belőle kicsiholni – és megjegyzendő, hogy mai hazai hagyománytalanító politikai voluntarizmusunkban, bármely erő is kormányoz, sajnos és hosszú távú ártalmunkra nincs szó erről, pedig a jogi teoretizálás utoljára a szocializmusban a jogi reform-pótlékok kierőszakolásakor még sikerrel utasította és szorította vissza ezen nemcsak hatékonyságot nélkülöző, de egyenesen önsorsrontó szubsztitútum használatát²⁰ –, hogy maga váljék (leginkább egymagában) a változás tényezőjévé, hajtómotorjává, tetszőlegesen alakítható kivitelezőjévé, avagy tényleges cselekvés hiányát leplező pótszerré?

Ez utóbbi dimenzióval, vagyis a jog szerepjátzásával párhuzamosan szokott alakulni annak kérdése, vajon miféle normatív közegben foglal egyáltalán helyet a jog. Annak a jog életét évezredek óta egészen a legutóbbi évtizedekig változatlanul átható organicitásában, melynek keretszabásában a közösség alapjául szolgáló (a) éthosz, (b) fokozatosan intézményesedő formákba is öltöztetett transzcendencia-élmény, (c) moralitás – amit legújabb korunktól (d) hivatásrököcs egészít még ki – utolsó fokon és szimbolikus erővel történő megerősítője csupán a jog? Avagy, a szociális normativitás egyetlen megmaradt küzdője és terep-szolgáltatója immár, mert a többit kikezdték, részérdekek mentén szét-szabdalták már az egyre inkább önmagát is felfaló liberalizáció nevében eljáró elit-csoportok?²¹ Továbbá, a jogállam és jogbiztonság nevében eljáró, a jog történelmi-társadalmi összetettségéből egyetlen elemet, az egyébként lehetséges és szükséges formalizmust fetiszizáló, jellegzetesen a ló túlsó oldalára lendülő balkanizált, nálunk alkotmánybírárságunktól a jogállamiság jelszava jegyében

²⁰ Vö. például csupán a jelen szerző tollából VARGA Csaba: Makroszociológiai jogelméletek. A jogászai világtól a jog társadalomelmélete felé. *Szociológia*, 1983/1–2. 53–78. és VARGA Csaba: A jog és korlátai. Antony Allott a hatékony jogi cselekvés hatáiról. *Állam- és Jogtudomány*, 1985/4. 796–810.

²¹ Vö. VARGA Csaba: Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái. In: Mezey Katalin (szerk.): *Sodródó emberiség. Tanulmányok Várkonyi Nándor: Az ötödik ember című művéről*. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2000. 61–93.

hamisan intézményesített jogfetisizálások?²² Hiszen formát öltésében a jog itt már taxatívva és kimerítővé [*exhaustive*] kell legyen, mert – szajkózza egyedül üdvöztítőként a jogállamiság jelszavának imamalma, pusztán a köz szolgálata iránt érdektelenül – az egyén érdekkörében kizárólag az ítéltető meg korlátként, amit formális jog állapít meg. Pedig jogérvényesítésnek nemcsak érvényesen, de egyszersmind olyan egyértelműséggel is kellene történnie, hogy alóla a vitatott helyzetnek a szabályozás szempontjából joghézagot képező esetleges mivolta immár semmiféle ügyvédekkel kivételessé (például az „erkölcstelen, de jogszerű” kizárólag a balkáni térségben gyakorlattá tett kifogásával) – de ezzel mégis elfogadandóvá – ne legyen tehető.

4. A jognak magának előrelátható alakmódosulásai

Harmadfelől, mivel az előbbieken csupán jelzett változási lehetőségek – akár magának az ember társas szerveződésének az alapjait, voltaképpen *modusait* s ezzel az egyirányú vagy kölcsönös befolyásolások ma még ismeretlen technológiáinak/kultúráinak lehetséges kialakítását s elterjedését érintik, akár az eddig egyetemesként felfogott morális princípiumaink mögött álló előfeltevéseinknek és az eddig a normalitás kifejeződéseként felfogott magatartási mintáinknak a lényeges megváltozását eredményezik – gyökeres *módosulásokat* eredményezhetnek a jogban.

²² Vö. akár csak a jelen szerző tollából VARGA Csaba: *Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések*. Budapest, [AKAPrint], 1998. & <http://mek.oszk.hu/14700/14759/>; VARGA Csaba: *Jogállami? átmenetünk?* Pomáz, Kráter, 2007. & <http://mek.oszk.hu/14800/14850> és VARGA Csaba: *Válaszúton – húsz év múltán. Viták jogunk alapjairól és céljairól*. Pomáz, Kráter, 2011. & <http://mek.oszk.hu/15100/15175>. E körben persze nemcsak visszatérő, de egyenesen előfeltételező alapkérdés, hogy mit is jelent voltaképpen az, amit szokásosan a 'jogállamiság', 'joguralom' követelményének mondunk. Mert mint bármi a társadalomban, ez is csak *hic et nunc*, konkrét, lokális, adott kihívásokra adott válaszok megtapasztalásában folyvást tovább fejlődő – alakuló – lehet. E válasz megadásához nyújtott számomra legtöbbet John Finnis akkori oxfordi természetjogász üzenete átalakuló térségünk számára még a kommunizmus alig összedőlte idején, miszerint a joguralom nem arra való, hogy kollektív öngyilkossági paktumként szolgáljon. E gondolat nyert aktuálpolitikai felhangot most az izraeli legfelsőbb bíróság elnökének, Asher Grunisnak ama kijelentésében, hogy "Human rights do not prescribe national suicide." *BBC News*, Middle East (2012. január 12.) <http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-16526469>, bővebben Michael MITCHELL: National Suicide. *Harvard International Review*, (2012. július 7.) <http://hir.harvard.edu/crafting-the-city/national-suicide>; a háttérre ld. még http://en.wikipedia.org/wiki/Citizenship_and_Entry_into_Israel_Law.

Mai, főként amerikai kutatások máris utalnak arra, hogy egyfelől a jövő a *civil society* egyértelműen növekvő szerepvállalásáé,²³ másfelől – átlátható közügyek körében mérve ilyen eredményeket – a véletlenszerű civil vélemény-reprezentáció (kellő szám esetén) körültekintőbbnek, megalapozottabbnak és felelősebbnek szokott bizonyulni, mint az úgynevezett szakértői vélemény. Már pedig egyaránt a jelenlegi információtechnikával élve, annak szervezési potenciálját felhasználva alkalmi és tartós polgárközösségek máris globális kiterjedést érhetnek el, miközben akár pillanatról pillanatra változó akcióra szintén buzdíthatók; s noha az általuk realizálható eredmény előreláthatósága jellegzetesen szórt, a statisztikai probabilitások szintjén mozogva, tömegében mégis a hatásuk bizonyosnak vehető.

Ma még ismeretlen befolyásolási technikák aligha láthatók előre. A lehetőségekről szólva mégis meggyőzőnek tetszhet annak újdonságára emlékeznünk, ahogyan színre lépett nem is olyan régen a *mass media*, és arra, hogy milyen totális és rendszerszerű hatást – a menekülés csatornáinak meglehetősen teljes gyakorlati elzárásával – tudott a tömegmanipuláció az alig magunk mögött hagyott utolsó évszázadnak mind diktatúráiban, mind pedig demokráciáiban – nem azonos módon, de úgyszólván azonos totalizáló hatással – elérni. Ugyancsak nem itt és most kellene kitalálnunk a normalitásról alkotott előfeltevéseink várható továbbalakulásának egyes szegmenseit. De elégséges talán arra gondolnunk, hogy személyiségképünket miként alakította a szervátültetés és a biotechnika eszköztára, vagy hogy a tömegveszély előidézésének merő technikai képessége milyen leegyszerűsítéseket s további bonyolításokat eredményezett a klasszikus személyes szabadságjogoknak az antiterrorista intézkedések szükségességétől előidézett, természetüket, határaikat s mélységüket egyként érintő újragondolásában.²⁴

Ami mindezek technikai mögöttesét illeti, a jog – mint intézményi igénye és fogalmi szükségessége szerint különálló jelenség – mindig saját rendszertani vázának a lehető őrzésével, tehát túlnyomórészt analogonok útján történő

²³ Vö. pl. Helmut ANHEIER – Marlies GLASIUS – Mary KALDOR (szerk.): *Globális Civil Társadalom*. I–II. kötet. Budapest, Typotex, 2004.

²⁴ „E kérdést élményszerűen megéltem Kanadában, a New York-i ikertornyok elpusztításának idején. BJARNE MELKEVIK barátommal a tévét néztem, percről percre figyelve az eseményeket, és rádöbbsentem: senki sem kérdez jogászt. Politikusaik és egyenruhásaik egyöntetűek voltak: *A nemzet védelme az elsődleges. Van tennivalónk? Tegyük meg! Lehet belőle probléma? Reméljük, hogy nem. De ha mégis, akkor majd hívjuk a jogászt. Mert először tüzet kell oltani, utána lesz majd idő járulékos gondok megoldására.* És ez nem jogi nihilizmus, hanem mesterséges civilizációtól még meg nem rontott egészséges emberi ösztön. A mi hozzáállásunk viszont neofita túlbuzgók önsors-rontása.” »...csak múlásunk törvény...« i. m. 128–129.

értelmezések/kiterjesztések útján fejlődik (mint ahogy ezt eltulajdonítása büntethetőségének biztosítása érdekében egykor az áram ingó dologként való besorolása és megítélése példázta). A tudományos-technikai forradalom ma természettudományban, orvoslásban egyaránt elemi összetevőkkel operál; képessé teszi magát szerves reprodukzív folyamatokba történő alakító beavatkozásra; az információt szabad halmazként szét tudja szórni az elektronikus tér világ-mindenségében; pusztán projekcionáltan virtuális valóságokat hozhat és hoz létre (egyébként nyomasztó változatosságban s tömegességben) pénzügyben, gazdasági szervezésben, jog általi uralomban egyaránt; s míg egy évszázada már az ember tömeges pusztítása brutális dimenzióit tette lehetővé erőgépi forradalmával, ma elvileg a bolygónkon zajló élet ellehetetlenítésére is képes. Emberi akarat és képesség – persze – szintén szükséges ehhez; de tudatában kell lennünk annak, hogy struktúráival, absztrakt fogalmiságban megvont kereteinek változó konkrét kitöltésével a jog biztosít minderre lehetőséget. Akkor pedig, amikor bármely ilyen vagy más folyamat, avagy következmény problémássá lesz, erre választolva a jog tudja felépíteni a befolyásolás, korlátozás vagy tiltás csatornáit.²⁵

5. Paradigmaváltás jogfelfogásunkban

Ám ha az előbb jelzett hármas irányú vizsgálódás lehetőségeit a fentiekkel egységben végiggondoljuk, egy *negyedfelőli* elemzés igénye szintén feltárulkozik. Hiszen ha előbbi megfontolásaink elméleti tükrözésén/feldolgozásán végigtekintünk, úgy ma, egy immár láthatóvá váló *felfogásbeli paradigmaváltás* tükrében érzékelnünk kell, hogy mindeddig, a folyamatok láncolatába egyedi (és következményeiben egyedileg követhető) hatásként beépülten, szabályozásával a jog már fizikai világunk *kopernikuszi–newtoni* megfogalmazása előtt évezredekkel is egy kvázi-kauzális világkép kimunkálásán bábáskodott. Egyedi szereplők, egyedi energiaátadások, egyedi hatások – csupán a megfigyelő készségétől függően, vajon hézagtalanul végig tudja-e követni megfigyelése tárgyának szintén egyedi, megtett útját. Ezzel szemben ma már fizikai világképünkben is másképp szemlélődünk. A termodinamika, az elemi részecskék kora óta statisztikai tömegességében látjuk a világot, ahol erőbehatalások ilyen vagy olyan metszetében probabilitások kombinációja ad gyakorlatilag biztos

²⁵ VARGA Csaba: A bírói döntéshozatal »fekete doboza« és a joguralom – az európai egységesülés s a globalizáció távlatában. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2009/1–2. 96–117.

eredményt, ráadásul többnyire olyan folyamatok eredőjeként, amelyek önnön működésük koordinátáit (törvényszerűségeit) is maga a folyamat zajlása során maguk hozzák egyedileg létre. És elmondhatjuk, hogy a jogszemlélet jelenkori teoretikus forradalma, vagyis közvetlen befolyásolás helyett a szórtság közegeiben statisztikai probabilitásokkal, s pozitív és/vagy negatív ösztönzésekkel ezen belül élő – vagyis közvetetten, célját a hatásmechanizmusokba történő beépüléssel elérő – mai gondolkodásmódja pedig korszakváltó szimultaneitásban hol megelőzte, hol követte a természettudományos világkép ezen – rendszer-szemléletében az *autopoiesis* gondolatát kitermelő – mikrofizikai forradalmát.²⁶

Ráadásul mindez egyszersmind azt is jelenti, hogy az *order out of chaos* eszméje a XIX. században még teologikusan és szcientifikusan egyaránt gondolhatatlan volt, ellenben a XX. századi természettudományos világkép már ennek lassú érlelődéssel formálódó változataira épült. Az Európai Unió XXI. századi jogvalósága pedig pontosan a jogi válaszok mint merőben ajzószer²⁷ tömegességére építve ennek az emberiség történetében mindeddig jószerével hallatlan sikerét tudta létrehozni.²⁸

Ezen állítás szerint a klasszikus jogpozitivizmus az egyedi alanyra és/vagy eseményre való koncentrálással és az egyediben rejlő vagy annak tulajdonított teleologikummal a klasszikus fizikai világképnek felelt meg, míg az antropológia, szociológia, jogtudomány elméleti víziójának (háttérének és fordulatának) a XIX–XX. század fordulója óta szintén bekövetkező paradigmatisztikus változásából létrejövő, a „káoszból előálló rend” képének megfelelő társadalmi *ordo*-vízió immár a mikrofizikai összetettségéből az univerzumra történő általánosítással is következtetett, mai és korszerűnek tartott világképünkkel áll párhuzamban. Ha visszagondolunk akár saját ifjabb korunk tudományódszertani üzeneteire, amik az újkantianizmus jegyében a végsőként elfogadandó alkotóelemek és megközelítésbeli módszerek tekintetében egyaránt egyetlen választást, a „módszertani tisztaság” követelményét írták elő, úgy egyenesen botrányosnak – avagy, egy másik paradigmatisztikumba immár megtörtént átmenet jegyének

²⁶ Vö. VARGA (2004) i. m.

²⁷ Gunther TEUBNER: Legal Irritants. Good Faith in British Law or How Unifying Law Ends up in New Divergences. *The Modern Law Review*, vol. 61. (1998) 11–32., különösen 12. idézi e szóképzetet [*irritant*] annak bizonyítására, hogy a jogban egy bárhonnan átvett fogalmiság rendszeren belül, de rendszerzavaróként kezd el működni, míg a rendszer önmozgása – hacsak ki nem löki – ilyen vagy olyan funkcióban saját mozgásfolyamatába bele nem kényszeríti, végső soron ezzé vagy azzá integrálva azt. Összefüggéseit tárgyalja VARGA Csaba: Jogkölesznzés egy globalizálódó világban. *Társadalomkutatás*, 2006/1. 33–60.

²⁸ VARGA Csaba: *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában. (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben.)* Budapest, Szent István Társulat, 2009. & <http://mek.oszk.hu/15100/15173>.

– tekinthetjük, hogy mai jogvilágunk az Európai Unió kebelében immár két teljességgel elütő, előfeltevéseiben s módszertani princípiumaiban úgyszintén szembenállónak tetsző jogi berendezkedésre épül: a nemzeti (domesztikus) jogok a klasszikus pozitívizmuson (és ilyen-olyan finom és lassú meghaladási kísérletein) alapulnak, míg maga az európajog a kétpólusúvá telepített sokszereplős, és véget legfeljebb csupán analitikus módon kimutathatóan érő *challenge/response*-típusú játékon vagy dialóguson – avagy, pontosabban, hatásmechanizmusok nagyszervezetbeli önkéntes indításán, majd egy interakciót folyvást megvalósító dinamikus összműködésen, ami eredményt mindenkor csak statisztikai probabilitás szerint, pillanatnyilag megvonható végeredményként mutat fel.²⁹ És miközben ellentmondásosságát ez maga rejti el, mégis működik, sőt világtörténetünk szervezéselméletileg egyik legnagyobb sikerét eddig pontosan ez hozta létre.

Nem véletlen, hogy az immár tizenhatodik nemzetközi szimpóziumát rendező bécsi egyetemi joginformatikai központ számos igazán fontos és érdemi részkérdés mellett éppen a *Science Fiction & Utopia* témájának szenteli egyik szekcióját úgyszintén.³⁰ Aldous Huxley *Brave New World*-fikciója (1931) óta³¹ a világ maga is változott; ám azóta az is kiderült, hogy sem a *Darkness at Noon* Arthur Koestlerének szörnyű múlt-víziója,³² sem George Orwell eszközühasága ellenére még totalitáriusabb, *Animal Farm*ba öltöztetett jövő-víziója éppen nem volt elmúlt, jelen s jövőnkben máris kitapinthatóan várható még szörnyűbb tényektől elrugaszkodott.³³

²⁹ Hiszen központi ágencia információt bocsát ki, domesztikus agenciák erre reagálnak, ennek reakciójaként/megvitatásaként/retorziójaként megítélésére bármely ágencia helyi vagy központi rekonsziderációt kezdeményezhet, amelynek eredménye ismét csak egy központi ágencia információkibocsátása lesz, amivel a folyamat akár végtelenül zajlhat tovább és újra csak tovább, melyen a voltaképpeni teljesítmény immár nem is feltétlenül a végül esetleg meghozott döntés és annak jogereje, hanem egyre inkább az akár végtelenített folyamat diszciplináló hatása.

³⁰ <http://www.univie.ac.at/RI/IRIS2013/>.

³¹ http://en.wikipedia.org/wiki/Brave_New_World; magyar fordításában Aldous HUXLEY: *Szép új világ*. [Budapest], Pantheon, 1934.

³² http://en.wikipedia.org/wiki/Darkness_at_Noon; magyar fordításában Arthur KOESTLER: *Sötétség délben. Regény*. Budapest, Európa, 1988.

³³ http://en.wikipedia.org/wiki/Animal_Farm; magyar fordításában George ORWELL: *Állatfarm. Tündérmese*. Budapest, Európa, 1989.

6. A ma körképe

Változatlanul a jog technikalitásának sokirányúságát érzékeltetve, úgyszólván megdöbbenő – pedig ez csupán tudatformáink, érvelési módjaink, gondolkodásunk ontológiai megközelítése primátusának és autopoietikus funkcionálásának egyik jellegzetes (ám önmagában semleges) jegye –, hogy a jog levezetési [*Ableitung*] igénye és lehetősége az igazolási láncolat mindenkori végpontjain voltaképpen teljes fordulatokat, hátraarcokat (*volte-face*, az olasz *voltafaccia* és a portugál *volte face* kifejezéséből) is eltűr, sőt rezzenéstelenül kiszolgál. Hiszen sokszoros analogikus kiterjesztéssel az Európai Unióban zajló ellentétes irányú küzdelmek s maga a merőben gazdaságiból politikai ténylegességgé váló globalizmus egyaránt levezethető – sőt, sokak számára igazolható is – akár a római jogból nyert formulák alapján. Amiként Aquinói Szent Tamás teológiájának társadalombölcseleti vonatkozásrendszere a tulajdon végső közösségisével³⁴ csakúgy, mint a kapitalizmusra adott marxi szocialista, vagy az imperializmus kontinentális megélésére kikínlódott nemzetiszocialista válasz a maga strukturálisan hasonlítható gondolkodásával szintén értelmezhető a romanista klasszikus hagyaték újraértelmezési kísérleteként egyaránt.

Jogunk mai s a közeljövőben várható megújulásai feltehetően hasonlóképpen szociális létezésünk előfeltételeinek a mindenkori felfogása függvényeként haladnak majd. Prognosztizálható, hogy ebben az egyén választási szabadsága lehető további megőrzésének a kívánalma fog találkozni (s feszültségeken/ütközéseken keresztül valamiféle majdani kompromisszumra érlelődni) a közösségi lét kereteinek a fenntartása – a minden társadalmi rendben a végső alapként szolgáló *integratio* – prioritásával. Ám kérdéses, hogy jogunk mai alapelvei idővel nem fognak-e ugyanúgy súlyban, érdemben és feltétlenségben átalakulni, mint történetesen az eltérő korok ma szívesen elfelejtett erénytaiban követett prioritások, ahol ma gyakran (ha nem is igazolt, de csendes rezignáltságú) csodálkozással vegyes tisztelettel emlékezünk csupán elmúlt idők eszményeire, fáradozásaira, s az előbbieken kikínlódott eredményeikre.

‘Természetjog’, ‘alkotmányosság’, ‘emberi jogok’, ‘joguralom’ – a jog eszköztárának részeként ezek is instrumentálisan vetítettnek ki önmagukban megállónak tetsző szuverén követelményekként, különösen felerősítve a jogi specifikumoktól immár elszabaduló politikai közbeszédben; valójában azonban ezek sem jelentenek/jelenthetnek kivételt az ontologikus főszabály alól. Hiszen

³⁴ Alexander HORVÁTH: *Eigentumsrecht nach dem hl. Thomas von Aquin*. Graz, Ulrich Moser, 1929.; nyomaiban még HORVÁTH Sándor: *A természetjogról*. (Szerk. VARGA Csaba) Budapest, Szent István Társulat, 2012.

eleve ezek sem lehetnek mások, mint kétirányú eszközök az oldás és a kötés szakadatlanul új feltételek közt folyvást megújuló egyidejű folyamatában. Azaz: nem többek – hiszen nem is lehetnek többek –, mint merő közvetítések, amelyek értéke szubsztanciális értékhordozásuktól, vagyis az általuk közvetített konkrét – végső, mert megalapozó – értéktől függ.³⁵

Összegezve tehát, jogtörténetünk közel tízezer évének az ismeretében sem vagyunk abban a helyzetben, hogy mánk és közeljövőnk tekintetében akár bármiféle technikailag robbanásszerű fejlemény bekövetkeztét, akár mélyreható átalakulások felgyorsulását prognosztizálhassuk; váratlan újragondolási kényszerrel azonban minden pillanatban számolnunk kell.³⁶ Jelenkori világunk politikai/pénzügyi/gazdasági szervezése körüli válságérzetek mintájára csakis a koordináták lényeges változását rögzíthetjük: míg előd-időkben (akár még csak néhány évtizeddel ezelőtt) jövőképünk a jelen, tehát a jelenben a jelenig kialakult eszmék, formák, kísérletek, útcapások extrapolációjából, időbeli kivetítéséből, tehát akkumulatív hangsúlyáthelyeződésekből adódott, ma még az irányok is bizonytalanok, és semmiféle axiomatikus megnyugtató biztonság a kiinduláshoz sem adott. Vagyis kizárólag még elvégzendő cselekvésekből fog kialakulni a jövőnk. Ebből pedig fokozott felelősségünk adódik, valamint a tudományra háruló teher, hogy alternatívákon tűnődjünk. És akkor, *hic et nunc* adott helyzetben értékelhetjük immár csupán, hogy mindabból, amit emberiségként évezredek során megtanultunk – kivívtunk és elsajátítottunk –, mit és miként hasznosíthatunk.

³⁵ VARGA Csaba: Buts et moyens en droit. In: Aldo LOIODICE – Massimo VARI (szerk.): *Giovanni Paolo I. I Le vie della giustizia. Itinerari per il terzo millennio. (Omaggio dei giuristi a Sua Santità nel XXV anno di pontificato.)* Roma, Bardi Editore – Libreria Editrice Vaticana, 2003. 71–75., bővített változatban VARGA Csaba: Célok és eszközök a jogban. In: ANDRÁSSY György – VISEGRÁDY Antal (szerk.): *Közjogi intézmények a XXI. században. Jog és jogászok a XXI. század küszöbén. (Nemzetközi konferencia, Pécs, 2003. október 16.) Jogfilozófiai és politikatudományi szekció.* Pécs, [Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara], 2004. 145–156. & <http://www.thomasinternational.org/hu/projects/step/conferences/20050712budapest/vargal.htm>.

³⁶ Orbán Viktorról elhangzott problematizálás, mely a Hermina Szalon meghívásos zártságú körében, a fennálló és a várható helyzetek miniszterelnöki értékelésén hangzott el 2012. november 30-án.

JOGDOGMATIKA

avagy jus, jurisprudentia és társai – tudományelméleti nézőpontból

1. Jog és jogdogmatika

A jogdogmatika önmagában nem tudomány – nem diszciplína tehát, sem akadémiai, sem felsőoktatási értelemben –, hanem törekvés, „műfaj”, ennek eredménye, terméke, kifejeződése.

Aligha mondhatunk többet a jog lehetséges megjelenési formáiról, mint amit nemrég két évtizede elhunyt Jerzy Wróblewski barátunk szintén jogászprofesszor atyja még bő fél évszázaddal ezelőtt a jogi nyelv megnyilatkozásainak elképzelhető változatairól mondott. Eszerint előttünk állhat egyfelől a *jog*, másfelől a *joggyakorlat*, s közbensőként még egyrésről a *jogdogmatika*, másrésről a *jogtudomány*.¹ Másként szólva tehát, egyfelől a *law in books*, vagyis a tételezett joganyag, mint pusztán kíváncsiság, azaz normatív tételezettségéből eredő normativitás, másfelől pedig a *law in action*, vagyis az előbbinek tényleges döntésekben történő leszámítolása, lecsapódása, társadalmi értéke és valószínű szociális rendező erővé formálódása, mint a kíváncsiság ténnyé válása, azaz valószínűség is, miközben egyszersmind olyan normativitás, amely valamiféle tételezés faktummá konkretizáltsága folytán származékosan maga is normatív hatást gyakorol. A jog birodalmán belül közöttük és – logikai értelemben – felettük nincsen más, mint az ezekről szóló beszéd, vagyis az előbbieket feldolgozó diskurzus, amihez tárgyul szolgál, és ami egy rendszertanilag magasabb szinten újraképezve ezekből mint tárgy-rendszerekből meta-rendszert formál. E diskurzus voltaképpen célja pontosan a *meta-rendszer*: megismerni és felépíteni – a *dogmatikai* feldolgozásban – a jog hatósági megjelenéseinek nominális formája mögött meghúzódhatni vélte, mert nyelvi-logikai elemzési eszközökkel

¹ Bronisław WRÓBLEWSKI: *Język prawny i prawniczy*. Kraków, 1948.

megkonstruálható és összefüggő rendszerre építhető tartalmat, illetőleg – a tudományos elméletalkotásban – a jog hatósági megjelenéseiből mint pusztán fenomenális, tehát empirikusan is megtapasztalható tényekből kiolvasható, mert társadalomtudományilag rekonstruálható ún. lényegösszefüggéseket.

Fontos látnunk ebben a körben, hogy itt a jog és a joggyakorlat egymást kiegészítő, vagy éppen egymással versengő összetevőkként jelennek meg, hiszen csakis elemzési érdekből, legfeljebb egy egymással kontrasztált részvizsgálódás síkján lehetne releváns történetesen a jognak joggyakorlat nélküli tanulmányozása (pl. a joggyakorlatnak a tételes jog kritériuma tükrében megítélt értékelése végett, avagy egy kizárólag a tételes jogra épülő dogmatika kialakíthatása je-gyében). Egyébként pedig mindig egységként és egységben tűzetnek szemügy-re, hiszen két dogmatika – írott jogi és juriszprudenciális – leginkább csupán egyenesen értelmetlen lehetne, s elválasztottságukból értelmes jogtudomány sem épülhetne fel.

Ilyen módon a jogdogmatika önmagában nem tudomány. *Gyakorlati cse-lekvés* maga is: azon *praxis* része, meghosszabbítása, kiteljesítése, amely a világon csaknem egyedülien s magában állóan – mesterségesen – a jogiságot [*jus*] tételezettségre [*lex*] visszavezetve az éppen adott szövegszerűsítettséget a jog megtestesüléseként, tehát minden továbblépés, továbbgondolás, azaz reflexív gondolati művelet kiindulópontjaként fogja fel. Ha és amennyiben e szövegszerűség, vagyis szöveggént megformálás (habár kizárólagosan jogkép-ző erejű, mégis) esendő s véletlenszerű természete okán az európai újkor tudós jogásza, aki egyre inkább ilyen szövegek összefüggő hatalmas halmazaként, mert növekvően törvényhozási termékként, tehát eleve szabályhalmazok szövegekként generáltan látja már a jogot, az ilyen szövegek nyelvi-logikai vég-giggondolásába, rendszerszerű újraértelmezésébe – s ezzel együtt óhatatlanul kritikai felülvizsgálatába, benne foglalt előfeltevéseinek tüzetesítésébe, lap-pangó ellentmondásainak kiküszöbölésébe, nyilvánvaló hiányainak pótlásába, terminusainak s fogalmainak egy egységes logika mentén végiggondolt jelen-tésadásába, majd mindezek végső eredményeként mindebből egy összefüggő logikai rendszer kicsiszolásába – kezd, *a jogképzés művében* vállal kiegészítő, pontosabban *kiteljesítő szerepet*. Olyasmit végezve el, amit természetszerűleg a jogalkotó is elvégezhetett volna (hiszen egy ilyen bevezetésre irányuló igény már a XV. század európai jogszokás-összeírásaiban csakúgy, mint a Werbőczy *Tripartitum*ához hasonló kompilatív vállalkozásokban megjelent, hogy majd a *Code civil*től induló nagy kodifikációs munkálatokban nyerje el máig meg-haladatlanul tökéletes formáját); mindez azonban nem tette s nem is teheti feleslegessé mindennek utólagos, a gyakorlati alkalmazás visszacsatolásait s

finomításait is immár ennek saját rendszerébe beleépítő, sőt, éppen a körülmények s a gyakorlat folytonos alakulása folytán megújulóan ismétlődő elvégzését a praxis olyan igényes művelői által, akik ugyanakkor – hiszen logikailag nem szükségképpen az adott (mert elvileg alternatív, bizonyos optimalitású csupán minden ilyen) kísérlet – *szerzői műként* vállalják e dogmatikai rendszerépítést.

A legtöbb nagy működő rendszerünket (gyárainkat, hídjainkat, vízierőműveinket csakúgy, mint számítógépes készségeinket) tudós professzorok tervezték, mégsem tudomány ilyen produktumuk, legfeljebb tudomány és sokféle más emberi belátás, sokirányú emberi képességek bizonyos eredményeinek tisztán gyakorlati célú felhasználása. Nem „megismer” a dogmatika, hanem igényesebb, nyelvi-logikailag rendezett, tehát *magasabb rendű formát ad* egy tartalmat egyébként adott véletlenszerű megjelenésében megtestesítő formai megnyilatkozásnak. Következésképpen nem is verifikálhat vagy falszifikálhat a dogmatika. Be kell laknunk tereinket, tisztogatnunk kell dolgainkat, s jó érzékre és gyakorlatiasságra is vall, ha valaminő elv szerint rendbe rakjuk gyöngyeinket és gombjainkat. Sőt, míg serénykedünk, mind e közben mély belátásaink is támadhatnak; mindezzel azonban – akár akkor, akár visszatekintésünk során megállapíthatóan – nem a tudást vittük előbbre, hanem tárgyaink esetlegességén, használhatóságán javítottunk a rendrakással valamelyest.

A dogmatika tehát az egyébként geometrikus ihletésű pozitivistikus jogeszmény irányában a jog merő tételezésén túl tett gyakorlati lépés, mely minden megkísérelt formájában pontosan annyira *kontingens* marad, mint amennyire az alapjául szolgáló jogtételezés volt. Egyre feszebb lehet, de oly szükségképpen levonható feszességet, összefüggést, kölcsönösséget, rendszert kiteljesítő koherenciát elvileg nem érhet el, mint amely már kizárná más (re)konstrukció lehetőségét.² Mihelyst e belső rendszerépítő tisztázás kellő mélységet elér, további bontást igényelhet, mely megjelenhet akár egyfelől az egész jogrendszer szintjén, másfelől jogági tagoltságban is. De emlékeznünk érdemes arra, hogy mihelyst egy azonos szakmai specifikáció által átfogott jogági szintről a fokozottabban véletlenszerű, annak halmazait átfogó jogrendszeri szintre emelkedünk, annál kevésbé találkozhatunk azzal a rendszer-igényes önfegyellemmel, ami alacsonyabb szinteken még jellemző lehetett, s így egyre kevésbé marad túl

² A jogi axiomatizmus lényegi korlátainak természetére ld. VARGA Csaba: A kódex mint rendszer. (A kódex rendszer-jellege és rendszerkénti felfogásának lehetetlensége.) *Állam- és Jogtudomány*, 1973/2. 268–299.

sok anyagunk egy jogrendszeri szintű rendszeres és átfogó fogalmi kiművelés számára.³

2. A jog és rendszerként történő gondolati újraképzése

Amikor tehát meglévő, szemantikailag és logikailag kezelendő nyelvi anyagot egy jogi rendszertan értelmében fogalmiasítunk, végső soron véletlenszerű, jobb híján történő kifejezés gyanánt használt szóból/szavakból rendszertani *locus*(oka)t alkotunk. A rendszertani helyek ilyen képzése azonban maga is lehetségesen állandó mozgásban van, hiszen egy bizonyos belső dinamikától, fluktuációtól is függ, hogy miből milyen szinten lesz választó-, vagyis rendszertani helyet kijelölő elem; és az, hogy mi miként szolgál, végül is mindig a teljes rendszerben mutatkozik meg (így pl. akár abban, hogy azonos szó-előfordulás eltérő jogágakban vagy szabályozási csoportokban vajon *de lege lata* mit is jelent).⁴ Ugyanígy a teljes rendszer jelenik meg a fogalmi bontások, osztályozások, kategorizálások, hierarchizálások, avagy következményül és előzményül történő levezetések eredményeként is. Mert nem egyszerűen arról van szó, hogy *szavakból fogalmak* lesznek⁵ és ezek tovább logizáltatnak, hanem végső soron arról, hogy mindezekből s mindezekre – akár kimondatlanul is – egy meta-rendszer épül. Ráadásul olyan meta-rendszer, amelyről korábban már láttuk, hogy minél feszesebb, annál kontingensebb; vagyis akár egy adott és változatlan tételezés alapján más és másként végrehajtott s létrehozott is lehetne.

³ Csupán távoli hasonlatként említhető, hogy a *unified science* bővületében az egyes tudományágakban (fizika, kémia, biológia stb.) még elérni vélt axiomatikus megalapozás és levezethetőség-igény megismétlésének megkísérlése egy vélt *végső fundamentálás* reményében a tudományági paradigmák közös nevezőre hozatala síkján már csalatkozásba torkollott, hiszen maga az emberi tudomány esendő emberi megnyilatkozásában kontingensnek bizonyult. Hasonlóképpen elvileg megkísérelhető az egyes művészeti ágakon belüli korszakok stíluseszmenyeinek dogmatikai összegzése, ami viszont már esetleg eltérő stílusok s még inkább eltérő ágú művészeti önkifejezések általánosságában értelmeseen már csak kevéssé folytatható. Első, klasszikus összefoglalásában ld. Otto NEURATH – Rudolf CARNAP – Charles W. MORRIS (főszerk.): *International Encyclopedia of Unified Science*. Chicago, University of Chicago Press, 1938–.

⁴ Vö. VARGA Csaba: A jog belső szerkezete. *Állam- és Jogtudomány*, 2004/1–2. 39–49.

⁵ Ezt kíséreltem meg bemutatni már a 'szabály' fogalmának nyugati jogi közössége és a 'norma' fogalmának kontinentális specifikussága állításában is. Vö. VARGA Csaba: Szabály és/vagy norma. Avagy a jog fogalmiasíthatósága és logizálhatósága. In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Regula iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben. (A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2003. szeptember 26–27-én rendezett konferencia anyaga.)* Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004. 23–30.

A jog, mint „nyelvi anyag” a maga mindenkor éppen adott formájában egyfelől, és a dogmatika, mint ennek egy „jogi rendszertan” köpönyegébe átöltöztetése másfelől, nos, ezek nyilvánvalóan leegyszerűsített kifejezést képeznek, amennyiben valamiféle lét-vízió két pólusán képzelgetnek el. Valójában viszont – s ez mélyen igaz – egy állandósult ellentétes hullámmozgásban foglalnak helyet. Mihelyt van „jog”, első megértéséből már valamiféle „dogmatika” csírája jön létre; s mihelyt e megértés már „dogmatikailag” formált, első gyakorlati alkalmazásában, tehát első rajta (is) nyugvó döntésében ez máris egy gazdagabb „jogiság” létrejöttében bábáskodott. Vagyis a fejlettségnek vagy fejletlenségnek bármekkora szintjét mutassa is az adott jog, ugyanezen szinten e jog az imént mondott (s hasonló szintű) dogmatikától már *kölcsönösen előfeltételezett*. Alternativitás, preferenciák szerinti választás, különféle eltérő fogalmiasítások és technikai eljárásmódok potenciáljából mindig vagy valamelyik egyikhez vagy valamelyik másikhoz történő folyamodás mozzanata a szóban forgó dogmatikai változat kontingenciáját növeli, miközben a jogra irányuló jogpolitika vagy a jogban kifejeződő társadalmi rend-eszmény tágasabb közegében mindez a dogmatika rendszerszerű (mind jogrendszeri, mind társadalmi) beágyazódását is egy, az előzőeknél még magasabb szinten újratételezi. Mégis, a jog és a dogmatika között megnyilvánuló előbb említett hullámmozgás nemcsak állandóan relativizálja a jogot a dogmatikához s a dogmatikát a joghoz képest, de egyszersmind azt is meggátolja, hogy bármiféle olyan statikus állapot alakuljon ki, amelyben értelmes módon még egyáltalán szisztematikus konstanciáról, mint rögzült állandóságról, avagy nyelvi vagy logikai azonos értékűségről még beszélhetnénk. Mindig csak az éppen fennállónak éppen fennálló *szisztemicitásáról* vagy logikai feszezettségéről lehet tehát szó, amelyben a rendszerteremtés meghatározó és mellékpályái egyaránt – akár nyelvi, akár logikai összefüggésről (levezetésről vagy kapcsolatba hozatalról) legyen is szó – elvben újrarendeztethetnek az egykori művelői sor „tetején” és „alján” végbemenő tényleges (joggyakorlati vagy teoretikus erejű) bármiféle változás eredményeként. A dogmatikájában normásított szabályanyagú, vagyis normák összefüggő halmazaként újraállított kontinentális jog így bármennyire is eloldozta magát a klasszikus angolszász jogfelfogásban továbbfejlesztett klasszikus római jogi hagyománytól, ugyanúgy, ahogyan minden egyes új élethelyzet a jog válaszána bírói megítélésében [“*by declaring what the law is and what has ever been*”] a rendelkezésre álló döntési hagyományból levonható üzenet új értékelését eredményezheti a „megkülönböztetés módszere” [*method of distinguishing*] révén az angolszász precedensjogban, nos, ugyanígy bármiféle új kihívás vagy új módon adottan született joggyakorlati (vagy arra

hatást gyakorló teoretikus erejű) válasz dogmatikai átrendeződést idézhet elő a kontinentális jog körében is.

Mindebből adódik, hogy a dogmatika egyfelől (s ilyen módon egyszersmind azt is elmondhatjuk: azért és addig marad a dogmatika dogmatika, mert) a *teljesség* ígézetét hordozza, másfelől viszont mindig átmeneti, mert mindenkor *csupán alakuló*. Akár abból vezetjük le létét, hogy „cselekvésbe torkolló döntést kell hoznunk, s döntéseinkben nem támaszkodhatunk bizonyosságra”,⁶ akár a jogot tételező s így egyben meg is testesítő normatív forma esetlegességét, s ezzel esendőségét és véletlenszerűségét elismerve, kizárólagos jogmegtestesítő jellege folytán mégis egyszersmind teljes és befejezett – tehát axiomatikusan számunkra mintegy adott, mert így tételezett – rendszerszerűséget tulajdonítunk neki, mely ugyanakkor kibontást, tisztázást, explicitté tételt igényel,⁷ nos, ez a kettősség kiirthatatlanul jelen marad. Bármennyire eszmeileg átítatott legyen is építkezése, mégis adott kihívásokra válaszoltan legalábbis (valós vagy elgondolt) esetscsoportokban nyilatkozik meg – így hát valójában ez is, miként az angol jog, *exemplifikative*, tehát *nem eleve kimerítő* ígénnel történik. (Emberi esendőségünk, mindennapi gyakorlataink jobb híján esztétikainak nevezhető, biztonság-pótlék szerepet játszó kikerekítése magyarázhatja csupán, hogy amíg éppen cselekszünk, teljesnek – kiteljesítettnek – gondoljuk, noha teljessége pusztán adott: nem más, mint csupán addig kialakult elképzelésünknek, a normalitásról, az előfordulhatóról s így szabályozást érdemlőről alkotott benyomásainknak a függvénye.⁸) Másként szólva, egyúttal nyitott szövedékű

⁶ SZABÓ Miklós: *Ars Iuris. A jogdogmatika alapjai*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2005. 18.

⁷ S ez a lényege a „láthatatlan alkotmány” doktrínájának: egy megfogalmazatlan dogmatikát posztulál, mint ami ugyanezen állásfoglalás jegyében eleve a tételes alkotmányi szöveg felett lebeg, s amiből így az Alkotmánybíróság építkezik, amikor elégséges normatív alapozás nélkül (vagyis kifejezett alkotmányi rendelkezés híján) ítélezik. Ld. VARGA Csaba: Jogmegújítás alkotmánybíráskodás útján? In: HAJAS Barnabás – SCHANDA Balázs (szerk.): *Formatori iuris publici. Studia in honorem Geisae Kilényi septuagenarii. / Ünnepi kötet Kilényi Géza professzor hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Szent István Társulat, 2006. 525–546. A „láthatatlan alkotmány” doktrínája így retrospektív igazolási pótlék, nem pedig az alkotmánybíráskodás előrehaladásából adódó prospektív termék; ezért is halt el, mihelyst az Alkotmánybíróság az alapító elnöki ambíciók hátrahagyásával felhagyott azzal, hogy látens, de aktív és felhatalmazatlan alkotmányozásban lássa fő szerepét. Ilyen módon az egyik legutóbbi monografikus megállapítás, miszerint e „láthatatlan alkotmány” is „a jogforrási hierarchia” része lenne, mint „az Alkotmány egy lehetséges (és mivel az AB által vallott: kötelező) értelmezése” – Jakab András: *A magyar jogrendszer szerkezete*. [PhD értekezés.] Miskolc, 2005. 99–100. & http://www.uni-miskolc.hu/~wwwdeak/dolg_ja.pdf –, erről a fogalmi síkról tekintve eleve félrevezető, miközben a disszertáció szöveg- és elméletépítő kontextusában helyes, mert védhető következtetés.

⁸ A „jog és irodalom” művelésének módszertani előfutára, az amerikai James Boyde WHITE: *The Legal Imagination. Studies in the Nature of Legal Thought and Expression*. Boston–Toronto,

is, hiszen – mint ez korábban a kultúra tárgyalásánál kiderült⁹ – másnak a lehetőségét is hordozza, noha abban történetesen esetleg nem is (még nem vagy már nem) manifesztálódik. Ugyanakkor viszont – s ez kettősségének másik oldala – mindenkor *adott állapotában mindig lezár*, mintha – bár holnap már feltehetően újranyílik – egyenesen az örökléthez szólana.

Mindehhez járul végül, hogy maga a jogdogmatikai rendszer viszonylagos állandósága is rekonstrukció – vagyis szemlélet, megközelítés kérdése. Hiszen ha az állandóság gyökerét *logikai* mivoltában mint rendszertani axiomatizmusban keresem, úgy lehetnek valóban változatlanak ígérkező strukturális fogódzóink. Mihelyst azonban – akárcsak a jogdogmatika eszményi mintájában, a revelációra építő teológiákban¹⁰ – a szent szöveg kötelezősége mögött már megértést, jelentésadást keresek, ami ugyan még mindig fogalmiasított-logizált formában, ámbár már egy *hermeneutikai* közegben, alapon és nyomon, tehát a jel fizikalitásának történelmi állandósága és jelentésének történelmi kötöttsége, vagyis kulturális meghatározottsága kettősségében jelenik meg,¹¹ rá kell jönnünk arra, hogy egy előrehaladó fejlődési sorról van szó, amely csupán a cselekvő ember világát, melyet egykor a múltba, saját hatókörén kívül helyezett el, visszavonta magához – persze anélkül, hogy pusztá vonatkoztatásból alannyá emelkedetten lényegesen több vagy más befolyása lenne a folyamat végeredményére, mint amennyi (legalábbis hite szerint) addig volt.

Amennyiben viszont a jog minden új állapota elvileg újrarendezi a jogdogmatikát, azaz a jog és dogmatikája állandó egymásra reflektáltatottságban követi és váltja egymást egyfajta hullámmozgásban, állandóan szolgáltatva egymásnak új *impetusokat*, úgy feltehetően ugyanilyen kísérő kapcsolatban áll

Little, Brown & Co., 1973. hívta fel a figyelmet a „jogi imagináció” mintegy ontológiai jelentőségű kardinalitására, ami pl. Carl SCHMITT: *Gesetz und Urteil. Eine Untersuchung zum Problem der Rechtspraxis*. Berlin, Otto Liebmann, 1912. számára már egy *Kelsen* által soha meghaladott (mert meg nem haladható) ellenpontot, pontosabban ellen-elméletet formált életművében s gondolkodásában egyaránt. Vö. VARGA Csaba: Paradigmaváltás a jogi gondolkodásban. Carl Schmitt és a vágyott szintézis megkísértése. *Világosság*, 2003/7–8. 93–102. & <http://www.vilagosság.hu/pdf/20031018121513.pdf>, valamint Cs. KISS Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest, Gondolat, 2004. 308–322.

⁹ KARÁCSONY András: A jog mint kulturális jelenség. *Jogelméleti Szemle*, 2002/4. <http://jesz.ajk.elte.hu/karacsony11.html>.

¹⁰ Vö. pl. Julius KRAFT: Über das methodische Verhältnis der Jurisprudenz zur Theologie. *Revue internationale de la théorie du droit* [Brno], vol. 3. (1928–29) 52–56. és ma fordításban hozzáférhetőbben Julius KRAFT: On the Methodical Relationship between Jurisprudence and Theology. *Law and Critique*, vol. 4., no. 1. (1993) 117–123.

¹¹ Vö. VARGA Csaba: Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi kultúrák nyomában. In: VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. Budapest, Szent István Társulat, 2004. (& <http://mek.oszk.hu/15100/15172>) 47–66.

a jogdogmatikával a jogpolitika is. Hiszen ez utóbbi nem önálló hatótényező: a működtetett jog irányultságának tudatosságát, tervezettségét, koordinálását jelenti akár a jogalkotás, akár a jogalkalmazás síkján.¹² Nos, a jogdogmatika ehhez képest sem jelent újdonságot vagy önállósultságot, hiszen mind e közben a jog fogalmi állományának és rendszertani lehetőségeinek „összezésizolása”,¹³ vagyis rendszerszerűségének axiomatizáló eszményű egyre „feszesebbé” tétele éppen e körben és erre tekintettel is zajlik.

3. A jog mint gyakorlati cselekvés és kontempláció egysége

Tűnődünk érdemes azon, vajon milyen jelentésbokrokat is hordoznak az olyasféle finom különbségtételek, amelyek szerint – például – „a jogdogmatikai gondolkodást nem a *pozitív jog szabályai* kötik, nem ezek a »dogmák« [...], hanem azok a *mögöttes kategóriakészletek*, amelyek e szabályokat is formálták létrejöttükben”.¹⁴ Nos, nem arról van-e végső soron itt szó, hogy elemzési szinten előbb különbséget teszünk két, általunk történetesen eltérő módon feldolgozott intellektuális reprezentáció-fajta között, majd utóbb vagy egy eredő- és következmény-típusú elsőséget, vagy pedig időbeli prioritást, illetőleg poszterioritást állapítunk meg közöttük?

Amit bármiképpen (bármilyen módon és szinten) megértünk, csakis azáltal tehetjük, hogy ilyen értésre – tehát osztályozásra, betagolásra, vagyis valami más, már megértetthez viszonyított hasonlításra: relatív azonosításra és különbségtételre – irányuló képességgel már eleve rendelkezünk. Azaz, másként kifejezve, adott bennünk egyfelől a feldolgozás intellektuális *facultasa*, másfelől pedig előzetes feldolgozások *experimentuma*, értelemszerűen tehát az imént említett *facultas* bizonyos mérvű begyakorlottsága és olyan vonatkoztatásokra, tárgyakra, matériákra vetített s jelentős mértékben igazolt, rutinszerűvé vált gyakorlata, amelyekhez viszonyítva a jelen *comparatio* már elvégezhető. Ilyen módon viszont éppen nem lenne értelmes bármelyik pólusnak vagy szakasznak a kiemelése abszolút kiindulópontként, ezek közül bármelyiknek az elsőbbsen-

¹² Vö. VARGA Csaba: A jogpolitika tudományos rangja felé. *Jogi Tudósító* [MTI / MTA Állam- és Jogtudományi Intézete], vol. IX., nos. 19–20. (1978) 4–7. és [újrayomva] in SAMU Mihály: *Jogpolitika*. Budapest, Rejtjel, 1997. 162–164.

¹³ A kifejezésre ld. POKOL Béla: Tézisek a jogdogmatika elméleti megragadására. [Főreferátum.] In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Jogdogmatika és jogelmélet. A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2006. november 10-én és 11-én rendezett konferencia anyaga*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2007. 81. oldalon a 11. pont.

¹⁴ SZABÓ (szerk.) (2004) i. m. 155. [kiemelés – V.Cs.].

dűségét vagy prioritását állítva,¹⁵ hiszen – amióta csak egyáltalán értelmessé válhat egy ilyen különbségtétel a komplexitás valamely már elért foka talaján – csakis eredendő kölcsönösségben és szükségképpen *komplementaritásban* fejlődő s lehetőségében egyre növekvően komplexebbé válásra gondolhatunk. Semmi sem zárja ki hát, hogy – véletlenszerűen – „mögöttes kategóriakészletek” nyelvi megfogalmazhatása egybeeshessen „a pozitív jog szabályai” nyelvi tételezettségével; miközben elemzési szinten nyilvánvaló, hogy minden szabályalkotás előzetes dogmatikai felfogáson nyugszik és a legtöbb esetben új dogmatikai relációknak (fogalomhasításoknak, és így tovább) az adott rendszerben fennállott szisztemicitásba történő beépülhetését vonja maga után.

Teoretikus lehetőségek mindig vannak, de miután a jog maga gyakorlati cselekvés, kihívásokra adott s a valamiféle mintázottságon történő lehetséges átszűrtség útján diszciplinált válasz, s ilyen módon a retrospektív, vagyis a múltból hozott alapok és a prospektív, vagyis a jövőre tekintő célok közötti normatív összekapcsol(ód)áson nyugvó modellteremtés, nincs és nem is lehetséges a jognak eszményi tökéletességű, befejezettségű s zártságú teljes rendszere. Amikor a korai újkor bölcs atyái a világ kimerítő természetjogi leírhatóságában gondolkodtak, tételezhették például egy „matematikai érték” rendszerbeli jelenlétének előfeltevést, mint ami a gazdasági folyamatok (előfeltételek, szereplők és szerepjátások) teljes körű megismeréséből már szükségszerűen következnek; ilyen körű megismerésre azonban – amint ezt rögvest rögzítették is – a közreható feltételek s az alakításában résztvevő szereplők úgyszólván végtelen számának úgyszólván pillanatról pillanatra változó diszpozíciója okából emberi elme és emberi megismerés elvileg is aligha lenne képes.¹⁶ Ezzel pedig elfogadtak ugyan egy valamiféle eszményiség megvalósítására irányuló törekvést, miközben gyakorlati okok folytán egyúttal le is mondtak annak közvetlen megvalósíthatóságáról. Lehetnek tehát eszményeink, de csakis véges célok és gyakorlati feltételek között, hiszen mást aligha tehetve, mindig csupán a soron következő kihívásra válaszolhatván mozgunk, megkísérelve létünk értelmes megélését itt e földön.

¹⁵ Szemben Friedrich von HAYEK: *The Primacy of the Abstract*. In: Friedrich von HAYEK: *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*. London & Henley, Routledge & Kegan Paul, 1978, 35–49. állításával, aki a konkrét megfigyelés és az elvonatkoztatási képesség megismerésméleti vitájában az utóbbi primátusa mellett foglalt állást.

¹⁶ Vagyis csak Isten számára ismerős – vélte mind Luis DE MOLINA: *De iustitia et iure*. Cuenca, 1593. Tomus II, dispositio 347, 3, mind pedig Johannes DE LUGO: *Disputationum de iustitia et iure tomus secundus*. Lyon, 1642. Dispositio 26, sectio 4, 40. Ld. HAYEK i. m. 28., 5. jegyzet.

4. Kontinentális jogeszmény és a tudományos dogmatizmus igénye

Az európai kontinens s benne a főként itáliai gyökérből évszázadokon keresztül szétszóródó római jogi recepció két fundamentumot fejlesztett ki jogot építő saját tevékenysége során, és a *ius* eszméjének *lexre* történő visszavezetése hallgatólagosan mind a kettőt magában foglalta.

Az első és a legfontosabb ezek közül az, hogy az, amit (amikor, amint, amilyen módon, és így tovább) a törvényhozó tételezett, magát a jogot testesíti meg, kimerítően és kizárólagos erővel. Ez az a közös gondolati alap, amelynek nyomán az európai jogforrástanok egykor fejlődésnek indultak, hiszen ettől kezdve – bármilyen legyen is, éppen adott megjelenésében – maga a *jogalkotói tételezés* lesz a jogforrás. Azaz, ontikusan szólva, számunkra e kontinentális hagyományban ezzel és ebben jön létre s testesül meg a jog; gnoszeologikusan szemlélve pedig ebből és csakis ebből fog indíthatni a jogot illető bármiféle vizsgálódás. Itt és ebben fog megformálódni az *application*nak, a jog‘alkalmazás’nak kizárólag a kontinentális jogra jellemző gondolata: fizikailag megragadható vagy kvázi-tárgyasított mivoltában, diszkrét különállásban, tehát minden más-tól egyértelműen megkülönböztetetten és önmagában megállóan adott valami ez, ami a bíró kezén alkalmaztatást nyer valami másra, jelesül, a bíró által ilyen alkalmaztatás céljából preparált – tehát mesterségesen előállított – ún. tényállás-állításra.¹⁷ Jog tehát a tételezettségen túl nem képzelhető – szemben az angolszász mintával, mely a késő köztársasági és főként császárkori római mintával szemben egy korábbi római mintából nyerve ösztönzést, csakis az igazságosság-eszmény jogi aktualizálásának eseti kinyilvánításában megragadhatóan tudja érzékelni a jogot: nem másban, mint a bírói döntésben, mely *a posteriori* egyediségében megvalósulttá nyilvánítja a *dikaion*, az adott helyzetre illő, abban érvényesítendő igazságosság megtalálására irányuló erőfeszítést.

A második pedig ebből következően az, hogy a jogban már valamiféle általánosságot elért mondanivalót lát, *regolak* formájában leszűrt döntési tapasztalatok olyan halmazát, mely objektíválása esetén már irányíthatja, egyneműsítheti, adott s bizton előre látható és kiszámítható csatornába terelheti a jog nevében

¹⁷ Amiből egyértelmű, hogy a *Tatbestand* fogalma maga sem véletlenül kerül bele a kontinentális jog – és kizárólag a kontinentális jog – fogalmi készletébe; hiszen a jogdogmatika termékeként az ún. tényállás nem más, mint a szintén logizálás eredményeként nyert normafogalom kiegészítő párja, mely lehetővé teszi a *Rechtsanwendung* (*application du droit*, stb.) műveletének egy – a *Rechtssetzung* (*création du droit*, stb.) aktusából indító – szillogisztikus következtetésre preparált sematizálását.

történő bármiféle eljárást. A jog tehát valamiféle általánossággal leírt minta a jövőbeni döntésekhez – szemben az angolszász jogérzékeléssel, mely *regolává* sűrítő didaktizálás előtti, vagyis azt nem ismerő, érintetlen és sértetlen, tehát őseredeti, vagyis manipulálatlan állapotában nem lát többet a jogként manifesztáltban, mint eseti, a szó legteljesebb értelmében példaszerű megnyilatkozást, mely – amennyiben mást láttunk volna mi vagy bárki más az esetben, mint amit az eljáró bíró érzékelt – akár lehetett volna más is.

A kontinentális *Rechtssetzung* így mindig valamiféle jogi értelemben vett *nihillel*, vagyis *vacuummal* szemben alkot, mert ott, ahová *legis latio*jával a *Rechtsschöpfung*, a *création du droit* belép, jog támad egy korábbi ür helyében – szemben az angolszász mentalitással, ahol még a *law-making* esetleges professzionalizálása és iparszerű tevékenységgé válása sem „a jog”-ot alkotja meg (bármiféle befejezettség, kikerekítettség, beteljesítés ígéretével), hanem legfeljebb exemplifikál: pusztán példaszerűen és példaértékűen érzékeltet (előhív, manifesztál) valamennyit abból, amit mögöttem, e néhány nevesítés által is megvilágítottan (példázottan) jogként feltételezünk.¹⁸

Egy ilyen talajon, a *tételezettségben általánosként megtestesülés* jogfel-fogási módjában következik majd be a halad látványosan előre, egyre inkább egyidejűleg a jogot megtestesítő szövegekben és a szövegek felett is a jog és a jogban használt *szavak fogalmiasítása*, azaz a jogi relációkat leíró nyelvi elemeknek fogalmakként és fogalom-bokrokként, majd ezekből logikailag képzett konstruktumokként (végső soron: normákként és jogszabályi tényál-lásokként) valamiféle összefüggő és rendezett halmaz (gyakorlati kezelésében: rendszer) alkotóelemei gyanánt történő kezelése, kimunkálása, s ezzel a jog *szisztemicitásának* a kiépítése. Nos, ez és nem más a jogdogmatika, amit már akár modernitásunk szavaival is bátran jellemezhetünk úgy, mint a jog közvetlen megjelenése mögött értelmileg feltárható összefüggésrendszert, vagyis egy elsődleges szövegrétegre épülő másodlagos, és rendszertanában immár kiépített

¹⁸ Amint például Benjamin N. CARDOZO: *Law and Literature*. In: Benjamin N. CARDOZO: *Law and Literature and Other Essays and Addresses*. New York, Harcourt, Brace and Co., 1931. 8. és 15. megszólaltatja nagyhirű elődeit, joggyakorlati gondolkodásának az alapjaként *Holmes* máris leszögezte, hogy „filozofálni annyit tesz, mint általánosítani, az általánosítás azonban mindig valamiknek az elhagyásával jár”, s ez az, amit *Brandeis* rögvest következményeiben is továbbgondolt, tudatossá téve, hogy „a szabályformálásban oly gyakran alkalmazott bevonási és kizárási folyamat [*inclusion és exclusion*] nem fejeződhet be első kimondásánál. A kinyilvánított szabályt csakis kísérletinek tekinthetjük, hiszen nem látható előre azon számos különféle tény, amelyre majd alkalmazásra kerül. A módosítás pedig bővülést foglal magában. Ez a jog élete.”

meta-szintet.¹⁹ Ebből a származási és feltételezési kapcsolatból viszont rögvest következik bármiféle egyéb származási és feltételezési kapcsolatból elgondolhatóan levonható hasonló eredmény kizártsága – vagy más szavakkal tehát: annak állítása, hogy jogdogmatika csak ott jött, jöhetett és jön is létre, ahol a jog szövegben testesül meg, kizárólagos objektivációként valamiféle szövegtételezés hordozza, következésképpen minden, a jog nevében végzendő műveletnek egy formalizált-logizált szövegkezelésből kell kiindulnia. Ott, ahol egy merő szöveg-konformizmuson a jogeszmény túlmutat – vagy azért, mert nincs is ilyen szöveg (pl. az angolszász joghagyományban), vagy pedig azért, mert a szöveg önmaga beteljesíthetősége mellett a szöveget reveláló transzcendens hatalommal való benső erkölcsi szándékegyezést vagy értékmegvalósulást is megkívánja (ilyen pl. a klasszikus zsidó és iszlám jog)²⁰ –, nincs és nem is gondolható dogmatika. E rendeszménytől és működésbeli képtől egyszerűen idegen a dogmatika gondolkodásmódja, mert – amint ezt a precedensjog angol tana önmagáról már régtől fogva megállapította – a precedensekből kihámozható útmutatás a mögöttük álló esetektől, vagy pontosabban, azok bírói felfogásának az egyediségétől függ; az esetekül szolgálható legkülönbözőbb életviszonyok, életbeli megnyilvánulások között viszont nem áll fenn semmiféle formalizálható szükségképpeniség, semmiféle logikai kapcsolat.²¹ (Jellegzetesen a logika művelésének angol, és nem germán stílusa volt az, ami tudatosította: nem entitások, történések vagy bármiféle egyéb adottságok, hanem kizárólag egyazon rendszerben elméletileg védhetőként vagy igazoltként elfogadott tételezéseink közti relációk tana, vagyis koherenciájuk – ellentmondásmentességük és konszekvencialitásuk – próbaköve a logika.²²)

Következésképpen a dogmatika az európai közép- és korai újkor kontinentális terméke. Annak kifejeződéseként s következményeként jött létre, ahogyan a XV. századi Bolognától kezdve eleink a római jogot (az angol szigetországi gyakorlatot átható éthosztól eltérő látásmóddal, irányban és módszertani-intézményi kapaszkodók kidolgozásával) egy az ott és akkor honos tudományosmódnak és ebből következő rend-eszménynek – és elérhetősége, kialakíthatósága rendelkezésre álló és elgondolható útjainak – megfelelően recipiálták. E végső

¹⁹ Vö. POKOL Béla: *Jogbölcséleti vizsgálódások*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., 1998. 44.

²⁰ Vö. VARGA (2004) i. m., 47. skk., különösen 58., 17. jegyzet.

²¹ Uo. pl. 61.

²² Vö. VARGA Csaba: Az ellentmondás természete. [1989.] In: VARGA Csaba: *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban*. Budapest, Szent István Társulat, 2001. & <http://mek.oszk.hu/15300/15346> 138–139.

soron axiomatikus, vagyis geometriai mintájú, a matematikát idealizáló rendszerműnek sok évszázados kontinuitása teremtett tudós elemző munkákban olyan szilárd másodréteget mint a jognak értelmezési keretként önmagát felkínáló kibontását a voltaképpeni jog elsődleges rétege köré, hogy abban a korai legújabb korban, amikor a nemzeti jogkodifikációkkal, mint nemzeti egységet és kultúrát újrateremtő aktusokkal immár hangsúlyosan a jogot, gyakorlatát és tudományát egyaránt e nemzeti jogösszegező tételezések exegézisére kívánták visszavezetni, nos, ekkor szemléleti és módszertani mintaként magának a jogtudománynak is a dogmatika mintájára a *Begriffsjurisprudenz*et szánták és eszményiként javallották:²³ a *fogalmi jogászatot*, mely genezisést s beteljesülését egyaránt önmagában, mint egy önmagában elégséges „fogalmi mennyországban” [*Begriffshimmel*] hordozza. E *Begriffsjurisprudenz* hozta a maga részéről létre azokat a fogalmi kereteket, absztrakciós szinteket, fogalmi halmazokat és rendszereket, amelyeken mint immár tudomány teremtette fogalmiságon belül bármely fogalmilag kifejezett jogrendszer és dogmatikája egyáltalán értelmezhetővé lesz. E fogalmi keretépítés pedig nem más, mint a *jogtan*: új tudományként a *Rechtslehre*, mely ha saját elérhető rendszeres kimunkálását már bevégezte, természetszerűleg immár ágazati búvárkodásra is vállalkozhat.²⁴

A fentiek tükrében pedig most már nem egyszerűen azt kell ismételtnünk, hogy ahol európai kontinentális értelemben jogot tételeznek, ott párhuzamosan

²³ Jelenléte tekintetében ld. JAKAB András: Jogalkalmazás, jogdogmatika, *Begriffsjurisprudenz*. [Korreferátum.] In: SZABÓ (szerk., 2007) i. m. B. pont, 186. skk.

²⁴ Könnyen belátható, hogy a *Rechtslehre* fogalma maga is a *iuris|prudentia* (*Jurisprudenz*; *jurisprudence*, stb.) származéka, ami a jognak mint fogalmi jelenségnek tudósok kezében tudománnyá történő építését s így egyfajta tudományoszmény szerinti fogalomrendszerré történő kiépítését feltételezi; szemben a dogmatikával, ami sohasem több, mint adott kinyilatkoztatás (reveláció, tételezés) függvénye: annak *meta*-rendje és kibontott rendezettség. A tudománynak megvan a maga verifikációs és falszifikációs rendje, ami akarati aktustól, befolyásolástól elvben mentes. A dogmatika ellenben ebben az értelemben élősdí forma: a jognak magasabb szinten, logikai eszközökkel összefüggéseiben kibontott s rendszertani igényű újraképezése, s így, mint *reflex*-jelenség, a jog minden egyes (gondolatilag rögzített) állapotának folytonosan újraalakítandó *meta*-rekonstrukciója.

Ha a törvényhozó egyetlen tollvonásával – amint ez a közelmúltban, legutóbb, a kanadai Québec-beli *Code civil*lel történt, amikor másfél évszázad után végre valahára elkészült hatalmas dogmatikai feldolgozása – John E. C. BRIERLEY – Roderick A. MACDONALD (szerk.): *Quebec Civil Law. An Introduction to Quebec Private Law*. Toronto, Edmond Montgomery Publications Ltd., 1993. – az új kodifikációs szabályozás elfogadásával pillanatok alatt lett történelmi enyészetté – valóban könyvtárak válhatnak makulatúrává, úgy ez valójában csakis a dogmatikát illelheti, még akkor is, ha ezt a tudomány nevében és örvén üzték, amint ez a XIX. század exegétikus nemzeti jogrend-központú fellendülésében a nemzeti jogkodifikációt maguk mögött tudó országok esetében túlnyomórészt (s éppen ezért a voltaképpeni tudományfejlődés nézőpontjából meglehetősen érdektelenül, tartós hozadékoktól ugyan korántsem mentesen, de jobbra fogalomelemzésekben megtestesülően) történt.

születik, majd a joggal kölcsönösen előfeltételezzetik a jogdogmatika, hanem egyenesen azt, hogy a mi berendezkedésünkben már egyértelműen a dogmatika szolgáltatja a tételezett jog *megértési közegét*, ez formálja befogadásának és értésének hermeneutikáját. Már pedig ez eleve értelmetlenné teszi annak kérdését, vajon van-e bármiféle kötelezősége, normatív ereje a dogmatikának. Nyilvánvalóan nincs, ám mégsem léphetek elő szabadon egy magam fabrikálta világmegváltó megértéssel a siker reményében, ha egyszer mindenki más számára nagyban-egészében iránymutatóként elfogadtatott egy a dogmatikától immár szolgáltatott rendszertan, és így esetleg egyébként forradalmasító potenciálú jogi lépésem sem számíthat másra, mint ennek megfelelő visszautasításra vagy felülvizsgálatra. (Ennek hagyományában, megértési gyakorlatának viszonylagos folytonosságában zajlik életünk és kontextualizálódik – már kialakult s folyvást tovább alakuló csatornába terelődve – szabadságunk; szemben az angolszász mentalitással, mely ilyen felépítmény emelése nélkül közvetlenül a bírói diskurzusok – érvelési és igazolási módok – egymásra reflektáltatásával biztosítja a mindenkori állandóságot az örök változandóságban.) Sőt, továbbmenve, egyszersmind az is adódik mindebből, hogy míg mindig egy és adott korpusz az, aminek van vagy lehet dogmatikája, ez a dogmatika egyfelől folyvást alakulhat és fejlődhet, másfelől pedig egymással konkuráló irányokat, szerzői változatokat mutathat, amik közötti választásra természetsszerűleg bármiféle, így a tudományos magyarázatok közti rangsorolásban szokásos kritériumok is használhatók, végső kritériumát azonban mindig akarati döntés, intézményi fegyelem,²⁵ vagyis az eredeti kinyilatkoztatás valóra váltatására irányuló gyakorlati szándékelhatározás biztosítja.

Mindebben azon igénybejelentés, miszerint „a jogdogmatikai teljesítményeknek van tudományos potenciálja”, minthogy „a jogdogmatikai építőmunka a jogtudomány művelésének egyik modusza”,²⁶ lényegében a tudományosságot illető konvencionalitás tágitására irányuló – s minden tudományos megvitatásban ezért elvileg helyénvaló – tesztkérdés, melynek ugyanakkor nincs lényeges többletmondanivalója annak szintén figyelemreméltó megállapításához képest, miszerint a jogdogmatikában „a megoldások [...] nem univerzalizálhatók, azon-

²⁵ Pl. a Tanító Egyház diszciplináris jogosultságai, beleértve az eretnekké nyilvánítás lehetőségét s a cenzúra intézményét egyaránt, avagy a jog sajátlagos területén azon nem-hivatalos, ámde feltétlenül figyelembe veendő preferencia-sorrendek, amelyek konkurens dogmatikai irodalomban gazdag országokban (kiváltképpen Németországban) érvényesülnek mind alapvizsgaszerű „egyetemi vizsgálatok”, mind felsőbbbírósági eljárások során.

²⁶ BÓDIG Máttyás: Jogdogmatika, jogtudomány, jogelmélet. [Korreferátum.] In: *Jogdogmatika és jogelmélet*. [Konferencia-előkészítő kézirat.] 2007. 1.

ban a megoldások megtalálásának módja igen.”²⁷ Szívem szerint úgy vélném – és aszerint is válaszolnék az ilyen és hasonló meggondolkodtató felvetésekre –, hogy mégis és mindazonáltal: az első fordulat annyiban igaz, amennyiben jogdogmatikai köntösben voltaképpen fogalmi jogtudományon munkálkodnak – s azt hiszem, analitikus fogalmi különbségtételről lévén szó, a jogtan és a dogmatika inkább gyakrabban, semmint kivételszerűen csúsznak mint műveleti területek egymásba –, a második fordulat pedig még összetettebb, mert a tételes összehasonlító jog, illetőleg az összehasonlító jogászai gondolkodásmód terrénumáról tesz sarkított, s polarizáltságában éppen nem bizonyíthatóan általánosított megállapítást. Hiszen dogmatikai megoldások összemérhetően hasonlíthatók lehetnek egymással; adott jogászai módszerek kiválasztásában s kánonként elfogadtatásában viszont jogi ideológia, joggyakorlat, végső soron támogatottan esetleg jogdogmatika tehetnek a legtöbbet; és ezek különböző jogrendszerekben nem feltétlenül mutatnak az előbbieknél több közösséget egymással.

5. Törekvések a szabály-alapúság oldására

Az imént tételezettségben általánosként megtestesülésről szoltunk, mert ez az a genesis, ami az angliai szigetországtól eltérően az európai kontinensen általánossá válik, s amire majd – fejlődésében végiggondolva a folyamatot: lassacskán s egyre rendszerszerűbben – a jognak szabályok halmazaként történő kifejezése fog épülni. A *szabály-alapúság* lehetséges, de távolról sem szükségképpen fejlődési irány, noha a *scientia* s benne a *theologia* fejlődési irányát, a rendszerűség logikai felfogásmódját, az axiomatizmus módszertani eszményítését, a tudományok matematikai ihletését történelmileg ismerve – nálunk – magától értetődő fejlemény.

A szabály-alapúság azonban egyrésztől sohasem volt kizárólagos, másrésztől viszont mindig is és mindmáig változatlanul a jog tételezettségében általános megtestesülésének az alapformája volt és maradt. Az a körülmény, hogy napjainkban az elv-alapú és az individuális (méltányosság- vagy igazságosság-) alapú döntéshozatal versengő iránynak tetszik, aligha más, mint kizárólag egy elsőségért, vagyis a mikénti uralásért folyó küzdelem taktikai (történelmi perspektívában tehát: a napi harcok gyakorlatát jelző) mozzanata, hiszen egy mindig

²⁷ SZABÓ Miklós: Jogdogmatika és jogelmélet. [Főreferátum.] In: SZABÓ (szerk., 2007) i. m. II. fejj., 161.

is megvolt lehetőséget aktivált, hogy ezzel az általa elérhető *desideratum*oknak (mint *de lege ferenda* nézőpontoknak) megfelelően de-konstruálva konstruálhasson. Legalábbis nem tett napjainkig egyebet, mint hogy azt, ami egykor érték-utalás, közösségi tartalomra (közjóra, közérdekre, közbiztonságra stb.) felhívó klauzula, következmény szerinti mérlegelés, vagy a legősibb koroktól ismertén ún. bizonytalan vagy meghatározatlan jogfogalom gyanánt az eljárási keret végső elemeként a rendszerben magában ott rejtve bármikor felhívható volt, önálló irányként esetleg éppen a szabály-alapúsággal szembe fordítva küldte harcba. Új fejlemény ez a jog pozitivitásának az oldásában (miként Dworkin²⁸ világméretű hatása is mutatja), de irreleváns a dogmatika természete szempontjából.

Hiszen amint a szabály-alapúság a tételezettségben általánosként történő jogmegtestesülés fundamentumává vált, e versengő nézőpontok is szabályok létéről, illetőleg adott szabályok adott helyzetben való alkalmazhatásáról és/vagy alkalmazandóságáról szólnak: leginkább szabályok kritikai hézagát konstruálva épülnek a rendszerbe – csupán azért, hogy esetiségükből (és ezáltal ingatag esendőségükből) lassacskán maguk is először kvázi-szabályként, majd a fennálló rendbe immár szabályként beépülve immár jogforrási értelemben is normatív szabály gyanánt megfogalmazottá legyenek. Ebből adódóan dogmatikájuk logikája maga sem céloz mást, mint hogy egy továbbfejlesztett szabályrendszert (SzR_1 -ből SzR_2 -vé alakított s így a mára érvényes használatúvá tett konstruktumot) hozzanak ilyen módon létre. Az ilyesfajta érvelésmódok, eljárások, egy elismert kánonná formálódásért küzdő gyakorlatok verbális támadása, megfogalmazásmódja tehát az, ami egy az SzR_1 -nek megfelelő állapothoz viszonyítottan diverzifikál (magát explicit előzményeitől megkülönböztetve rombol); egy közeli SzR_x perspektívájában (mint e taktikai eljárás célzott – és mindig és elvben időleges – eredményében) azonban már maga is szabályformát ölt, hogy az efféle érvelésből kultuszt csiholó kánonban majdan maga is – az érvelések immár szabad versengésűvé lett piacán – hamarosan meghaladottá legyen.

Vagyis a lassacskán mai *mainstream*-mé szerveződni törekvő gyakorlat dogmatikája vagy annak logikája éppen nem más: nem új típusú vagy attól eltérő,²⁹ legfeljebb harci riadót invokáló stílusa tetszik először szokatlannak s talán meglepőnek (miként egykor például Engels vagy Lenin valóban brutális

²⁸ Különösen Ronald M. DWORKIN: A harti »Utószó« és a politikai filozófia karaktere. *Miskolci Jogi Szemle* 2006/1. 92–133. & http://www.mjsz.uni-miskolc.hu/200601/10_dworkin.pdf.

²⁹ Vö. GYÖRFY Tamás: Az indokok (jogelméletének) dogmatikája. [Korreferátum.] In: SZABÓ (szerk., 2007) i. m.

ad hominem érvelése³⁰ sem a filozófia lényegén változtatott, legfeljebb akkori osztályharcos instrumentalizálásának történelmileg feledhető pillanatnyi gyermek állapotát mutatta). Hiszen közös elemként marad meg változatlanul mindvégig, hogy a jogban és dogmatikájában egyaránt *a döntés terminusait mindig maga a jog határozza meg* – akkor is, ha tovább már nem definiál vagy statuál. Hacsak procedurálisan, külső döntési fórum kijelölésének a lehetőségével nem él, materialitásában sohasem engedi át a terepet más materialításoknak: még esetleges meghatározatlansága sem lesz más, mint az egykor Lukáctól megidézett meghatározott meghatározatlanság [*bestimmte Unbestimmtheit*],³¹ melynek kitöltése a jog terepében kizárólag az eljáró bíró kezébe, döntési kompetenciájába adatik, és mindig a jogban lehetővé tett diszkréción belül; s így éppen nem mondhatjuk – már csak azért sem, mert ez valamiféle mechanicitás hamis képzetét kelthetné –, hogy előfordulhatna, miszerint „más társadalmi szférák nem jogi szabályai tölt[én]ek ki tartalommal egy jogi rendelkezést”.³²

6. A ma tapasztalatainak körképe

Tapasztalataink roppant bőségben növekedtek az utóbbi fél- és különösen negyedszázad óta. Jogpozitivisták beidegződéseiből elméleti jogi gondolkodásunk azóta erőteljesen kilépett, s tudományfilozófiai és tudomány módszertani megalapozással, hallatlan problémaérzékenységű összehasonlító történeti, s antropológiai és szociológiai, a lehetséges gondolkodási mintákra is ügyelő, elsődlegesen módszertani látásmódjának változatosságában és élességében növekvő, a lételméleti és ismeretelméleti különállásokat s egybeeséseket is újszerűen feldolgozva világosabban látja azt, aminek jobbára csupán megérzése s vívódó első megfogalmazási kísérlete az 1960-as években, a *formalizmus* és *antiformalizmus* összecsapása irodalmi termékeiben már nyomon követhető volt.³³ A kánonként elismertetésért versengve a jogászok okfejtési és érvelési módokban belső átrendeződés következett be, azért, hogy a terep uralása a vezető pozíciók újrakiosztásával átrendeztethessék. Ehhez új jogpolitikák,

³⁰ Vö. SZABÓ Sándor: A lenini stílus a gyakorlatban. *Korunk*, 1960/4. 375–382.

³¹ Georg LUKÁCS: *Ästhetik*. I. kötet. Berlin, Neuwied, 1963. 720.

³² Vö. POKOL Béla: *Jogelmélet*. Budapest, Századvég, 2005. 31. BENCZE Mátyás: Nehéz esetek és a jogdogmatika. A jogdogmatika szerepe és korlátai a jogalkalmazásban. [Korreferátum.] In: SZABÓ (szerk., 2007) i. m. 124. hivatkozásában.

³³ Egységes áttekintésül vö. Joseph HOROVITZ: *Law and Logic. A Critical Account of Legal Argument*. New York–Wien, Springer-Verlag, 1972.

jogeszmények, jogideológiák, professzionális világgépek formáltattak, amelyek sorsa, ilyen vagy olyan (időleges) megállapodása egykor még természetszerűleg majd egy új egyensúlyba, professzionális deontológiába, a normativizmust felváltó (pontosabban: kiegészítő, s ezzel egy új egységben harmonikusan feloldó) jogász világgépbe torkollhat.³⁴

Konstans elem mindebben az eredetileg érvelésméleti és retorikai antiformalizmus egykor Perelman és Villey által meglátott újragondolási és teoretikus-metodologikus rekonstrukciós lehetőségeinek, mint a heurisztikusan leginkább megfelelő válasz pozícióinak az erősödése. Új elem pedig az az angol–amerikai tudatosság, amelyik saját történetében először most indíttatja magát jog, nyelv és logika összefüggéslehetőségeinek a vizsgálatára, majd gyors birtokbavételi vágyában és a gyakorlati jogalakítást uralni kívánó koncentrációjában a módszertani lehetőségek egész tömegét is rendszerszerű erőfeszítéssel elkezdte végigvezetni jogán, hogy miközben joga valójában „lebeg” és csaknem ködbe tűnik,³⁵ csupán eljárása módszerességének a tudatossága maradjon meg a gladiátor szerepkörbe utalt jogásznak a kezében.

És globalizmusunkban elméleteink egységesülnek,³⁶ noha jogunk elfelejtette megtenni ezt; és a változatlanul erőteljesen fogalmiasítatlan, deskriptív megjelölés funkciójú *angol–amerikai* jogi materiára telepedő izgalmasan összetett módszertan az évszázadokon keresztül végletesen fogalmiasított, egy axiomatikus rendszertaniság kereteibe zárt *kontinentális* jog oldásába kezdett. S ami meghökkentő kulturális vegyülés és tévedések színjátékából adódó összezsúszás a hűvös távolságból figyelő komparatista számára, íme, most a módszertani s paradigmatis rekonstrukciót célzó gondolkodónak hálás, úgy szólván paradicsomi terep lészen, aminek a jelenünkben megvalósulni törekvő *global village* dimenzióin túl külön szint és realitást ad az egyesült Európán belül egységesülő jogrétegek konvergencia-problematikája, a *civil law* és a *common law* eddig divergáló hagyományainak napi érintkezéseiben és részben közös jogalapjában történő egymásra hatása, közös platformokon, fórumokon és diskurzusokban is történő működése és egyre tudatosabb továbbművelése.³⁷

³⁴ Vö. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/> különösen 6.1. pont.

³⁵ Vö. VARGA (2004) i. m. 61.

³⁶ Vö. SZABÓ (szerk., 2007) i. m. III. fej.

³⁷ Vö. VARGA Csaba: *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában. (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben.)* Budapest, Szent István Társulat, 2009. & <http://mek.oszk.hu/15100/15173>.

‘JOG’, ‘JOGTUDOMÁNY’, ‘TUDOMÁNY’

(Lét- és ismeretelméleti nézőpont)

Miután saját teoretikus alapvetésemet az elérhető pontossággal tisztáztam, megtisztelő feladatom, hogy a vita során korreferenseim részéről elhangzott és nem csekély mértékben kidolgozott saját önálló elméleti nézőpontjaikból megfogalmazott kritikai pozíciókkal mintegy tesztelve, megkíséreljem mindezeknek valamiféle szintézisben láttatását, majd egy társadalomfilozófiai távlatú végső emlékeztetés megfogalmazását.

1. Kritikai pozíciók

1.2. Ad Bódig Mátyás: Jogdogmatika és jogtudomány

A kifejtett gondolatokat illető kritikai pozíciók többnyire vagy belülről, a meg-bírálnak megalapozatlanságát vagy következetlenségét kimutató álláspontból, vagy egy inkább jelzett, semmint kifejtett versengő nézőpontból fogalmaznak meg bírálatot. Már pedig amennyiben ez azzal jár, hogy a bírált gondolatrendszerből alapvető fogalmiságokat úgy emelnek át eltérő gondolati kultúrájú és filozófiai láttatáson nyugvó saját fogalmiságokba, hogy egyszerű megfeleltetéssel azonosságot nyilvánítanak ki más-más funkciójú, más és más gondolati bokrokban formálódott fogalompárok (leginkább: fogalmi diszjunktivitások) között, úgy az ilyesmi az eredeti „pre-reflektáltságukból” további „reflexív” intellektuális izgalmakat csíholhat ugyan, ám értelmességében mégis megkérdőjelezhető s így felettebb problematikus marad.

Annak örvéen például, hogy a dogmatika tárgyát és eredményét, vagyis a tételezett jogszöveget és az erre épülő *meta*-réteget a kritikus „a pusztá megje-

lenés (a jelenségforma?) és a mélyebb tartalom különbsége” gyanánt érzékeli,¹ rögvest sajátosan jogi vitáink – minden jogtudományi eszmecsere – egyik örök dilemmája bukkan elő, amivel, úgy tetszik, egykor már megoldottnak tetsző volta ellenére minden egyes kultúrának és generációnak meg kell magában harcolnia. Jelesül: bármiről beszélünk a jogban, saját jogfogalmunk alapul vételével tűnődünk. S miután ennek fundálását nem szoktuk egyidejűleg tisztázni, leggyakrabban az egymásnak ellentmondás verbalitása mögött voltaképpen valóságos konfrontáció nélkül siklunk el egymás mellett.² Nos, a mi kultúránkban a jog egy megfoghatatlanul egyedi, mert bármiféle tárgyi-asságtól/tárgyiatlanságtól független képződmény: érvényes, ezért formális autoritativitással kizárólagosan rendelkező adottság, mely minden jogban zajló levezetés számára végső és ügydöntő hivatkozási alapul szolgál. Olyan normatív referenciá(ltató)sban hívjuk ezt elő, amit egyéni pozíciójában, saját helyzetének adottságaiban minden aktor szabadon kezel. Ámde azért, mert minden egyes jogi aktor egyfajta hierarchizált, ugyanakkor kölcsönösségeket mutató nagyszervezet része, amelyben a *check & balance* fékjei és egyensúlyai többnyire hatékonyan működnek; továbbá annak érdekében, hogy a jogi aktor e normatív referátatásnak végérvényessé válását, problémátlan elfogadásának az esélyeit növelje, nos, e jogi aktorok ugyanakkor belesimulnak egy uralkodóként fogadott hagyományba, ami többnyire a többség (és különösen a hierarchikusan feljebbálló) éppen érvényre juttatott praxisával egyértelmű. Azt pedig, ami ennek állítólag „mélyebb tartalma”, bárki és bármiképpen alakíthatja: művelheti és érvényesítheti. Szigorú, szűk, szakmai értelmétől a csaknem szimbolikus közreműködéseig³ valóban bárki teheti ezt, aki egyáltalán a jogról rezonál: azért, hogy értse vagy bírálja, vagy éppen didaktizálja, avagy hogy alkalmazásának az egységét növelje, vagy éppen rendszerszerűsége belső koherenciájának a feszességét belülről fakadó érvekkel tovább erősítse.

Ha tovább vizslatom fogalmát – annak felvetésével is szembesülve, miszerint „a gyakorlati beállítódások és a hozzájuk kapcsolódó megismerési mozzana-

¹ BÓDIG Mátyás: Jogdogmatika és jogtudomány. In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Jogdogmatika és jogelmélet. A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2006. november 10-én és 11-én rendezett konferencia anyaga*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2007. 27–38. Id. 28. [A következőkben a szövegben történnek az oldalszámokra hivatkozások.]

² Vö. pl. Alf Ross: *Towards a Realistic Jurisprudence. A Criticism of the Dualism in Law*. Copenhagen, Mungsgaard, 1946. 13., az összefüggésre pedig VARGA Csaba: A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése. *Állam- és Jogtudomány*, 1970/3. 589–613.

³ Vö. „pl. a lótenyésztésnek is van dogmatikája” elgondolkodtató üzenetével – BÓDIG Mátyás: A jogdogmatika tág és szűk fogalma. In: SZABÓ (szerk.) i. m. 5. [a továbbiakban: BÓDIG i. m.] –, avagy egy klasszikus római vagy angolszász jogdogmatika feltételezhetőségével – GYÓRFI Tamás: A jog fogalmi rendszere és az indokok dogmatikája. In: SZABÓ (szerk.) i. m. 44.

tok” esetéről (30.) lenne itt szó –, úgy éppen azt kell látnom, hogy a jognak, ami érvényes és ezért autoritatív, nem adja elégséges leírását, ha jobb híján (vagyis egy önkényes diszjunktivitásból kizárásos alapon) egyszerűen a *practical wisdom*, tehát valamiféle *practical knowledge* terepének minősítjük.

Közel fél évszázada, legelső teoretikus írásomban kíséreltem meg bizonyítani (a *lenini* ún. *visszatükröződési elmélettel*, vagyis a jognak nyelvi formájában valóságot leíró, így a jogtudományban egy ontologikum gnoszeologikumát képező – és ezért akkori meglátásom szerint a voltaképpeni sajtószzerű jogtudományosságnak még a lehetőségét is eleve kizáró – felfogásával szemben), hogy a jog egy verbálisan képzett társadalmi eszköz. Vagyis merő technika, ami célképzet nyomán megismerésre épül, tárgyiasított formájában azonban ezeket már nem tartalmazza (minthogy – az *Aufheben* immár megtörténtségével – ezeket szublimálta) – annak ellenére, hogy nyelvi kifejezési formája (kijelentő módon cselekvésként leírása, és így tovább) látszólag kvázi-kognitívva teszi.⁴ Ez tehát, és nem más a jog; ami éppen ezért funkcióját, „létmódját” illetően nem azonosítható a jogról (tartalmáról, üzenetéről) szóló bármiféle kijelentéssel. Következésképpen bármi, ami maga nem jog, habár arról szóló (akár azt betű szerint megismétlő) nyelvi megnyilatkozás, csakis valamiféle emelt, azaz *meta*-szint lehet magához a joghoz képest.

Nos, gyermeklelkeknek a *developmental psychology* által leírt fejlődésrajzából tudjuk, hogy minél fejlettebb a bontakozó lélek „Micsoda ez? Ez: az? És micsoda az?” iránti érdeklődése, annál kimeríthetetlenebb, feneketlenebb, végeérhetetlenebb. Most pedig, ha immár kétségbevonam, hogy tudnánk pontosan, mi a jog, pillanatok alatt elérkezhetünk a jogtudomány körvonalazhatatlanságához is. Hiszen láttuk már, hogy éppen nem problémamentes maga az irodalom, „tudomány” sem, hiszen a humaniorákon belül a *literary theory* leginkább a jelenkori *cognitive science*-típusú kérdésfeltevések kapcsán kerül közel valóban tudomány-igényű elemzésekhez. Nos, milyen jogtudomány az, amibe a dogmatika „integrálódik” (33.), mint az előbbi egyik „módozata” (31.)? És mit jelenthet az, hogy a „prereflektív” dogmatikában munkáló „gyakorlati ész” túlnyomóságával szemben a „reflexív” dogmatikát „elméleti ész” működteti (33.)? Tény, hogy bármely tett a jogban (s túlnyomórészt a jogról is) gyakorlati aktus. Ugyanakkor az a jog magábanvalóságához képest mért többlet, avagy más mivolt, ami a jogdogmatikában megjelenik, semmiképpen sem tudmányszerű;

⁴ Vö. VARGA Csaba: A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése. [1964.] In: VARGA Csaba: *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban*. Budapest, Szent István Társulat, 2001. & <http://mek.oszk.hu/15300/15346> 4–18.

legfeljebb annyiban elméletyszerű, hogy tudatosan, a módszeresség igényével lépve fel kísérli meg önnön rendszerszerűségének a kiépítését.

A dogmatikában a tételezett véletlenszerűség gründol magának formát, mely egyfajta rendszerszerű halmazban fogalmiasított kifejeződést nyer, s így magának valamiféle szükségképpeniség látszatát kölcsönzi. Amely formaadásról egyszersmind tudnunk kell, hogy elvileg maga is véletlenszerű: adott matérián épülhet ilyen itt, és másmilyen másutt; de amely forma, meggyökeresedve s megszilárdulva a nagyban-egészében közös társadalmi jogértésben, kultúrává nőhet maga is – olyanná, ami teremthet is, azonosíthat is egy adott kultúrát. Ha pedig visszautalunk akár a jogot illető saját eszközkénti felfogásomra, akár a tudós gyakorlati produktumára, ami maga nem tudomány, úgy azt mondhatjuk: ha híd (és így tovább a gyakorlati alkotások sorában) azért kell, hogy használhassuk, s ezért eszközt készítünk (egyebek közt: tudományos felkészültségünk nyomán), akkor, ha a jog maga eszköz, úgy ebben az esetben a dogmatika sem lesz más, mint *meta*-eszköz, vagyis *eszközsegítő* (segéd)eszköz. A dogmatika arról szól hát, hogy (mint az ember gyakorlati megnyilatkozása, fogalmiasított *meta*-rendszerre formáltan, az elvi azonosság ígéretével, tehát *de lege lata*) miről szól a jog, és ebben (merthogy a dogmatika maga is gyakorlati megnyilatkozás, tehát célokat és következményeket mérlegelve maga is optimális gyakorlat-alakításra törekszik, s ezért a saját *de lege ferenda* nézőpontját is – valamelyest, a dogmatika elfogadott eszközrendszerébe és módszertanába az elviselhetőség határaiig – lehetőleg belecsempészve) arról is, hogy a „miről szól a jog?” kérdésébe beleférjen a „miről szólhat / miről kellene szólnia / értelmezhető-e úgy, hogy arról szintén szól a jog?” kérdése is.

Ezzel pedig – a ‘jog’, majd ‘jogtudomány’ kérdése nyomán – elérkeztünk a harmadik elbizonytalanító kategóriához, a tudomány státuszához. Hiszen „a fogalmi konstrukciók *létrehoznak* valamit annak a tárgynak a mozzanataként, amire vonatkoznak” (36.). A tudomány tárgya, az élettelen és élő természet ugyanis nyilvánvalóan *van*, mozgásban és hatásgyakorlással; e minőségeit azonban (az ok-ság, nehéz-ség és egyebek mellett) a tudomány fogalmiasítása tulajdonítja néki – csupán azért, hogy egyáltalán leírhasa. És mert ezáltal ezeket mint intellektuális reprezentációkat tesztelheti, az (inkább vagy kevésbé, ilyen vagy olyan értelemben) igaz/hamis ellentétpárjában bizonyíthatja: megismeréshez érkezik el. Ebből azonban nem következik, hogy „[a] fogalmi konstrukciók [...] nemcsak a [...] vonatkozó elképzeléseinket, hanem magát [...] is alakítják.”

(36.)⁵ Mert mi magunk vagyunk azok, akik a tudomány előrehaladásával a természetet gazdagabbnak, összefüggőbbnek (és így tovább) látjuk – anélkül, hogy az maga alakulna mássá; az ember természetetalakító beavatkozása a tudomány (fogalmiasított) felismerései nyomán egyébként fennállóként leírható kauzális (stb.) sorokba és zajlásokba mesterségesen iktathat be új tényezőket, új hatókörnyezetbe helyezhet, csatornázhat (stb.) egyébként érvényesülő erőket (és így tovább).

A dogmatika szintúgy nem magában a jogban, hanem e jog megértésében, felfogásában idéz(het) elő változást. Hiszen a jog: egyszerűen *van*, vagy pontosabban talán: *fennáll*, amíg mást nem tételeznek helyette. Merthogy önmagában a jog nem több, mint szóhalmaz, mely néma, mint a kő, amíg azt a körülfonó, éltető, használó (vagyis „értő”) társadalom egyedei az őket integráló kultúra jegyében és előmozdítására beszéltetni nem kezdik (amint a kő is akkor és azáltal lesz számunkra a patakparti pusztá létnél több és más, hogy ásványtan, mechanika tudásával felfegyverzetten a szerszámot készítő és működtető ember felhasználja). Maga a jog bizonyosan nem teoretikus, és nem is közvetlenül tudomány-produktum. Aligha foghatjuk fel másként, mint az emberi praxisba vetett/vetített minta-megfogalmazásként, egyfajta verbálisan kifejezett magatartási és rendteremtő direktívaként. Ezért és ennyiben *gyakorlati*; következtetésképpen a tartalmáról szóló állítás is nem megismerő, hanem (a fogalmiasításától le nem választható többlettel, és aligha elkerülhető érdemi továbbalakításával itt nem számolva) legfeljebb újra-állító, *restablishing*. Ez a többlet (az esetlegesen járulékos érdemi továbbalakítással) persze csakúgy formálja a jelen megértést, mint ahogyan ennek nyomán az ezután tételezendő jogot is.

Az e körben megfogalmazott állítások nyilvánvalóan támaszthatnak „olyan érvényességi igényeket, amelyek kognitív mozzanatokon alapulnak.” (37.) Következik-e azonban ebből, és milyen értelemben, hogy „a dogmatikai konstrukciók »gyakorlatra vonatkoztathatóságával« kapcsolatos meggyőződések igazságra képesek”, mert „vonatkoznak valami »tőlük függetlenül létező« ismerettárgyra: a [...] jogi gyakorlatra” (37.)? Valamint, hogy ezért „objektívnak fogad el minden olyan állítást, amely a releváns másokkal is elfogadtatható”, mivel „mentesíthető a szubjektív nézőpontok esetlegességeitől” (38.)?

Mindenekelőtt tudatában kell lennünk annak, hogy fogalomalkotásunk – akár magunk vezetünk be ilyet elemzési célból, akár nagy iskolák filozófiai kultúrájával élünk – értelmesen csakis saját leíró tartományán belül használ-

⁵ Ugyanígy BÓDIG i. m. 6.: „A jogdogmatikai tevékenység a jognak a fogalmi rendszer értelmében vett dogmatikáját nem létrehozza, hanem megújítja.”

ható. Egy diszjunktív fogalom pár mindig polarizál, többnyire az egyik oldal láttatása érdekében nevesítve ennek tagadásaként a másik pólust; a valóságban (az „ismerettárgyak” által szimbolizált és reprezentált valóságvonatkozásokban) azonban ritkák a – valójában s végső soron kimutathatóan nem is létező – polárisan szélső pozíciók. Végső soron például társadalmi közegünkben nincs más, mint emberi gyakorlat; a módszeres megismerés kialakultával eleink ezen belül vezették be *scientia* és *praxis* fogalmi kettősségét; ezzel azonban kizárólag a tudományos elméletképzés viszonylagos önállósulási igényét és lehetőségét nyilvánították ki, ámde nem tagadták bármiféle emberi tevékenységnek, így akár a tudománynak a heterogén társadalmi létünkben gyökerezettségét; amiként a mindennapi (nem homogenizált, avagy nem *scientia*-értelemben homogenizált) emberi tevékenységből sem kívánták kizárni a közkincként mindennapi tudásunk részévé lett (vagy tehető) „kognitív mozzanatok” jelenlétét. Fokozatokról, arányokról, legfeljebb végső kritériumszabásról van és lehet csupán itt szó.

A szabályok (stb.) halmazából álló tételezett jog felett rezonálva létrehozott dogmatika egy virtuális fogalomképzés terméke. Olyan, mint egy matematikai vagy geometriai rendszer, amely tetszőlegesen más is lehet, ha és amennyiben saját premisszáiból, módszerességéből, rendszergondolatából kiindulva másként is felépíthető.⁶ Gondolhatóként, lehetőként tehát egyetlen változata sem kizárólagosítható. Ugyanakkor elvileg bármely formája bármely gyakorlatba beilleszthető, úgyszólván tetszőleges normatív materiára vonatkoztatható, hiszen ez végső soron (elvileg is, de történelmi példák tükrében is) elhatározás, hatalmi helyzet, merő *volitio* kérdése. Számomra két évtizede éppen a bizonyító történelmi példák üzenetének a megértésére irányuló törekvés adott alapot annak elismerésére *Lukács* nyomán, hogy a különféle homogeneitások (vallásháborúk, gazdasági ütközések) jegyében és színében zajló társadalmi mozgások és küzdelmek heterogeneitására saját homogenizált „beteljesedési rendszere” révén egyfajta „jelenségformaként” telepszik közvetítése által rendező erőként a jog (ami persze adott körülmények közt túlsúlyossá is válhat, és akár meghatározó erővel léphet fel);⁷ majd a joggyakorlat hajlékonyságának, rendkívüli

⁶ A lételegondolás filozófiai problematikájának csupán egyetlen példája, *Ernst Mach* által a geometriának kontingens emberi történelmi tapasztalatba ágyazódása kapcsán vö. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/211>. [A továbbiakban: VARGA (2004a)]

⁷ LUKÁCS György: *A társadalmi lét ontológiájáról*. I–III. kötet. Budapest, Magvető, 1976. nyomán VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*. Budapest, Magvető, 1981. & http://mek.oszk.hu/14200/14244/mindenekelőtt_VI_fej_164_skk.

alkalmazkodó képességének jogtörténeti felismerése⁸ vezetett annak elvi élű és általánosító megállapíthatásához, hogy kellő súlyú gyakorlati érdek esetén a jogban a teoretikus mozzanat mindig esendőnek vagy legalábbis adaptábilisnak bizonyul a praktikussal szemben.⁹ Nos, a jognak a fenti értelemben vett – úgymond – „igazságra képessége” valójában nem több, mint annak teoretikus élű kimondása, hogy egy adott anyagból, szerkezetben (stb.) felépített híd alkalmas egy adott terhelés tartós elviselésére. E banális értelemben valóban kognitív megállapítás azonban a jog tekintetében csak retrospektíve, múltbeli gyakorlat leírásaként lehet tartalmas (miszerint adott dogmatika adott időben adott joggyakorlatot alapozott meg); ám jelen vagy jövő időben már csak egy-fajta gyakorlati prognózis vagy éppen vágykivetítés lehet, hiszen, mint láttuk, történelmi kényszer esetén bármiféle konkurens vagy divergens doktrinális vonatkoztathatóság-mérlegelésnek már nincsen valós esélye.

Mindebből – a ‘jog’, ‘jogtudomány’ és ‘tudomány’ státuszát illető meggondolásaink utáni negyedik bizonytalanító fogalmiságként – ezzel az ontológiai és gnoszeológiai alapkérdéshez érkeztünk vissza. Említettem már, e körbe vágó premisszái okából, az egész szocialista jogelméletben kivételtelenül egyeduralkodó, s a nyugati marxizálásokban is túlnyomórészt elfogadott *lenini visszatükröződési elmélettel* szembeni konceptuális ellenállásomat.¹⁰ Ott és akkor valóságkategóriát, mert e „tudatunktól függetlenül létezőnek” sajátos tükröződéséből nyert s a hegeli logikai értelemben vett „különösség” szintjén, az igaz/hamis párjában felfogandót láttak a jogban.¹¹ Ezzel szemben én tudatos emberi invenciót és intervenciót, aktív szerszámkészítést, befolyásolási technika verbális kimunkálását vizionáltam benne – amire akkor már sok éves esztétikai búvárkodásaim s így nyelvi-logikai rekonstrukciós érdeklődésem

⁸ Elsőként úttörő művével Alan WATSON: *Legal Transplants. An Approach to Comparative Law*. Edinburgh, Scottish Academic Press, 1974. és Alan WATSON: *Comparative Law and Legal Change. Cambridge Law Journal*, vol. XXXVII. (1978) 313–336., a fenti összefüggésre pedig VARGA Csaba: Jogátültetés, avagy a kölcsönzés mint egyetemes jogfejlesztő tényező. *Allam- és Jogtudomány*, 1980/2. 286–298. és VARGA Csaba: Tehetetlenség és kölcsönzés mint a jogfejlődés döntő tényezői. *Jogi Tudósító*, 1979/11–12. 4–9.; mindkettő újranyomva in VARGA Csaba: *Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből*. Budapest, ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák” projektum, 1994. & <http://mek.oszk.hu/14500/14525/> 191–208.

⁹ Vö. VARGA Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. 2., jav. és utószóval bőv. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2001. & <http://mek.oszk.hu/14400/14489>.

¹⁰ Vö. – akkoriban számomra még ismeretlenként – Ota WEINBERGER: *Die Sollsatzproblematik in der modernen Logik. Können Sollsätze (Imperative) als wahr bezeichnet werden?* Praha, Československo Akademia Ved, 1958. és Franz LOESER: *Zur Frage der Wahrheit in der Moral. Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, vol. XI. (1963) 1104–1121.

¹¹ Mindenekelőtt és elméletalapozó kritériumszabó igénnyel Peschka Vilmos.

nyomán egyetlen támogató (és alkalmazhatása esetén ügödöntő) referenciára letem: egy kelet-német formállogikusnak kizárólag egyetlen elejtett, az ember társadalmi tevékenysége során akaratí aktusából származó „mesterséges emberi konstrukciók” nyelví kifejezése lehetőségének és eredendő ismeretelméletí irrelevanciájának a megjegyzésére¹² –, amelynek csupán nyelvünk elasztikus bizonytalansággal elért ösztársadalmí közvetítő felhasználására jellemző, és éppen nem a jogot specifikáló jegye az, hogy a mindennapi közléseinkkel és teoretikus propozíciónkkal analóg formában öltet testet. Nos, továbbvíve régi-új mai gondolatokhoz, a jognak eszerint nem valóság-léte, hanem magatartási direktívaként szolgálendő s így normatívvá tett „léte” van; ezért pedig ontologikumának a kanti eszmekörben Kelsentől körülírt kellés – *Sollen*-elem, avagy ennek más filozófiai nyelveken továbbfinomítható transzpozíciója – a specifikuma. Ez pedig maga a jog kritériumszerűségeiből annak bármíféle kognítív momentum általi közvetlen meghatározását (meghatározottságát vagy meghatározhatóságát) kizárja.¹³

Ez teszi érthetővé és ruházza fel teoretikusan továbbvívő többletüzenettel a dogmatikának a szubjektív esetlegességektől mentesítő s ennyiben „objektív” minőségűvé címkézhetően betölthető szerepét.¹⁴ Az „érvényességi igény

¹² Azaz „künstliche menschliche Konstruktionen” in *Bevezetés a formális logikába*. Budapest, Gondolat, 1963. 72., ill. Georg KLAUS: *Einführung in die formale Logik*. Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1959. 72.

¹³ Vö. CSERNE Péter: Jogdogmatika versus policy. In: SZABÓ (szerk.) i. m. 59.

¹⁴ Aminek tárgyalásában talán biztonságosabb lett volna a szemantikai kérdésekbe bonyolódás elkerülése. Anélkül ugyanis, hogy a gazdag valóban nemzetközi irodalmat s a termékeny hazai megvitatásokat figyelemre érdemesítené, természetszerűként tárgyalja e szerző a „meghatározások megformulázása” két lehetősége gyanánt a „kritériális” (amelynél szerinte „elég a kritériumok egy részének teljesülnie”) és a „kritériologikai” (amelynél szerinte a „szükséges és elégséges kritériumok egy zárt készlete” határol el minden mástól) eljárásokat (9.), egyetlen megjegyzés – Micheal S. MOORE: *Moral Reality Revisited*. *Michigan Law Review*, vol. 90. (1991–92) 2481., 172. jegyzet – nyomán. Nos, e terminológia (közel másfél ezer főként angol nyelvű jogi periodikum mintegy húszmillió oldalának mindössze néhány másodpercet igénylő elektronikus végigpásztázása után nyomatékosíthatom ezt) kizárólag Moore mindösszesen két írásának kizárólag egy-egy lábjegyzetében fordul csupán elő – filozófiai összefüggésben, ánde éppen fordított értelemben. Ráadásul a meghivatkozott eredetiben nem e kettőről, és nem definícióként, hanem „egyéb konvencionalista jelentésméletek” filozófiai megtestesítőiként. Ezek egyike a kritériumszabó [*criterial*], melynél „a feltételek mindegyike egyedíleg elengedhetetlen és csakis egységükben elégséges”, másika a kritériumtani [*criteriological*], melynél egyedíleg „egyik sem [...] szükséges és egyetlen halmaz sem [...] elégséges”, miközben „mindegyiknek a hiánya [...] kizárja”, míg „az összes jelenléte [...] biztosítja” megvalósultságát, harmadika pedig a paradigmátikus eset-megvalósító [*paradigm-case*], melynél valóság-beli jegyek bizonyos megfelelően jellemző halmaza ad választ. A meghivatkozott lábjegyzet visszautalásából, illetőleg annak további önhivatkozásából kiderül, hogy a „*criterial*” szót Moore először – Micheal S. MOORE: *Semantics of Judging*. *Southern California Law Review*, vol. 54. (1980–81) 220. – a szóhasználat és bizonyítás összefüggésében használta, ahol is egy

támasztása” ugyanis egyfajta analitikus hivatkozása annak, amit monografikusan konvencionalizáció gyanánt kibontani már korábban megkíséreltem.¹⁵ Ami belülről nézve persze nem több, mint folyamatszerű statisztikai fluktuálás; kívülről azonban, múlt állapot leírásaként, tényleg adottságként fogadható.

Számomra e rokonszenves intellektuális fundálási kísérlet a tudományszerűvé tételre törekvés egyfajta szabadságharcát példázza. Ha és amennyiben sikeres a jognak, joggyakorlatnak, jogdogmatikának vagy jogtudománynak a reifikációja vagy objektivitás-deszkripcióként láttatása, úgy ez – gondolható talán – saját ideologikus víziójában biztonságot teremt. Tudnunk kell azonban, hogy nem ilyen vagy hasonló objektivitás- vagy kognitivitás-vonatkozás vagy ezek teoretizált formája teremt biztos fogódzót, hiszen ezek jelenlétét, súlyát, szerepjátaszását súlyos érdek (ami mindennapjaink efemer történeteiben bizony mindennaposan adódik) bármikor felboríthatja; miközben másik lehetséges áldását, egy láttató magyarázat lehetőségét hamis azonosításával rögvest elveszejt. Fentebb körvonalazott vízióban ezért a kognitív rögződés kritériumszerűsége a fenti értelemben látszatszerűnek tetszik; és amint ezt az autopoietikus rendszergondolatnak a jog lételméletére vetített újrafogalmazási kísérlete nyomán – tehát a társadalmi gyakorlatban aktusaiban konvencionalizálódó jog önleírásainak (mint sajátos jogi gnoszteológiának) a külső és retrospektív leírásaival szembesítése révén történő ontológiai fundálásával – megfogalmazhatni véltem, *a voltaképpeni biztonság maga a praxis rekonvencionalizáló újratermelődéseként a folytonosságában és folyamatosságának ön-reproduktív erejében, hagyományteremtő megbízhatóságában rejlik.*

episztemológusnak – Norman MALCOLM: *Knowledge and Certainty. Essays and Lectures*. Englewood-Cliffs, Prentice-Hall, 1963. 113. – a *criteria* és *symptom* közti distinkcióját követve a különféle összefüggések jogi bizonyíthatóságában különbséget tett „kritériumszabás” és „valamely tényállás szimptomatikus volta” között (utalva a bizonyítási jog különbségtételére *direct evidence* és *circumstantial evidence* közt). Ezután egy *Methodologies from Other Disciplines* kérdéseit megvitató *Interpretation Symposium* felkérésére – Micheal S. MOORE: A Natural Law Theory of Interpretation. *Southern California Law Review*, vol. 58. (1985) 277. skk. – úttörésre vállalkozott. Ez utóbbi lábjegyzetében a jelentés és a definíció azonosítása John LOCKE: *An Essay concerning Human Understanding*. I–II. kötet. (Szerk. A. C. FRASER) Oxford, Oxford University Press, 1894. – művéből eredő hagyományának mai filozófiai képviselője kapcsán nevezi egyfelől kritériumszabó jelentéسلمéletnek a logikai pozitivizmus állásfoglalását Rudolf CARNAP: The Elimination of Metaphysics through Logical Analysis of Language. In: Alfred J. AYER (szerk.): *Logical Positivism*. Glencoe, Ill., London, The Free Press – Allen, Unwin, 1959. 60. által példázottan, másfelől pedig kritériumtani elméletnek a wittgensteini – Ludwig WITTGENSTEIN: *Philosophische Abhandlungen. / Philosophical Investigations*. (Szerk. G. E. M. ANSCOMBE) Oxford, Basil Blackwell, 1953. – problémát.

¹⁵ Vö. 9. jegyzet.

1.2. Ad Győrfi Tamás: A jog fogalmi rendszere és az indokok dogmatikája

A problematika tágításának látszata mögött valójában felváltás és új doktrinális igénybejelentés történik a korreferens azon úttörő vállalkozásában, amely voltaképpen a mai (és ez idő szerint mindenekelőtt) amerikai valóság, a *decision by reason* gyakorlatán nyugvó *jurisprudence of reasons* hazai bevezetésére, s egyidejűleg egy ennek megfelelő problémalátásnak a dogmatika-topikára alkalmazott kibontására tesz kísérletet.

Miről is van itt szó? Egy neves amerikai jogi folyóirat által a jogi szemléletünket alapvetően formáló közelmúltbeli elméleti-történeti teljesítmények áttekintésére szentelt tematikus számban az ottani jogelméleti gondolkodás egyik markáns tekintélye a *Law's Empire* újszerű méltatására vállalkozik. Ebben az alábbi meggyőző következtetésre jut:

„Nem szabadna ezért a meglepetés erejével hatnia, hogy Dworkin és a *jurisprudence of reasons* sikerebben magyarázza a *common law* és az alkotmánybíráskodás világát, semmint egy olyan jogeszmét, amelynél viszonylag specifikus törvényeket (vagy kikristályosodott *common law* szabályokat) viszonylag hűen követnek mind a polgárok, mind a bíróságok. Hiszen ez utóbbiak tekintetében a konvencionális, vagyis az inkább vélelemszerű, semmint abszolút ként felfogott pozitívizmus látszik lényegesen közelebb hatolni a lényeghez.”¹⁶

Amint tehát a szövegekörnyezetből egyértelműen kitetszik, itt nem egyszerűen kritikáról, nem is meghaladásról, hanem eleve egy másnemű homogenitásnak, egy a *decision by rule* talaján felépült *jurisprudence of rules* világtól eltérő „jogeszme” lehetőségeinek a mérlegeléséről, egyszersmind a dworkini teljesítmény ilyen értelmű hasznosíthatóságának a latolgatásáról van szó.¹⁷

Nos, a magyar korreferens általi meggondolkodtató, mert mélyen megokolt problematizálás ilyen gondolati keretben veti fel a dogmatika szabálypontosító és szabály-racionalizáló funkcióját,¹⁸ amely két irány saját olvasatomban

¹⁶ Frederick SCHAUER: The Jurisprudence of Reasons. *Michigan Law Review*, vol. 85. (1987) 869.

¹⁷ A kifejezésekre lásd uo. 866.

¹⁸ GYÖRFI Tamás: A jog fogalmi rendszere és az indokok dogmatikája. In: SZABÓ (szerk.) i. m. 39–57. Id. 40–44. [A következőkben a szövegben történnek az oldalszámokra hivatkozások.]

ugyanakkor annyiban mégis közös, hogy mindkettő konstruktív, az eredeti matériához hozzáad, sőt egyben szabályalakító szerepet is betölt, hiszen elvben nyilvánvalóan elérkezhetne más pontosbításhoz és/vagy racionalizáláshoz is. Az azonban számomra már kérdéses, vajon ezek művelése – akár elvi igényként – eljuttathat-e bárkit is „a jog teljes értelmének a feltárásához” (43.). A magam részéről a *mos geometricus* új kísértését vélem munkálni egy ilyen igényben, ezúttal amerikai teoretikus gúnyában, ami az eredeti kontinentális és főként germán filozófiai/jogfilozófiai hagyományt nem szokta teljes forrásvidékében felderíteni – hiszen éppenséggel nincs olyan fogódzónk, amihez képest bármiféle teljességet igényelhetnénk vagy megítélhetnénk. Mint láttuk már, a jog pusztán van – anélkül, hogy akár *in se* és/vagy *per se* jelentéssel,¹⁹ akár a rendszerszerűség attribútumával²⁰ maga rendelkezhetnék. Magam korábban a *legal imagination* és részben a *reflective equilibrium* fogalmával már tudatosítottam véltem,²¹ hogy sohasem elvont-egyetemes teljességről, hanem csakis elgondolt/elgondolható esetek halmazaira vetített próbáról, tesztelésről beszélhetünk. Azaz nem teljesebb, hanem változó igényekkel, tehát éppen adott gyakorlati kihívásokkal korreláló kibontás történik ilyenkor, amelynek időbeni egymásutánisága a növekvő teljesség látszata mögött voltaképpen éppen nem másra, mint az éppen uralkodó praxis megfontolásaira válaszol.

Zavarbaejtő ugyanakkor a kérdés, hogy miben áll a dogmatika, ha szabály sincs (44.). Hiszen nézetazonosság áll fenn abban, hogy „a precedensjogban a szabály valóban nincs [...] megfogalmazva, s azt valóban a konkrét esetből kell kihámozni” (46.) vagyis e szabály mindig utólagos, kizárólag az esetre s kizárólag a saját döntés tükrében vonatkoztatott, tehát maga e szabály legfeljebb virtuális, hipotetikus és versengő; miközben mégis, valóban létrejön egyfajta megbízható folytonosság, olyan – mindössze gyakorlati – azonosítási pontokkal, amelyekben mind a *distinguishing*, mind az *overruling* értelmezhetővé válik (46.), tehát a valamihez mérést mégis lehetővé teszi. Nyilvánvalóan félrevezető egy pán-dogmatizmus kísértése. Következésképpen aligha lenne megvilágító erejű ott is racionális-logizáló, tehát adott állapotában valamiféle

¹⁹ E gondolati csapdát már egyszer feldolgozni véltem, lásd a szerzőtől in 9. jegyzet.

²⁰ Ez okból már a címadás is legfeljebb allegorikus, hiszen „a jog fogalmi rendszere” nem a jogi normativitás hordozójának, megjelenítőjének a jegye; ez kizárólag a jog felépült intézményi (tehát gyakorlati és elméleti kiműveltséget is magában foglaló) hálózata vetítve értelmezhető.

²¹ Vö. James Boyd WHITE: *The Legal Imagination. Studies in the Nature of Legal Thought and Expression*. Boston–Toronto, Little, Brown & Co. 1973.; vö. VARGA (2004a) i. m. különösen 459., és VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/15100/15172/15172.pdf> különösen 235–236. [a továbbiakban: VARGA (2004b)].

zárt rendszert előfeltételező teoretikus rekonstrukcióval élünk, ahol maga az egész berendezkedés, annak egész jogszemlélete utasítja el ennek értelmes felvethetőségét. Úgy vélném, csakis alapvetően történelmi-összehasonlító feltáró munkák nyomán juthatnánk majdan közelebb akár a római, akár az angolszász klasszikus mintákban (vagy egyéb jogi hagyományokban) gyökerező eljárások módszertani mikéntjeinek a megértéséhez; ilyenek azonban kellő kibontásban egyelőre (amíg a *comparative judicial mind* általam szükségesnek és időszerűnek látott programja meg nem erősödik) még a nemzetközi irodalomban sem állnak rendelkezésre.

Miként alakul hát „az *indokok dogmatikája*”? Megtudhatjuk, hogy egyfelől maga is szabályokat generál (52.), hiszen mihelyst beindul a mérlegelés standardizálása, az kellő transzformálás útján és eredményeként óhatatlanul új szabályszerűségekbe fog torkollani, másfelől lazít valamelyest a látszólagos nyelvi-logikai összefüggés- és elemzés-uralomnak a kizárólagosságán. Az az alapvető körülmény azonban, vélném, amelynek értelmében a dogmatika „alapvetően” (46.) vagy „lényegében” (52.) mindazonáltal változatlanul nyelvi-logikai alapmeghatározottságú, a korreferens berendezése ellenére sem változik. Merthogy alapként a jogszerűséget mindenképpen a szabály adja – magatartási szabály, felhatalmazás vagy hasonló keretszabás formájában. Miközben az is nyilvánvaló – és e ponttól kezdve teljességgel védhető dolgozatának érzékeny kifejtése –, hogy mihelyst e nyelvi-logikai alapról véghezvitt érvényesség-átadás vagy az érvényesség keretszabása megtörténik, benne és/vagy mellette – e szabálytól, meghatalmazásától (stb.) függően – megfelelő módszertanok párhuzamos felépülésével bármiféle gyakorlati konszideráció, mérlegelés, súlyozás, figyelembevétel (stb.) már valóban helyet foglalhat. Kívüle és ellene azonban – legalábbis bevallottan – aligha, hiszen ebben az esetben ez csakis *contra legem* lenne elgondolható.

1.3. Ad Cserne Péter: Jogdogmatika versus policy

Jóleső érzés a korreferátum széleskörű és elmélyült irodalmi elemzéséből megerősödni abban, hogy legalább a német doktrína tartózkodóbb – egyebek közt talán azért is, mert nyomasztóan tekintélyes múltjának hatalmas önsúlya okán visszariad a könnyű szárnyalástól. A példaként használt „szűkebb és sajátképpen értelemben vett jogtudomány” tárgya ugyanis eleve nem más,

mint „a jogi fogalmak”²² – *juristische Begriffe* tehát, és nem maga a *gesetztes Recht* jelenségformájában rejtőző verbális véletlenszerűség. Már pedig ezekkel a tudós analízis tényleg *Rechtslehre*-típusú kerethez érkezhethet el, és a normatív materiától valamelyest függetlenedő módon, elvonatkoztatásokkal élve, gondolatilag projektált konstruktumok összefüggésvilágaként egyfajta jogi geometriát hozhat létre.

Meggyőző lehetőségnek tetszik ezért a tudományba betagolódás végtelenbe vesző, kimerítően mégsem megválaszolható hajszolása helyett egy, a kritikai felülvizsgálhatóság esélyével rendelkező racionalizáció közös alapul vétele.²³

Nos, ilyen elemzési alapról már nem támaszt gondot, ha kiderül, hogy „Tartalmilag (vagyis következményeit tekintve) ugyanazt az eredményt a különböző jogrendszerekben tevékenykedő bírák gyakran más-más dogmatikai konstrukciók felhasználásával érik el.” (61.), hiszen ezzel épp a jog alapvetően gyakorlati komplexum-jellegét támasztja alá, vagyis azt, hogy – saját kifejtésének megfelelően – a jog által olyan valóságos társadalomontológiai „közvetítés” [*Vermittlung*] zajlik, amire saját „beteljesedési rendszere” [*Verfüllungssystem*] formai kielégítéseként jelenségszinten épül csupán érvényesség-származtatásként a normatív levezetés és igazolás;²⁴ következésképpen nem okoz gondot, legfeljebb a jogban és a jog által zajló közvetítés szintjeiről vall, ha arra is rájövünk, hogy a jog köpenyeként előttünk álló nyelvi megjelenítések mögött feltárható eltérő fogalmiságok akár azonos (vagy megfordítva: látszólag azonosak eltérő) materialításokat is egyként hordozhatnak, vagyis végső soron egy formális, textuális jogösszehasonlítás sem szólhat másról, mint csakis a jog forma-burkáról.²⁵

A tételezetség értelmében vett jog változó lehet ugyan; addig a pontig azonban, ameddig felhatalmaz, cselekvés számára keretet jelöl ki, szilárdnak kell lennie. Egyfelől változatlan marad annak minden társadalmi közvetítést (nyelvet, jogot, egyebet) végigkísérő igazsága, hogy ontologikus funkcióbetöltésük érdekében a kellő meghatározottság és a szükséges meghatározatlanság jegyeit egyidejűleg kell felmutatniok, miközben az egyre erőteljesebbé váló kötést (így a nyelv egyértelműségére, a jog definitívvé tételére irányuló erőfeszítést) a történelmi gyakorlatban rögzest az oldás tendenciái szokták kísérni (diszkrécio

²² Hans-Peter SCHWINTOWSKI: *Juristische Methodenlehre*. Frankfurt am Main, Verlag Recht und Wirtschaft 2006. 97. [UTP-basics].

²³ CSERNE Péter: Jogdogmatika versus policy. In: SZABÓ (szerk.) i. m. 58–67. Id. 58.

²⁴ Vö. 7. jegyzet.

²⁵ Vö. VARGA (2004b) i. m. 9–66. »Összehasonlító jogi kultúrák« c. rész és különösen 43., 45. jegyzet.

nyításával, elbizonytalanítással, új csapások vágásához eltérő fogalmiasítások, fogalomhasítások közbeiktatása útján a talaj előkészítésével). Másfelől fontos emlékeznünk arra, hogy a felépülésnek és a működésnek melyik sarokpontjaiban és milyen vonatkoztatási kultúrájában, azaz a társadalmi gyakorlatra történő normatív hálópítés miféle referenciáltatásában különbözik a *par excellence* jogi homogenitás minden egyéb (homo- vagy hetero-)genitástól.

Annak gyakorlati leírása hát, hogy „a dogmatikailag kötött és a következőképpen orientált érvelés komplementer viszonyban vannak” egymással (64.), kizárólag annak tudomásulvétele után érvényesíthető, hogy a keret kiszabása mindenképpen „dogmatikai kötöttségben” történik. Ebből következően viszont annak belső súlyozása és arányteremtése, hogy a szabályozás további, részletező kibontása mennyiben viszi tovább az egyértelmű meghatározásra irányuló törekvés egyébként aligha szűnő vagy lanyhuló örökségét és mennyiben hagy teret egy úgymond többszereplős interkulturális (vagyis az alapul szolgáló homogenitáson belül valamelyest újratermélődő) megvitatásnak,²⁶ már valóban nyitott lehet, kordivatoknak s a legkülönbözőbb kísérletezéseknek is engedményt tevő.

2. Társadalomfilozófiai távlatban

A dogmatika kapcsán mindeddig a jogi közvetítés *egyik* meghatározásának intellektuális környezeti továbbmeghatározása kontextualizáló elemhalmazáról szóltunk. Tehát egyetlen nézőpontból, a formai vonatkozás továbbformalizálásának a lehetőségei örvén szemlélődtünk. Tudnunk kell hát, hogy elemzési érdekből messze állunk ilyenkor a jog társadalmiságának, valóságos létének megértésétől, és még messzebb egyáltalán a jog rejtélyének teljes összetettségében való elgondolhatásától.

A befejezés kontrasztjaként hadd idézzem ezért fel, hogy az, ami itt voltaképpen végbemegy, aligha más, mint hogy kivetítjük, tárgyiságokba idegenítjük, istenség- vagy bizonyosság-pótlékok fétis-szerepébe testáljuk azt, ami pedig magunk vagyunk. A társadalmiként újratermelődő emberi gyakorlat autopoietikus megbízhatósága helyett fogalmiságokba, logikákba, rendszertanba ruházzuk biztonság utáni vágyakozásunkat, amivel végső soron, metafizikai távlatban

²⁶ Vö. VARGA Csaba: Az angol–amerikai és a kontinentális–francia jogi hagyományok találkozásának peremvidékén. Kanadai fejlemények és tapasztalatok. *Jogtudományi Közöny*, 2002/7–8. 309–322.

aligha lépjük túl a már *Frank* által leírt²⁷ pszichoanalitikus projekció, az apakomplexumunkban autoritás-igényünket saját magunk teremtette mesterséges kreálmányok bővületébe transzponáló ősi, ám legmélyebben emberi és ezért kiirthatatlan atavizmusunk szükségleteit. Ez, ha a tudományos rekonstrukció értelmében egy idol leleplezése is, egyszersmind azonban – s pontosan e kettősségében²⁸ – szükségképpeniség. Pontosan ezért jött létre a jog, hiszen éppen ilyen és hasonló okokból épített fel az ember egy úgynevezett *második természetet* maga körül.

Ehhez képest persze járulékos kérdés, hogy ennek az eredendő szükségnek hányadik és miféle transzpozícióját, legszorosabban is meta-sztázisát jeleníti meg a dogmatika, amiről itt és most vitázunk. Ezért fontos legalábbis számomra, hogy tisztázzuk: *outer observer*ként adott mindannyiunk számára egy jog, s adott körüle egy jogi kultúra. Ami pedig dogmatika vagy bármiféle más ilyen hasonló összetevő, csakis az előbbieken belül, azok értelmezési tartományától s érzékenységtől megvont keretek közt értelmezhető. Ebből következően viszont mihelyst a vizsgálódás tárgya nem valami külső adottság, tehát *per definitio-nem* eleve egy kizárólag *hic et nunc* megragadható, mert történelmileg létrejött, következésképpen partikuláris, vagyis a jelenségvilágban számos eltérő közt pusztán az egyik lehetőséget felmutató jelenség, ami ráadásul leírandó előbb ahhoz, hogy egyáltalán a gondolkodás felőle megindulhasson, nos, tehát ha mindentől elrugaszkodunk, ami valóságos, ami valamiképpen megragadható, tehát leírható és valós fennálltában viszonyítható, úgy nem marad más a tudományból, mint okoskodás, intellektuális ön-építés, amit történetesen dolgokra kivetítve, szabad *extrapolatio* gyanánt is gyakorolhatunk. Hiszen ha a jelenségek történelmi megértésének igénye elhalványodnék s a működő rendszerek valósága iránti összehasonlító érdeklődésünk ellanyhulna, valódi tudomány helyett csak fogalomjátékok, szómágiák, univerzalizálások, verbális geometriacsinálmányok mérközhetnének csupán egymással a porondon.

²⁷ Vö. Jerome FRANK: *Law and the Modern Mind*. [1930. Garden City, New York, Doubleday Anchor, 1963. ill. Jerome FRANK: A jog és a modern értelem. In: VARGA Csaba (szerk.): *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete, 1977. 81. skk. és – keretként – Jerome FRANK: *Bíráskodás az elme ítélőszéke előtt. (Válogatott írások.)* (Szerk. BADÓ Attila) Budapest, Szent István Társulat, 2006.

²⁸ Utalva itt az ideologikum voltaképpeni szerepét illető mélyen társadalomfilozófiai vitákra.

A DOGMATIKA TERMÉSZETÉTŐL A JOG TERMÉSZETÉIG

A kutatások lehetséges hozadéka

Az újragondolás szüksége mindhárom alapvető problematikánkat érinti, s ennek megfelelően így egyfajta rekapitulációként mindenekelőtt a jogdogmatika természetével általában, a nem-fogalmiasított joghagyományokkal történő szembesítésével különösen, és végül a tudományelméleti alapokat érintő következtetéseinkkel célszerű külön-külön foglalkoznunk. Ezt követően, s mintegy saját közreműködésem lezárásaként azonban még szükségesnek találom, hogy egy az eszmecsere vitatott pozícióiból ugyan közvetlenül nem következő, a vita során feltárt eredményből mégis adódó lehetséges következtetésre mint teoretikus perspektívára, ugyanakkor távlataiban talán leg súlyosabb mondanivalójára felhívjam a figyelmet.

1. Újragondolás

1.1. A jogdogmatika általában

A jogdogmatika tudányszerűségének ismétlődő felvetése nyilvánvalóan rokonszenves törekvés, mert szakmai igényességről és olykor generációk minden tiszteletet megérdemlő alkotó közreműködése további nemzedékek egész professzionális gondolkodásmódját alakító erejének az elismertetése szándékáról tanúskodik. Végso soron mégis célt téveszt, mert habár *theoria* és *praxis* elvi különválaszthatósága éppen nem egymásra gyakorolható hatásuk vagy egymásban és egymás által történő megtermékenyülésük kétségbevonását célozza, végso mozgatóik, kritériumaik szerint mindazonáltal különböznek egymástól. Tehát annak ellenére, hogy valóban teoretikus értelem működése hagyja nyomat a dogmatikában, ami módszeres munkálással valami eredetit hoz létre a jogból, egészében a dogmatika mégsem más, mint a mindenkor érvényes jog

függvénye, annak egyfajta értési módja. Mert még akkor is, ha nagyfokú és elméletileg igényes előkészítő munkával hozták létre, tételezettségében a *jog* pusztán szavakból és azok egymásutániságából építkezik, míg rendszerszerű feldolgozottságában a *dogmatika* avatja ezeket fogalmakká s végül valamiféle egységes fogalmi rendszerré.¹

Mindaz ugyanakkor, ami a dogmatikában rejlik, nem tárgyi, objektív, az igaz vagy hamis ellentétpárjában leírható; legalábbis nem abban az értelemben, hogy független létezőket írna le. Amiként a kodifikáció egyetemes történelmi jellemzése során egykor már szembetalálkoztam a módszertani dilemmával: vajon miképpen írhatunk le közös fogalom alá vontan jelenségeket, amelyek történelmi partikularitásaikban vagy konkrét funkcióbetöltésükben esetleg soha nem is találkoztak egymással, legfeljebb utókorai elemzőkként mi vonunk funkcionális analógiákat köréjük;² majd a jogrendszerek feltérképezése kapcsán kényszerültem a következtetésre, miszerint egységként csupán általunk látott halmazokat illető osztályozásunkban nem is annyira az osztályozottat, mint inkább magunkat, saját nézőpontjainkat vallatjuk³ – nos, itt sem mendelejevi, brehmi vagy linnéi az eljárásunk. Nem egyszerűen tőlünk független létezők kapcsán végzünk jól vagy rosszul intellektuális műveleteket, hanem konstruálunk, valaminek az ürügyén. Hiszen egymástól független *autochton* jelenségeket és működéseket – társadalmi rendeszmények és rendteremtő intézmények általunk saját célunkból kiválasztott bizonyos fajait – vonjuk közös fogalmiság alá, hogy azok közt osztályozás címén fogalmi alcsoportokat teremtvé újból differenciáljunk. Vagyis – végső soron – azzal, hogy fogalmiasítunk, alkotunk.⁴ Mert azzal, hogy (így vagy úgy) fogalmiasítottuk, állítólagos ismerettárgyunkat máris átalakítottuk. Nos, saját problematikánkhoz visszatérve ezért is folyik

¹ Egy későbbi, külön kutatásra tartoznék az afeletti tünődés, hogy valóban milyen analógiák adódhatnak egyfelől a teológiával, ámde másfelől például a mű(stb.)értelmező irodalomtudománnyal. Hiszen a *teológia* tárgyát éppen létezőnek állítjuk, noha mert transzcendens, egyéb tudományos készségekkel megközelíthetetlenségét elismerjük, a művek felett gondolati *meta*-konstrukciókat építő *irodalomtudományi* értelmezésnek viszont már maga a tárgya is egyfajta – specifikus – virtualitás. Eltűnődhetünk hát, hogy tudomány-e és milyen értelemben és többletfeltételekkel az ilyesfajta értelmezés; hogy a műbírálat közelíthet-e és mennyiben a tudományos megismeréshez, és így tovább.

² Vö. VARGA Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. 2. bőv. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002. & <http://mek.oszk.hu/14200/14206/>.

³ Vö. VARGA Csaba: *Theatrum legale mundi* avagy a jogrendszerek osztályozása. In: H. SZILÁGYI István – PAKSY Máté (szerk.): *Ius unum, lex multiplex. Liber Amicorum. Studia Z. Péteri dedicata. (Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcselet köréből.)* Budapest, Szent István Társulat, 2005.

⁴ Vö. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/> 2.3. pont, különösen 104. skk.

harc azért, hogy voltaképpen ki – igazságügyi kormányzat? bírói fórumok? jogászai hivatásrendek? *academia* vagy *universitas*? avagy versengő intézmények esetében ezek melyike?) uralja a jogdogmatikát.

Mint láttuk, a logika nem dolgokban vagy történesekben, de nem is önmagában szövegekben, hanem kizárólag logikai összefüggés megállapíthatása végett preparált teoretikus proposíciók egymás közti relációjában rejlik. Nem „feltárulkozik” hát, amiképpen nem is „feltárható” e logika, hiszen a normatív szöveg maga nem hordozza. A dogmatikus a saját logikai (stb.) eszközeivel legfeljebb rekonstruálja és fogalmilag is kiműveli azt a rendszergondolatot, ami legalább intuitíve a jogalkotót vezérelhetette vagy ami az adott textus értelmezése során és pontosan egy ilyen dogmatika-építés jegyében egyfajta (nem csekély részben gyakorlati) optimalitással abból kiolvasható. Következésképpen mindenkor és minden esetben szerzői mű még akkor is, ha leginkább gyakran valóságos történelmi láncírásban jön létre, amiként egy népdal vagy népi ballada is többnyire szerepjátsszók hosszú során át formálódik. Növuma, hogy logizálja az önmagában esetlegest s meghatározatlant. Mivel azonban ez csupán kvázi-teoretikus rekonstrukció, ami logikai (stb.) többlet-tartalmat s ezzel többlet-értelmet ad az ezen tartalommal és értelemmel önmagában nem bíró tárgyának, elvileg szintén kontingens: többesélyű és egymás (esetenként egyként elgondolható) változataival akár (vagy szükségképpen) versengő is lehet. Gyakorlati célja magától értetődően a kontinentális eszményiség, tehát az előzetesen jogként tételezettből történő következés, levezethetőség fogalmi alapjainak biztosítása értelmében a jogbiztonság lehetőségének a megteremtése.

1.2. Szembenítve a nem-fogalmiasított joghagyományokkal különösen

Az olyan joghagyományokban, ahol maga a jog fogalmiasítása még nem ment végbe, dogmatika sincs. A kontinentális út nemcsak a *ius*nak a *lex*re visszavezetését, tehát a jogiságnak autoritatív tételezéshez való kapcsolását foglalta magában. Benne rejlett a *szövegben megtestesültség* igénye, ami több, mint egyszerűen tárgyasodás vagy objektiváció. Annak alapul vétele ez, hogy ami egyáltalán jog, az magában a textusban rejtezik, következésképpen kizárólag abból deriválható, abból viszont logikai egyértelműséggel deriválandó. S adekvát formaként erre épült a késői közép- és korai újkorban a *mos geometricus*. Nos, erkölcsi ügyeinknek, emberi mivoltunk legérzékenyebb és leginkább a transzcendentalitás – vagyis finális (és éppen ezért rekonstruktív elmével

igazolhatatlan) célok irányába mutató – vonatkozásainak a megítélését az ún. kontinentális berendezkedésen kívül semmiféle más kultúra nem bízta egy formális sematizmus elvont mechanicitására.

A *civil law* birodalmának a törvényhozói szavakat egy zárt gondolati rendszer dogmatikailag képzett fogalmaivá alakító (s így akként leszámítoló) eljárásával szemben a *common law* bármennyi még tudósabb értekező feldolgozásnak engedett is történelmileg teret, mindezek a joggyakorlati és jogtudósi kifejtések csupán történelmileg rezonáltak a régi bírói okoskodások, okfejtések és igazolások egymásra következéséből a ma számára feltárható értelem s esetleg levonható tanulság fölött. A klasszikus angolszász jog tisztogatott, tipizált, és más egyéb módokon is megindult valamiféle fogalmiasítás irányában; de nem azért, hogy abban előrelépjen; és végképp nem azért, hogy joga (vagyis a múltból történelmileg felhalmozódott s precedensül felhasználható döntéstömeg) kaotikumának, véletlenszerű össze-szerveződésének modern kodifikációs eszményű rendszerteremtéssel történő felváltásával lezárja a múltat, s egykori nyitottságát hátrahagyva kontinentalizálja önmagát. Már pedig ahol e megtesztültség nem következett be, nincs dogmatika.

Következésképpen az *analytical jurisprudence* sem *Begriffsjurisprudenz*, mert más az éthosza, s ennek megfelelően más a tárgya és a hivatása is. Az előbbi a *historical jurisprudence* elleni lázadás terméke, a brit szigetvilágban egyébként és egyéb okból elterjedt etikai formalizmus és hipotetizáló fogalomelemző megközelítés átvitele a jog(tudomány) területére. Fogalmait konstruáltak, munkahipotézisszerűek, a *“let us suppose that...”* felütésével kizárólag az adott okoskodás körében érvényesek. Valóságpótlék szerepét játsszák egy olyan elmecsiszolásban, amelyik legfeljebb csak saját távoli módszertani meglátása tükrében kívánja modellezni a valóság egyfajta reprezentációját, de semmiképpen sem kíván annak helyébe állni. Jellemzésre, tehát didaktikus célra, egyfajta *meta*-operációra alkalmas csupán, nem leírásra. Szemben a *Begriffsjurisprudenz* XIX. századvégi német eszményítő irányával, mely a jog logizált mását, intellektuálisan továbbképzett reprezentációját, rendszertanilag kimunkált fogalmiasítottságát természetes közegeként már a jog (megértési? hermeneutikai? vagy éppen a *law in books* tényszerű szociologikumát, vagyis társadalmi adottságát megelőzően már élőként koncipiált *law in action*-változatát képviselően?) valóságának tudván, egy tiszta, absztrakciókból felépülő tudomány jegyében arra törekszik, hogy ez alá és mögé teremtsen egy immár teljességgel teoretikus erővel építkező fundamentumot. A *Begriffsjurisprudenz* ezért aligha tudomány úgy, amilyen értelemben például jogtörténetről vagy társadalomelméleti értelemben vett jogfilozófiáról beszélhetünk, hiszen nem történelmileg *hic et nunc* adott jelenségekkel operál.

A maga elvont általánosságában mégis olyan keret, mint amelynek megfogalmazására az *analytical jurisprudence* is mostanság már egyre határozottabban, és napjainkban egyre megérdemeltebb sikerrel törekszik.

Fogalmilag modellált jellegéből adódóan a *dogmatikának* magának autoritása nincs ugyan, merthogy erejét, tekintélyét máshonnan meríti – jelesen, megkerülhetetlenségéből. Hiszen amint van, bármely kezdetleges formájában létrejött, máris hatást gyakorol, mivel megértésünket, az ahhoz alapul, kulcsul szolgáló emberi *imaginatiót* eleve behatárolja, s így gondolkodásunkat saját mezejére, csatornájába tereli. Felváltható persze, szabadon, de csakis jobbal. Ugyanaz történik tehát itt, mint a *theoriák*, a lehetséges világmagyarázatok versengésénél: az tudja csak elődjét meghaladni, amelyik kevesebb elvből történő kiindulással teljesebb fogalmiságot kínál, miközben érdemi válaszai a lehető legcsekélyebb támadási felület hagyása mellett a leginkább optimális megoldásokat nyújtják.⁵ Vagyis a dogmatika autoritása olyan, mint eredeti (s egyetlen elfogadható) értelmében a magyar alkotmánybíraskodás első idejében létezőként meghivatkozott ún. láthatatlan alkotmányé: pontosan léténél fogva kikerülhetetlen, ellenállhatatlan, mert kizárólag egy nagyobb intellektuális erővel kialakított és meggyőzőbb változatával váltható ki.

Klasszikus formájában a *common law* csakis a saját bírói válasz kidolgozásában feltételez szabályt, amit azonban *expressis verbis* nem nyilvánít ki, és így az eseti megoldását a jövőben precedensként újragondolni kívánó bíró számára megfogalmazhatásában nyitva hagyja. Attól tehát, amit szabályként benne működöttén vélelmez a saját ügyében eljárva azt precedensként felhasználni kívánó bíró, lehetséges akár a *distinguishing*, akár az *overruling*. Ennélfogva a bíró akkor sem fér a döntési alapul pusztán gondolt szabályhoz, amikor „megkülönböztet”, hanem ezt is képes kifejezésként alkalmazza annak tudatosításaként, hogy a *distinguishing* esetében nem látja saját eset-értékelése során annak precedensként követhetőségét, az *overruling* esetében pedig egyáltalán, a jövőre nézve utasítja el, hogy a korábbi bíró által feldolgozott esetből úgy, amiként a jelenben eljáró bíró ezt egyáltalán rekonstruálni tudja, szükségképpen vagy kívánatosan a korábbi bíró által levont következtetés adódnék. (Láthattuk már, hogy a kontinentális *civil law* történelmileg nagyléptékű viszonylagos állandóságával szemben a *common law* úgyszólván évszázadonként jellegbeli változásokat mutat.⁶ Ezért éppen nem mond mindennek ellent, ha a mai

⁵ Klasszikus kritériumai tükrében lásd *uo.*, különösen 66–68.

⁶ Vö. VARGA Csaba: Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi kultúrák nyomában. In: VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/15100/15172> 47–66.

US Supreme Court gyakorlatában már valóságos szabályelemeket is joggal felfedezhetünk.) Ellentétben e hagyománnyal, a *civil law* már egyértelműen s úgyszólván a kizárólagosságig terjedő ígénnyel⁷ szabály-alapú: ez az, ami tételezett, s amit a dogmatikai feldolgozás majd *szabályból normává* logizál.

Pontosan a logikai formalizmusban rejlő transzformációs potenciál mutatja a dogmatika többletét, egy új minőségnek a régihez történő hozzárendelését. Vagyis azt, hogy a dogmatika nem annyira „tükröz”, mint inkább rendszer-tani struktúrát ad. A struktúrával pedig jelentésbiztonságot és összefüggést, s ez utóbbiakkal rend és rendezettség képzetét, általuk viszont a következés szükségképpeniségét. Formalizáló és logizáló alapmeghatározottságát mutatja, hogy ott is szabályt posztulál, ahol nincs – hiszen rendszeressége révén kitölti a teret, még akkor is, ha ez egyébként ritkás. Valami hasonló történt a római jog recepciójakor is. Hiszen a dogmatika abból indít, abból építkezik, amiből tud. S mivel egyik eszköze az általánosítás, a másik pedig az extrapolálás, bármiből tökéleteset, befejezettet, az éppen szükséges válasz biztos megalapozására képes logikai konstruktumot tud előállítani. Ez magától értetődő, hiszen a dogmatika részeket egymással relacionál, ezek közül egyeseket az elvi elvont általánosság (s így axiomatikus meghatározó erő) magasabb szintjére emel másokkal szemben, mindezek köré teoretikus keretet növesztve, hogy egyéb tételes rendelkezéseket valamely mások alfajaiként, példázataiként, lehetőségeiként mutathasson be.⁸ Vagyis a dogmatika a tételezett szövegtől egyre tágulható körökben épülhet, s ezeket a konvencionalizáció bármely állapotában viszonylagosan kimerevítheti, miközben minden – akár tételezésbeli, akár felfogásbeli (konvencionalizációs) – változás következményeként a rendszer mindig, minden ízében, belső feszülések során, elvileg újraépül.

Tehát ha az európai közép- és újkor a logikai tökély bűvöletében közeledett a római joghoz, úgy végül ki is csiholta azt belőle. (Napjainkra pedig az angol–amerikai jogvilág tapasztalatisága vette át a stafétabotot latin és germán elődeitől, hogy ugyanazt az örökséget magához hasonítva, ugyanabból az eredeti nyers matériából most *casusok* laza sorát és pusztán érvelő összefüggését varázsolja ki belőle.) Pontosán ugyanarról szól hát a történet, mint amit a kodifikációs problematika angol, dél-afrikai, vagy éppen izraeli aktualizálásainál

⁷ Jelképes üzenetű, hogy az elvek, klauzulák, hajlékony vagy bizonytalan jogfogalmak a kontinentális jogban mindig vagy a megalapozás úgyszólván a tételes jogon túlmutató általánosságában, vagy pedig a perifériákon foglaltak helyet – az első esetben alig specifikusan jogiként, az utóbbiban pedig még elviselendő hibaszálakként.

⁸ Vö. VARGA Csaba: A kódex mint rendszer. (A kódex rendszer-jellege és rendszerkénti felfogásának lehetetlensége.) *Állam- és Jogtudomány*, 1973/2. 268–299. és VARGA Csaba: A jog belső szerkezete. *Állam- és Jogtudomány*, 2004/1–2. 39–49.

már évtizedekkel ezelőtt leírhattunk.⁹ Jelesül, egy történelmileg egymásra rakódott kaotikumában nyitott esélyekkel aktualizálható hagyomány esetleges kodifikálása nem egyszerűen logikai vázat ad, hanem de-formál az eredeti állapothoz képest, magának a jognak, jogszemléletnek, s persze módszertani megközelítésének is egész jellegváltozását idézve elő. Ezért rettentek vissza a kontinentálistól elütő egyéb hagyományok a kodifikációs váltástól, s inkább különféle pótszerekkel (angol *text-book writing*, amerikai *reestablishment*, a középkortól máig didaktikus, doktrinális vagy magánkodifikációs összefoglalások) szereztek maguknak kielégítést.

Persze magunk sem tehetünk úgy, mintha polarizált valóságként kizárólag vagy egy dogmatikai rendszer-összefüggésben már konceptualizált jog, avagy ennek rendezetlen kaotikumba ragadt őállapota létezhetnék. Dogmatikai mellett nyilvánvalóan *dogmatika-pótló* funkciók és funkcionálások is működhetnek, amiként az egyébként lebegő angolszász esetjog laza csoportosításai is átmenetileg rendező szerepet tölthetnek be.

1.3. Tudományelméleti alapokat érintő következtetések

Személyes gondolkodói fejlődésemben számomra az előbbieken vázolt körkép két egymásra következő felismerésből rajzolódott ki. A kutatott ismerettárgy különféleségének és konceptualizáló közösségbe vonása mesterségességének feszülésében jelentkező már jelzett módszertani dilemmát először Lukács-kutatásaim¹⁰ írták felül, amikből egyértelműen kiderült társadalmi dolgaink tudati jelenlétének s ezzel intellektuális feldolgozásuknak közvetlenül ontológiai jelentősége, másodszor pedig a bírói folyamatot illető bűvárkódásaim,¹¹ amikből még ismeretelméleti relevanciájú dolgainknak is a társadalmi intézményeinktől adott módon csatornázott közvetlen praxisban konstruktumként történő – tehát mesterséges, a dolog természetéhez képest ily módon ezért véletlenszerűségekkel telített, teremtő erejű – emberi felépítése derült ki.

Ha mindezt egy szélesebb értelemben vett történelmi folyamatba, az utóbbi évtizedek felismeréseibe ágyazzuk, úgy természetszerűleg további támpontokra lelhetünk. Mindenekelőtt az 1960-as éveknek már hivatkozott s a formalizmus

⁹ Vö. 1. jegyzet.

¹⁰ Vö. VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világmésképeiben*. Budapest, Magvető, 1981. & <http://mek.oszk.hu/14200/14244/>.

¹¹ Vö. VARGA Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. 2., jav. és utószóval bőv. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2001. & <http://mek.oszk.hu/14400/14489>.

és antiformalizmus terminusaiban zajló vitájára, mely úgy szolt a jogi folyamat leírhatóságáról, hogy végső *descriptiora* és abban kritériumszerűsítésre törekedett. Más szóval, Villey és nyomában Perelman valami ténylegesen zajlót írt le, abban mindig is jelen volt jegyeket tudatosított. Ezzel szemben pedig elmondható, hogy a dworkini kiállítás és úgyszólván világméretű rádöbbenés nem egyszerűen leírt valamit, hanem egyenesen új mozgalmat, egyfajta tudatosságra elszánást indított. Ez utóbbiról azonban tudnunk érdemes, hogy a felbontások, lázadások és tagadások (mint a *deconstructio* és *destructio* szellemi megfelelői) nem permanens forradalomhoz szoktak elvezetni, hanem a gondolkodás kereteinek, az addig alapul fogadott paradigmáknak valamelyes tágitásához és némileg szélesebb körben megvont újrafogalmazásához. Ez történt itt is, amennyiben mindez egy megújult *constructio*hoz vezetett. Vagyis teoretikus éllel rögzíthetjük, hogy ha és amennyiben Perelman, Dworkin vagy más alternatív utakat, avagy új szakaszt, lépcsőfokot, szűrőt épített vagy emelt (volt) be az addig tagolatlanabbként hitt és kezelt struktúrába, úgy ezzel differenciálhatott, de keretein nem változtatott. Ugyanaz a fogalmiság maradt egészében ezután is meghatározó, amely eddig volt, és mindig az éppen adott, mert akként kifejlődött gondolkodási kultúra által igényelt szinten. Másként szólva, ha és amennyiben például itt, a kontinensen egyfajta *Begriffsjurisprudenz* a gondolkodásunk alapja,¹² úgy az több lesz – és immár nem feltétlenül kizárólagos – egy *Interessen-* és *Wertungsjurisprudenz* általi kihívátása kalandjának a lezárulta után, miközben változatlanul vázat szolgáltat egész eljárásunkhoz.

Kutató kérdésünk elől a jog mint ismerettárgy, mint tapasztalati jelenség, mint társadalmi létező feltétlenül kisiklik, hiszen bármiféle egyszempontú megközelítéssel elérhetetlen s megfoghatatlan marad. Jelen tárgyalásunk szemszögéből abban lehetünk csupán bizonyosak, hogy a jog önmagában nem fogalmi jelenség, azaz fogalmiasítása egy (ámbar többnyire már fennálló fogalmiasító hagyomány közegében véghezvitt) tudatos, konceptuális rendszerépítés (esetleges előzményeit felülíró) utólagos terméke. Eszerint pedig eleve fennáll egy kettősség, melynek értelmében a mindenkori társadalom számára a jog egyfelől adottság, másfelől a társadalom és professzionális elitje intellektusában egyidejűleg egy továbbképzett, mert kontextualizált, fogalmiasított műveletekre alkalmassá tett termék is:

<i>számunka külső adottság</i>	<i>általunk hozzáadott többlettel</i>
jog	jogban tisztázó rendező reflexió: dogmatika, dogmatika-pótlék, doktrína

¹² Amiben a *Dogmengeschichte* az esetleg e fölé kiművelt *Rechtslehre* része.

Ugyanakkor a jog a mindenkori (éppen jelenlévő) adottsága (tételezettsége, formáltsága, aktuális elfogadottsága) szerint képez valamiféle alapot, amihez képest a mindennapi gyakorlat mindig tovább munkál, hogy benne és általa a napi kihívásokhoz s az azokban rejlő különösségekhez is saját, időszerű igényei kielégítését optimálisan eredményező választ kapjon. Eszerint pedig a jog mindig és eleve továbbalakítottként és továbbalakítandóként jelenik meg a társadalmi gyakorlatban, mint

<i>számkra külső adottság</i>	<i>általunk gyakorlatiassá tett többlettel</i>
jog („szigorú”)	lazítás / lázítás / élővé tétel: „aktualizálás”

E csaknem tetszőlegesen tovább sorolható kettősségek a mindenekelőtt intézményileg reprezentált és beszéd-aktusok által megvalósított gyakorlati társadalmi létezésben olyan játékokat indítanak be, amik egyfelől mindig csatornázottak s így erőteljesen fegyelmezettek és többszörösen is ellenőrizettek, másfelől pedig és ezzel egyidejűleg elvileg mégis nyitott végűek, mert nyitott esélyűek. Ennek nyomán elmondhatjuk azt is, hogy dogmatikai taxonómiáink valósággá válhatnak, amiként elmondhatjuk azt is, hogy a legkülönbélebb valóságok állhatnak elő egyazon dogmatikai taxonómiáinkból – azok állítólagos intézményi megvalósulásaként.¹³

2. Teoretikus perspektíva: jog- és jognyelv-valóságok

A „történelem csele” (*Hegel*) tudatos és tudattalan világmozgatást sejtető felismerése, a „nem tudják, de teszik” (*Marx*) immár könyörtelen történelem-filozófiai paradoxona, úgy tetszik, a világrengető nagy mozgásokon túl a tudományfejlődésnek is mindig egyik magyarázó elvéül szolgált. Az az erőfeszítés,

¹³ Ironikus megállapítás, de mégis arra kell következtetnünk, hogy amennyiben a nyelv e messzemenően teremtő erejével a korabeli társadalomelmélet tisztában lett volna, úgy az ún. nyelvtudományi vitában – vö. pl. G. F. ALEKSANDROV: *I. V. Sztálin »Marxizmus és a nyelvtudomány« című műve és kiváló szerepe a társadalomtudományok fejlődésében*. Uzshorod, Kárpátontúli Könyv- és Folyóiratkiadó, 1952. vagy Earl BROWDER: *Language & War. Letter to a Friend concerning Stalin's Article on Linguistics*. Yonkers, New York, [no publisher], 1950. – Sztálinnak éppen arra lehetett volna több oka, hogy – persze, akkor és ott még rombolóbb, egyenesen mindenféle emberi, évezredek küszködésével megszerzett tudást szétziláló hatással – a nyelvet mégis felépítőményi jelenségnek állítsa. Vö. VARGA Csaba: *Marxizmus*. In: VARGA Csaba (szerk.): *Jogbölcsélet. XIX–XX. század. Előadások*. Budapest, [Szent István Társulat], 2003., 29. Háttérként ld. Piers GREY: *Stalin on Linguistics and Other Essays*. (Szerk. Colin McCabe – Victoria Rotschild) New York, Palgrave, 2002., valamint – kitekintéssel – Udo HAGEDORN: *Der Marxismus und die Fragen der Sprachwissenschaft. Die Diskussion der Stalinischen Linguistik-Briefe in der DDR*. Münster, Lit, 2005.

amellyel hazai elméleti jogi gondolkodóink három olyan tömbben megvitatták a jog egyik nálunk sokáig elhanyagolt lehetséges azonosító pontjának, jelesül dogmatikai kiműveltségének fogalmi alapkérdéseit, amelyeken belül saját tisztázó erőfeszitésem és a korábbiakban elemzett három kiváló kritikussal s az élő vitán felszólaló társaikkal való eszmecsere csak az egyik összetevő volt, a dogmatika gondolhatóságát, szükségét, rehabilitációjának elengedhetetlenségét illetően bizonyosan sokkal tisztábban látunk. Várható *implied effect*, hogy az egy topikára koncentrált megvitatás a teoretikus látásmódokban rejlő fundamentális különbségeket felszínre hozza, s közvetlen konfrontációjuk révén elősegít egy olyan megvitatást, amelyben különféle hozadékok vallhatnak önmaguk meggyőző ereje mellett. Előfordulhat azonban, hogy szándéktalanul is a különféle látásmódok a maguk összecsapása során nemcsak lényeges részletekkel, szempontokkal, felismerésekkel gazdagítják a vita tárgyává tett témáról adható képet, hanem egyszersmind egyfajta összegződéssel egy azon és annak szegmensein messze túlmutató, s habár egyik közreműködésben sem explicite megfogalmazott, a látszólagos kakofóniából mégis összecsengően kihallatszó olyan jelzéshez vezet, amelyik akár tudománytörténeti jelentőségű lehet.

A külön-külön önálló értékrendről és teljes magyarázatkísérlet szándékáról tanúskodó kritikai közreműködésekben véltem ezt a véletlenszerűen előálló szimfonikus orkesztrálást kiolvashatni. Hadd körvonalazzam lépésről lépésre.

Nyelvészeti, jogelméleti bűvárkodásokból¹⁴ tudjuk, hogy a szaknyelvek, még a legspeciálisabban homogenizált területek nyelvei is az általános nyelvhasználatban gyökereznek, és minden határterületen, határkérdésben azzal intenzív kölcsönkapcsolatban abból merítenek; a tudomány nyelvének mesterséges, minden élő heterogén nyelvhasználatától független felépítésére irányuló törekvés viszont logikai-matematikai apparátusa dacára mindmáig kudarcot vallott.¹⁵ Említettük azt is, hogy minden sajátyszerű jogfilozófiában a jog = *a* jog, vagyis másra redukálhatatlan, így nyelvi megjelenésében is a jog bármiféle jogot illető kijelentéssel nem helyettesíthető. Következésképpen bármi, ami a jogra épül, hozzá képest meta-szintet foglal el. Márpedig láttuk már, hogy a végső érvényességi hivatkozhatósággal rendelkező *jog* mellett alakul a jog nevében folytatott *hatósági gyakorlat* nyelve, amely különféle rendekben különféle autoritativitással rendelkezik a hatósági joggyakorlás standardizálásában; és erre (ezekre) épül, erről (ezekről) szólva, a gyakorlati jogművelés oldaláról a

¹⁴ Ld. mindenekelőtt Jerzy Wróblewski gyakorlatilag teljes munkásságát.

¹⁵ Vö. pl. Gottlob FREGE: *Logika, szemantika, matematika. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1980.

jogdogmatika nyelve, az elméleti jogművelés oldaláról pedig a *jogtudomány* nyelve.

közönséges nyelv

jog nyelve	joggyakorlat nyelve

jogdogmatika nyelve	jogtudomány nyelve

közönséges nyelv

Egy doktrinális rekonstrukcióban csakúgy, mint az érvényességi hivatkozásokban a joggyakorlat meta-szint a joghoz képest, noha ténykérdés, hogy a hatósági jogalkalmazásnak gyakorlatilag módjában áll felülrnia az általa állítólag csupán alkalmazott jogot. Hasonló helyzetben van a jogdogmatika is a joghoz és a joggyakorlathoz képest. A jogtudomány úgymond távolról szemléli mindezt, miközben egyfelől mindegyikük hat a másikra, másfelől mindegyikük és összességük is a mindennapi nyelvhasználat közegében lebeg, abból is ösztönzötteen s abba úgyszintén visszacsatoltan.

Nos, ha ez így van, és egyúttal a mindennapi nyelvtől egészen a jogtudomány nyelvégig mindez egy ötszintű meta-rendszert képez, úgy ebből csakis arra következtethetünk – még abban az esetben is, ha csupán intellektuálisan létezőre, nyelvi szimbolizáltságra gondolnánk –, hogy ezeknek valamiféle eltérő létmódok, társadalomontológiai különbségek felelnek meg.¹⁶

Már pedig saját gondolatvilágomban már rég megfogalmazódott a jog versengő összetevőinek felvetése¹⁷ – miközben a jog szövegszerűségét illető kutatások utóbb más gondolkodót pedig a jog rétegelméletének megfogalmazásához vezettek el¹⁸ – és íme, most előttünk áll annak zavarba ejtő összetettsége, társadalmilag nyomasztó súlya, a jogi diszciplináltság és szocializációs standardizálás azon összetett közvetítői hálózata, amit a társadalmi munkamegosztás jogi szektorán belül is a gyakorlati és elméleti jogászság egymástól nem csekély mértékben elkülönülő tömegei hatalmas és naponta megújuló produktumaikkal folyvást előállítanak és felépítenek. Nos, a most felszínre került megfontolások finoman pontos, elméletileg érzékeny megállapításaiból¹⁹ egy, az eddig meg-

¹⁶ Jogszociológustól származik annak elismerése – Ingo SCHULZ-SCHAEFFER: Rechtsdogmatik als Gegenstand der Rechtssoziologie. *Zeitschrift für Rechtssoziologie*, vol. 25., no. 2. (2004) 141–174. Id. 141. –, hogy „A kodifikált jog értelmezésének kialakult szabályai is a jog társadalmi valóságának alkotórészét képezik, amennyiben a bíróságok ezek szerint járnak el.”

¹⁷ Vö. VARGA Csaba: Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása. *Állam- és Jogtudomány*, 1985/3. 528–555.

¹⁸ POKOL Béla: *A jog szerkezete*. Budapest, Rejtjel, 1998.

¹⁹ Egyetlen megállapítást idézve példaként: „a cselekvés minden sajátos területéhez (minden gyakorlathoz) tartozik a nyelvi tevékenység egy korrelatív területe, amelyen lehetővé teszi

ismert lukácsi és luhmanni alapokat továbbfejlesztő jogi társadalomontológia lehetőségei sejlének fel.

Merthogy mit is csinál voltaképpen komplex szociabilitású modern társadalmunkban a jogász akkor, amikor szöveghalmazt kap kezébe, hogy zsinórmértékként használja gyakorlati döntései során? Mely csatornákon keresztül és milyen értés formálódik benne, amikor a mai világunkban erőteljes jogtudományi és szakmájában kemény valósággá cementeződő dogmatikai elő-megértéssel a háttérben, sajátos hierarchia-várákozásaival és gyakorlati teszteléseivel tesz egy a döntése premisszájaként majd felmutatható jelentésmegállapítási kísérletet?

Hiszen ezek a fent hivatkozott elemzések egyszersmind utalások is arra, hogy a társadalmi munkamegosztásában elkülönülő (ám végső soron mégis össze-működő) szektorok egymástól elkülönülve (ám végső soron mégis egymással össze-működve) kitermelnek és újratermelnek egy olyan *megértés-közeget*, ami ugyan a mindennapi gyakorlat esetlegességeiből alakul, mégis az azokban megmutatkozó dominancia-vonatkozásokat fogja tükrözni, olyan hálót képezve, ami éppen nem független az adott erőterben működő összestől, ámde ennek koncentrátumaként maga is *közvetítő* közeggé előlépve immár nagymértékben függetlenedni fog az egyestől; sőt, az eleve benne rejlő hierarchikus struktúrák nyomán maga is az embertől létrehozott *második valóság* olyan tényezőjévé lép elő, ami határozott eséllyel rendelkezik arra, hogy a mindennapi és a professzionális jogértési gyakorlatot eleve saját csatornáiba, előértés-halmazaiába terelje. Ilyen módon pedig – alapvetően edukációs és szocializációs eszközökkel élve – egyfajta gyakorlati biztonságot (diszciplináltságot és standardizáltságot) építhet ki és állíthat elő abból, ami önmagában még néma, mert szabad gyökű (tehát éppen gyöktelen) jel: a jog által éppen használt nyelvből, a jog történetesen adott nyelvi hordozottságából.

a hatékony, gyakorlatorientált kommunikációt a gyakorlat résztvevői között, és pedig azzal, hogy olyan fogalmi készletet jelenít meg, amely a gyakorlat szempontjából releváns cselekvésmódokkal összefonódó értelemösszefüggésekhez igazítja a nyelvi jelentések és a nyelvi jelek közötti kapcsolatrendszerét. Ebben az értelemben minden társadalmi gyakorlatnak van olyan fogalmi rendszere, amelyet jó okkal nevezhetünk dogmatikának.” BÓDIG Mátyás: Jogdogmatika és jogtudomány. és A jogdogmatika tág és szűk fogalma. In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Jogdogmatika és jogelmélet. A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2006. november 10-én és 11-én rendezett konferencia anyaga*. Miskolc, Bibor Kiadó, 2007. 32., ill. 4–5.

IV.

TEORETIKUS KIÁGAZÁSOK

JOGELMÉLET, JOGI NÉPRAJZ

Népszokásvizsgálatok és teoretikus hozadéuk

A jog geneziséstől, előképeinek első formát öltésétől számíthatjuk a jogot illető filozofikus eszmélődés kezdeteit,¹ s a *mores*, a mintává tehető és teendő magatartásformák leírásától, a felettük történő eltűnődéstől, és főként a modern tudományossággal eljötten rendszeres összehasonlító tanulmányozásuk diszciplinává növekedésétől érzékelhetjük a ma jogi néprajziként ismert érdeklődés bontakozásának csíráit,² ami önálló iránnyá persze csak a néprajz, majd a hangsúlyosan társadalomnéprajz egy-két évszázada történt tudományos kibomlása után válhatott – történelmi egybeesésként akkor, amikor a modern formális jog immár éles határvonalakkal különválasztotta magát,³ izolált entitásként reflektáltatása tehát csakis a tételes törvény elemzésére szorítkozhatott, s így űr támadt körülötte mindenütt, ahol eddig sikerrel szervezte – egyidejűleg tükrözte és saját eszközeivel egyszersmind alakította is – a társadalmi együttélésben szükséges *ordo* eszmeiségét: eszményeit, intézményrendszerét és technikáit egyaránt.

¹ A nyugati konspektusok Homéros jogi világképének taglalásával szokták kezdeni, noha Kelet felé tartva – akár Egyiptom, akár a Termékeny Félhold, akár tovább, Kína területén – évezredekkel korábbi tudatosságokkal számolhatunk. Egészében vö. VARGA Csaba: Jogfilozófia, jogelmélet – a teoretikus jogi gondolkodás jövője. *Jogelméleti Szemle*, 2006/1. <http://jesz.ajk.elte.hu/varga25.mht>.

² Klasszikus görög és római államéletrajzoktól és egyéb beszámolóktól kezdve az olyan feldolgozásokig, mint – csakis példaként – MONTESQUIEU: *A törvények szelleméről*. [1748.] Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962. vagy VOLTAIRE: *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations et sur les principaux faits de l'histoire depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII.* [1769.] I–II. kötet. Szerk. René POMEAU. Paris, Éditions Garnier Frères, 1963., s ha nem is bevezetőként, de alig felülmúlható összegzésként tekintve Sir James George FRAZER: *Folk-lore in the Old Testament. Studies in Comparative Religion, Legend and Law*. I–III. kötet. London, Macmillan, 1918. hatalmas műve.

³ Vö. VARGA Csaba: Modern államiság és modern formális jog. *Állam és Igazgatás*, 1982/5. 418–424.

1. Találkozások

Aki Magyarországon az én időmben és az akkor jellemző körülmények között nőtt fel, beleszokhatott abba, hogy egyfelől van – s változatlanul izgatón jelen van – jogi néprajz, másfelől pedig ez egy köztes „senki földjén” honol, amihez sem nekünk, jogtudományt művelőknek, sem a néprajz igazi hivatottjainak voltaképpen kompetenciája nincs.⁴

Már fiatalon az akkori idők érdektelenségében forintokért hozzájuthattam úgyszólván szemétre dobott két világháború közti különlenyomatokhoz és folyóiratszámokhoz, amikben hírből már ismert, rokonszenves nevű szerzők⁵ jogi vonatkozású szokásrendszereket tárgyaltak. Ezek akkori hívása számomra a tűz és víz kölcsönös taszításában fogant: szellemet örlőként lélektelenül tanított s ezért eleve utálatos jogi stúdiumaink közepette azért kezdtem izgalommal olvasásukhoz, mert aligha tudtam elképzelni, hogy egy természetesként megélt népi magatartásban miféle párhuzamok adódhatnak a jog ilyen elidegenülten mesterséges konstruktum-világával. A pontosan tanulmányaink idejére esően kodifikált magyar polgári jogban viszont az ági öröklés kapcsán már hivatalosan is hallhattunk magyar jogi néphagyományról, sőt ennek rendszeres s éppen kodifikációs célzatú begyűjtéséről és áttekintéséről is, vagyis – jelképes kifejezésben – *Grosschmid Béni* mellett *Mattyasovszky Miklósról* és *Tagányi Károlyról*. Akkori racionalizáló gőgünkben persze mindez számomra inkább érdekességként hatott, csaknem a tudatalattinak az ellenőrizhetetlenül is jelenlévő uralmával egy sorba állíthatóan mintegy történelmi tehertételként, a múlt csupán nehezen leküzdhető kötése gyanánt.

Pályakezdő kutatóként – Horváth Barna és Szabó József akkoriban szinte titkolandóvá és folytathatatlanná tett korábbi korszakbeli panorámáin⁶ túl – Kulcsár Kálmán akkori nyomorúságunkban korszakindítóként ható jogszociológiai áttekintése⁷ nyitotta fel a szemem a jogról való gondolkodás lehetséges gazdagságára. Habár *Albert Hermann Post* klasszikus szintézise (akadémiai könyvtárból

⁴ Csupán jelzésszerű megfigyelés, hogy jogtudományi bibliográfiáink alig tudnak mit kezdeni vele, az átfogó néprajzi bibliográfiák pedig máig nem találják maradandó érvénnyel sem betagolhatóságát, sem topikális különválaszthatása határait.

⁵ Főként *Fél Edit* és *Papp László* írásai, valamint a *Társadalomtudomány* 1921–1944. közötti számai.

⁶ HORVÁTH Barna: *Angol jogelmélet*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1943. és SZABÓ József: *A jogászai gondolkodás bölcselete*. Szeged, 1941.

⁷ KULCSÁR Kálmán: *A jogszociológia problémái*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1960.

szintén kidobottan általam megmentettként)⁸ már megvolt könyvtáramban, az etnológiai megalapozást még mindig (a szó legteljesebb értelmében vetten) előtörténetnek éreztem, amelynek túlságosan komolyan vétele csak akadályozhatná az értelem vágyott uralmának eljövételét. A jogi néprajz tudományos státusának akkori alapvetően elutasító s a múlt lomtárába záró jogtudományi értékelése és lehetséges hozadékanak (immár a szocialista jogpolitika racionalisztikus öntudatosságától eltelt) kétségekkel övezése⁹ még csak tovább mélyíthette volna bennem az egyidejű honszerető vonzás s intellektualizáló szcientikus taszítás ambivalenciájából előálló bizonytalanságot, hacsak nem éreztem volna bántóan és indokolatlanul egyoldalúnak, sőt éppen tudományosan irracionálisnak mind-ebben Carl Friedrich Savigny és maga a *Volksgeist*-gondolat méltatlan kezelését és ezzel a marxizmusba átemelt jogszociológia irrelevanciáját. Viszont el kellett gondolkodnom már annak tanulságán, ahogyan egy kisebb akadémiai intézeti baleset fejsérülésével pécsi honom idegklinikájára visszajárván egykor majdnem-osztálytárs akkori tanársegédek, mint az azóta szintén fővárosunkban emeritussá lett neurológus Szirmai Imre és hasonló társa, Czopf József, ifjú jogtudósként engem azzal traktáltak, hogy napi régiós praxisukban úgyszólván tankönyvként használják Andrásfalvy Bertalan a népcsoportokban oly bővelkedő baranyai–tolnai nemzetiségi vonatkozású néprajzi jellemzéseit, hiszen a következményeiben általuk ideggyógyászként kezelt pánik-reakciók pontosan az etnográfiaiban leírt viselkedésmód-változatok mint devianciák leképezései; s habár vicces felhanggal, ezért volt – mint utóbb elmondták – az első kérdésük hozzám is, a dél-dunántúli nemzetiségi kavalkád ezen egyetemi fővárosában, hogy vajh’ honnan származom s hová tartozom.

Mindez akkor fordult talán nem is izgalommá, de legelsősorban az üldözött és ügye iránti tiszteletteljes rokonszenvvé, amikor valami-féle igazságügyminisztériumi hivatalos vitán *Tárkány Szücs Ernő*vel összetalálkozva, suttogó folyosói ismerkedő beszélgetésekből megtudtam, hogy bányajogi dogmatikájának tiszteletet parancsoló külső síne mögött létezik egy rejtett, mögöttes tudományos világa is, ami nemcsak történeti érdekű leírásban merül ki, de a mi fórumainkon akkoriban meg nem szólaltatott falusi magyarságban testet öltően élő gondolkodásmódot tükröz; ilyen módon pedig

⁸ Albert Hermann Post: *Grundriss der ethnologischen Jurisprudenz*. I–II. kötet. Oldenburg & Leipzig, Schulze’sche Hof-buchhandlung A. Schwartz, 1894–1895.

⁹ KULCSÁR i. m. 113–125., valamint KULCSÁR Kálmán: A népi jog és a nemzeti jog. *Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének Értesítője*, 1961/2. 153–193., előzményként pedig KULCSÁR Kálmán: Marxizmus és a történeti jogi iskola. *Jogtudományi Közöny*, 1955/2. 65–85.

legalább annyira érdekes, mint például Karácsony Sándor és mások akkor már félévszázada tett megfigyelései és azokból leszűrt teoretizálásai. Minthogy nem éreztem e fontos ügyek mögött akadémiai tudományos fórumot, kezdtem figyelni az ilyen művekre általában s Duna-táji környezetünkben különösen, s előbb egy francia átfogó értékelésről, majd egy román és egy szerb jogi néprajzi *opusról* tettem közzé a szakmai közfigyelmet egyúttal magára a diszciplínára is felhívó ismertetést.¹⁰

A fordulópontot annak véletlene hozta el, hogy 1977-ben meghívtak Lundba, szociológiai fakultásán doktori kurzust vezetendő a racionalitásról, Lukácsról, s egy jogontológia lehetőségeiről.¹¹ Meglátogatva persze Skandinávia egyetlen s ráadásul ugyanezen egyetemen működő jogszociológiai intézetét is, egyik ottani előadásom után vacsoraasztalnál igazgatójával beszélgetve ledöbbsentett, hogy a muzeológus felesége révén Közép- és Dél-kelet-Európa tájain egyébként is ismerős *Per Stjernquist* mennyit tudott térségünkről. A jogi néprajz úttörőjeként beszélt a szomszédságunkban élt *Baltazar Bogišić*-ről (1834–1908),¹²

¹⁰ Jean POIRIER: The Current State of Legal Ethnology and its Future Tasks. *International Social Science Journal*, vol. XXII. (1970) 476–494. & Jean POIRIER: Situation actuelle et programme de travail de l'ethnologie juridique. *Revue Internationale des Sciences Sociales*, vol. XXII. (1970) 509–527., tárgyalása pedig VARGA Csaba: *Jogi Tudósító*, 1974/19–20. 8–10.; Romulus VULCĂNESCU: *Etnologie juridică*. Bucuresti, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1970., ismerteti VARGA Csaba: *Állam- és Jogtudomány*, 1973/4. 659–660.; Đurica KRSTIĆ: *Pravni običaji kod Kuća. Analiza relikata / metodologija / prilozi za teoriju običajnog prava*. Beograd, Srpska Akademija Nauka i Umetnosti Balkanološki institut, 1979., ismerteti VARGA Csaba: *Állam- és Jogtudomány*, 1980/4. 762–764. Mindezen recenzív írárok egybe-eggyítve VARGA Csaba: *Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből*. Budapest, ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák” projektum, 1994. & <http://mek.oszk.hu/14500/14525/>.

¹¹ Egy svéd kriminológus, akkori docens meghívása végül egy nordikus szimpóziumhoz vezetett, melynek tanulságai önálló igényes kötetében – Ulla BONDESON (szerk.): *Rationalitet i rättsystemet. Antologi*. Stockholm, LiberFörlag, 1979. – öltöttek testet.

¹² Baltazar BOGIŠIĆ: *Zbornik sadasnjih pravnih običaja kod Južnih Slavena. Knjiga prava. [Collection consuetudinum juris apud Slavos meridionales etiamnum vigentium.]* Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1874. [reprint: Beograd, Unireks, 1999.] Hadd említsem itt e klasszikus szerző témánkat illető további munkáit is: Baltazar BOGIŠIĆ: *Pravni običaji u slovena. Privatno pravo*. U Zagrebu, U štampariji D. Albrechta, 1867.; Baltazar BOGIŠIĆ: *Gragja u odgovorima iz različnih krajeva slovenskoga Juga*. U Zagrebu, U knjižarnici F. Župana, 1874.; Baltazar BOGIŠIĆ: *Aperçu des travaux sur le droit coutumier en Russie*. Paris, L. Larose, 1879.; Baltazar BOGIŠIĆ: *O sabiranju pravnih običaja. Poslanica omladini u Pravničkom društvu na Beogradskoj velikoj školi*. [Paris, [kiadó nélkül], 1901.; valamint posztumusz forráskiadványként [Baltazar BOGIŠIĆ]: *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji. Anketa iz 1873. g.* Szerk. Tomica NIKČEVIĆ. Titograd, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti: Odjeljenje društvenih nauka, 1984.

Ezen úttörő korszak nagyszerű nemzetközi – Szibériától Nyugat-Európán át Amerikáig terjedő – áttekintését Karl TAGÁNYI: *Lebende Rechtsgewohnheiten und ihre Sammlung in Ungarn*. Berlin & Leipzig, de Gruyter, 1922., különösen I. feje., 3–25. adja.

az *Eugen Ehrlich* kimunkálta *lebendes Rechtet* pedig nem az egykori Galícia történelmi kuriózumaként emlegette, hanem abban a jog mindenkor megújuló inspirációs forrását tisztelte. Ennek külön nyomatékot adott az őt a lundi Akadémiába röpítő, a svéd erdőgazdálkodás modernizálását elősegítő korszakos műve,¹³ mely a monografikus címadás látszólag ásitó unalma ellenére a földhasználat olyan kimerítő konspektusát hozta létre, amelyben éppen az évszázados szokásjogi változatosság beváltan maradandó elemeiből épített fel szerzője egy modellt, mely azután mintává lehetett a fejlett, modern Svédország egyik leghagyományosabb alapvető iparágának a megújítása számára.

Az utóbb akadémiai szociológiai intézeti igazgatóvá, majd az MTA főtitkár-helyettesévé is letten immár tudománypolitikai felhanggal megszólaló Kulcsár Kálmánnak a jogi néprajzot újraértékelő tanulmányában¹⁴ már kevésbé elméleti alapvetést láttam, mint inkább régen várt gesztust, rehabilitáló állásfoglalást, s készülő életmű-összegzésének a szocialista tudománypolitikába beillesztő és ezzel majdani kiadatását lehetővé tevő értékelést a nála idősebb pályatársról, Tárkány Szücs Ernőről és feltáró értékű tudományos érdeklődéséről. Ez időben már a Várnegyedbe költözött akadémiai Állam- és Jogtudományi Intézetünkben szomszédunkká lett Néprajzi Intézetbe ipari minisztériumi nyugdíja előtt visszavonuló *Tárkány Szücs Ernő*¹⁵ korábbi ismeretségünk okán hetente két alkalommal kiváló ebédlőpartnerem lett, utána rendszeresen nála vagy nálam kávézással (amely gyakorlatot utóbb folytathattam a még Pécsről úgyszólván családi barátként jól ismert s akkoriban szintén ide menekülő Andrásfalvy Bertalannal).¹⁶ Élményszerű volt velük a lét, s e kapcsolatból természetesen

¹³ Ld. Per STJERNQVIST: Political Use of Legal Forms. *Scripta minora. Studier utg. av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund.* vol. I. (1968–1969). 41–51., ismertetés VARGA Csaba: *Jogi Tudósító*, 1977/17–18. 4–7.; Per STJERNQVIST: Landownership in Sweden. In: *Istituto di diritto agrario internazionale e comparato*. 1. Assemblea. Firenze, 1960. és Per STJERNQVIST: Effectivity of Legal Instruments in Swedish Land Planning. In: *Istituto di Diritto agrario internazionale e comparato. Atti della 2. Assemblea*. Firenze, 1963., ismertetés VARGA Csaba: *Jogi Tudósító*, 1977/19–20. 27–29. [Reprint in VARGA (1994) i. m.], valamint Per STJERNQVIST: *Laws in the Forests. A Study of Public Direction of Swedish Private Forestry*. Lund, CWK Gleerup, 1973.

¹⁴ KULCSÁR Kálmán: A jog etnológiai kutatásának problémája – ma. *Valóság*, 1978/9. 1–11. Vö. ehhez még ugyancsak KULCSÁR Kálmán: Utószó. In: William Graham SUMNER: *Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Budapest, Gondolat, 1978. 965–992., majd elemző utószóval – KULCSÁR Kálmán: A jogi népszokások kutatása és a jogszociológia. – hivatalosan is támogatva TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Budapest, Gondolat, 1981. szintézisét, 833–850.

¹⁵ Az MTA Néprajzi Intézetében 1975–1982 közt szolgált tudományos főmunkatársként. 1984-ben bekövetkezett halálát követően özvegye – 1986. december 7-én keltezett levelében – keserűen panaszkodott nekem a hagyaték sorsa körüli bizonytalanságokról.

¹⁶ Ugyanitt szolgált 1985–1989 között tudományos osztályvezetőként.

fakadhatott a *Magyar jogi népszokások* opuszának¹⁷ a megjelenésével csaknem egyidős recenzeálása, aminek során én természetsszerűleg önálló elméleti-jogi tudományos feladatot kerestem magamnak néhány kapcsolódási pont tisztázásával, amiknek kifejtését utóbb Svédországban is kedvezően fogadták.¹⁸

Voltaképpen egy új, s részben ezért más történet kezdődött számomra *Leopold Pospíšil* és az antropológiai jogelmélettel, mert ott magam vágytam már a jogról alkotott több-összetevős (mint jogként történő állami tételezésből / hatósági kikényszerítésből / társadalmilag elfogadott magatartásból, illetőleg mindezeknek az egymás közötti elsőséggért folytatott harcából összeszövődő) teoretikus rajzom külső forrásból történő megerősítésére. Vagyis céllal, ámbár véletlenül leltem egy akkor és ott nekem rokonszenves kifejtésre, ami ugyanakkor engem – noha levelezésünkben, majd később amerikai találkozásaink során ő reményét fejezte ki, hogy nem teoretikus ugródeszkeként, hanem empirikus példázatként használom majd művét (aminek persze jogbölcsezszként én aligha tettem eleget)¹⁹ – elvezetett egy máig védhetőnek érzett jogfogalom²⁰ kifejtéséhez.²¹

Végezetül a marxizáló társadalom- és jogfilozófus Eugene Kamenka meghívására az Ausztrál Nemzeti Egyetem Társadalomtudományi Kutatóiskolájának esztortörténeti részlegén eltöltött bő félév során az egykor Kelet-Németországból odaszármazott s Pápua Új Guinea kutatásában elévülhetetlen érdemeket szerzett jogász antropológussal, *Peter Sack*kal²² rokonlelkű barátságba kerülve rádöb-

¹⁷ TÁRKÁNY SZÜCS i. m.

¹⁸ Vö. VARGA Csaba: Népi jogszokástól a jogi népszokásig. *Jogtudományi Közlöny*, 1981/10. 880–886., majd – VARGA Csaba: From Legal Customs to Legal Folkways. *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 25., nos. 3–4. (1983) 454–459. utánközléseként – in *Tidskrift för Rättssociologi* [Lund], vol. 2., no. 1. (1985) 39–48.

¹⁹ “I hope [your comments on my theory] will be based on empirical data, as scientific theories and arguments should be, and not on what Marx or anybody else said.” – írta második levelében (1985. január 15.) a Peabody Múzeumból (New Haven, Conn.).

²⁰ Vö. a 49. és 72. jegyzethez tartozó szövegtömbbel.

²¹ Vö. VARGA Csaba: Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása. *Állam- és Jogtudomány*, 1985/3. 528–555. és VARGA Csaba: *Anthropological Jurisprudence? Leopold Pospíšil and the Comparative Study of Legal Development*. Underdevelopment and Modernization Working Papers, Budapest, Institut of Sociology [of the] Hungarian Academy of Sciences, 1986. 34., további közléseiben pedig VARGA Csaba: *Anthropological Jurisprudence? Leopold Pospíšil and the Comparative Study of Legal Cultures*. In: Institute of Comparative Law, Waseda University (szerk.): *Law in East and West. On the Occasion of the 30th Anniversary of the Institute of Comparative Law, Waseda University*. Tokyo, Waseda University Press, 1988. 265–285. és VARGA Csaba: »Law«, or »More or Less Legal«? *Acta Juridica Hungarica*, vol. 34., nos. 3–4. (1992) 139–146.

²² Ld. Peter G. SACK: *Land between Two Laws. Early European Land Acquisitions in New Guinea*. Canberra, Australian National University Press, 1973.; Peter G. SACK: *The Bloodthirsty Laewomba? Myth and History in Papua New Guinea*. Canberra, Australian

benhettem arra, hogy mennyire mesterségesen kizárólagosító s impozáns intézményesültsége ellenére mennyire esetleges maga a nyugati jogszemlélet, amit pedig tanultságunk kultikus tisztelettel szokott övezni. *Ranchán*, a civilizációtól távoli őserdőben hosszú hétvégeket eltöltve ősi formákkal találkoztam emberi mentalitásban, rideg állattartásban egyaránt, s új teoretikus perspektívát nyerhettem, mikor e látásmódból kiindulva mindezt szembevittem a hét másik felével, amit az egyetemen s gazdag könyvtáraiban tölthettem vagy éppen az ausztráliai véderők közeli akadémiaján vendéglőadást tarthatva, amikor is fő témám egyébként változatlanul a nyugati éthoszú racionalizáló teoretikus rekonstrukció lehetőségeinek a keresése volt.

2. Diszciplínák

Ha a *jogi néprajz* azonosságát keressük, talán egy intuitív megközelítés a leginkább célravezető. Eszerint az állami jog jelenlétében is fennmaradó, annak perifériáján többnyire az állami jogtól is lefedett vagy elvileg lefedhető területeken érvényesülő szokásrendszer a tárgya, amelyik a maga körében hatásos eszközökkel, többnyire kevésbé formalizáltan eljárva biztosítja tiszteletének a változatlanságát.²³ Ha a szakmaiatlanság bélyegét vállalva tovább hallgatunk intuíciónkra, úgy egyszerűen talán körülírhatnánk úgy is, mint jellegzetesen Közép-Európa döntően paraszti (hegyi erdőgazdálkodó, síkvidéki földművelő,

National University Research School of Social Sciences Department of Law & Lae, Morobe District Historical Society, 1976.; and Peter G. SACK: *Phantom History, the Rule of Law and the Colonial State. The Case of German New Guinea*. Canberra, Australian National University Division of Pacific and Asian History, 2001.; valamint Peter G. SACK – Dymphna CLARK: *Governor in New Guinea*. {Albert Hahl.} Canberra, Australian National University Press, 1980. Ld. még Peter G. SACK (szerk.): *Problem of Choice. Land in Papua New Guinea's Future*. Canberra, Australian National University Press, 1974.; Peter G. SACK – Dymphna CLARK (szerk.): *German New Guinea. The Annual Reports*. Canberra, Australian National University Press, 1979.; Peter G. SACK – Dymphna CLARK (szerk.): *German New Guinea. The Draft Annual Report for 1913–14*. Canberra, Australian National University Research School of Social Sciences Department of Law, 1980. Számunkra e témakörben még különösen érdekes Peter G. SACK – Elizabeth MINCHIN (szerk.): *Legal Pluralism. Proceedings of the Canberra Law Workshop*. vol. VII. Canberra, Australian National University Research School of Social Sciences Law Department, 1986.

²³ A szakmán belülről közelítve szerencsés meghatározási-elhatárolási kezdeményezésként lásd NAGY Janka Teodóra: A jogi néphagyomány- és népszokáskutatás eredményei, alternatívái, a jogi néprajz alapkérdései az ezredfordulón. In: NAGY Janka Teodóra (szerk.): »Reprezentatív 30«. Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar tudományos közleményei, Szekszárd, 2007. különösen 187–188., kiegészítőleg pedig még NAGY Janka Teodóra: Jogi néprajzi, jogi kultúrtörténeti adatok az áldomáshoz. *Jogtörténeti Szemle*, 2007/különszám: »Justitiától a bírói pálcáig«, 18.

állattenyésztő vagy halászó) népességében szokásrendszerüknek az a rétege ez, amelyik a legtöbb valós vagy látszólagos párhuzamosságot mutatja fel az elvileg az ő magatartásukra nézve is irányadó állami joggal.

Mihelyst mind e mögé magyar parasztságot vagy az egykori hegyeinkbe visszahúzódó pásztorkodást – vagyis a ruralitást s ennek hegyvidéki megfelelőjét – vizionáljuk, rögvest elhatárolást találunk a *jogi antropológiával*, mely jellegzetesen a gyarmatosítóknak a gyarmaton talált viszonyok leírását célzó tudománya. A jogantropológia tárgya eszerint a jogot helyettesítő, mert adott területen a jog formális kifejesztését megelőző, funkciójában mégis jog(pótlék)-szerepet betöltő társadalmi rend-eszközöknek, valamint azok mozgatásának és kiváltott állapotaiknak a leírása.

Közép-európai nézőpontból, ámde a jogbölcselet egyetemes érdeklődésű művelőjeként e két irányt, a *rechtliche Volkskunde* és a *legal anthropology* hagyományában történő kutakodást tartom önálló történelmi tömbökként különállóként megmaradó (mert valóban eltérő érdeklődésben fogant) tudományos kutatási iránynak. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy születésében, klasszikus gondozásában – mint ahogyan ez magából a jelzős megnevezésből is kitetszik – a jogi néprajz s a jogi antropológia az egymással nagyjából egy időben formálódott anyatudományukból (annak germán etnográfiai, illetőleg angol kultúrájú antropológiai felfogásából) ágazott ki, következésképpen tehát túlnyomórészt nem jogászok által művelten.

Akkor viszont, amikor mindezekkel szintén nagyban-egészében egyidejűleg, főként germán és francia kutatók immár nem saját (történelmi vagy jelenkori) népszokásaik leírását, hanem általában a népek magatartásformáinak változatait, főként a rendteremtés civilizációs eszköztárát, az *ordo* megvalósításának civilizációinkban történelmileg kialakult típusait vizsgálták, ezt *jogi etnológiaként* jelölték. Itt pedig az jegyzendő meg, hogy a franciák azért jelölték eleve jogi néprajzi leíró törekvéseiket szintén *ethnologie juridique* névvel, mert a *rechtliche Volkskunde* kifejezésére egyéb lehetőségük nem nyílt.²⁴ Azon túlmenően azonban, hogy a jogi etnológiai érdeklődés a jogtörténetileg már

²⁴ Csupán gyaníthatom, hogy az olykor használt *folklore juridique* elnevezést, pl. René MAUNIER: *Introduction au folklore juridique*. Publications du Département et du Musée national des Arts et Traditions populaires, Paris–Bruges, Éditions d'Art et d'Histoire, 1938. vagy Vasīlī Ivanovīch SINAISKIĪ: *Folk-lore juridique*. Riga, Typographie »Latvju kultura«, 1931. [Különlenyomat: *Acta Universitatis Latviensis*, 551–663.] – csakúgy, mint a *culture* németből átvett kifejezését – gyökere okán túl germánnak érezhették. A franciák olykor önsorsrontásba torkolló s merőben nyelvi síkon is érvényesülő németfőbiájához lásd – pontosan ez utóbbi terminus kapcsán – Aurélien SAUVAGEOT: *Souvenirs de ma vie hongroise*. Budapest, Corvina, 1987. ill. Aurélien SAUVAGEOT: *Magyarországi életutam*. Budapest, Európa, 1988. /

szokásosan nem feldolgozott, mert nem közvetlen vagy származási alapon jogi előzménynek tekintett, avagy írásos emlékekkel, formális intézményekkel kevésbé rendelkező népeket/kultúrákat fogott többnyire át, míg a jogi antropológiai kutatás ösztönző világát elsődlegesen a belső (indiánok, tasmánok) vagy külső gyarmatosítással meghódított őslakók adták – nos, a kettő között diszciplinárisan megalapozó vagy egyébként lényegi különbséget nem látok.

Ugyancsak szinte véletlenszerű a *jogi pluralizmus* kutatásának helyzete, merthogy habár intézmények, konferenciák, publikációs fórumok sokasága hordozza az utóbbi évtizedekben immáron nevét, aligha elvileg különbözik az előbbiektől. Történeti vagy jelenkori áttekintései s elemzései többnyire egy állami jogot is ismerő és érvényesítő közösségnek ezzel konkuráló, ámde eltérő (népi, vallási, hivatásrendi vagy egyéb) elven szerveződő normarendszereivel – ezek együttélésével, konfliktusaival, működésével – foglalkoznak. Viszonylagos megkülönböztettségét mindazonáltal az adja, hogy – mint már a jogszociológia szakterminusából kölcsönzött neve [*legal pluralism*]²⁵ is mutatja – jogászai kezdeményezéséből jogtudományi kutatási irányként indult, és művelői – szemben az előbbiekkal, melyeknél múltbéli, eltűnt, pusztán a civilizációs változatosság emberi örökség-kincsét jelentő formáinak, avagy ma már legfeljebb színezőként, még leírandóként, de csak a legritkábban tényleg versenyhelyzetet eredményező szokásrendszereinek számbavételéről van szó – valóban saját körükben az állami joggal versengő normarendként (a társadalmi *Normierung* vagy *norming* eszközeként) tárgyalják.

Végezetül a globális emberi jogi kultusznak az utóbbi évtizedekben formálódott s inkább valamiféle jóvátétel igényéből fakadt, csupán lassacskán tudományos formát öltő mozgalma az őslakosok jogának kutatása. Részben keresztény gyökerű büntudat,²⁶ részben valóságos jog- és igénybiztosítást eredményező politikai mozgalom²⁷ volt úgyszólván mindmáig az *aboriginal law* fő forrása, természetszerűleg a jövő felé nyitott perspektívákkal, amelyekből idővel akár dogmatika megfogalmazásáig ívelő feldolgozás is kikerekedhet.

²⁵ Amihez gyakran a ‘nem-hivatalos jog’ [*unofficial law*], ma pedig szinte versengőként a *folk law* vagy *people’s law* [népi jog] kiegészítése is társul.

²⁶ Ami alig egy-két évtized múltán mára már jócskán megcsappant, mihelyt a kártérítés ösztönzésében élenjáró Kanadában – elmúlt bűnökért máskor és másutt felajánlott utólagos helytállásokhoz hasonlóan – ez nyílt zsarolások, visszaélések, irreális követelések, jogi abszurditások visszatérő forrásává torzult.

²⁷ Aminek indokolt forrása volt, hogy élelmes amerikai üzletemberek a őslakosoknak gyógyszeripari, kozmetikai, élelmiszeripari gyártmányként immár világméretekben hasznosítható tudását begyűjtötték, majd ezeket a maguk számára – mintha saját produktumok lennének – saját javukra szóló jogvédelemmel üzleti portékává tették.

E sok esetlegesség, kihívások eseti megfogalmazásának hevében született számosság közegében bajban lennénk persze, ha egy konkrét kutatást bármiféle fenti vagy hasonló más kategóriába okszerű egyértelműséggel próbálnánk betagolni, miközben persze tudhatjuk, hogy a mégis megszületett válaszok azért nem egészen véletlenek, s többnyire nem is fedezetlenek. Hallhattunk például arról, hogy az osztrák jogi néprajzi hagyománynak leghálásabb terepe ma a karácsonyi (stb.) vásárlási örület vagy a török vendégmunkások (szub)kultúrája,²⁸ aminek vizsgálódásra érdemes mozzanatait mi bizvást máshova helyeznénk el. Eltűnődhetünk azon is, hogy a cigányság vonatkozó problematikáját nemzetközileg leginkább a jogi pluralizmus címszava alatt,²⁹ nálunk pedig – a legjobb helyén – alkalmazott jogi antropológiaként vizsgálják; ez viszont már inkább meggyőző a számomra, mivel még az esetelemzések többsége is a deviancián kívüli okokból adódó cigány gondokat vagy az állami jog oldaláról, s ekkor emberi jogi ügyként, vagy – és többnyire a hatóságokkal való kölcsönös meg nem-értés eseteiben – már klasszikus antropológiai tóposz gyanánt, azaz mentalitás-központúan, pontosabban mentalitás-ütközésként értelmezi és kezeli.³⁰

Ámde ha most saját terrénumról, az elméleti jogi gondolkodás spektrumából szólok, úgy trivialitásként hat, hogy a *jogi néprajzra* mint a jogi népszokások tudományos feltárására *nem épül jogelmélet*. Vagyis egyfelől erőteljes szülővidéke a néprajzban változatlanul meghatározó marad,³¹ másfelől pedig alapvetően a leírásban, tehát intellektualizált összegyűjtésben s rögzítésben, értelmezésben s osztályozásban látja a feladatát. Amire ellenben a további diszciplínákból épül, az immár – már a címadásokból is kitűnően – nem jogi antropológia vagy etnológia lesz többé, hanem egy ilyen megfontolásokra épülő jogelmélet maga: *legal anthropology* vagy *ethnologie juridique* helyett (történelmi formájában)

²⁸ Amivel szemben klasszikus megközelítésként vö. pl. Karl Sigismund KRAMER: *Grundriss einer rechtlichen Volkskunde*. Göttingen, Schwartz, 1974. és Konrad KÖSTLIN – Kai Detlev SIEVERS (szerk.): *Das Recht der kleinen Leute. Beiträge zur rechtlichen Volkskunde. (Festschrift für Karl-Sigismund Kramer zum 60. Geburtstag)*. Berlin, Schmidt, 1976. Megjegyzendő, hogy e körbe tartozik egy olyan nyilvánvaló – ráadásul angolszász hagyományvidékű – jogtörténeti feldolgozás is, mint pl. Anthony BRADNEY – Fiona COWNIE: *Living without Law. An Ethnography of Quaker Decision-making, Dispute Avoidance and Dispute Resolution*. Aldershot, Dartmouth, 2000.

²⁹ Vö. pl. Walter O. WEYRAUCH (szerk.): *Gipsy Law. Romani Legal Traditions and Culture*. Berkeley, University of California Press, 2001. és Walter O. WEYRAUCH: *The Romani People. A Long Surviving and Distinguished Culture at Risk. American Journal of Comparative Law*, vol. 51., no. 3. (2003) 679–689.

³⁰ Vö. pl. H. SZILÁGYI István – Loss Sándor: A cigány per. *Beszélő*, 2001/4. 94–100.

³¹ Pl. „a jogi etnológia az etnológia azon ága, mely jogi jelenségeket tanulmányoz.” [„l’ethnologie juridique est la branche de l’ethnologie qui étudie les phénomènes juridiques.”] http://www.universalis.fr/encyclopedie/G970921/ETHNOLOGIE_Ethnologie_juridique.htm.

ethnologischer Jurisprudenz vagy (ma korszerűként látottan) *anthropology of law*.³² A másik oldal felől közelítve viszont – vélném – az a teoretikus alapo-
zás és főként összegzés, ami a jogi néprajz előzményeként és mindenekelőtt ered-
ményeként épül, az ún. társadalomnéprajzba tagozódik: döntően abból vesz el
és ágazik ki, s közvetlenül ahhoz is ad.

E megállapításnak természetesen egy szakmailag önkritikus megjegy-
zésbe kell(ene) immáron torkollania, nevezetesen abba, hogy mihelyest a jogi
néprajzot ismerő és kultiváló közeli s távoli térségünkben valóban komolyan
vesszük a jog antropológiai megalapozásának szükségességét s remélhető
gyümölcseit, nekünk magunknak is kellene magából a társadalomnéprajzból,³³
annak tanulságaiból is merítenünk.³⁴ Miközben nemigen tudnék visszaemlékez-
ni arra, hogy bárha találkoztam volna jogbölcseleti, jogelméleti, jogszociológiai
vagy jogantropológiai feldolgozással, mely – alapként vagy kiegészítés gyanánt –
társadalomnéprajzi következtetésekből ihletődött volna.

Ebben talán maga a jogi néprajz honunkban eddig kultivált „alapvetően
történeti szemléletű” művelése is ludas. Hiszen éppen a diszciplína eddigi tu-
dománytörténeti áttekintéseiből³⁵ is az tűnik ki, hogy fellendülése eddigi nagy
történelmi korszakaiban – a századfordulón, majd a két világháború közt, s

³² Amely nem feltétlenül klasszikus jogi antropológiai leírásokra épül; számos változata pél-
dául – Ernst-Joachim LAMPE: *Grenzen des Rechtspositivismus. Eine rechtsanthropologische
Untersuchung*. Berlin, Duncker & Humblot, 1988.; Norbert ROULAND: *Anthropologie juridique*.
Paris, Presses Universitaires de France, 1988.; Jan M. BROEKMAN: *Droit et anthropologie*.
Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1993. – kizárólag a modern állami
jog antropológiai megalapozását vagy egyes kérdéseinek kulturanropológiai megvilágítását
célozza. Mindennek határterületeiről vö. még Frank-Hermann SCHMIDT: *Verhaltensforschung
und Recht. Ethologische Materialien zu einer Rechtsanthropologie*. Berlin, Duncker &
Humblot, 1982. vagy Peter G. SACK – Carl WELLMAN – Mitsukuni YASAKI (szerk.): *Monismus
oder Pluralismus der Rechtskulturen? Anthropologische und ethnologische Grundlagen
traditioneller und moderner Rechtssysteme*. [Rechtstheorie Beiheft 12] Berlin, Duncker &
Humblot, 1991.

³³ Ez idő szerinti szintézisére lásd SZABÓ László: *Társadalomnéprajz*. [Egyetemi jegyzet.]
Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 1988. egyfelől
és PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz*. VIII. kötet: »Társadalom«. Szerk.:
SÁRKÁNY Mihály – SZILÁGYI Miklós. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2001. másfelől.

³⁴ Szép példaként lásd Eve DARIAN-SMITH (szerk.): *Ethnography and Law*. The International
Library of Essays in Law and Society, Aldershot, Ashgate, 2007.

³⁵ Pl. NAGY Janka Teodóra: *A tradicionális népi önkormányzatok jogtörténeti vizsgálata a
Dél-Dunántúlon. Különös tekintettel a föld- és faluközösségek felbomlásának időszakára*.
Szekszárd, [Graphis Press Kft.], 2002. 2. fejj., 15–39., különösen 31., valamint – részfeldolgo-
zásokként – KÖHEGYI Mihály – NAGY Janka Teodóra: Bónis György és társai jogi népszokás
kutatása Tápén. (Forrásközlés. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Ethnographica*,
1. kötet (1995), 195–249. és 2. kötet (1996), 185–233., valamint KÖHEGYI Mihály – NAGY Janka
Teodóra: Adalékok a jogi héphagyománykutatás történetéhez. *Cumania*, 14. kötet (1997)
207–233.

néhány kísérletében a II. világháború után – kifejezetten *szolgálati szerepe* volt: a XIX. századi (egyébként minden tekintetben úttörő) orosz felhasználására³⁶ emlékeztetően a népi hagyományokban rejlő bevált bölcsesség és a modern törvényhozás racionalisztikus konstrukciós építkezése közti lehetséges szintézis előmozdítását tudta feladatának – habár meglehetősen eltérő történelmi körülmények közt, de abban mégis egyforma időszakokban, hogy jogéletük/jogéletünk még előtte állt az átfogó polgári jogi kodifikációnak. Talán ez is magyarázza ambivalens, alig megtűrt állapotát néhai állampárti diktatórikus szocializmusainkban, amikor annak (olykor csólátásba torkolló) racionalizáló igényével szembesülten – legalábbis időlegesen, s ebben az előkészítő, ugyanakkor a törvényhozó kifejezett aláatról tanúskodó szerepében – alulmaradt.³⁷

Aligha róható fel Tárkány Szücs Ernőnek, hogy amikor élete végén, magányos harcosként, alig támogatottan, egész életútjának, fáradozásának gyümölcsét végre egy hatalmas kötetben összegezhette, mindenekelőtt a faktumokat, tehát a megelőző adatgyűjtéseket összegezte, rendszerezte, foglalta *corpus*ba. Azt tette hát, amit Bartók Béla, Kodály Zoltán és tanítványi körük a népdal-

³⁶ Egyetlen példa azon orosz tanítónő – vö. https://ru.wikipedia.org/wiki/Ефименко,_Александра_Яковлевна – műve, akit Lenin, sőt Engels is – ezért búvárkodva a nyelvben – olvasott: Александра Яковлевна Ефименко: *Исследования народной жизни*. I. kötet: Обычное право. Москва, Изд. В.И. Касперова, 1884. & <http://books.e-heritage.ru/book/10077538>.

³⁷ Ámde mégis lásd ezen időszakban pl. V. A. GEORGESCO: La méthode du juriste ethnologue en Roumanie. *Revue Roumaine des Sciences sociales*, vol. 22., no. 1 (1978) 191–207.

Ugyanakkor az újjáéledés és terjedés, vagyis valamiféle szocializmus utáni rehabilitáció mai jegyeként ld. pl. И. И. Новикова – А. Т. Осипов (szerk.): *Homo juridicus*. Материалы конференции по юридической антропологии. Москва, Российская Академия Наук Институт Этнологии и Антропологии им. Н. Н. Миклушко-Маклая, 1997., И. И. Новикова – В. А. Тишков (szerk.): *Человек и право*. Книга о метней школе по юридической антропологии. Москва, »Стратегия«, 1999., И. И. Новикова – В. А. Тишков (szerk.): *Обычное право и правовой плюрализм. Материалы XI Международного конгресса по обычному праву и правовому плюрализму, август 1997 г., Москва*. Москва, Российская Академия Наук Институт Этнологии и Антропологии им. Н. Н. Миклушко-Маклая, 1999., И. И. Новикова – В. А. Тишков (szerk.): *Обычай и закон. Исследования по юридической антропологии*. Москва, »Стратегия«, 2002. egyfelől, valamint Dahua Wu: *Min zu fa li wen hua san lun*. {Az etnikai kisebbségek jogi kultúrájáról.} Beijing Shi, Min zu chu ban she, 2004. másfelől. Lásd még https://ru.wikipedia.org/wiki/Антропология_права, illetve http://www.kursach.com/biblio/0010026/000_1.htm és <https://www.proza.ru/2013/06/26/1488>.

kinccsel,³⁸ Berze Nagy János a népmesékkal,³⁹ mások pedig mással: tipizált, rendszert formált, vagyis empirikus anyagát rendezett formában egyetlen nagy-egész összetevőiként továbbértelmezte s értelmes egységként nyújtotta át az utókornak. Habár összes beszélgetésünknek általam forszírozottan visszatérő egyik fő témája a társadalomnéprajzi összefüggésekbe ágyazás, vagyis a tényleges rendteremtő szerepben látott teoretikus általánosítás, másik pedig az elméleti-jogi következtetések levonása lehetőségeinek a keresése volt, ez nyilván és legfeljebb egy másik (néki meg nem adatott) alkotó évtized és egy újabb könyvméretű feldolgozásban testet öltő újabb szintézis lehetett volna csupán. Annak viszont inkább örülünk, hogy akadtak utódok, akik a közel-múlt évtizedek gazdag bibliográfiai tanúsága szerint bőven és kimerítetlenül találtak begyűjtésre s topikus feldolgozásra és összegezésre érdemes matériát,⁴⁰ s csupán remélhetjük, hogy talán éppen ezen jelenünkben és részvételünkkel megindult konferencia-sorozat hatására⁴¹ akadnak még és felbukkannak majd a jövőben is interdiszciplináris megközelítésre kész további kutatók, akik immár társadalomnéprajzi vagy éppen elméleti-jogi keretek közt megkísérlik a részta-nulságoknak szélesebb teoretikus kifejtésben történő s immár elméletképzően értékelő újragondolását.

3. A jogászai érdeklődés relevanciája

Elvágyódás, romanticizmus, netalán merőben közösségi múltunk egy nemzet-építő szeletének kötelező tisztelete alapozza meg az elméleti jogi gondolkodás érdeklődését, rokonszenvét a jogi néprajz iránt? Nos, úgy vélném, hogy színez-heti ilyesmi is, de hosszabb távon s társadalmi általánosságban ez aligha lehet

³⁸ Vö. BARTÓK Béla – KODÁLY Zoltán (szerk.): *A magyar népzene tára a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951–. megvalósításaként a »Népdaltípusok« 1997-ig megjelent öt kötetét, továbbá PÁL JÁRDÁNYI (szerk.): *Ungarische Volksliedstypen*. vol. I–III. Mainz, Schott – Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964. és LÁSZLÓ DOBSZAY – JANKA SZENDREY (szerk.): *Catalogue of Hungarian Folk Song Types*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete, 1992.

³⁹ BERZE NAGY János: *Magyar népmesetípusok*. I–II. kötet. Pécs, Baranya Megye Tanácsa, 1957.

⁴⁰ Csupán néhány jogilag különösen vonzó topikaként ld. pl. BANYÓ Péter: Birtoköröklés és leánynegyed. Kísérlet egy középkori jogintézmény értelmezésére. *Aetas*, 3. kötet, (2000). 76–92. és PONGRÁCZ Judit: Werbőczy Hármaskönyvének nyomai a 20. századi magyar jogi népszokásokban. In: AMBRUS Vilmos – PÉTER Krisztina – RAFFAI Judit (szerk.): *Folytatás. Folklorisztikai tanulmányok, melyekkel tanítványai köszöntik a hatvanéves Voigt Vilmos professzort*. Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar Folklore Tanszék, 2001. 171–188.

⁴¹ Azóta már létrejött ennek határozott intézményi kerete is; lásd <http://jogineprajz.hu/>.

meghatározó. Úgy gondolom ezért, hogy az egyetlen őszinte – tudományosan is kizárólagosan védhető – válasz szerint a teoretikus jogi gondolkodó a jogi néprajz [Volkskunde] feldolgoásaiban ugyanazt látja, mint a történelemben, jogtörténetben, szimbólumkutatásban, avagy (sikamlósabb területekhez érkezve) a szépirodalmi vagy képzőművészeti alkotásokban (nyilvánvalóan akkor, ha a „jog és irodalom” vagy éppen a lassan szintén bontakozó „jog és művészet”⁴² spektrumából közelít tárgyahoz): nyersanyagot, példázatot, feldolgozott tanulmányt, kiegészít s így a jogelmélet saját pozíciójához képest immár kvázi-empirikus külső részadatot – egy a saját terepén kialakítandó és újragondolandó jogantropológiai vagy etnológiai jogtudományi állásfoglaláshoz. Vagyis annak lehetőségét keresve, hogy az önnön területén tudományosan már feldolgozott materiát miként hasznosíthatja saját elméletképzése teszteléséhez, finomításához, új látószögből történő gazdagításához, vagy éppen revideálásához. Aminek célja immár az átemelés, a transzformálás, saját válaszána a differenciáltabbá tétele – önnön szigorúan teoretizáló területén.

A jogi néprajznak feltehetően legértékesebb hozzájárulása a társadalomnéprajzhoz a rend-elemek, vagyis a vonatkozó népszokásokban rejlő tartalmak (célok és közmagatartások) feltárása s a bennük rejlő felismerések (értéktartalmak és gyakorlatiasságok) magyarázata. Vagyis a jogi néprajz mint etnográfiai részterület számára nyilvánvalóan a jogi népszokás sem más, mint rendező válasz a lét valamely kihívására, azaz valamiféle know-how, melynek érvényesítésével bizonyos felismerten kedvező hatású preferenciák biztosítottakká válnak. Egyfajta tudatosan vállalt túlhangsúllyal mondhatnók tán úgy is, hogy a szokásleírásban az etnográfia azért és annyiban érdekelt, mert általa egy szabályként desztillálható, visszatérően konstans üzenet (mint népi bölcsesség-kvintesszencia) megfogalmazhatásához juthat el. A másik oldalról tekintve viszont az elméleti jogtudomány számára e rend-elemek valóságos renddé váltatása, vagyis működési mechanizmusa, annak dinamikája lesz a specifikus tanulság.⁴³ Azaz annak leírhatása, hogy miként alakulnak és hatnak

⁴² Magyar korpuszaként lásd a *Iustum Aequum Salutare*, 2007/2. összeállítását, benne VARGA Csaba: Irodalom? Jogbölcsélet? 119–132. & <http://www.jak.ppke.hu/hir/ias/20072sz/11.pdf> és in: *Magyar Napló*, 2007/8. 17–22. H. Szilágyi István docensnek köszönhető együttes jogtudósi és színházi rendezői/dramaturgi kari speciális kollégiumi feldolgozási kísérletként vö. még SZENDRÓDI Szabolcs: Jog és dráma. Beszélgetés Hegyi Árpád Jutocsaival. *Ítélet* [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának lapja], XI. kötet, no. 2. (2008. április 7.) 14.

⁴³ Érdekes határvidéken ld. pl. Louis ASSIER-ANDRIEU: La codification des usages locaux aux XIXe et XXe siècles. Quelques éléments pour une approche ethnologique de la formation du droit. In: *Appropriation et utilisation de l'espace rural. Loi et coutume. Pré actes du colloque nationale de l'ARF*, 1982, Tours. Paris, [Association des Ruralistes Français], 1982.

másodlagos normarendszerek, és miképpen épülnek ezek be egy az állami jog által megvont keretszabásba.⁴⁴

Mindkettőben felsejlik ugyanakkor egy a konkrét pozíciókon túli problémamag, jelesül a társadalomban működő *eltérő normarendszerek közti kölcsönhatás* voltaképpen mélysége. Hiszen szociológiai alapigazságként tudjuk, hogy nemcsak a tények azok, amik nem maguktól mennek a bíróságra,⁴⁵ de dolgaink sem véletlenül találhatnak tudományos érdeklődésre; hiszen végső soron maga a tudomány sem tárgyról, hanem azokban nevesített emberi érdeklődésről szól. Merthogy társadalmi, szakmai (stb.) közbeszéd nevesíti, tüzetesíti, emeli ki környezetéből azt, amiből aztán a tudományos vizsgálódás fókuszálása immár önálló hatótényezőként vizionált ismerettárgyat kreál. Ilyen módon egyfelől ‘szokás’, ‘népszokás’, ‘jogi népszokás’ is azóta „létezik”, hogy névadással kísértén ezeket leírtuk, s ezáltal hatótényezőként fennálltukat „problematizáltuk”. Másfelől viszont minél inkább formális tárgyiságokba bújtatott s intézményrendszerek eldologiasított hatású működését vezérlőként láttatott ismerettárgyakról van szó, annál erőteljesebb a késztetés arra, hogy ezek nominalizált – vagyis teljességgel ideologikus – önállóságát immár egyfajta természetességgel tényleg valós meghatározó erőnek vélelmezzük. Vagyis ha van már jogi néprajz, úgy értelmesen beszélhetünk jogi népszokásról; ha kifejlesztettük a pozitív jog tudományát, úgy már ráépíthetjük akár egy jogdogmatika virtuális valóságát is⁴⁶ – miközben éppen a jogszociológiából, a nálunk alig néhány évtizede elkezdett empirikus adatfölvételekre épített kutatásokból⁴⁷ tudjuk, hogy még a tételezett jog és formalizált működtetése sem egészen önálló hatóerő, valóban meghatározónak bizonyuló erő a társadalomban: tény-

⁴⁴ Érdekes módon William TWINING: *Law and Anthropology. A Case-study in Inter-disciplinary Collaboration. Law & Society Review*, vol. 7. (Summer 1972–73) 561–583., különösen 576. ezt pontosan fordítva látja az amerikai jogantropológiáról szólván, ahol ugyanis az antropológust jellemzi folyamat-orientáltságot – a jogász szabály-központúságával szemben.

⁴⁵ Vö. Jerome FRANK: *Bíráskodás az elme ítélőszéke előtt. (Válogatott írások.)* Szerk. Badó Attila. Jogfilozófiák, Budapest, Szent István Társulat, 2006., teoretizáltan pedig VARGA Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete.* [1992.] 2., jav. és utószóval bőv. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2001. & <http://mek.oszk.hu/14400/14489> 21skk.

⁴⁶ Vö. VARGA Csaba: *Jogdogmatika, avagy jus, jurisprudentia és társai – tudományelméleti nézőpontból.* + »Jog«, »jogtudomány«, »tudomány« – lét- és ismeretelméleti nézőpontból (Viszontválasz). + A dogmatika természetét illető kutatások lehetséges hozadéka (Hozzászólás). In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Jogdogmatika és jogelmélet. A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2006. november 10-én és 11-én rendezett konferencia anyaga.* Prudentia Iuris 26, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2007. 11–26. + 68–80. + 241–251.

⁴⁷ Magyar vonatkozásban úttörőként ld. KULCSÁR Kálmán: *A jogismeret vizsgálata.* Társadalom és jog 1, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete, 1967., valamint a sorozat következő, Kulcsár Kálmántól, majd Sajó Andrásról gondozott köteteit is.

leges mozgásfolyamataiba még a formalizált normatív rendszerek is jobbára és döntően csupán saját szüntelen kölcsönhatásaikból adódó mozgásaikkal s netalán döntően azoknak köszönhetően épülnek bele. Vagyis az elvileg egyedi s szükségképpen kivételes tényleges szankcionálisnak a valóságos társadalmi hatása is leginkább a különféle normatív halmazok közti folytatódó kulturális interakcióban mérhető (vagy pontosabban: értelmezhető).⁴⁸

A jogi néprajznak a jogelmélethez való viszonyában talán a legszembetűnőbb jegy az egészében már eleve adott azonos kulturális talapzaton történő felépültség – azaz annak magától értetődő volta, hogy a jogi néprajz az államalkotó népen belül olyan tradicionális(abb) közösség magatartásmintáit vizsgálja, ami egy alapvetően azonos – rész és egész viszonyát mutató – fejlődésen belül csupán (semleges értelemben felfogott) fejlődési változatot mutat. Ezért viszont nem kell megbírkóznia a kulturális átfordítás⁴⁹ s átértelmezés gyakorlatilag majdnem lehetetlen, az eddig megfogalmazódott jogi antropológiák többségét egyébként eleve hiteltelenné tevő feladatával.⁵⁰

⁴⁸ Maga a téma-specifikus megközelítés indukálhatta szerencsésen, hogy pl. a halászlé törvényhozás előzményeinek néprajzi feldolgozása, majd az orvhalászlé képeiben az állami igazgatás és a népi juss ütközésének kutatása – SZILÁGYI Miklós: *Ahogy a törvény megszületett. Történeti-néprajzi elemzés.* In: HERMAN Ottó – dr. IMLING Konrád: *1888. XIX. Törvények a halászléről és végrehajtási utasítása.* Veszprém, [Pannon Nyomda], 1988. 5–40. és SZILÁGYI Miklós: *Néprajzi elemzés – népi mentalitás – állami igazgatás az orvhalászlé tükrében.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1989. – eleve komplex megközelítéshez vezetett.

⁴⁹ Pl. „A jogi szótár vulgarizálása gyakran oda vezet, hogy ugyanazon terminus alá egymással csak nagyon távolról hasonlítható intézményeket s ezáltal nagyon nehezen fenntartható kapcsolatokat hoznak létre. A jog terminusainak pontossága nehezen alkalmazkodik egy ilyen vegyítéshez és következetlenséghez. Kétség kívül ez magyarázza, hogy az esetek jórésztében a nyugati terminológia csaknem általános használata képtelen az olyan intézmények teljes jelentőségének a kifejezésére, amelyeknek igazi ekvivalense a nyugati jogban nincs: a visszaélés tehát a mégis azonosítás akaratából vagy a megfelelőbb kifejezések kimunkálásának kudarcából adódik.” http://www.universalis.fr/encyclopedie/F961121/DOT_ethnologie_juridique.htm [„La vulgarisation du vocabulaire juridique conduit parfois à grouper sous le même terme des institutions d’une similitude très approximative et à créer ainsi un rapport artificiel difficile à maintenir. La précision des termes du droit s’accommode difficilement d’une confusion et d’une incohérence qu’explique, sans doute, l’emploi quasi général d’une terminologie occidentale inapte, dans bien des cas, à exprimer la signification profonde d’institutions particulières dont on ne trouve pas l’équivalent exact: l’abus naît de la volonté de rapprochement ou de l’impuissance à forger des expressions plus adéquates.”]

⁵⁰ A szakmában magas mércéjéről, kérlelhetetlen igényességéről hírhedt, úgyszólván rettegetten kritikus Pospíšil professzorral több alkalommal beszélgethettem a Yale jogi karán eltöltött időm alatt. A jogantropológia múltját s amerikai jelenét egyaránt illető megsemmisítő kritikájában még a külvilágban leginkább tisztelt, klasszikusnak tartott művelői java részét is megbízhatatlannak, mert másodlagos forrásokból táplálkoznak tartotta, életműüket közvetítő értelmezéseinek az átértelmezéseiként becsülve csupán. Hiszen terepmunkára menendő munkatársaitól s doktorhallgatóitól egyaránt valami addig és rajta kívül a tudományos életben hallatlant követelt, jelesül azt, hogy (1) saját honi kultúrájuktól eltérőt válasszanak, amelynek

Mindezek mögött azonban változatlanul egy máig s mindenkori holnapunkig feszítő dilemma áll.

4. Jog és/vagy jogok

Ókori gyökerekből indítva jogtudományunk egy részben államasítottan alakított, részben azonban magában a teremtet/létrejött világban rejlő *ordo*-eszmény kibontására hivatott normatív képződményből – ennek voltaképpeni létében egybeeső, analitikus érdekből azonban viszonylagos érvénnyel megkülönböztethetően: e *normative stuff*nak a *felépítéséből* és *működtetéséből* – formálódott.⁵¹ Miképpen léphet ennek terrénumára egy ázsiai vagy alaszakai törzsi szokás, avagy síkvidéki parasztjaink vagy hegyvidéki pásztoraink *úzusa*? Miként válhat jogtudománnyá az, ami tárgyként tekintve önmagában leginkább kulturális antropológia vagy etnológia? Válaszunk rövid, de negyed évszázada adott megfogalmazásában⁵² változatlanul tartható: annak a vonatkozása lesz jogilag releváns, aminek a funkcionalitása (tényleges funkcióbetöltése) a jogét fedi át – a maga helyén és idején, adott körülményei között. Tehát nem önmagukat ekként nevesítő jelenségek (vonatkozások) köre bővül ezáltal, hanem az derül ki, hogy a jog kapcsán leírt funkcionalitást más feltételek közepette olyan tényezők is betölthettek/betöltenek, amik önállóan formálódtak, többnyire nem is érintkezve az önmagát ‘a jog’-ként kiemelővel.

Az ún. jogi pluralizmus ma világhódítóan elterjedt akadémiai divatjának a nézőpontjából körülszemlélve hagyományosan a XIX–XX. század fordulójának közép-európai szociológia-alapozó bűvárlataira vezetik szokásosan vissza a jognak az állami köldökzsinórról történő leoldása teoretikus lehetőségének az elismerését. Ez egyfelől az Osztrák–Magyar Monarchia Galíciájának Czernowitzban érzékelt valóságából adódott, amiben *Eugen Ehrlich* (ott felnövekedvén és professzorrá válván) nemcsak a *lebendes Recht* rendező erőként

(2) nyelvét és kultúráját előzetesen, több év kemény munkájával el is sajátítják – azért, hogy egy *understanding & description from inside* képességére épülhessen adatgyűjtő munkájuk, amire már összehasonlítás s elméleti tanulság és/vagy korlátozott általánosítás is épülhet. Vagyis a tolmács közbeiktatásával végzett terepmunkát csupán előzetes tájékozódás gyanánt fogadta el, eleve kiiktatva a tudományos értékű felmérés és leírás köréből.

⁵¹ Vö. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/> [a továbbiakban (2004a.)] és VARGA Csaba: A jog és a jogfilozófia perspektívái a jelen feladatai tükrében. *Allam- és Jogtudomány*, 2008/1. 17–32.

⁵² Lásd 72. jegyzet.

játszott szerepének ténylegességét ismerte fel, de egyebek közt azt is, hogy „A büntetőjog hatalom híján való, ha a társadalomban magában nem adott erők mozgósítására kényszerülne; hiszen bármely büntetőtörvény olyasmit érhet csak el, amire a népben rejlő erővel van képessége.”⁵³ A gazdaság és társadalom viszonyának teoretikus elemzésekor pedig *Max Weber* kényszerült annak elvi éllel történő kimondására, hogy „Nem probléma a szociológia számára, hogy eltérő, sőt kölcsönösen ellentmondó érvényes rendek együttes fennállása lehetségesének az elismeréséhez érkezzék el.” – s e gondolatvilágban már magának a jognak sem kell feltétlenül állami létesítésűnek vagy fenntartásúnak lennie.⁵⁴

Nos, minthogy (amint ezt az előbbiekben láthattuk) a dolgok általában nem maguk nevezik el és nevezik meg önmagukat – és még a matematikában, geometriában s a hasonló rendszer-tudományokban is (mint amelyek eszménye szerint nyerte el formális tökélyét a jogtudomány), ahol egy rendszeren belüli öndefiníció konstituál differenciációt s biztosít ezzel az imígyen megkülönböztetettnek viszonylagos önállóságot, a tételes jognak az önnön érvényességét illető önmeghatározása sem másnak, mint kizárólag egyébkénti formális felépítettségének s rendszerkénti önbezárulásának köszönheti egyáltalán kivételes relevanciáját –, éppen nem magától értetődő s nem is magától adódik, hogy mi (és mikor, s főként miféle indíttatásból) neveztetik jognak. Hadd emlékeztessenek számomra leghitelesebb (mert hosszú kapcsolatunkból lenyűgözően meggyőzőként megismert) jogantropológusként *Leopold Pospíšil* egy mélyen tudomány módszertani megjegyzésére:

„A jog mint teoretikus analitikus eszköz olyan fogalom, ami az e fogalom által specifikált kritériumoknak megfelelően kiválasztott jelenségek (az etnográfiai tények) kategóriáját öleli fel. Noha ez egyedi jelenségek halmazát fogja át, maga a kategória azonban mégsem jelenség, hiszen mint ilyen, a külvilágban nem létezik. Vagyis – következésképpen – a kényelem kedvéért alkalmazzák a ‘jog’ terminusát az emberi értelem egy bizonyos konstruktumára. Így pedig a fogalom igazolása nem az emberi

⁵³ Eugen EHRLICH: *Die juristische Logik*. (Sonderabdruck aus Band 115 Heft 2/3 des »Archiv für die civilistische Praxis«.) Tübingen, Mohr, 1918. 291. [„Das Strafrecht ist machtlos, soweit es Kräfte wecken soll, die in der Gesellschaft fehlen; jedes Strafgesetz wird nur das leisten, was es mit den vorhandenen Massentrieben zu leisten vermag.”] Vö. még K[laus] Alex ZIEGERT: A Note on Eugen Ehrlich and the Production of Legal Knowledge. *Sydney Law Review*, vol. 20 (1998) 108–126.

⁵⁴ Max WEBER: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. Hrsg. Johannes Winckelmann. Köln, Kiepenheuer und Witsch, 1956. 23. és 25.

értelmen kívül eső létezésében rejlik, hanem annak értékében, hogy ez heurisztikus elemzési eszközként szolgál.”⁵⁵

Van tehát egy megfigyeléssel feltárható jelenség, valós vonatkozással, mely alkalmas arra, hogy abból s hasonlóiból magunk bizonyos kategóriát képezzünk. Célja is nyilvánvaló, jelesül az, hogy adott történelmi alakulásokban a jogot helyettesítő vagy a joggal versengő normatív rendszereket szintén a jog (fogalmi és/vagy módszertani) párhuzamában elemezhessünk.

A jogszociológia és a jogantropológia látványos nemzetközi előretörésében az utóbbi évtizedekben a *legal pluralism* mozgalommá sűrűsödésétől függetlenül is felerősödött egy *general jurisprudence* kíváncsága,⁵⁶ vagyis azon igényé, hogy a globalizáció kihívásában újragondoltassanak azok a hagyományosan európai gyökerű s ezek fényében talán majd leegyszerűsítőnek találandó előfeltevések, amelyek szerint – például – „a jog alapvetően kétfajta rendezésből áll: a belső állami jogból s a nemzetközi közjogból (mint az államok közti kapcsolatok klasszikus rendezéséből, »a wesztfáliai kettősből«)”.⁵⁷

Nos, a klasszikus jogfogalom kiterjesztés útján történő meghaladásának meg-
alapozására rögvest *kritériumszabó* kísérletek is születtek. Ezek egyik immár klasszikus – francia – formája a római jogot s az ősi népek hasonló funkciójú formációit egy tágan felfogott jogszociológiába ötvöző *Henri Lévy-Bruhl*nek valamiféle „*la juristique*”⁵⁸ képében a jogi mivolt elemi összetevőit, *nucleus*át ebben a *juristicumban* történő összegező törekvése.⁵⁹ – Az utóbbi évtizedekben

⁵⁵ Leopold POSPÍŠIL: *Anthropology of Law. A Comparative Perspective*. New York, Harper & Row, 1971. 39. [“Law as a theoretical and analytical device is a concept which embraces a category of phenomena (ethnographic facts) selected according to the criteria the concept specifies. Although it is composed of a set of individual phenomena, the category itself is not a phenomenon—it does not exist in the outer world. The term ‘law’ is consequently applied to a construct of the human mind for the sake of convenience. The justification of a concept does not reside in its existence outside the human mind, but in its value as an analytical, heuristic device.”]

⁵⁶ William TWINING: *General Jurisprudence. University of Miami International & Comparative Law Quarterly*, vol. 15., no. 1. (2007) 2–60., különösen 34.

⁵⁷ *Uo.* 5. [“law consists of two principal kinds of ordering: municipal state law and public international law (classically conceived as ordering the relations between states: the Westphalian duo)”]

⁵⁸ HENRI LÉVY-BRUHL: *Science du droit ou »Juristique«*. *Cahiers internationaux de sociologie*, vol. VIII., no. 1. (1950) 123–129., valamint ÉMILE LEROY: *Juristique et anthropologie. Un pari sur l’avenir. Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, no. 29. (1990) 5–21. Ld. még VARGA Csaba: *Henri Lévy-Bruhl és a jogszociológia. Állam- és Jogtudomány*, 1966/1. 151–158.

⁵⁹ A manapság burjánzó új terminusok nyilván saját összefüggéseikben, a kihívás/válasz saját *hic et nunc* adottságában talán mind logikusak és védhetőek; mindezeket túli általánosító felhasználásukban azonban gyakran csak a terminológiai zűrzavart növelik. Az imént például

egy vezető holland jogantropológus a normatív társadalomrendező erők egység/különbözőség-elemzésében „a »kvázi-autonóm társadalmi mező« önszabályozása” alapulvételét ajánlotta.⁶⁰ Ezzel egyfajta minimum-alapról valóban specifikált, amennyiben az önteremtésre [*self-generation*] és az önműködtetésre [*self-operation in self-regeneration*] irányuló képességet írta voltaképpen körül. – Hallgatólagos válaszában ez utóbbit egy német szerző egyfelől felszabadító és (jog)egyenlősítő keretbe helyezte, mivel szerinte „a jogi pluralizmus az elnyomott diskurzusok felforgató hatalmának az újrafelfedezése”, másfelől valamelyest egyszersmind pontosbított is, hiszen eszerint „A jog határai csupán egyikét jelentik a számos struktúrának: azt, amelyiket társadalmi környezetének a nyomására a jog maga hozza létre.”⁶¹ Azt rögzíti hát, hogy életünkben versenyeznek a befolyásoló normatív rendszerek, s ezek közül környezete a joginak nevezetből kényszeríti ki az önelhatárolást. – Egy portugál jogász-szociológus új teoretikus paradigmát hirdetve már meghatározást is adott. Ennek értelmében „szabályszerűsített eljárások és normatív standardok olyan foglalatáról van szó, amire bármely csoportban az igazságszolgáltatás alapjaként tekintenek, mint ami hozzájárul a viták létrejöttéhez s megelőzésükhöz csakúgy, mint azoknak egy olyan érvelő diskurzus során történő eldöntéséhez, amihez az erőszakkal történő fenyegetés is társul.”⁶² Tehát viszonylagos önállóságot és hatékonyságot felmutató olyan rendteremtést vesz közös alapul, amely egyidejűleg a rendezettségben és a szankcionálás lehetőségén alapul. – Végezetül az előbbi német szerző (visszatérve fél évtizeden belül saját autopoietikus látásmódjához) egyfelől az *Ehrlich*-féle *lebendes Recht* elvi parttalanságától újrairahatódva egy „globális Bukovina” képzetét veszi immár alapul, midőn kijelenti, hogy „reménytelennek bizonyult egy a társadalmi normákat a jogi normáktól elkülönítő kritérium

‘jogi mivolt’ helyett nyilvánvalóan a ‘jogiság’ kifejezésével kellett volna élnem; ez a terminus azonban, mint a *juridicité/juridicity* magyar megfelelője már foglalt, ugyanis a Kelsen-kritikus kelsen-i hagyományban a jog mag-elemeit rögzíti. Ld. pl. Paul AMSELEK: *Méthode phénoménologique et théorie du droit*. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1964., recenzió értékelésében pedig VARGA Csaba in: *Állam- és Jogtudomány*, 1967/1. 309–311.

⁶⁰ John GRIFFITHS: What is Legal Pluralism? *Journal of Legal Pluralism*, Nr. 24. (1986) 1–56., 38.: “the self-regulation of a »semi-autonomous social field«”.

⁶¹ Gunther TEUBNER: The Two Faces of Legal Pluralism. *Cardozo Law Review*, vol. 1. (1992) 1443–1462., különösen 1443. és 1442. [“legal pluralism rediscovers the subversive power of suppressed discourses” / “Boundaries of law are one among many structures that law itself produces under the pressure of its social environment.”]

⁶² Boaventura de SOUSA SANTOS: *Toward a New Common Sense. Law, Science and Politics in the Paradigmatic Transition*. New York & London, Routledge, 1995. 114–115. [“a body of regularized procedures and normative standards, considered justiciable in any given group, which contributes to the creation and prevention of disputes, and to their settlement through an argumentative discourse, coupled with the threat of force.”]

keresése.”⁶³ Nyíltan vallja tehát immár, hogy voltak, vannak és lehetnek (s így, posztmodern differenciált társadalmainkban, lesznek is bőven) egyéb jogszerű képződmények. Másfelől ezek sorában azok igazolják majd magukat valóban a jogi mivolt körén belülieknek, amelyek – *Niklas Luhmann* autopoietikus elméletének⁶⁴ megfelelően – külső információk feldolgozására nyitott, belső működésükben azonban zárt, belülről vezérelt, s minden lépésükben önbezároló módon dolgozzák fel ezeket, éppen és kizárólag az általuk szolgáltatott kritériumok szerint. Mert – miként írja – „A jogi pluralizmus ezért immár nem egy adott társadalmi mező konfliktusos társadalmi normáinak halmazaként, hanem olyan különféle kommunikatív folyamatok sokaságaként határozta meg, amelyek a jogos/jogtalan kettős kódján keresztül dolgozzák fel a társadalmi cselekvést.” Tehát amíg Luhmann még az előbb leírt „weszfáliai kettős” jegyében az állami/államközi jogot redukálta definíciószerűen a jogszerű/jogszerűtlen bináris kódjára, most Teubner már egy ilyen kód alkalmazását látja megvalósulni valószínű jogi pluralizmusok egyidejű jelenlétében. Mert szerinte – folytatja tisztázását – „Ez korántsem valamiféle »jogi centralizmus« sugallata. [...] Ehelyett éppen a különféle jogi diskurzusok heterarchiájának⁶⁵ az elképzelését hozza létre.” Vagyis „Nem a struktúra, nem is a funkció, hanem a kettős kód határozza meg, hogy mi is lesz a »jogi proprium«⁶⁶ a helyi vagy globális pluralizmus tekintetében.”⁶⁷ Figyelemreméltóan szellemes, látszategyyszerűsége ellenére is éppen roppant komplex javaslattal élt ezzel, hiszen nem konstituáló felépülésében, nem is társadalmi feladatbetöltésében határozza meg a specifikumot, hanem működése elvében. Ami viszont – tesszük hozzá mi – már eleve magában foglalja a korábbi szerzőktől kritériumszabóként java-

⁶³ Gunther TEUBNER: »Global Bukowina«. Legal Pluralism in the World Society. In: Gunther TEUBNER (szerk.): *Global Law without a State*. Aldershot & Brookfield, VT., Dartmouth, 1997. 13. [“has proved hopeless to search for a criterion delineating social norms from legal norms.”]

⁶⁴ Ld. pl. Cs. Kiss Lajos – KARÁCSONY András (szerk.): *A társadalom és a jog autopoietikus felépítése*. Válogatás a jogi konstruktivizmus irodalmából. Jogfilozófiák, Budapest, Osiris, 1993.

⁶⁵ A 'hierarchia' a görög *hieros* = 'szent' kifejezéséből adódik (mint *hierarkhiā* = 'főpapi uralom'), szemben a *hetero* = 'más; különböző' képzős kifejezésével.

⁶⁶ A.m. minden tagra nézve közös, a definíciónak magának a részét azonban nem képező tulajdonság.

⁶⁷ TEUBNER i. m. 14–15. [“Legal pluralism is then defined no longer as a set of conflicting social norms in a given social field but a multiplicity of diverse communicative processes that observe social action under the binary code of legal/illegal.” “This is in no way a view of »legal centralism«. [...] It creates instead the imagery of a heterarchy of diverse legal discourses.” “It is neither structure nor function but the binary code which defines what is the »legal proprium« in local or global legal pluralism.”]

solt tulajdonságokat, vagyis a voltaképpeni jognak kiváltságos önteremtésre / önműködtetésre / önreprodukálásra irányuló képességét.

Hatásában azonban mindez mégsem egészen problémátlan, hiszen ugyanez az irodalom rögvest riasztó példákkal is szolgál. Egy szerző így jogot lát már a gondolhatóknál „ezoterikusabb formákban, például a maffia-jogban vagy a földfoglalók jogában” is.⁶⁸ Egy szintén amerikai társ pedig az afro-hagyomány rehabilitálásának tudományos mezbe bújtatott politikai harcában eleve elnyomó változatként utasítja el „a jogot mint Európa-centrikus vállalkozást”, már a rómaiaknál megindult tárgyasításban (azaz külső megjelenítésben, rögzítésben, saját standardok megállapításában) az alig leplezett elnyomás és kizsákmányolás számukra (mint új igénybejelentők számára) vállalhatatlan jegyeit rögzítve. Ezzel egyenjogúként pedig, mint mozgalmilag (újra) kiharcolandó jogszemléletet, „egy spiritualitással átszőtt nem anyagi – a jog és erkölcsiség, tudomány és hit, gyakorlatiasság és igazságosság különválasztása nélküli – univerzumot” állít szembe.⁶⁹

Joggal vetődik fel hát a *parttalanság* aggodalma, a kapuk tágra nyitásával a semmitmondás örvényében elveszés fenyegető perspektívája. Mert ha változatlanul – amikor amúgy is „minden szétesett állapotban van, s nincs már egyetlen régi előfeltevésünk sem, amit ne kezdett volna ki az idő”⁷⁰ – ezen az ösvényen halad tovább a kutatás, úgy – hangzik fel segélykiáltásként, részben maguktól az említett kapunyitogató szerzőktől megfogalmazottan – „Hol tudunk megálljt parancsolni magunknak a jogról szóló értekezésben, merthogy immár egyszerűen a társadalmi élet leírásába fogtunk?”⁷¹ Hiszen – folytatja előbbi portugál társa – egy „efféle igen tág jogfelfogás immár könnyedén a jog teljes trivializálásához vezethet, mivel ha mindenütt jog van, úgy sehol sincs

⁶⁸ Brian Z. TAMANAHA: Enhancing the Prospects for General Jurisprudence. *University of Miami International and Comparative Law Review*, vol. 15., no. 1. (2007) 69–84., különösen 72. [“more esoteric forms of law, like mafia law or squatter law”]

⁶⁹ Kenneth B. NUNN: Law as a Eurocentric Enterprise. *Law and Inequality*, vol. 15., no. 2. (1997) 323–371.: “objectification [...] inconceivable” (347), az idézet pedig [„a non-material, spiritually-infused universe” without “any separation between law and morality, between science and belief, between practicality and justice”] (369).

⁷⁰ Peter SACK: Introduction. In: Peter SACK – Jonathan ALECK (szerk.): *Law and Anthropology*. [The International Library of Essays in Law and Legal Theory: Legal Cultures] Aldershot–Hong Kong–Singapore–Sydney–Dartmouth, 1992. xiii. o. [“everything is in flux and none of the old assumptions remain unchallenged.”]

⁷¹ Sally E. MERRY: Legal Pluralism. *Law & Society Review*, vol. 22. (1988) 869–896., különösen 878. [“Where do we stop speaking of law and find ourselves simply describing social life?”]

jog” valójában.⁷² Az eredmény tehát minden hozadéka ellenére is aligha lett dicső öntudatú jelenünkhöz érkezve más, mint „reménytelen összevisszaságok halmaza”.⁷³

A fentiek lehetséges végkövetkezményének beláthatatlanságával és uralhatatlanságával szemben született *javaslatok* mindenekelőtt módszertaniak, azonban – hadd regisztráljam örömmel itt – valóban kiegyensúlyozott bölcsességről, e kölcsönös tanulási folyamat sikeréről tanúskodnak.

Az *első* lehetőség ugyanis a további búvárkodás feltétlen bátorítása; anélkül azonban, hogy akár kutatási hipotézisként, akár levonható eredményként ez szükségképpen a vizsgált jelenség újrakeresztelésével járna; hiszen nagyra becsülhetően elégséges gyümölcs már az is, ha többet tudunk majd meg ezután vizsgálódásunknak a tárgyáról. Ennek megfelelően figyelmeztet a nagy afrikanista klasszikus, hogy „Ahol a vállalkozás a korábban »elnyomott diskurzusok« újrafelfedezéséről szólna, saját terminusaikban kellene kezdenünk a vizsgálatot, és éppen nem azzal, hogy már előre megmondjuk, mik is azok. Ellen kell állnunk hát a kísértésnek, hogy egy kifejezetten a jogi pluralizmustól megjelölten kiszélesített területbe foglaljuk bele ezeket.”⁷⁴

A *második* lehetőség pedig az általam változatlanul helyesnek tartott (s közel negyed évszázada már leírt) funkcionalitás. Vagyis az, hogy eleve a vizsgált jelenség össztársadalmi kereteiben s a ténylegesen, tendenciálisan visszatérően megfigyelhető kölcsönhatások összefüggéseiben vizsgálódunk, és adott esetben itt azonosítunk csupán a jognak bízvást megfelelő funkciókat – annak jegyében, hogy az antropológiai kutatások fényében újragondoltan sem mondhat többet jogelméletünk (még egyfajta ontologikus leírás-igény jegyében sem), mint hogy „a jog (1) a társadalom egészét átfogó, (2) a társadalmi gyakorlatban alapvetőként felmerülő érdekkonfliktusokat rendező, (3) az adott társadalmon belül a legfőbb szabályozó és befolyásoló erővel rendelkező globális jelenség.”⁷⁵

⁷² SOUSA-SANTOS i. m. 429. [“this very broad conception of law can easily lead to the total trivialization of law—if law is everywhere it is nowhere”].

⁷³ Brian Z. TAMANAHA: A Non-essentialist Version of Legal Pluralism. *Journal of Law & Society*, vol. 27., no. 2. (2000) 296–321., különösen 321. [“hopeless confusions”].

⁷⁴ Simon ROBERTS: Against Legal Pluralism. Some Reflections on the Contemporary Enlargement of the Legal Domain. *Journal of Legal Pluralism*, no. 42. (1998) 95–106., különösen 105. [“Where the project is to recover formerly »suppressed discourses«, we should begin that process in their own terms, not by telling them what they »are«. This means resisting the temptation to co-opt them into that enlarged domain that an explicitly legal pluralism implies.”]

⁷⁵ Vö. VARGA (1985) i. m. 545., újrateretizáltan VARGA (2004a) i. m. különösen 6.1. pont, 197skk., illetőleg VARGA Csaba: *Lectures on the Paradigms of Legal Thinking*. Philosophiae Iuris, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999., különösen 204. 1. jegyzet.

Megnyugtató módon a nemzetközi irodalom is szól ilyen igényről. Például arról, hogy a jogpluralizmus fogalma értelmes módon csakis átfogó történelmi folyamatok talaján érdemes megfontolásra⁷⁶ – ott, ahol maguk az úgynevezett »jog« nevében eljárók is annak jegyében élik át igazodásukat, hogy az, ami az ő konformizmusukat megalapozza és kikényszeríti, pontosan az ő joguk. Hiszen eszerint – hangzik a végső következtetés, kapukat is nyitva, de óva azért azok forradalmi heveségű kidöntésétől – „Bármilyen jog, amit az emberek akként azonosítanak és amihez akként viszonyulnak társadalmi gyakorlatuk során.”⁷⁷

Nem árt ugyanakkor tudatosítanunk, hogy itt és most magunk is egy olyan nyomasztóan túlsúlyos amerikai intellektuális jelenlét árnyékában gondolkodunk, amelynek hiperracionális alapmentalitása az, hogy magával az elméleti megoldással azonosított kultikus irracionálisú fontosságot biztosít a *megnevezhetőség* számára.⁷⁸ Merthogy tudományos írásművészetük javarészt abból is áll, hogy séma-modelleket állítanak fel maguknak; ezeknek folyvást nevet adnak; s lélekben a bokszmeccsről hazatérés felszabadító mámorában meg vannak győződve arról, hogy a kiütetlen győztesnek a porondon maradásával egyszerre az igazságukat is meglették – bármennyire életidegenre sikeredett esetleg egyébként szellemi magzatuk. Vagyis fogalmi analitikus hagyományaiknak megfelelően már első ötleteikhez, gondolkodásuk ösvényeinek a kijelöléséhez is gátlástalanul élnek új konceptualizálásokkal; *ad absurdum* víve s egyben visszajára fordítva a germán realista hagyományt, amelynél a fogalmiasítás még a valóságösszefüggések feltárásának végpontja – tehát nem a valóság felett lebegő intellektualitásból fakadó virtuális modellezés, hanem eszménye szerint közvetlenül maga a valóságleírás – volt. Ám ha azt is számításba vesszük, hogy a voltaképpeni jogon inneni és túli „jog”-keresés korábban egy porosz rend-mániának és rendszer-központúságnak, vagyis az éles határvonalakban történő realista igényű fogalmi gondolkodásnak édes gyümölcseként szolgált, talán elérkezünk annak kiegyensúlyozottabb bölcsességéhez is, amivel okfejtésünket egyébként kezdtük az imént. Hiszen tudományunk maga

⁷⁶ Elsőként Franz von BENDA-BECKMANN: Rechtspluralismus. Analytische Begriffsbildung oder politisches-ideologisches Programm? *Zeitschrift für Ethnologie*, vol. 119., no. 1. (1994) 1–16., majd Franz von BENDA-BECKMANN: Who is afraid of Legal Pluralism? *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, no. 47. (2002) 37–82., különösen 72. Vö. még Trutz von TROTHA: Was ist Recht? Von der gewalttätigen Selbsthilfe zur staatlichen Rechtsordnung. *Zeitschrift für Rechtssoziologie*, vol. 21. (2000) 327–354.

⁷⁷ TAMANAHA (2000) i. m. 313. [“Law is whatever people identify and treat through their social practices as »law« (or *Recht*, or *droit*, and so on).”]

⁷⁸ Vö. VARGA Csaba: Joguralom? Jogmánia? Ésszerűség és anarchia határmezsgyéjén Amerikában. *Valóság*, 2002/9. 1–10. & <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=326&lap=0>.

sem más, mint folytonos rekonszideráció, aminek következtében és jegyében egyébként jogfogalmunkat is szüntelenül újragondoljuk. Ámde talán mégsem ezért, mégsem ennek függvényében kell és érdemes a jogi néprajzban s antropológiában rejlő csodálatos gazdagságú példatár tanulságaiban elmélyednünk, hanem pontosan azért a többletért, amit csakis ez, mint átélt empirikum, tehát mint múlt idők emberi tapasztalása adhat nekünk.

Egyszerűbben s egyértelműbben szólva: a „mi a jog?” vagy „*milyen összefüggésben* szabad és érdemes egyáltalán jogról szólnunk?” felvetéseinél másodlagos kérdésről van szó, aminek megoldási irányát – valamiféle *sine ira et studio* örök egyetemesség helyett – úgyis az éppen fennálló tudományos kontroverziában megfogalmazható és megfogalmazódó álláspontunk egyébkénti indíttatása adja. Ezért nem csodálkozhatunk azon sem, ha bármely mai elnevezésbeli vagy fogalmiasítási mozgás (ki- vagy átlendülés, avagy szűkítés vagy bővítés) a maga módján szükségképpen éppen ellentétes irányba mutató reagálást indukál. Ha történetesen eddig az állami jog kizárólagosságát hirdető monizmus felé lengett az inga, úgy a pluralizmus melletti kiállás lesz az adott pillanatban *bravado*; ám mihelyst onnan ideérkezünk, a csábítás ígérete már a másik oldalról és pontosan az ellentétes irányban megteendő lépésként fog majd incselkedni vélünk.⁷⁹

5. Summázat

A jogi néprajz s minden hasonló leíró, történeti megközelítés is a maga inter- s infradiszciplinaritásában mindkét anyatudományának a saját módján részese. Örüljünk jelenlétének, szerencsés újraéledésének, s várjuk ismét mozgalommá izmosodását. Társadalomnéprajzi hozadékát mellőzhetetlennek s nyilvánvalónak, jogtörténeti és jogszociológiai-jogantropológiai gyümölcsét szintén magától értetődőnek gondolom. Tényként megállapítható, hogy jogelméletünkben még nem született társadalomelméleti nagyszintézis.⁸⁰ Ámde abban biztos vagyok, hogy ezek tanulságai nélkül aligha is fogalmazódhatnék meg. A néprajztudo-

⁷⁹ Hasonló értelemben vö. Jean-Guy BELLEY: Law as Terra Incognita. Constructing Legal Pluralism. *Canadian Journal of Law and Society*, vol. 12., no. 2. (1997) 17–24.

⁸⁰ Vö. – pusztán igényként – VARGA Csaba: Makroszociológiai jogelméletek: a jogászvilágképtől a jog társadalomelmélete felé. *Szociológia*, 1983/1–2. 53–78., illetőleg VARGA Csaba: Macrosociological Theories of Law. From the »Lawyer's World Concept« to a Social Science Conception of Law. In: Eugene KAMENKA – Robert S. SUMMERS – William TWINING (szerk.): *Soziologische Jurisprudenz und realistische Theorien des Rechts*. Rechtstheorie Beiheft 9, Berlin, Duncker & Humblot, 1986. 197–215. és némi módosítással VARGA Csaba:

mány, a jogtörténet és az elméleti jogi vizsgálódások találkozásának elősegítése ezért eleve példamutató, mert kölcsönös gazdagodás ígéretével közös tárgyunk teljesebb látását és láthatását vetítheti előre.

A teoretikus jogi gondolkodás perspektívájában így a jogi néprajz kiművelésétől csakis gazdagodást remélhetünk. Változó helyzetek közt fejlődő, újból váltoállítások előtt álló társadalmainkban ezért eredményei a népi magatartás összetevőinek s mozgatórugóinak, egyszersmind a voltaképpen jog jelenlétében mutatókozó kölcsönhatásoknak s kölcsönfolyamatoknak mélyebb megértésével kecsegtethetik a jog kutatóit.

ŐSNÉPEINK JOGSZEMLELETE

*„Úgy szólván még ázsiai életét folytatta Európa szívében...
E kor volt az ősmagyar szellem önálló működésének kora...”*

Szabó Károly

1. Tényadat és értelem: A rekonstrukció öncsapdája

Tűnődésünk tárgya könnyen megfogalmazható, történelmi valóságában azonban annál nehezebben megragadható. Jelesül annak körvonalazására teszek az alábbiakban kísérletet, hogy az, amit napjainkban magunk a jog jelenléteként élünk meg és környezetünkben úgyszintén ekként tapasztalunk, bármintemű funkcionálisan megfelelő formában mennyire lehetett jelen ősnépeinkben és különösen azokban, amelyek egykor Kőrösi Csoma Sándor őskereső elvagyódásának, majd tényleges kutatásának tárgyát képezhették.

Régi igazsága minden múlt-búvárlásnak, hogy bármiféle kutatás csakis *adatok* jelenlétéből, összevetéséből, értelmezéséből tud kiindulni. A tudomány tehát – s minél professzionalizáltabb, annál tömegesebben érvényesíti eredendő gyengeségét – nem egyszerűen egy enigmával, vagyis megoldatlan kérdéssel, ismeretlen múlttal, feltérképezendő területtel szembesül, hanem önjáró (s nem kivételesen esetleg: önérdekű) gépezetként teszi dolgát: adatokat keres, hogy kutathasson; és abból általánosítson majd, amire adatokat találhatott. Ám honnan meríthetők adatok? Bármikor élt emlékeket szövegben rögzítve a legkézenfekvőbbek az adatok, de adat lehet persze sokféle tárgy is – dolgok, amik előttünk tornyosulnak, netalán kézbe is vehetők, nemritkán persze csak azt követően, hogy már kiástuk ezeket a földből. Ha olyan korba vagy körülmények közé kerülünk, ahol még szöveg sincs, ott nem feltétlenül segít régészet sem – leginkább, ha olyasmi után tudakozódunk, aminek esetleg nem is lehetett vagy tényszerűen nem lelhető fel tárgyként testet öltött lenyomata.

Ezután persze – már ha felismertük egyáltalán egy szöveg(hely) vagy tárgy valami számunkra fontosról árulkodó voltát – elkezdhetünk tűnődni a szövegbe foglalt jelhalmaz vagy a tárgy számunkra kihámozható értelme felett. Mit

jelent? S az jelent-e egyáltalán, vagy *mi* magunk, arra reávetítve?¹ Tudhatjuk tudományódszertanból és pszichológiából egyaránt, hogy bármiféle tárgy értelmezése nemigen különbözik bármiféle szöveg mikénti megértésétől. Mindkét esetben hasonlóság felfedezését remélve valamiféle hasonlók további hasonlói után kutakodunk – egészen addig, ahol egy már megismertnek/megértettnek az analogonjaként azt valamiféle számunkra már elfogadható (bár mindig csak ideiglenes) tudás-korpuszba helyezhetjük. Röviden szólva, ilyen (és persze másilyen) bizonytalanságok tömegéből épülnek viszonylagos bizonyosságaink, amikkel világ-megismerésünkben lépésről lépésre haladva valamelyest mégis csak előbbre juthatunk.²

Professzionalizált tudástermelőként azonban, mint láttuk, a tudomány egyszersmind önjáró: hogy élhessen, munkál; s hogy munkálhasson, adatokat szerez be; és lassacskán egyre többet kezd mondani arról, amiről egyáltalán lehet mondanivalója – fokról fokra hatalmas gondolati építményeket emelve, régészettől s történelemtől különféle eszmeáramlatok nyomon követéséig. Ezek akár igazak is lehetnek; mégsem feltétlenül egy elmúlt valóság képmásai. Legfeljebb kinagyított, netalán torzított *re-konstrukciók*; hiszen a legritkábban szólnak arról, amiről adatok híján nem tudnak szólani.³ Adat-értelmezéseik bármiféle kételyt eleve visszaszorító bábeli hangzavarában azonban ezt – nevezetesen, hogy csak arról szóltak, amiről egyáltalán szólhattak – többnyire nem is említik. Az olvasó tehát bizonyosan megcsalatik, ha a nem ritkán szórványos adat-halászatból összeeszkábált következtetéseket vagy részvontakozásokra

¹ A nyelvfilozófiától induló kérdés a világgal való emberi találkozás alapkérdése. Jogászi feldolgozás nézőpontjából ld. pl. VARGA Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat terméshete*. 2., jav. és utószóval bőv. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2001. & <http://mek.oszk.hu/14400/14489>.

² Ld. VARGA Csaba: Bizonyosság, bizonytalanság: az emberi tudás dilemmája. In: FEKETE Balázs – HORVÁTHY Balázs – KREISZ Brigitta (szerk.): *A világ mi magunk vagyunk... Liber amicorum Vörös Imre*. Budapest, HVG-Orac, 2014. 558–570.; ill. VARGA Csaba: Bizonyosság, bizonytalanság esendősége, avagy az emberi tudás eredendő társadalmisága. In: GAZDA József – SZABÓ Etelka – FERENCZ Attiláné Szőcs Éva (szerk.): *Kőrösi Csoma Sándor. Az igazság keresése*. Kovászna, Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, 2015. 11–29.

³ Csupán példaként említve, évszázadok óta boncolgatjuk az angol *Magna Carta*, a római *XII táblás törvény*, avagy a Termékeny Félhold egykori jogi monumentumait, de csupán az utóbbi évtizedekben kezdődött el a szóbeliség/írásbeliség olyan kutatása, amely ezeknek mint információhordozóknak a valóságos terjedését, tehát célzott hatókörükben tényleges jelenlétét s így hatásgyakorlásuk lehetőségét – és főként módját – tisztázta volna. És ugyanígy: közel másfél évszázada már majdnem mindent tudunk a francia forradalomhoz vezető folyamatokról, de ebben a tömeges nyomtatás és terjesztés, pontosabban a pamfletes ponyva-irodalomnak az információt robbanásszerűen szétsugározó lehetőségéről csak a legutóbbi időkben kezdtek el a történészek gondolkodni és kutatni.

korlátozott bizonyításokat egy (például korabeli élet-) teljességgént nyújtott képpel összetéveszti.⁴

És pontosan ilyen adat-hiányosnak mutatkozik saját tűnődésem tárgya is. Nem véletlen, hogy például a jogtörténet is leginkább beszédesnek ott mutatkozik, ahol adatban dús részeket talál – így mindenekelőtt uralkodók felsorolásában, hatalmi struktúrák vázolásában, intézmények s egyéb összetevők leírásában. Figyeljünk csak a korábban említett megismerés-elméleti problematika folytatódására: szellem-tudományainkban is, múlt-tudományainkban is az ember leginkább azt érzékeli, következésképpen arról tud beszélni is, amit önálló névvel már megnevezett, s ezzel mintegy *dologgá* avatott.⁵ Mind e közben azonban hallgat arról, amiről adathiányos voltából fakadóan nincs, mert nem is lehet mondanivalója. Hiszen hogyan is beszélhetne arról, aminek még neve sincs? A jogtörténetből, a formális intézményesedéseket még nem ismerő társadalmak ún. jogantropológiájából így megismerhetünk hierarchiákat s rengeteg valamelyes konkrétumot; azt azonban korántsem feltétlenül, hogy ezeket mi fogta össze, miként tekintettek rájuk, gyakorlatukban miként működtek, hogyan gondolkodtak róluk, és miképpen élték meg mindennapjaikban ezek jelenlétét. Adat-tudásunk tehát sem nem reprezentatív, hiszen nem a tárgy egészét képviseli, sem nem összefüggő, tehát nem is életszerű, hiszen a tárgyat valamiféle

⁴ Persze, ha ezt tenné, úgy a legjelentéktelenebb tárgy régészeti feldolgozását is sok kötetes történelemfilozófiával kellene kiegészíteni. Nos, csupán saját terrénmről véve példát, rengeteget tudunk az emberiség legössibbként azonosított kódexeiről – vö. VARGA Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. 2., utószóval bőv. és jav. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002. & <http://mek.oszk.hu/14200/14206/> –, ám annak ellenére, hogy a bűvárkodások időnként időleges nyugvópontokra szoktak érkezni, voltaképpen csak azt nem tudjuk róluk, hogy voltaképpen mik is voltak (*pro memo* feljegyzések, didaktikák, minta-alapok, szokás-megerősítések, avagy valóságos törvénykönyvek), és mire szolgáltak. A legutóbbi évtizedekig pedig hittük, hogy a túlnyomórészt fragmentumok tömegéből idővel tudósi munkákkal rekonstruált római jog annak előképe volt, amit a rekonstrukció tudományának akkori és ottani közege, az új- és legújabbkori kontinentális Európa mindenkor gyakorlata sugallt: axiomatikus eszményű, fogalmiságában kibontott, rendszerszerűvé szervezett, elvont analitikus gondolkodással összefüggő hierarchikus renddé tagolt tételezések halmaza. Amint azonban a második világháború végefelé az addigi latinitástól és germanitástól az angol–amerikai világba kezdett áthelyeződni a római jogi tudományosság zöme is, egy másik őslátás formálódott tudománnyá: az, amelyik nem az előbbi ősmását, archetípusát, hanem legsajátabb önnön előzményét olvasta ki ugyanabból, vagyis egy fogalmiasítatlan, induktíve analagonokat kutató tapasztalatiságét – az előbbivel azonos materiából, s feltehetően ugyanannyi joggal; hiszen valóban, az általunk úgy-ahogy ismert római jog emléke lehetett e jellegében eltérő fejlődés felé induló mind kontinentális, mind angolszász jognak az ősi eszménye és előzménye. Vö. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>.

⁵ 'Name' [német], 'name' [angol] 'nom' [francia] stb. a latin *nomen*ből: nem valaminek a tulajdonsága, hanem artifizciálisan ráragasztott címkéje, hogy természetesen környezetéből kiragadva a vizsgáldóság reflektorfényébe állíthatassa. Vö. VARGA (2004) i. m.

egésszé formáló voltaképpen materiáról nem árul el semmit. Majdnem olyan, mintha az óceánt egy hálóval vizsgálánánk, amiből sok eldobált kacat ugyan kezünkbe kerül, de arról, hogy az egész vízben hömpölyög – márpedig bennünket tulajdonképpen csakis ez érdekelné – még fogalmunk sincs.

Hasonlóval találkozunk jelen tárgyunkban is. Mert ősnépeink jogszemléletéről a legbiztosabb minden-tudást ígérő tankönyvek s monográfiák sem szólnak, még kivételesen sem; és gyakorlatilag nem találunk olyan tárgyat valóban életszerűen megérte(t)ni kívánó áttekintést, amelyik legalább e felett eltűnődésre vállalkoznék.⁶ Az egyetemi oktatásunkból kikerülő hallgatóságban s a legtudósabb művek forgatóiban is szilárdnak tetsző képzet épülhet Krisztus előtt évezredekkel volt uralkodókról és hivatalnokseregekről, tettekről és formális intézményi aktusokról, amik olykor, akár a görögség esetében, tényleg alkotmánynak, törvénynek, jogintézménynek tetszenek – míg csak ritka szakkutatás esetleg rá nem döbrent arra, hogy voltaképpen még azt sem tudjuk, vajon egyáltalán volt-e jog a klasszikus görögségben, és ha igen, úgy a Homérosz végtelenített epikus leírásában használta hatalmas szókincsből mely névvel, kifejezéssel is illethették.⁷ Amint hogy szívesen olvassuk egyszersmind tanúskodásként, koruk gondolkodásának leírásaként Platón és Arisztotelész bölcselkedését igazságosságról, méltányosságról, jogról, és persze mindezek állami garantálásáról, míg csak valamely sokadik lábjegyzetből meg nem tudjuk, hogy zseniális bölcselőkről van ugyan szó, mégis olyanokról, akik közösségük joggyakorlásában valójában nem vettek részt, feltehetően meg sem fordultak ilyen helyeken, s bölcselkedésüket így inkább táplálhatta hallomásokból érdektelenül fakadt problémaérzékelés, semmint az akkor és ott élt közösségnek bármiféle élő gondja. Koruknak tehát csupán annyiban tanúi, hogy öröklétre számot tartó gondolkodók történetesen akkor és ott voltak; ám nem gyakorló államférfiakként, hanem az államélet, az igazságosság merő töprengőiként gondolkodtak – bár tény, hogy napjaik szórt jelzései rendszerszerű feldolgozásából

⁶ Üdítő – s egyedüli – kivétel, mely ráadásul nem hivatásos jogtörténész tollából jelent meg, bőven eredeti előadásomat követően, SZÁDECZKY-KARDOSS Irma: *Jogéletünk őstörténete*. Budapest, Heraldika, [2015].

⁷ Homérosz hosszadalmas és meglehetősen részletező epikájából – hihetnénk – akár újra fel is építhetnők az általa leírt s évezredekkel ezelőtt talán létezett klasszikus görög világot. Rengeteg olyasmit tudunk meg belőle, amit ma, mi, jogi jelenségnek gondolnánk; az azonban, hogy ismertek-e egyáltalán olyasmit, ami számunkra a jog, és azt nevezték-e egyáltalán, és miként, nem derül ki egyértelműen a két nagy mű, az *Iliász* és *Odüsszeia* szövegkorpuszából. A nyelvarcheológusnak így rendelkezésére áll egy hatalmas jelkészlet, de abban, hogy mi minek a jelölése lehetett, már saját következtetéseire van utalva. Ld. pl. M. Paola MITTICA: *Il divenire dell'ordine. L'interazione normative nella società omerica*. Milano, A. Giuffrè Editore, 1996.

alakítottak ki korukon túlnyúló érvényességű, tapasztalatilag túlnyomórészt ma is igazolható teoreémákat.

2. Kultúrafüggőség

Útnak indítóként számunkra legfontosabb annak tudatosítása, hogy saját korunkat, mai világlátásunkat, képzeleteinket és azt, hogy miről mire asszociálunk, korábbi vagy ősidőkre, a szó legnemesebb értelmében vett primitív előfordulásokra⁸ semmiképpen sem szabad rá- vagy visszavetítenünk.⁹ Amennyiben igazként fogadjuk el, hogy a kultúra olyan előfeltevéseknek, fogalmiasításoknak, gondolati kereteknek a mindenkori halmaza, amelyekben világunkat megértjük és megéljük, úgy bátran feltehetjük, hogy eltérő helyeken és időkben egészen más kultúrák létezhetek – olyanok, amelyeknek a rájuk jellemző világ-megértését s világ-megélését ezen más embertársaink ugyanúgy teljességgént érzékelhetnék értelmileg és érzelmileg egyaránt, mint amiként ezt most mi a magunkéval tesszük.

3. Eddigi vélt tudásunk az őstársadalmak természetéről

Általánosságban szólva óvakodnunk kell egyfelől bárminemű idealizálástól, másfelől pedig annak túlzásától, hogy merőben fogalmi ellentétekben gondolkodjunk. Mindenekelőtt nem tudjuk, hogy volt-e – a mai úgymond vaskort megelőzően – úgymond *aranykor*¹⁰ valaha is, és ha bármikor létezhetett ilyen ősi, romolatlan közösségi békesség, úgy az meddig tarthatott. Nos, ahhoz, hogy egy ősi vagy primitív társadalom lehetséges belső rendjét egyáltalán elgondoljuk, az egyik polárisan szélső lehetőség bizonyára olyasmi, mint amivel bizonyos szibériai népek jellemzéseként az első világháborút követő idők táján találkozhattunk.¹¹ Hiánygazdaságról, folyvást lét és nemlét

⁸ A latin '*prīmus*' ['első'] képzéséből '*prīmitus*' ['először'], majd '*prīmitīvus*'.

⁹ William SEAGLE: *The Quest for Law*. New York, Alfred A. Knopf, 1941. 32. szerint a múltat „nem szabad modern jogi fogalmak Prokrusztész-ágyába kényszerítenünk.”

¹⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/Golden_Age.

¹¹ Pl. [Ferdynand Antoni] OSSENDOWSKI: *Állatok, emberek és istenek*. Budapest, Franklin Nyomda, 1924., [Ferdynand Antoni] OSSENDOWSKI: *Véres napok, cári rabok*. Budapest, Franklin Nyomda, 1926. és [Ferdynand Antoni] OSSENDOWSKI: *Ázsiai titkok, ázsiai emberek*. Budapest, Franklin Nyomda, 1926. nyújt egyértelműen ilyen képet.

határán veszélyesen bukdácsoló, napi létükért a szó legszorosabb értelmében megharcoló közösségekről szolt e híradás, amelyekben semmi felesleg nincs, ezért kockázatot sem vállalhatnak, s így nem is tolerálnak a napi beválttól eltérő semmiféle gyakorlatot. Ennélfogva ellenségesek a tehetséggel, mint külön-séggel – sorból kiállással, mássá (elkülönülővé) válással – szemben is, hiszen kísérletezéshez nincs tartalékuk, a közösségiség bontását viszont nem tűrhetik.¹² A másik véglet pedig olyasmi, mint amit néhány évtizede írtak le egy etiópiai népről: külső konfliktusoktól nem fenyegetettvén, úgyszólván az állat- és növényvilág társaként, egymás természetes testvéreiként élnek, szabadon, kulturális minták nélkül, normatív várakozásokat (akár a »rossz« képzetét) nem ismerve, egyszerűen: cselekedve – úgy, ahogyan arra a megélt pillanat késztet.¹³

Nos, ősnépeink mindennapjaiban a normatív mintáknak megfelelő konformizmusra kényszerülés jellege, mértéke, milyensége s tartalma nyilván saját hagyományként, de külső szükségstől is függve alakult. Általánosságban szólva, egyetemes közigazgatás-történeti kutatások azt mutatják, hogy ősidőktől kezdve egy egyébként stacioner társadalomban a *vezetés* igényét s vele a hierarchikus parancsnoklási láncolatot, a magatartás direktiválását leginkább 1) közmunka szükséglete, 2) birodalmi építkezés, és/vagy 3) harcra elköteleződés szokta kiváltani.¹⁴ Jellegzetesen egybefonódva jelentkezett e három lehetséges tényező például a Termékeny Félhold területén; első kettője a nílusi kultúrákban;

¹² Ilyen körbe illett már a korai görögségben az újszülöttek közt az életben maradásra érdemesek válogatása, szükség esetén folytatva a szelektálást a már élők között is. És ilyen lehetett a családra már nem hasznos öregeknek a közösség elhagyására kényszerítése/kényszeredése például japán faluvidékeken. Nem véletlen, ha valamiféle ősi praxis emléke az első világháború utáni évtizedben a magyar Alföld botrányát okozó nagyrévi arzénos gyilkosságok esetében valamiféle arche-típusként szintén felmerült. Háttérhez ld. kortársként SZEIBERT János: *Elsodort falu a Tiszazugban. Adatok Nagyrév szociográfiájához*. Budapest, Stephaneum Nyomda R. T., 1935. [különlenyomat: *Magyar Gazdák Szemléje*, 1935. december], utóorkként pedig Béla BODÓ: *Tiszazug. A Social History of a Murder Epidemic*. New York, Columbia University Press, 2002.

¹³ A lund-i jogszociológiai intézet 1977-től gyakori látogatójaként történetesen jól ismertem a nuerektől odaszármazott hölgyet (1948–1993), ki biológiai immunitásának sajátsága okán sajnálatosan korán távozott az élők sorából valamiféle európai fertőzés okán. Terméséből ld. Aster AKALU: *Cooperation and Conflict among the Ethiopian Nuer and Anuak Peoples. A Preliminary Report*. Lund, Rättssociologiska seminariet, 1977.; Aster AKALU: *Beyond Morals? Experiences of Living the Life of the Ethiopian Nuer*. Malmö, LiberFörlag/Gleerup, 1985.; és Aster AKALU: *The Nuer View of Biological Life. Nature and Sexuality in the Experience of the Ethiopian Nuer*. Lund, 1989.

¹⁴ Pl. S. E. FINER: *The History of Government*. I. kötet. *Ancient Monarchies and Empires*. Oxford, Oxford University Press, 1997.

harmadika pedig a nomád sztyeppei viszonyok állandó változásaira történő azonnali reagálás kényszere folytán¹⁵ ősnépeink esetében.

Merthogy saját ősnépeink történetéről azt véljük tudni, hogy az többé-kevésbé folyamatos népvándorlások körülményei közt, Bizánc és egyéb (fel- és letűnő) birodalmak szorító fenyegetésében, és nem utolsó sorban folytonos válaszkényszerben, az előbbieket pofozógépében zajlott. Ősnépeink esetében már aranykorról és ennek megfelelően idealizálható/utópizálható közvetlenségről – azaz intézményiség-teremtést nem parancsoló, természet adta egyszerűségről¹⁶ – nemigen beszélhetünk. Sztyeppe-népek, vándornépek, egy kontinensnyi népvándorlás közegében – nos, ez a körülmény már önmagában intenzív interakciót feltételez egy a létért, magáért a megmaradásért szünet nélkül zajló küzdelemben. Állandó kihívások közt kellett (pozitív vagy negatív módon, válaszolva vagy elutasítva előbb még tudatosítandó alternatívákat) mindennek megfelelni a közösség stratégiájában, taktikájában, és mindennapos szokásrendszerében egyaránt. Nos, antropológiai alaptétel, hogy az állandóan változó kihívásokra való *válaszadás kényszere* az egyik legaktívabb erő, mely egyáltalán formálhatja egy nép összetartását s belső fejlődését. Ebben pedig éppen aligha lehetett hiány, hiszen „sűrű küzdelemben és érintkezésben szerzett tapasztalatok [...] nemcsak a harctéren, hanem a tárgyalásoknál is” kísérhették saját ősnépeink mindennapjait,¹⁷ így a hétköznapiak rutinjába is – amely alaptónusában aligha lehetett más, mint „természethez igazodó és másokhoz alkalmazkodó fegyelem és szervezettség”¹⁸ – valamelyes mélységben behatoló szokásrendszerük ennek megfelelően kifejezett lehetett.

A formális intézményrendszeri hálózattal nem rendelkező ún. primitív társadalmak jogéletét kutató jogantropológia irodalma egységes abban, hogy

¹⁵ „[A] sztyeppeiek lét a folyton változó erőviszonyok sikereinek és kudarcainak váltakozó sorozata.” SZÁDECZKY-KARDOSS i. m. 322.

¹⁶ Lukács György posztumusz társadalomontológiájában válik hangsúlyossá, mint a társadalmi komplexitás növekedésével együttjáró jelenség, a közvetítetlenség gyakorlati eltűnése s ezzel a közvetítés/közvetítettség [*soziale Vermittlung*] előtérbe (s olykor meghatározó szerepbe) benyomulásának a filozófiai problematikája. Jelképes kifejeződése lehetett ennek az 1910-ben egy hónapnyi időt Firenzében töltő Lukácsnak majdnem barátcsuha felvételét eredményező elvágyódása Assisiba, a ferences rendhez, hiszen abban vélhette – annak szimbolikája nyomán, amit „Szent Ferenc a galambokkal” oly megnyerő *toposa* sugallt – a közvetítetlenség mint szociális romlatlanság még fellelhető maradványát, és akkori hite szerint talán jövőjét is. Vö. VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világgképében*. Budapest, Magvető, 1981. & <http://mek.oszk.hu/14200/14244/>.

¹⁷ RUDNAY Béla: *Ősi intézményeink. Történelmi tanulmány*. Budapest, Stephaneum, 1924. 17–18.

¹⁸ SZÁDECZKY-KARDOSS i. m. 18.

itt „a szokás a király”;¹⁹ ez a szokás jog-funkciót tölt be, noha nem elkülönülten áll fenn; a külső szemlélő számára gyakran a mindennapi gyakorlat rutinjától sem elkülöníthető:²⁰ úgymond csak van, nem másként, mint bármi más,²¹ legfeljebb hőmpölygő létében változik, ha egyáltalán változik, de úgyszólván észrevehetetlenül; ám létfenyegető veszélyekre szükségképpen és gyorsan reagál.²² Fennállása mikéntje kapcsán talán legtalálhatóbb megjegyzés, hogy „Nem a szokásnak való automatikus *alávetés*ről van szó, hanem inkább arról, hogy jelenlétével a szokás maga a természetszerű *szervező erő*.”²³ Létmódja²⁴ ezért maga az *organikus egység*, mely részekre aligha szabdalható – az az ember-emlékezet óta fennállott és organikusán átélt egység, amelynek a fennállása pontosan annyira tapasztalati (tehát kétségbevonhatatlan) tény, mint a közössége s benne a vele szerves egységben, részeként cselekvő emberé. Összegző klasszikus írja a szokásjogról, hogy benne

„A jog egyetlen egység: minden összetevőjét ugyanúgy a régóta tartó használat, a vallási világnép, valamint a törzs minden egyes tagjának ösztönös alárendelődése szenteli meg. [...] Bármely része egyenlőképpen kötelező és ugyanazzal a közösségtől tisztelt eredettel bír, mert minden eleme ugyanúgy

¹⁹ SEAGLE i. m. book II, chapter II: »Custom is King«.

²⁰ A szovjet megszállás nyomán magyar hazájából elmenekült és az Amerikai Egyesült Államokban egyebek közt jogantropológussá lett Alexander NEKAM: Aspects of African Customary Law. *Northwestern University Law Review*, vol. 62, 1967. 45–56. mutat rá arra, hogy a szokásjogban semmi külső nincs: az a közösség részeként egy élethosszig tartó *socialisatio* és *educatio* folytonos emotív átélésében való *participatio*; következésképpen a szokásjognak megfelelés kívülről – például gyarmattartó hatóságtól – nem is ellenőrizhető. Vö. még VARGA Csaba: »Magyarok a nagyvilágban«: Nékám Sándor (1905–1982), a jogi személy, az afrikai szokásjog, a komparatiztika kutatója. *Iustum Aequum Salutare*, 2015/3. 154–166. & in <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20153sz/08.pdf>.

²¹ H. Patrick GLENN: *Legal Traditions of the World. Sustainable Diversity in Law*. Oxford–New York, Oxford University Press, 2000. különösen 65.

²² SEAGLE i. m. 32.

²³ Uo. 33. [”While there is no automatic *submission* to custom, there is an automatic *sway* of custom.”]

²⁴ A fogalmiságot tovább bontja VARGA Csaba: Népi jogszokástól a jogi népszokásig. *Jogtudományi Közlöny*, 1981/10. 880–886.; és VARGA Csaba: Jogelmélet – jogi néprajz, avagy a népszokásvizsgálatok teoretikus hozadéka. *Társadalomkutatás*, 2008/3. 275–298.; valamint VARGA Csaba: Jogi néprajz – az elméleti jogi gondolkodás nézőpontjából. (A jogi népszokásvizsgálatok lehetséges teoretikus hozadékaról.) In: MEZEY Barna – NAGY Janka Teodóra: *Jogi néprajz – Jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2009. 26–46.

a törzs hagyományához tartozik és a törzsi elődök megszentelt örökségét képezi.”²⁵

Nem véletlen tehát, hogy a középkorra – immár túlnyomórészt a germánságtól szervezeten – mindebből az egység-hagyományból pontosan a *gutes, altes Recht* gondolata fog majd áthagyományozódni. Eszerint a szokásjogot *régisége* szentesíti – régisége, mely egyszersmind alkalmas arra, hogy tanúskodjék bevált, tehát jó voltáról, azaz adott közösségben tanúsított/bebizonyosodott funkcionalitásáról is.²⁶

Individuumot, individualitást aligha szabad keresnünk itt. A *közösség* a cél, a közösség bármely tagja pedig – mondhatnánk csakis a mánkra vetítetten értelmezhető kifejezéssel – alárendelt; és ebben a közösségben a közösség szüksége esetén és javára elvileg bármi és bárki feláldozható. Azaz, egyfelől a fennállott/fennálló rend nem arra való, hogy bárki(k) kedvére legyen (vagy tegyen), hanem kizárólag arra, hogy olyan keretül szolgáljon, amelynek megszokott rendjében az összesség háborítatlanul élheti mindenkori éltét. Ebben természetesen benne rejlik, hogy amennyiben e szokásrendet megsértik, úgy nem egy tetszőleges *X* és *Y* emberi lény közt fennállott kapcsolat megromlása vagy egyensúlyvesztése, hanem kizárólag maga a fennállótól eltérés ténye lesz az, aminek maga után kell vonnia valamilyen neheztelést, büntetést, vagyis *reprobatiot*.²⁷ Ezzel pedig azonos annak állítása, hogy célja e *reprobation*ak szintén nem az érintettek bármiféle bevonása (megbomlott személyközi egyensúly visszaállítása vagy egyéb reparatív/restauratív intézkedés), hanem a közösség rendjében előfordult zavar kiiktatása, s ezzel a rend ismételt megerősítése, fennállóként újraélése lesz.²⁸ A szokásjog funkciója ezek szerint sohasem bármiféle uralmi vagy beavatkozási helyzet teremtése, hanem mindig a belső *egyensúly-teremtés*, az esetleges konfliktusokat elsimító *béke* biztosítása, azaz egy polarizáció nélküli közösségi együttélés segítése.²⁹ Másfelől persze mai racionalitásunkkal

²⁵ E. SIDNEY HARTLAND: *Primitive Law*. London, Methuen, 1924. 8.

²⁶ FRITZ KERN: *Recht und Verfassung im Mittelalter*. Basel, Benno Schwabe, 1953.

²⁷ Latin *‘reprobāre’* mint *‘re-’* [ellenkező] + *‘probāre’* [kipróbál, helyesel, jóváhagy].

²⁸ Mint GLENN i. m. 64. mondja, a viszonthatás „célja nem büntetés volt, hanem a közösség visszaállítása.” Kísérteties folytonosság, hogy ez lesz a szervező elve Kína évezredes hagyományos jogrendjének. Ti. ott egyedi/közösségi szinten az erkölcsi énből fakadt *li* [erkölcsi szokás] a rend felelőse, s csak ennek kudarca készíti immár a rendtelenség megtorlására a birodalmi egységért saját területén felelős mandarint, aki a *fa* törvényerejével immár a beállott vizálytól érintett egész közösséget bünteti. VARGA (2004) i. m.

²⁹ Kifejezetten pl. Kéba M'BAYE: African Conception of Law. In: Konrad ZWIEGERT – Ulrich DROBNIG (szerk.): *International Encyclopedia of Comparative Law*. II. kötet. Tübingen, The

nehezen követhető keménység is rejthet e szokásrendben; ennek indokát legfeljebb többszörös áttétellel tudjuk csak magyarázni. Mert bőven adódtak „néha bizony nem is formális szabályok, amelyeknek megtartása adott esetben olyan fontos lehetett, hogy – az akkori hiedelmek szerint – a közösség megmaradása ettől függött.”³⁰ Nos, ilyen lehetett például balsors esetén a kazároknál a *khakan* megölése, de számos és különösen sztyeppe-i törzsi népeknél (így bizonyára elődeinknél is) elterjedten – és a korai Egyiptomtól, germán s kelta berendezkedéseken át, úgyszólván mai afrikai gyakorlatokig ismerten – az előre vállalt idő leteltével, avagy a bizalom elmúltával, a szakrális királygyilkosság, amit mai tudósok leginkább a főnöki pozíció szentségének ellentételező gesztusaként értelmeznek.³¹

Egyébként is, mai eszünk szerinti racionalitást hiábavaló lenne itt keresnünk. Eleink nyelve, gondolkodása egyaránt szituacionális és konkrét volt, nem elvont és elemző,³² és ennek megfelelője lehetett a kiterjedten szimbólumokban történő gondolkodás és közlés, amiben az, amit gondoltak és mondtak, igen gyakran csak helyettesítő, utaló, azaz valami *expressis verbis* kifejezetlenül maradó összefüggést és bonyolultságot pusztán ökonomizáló rövidséggel képviselő volt.³³

Békés szigetek ezen előidőkben egyébként is csak igen kivételesen fordultak elő, s feltehetőleg akkor sem hosszan állhattak fenn. A *historical jurisprudence* brit megalapozója írta közel másfél évszázada, hogy „Természetes, elsődleges és ősi az emberiség korai történetében nem a béke, hanem [...] az egyetemes háborúskodás volt”.³⁴ Magunkról szólván, klasszikus jogtörténészünk pedig

Hague, Paris, Mohr & Mouton, 1975. 138–158., különösen 138–139. és NEKAM i. m. 47.

³⁰ RÁCZ Lajos: Hatalmi szimbolikánk nomád gyökereiről. *Jogtörténeti Szemle*, 1986/1. 24. & <http://majt.elte.hu/Tanszekek/Majt/TanszekiKiadvanyok/doc/JSZ198601.pdf>, valamint In: MEZEY Barna (szerk.): *Jogi kultúrák, processzusok, rituálék és szimbólumok*. Budapest, Gondolat, 2006. 303.

³¹ PAULER Gyula – SZILÁGYI Sándor (szerk.): *A magyar honfoglalás kútfoi. A honfoglalás ezredéves emlékére*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1900. különösen 259–260.; illetőleg RÁCZ i. m. 304–305., megjegyezve, hogy ebből alakulhatott ki a továbbiakban a királynak az alattvaló tisztségviselőhöz intézett üzenete: „ölje meg magát!”, majd később a szultán selyemzsínór-küldése egyaránt. Vö. még HAHN István: *Istenek és népek*. Budapest, Minerva, 1980.

³² Az irodalom egyöntetűségét jelzi ebben W. ONG: *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. London–New York, Methuen, 1982. 51–52.

³³ Vö. pl. Alf ROSS: Tû-Tû. [1951.] In: SZABÓ Miklós – VARGA Csaba (szerk.): *Jog és nyelv*. Budapest, Osiris, 2000. 121–131. A háttérhez ld. még Antal VISEGRÁDY (szerk.): *Scandinavian Legal Realism*. Budapest, [Szent István Társulat], 2003.; valamint VARGA Csaba: Skandináv jogi realizmus. In: VARGA Csaba (szerk.): *Jogbölcselet. XIX–XX. század. Előadások*. Budapest, Szent István Társulat, 1999. 81–91.

³⁴ Henry Sumner MAINE: *International Law. A Series of Lectures Delivered before the University of Cambridge, 1887*. New York, H. Holt, 1888. 8.

szintén másfél évszázada már a hét magyar törzs közösségének természetét jellemezve jegyezte meg, hogy „semmilyen közös hatalmat sem ismerve el, pusztán csak a nyelv, gondolkodás és szokások azonossága által lehettek egymáshoz csatolva, mely kötelékeket a vándorlás alatt átélt viszontagságok közössége folyvást szorosabbakká fűzött.”³⁵ Fél évszázad múltán egyik utóda pedig így pontosított: „az egységet pedig kétségtelenül az ősi intézményeikhez való ragaszkodás biztosította”.³⁶

Ilyen és hasonló körülmények a szokásrend dinamizmusát és növekvő tagoltságát feltételezheték, miközben egyszersmind ösztönözhettek szabályozott hatalmi hierarchia kiépítésére, s ebben a társadalmi tagozódás markánsabb megjelenítésére. A krónika feljegyezte például Izlandról, hogy míg csak viking felfedezők s nyomukban érkező békés telepesek lakták, nem ismertek főhatalmat; ilyenek csupán a norvég fejedelmi beavatkozással szemben, az alávetéssel való fenyegetés kényszerében kellett létrejönnie.³⁷ Egy általánosuló népmozgásból azonban egyszersmind általánosítható tanulság is adódik. Eszerint – az előéletében jogászprofesszor, volt német szövetségi államelnök írja –

„a nemesség kialakulásának egyik legfontosabb gyökere éppen a vándorlások során kialakult helyzetben keresendő, de általában véve (és az elhurcolt hadifoglyokat, valamint a rab-szolgákat nem számítva) a vándorlások idején minden ember csak annyit ért, amennyit bátorságából, határozottságából, harci kedvéből és kitartásából a közösség számára hasznosítani tudott. A megtelepedést követő években vagy évtizedekben ez még folytatódhatott, különösen, ha lakatlan vagy legalábbis majdnem lakatlan vidéken történt a letelepedés.”³⁸

³⁵ HAJNIK Imre: *Magyar alkotmány és jog az árpádok alatt*. Pest, Heckenast Gusztáv, 1872. 61.

³⁶ RUDNAY i. m. 19. Az ősi intézményeknek/szabadságoknak/szabadságjogoknak lehetett ugyan egykor tartalma, ami azonban ma már aligha meghatározható, merthogy feltehetően ezredévnél hosszabb idő óta ennek zászlajukra kitűzésével zajlottak a mindenkor beavatkozó romlás ellen a *status quo ante* újra-kivívásáért folytatott küzdelmek – brit, francia, magyar és egyéb (ös)történelmekben egyaránt. Az európai feudális önkénytől kiirtott ősiséggel szembeállítva mindenesetre Karl Marx és Friedrich Engels elpusztíthatatlanul jelenlévőként vizionálta az úgynevezett ősi angol szabadságjogokat. E topika két évszázada volt tárgyalására lásd Benjamin CONSTANT: *The Liberty of the Ancients Compared with that of the Moderns*. [1819.] <http://www.earlymoderntexts.com/pdfs/constant1819.pdf>, 1–15., valamint http://fr.wikipedia.org/wiki/De_la_liberté_des_Anciens_comparée_à_celle_des_Modernes.

³⁷ Lester Bernhardt ORFIELD: *The Growth of Scandinavian Law*. Union, New Jersey, The Lawbook Exchange, 2002. 81.

³⁸ Roman HERZOG: *Ősi államok. A hatalomgyakorlás eredete és formái*. Budapest, Corvina, 1999. 215.

Miután a ‘primitív’, mint láttuk, nem egyszerűt vagy differenciálatlant, hanem időben korait, elsődleges előfordulását jelent, fontos üzenetet hordoz az a további általános jogantropológiai tanulság,³⁹ miszerint ezek a primitív társadalmak éppen nem voltak feltétlenül tagolatlanok: akár meglepő összetettségű és bonyolult felépülésűek lehettek, kifinomult gondolati építményekkel – s feltehetően olyan kiterjedésben, mélységben és belső strukturáltságban, amit egyfelől reflektált szükségleteik igényeltek, másfelől a környezetükben feltalálható minták már eleve kínáltak.⁴⁰ A sztyeppe népek mint közösségek sokasága esetében ez alakíthatott ki egy mellérendelő elrendeződében vertikális fluktuativitást, amiben állandó versengő dinamizmust biztosított egyfelől a jogszerzés [*habilitatio*], jogvesztés, majd többletérdek felmutatásával történő jogvisszaszerzés [*rehabilitatio*] egymásra következően folytonosan visszatérő lehetősége, másfelől az éppen kiváltságosoknál a többletjogok és többletkötelezettségek viszonylagos egyensúlya.⁴¹

Mindez formalizmusokat már bőven magában hordozhatott. Fel kell ezért idéznünk itt, hogy a *társadalmi formalizmusok*⁴² még az egykori szóbeliség gyümölcsei. Lényegük nem más, mint hogy valamely emlékezetbe idézendő voltaképpeni aktus (a római jogban pl. az adásvétel gyökerét jelentő *mancipatio*) megtörténtét egy külső eseményként emlékezetben egyértelműen s egyszerűen felidézhető olyan másik aktushoz köti, amelynek pusztán szimbolikus a szerepe, de egyébként semmiben sem – csupán *pro memo* – kapcsolódik feltétlenül a voltaképpeni aktushoz. Nos, eltűnődhet a kutató, vajon a vérszerződés ismert – és a sztyeppe-népeknél hagyományosult – ceremóniája mögött nem hasonló motívumot lehet-e felfedeznünk.⁴³ Ehhez kapcsolódik, hogy a *jogobjektíválás* (írott törvényhozás, kodifikáció) már maga is ilyen formalizmus; az eredendő akarathyilvánítást, a döntéshozatal megtörtént eseményét redukálja – viszi át –

³⁹ Pl. VARGA Csaba: Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása. *Allam- és Jogtudomány*, 1985/3. 528–555.

⁴⁰ A minták általi ösztönződésre – a *durkheimi imitation* szociológiaiaként indult törvényére – Alan Watson egész teoretizáló irányt épített, alkalmasan arra, hogy e motívum nemcsak a jogtörténet magyarázó elvének, de magának a kultúrantropológiának is az egyik alaptételévé váljék; vö. 49. és 44. jegyzet.

⁴¹ SZÁDECZKY-KARDOSS i. m. 18. skk.

⁴² Henri LÉVY-BRUHL: Réflexions sur le formalisme social. *Cahiers Internationaux de Sociologie*, vol. XV. (1953) 53–63.

⁴³ Ld. pl. Kovács Péter: *Nemzetközi közjog*. Budapest, Osiris, 2011. & http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/2011_0001_520_nemzetkozi_kozjog/ch02.html I. fejt., 1. rész, 32. pont.

egy könnyen többszörözhető, generációkon keresztül átöröközhető szövegre.⁴⁴ Jogobjektíválást pedig többnyire mindig kikényszerítenek olyan események, amik egyszersmind a közigazgatás szükségét (s benne mind a centralizációt, mind egy tagolt intézményi struktúra létrehozatalát) is meg szokták teremteni, hiszen a történelem tanúsága szerint ezek – *igazgatás* és *kodifikáció* – egymást segítő eszközként szoktak egymáshoz járulni.⁴⁵

Pusztán társiskultúrákból vett néhány példa talán elégséges annak láttatásához, hogy e rezsimekben a legegyszerűbb primitivitás nem ritkán olyan összetettséggel társul, amelyben egy szellemes megoldás egyúttal legnagyobb fokú *gyakorlatiasságot* biztosít. Például, egyik oldalról, egészen a közelmúltig az ausztráliai bennszülötteknek szavuk sem volt a 'főnök' intézményére, az eszkimók s az *ifugaok* pedig bírói funkciót nem ismertek. A másik oldalról viszont az ősi germán jogi bölcsesség már kimondta, hogy „A tett öli meg az embert” – azaz a büntetésnek az elkövetésért kell bekövetkeznie, függetlenül bármilyen az elkövetőben rejlő személyes körülménytől; mezopotámiai törvény pedig azt mondta ki, hogy betörés az, ami lukat üt a ház falán – azaz egyszerű szemrevételezéssel elégséges bizonyítani.⁴⁶

Ilyen közegben jöhettek létre markáns hatalmi képződmények, hatáskör- és szabály-intézményesedésekkel, nem csekély mértékben látható formalizálódásokkal, amelyek mögött a mindennapi lét szokásrendje az utókor számára esetleg még sokáig láthatatlan maradt. Mai terminussal élve azt mondhatnók, hogy külső vagy kései krónikaírók mindenekelőtt a közjogot artikulálták, mint számukra bármiféle hatalmi manipulációban vagy adatszerű leírhatóságban érdekeset, a mindennapokat ezzel szemben ténylegesen uraló, mert a mindennapokat egyáltalán élhetővé tevő magánjog általuk megnyilvánuló viszonylagos érdektelenségével szemben. Nos, analitikus értelemben ezek mai leírásában ugyan jogosult lehet egy ilyen megkülönböztetés közjog és magánjog között, de fontos megjegyeznünk, hogy ez semmiképpen sem foglalhatta magában a szokásjog, a közösség egészének osztatlan rendje bármiféle parcializálódását.

⁴⁴ Ősformája ennek a rituálisan visszatérő törvény-recitálás volt, a korai római *memogyakorlatoknak* a középkorban is folytatott *ususától* például a *Magna Carta* húsvéti ünnepkörben szöszékről történt újrahirdetéséig. Különös állomása pedig az első hivatásos jogi tisztségviselő, az izlandi *lag-saga* (vagy pontosabban: *lögsögumaður*], akinek tiszte az évenkénti törvényhozó népgyűlés befejeztekor minden élő határozmány fennhangon történő kikiáltása volt. Ld. pl. Sigurður LÍNDAL: Law and Legislation in the Icelandic Commonwealth. *Scandinavian Studies in Law*, vol. 37. (1993) 55–92.

⁴⁵ VARGA (2002) i. m. 64–65. jegyzi meg, hogy mihelyst a kodifikációs forma létrejött s – például *exempla Romanorum* gyanánt – pusztán hírével fogva, mert akár láthatatlanul, követendő mintává lett, egyszersmind számos helyen úgyszólván kodifikációs divatot teremtett.

⁴⁶ HERZOG i. m. 253.

Érdekesen cseng össze egy ilyen egységes szokásjogiságban ez a viszonylagos „közjog” és „magánjog”. Mert a korai, ún. *khtonikus* képződményekben bármiféle törzsfői, vezéri hatalom maga is mindig a kiegyensúlyozóan optimális egyetértés, a *megegyezés* képességén nyugodott, és csakis addig állott/állhatott fenn, ameddig betöltője erről napról napra bizonyosságot adni képes volt.⁴⁷ Egyoldalúságok helyett tehát ugyanúgy, mint egyéb egymás közti kapcsolatokban, a konszenzuális, kölcsönös részvételen nyugvó kiegyenlítettség uralkodott.

A Kr.u. V–VIII. század Közép- és Kelet-Közép-Ázsiája sztyeppe-népeitől létrehozott ún. konföderációs nomád birodalmak jellemzése szintén arra hívja fel a figyelmet, hogy a többnyire *‘qagan’* vagy *‘qa’an’* (azaz *kehan*, *‘khaghan’* vagy *‘khan’*) tisztségnévre hallgatónak „abszolút tekintélyét a gyakorlatban egyrészt a szokásjog vagy az írásban rögzített törvény [*ysaq*] hatalma, másrészt annak szüksége és várákozása, hogy az uralkodó klán többi tagja is részesedjék valamelyest ebben az autoritásban, egyaránt korlátozta.”⁴⁸ Magának a szokásrendnek tehát feltehetően egységesnek és osztatlannak kellett maradnia, s bármiféle esetleges új fejlemény csakis ebben a közös foglalatban fejthette ki a maga hatását. S egy ilyen szokásrend bővíthetett – gazdagodhatott és terebélyesedhetett – egészen addig, amíg az első konstitucionális állami megnyilatkozások létre nem jöttek, hiszen, mint ismeretes, sokak szerint e legkorábbi alkotmányyszerű formulázások – s netalán ezek egyikeként a szentistváni *Intelmek* is – maguk sem voltak mások, mint korábbi szerveződések „alkalmazása nagyobb körre, más viszonyokra”, tehát adaptációs kiterjesztés,⁴⁹ melyben szinte érzékelhetetlen fokozatossággal történnek meg további intézményesedések, így a „jog állami cselekvésként való azonosítása” is.⁵⁰

Ha a környezet – természetszerűleg, úgyszintén – hatott, ha kölcsönvehető minták a folytonos népmozgás és kölcsönhatás révén egyre növekvő mértékben termelődtek, ha tehát merő *utánzás* révén is roppant messze ható újítások

⁴⁷ A *‘kthōn’* [föld] szóból; e korai meghatározó konszenzualitásra ld. GLENN i. m. különösen 67., 43. jegyzet.

⁴⁸ [Ian S. R.] MLADJOV: *Nomadic Empires of the Eastern Steppes*. 1–7. http://sitemaker.umich.edu/mladjo/jov/files/steppe_rulers.pdf. SZÁDECZKY-KARDOSS i. m. 247–270. rekonstrukciója pontosan ilyen duális struktúrát mutat: egyfelől a szentkorona-tan előzményének tekintett vérszerződést egy többgenerációs megállapodás-sorozat folyamata befejező aktusának tartja, mely miközben közös ügyben főhatalmat konstruált, másfelől megőrizte a belviszonyok addigi autonóm szuverenitását.

⁴⁹ HAJNIK i. m. 67.

⁵⁰ VARGA Csaba: A jog mint történelem. *Jogtörténeti Szemle*, 1987/2. 65–73. & <http://majt.elte.hu/Tanszekek/Majt/TanszekiKiadvanyok/doc/JSZ198702.pdf> 69.

teremtődhettek,⁵¹ akkor a fejlődés nyilván nem lehetett sem egyszerűen lineáris, sem pusztán lépésről lépésre haladó.⁵² Az általunk tárgyalt korszak mai nemzetközi kutatója hívja fel a figyelmet, hogy „A nomád »birodalmak« gyakran átvették letelepült szomszédaik erőteljesebben kifinomodott kultúráinak ilyen vagy olyan vonását.”⁵³ Persze annak kérdése, hogy mi átvétel és mi ősiség, adatok rendelkezésre állásától függ, ami ritkán teremt bizonyíthatóságot nomád kultúráknál. De minden adat hatalmas területek bejártságáról, s nemcsak erőteljes kölcsönös hatásokról, de a fennmaradás részeként folyamatos tanulási folyamatról is szól, „az emberi lét évezredei során halmozódott őstudás szublimációi” gyanánt kollektív tapasztalásnak határokat nem ismerően nemzedékről nemzedékre hagyományozódsáról. Így nagyobb valószínűséggel vehetjük számba azt is, miszerint nem mai fragmentálások előképéről, tehát „nem »átvételtől« van szó, hanem egyetemes kulturális örökségről” igencsak az esetek számottevő részében.⁵⁴

Alig feltárt és talán valóban már alig feltárható múltunk jogi vonatkozású mindennapjainak a megismerése így nemcsak őseink megismeréséhez, megértéséhez, s ez által hitünk szerint még alaposabb becsléséhez visz közelebb, de ezen ősi időket követő ismertebb jogfejlődésünk számos tényéhez is kulcsot szolgáltathat. Hiszen köztudott, hogy „Mindezek a szokások [...] kiirthatatlan szívóssággal, gyakran már érthetetlen jelentéstartalommal szinte századunkig fennmaradtak, sőt a korábbi időkben még az egyes ember tevékenységét motíváló szerepük sem zárható ki teljesen.”⁵⁵

⁵¹ Rendszerszerűen tárgyalja az *imitatio* jogfejlődésben játszott szerepét – vagyis megismert technikalitások *adaptatio*jának előnyben részesítését merőben új eszközök kitalálásával szemben – ALAN WATSON: *Legal Transplants. An Approach to Comparative Law*. Edinburgh, Scottish Academic Press, 1974.; ALAN WATSON: *Society & Legal Change*. Edinburgh, Scottish Academic Press, 1977.; és ALAN WATSON: *The Evoluton of Law*. Baltimore, Maryland, The Johns Hopkins University Press, 1985. Ld. még ehhez VARGA Csaba: Alan Watson: Tehetetlenség és kölcsönzés mint egyetemes jogfejlesztő tényező. *Jogi Tudósító*, 1979/11–12. 4–9. és [reprint:] VARGA Csaba: *Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből*. Budapest, ELTE “Összehasonlító jogi kultúrák” projektum, 1994. & <http://mek.oszk.hu/14500/14525/203-208>.

⁵² Az összetettség egyfajta szeletéből írt tanmese-történetet KOVÁCS Péter: Honfoglaló eleink esete a nemzetközi köz- és magánjoggal. In: RAFFAI Katalin (szerk.): *Placet Experiri. Ünnepi tanulmányok Bánrévy Gábor 75. születésnapjára*. Budapest, Print Trade, 2004. 143–151.

⁵³ MLADJOV i. m.

⁵⁴ SZÁDECKY-KARDOSS i. m. 106. és 500.

⁵⁵ RÁCZ i. m. 314.

4. Analógiák és visszakövetkeztetés lehetősége?

Teljességgel történelmietlennek tetszik annak kérdése, hogy mi lett volna a magyarságból, ha a népvándorlás forgószele másfelé és másféle szövetségbe sodorja, aminthogy egy olyasmi utáni kutakodás is nyilván történelmietlennek minősülne, vajon visszakövetkeztethetünk-e egyáltalán egy legfeljebb valamelyest hasonlítható sorstól formált, ámde a mienkétől eltérően talán eredetétől kevésbé elrugaskodott s ezért ismertebbnek vélt külső hagyományból olyan mentalitásbeli elemekre, amelyek esetleg saját elődeinknek is tulajdonságai lehettek.

Mindenesetre amennyiben monda- és mesevilágunk, ősi fohászaink, népdalkincsünk, és a számomra rendkívül meggyőzően egy akár Tömörkény István elbeszéléseiből kikerekedő úgyszólván teljes népkarakterológia⁵⁶ egyáltalán jelzésértékű lehet valamiféle általános ősi lényegre nézve, úgy egyáltalán nem cseng idegenül egy olyan egyszersmind kultúrantropológiai és politikaelméleti rekonstrukció, amely egy az ázsiai térségben vállalható demokrácia-felfogás alapjaként a *kazakok* szellemi-erkölcsi hagyatékát jellemzi.⁵⁷ Eszerint a sztyeppe nomád élete fokként egy olyan kétarcúság kifejlődésének adott teret, amelyben a személynek és klánjának inherens tudatossága megőrizte egyed és közössége organikus egységét, szabadságszeretete nem tűrt sem önkényuralmat, sem szolgaságot, asszonyainak saját jogon egyenlő méltóságot biztosított, tiszteletteljes várakozással fordult társhoz, idegenhez egyaránt, s nem hajbókolt

⁵⁶ Nem sok kísérlet történt ilyen irányban; lásd mégis pl. TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: Népi jogtudat Tömörkény István műveiben. *Ethnographia*, 1970/2–4. 421–429.

⁵⁷ Abdumalik NYSANBAYEV: *Kazakhstan. Cultural Inheritance and Social Transformation*. Washington, D.C., Council for Research in Values and Philosophy, 2004. II. feje. »Common Law Philosophy of the Kazakhs: Potentials for Democracy«. <http://www.crvp.org/book/Series03/IHC-2/chap-2.htm> rekonstruál így: "nomad turns into some »centaur«—an amazing mix of individualism and corporativism, originating from the personal-clan consciousness implicitly inherent in him" "The Kazakh love for freedom revealed itself in the absence of slavery and despotism, in a comparative liberty and equality of women, in a respectful attitude to a person and absence of servile worship of authorities." "nomadic democracy in the Steppe" "orientation toward compromise and political balance" "acknowledging one's own defeat, to making a truce or solving conflicts only by exchange of opinions on this or that issue is seen as a sign of true humanity. Probably, therefore Kazakhs associate nobility with readiness for self-sacrifice, taming of one's own emotions, daily behaviour in accordance with common norms of life, with self-restraint, a sense of measure, obligingness and liability." "public recognition is evidence of »the act of recognition« of the political will of the claimant as the form legitimization of authority." "The main value of eastern civilization is stability, of the western is dynamism." Bővebb dokumentációval vö. még E. M. Арын et al. (szerk.): Обычное право казахов, 2. kiad. Астана, »Алтын кітап«, 2007.; А. И. Миакутин: Юридический быт казахов. 2. kiad. Астана, »Алтын кітап«, 2007. és С. З. Зиманов (szerk.): Проблемы казахского обычного права. Alma-Ata, »Наука«, 1989.

semmiféle erő előtt. Ebből formálódhatott valamiféle sztyeppei nomád demokrácia – egy kölcsönös belátásra s kiegyensúlyozódásra irányuló olyan készség és nyitottság nyomán, amely lelki nemességet érzékel hibák, vereség bevallásában, másokra odafigyelésben, áldozatvállalásra irányuló készségben, indulatok legyőzésében, józan megítélésben, önmérsékletben és megbízhatóságban egyaránt. Ebből fakadóan számára a tekintélyt, az autoritást sem teszi más, mint a közösségi elismertség, s így teremthetett a Kelet egy olyan társadalmi-politikai rendet, amely mindvégig stabilitással volt jellemezhető, a Nyugat voltaképpeni jellegzetességeként elismert dinamizmussal szemben.⁵⁸

⁵⁸ Nem véletlen a tóposz, mely – a klasszikus Sir Henry MAINE: *Ancient Law. Its Connection with the Early History of Society, and Its Relation to Modern Ideas*. London, J. Murray, 1861. különösen 22. nyomán – már megteszi ezt a különbségtételt ('stationary societies' és 'progressive societies' megnevezéssel), majd ezt – legmeggyőzőbben kifejtve in Gray L. DORSEY: *The Objective Bases for a World-wide Legal Order*. In: F. S. C. NORTHROP (szerk.): *Ideological Differences and World Order. Studies in the Philosophy of Science of the World's Cultures*. [1949.] New Haven–London, Yale University Press, 1963. 442–474. – egyfelől a kínai rendfogalomhoz, másfelől a római jog világszemléletéhez kapcsolja.

IRODALOM? JOGBÖLCSELET?

1. Mesterséges világunk

„Jog és irodalom”? Az emberit segíti vissza belénk. A végtelent, a felfoghatatlant, a minden végső magyarázat alól kisiklót. Azt, amiben csak lebeghetünk, de amit igazán sohasem bírhatunk. Létünkben az Isten képmását, mit máshoz szok(tat)ott szemünkkel olykor már alig is érzékelünk. Világegyetemünkben létezésünk rejtélyét, létbe dobott valónknak egzisztenciális lehetetlenségét. Azt, ahová akkor, ha mesterkélt világlátásunk már teljességgel szárazra aszott, kiüresített és súlytalanná tett bennünket, mégis mindig visszamenekszünk.

Mert tudományunk nagy, de hiperbolikus. Hiszen módszerességgel fegyvereztük fel magunkat, hogy egy általunk fogalmiasított világ logikája mentén lépcsőről lépcsőre haladva és ebből adódó könyörtelen szükségszerűségeket megvalósítva építkezzünk; ám mindezzel óhatatlanul le is bontjuk világunkat. Mert azt, mi áthatolhatatlanul mély és átláthatatlanul tüneményes volt, ezzel egyszempontúvá tettük. Hisz ezzel egyszersmind azt is előírtuk, hogy mit lássunk, és ezt lassacskán már valóban látni is kezdjük. Hiszen azért, hogy biztonságban vélhessük magunkat, magunk köré – ameddig csak szempillantásunk határunkat befogja – következésekből bástyaszilárdságúvá emeltnek hitt erődöt építettünk. Vagyis módszerességekkel körbehabarcsoltuk magunkat, ameddig csak tudtuk – s birtokunknak a talpunk alatt zengő fundamentumán már a firmamentumot pásztázzuk: vajh', intellektusunk rendező igája alá hajthatjuk-e majd egykoron a csillagokat is? Mert büszkén s bátran lépegetve csakis arra gondolunk, hogy létünket a magunk teremtetten talajon navigáljuk, s kevésbé arra, hogy ezzel egy ballasztal is megsúlyosbítottuk. Pedig ha reng ég és föld, még biztosabban arra kell újból rádöbbszennünk, hogy voltaképpen változatlanul a régi bizonytalanságban leledzünk. Mint lótoszok vagy korallak a vízen, amik élnek s amiken mások megélnek, összebújunk. S noha ugyanúgy sodor ár, játszik vélünk hullám, emel és süllyeszt árapály, érzékünkben megcsalatott – mert lebegésünkben otthonossá kényelmesített – összefogódzó önmagunknak szárazföldet képezünk.

Hiszen nagy a tudományunk, noha hiperbolikus. Kicövekeli, hogy miben s miként haladjunk, és tudhatjuk, hogy valóban léptünk, mert folyvást tényleg előreléphetünk. Hisz amiről szól, abban valóban igazul szól. Mert módszerességgel tényleg mélyebbre hatolhatunk mindabban, amiben egyáltalán elmélyülhetünk. Civilizációnkat tudományunk hajtja, úzi egyre tovább, így hát ásunk, egyre mélyebbre, hogy lassan már ki sem látszunk. Hovatovább s olykor már azt is elfeledgetjük, hogy ásni egyáltalán hol is kezdtünk. Mert leginkább azt láthatjuk már, csakis azt, de egyre közelebbről, mit ásónk nyomában érzékelhetünk. S minél inkább ehhez szokik szemünk, annál kevésbé marad látása másra. Míg tehát közelítünk, óhatatlanul el is távolodunk.

Mert tudomány csak ott van, ahol áldozat. Ahol fontos, múlhatatlanul, hogy magunkban egyoldalúságokat kifejlesszünk. Ahol azzal teszünk rendet, hogy magunknak fogalmakat fabrikálunk, s köztük szükségszerűségeket teremtünk. És bármennyire bizonytalan is – mind ott, ahonnan kiindul, de ott is, ahová beérkezik –, mégis, mindezt joggal tudásnak nevezzük, mert többet bírhatunk általa, mint egyébként. Ám magunk köré ezzel mesterséges világot építettünk. Tudnunk érdemes ezért, voltaképpen mit is csinálunk, hogy miután ezen áldozatot meghoztuk, emberi teljességünket azért mindig visszaépíthessük. Mert új világunkhoz nagyon is hozzászokhatunk. Miközben tudnunk illenék, hogy tudományunk sohasem volt vagy lesz valamiféle egész. Nem valóság az, hanem embertől konstruált mása, amivé az Istentől teremtettnek vagy a vélünk megessettnek egy-egy szeletét, érzékeinkben megmaradt lenyomatát primitivizálóan virtualizáltuk. Mint amikor valaminő mással mágikusan azonosulunk, és ehhez önmagukban kozmoszként élőket – állatot vagy embert – gallyakból s levelekből magunknak összeeszkábálunk. Nos, tudományunk valója, fogalomvilágunk sem életképesebb önmagában, mint az, amit szemmel verésünk nemes aktusához ily módon összeeszkábáltunk. És mégis: ha lehet egyáltalán szemmel verni, ezt megtanulni és tudni, úgy annak hatását egy ilyen pótlékon keresztül is kiválthatjuk.

Van tehát tudomány. Kell is lennie, mert hasznosnak bizonyult az ember kezében, földi küzdelmében.

2. Benne embervoltunk, emberségünk

A jog az emberi rend tudománya. Azé, hogy kit mi illet. Hogy miben és miként nyilvánuljon illendő egyensúly – olyan, mit e földi létünkben felállítandó mértékkel mérni szeretnénk. Jogunk nem más, mint az akarat önkényének

különféle terelőkkel folyvást finomítása. Miközben az emberi rend tudományában is egyre mélyebbre ásunk, s hovatovább egyre inkább már terelőinktől továbbterelt terelőinkbe gabalyodva magunkba bonyolódunk. Olykor azt sem tudjuk már, mi is terel mit valójában. S ha választásunk tetszése vagy érdeke, azaz emberi esendőségünk helyett a teremtés csodájából igyekszünk kiolvasni mértéket, úgy a csodálat, az isteni lényeggel való egyesülés misztikuma, a szűzies s mégis odaadó (mert önmagunkat átadó) rácsodálkozás ártatlanságát előbb-utóbb szükségképpen felváltja a mértékkiolvasás mesterséggé válása, mely mesterségességével kivívja majd a maga hivatás- és szakmaszerűségben fogant módszerességét, hogy öntükrében végül ez se láthasson már mást, mint saját eszközeivel virtualizált önmagát.

Jog, majd irodalom? Irodalom, majd jog? Már maga a kifejezés transzcendál, mert nincsen benne sem jog, sem irodalom. Egy eszközeibe minduntalan bele-süppedő, a való világra rácsodálkozás nagyszerű adományára újból és újból érzéketlenné váló jogtudományi mesterség keresi benne és általa – bármi emberinek a hozzá képest hamisítatlan és romlatlan kifejezésében – a teljesség mámorító üdeségét, a létezés magyarázhatatlanságától megtermékenyülés megújító erejét. Visszatérve az eredeti megjelöléshez: „Jog és irodalom”? ‘Jog’ itt az, ami már nem az; ‘irodalom’ pedig? – ez minden. *Jolly Joker*ként mindaz tehát, ami világunkban még egyáltalán képes arra, hogy az ismét elveszejtett teljességről számot adjon, kimeríthetetlenségére újból rádöbentsen, s bármely magyarázat, véges eszközökkel mégis véget szabás eredendő esendőségéről meggyőzzön. Bármi helyett állhat hát – és csupán szokás, divat, vagy éppen adódó *mainstream* függvénye, hogy megnevezésében milyen szóba, emberi megnyilatkozásba vagy emberben visszatérően lezajló katarzisba kapaszkodunk. Hiszen lehetne mítosz, őseredeti közvetlenségből előtörő primitív népi történet csakúgy, mint vonósnegyes játék, égzengés vagy vulkánkitörés, pillék játszadozása vagy állati üzekedés. Irodalomnak mondjuk, talán mert benne is leginkább szövegre, szövegértésre hagyatkozunk. Úgy mondjuk ezt, mintha más lenne a szövegértés és más a világértés. S mintha egyszerű szöveg reprodukciós konkretizáció lenne a jog, nem pedig annak (bár utolérhetetlen, mégis mindig megközelítendő) bölcsessége, hogy sokat és sokszor egyensúlyozunk, miközben csak ritkán merevítjük ki a mérleget – akkor, ha mást már igazán nem tehetünk. Hiszen aligha követhetünk mást a jogban, mint hagyományt, amiben magunk is – és éppen jogunk, a felelős joggyakorlás által – pontosan feloldódni kívánunk.

Hamlet? Kohlhaas Mihály? Raszkolnyikov? Franz Kafka és Robert Musil ködből előtűnő, majd visszatűnő hősei? A szépelgés önmegnyugtató álszentségének konformizmusa helyett *Friedrich Nietzsche* még a világba

kiáltotta a felvilágosodottságon nyugvó humanizmus öfenséges királyi mezeitelenségét. A lelkiismeret feloldozatlanságból fakadó megnyugváshiányából pedig *Sören Kierkegaard* a létbe vetettség önvesszejtésére következtetett. Hát magunk hol vagyunk? És főként: mit tehetünk? Jobb híján, tudós könyveink előtt merengve, Horváth Barnától *A génusz perét* olvasgatjuk, hogy ápoljuk, védjük, őrizzük magunkat; és még inkább olyankor, ha merő geometrikumra vagy retorikumra gömbölydedesített önmegnyugtatóink önbecsapásától még megmaradt emberségünkben már fuldokolni kezdünk. Hiábavalónak tetszik hát, hogy Kempelen Farkasként megkonstruáltuk a racionálék tolatyúival mozgatott jogászt. Mert mindazonáltal ember rejtezik a szerkezetben, parókáspalástos külszínei mögött. Nem bábbá diszciplinált racionalitás, hanem esendőséggel elegy jóra valóság. Mert mindig dráma illata érzik a levegőben, amidőn látszólag pusztán hideg fejjel kalkulál vagy egyezkedik ügyvédünk. Nem véletlen hát a görög színpad kísértő emléke,¹ hisz emberek azok, kik küzdenek, noha végül mégis a sors dönt. Rektifikálunk, szabályokat teremtve beleavatkozunk a nélkülünk tán még jobban eldurvuló küzdelemben, sőt megpróbáljuk lefogni a fátum kezét is, bár tehetetlenítenünk sohasem sikerül. Beverekedtük magunkat a küzdőtérre, kilödni azonban nem tudjuk. Pedig annyian vagyunk már és annyi fegyverzettel hadonászunk, hogy olykor már egymást tapossuk, sőt, immár terelőalkalmatosságainkba is egyre inkább csak magunk botlunk.

Mi marad hát? A küzdelem és a bizalom. Küzdelem és bizalom? Hisz előbbi már a jog előtt is megvolt, utóbbi pedig a jog ellenére is szolgál gyógyírül. Mi lehet hát a tanulság mindebből? Talán legelsőbbül is az, hogy az eszköz nem nélkülözheti készítőjét. Nem is munkálkodik forgatója helyett vagy nélkül. Ellen kell hát állnunk az előttünk magasodó öndicsőítő bálvány korparancsának, mely a Teremtő Isten helyett adoráltatná az ember konstruálta civilizációt, hogy leborulva előtte immár magunkat is feladjuk.

¹ Ami tovább él majd a középkori misztériumjátékokban s az ún. moralitás-játékokban, iskola-drámákban egyaránt, azon színpadi történet és nyilvános bíraskodást egybefogó tapasztalattal, hogy mindkettő közösségi funkcióként közösségi üzenetet közvetít. Vö. pl. John C. GILLESPIE: A büntetőbíráskodás mint színpadi játék. *Northern Ireland Legal Quarterly*, 1980/1. Szemlézi VARGA Csaba in *Jogi Tudósító*, 1981/11–12. 27–28. és In: VARGA Csaba: *Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből*. [Jogfilozófiák] Budapest, ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák” projektum, 1994. & <http://mek.oszk.hu/14500/14525/> 272–273., valamint – különös probléma-centrikus élességgel – Harold GARFINKEL: Conditions of Successful Degradation Ceremonies. *American Journal of Sociology*, vol. LXI., no. 5. (1956) 420–424. Legújabb feldolgozásban ld. Klaas TINDEMANS: *Recht en tragedie. De scène van de wet in de antieke polis*. [Disszertáció.] Leuven, Katholieke Universiteit Faculteit Rechtsgeleerdheid, 1995/1996. viii+428.

A „Jog és irodalom” pedig magunk elé idézi az esendőségében is végtelent, az egyszerűségében sem átláthatót, azt a helyzetet, amelyben döntenünk elkerülhetlenné válhat ugyan, végső megértéshez mégsem juthatunk. Hiszen szálakból sokat eltéphetünk ugyan, teljességüket azonban fel nem fejthetjük. Az tehát, mit itt és most jobb híján „Jog és irodalomnak” mondtunk, életpótlék ezért. Életpótlék, mert segít önárkunkból kipislantatunk; életpótlék, mert pontosan azt példázza, amiért létünk maga a megfoghatatlanság, mit le nem győzhetünk, legfeljebb szeretetünk kezdeményezésével magunknak magunkban megneimesíthetünk. Olyan hát, mint a szerzetesi zsolozsma: teszük, tesszük, kell tennünk, mert értelmet ad napközbeni serénységünknek, a munkának, noha nyilván nem helyettesítheti. A lehetőségek egyike, amik bármelyikéből egyaránt bátran meríthetünk.

3. A jog és irodalom angol–amerikai s francia változatai

„Jog és irodalom”? Eltűnődhetünk nagy nemzetek gyarlóságainak is tehetetlenül expanzív imperializmusán, egykori hódítóknak a *gloire* eltűntével kiüresedő önbizalma igénytelen szervilizmusán.

Mert előzményeitől eltérően – amikor az *angol–amerikai* klasszikus stúdiók megalapozott világában bő egy évszázada az irodalmi analogon (akár személyes életutakban, akár problematikában) még a professzionális oldódás közegül szolgált,² William Shakespeare életművét pedig (általában is,³ egy-

² A korai tárgyalások – olyan megjegyzendő kivételeken túl, mint pl. William ANDREWS (szerk.): *The Lawyer. In History, Literature, and Humour*. London, W. Andrews, 1896. 276. – még pusztán élettrajzi esetlegességek érdekesség-gyűjteményei voltak – pl. Gilbert Ray HAWES: *Literature and the Law. The Green Bag*, vol. 11. (1899) 234–237.; és George H. WESTLEY: *From Law to Literature. The Green Bag*, vol. 12. (1900) 446–449. –, régi jogászreprezentációk irodalmias értékének méltatása – William S. HOLDSWORTH: *Literature in Law Books. Washington University Law Quarterly*, vol. XXIV. no. 2. (February, 1939) 153–172. –, vagy egyszerűen a jog megfoghatatlanságát illető szabad gondolatáramlások kerete – pl. Benjamin N[athan] CARDOZO: *Law and Literature. [Yale Review]*, vol. 14. (July 1925) 699–718.; *Columbia Law Review*, vol. 39. (1939) 119. skk. –; s csak később bukkannak fel máig ívelően immár filológiai igényű feldolgozások – pl. a két határoló időből említve Edmond N. CAHN: *Goethe's View of Law – with a Gloss out of Plato. Columbia Law Review*, vol. 49. (1949) 904–920.; és Daniel BOLAND: *Images of Law in Classical Russian Literature. Irish Student Law Review*, vol. 8., (2000) 53–65. –, többnyire propedeutikus célzattal.

³ Vö. pl. Franklin Fiske HEARD: *Shakespeare as a Lawyer*. Boston, Little, Brown, and Co., 1883. 119.; Cushman K. DAVIS: *The Law in Shakespeare*. 2nd ed. St. Paul, West Pub. Co., 1884. 303.; Edw[ard] J[oseph] WHITE: *Commentaries on the Law in Shakespeare. With Explanations of the Legal Terms Used in the Plays, Poems and Sonnets, and a Consideration of the Criminal Types Presented, Also a Full Discussion of the Bacon–Shakespeare Controversy*. 2nd ed. St.

egy műre, figurára, tóposzra koncentráltan is,⁴ sőt, maga az alkotó jogászai mestersége kapcsán is⁵) teológiai, etikai, politikai kohó gyanánt használták a jog mint a legmélyebben emberi, mert csaknem mindig drámai kihívás természetének és végtelenségének a megértéséhez, érdeklődéssel fordultak más irodalmi

Louis, Mo., The F. H. Thomas Law Book Co., 1913. xlviii+524.; Sir George GREENWOOD: *Shakespeare's Law*. London, C. Palmer, [1920] 48.; Sir Dunbar Plunket BARTON: *Links between Shakespeare and the Law*. Forew. James Montgomery Beck. London, Faber & Gwyer Ltd., [1929] xxxix+167.; George W. KEETON: *Shakespeare and his Legal Problems*. Forew. Lord Darling, P. C. London, Black, 1930. x+239.; George W. KEETON: *Shakespeare's Legal and Political Background*. New York, Barnes & Noble, [1968] viii+417.; O[wenn] Hood PHILLIPS: *Shakespeare and the Lawyers*. London, Methuen, 1972. ix+214.; F. V. MACKINNON: *The Timeless Shakespeare. The Natural Law in Shakespeare*. [Gloucester, Ont., Times of Gloucester Press, 1985.] xiv+161.; Robin Headlam WELLS: *Shakespeare, Politics and the State*. Context and Commentary, London–Basingstoke, Macmillan Education, 1986. ix+174.; Nancy L. COOK: Shakespeare Comes to the Law School Classroom. *Denver University Law Review*, vol. 68. (1988) 387–411.; Daniel J. KORNSTEIN: *Kill all the Lawyers? Shakespeare's Legal Appeal*. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1994. xvii+274. és Reprint. Lincoln–London, University of Nebraska Press, 2005.; Ian WARD: *A Kingdom for a Stage, Princes to Act. Shakespeare and the Art of Government*. Research Papers in Law, Nottingham, University of Nottingham Department of Law, 1997. 25. és Ian WARD: *Shakespeare and the Legal Imagination*. Law in Context, London, Butterworths, 1999. ix+241.; B. J. SOKOL – Mary SOKOL: *Shakespeare's Legal Language*. Shakespeare Dictionary Series, London–New Brunswick, N.J., Athlone Press, 2000. 497.

⁴ Vö. pl. R[ocellus] S[heridan] GUERNSEY: *Ecclesiastical Law in Hamlet. The Burial of Ophelia*. Papers {of the Shakespeare Society of New York} 1, New York, Shakespeare Society of New York, 1885. 50.; Paul S. CLARKSON – Clyde T. WARREN: *The Law of Property in Shakespeare and the Elizabethan Drama*. Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1942. xxvii+346.; Darryl J. GLESS: *Measure for Measure. The Law, and the Convent*. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1979. xviii+283.; Arthur Melville CLARK: *Murder under Trust. Or the Topical Macbeth and Other Jacobean Matters*. Edinburgh, Scottish Academic Press, 1981. xii+195.; Jack Benoit GOHN: Richard II. Shakespeare's Legal Brief on the Royal Prerogative and the Succession to the Throne. *Georgetown Law Journal*, vol. 70. (1982) 953–973.; Donna B. HAMILTON: The State of Law in Richard II. *Shakespeare Quarterly*, vol. 34. no. 1. (1983) 5–17.; Holgar KLEIN – Péter DÁVIDHÁZI (szerk.): *Shakespeare and Hungary. [Special theme section.] The Law and Shakespeare*. Co-ed. B. J. Sokol. Lewiston, N.Y., Edwin Mellen Press, 1996. 452.; William M. HAWLEY: *Shakespearean Tragedy and the Common Law. The Art of Punishment*. Studies in Shakespeare 7, New York, P. Lang, 1998. 208.; Paul W. KAHN: *Law and Love. The Trials of King Lear*. New Haven, Yale University Press, 2000. xx+203.; B. J. SOKOL – Mary SOKOL: *Shakespeare, Law, and Marriage*. Cambridge, UK – New York, Cambridge University Press, 2003. x+262.; Mark A. McDONALD: *Shakespeare's King Lear with The Tempest. The Discovery of Nature and the Recovery of Classical Natural Right*. Lanham, Md. – Oxford, The University Press of America, 2004. ix+317.

⁵ Vö. pl. Frederick C. HICKS: *Was Shakespeare a Lawyer? A Review of the Literature in Question*. Rochester, N.Y., Lawyers Co-operative Pub. Co., [1916] 1002–1011.; Ernest LAW: *Shakespeare's »Tempest« as Originally Produced at Court*. [Shakespeare Association Papers 5] Chatto & Windus, [1920] 35.; W. Nicholas KNIGHT: *Shakespeare's Hidden Life. Shakespeare at the Law: 1585–1595*. New York, Mason & Lipscomb, [1973] ix+325.

megnyilatkozásokhoz⁶ is csakúgy, mint a képzőművészetben⁷ vagy építészetben⁸ történő építő példálózáshoz –, a *Law and Literature* mozgalommá válása, különösen az Amerikai Egyesült Államokban,⁹ mára mégsem érdeknélküli

⁶ Pl. D. A. HESTER: Law and Piety in the »Antigone«. *Wiener Studien*, vol. XIV., 1980. 5–11.; Joseph Allen HORNSBY: *Chaucer and the Law*. London–Norman (Oklahoma), Pilgrim, 1988. ix+180.; Rosemary CAMBRIDGE: Aequitas and Iustitia in Mediaeval German Psalters. In: *Mediaeval German Studies. Presented to Frederick Norman*. London, University of London Institute of German Studies, 1965. 31–38. vagy Lida KIRCHBERGER: *Franz Kafka's Use of Law in Fiction. A New Interpretation of In der Strafkolonie, Der Prozess, and Das Schloss*. [New York University Ottendorfer Series n.F. 22] New York, P. Lang, 1986. 212.; Shamsul ISLAWM: *Kipling's »Law«. A Study of his Philosophy of Life*. London, Macmillan, 1975. xiii+174.; vagy Enid G. HILDEBRAND: Jane Austen and the Law. *Persuasions* [Journal of the Jane Austen Society of North America], vol. 4. (1982) 34–41. és G. TREITEL: Jane Austen and the Law. *Law Quarterly Review*, vol. 100. (1984) 549–586.; avagy E. SIMON: Palais de Justice and Poetic Justice in Albert Camus' *The Stranger*. *Cardozo Studies in Law and Literature*, vol. 3., no. 1. (1990) 111–125.

⁷ Pl. Edgar WIND: Platonic Justice, Designed by Raphael. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, vol. 1. (1937–1938) 69–70.; Frederick CUMMINGS: Poussin, Haydon, and The Judgement of Solomon. *The Burlington Magazine*, vol. 104. (1962) 146–152.; Thomas PUTTFARKEN: Golden Age and Justice in Sixteenth-Century Florentine Political Thought and Imagery. Observations on Three Pictures by Jacopo Zucchi. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, vol. 43. (1980) 130–149.; Jonathan B. RIESS: *Political Ideals in Medieval Italian Art. The Frescoes in the Palazzo dei Priori [Perugia (1297)]*. [Studies in the Fine Arts: Iconography 1] Ann Arbor, University of Michigan Press, 1981. xii+187.; Susan TIEFENBRUN (szerk.): *Law and the Arts*. Westport, Conn. – London, Greenwood Press, 1998. xii+256.

⁸ Érdekes módon ez az a kör, melynek tekintetében az angol–amerikai gyakorlatiasság már számottevő irodalmat sorakoztathatott fel, így pl. Katherine Fischer TAYLOR: *In the Theater of Criminal Justice. The Palais de justice in Second Empire Paris*. Princeton Series in Nineteenth-century Art, Culture, and Society. Princeton, N. J., Princeton University Press, 1993. xxii+161.; Clare GRAHAM: *Ordering Law. The Architectural and Social History of the English Law Court to 1914*. Burlington, VT, Ashgate, 2003. xvii+499.; Martha J. McNAMARA: *From Tavern to Courthouse. Architecture & Ritual in American Law: 1658–1860*. Creating the North American Landscape, Baltimore – London, Johns Hopkins University Press, 2004. xv+162.

⁹ A sok száz mű közül néhány, számomra is inspiratív s még méltó reprezentánsában vö. pl. Stanley FISH: Working on the Chain Gang: Interpretation in the Law and in Literary Criticism. [Critical Inquiry, vol. 9. no. 1. (1982) 201–216.] In: Stanley FISH: *Doing What Comes Naturally. Change, Rhetoric, and the Practice of Theory in Literary and Legal Studies*. Oxford, Clarendon Press, 1989. 87–103.; S. LEVINSON: Law as Literature. *Texas Law Review*, vol. 60. (1982) 373–403.; James Boyd WHITE: Reading Law and Reading Literature. *Texas Law Review*, vol. 60. (1982) 415–445.; Richard H. WEISBERG: *The Failure of the Word. The Protagonist as Lawyer in Modern Fiction*. New Haven–London, Yale University Press, 1984. xvi+218. és 2nd ed. 1995.; James Boyd WHITE: *When Words Lose their Meaning. Constitutions and Reconstitutions of Language, Character, and Community*. Chicago–London, The University of Chicago Press, 1984. xv+377. és James Boyd WHITE: *Heracles' Bow. Essays on the Rhetoric and Poetics of the Law*. [Rhetoric of the Human Science] Madison, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1985. xviii+251.; Robin WEST: Jurisprudence as Narrative. An Aesthetic Analysis of Modern Legal Thought. *New York University Law Review*, vol. 60. (1985) 145–211.; Richard POSNER: *Law and Literature. A Misunderstood Relation*. [Law in Literature] Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1988. xi+371. és Rev. and enl. ed. Cambridge, Mass. – London,

filozofikus öneszmélődés terméke, hanem brutalizálódó belháborúban fogant törzsi viszálykodásban a tudományos módszeresség követelményei alóli kibújás eszköze. Aki ott volt az amerikai világ seregszemlájén, mikor a *Critical Legal Studies* köpenyébe bújt szalon-trockisták fészületlen szakállal, mosatlanul szagló motorosruhákban vágták ámuldozó európai jogszociológusok szemébe: „Akkor a fenébe az elmélettel!” – noha ez utóbbiak csak a felforgatás nálunk már sokszor lejátszott gyermekded játéka újjvilági újrakérődzése alapjai felől érdeklődtek egy tudományosként a baszkföldi Oñatiba összehívott nemzetközi konferencián –, és látta barátait, Harvard méltán nemzetközi hírű teoretikusait sunnyogni a tisztesség és a *political correctness* közti határvonal megtalálhatatlanságában; vagy aki ott volt a kritizálásra csupaszított újmódi elméletieskedésnek az oxfordi *New College* patinás épületében rendezett angol–amerikai korszakos találkozá-sán, mikor a szünet koktélos pázsitján magam, a honunkból hívott díszvendég lelkesülten felkiáltott, amint észrevette a mindig zárt ősi kápolna rituális okból néhány percre megnyílt kapuját, s a külvárosok utánpótlásából verbuválódott, ám a *Bodleian Library* ódonágaival aligha élő ott-honos résztvevők rögvest rá-píritottak az alkalmatlankodóra, reám: „Oda? Templomba? Minek? Mi sohasem jártunk!” Nos, ily tapasztalatokból formálódó eszmélődésem és két évtizeddel ezelőtti ausztráliai s amerikai benyomásaim szerint az 1968-as nemzedék forradalmisága először ún. kritikai jogi tanulmányokban kulminált, majd izmusokká hasadásai nyomán ún. feminista és egyéb (olykori fajinak, olykor másnak nevezett) re-szegregációs, az általa igényelt történelmi igazságtételt az esélyteremtő (mert úgy gondolták, majd javukra diszkrimináló) kártyák újraelosztásával követelő ún. dekonstrukcionizmusokba bomlott. A Yale szentélyében például a *feminist jurisprudence* indulatszavakban, sérelmek érzelgősségében mutatta be magát, amit az intellektus módszerességének bajnokai, a ráció önjelölt császárai rezzenéstelen arccal hallgattak. S amikor ismeretelméletére, metodológiájára magam rákérdeztem, még szenvedélyesebb jajkiáltás volt a válasz, hiszen –

Harvard University Press, 1998. ix+422.; Sanford LEVINSON – Steven MAILLOUX (szerk.): *Interpreting Law and Literature. A Hermeneutic Reader*. Evanston, Illionis, Northwestern University Press, 1988. xvi+502.; R[ichard] WEISBERG: The Law–Literature Enterprise. *Yale Journal of Law & the Humanities*, vol. 1. no. 1. (1988) 1–67.; Robin WEST: Communities, Texts, and Law. Reflections on the Law and Literature Movement. *Yale Journal of Law & the Humanities*, vol. 1. no. 1. (1988) 129–156.; James Boyd WHITE: What Can a Lawyer Learn from Literature? *Harvard Law Review*, vol. 102. no. 8. (1989) 2014–2047.; Richard WEISBERG: *Poethics and Other Strategies of Law and Literature*. New York, Columbia University Press, 1992. xvi+312.; James Boyd WHITE: *Acts of Hope. Creating Authority in Literature, Law, and Politics*. Chicago–London, University of Chicago Press, 1994. xv+322.; Ian WARD: *Law and Literature. Possibilities and Perspectives*. Cambridge, Cambridge University Press, 1995. xi+264.

mint megtudhattam – éppen az mutatja az eddigi dominancia (a katatóniás indulattal mindig a másik fél szemébe vágott „fehér uralmú hímsovinizmus”) botrányát, hogy a női mivolt mai forradalmárának még szókincse sincs, aminek nyelvén kifejezhetné magát. („Miből meríthetnénk – mondták, jobbra megvető elutasítással –, ha még a Biblia is általatok s értetek szól?”) Nos, miután megpróbálkoztak egy *narrative jurisprudence* általi megalapozással, amelyben a jogi folyamatok nyelvének a stíluselemzése révén igyekeztek a jogot ontologizálni, vagyis látszólagos semlegessége mögött kimutatni belőle az alapstruktúrává lett elnyomás, az általuk immár tűrhetetlennek érzett s jelenkorunkra aktualizált dominancia viszonyait, ilyen jogelméletek kezdtek el vándorolni lassan az irodalomhoz (persze, nem a gyűlölségessé tett európaihoz vagy amerikai folytatásához, hanem a *black*hez, a *latino*- vagy *hispano*hoz), az Amerikai Egyesült Államokban, az ezredvégen, az 1968-as nemzedék újra-barbalizáló hatalomátvétele nyomán; hiszen érzelmi önkondicionálásukon s önmagában még tiszteletet ébreszthető igénybejelentésen túl sem jog, sem elméleti igény nem volt található termékükben vagy bennük.¹⁰ Persze, mindebben az európai kifinomultság értelmében irodalom sem lehetett éppen túlzottan sok, hiszen az egész fehér hím bagázst – Homérosztól egészen Eugen Ionescuig – szívesen sutba dobták egy jó portorikói rabszolganő- vagy megalázás-sztoriért.

Law and Peace. Law and Modernization. And Development, and Language, and Economy, and Literature – és végestelen végig az imamalom, hogy a marxizmusnak mintegy transzcendentálásával a jog kapcsán éppen ne jogról, persze ne is mögötte állóan erkölcsről vagy emberi értékekről, hanem az új osztály, egy új honfoglalás politikai fellépéséről és követeléseiről beszéljünk. Ürügy tehát az irodalom¹¹ – és nem is Szophoklész, Jean Racine, William Shakespeare, Johann Wolfgang Goethe, vagy éppen Albert Camus vagy Friedrich Dürrenmatt évezredes civilizációs vívódása jeleskedik benne, hanem anonim sztorik –, hogy a csöcselékként lázadók éppen esedékes igénybejelentése megtörténhessék.

¹⁰ Mint monografikus szándékbejelentésében NAGY Tamás – *Narratív tematika a kortárs amerikai jogelméletben*. [Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica LXIII/15] Szeged, 2003. 29., idézet 22. – írja: „A feminista jogelmélet képviselői és a faji tudatosság jogelméletének hívei [...] írásai már irodalmi szövegekhez [...] kezdenek el hasonlítani”. Tetszetőssé hiszen hát egy olyan nekirugaszkodás is, melynek jegyében „KAFKÁTól *A per* éppen annyira jó lesz jogtudománynak, mint bármely más jogelmélet”. Igor GRÁZIN: On Myth, Considered as a Method for Legal Thought. *Law and Critique*, vol. 15. no. 2. (2004) 159–181.

¹¹ Amiként akkor is, amikor csupán retorikai fogásként szolgál, például – mint Michelle R. GHETTI: Seizure through the Looking Glass: Constitutional Analysis in Alice’s Wonderland. *Southern University Law Review*, vol. 22. (1994–1995) 231–254. esetében – adott térben és időben zajló rendőrségi akciók jogi abszurditásának a jelzések.

A *francia* változat,¹² mint tárgyalásunk e részének kezdetén már utaltam rá, noha erőteljesen formálódik, egyelőre talajt vesztett s utat tévesztett, mert ez idő szerint aligha több, mint valamiféle megkésettség érzetéből táplálkozó lihegés.¹³ Jó okunk van azonban hinni, hogy a névválasztáson túl nem sokban fogja követni amerikai divatozásának cikk-cakkjait, s a jog egyfajta segédtudományaként, mint specifikus, irodalmi és művészeti elemzésekkel vegyített interdiszciplinaritás¹⁴ fog majd egykor megerősödni.

¹² Eugène HENRIOT: *Moeurs juridiques et judiciaires de l'ancienne Rome d'après les poètes latins*. I–III. kötet. Paris, Librairie de Firmin Didot Frères, Fils et Cie., 1865. és Reprint. Aalen, Scientia, 1973. ; valamint Colección de Derecho: Derecho romano, Pamplona, Analecta, D.L., 2007.

¹³ Vö. pl. Stamatios TZITZIS: Scolies sur les *nomina* d'Antigone représentés comme droit naturel. *Archives de Philosophie du Droit*, vol. XXXIII. (1988) 243–258.; Christian BIET: La justice dans les *Fables* de La Fontaine et 'le droit des gens'. *Le Fablier* [Revue des Amis de Jean de la Fontaine], 1992/4. 17–24.; Danielle BUSCHINGER (szerk.): *Le droit et sa perception dans la littérature et les mentalités médiévales. Actes du Colloque du Centre d'Études Médiévales de l'Université de Picardie, Amiens 17–19 mars 1989*. [Göppinger Arbeiten zur Germanistik 551] Göppingen, Kümmerle, 1993. 237.; Ph. MALAURIE: *Droit et littérature. Une anthologie*. Paris, Cujas, 1997. 342.; *Littératures classiques* [Toulouse], no. 40., automne 2000.; Philippe BOUQUET – Pascale VOILLEY (szerk.): *Droit et littérature dans le contexte suédois*. Paris, Flies, 2000. 190.; Thierry PECH: *Contre le crime. Droit et littérature sous la Contre-Réforme. Les histoires tragiques (1559–1644)*. [Lumière classique 24] Paris, H. Champion, 2000. 480.; Anne RUBINLICHT-PROUX: *Le droit saisi par la littérature*. [Thèse de doctorat, École des hautes études en sciences sociales, 1997.] Villeneuve d'Ascq, Presses universitaires du Septentrion, [2001]. v+323.; Christian BIET (szerk.): *Droit et littérature. Europe*, vol. 80. no. 876. (avril 2002) 3–199.; François OST – Laurent VAN EYNDE – Philippe GÉRARD – Michel VAN DE KERCHOVE (szerk.): *Lettres et lois. Le droit au miroir de la littérature*. [Publications des Facultés universitaires Saint-Louis 89] Bruxelles, Facultés universitaires Saint-Louis, 2001. 402.; avagy François OST: *Raconter la loi. Aux sources de l'imaginaire juridique*. Paris, Odile Jacob, 2004. 443., melyből egyértelműen kiderül, hogy Richard Posner provokatív könyvének – POSNER (1988) i. m. – csaknem egy álló évtizedig észre sem vett, majd megkésetten anyanyelvükön átnyújtott fordítása – *Droit et littérature. Droit, Éthique et Société*, Paris, Presses Universitaires de France, 1996. xii+464. – nyomán fog belendülni e fáradt kultúrába egy pusztán re-aktivitásban kimerülő *renaissance*.

¹⁴ Egyelőre azonban kevésbé lelkesítő. Marie-Anne Frison és Alain-Gérard Slama kurzusa például – http://66.249.93.104/search?q=cache:odh5vYr7lQQJ:www.sciences-po.fr/formation/cycle1/annee2/ouverture_2006/mafr_slama.pdf+%22droit+et+litt%C3%A9rature%22+frison-roche&hl=hu&gl=hu&ct=clnk&cd=1 – megelégszik annak bölcsességével, hogy az angol–amerikai irodalom eljárási finomságok iránti érdeklődésével szemben a francia irodalom a kormányzati túlhatalmat látja érdekesnek a jogban; miután olyan műveket elemez, mint a Horus legendája, a Róka regénye [*Le Roman de Renart*, feltehetően Pierre de Saint-Cloud tollából, 1175 körül], Shakespeare *Velencei kalmárja*, Racine-tól az *Antigoné* és a *Bérénice*, Balzac *César Birotteau*-ja, Dosztojevszkijtől a *Karamazov testvérek*, Anatole France tollából a *Sylvestre Bonnard vétké*, s végezetül Kafkától *A per*.

4. A jog és irodalom német, spanyol s egyéb változatai

Jellemző talán, hogy a *németek*, kik talán épp egykori romantikájuk okán, pontosan klasszikus mívű és monografikus teljességű munkák sorával alapozták meg, fejlesztették ki, és üzték mértékkel a jog mögötti humán teljesség emberi, tehát esendő forrásaiból adódó elemzésnek tudományos értelemben is klasszikus súlyúvá váló példázását, nem beszélnek semmiféle *Recht und Literatur* vagy *Recht und Kunst* csodavárásáról, mert politikai akcionizmus tudomány-lepelbe rejtett mozgalmáról. Ehelyett teszik dolgukat, s immár egy évszázadra visszatekintő tudományos alapossággal használják a szépirodalom hatalmas, általuk kiváltképpen lenyűgöző mélységgel gazdagított örökségét, hogy történelmi áttekintések és panorámaszerű feldolgozások során át¹⁵ egyes jellegzetesen nagy alkotók – mindenekelőtt *Shakespeare*, *Kleist* és *Kafka* – néhány jelképszerűen magasodó művének ilyen nézőpontú elemzéséig¹⁶

¹⁵ Vö. pl. Adolf KEYSER: *Recht und Juristen im Spiegel der Satire*. I–II. kötet. [Kulturbilder aus dem Rechtsleben 1–2] Bad Rothenfelde, Holzwarth, 1919.; Kurt RATHE: Der Richter auf dem Fabeltier. In: Arpad WEIXLGÄRTNER – Leo PLANISCIG (szerk.): *Festschrift für Julius Schlosser zum 60. Geburtstage*. Zürich–Leipzig–Wien, Amalthea-Verlag, 1927. 187–205.; Hans FEHR: *Das Recht in der Dichtung*. [Kunst und Recht II] Bern, Francke, 1931. 580.; Hans FEHR: *Die Dichtung im Recht*. [Kunst und Recht III] Bern, Francke, 1936. 327. és Hans FEHR: *Die Tragik im Recht*. Zürich, Schulthess, 1945. 113.; Reichsminister Hans FRANK: *Recht und Kunst*. Leipzig, Der Oberbürgermeister, 1939. 38.; Hans Erich NOSSACK: *Das Verhältnis der Literatur zu Recht und Gerechtigkeit*. [Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz: Literatur 2] Wiesbaden, Steiner, 1968. 16.; Max Arnold NENTWIG: *Richter in Karikatur und Anekdote*. Köln, O. Schmidt, 1981. 100.; Thomas WÜRTENBERGER: Satire und Karikatur in der Rechtsprechung. *Neue Juristische Wochenschrift*, 1983. 1144–1151.; Albert von SCHIRNDING: *Recht und Richter im Spiegel der Literatur*. Stuttgart, etc., Boorberg, 1990. 28.; Arthur KAUFMANN: Recht und Gnade in der Literatur. *Neue Juristische Wochenschrift*, 1984. 1062–1069.; és Arthur KAUFMANN: *Recht und Gnade in der Literatur*. Stuttgart, Boorberg, 1991. 36.; Ulrich MOLK (szerk.): *Literatur und Recht. Literarische Rechtsfälle von der Antike bis in die Gegenwart*. (Kolloquium der Akademie der Wissenschaften in Göttingen im Februar 1995.) Göttingen, Sallstein, 1996. 416.; Hans-Albrecht KOCH – Gabriella ROVAGNATI – Bernd H. OPPERNHEIM (szerk.): *Grenzfrevell. Rechtskultur und literarische Kultur*. [Abhandlungen zur Kunst-, Musik- und Literaturwissenschaft 401] Bonn, Bouvier, 1998. 277.; Hermann WEBER: *Annäherungen an das Thema »Recht und Literatur«*. [Juristische Zeitgeschichte 6: Recht in der Kunst 9] Baden-Baden, Nomos, 2002. viii+190.; Hermann WEBER (szerk.): *Prozesse und Rechtsstreitigkeiten um Recht, Literatur und Kunst*. [Juristische Zeitgeschichte 6: Recht in der Kunst 11] Baden-Baden, Nomos, 2002. vii+98.; Hermann WEBER (szerk.): *Dichter als Juristen*. [Juristische Zeitgeschichte 6: Recht in der Kunst 18] Berlin, Berliner Wissenschafts-Verlag, 2004. 157.; Hermann WEBER: *Recht und Juristen im Bild der Literatur*. [Juristische Zeitgeschichte 6: Recht in der Kunst 19] Berlin, Berliner Wissenschafts-Verlag, 2005. viii+230.; Susanne KAUL: *Fiktionen der Gerechtigkeit. Literatur, Film, Philosophie, Recht*. [Interdisziplinäre Studien zu Recht und Staat 35] Baden-Baden, Nomos, 2005. 196.

¹⁶ Vö. pl. William Shakespeare tekintetében Josef KOHLER: *Shakespeare vor dem Forum der Jurisprudenz*. Würzburg, Stallel, 1883–1884. v+300. és újranyomás: Berlin, Rotschild, 1919. xi+366.; Georg ILLIES: *Das Verhältnis von Davenants »The Law against Lovers« zu*

és a világ irodalomtörténetének egyéb monumentumaikkal¹⁷ keressék a jog drámájának irodalmi lecsapódását, avagy a tipizálhatóan lehetséges emberi esemény- és esendőségtörténetben a jog olykor feloldhatatlanságig bonyolódó dilemmáját. Éppen komolyságát és tudományos potenciálját jelzi, hogy a fiktív történeti narráció csaknem hasonló gazdagságban kiegészül egyéb művészetek, így mindenekelőtt a képzőművészeti ábrázolás,¹⁸ valamint az építészeti

Shakespears »Measure for Measure« und »Much Ado about Nothing«. [Inaug.-diss.] Halle a. S., C. A. Kaemmerer & Co., 1900. 90.; és von Hans-Wilhelm SCHWARZE: *Justice, Law and Revenge. »The Individual and Natural Order« in Shakespeares Dramen.* [Studien zur englischen Literatur 6] Bonn, Bouvier, 1971. xi+188.

Heinrich von Kleist tekintetében Heinrich Christian CARO: *Heinrich von Kleist und das Recht. Zum 100 jährige Todestage Kleist's.* Berlin, Puttkammer & Mührbrecht, 1911. 51.; Josef KÖRNER: *Recht und Pflicht. Eine Studie über Kleists »Michael Kohlhaas« und »Prinz Friedrich von Homburg«.* [Zeitschrift für Deutschkunde: Ergänzungsheft 19] Leipzig–Berlin, B. G. Teubner, 1926. 44.; Adolf FINK: Michael Kohlhaas – ein noch anhängender Prozeß; Geschichte und Kritik der bisher ergangenen Urteile. In: Hans-Jürgen BECKER et al. (szerk.): *Rechtsgeschichte als Kulturgeschichte. Festschrift für Adalber Erler zum 70. Geburtstag.* Aalen, Scientia, 1971. 37–108.; Horst SENDLER: *Über Michael Kohlhaas – damals und heute.* [Schriftenreihe der Juristischen Gesellschaft zu Berlin 92] Berlin, de Gruyter, 1985. 45.; Friedmar APEL (szerk.): *Kleist's Kohlhaas. Ein deutscher Traum vom Recht auf Mordbrennerei.* Berlin, K. Wagenbach, 1987. 154.; és Peter ENSBERG (szerk.): *Recht und Gerechtigkeit bei Heinrich von Kleist.* Frankfurter Kleist-Kolloquim, Stuttgart, Akademie-Verlag, 2002. 204.

Franz Kafka tekintetében pedig Claus HEBELL: *Rechtstheoretische und geistesgeschichtliche Voraussetzungen für das Werk Franz Kafkas. Analysiert an seinem Roman »Der Prozess«.* [Historisch-kritische Arbeiten zur deutschen Literatur 11] Frankfurt am Main, Peter Lang, 1993. ix+229.; és Janko FERK: *Recht ist ein »Prozess«.* Über Kafkas Rechtsphilosophie. Wien, Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung, 1999. x+116.

¹⁷ A feldolgozott irodalmi termékek időrendjében vö. pl. Herman FUNKE: *Die sogenannte tragische Schuld. Studie zur Rechtsidee in der griechischen Tragödie.* [Inaug.-Diss.] Köln, Photostelle der Universität Köln, 1963. 167.; Dieter KAUFMANN-BÜHLER: *Begriff und Funktion der Dike in den Tragödien des Aischylos.* [Univ. Diss.] Heidelberg, 1954. 117.; Michael GAGARIN: Dike in the »Works and Days«. *Classical Philosophy*, vol. 68. (1973) 81–94.; és Michael GAGARIN: Dike in Archaic Greek Thought. *Classical Philosophy*, vol. 69. (1974) 186–197.; Herbert KOLB: Himmlisches und irdisches Gericht in karolingischer Theologie und althochdeutscher Dichtung. *Frühmittelalterliche Studien*, vol. 5. (1971) 284–303.; Erich KLIBANSKY: *Gerichtsszene und Prozeßform in erzählenden deutschen Dichtungen des 12.–14. Jahrhunderts.* [Germanische Studien 40] Berlin, Ebering, 1925. 63.; Hermann CONRAD: Recht und Gerechtigkeit im Weltbild Dante Alighieris. In: Clemens BAUER et al. (szerk.): *Speculum Historiale. Geschichte im Spiegel von Geschichtsschreibung und Geschichtsdeutung. Johannes Spöhl aus Anlass seines 60. Geburtstages.* Freiburg i. Br., Alber, 1965. 59–66.; Hans FEHR: *Das Recht in der Sagen der Schweiz.* Frauenfeld, Huber, 1955. 149.; Gerhard STUBY: *Recht und Solidarität im Denken von Albert Camus.* [Philosophische Abhandlungen 2] Frankfurt am Main, Klostermann, 1965. 210.

¹⁸ Általános áttekintésként ld. pl. Peter A. JESSEN: *Die Darstellung des Weltgerichts bis auf Michelangelo. Eine kunsthistorische Untersuchung.* Berlin, Weidmann, 1883. 62.; Georg VOSS: *Das Jüngste Gericht in der bildenden Kunst des frühen Mittelalters.* Leipzig, E. A. Seemann, 1884. iv+90.; Ernst VON MOELLER: Die Augenbinden der Justitia. *Zeitschrift für christliche Kunst*, vol. 18., 1905. 107–122. és 141–152.; Ernst VON MOELLER: Die Waage der Gerechtigkeit. *Zeitschrift für christliche Kunst*, vol. 20. (1907) 269. skk., 291. skk., valamint

eszménymegjelenítés¹⁹ jogi világgépet rekonstruáló tárgyalásaival, olykor – s főként a tudományos előmenetelhez szükséges disszertálások nehéz témaválasztásainál – felvállalva nagyívű monografizálásokat is.²⁰ És mindezt azért,

346. skk.; Ernst VON MOELLER: Die Zahlensymbolik in ihren Beziehungen zur Gerechtigkeit. *Zeitschrift für christliche Kunst*, vol. 21. (1908) 137–148.; továbbá Ernst VON MOELLER: Das Auge der Gerechtigkeit. *Das Recht*, vol. 21. (1908) 305–310.; Hans FEHR: *Das Recht im Bilde*. Kunst und Recht I, Erlenbach-Zürich, München–Leipzig, Eugen Rentsch, 1923. 171+194.; Georg FROMMHOLD: *Die Idee der Gerechtigkeit in der bildenden Kunst. Eine ikonologische Studie*. Greifswald, Bamberg, 1925. 75.; Friedrich HOLTZE: Die blinde Themis. *Deutsche Juristen-Zeitung*, Sonderausgabe, 1925. 26.; Ursula LEDERLE: *Gerechtigkeitsdarstellungen in deutschen und niederländischen Rathhäusern*. [Heidelberger phil. Diss.] Philippsburg, Deutsche Rechtsverlag, 1937. 106.; Ernst KÖNIG: Die sog. »Gerechtigkeitsbilder« der altniederländischen Malerei. In: *Das Recht in der Kunst*. Berlin, Deutscher Rechtsverlag, 1938. 198–208.; Karl SIMON: *Abendländische Gerechtigkeitsbilder*. Frankfurt, Kramer, 1948. 108.; Paul SCHOENEN: Die Kunst in Dienste des Rechts. In: J. WOLFFRAM – A. KELIN (szerk.): *Recht und Rechtspflege in den Rheinlanden. (1819–1969.) Festschrift für 150jährigen Bestehen der Oberlandsgerichts*. Köln, Wienand, 1969. 439–488. és 488–512.; Rainer KAHNITZ: Gerechtigkeitsbilder. In: Englebert KIRSCHBAUM – Günter BANDMANN – Wolfgang BRAUNFELS (szerk.): *Lexikon der christlichen Ikonographie*. 2. kötet. Rom, etc., Herder, 1970. 134–140.; Franz Joseph DÖLGER: *Die Sonne der Gerechtigkeit und der Schwarze. Eine religionsgeschichtliche Studie zum Taufgelöbniß*. [1914.] 2. Aufl. [Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 14] Münster, Aschendorff, 1971. x+172.; Otto Rudolf KISSEL: *Die Justitia. Reflexionen über ein Symbol und seine Darstellung in der bildenden Kunst*. München, Beck, 1984. 143.; Kunibert BERING: *Kunst und Staatsmetaphysik des Hochmittelalters in Italien. Zentren der Bau- und Bildpropaganda in der Zeit Friedrichs II*. [Kunst: Geschichte und Theorie 5] Essen, Die Blaue Eule, 1986. 222.; Hans LATZ – Wolfgang PLEISTER: *Recht und Gerechtigkeit im Spiegel der europäischen Kunst*. Köln, Du Mont, 1988. 287.; Wolfgang SELLERT: *Recht und Gerechtigkeit in der Kunst*. Göttingen, Sallstein, 1993. 135.; Marc BÄHL: *Das Recht am eigenen Bild*. [Basler Studien zur Rechtswissenschaft, A: Privatrecht 60] Basel–Genf–München, Helbing und Lichtenhahn, 2002. xxxiii+182.

¹⁹ Egyetlen szerző tollából ld. pl. Karl FRÖLICH: *Alte Dorfplätze und andere Stätten bäuerlicher Rechtspflege*. Arbeiten zur rechtlichen Volkskunde 2, Tübingen, Osiander, 1938. xvi+17., Karl FRÖLICH: *Mittelalterliche Bauwerke als Rechtsdenkmäler*. [Arbeiten zur rechtlichen Volkskunde 3] Tübingen, Osiander, 1939. 46., Karl FRÖLICH: *Stätten mittelalterlicher Rechtspflege im niederdeutschen Bereich*. [Arbeiten zur rechtlichen Volkskunde 4] Gießen, Schmitz, 1946. 52.; Karl FRÖLICH: *Rechtsdenkmäler des deutschen Dorfs*. [Gießener Beiträge zur deutschen Philologie 89] Gießen, Schmitz, 1947. viii+46. és Karl FRÖLICH: *Denkmäler mittelalterlicher Strafrechtspflege in Ost- und Mitteldeutschland*. [Arbeiten zur rechtlichen Volkskunde 5] Giessen, Schmitz, 1946. 27.

²⁰ Részmonografizálásként ld. pl. – különösen Albrecht Dürer művészetére vagy más alkotóra vetített – Thomas WÜRTEMBERGER: *Recht und Gerechtigkeit in der Kunst Albrecht Dürers*. In: *Kunst und Recht. Festgabe für Hans Fehr*. I. kötet. [Arbeiten zur Rechtssoziologie und Rechtsgeschichte 1] Karlsruhe, Müller, 1948. 222–235.; Werner SCHULTHEISS: *Albrecht Dürers Beziehungen zum Recht*. In: *Albrecht Dürers Umwelt. Festschrift zum 500. Geburtstag Albrecht Dürers am 21. Mai 1971*. [Nürnberger Forschungen 15] Nürnberg, Verein für Geschichte der Stadt Nürnberg, 1971. 220–254.; Hermann EICHLER: *Recht und Reich bei Dürer*. [Forschungen zur Rechts- und Kulturgeschichte 8] Innsbruck, Univ.-Verlag Wagner, 1976. 31.; illetőleg Erdmund HEGEL: *Rembrandt und das Recht*. In: *Das Recht in der Kunst*. Berlin, Deutscher Rechtsverlag, 1938. 170–181. vagy Mia JERZ – Honoré DAUMIER: *Der Mensch und die Justiz*. Boppard, Boldt, 1966. 142.; – egyéb tekintetben pedig – Georg

hogy a jogi problematizálás táptalaját – hátterét, közegét, és egyáltalán értelmét – képező embervilág rejtélyére, sokszínűségében is feltérképezhetetlenségére, az értéktagadás látszata mögött is esetleg megbúvóan az értékkiegyenlítés keresésére, vagy éppen egy más nézőpontú értékigenlés torzón maradt csökevényére rámutathassanak.

A jövő perspektívájának biztonságában még a csökevényesen ehhez hozzájáruló *egyéb* – és különösen spanyol²¹ – közreműködéseket tudjuk valamelyest –

TROESCHER: Weltgerichtsbilder in Rathäusern und an Gerichtsstätten. *Wallraf-Richartz-Jahrbuch* [Frankfurt], vol. XI. (1939) 139–214.; Guido KISCH: Gerechtigkeitsbilder auf Basler Renaissance-Medaillen. *Zeitschrift für schweizerisches Recht*, vol. 72. (1953) 341–371.; és Guido KISCH: *Recht und Gerechtigkeit in der Medaillenkunst*. [Abhandlung der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse I] Heidelberg, Winter, 1955. xxiii+170.; Antonius David GATHEN: *Rolande als Rechtssymbole. Der archäologische Bestand und seine rechtshistorische Stellung*. [Neue Kölner rechtswissenschaftliche Abhandlungen 14] Berlin, de Gruyter, 1960. xxiv+121.; Erich ENGELHARD: Die Gerechtigkeit auf Ofenplatten. *Landeskunde Vierteljahresblätter* [Trier], vol. 13. (1967) 7–10.; Ulf-Dietrich von HIELMCRONE: *Die Darstellungen der Justitia im Landesteil Schleswig*. [Diss.] Kiel, 1974. 181.; Lambert E. VAN HOLK: Justitia: Bild und Sinnbild im 17. Jahrhundert in den Niederlanden. In: Louis CARLEN (szerk.): *Forschungen zur Rechtsarchäologie und rechtlichen Volkskunde*. 3. kötet. Zürich, Schulthess, 1981. 155–199.; és Lambert E. VAN HOLK: Eine mittelalterliche Rechtslegende und ihre Darstellung in der Kunst des 17. Jahrhunderts. In: Louis CARLEN (szerk.): *Forschungen zur Rechtsarchäologie und rechtlichen Volkskunde*. 5. kötet. Zürich, Schulthess, 1983. 135–157.; Margariet A. BECKER-MOELANDS: Die Titelbilder juristischer Bücher. In: *Forschungen zur Rechtsarchäologie und rechtlichen Volkskunde*. 8. kötet. Zürich, Schulthess, 1986. 41–77.; Ernst WINDISCH: Justitia: Porträt eines Mädchens, Porträt eines Vogels. In: Wolfgang DIETZ – Dietrich PANNIER (szerk.): *Festschrift für Hildebert Kirchner zum 65. Geburtstag*. München, Beck, 1985. 393–411.

- ²¹ Pl. Juan Ruíz OBREGÓN: *Examen critico de algunas ideas de derecho público que se leen en Don Quijote*. [Tesis: Universidad de Madrid Facultad de Derecho.] Madrid, 1905. 247.; José María MARTÍNEZ VAL: *En torno al »Quijote«*. *Dos ensayos jurídicos*. Cuidad Real, Instituto de Estudios Manchegos, 1960. 41.; Rodolfo BATIZA: *Don Quijote y el Derecho*. México, Porrúa, 1964. 207.; José Pérez FERNÁNDEZ: *Ensayo humano y jurídico de »El Quijote«*. Madrid, Imprento Pueyo, 1965. 302.; Miguel Ángel Ciuro CALDANI: *Filosofía, Literatura y Derecho. Estudios y notas*. Rosario [Argentina], Fundación para las investigaciones jurídicas, 1986. 133.; Albert Fina SANGLAS: *Justicia y literatura*. Letras y letrados, Barcelona, Bosch, D.L., 1993. 218.; Roberto González ECHEVARRÍA: *Love and the Law in Cervantes*. New Haven (Conn.)–London, Yale University Press, 2005. 292., majd *Amor y ley en Cervantes*. Transl. Isabel Ferrer Marrades. Madrid, Gredos, 2008. 363.; Pedro TALAVERA: *Derecho y literatura. El Reflejo de lo jurídico*. [Biblioteca Comares de ciencia jurídica] Granada, Comares, 2006. xv+208.; Bruno Aguilera BARCHET (szerk.): *El Derecho en la época del Quijote. Seminario Internacional, organizado por el Instituto de Estudios Jurídicos Internacionales Conde de Aranda: Universidad Rey Juan Carlos, Campus de Vicalvaro, del 15 al 17 de marzo de 2005*. Pamplona, Editorial Aranzadi, 2006. 258.; Carlos Prat WESTERLINDH: *La justicia en »El Quijote«*. Cuadernos »Luis Jiménez de Asúa« 29, Madrid, Dykinson, 2006. 105.; José Calvo GONZÁLEZ (szerk.): *Implicación derecho literatura. Contribuciones a una teoría del Derecho*. Granada, Comares, 2008. x+492.; Jorge Eugenio CASTAÑEDA: El Derecho et el Quijote. *Revista de Derecho y Ciencias Políticas* [Lima], vol. 37. no. 1. (1973) 5–67. és no. 2. (1973) 199–250.

irodalmi,²² illetőleg képzőművészeti²³ feldolgozások tekintetében – mindehhez hozzászámítani.

Azt hiszem, az örvendetesen nálunk is feltámadó érdeklődésnek²⁴ ez az útja, s nem más. Nyilvánvalóan monografizálással alapozandó meg, voltaképpen sajátos mondandójához azonban feltehetően esszéizáló köntösben tudhat csupán elérkezni, a maga részéről is – kollégánk érzékletesen szép kifejezését átvéve – „a humánus olyan »hangján« szólalva meg, amelyet a jog személytelen eljárásai, a döntéshozók absztrakciói elnémitanak.”²⁵ Így hát nem egyszerűen jogtétel és jogeset közti szakadékról – generális és individuális, absztrakt és konkrét között (egyébként szükségképpen fennálló) feszülésről – van szó (amint ezt két háború közti jogbölcseletünk csaknem egyöntetűen gondolta²⁶), de talán nem is pusztán finomító korrekcióról, mintegy kiegészítésről (amint ez a francia megújulás alapját adja²⁷). Hanem ehelyett élő tűnődésről, egyidejűleg szaktudományi módszerességünkől történő visszalépésről, a lehető legjobb

²² Pl. Daniela CARPI (szerk.): *Shakespeare and the Law*. Il portico: Sezione Materiali letterari 128, Ravenna, Longo, 2003. 138. és Michael J. MEYER (szerk.): *Literature and Law*. [Rodopie Perspectives on Modern Literature 30] Amsterdam, Rodopi, 2004. viii+244.

²³ Mindössze pl. Lodovico ZDEKAUER: *L'idea della Giustizia e la sua immagine nelle arti figurative*. Macerata, Bianchini, 1909. 77.; és Lodovico ZDEKAUER: *Iustitia. Immagine e idea*. Siena, Lazzeri, 1913. 44.; Wolfgang STECHOW: Römische Gerichtsdarstellungen von Rembrandt und Bol. *Oud-Holland*, vol. 46. (1929) 134–139.; W. DEONNA: La Justice à l'Hotel de Ville de Genève et la fresque des juges aux mains coupés. *Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, vol. 11. (1950) 144–149.; Selma JÓNSDÓTTIR: *An 11th Century Byzantine Last Judgement in Iceland*. Reykjavík, Almenna Bókafetagi, 1950. 95.; Door Mr. G. OVERDIEP: Justitia, waar is uw blinddoek? In: Herman SCHELTEMA et al. (szerk.): *Pro excolendo iure patrio. 1761–1961*. Groningen, J. B. Wolters, 1961. 87–122.; Mab van LOHUIZEN-MULDER: *Raphael's Images of Justice, Humanity and Friendship. A Mirror of Princes for Scipione Borghese*. Wassenaar, Mirananda, 1977. 202. említhető.

²⁴ Jogtörténeti mellékajátás csupán, mégis megalapozó fontosságú például az a tudatosság, amellyel mindez akár inter-diszciplinárisan is megalapozható. Vö. pl. KAJTÁR István: *Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe*. [Institutiones iuris] Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2002. 156.

²⁵ NAGY i. m. 6.

²⁶ A reprezentatív szerzői kör összegyűjtött művei tükrében vö. Felix SOMLÓ: *Schriften zur Rechtsphilosophie*. (Szerk. Varga Csaba.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999. & <http://mek.oszk.hu/14800/14830/index.phtml>; Julius MOÓR: *Schriften zur Rechtsphilosophie*. (Szerk. Varga Csaba.) Budapest, Szent István Társulat, 2006. & <http://mek.oszk.hu/15000/15098>; és VARGA Csaba (szerk.): *Die Schule von Szeged. Rechtsphilosophische Aufsätze von István Bibó, József Szabó und Tibor Vas*. Budapest, Szent István Társulat, 2006. & <http://mek.oszk.hu/14700/14747/>.

²⁷ François OST és Laurent VAN EYNDE in <http://66.249.93.104/search?q=cache:AJD4ire0GaMJ:www.dhdi.free.fr/recherches/theoriedroit/articles/osteyndelit.doc+%22droit+et+litt%C3%A9rature%22+Ost&hl=hu&gl=hu&ct=clnk&cd=12> szól például tudós diverzióról („mint a jogi bizonyítás szárazságának megvilágítására alkalmas humanista disztézésről”), kritikai szubverzióról („a király meztelenségére és az ének

választásról: perspektíva nyeréséről,²⁸ és véle valamelyes távolságból történő újraeszmélésről, és ezért esszéizálásról is, hogy hivatásunk – a jog gyakorlati és elméleti művelése – voltaképpen értelmét folyvást újragondolhassuk.

5. A magyar hagyomány

Az válik különösen vonzóvá a jog és irodalom párhuzamos vallatásában, hogy benne – éppen a művészi kifejezés és benne a szépirodalmi megjelenítés belső kimeríthetetlensége folytán – még látszólagos truizmusok, általában nyilvánvalónak tekintett alapigazságok is teoretikusan megtermékenyítő nézőpontokat takarhatnak.

A végső kérdések transzcendenciája és a jog világvállalásának összefüggései kapcsán történetesen éppen *Az ember tragédiája* Madách Imréből – egyszerűsmind mint egy a valahai tanárát felülíró szakmai gondolkodóból²⁹ – szűrhető le a hit, remény és szeretet egységének üzeneteként annak bölcsessége, hogy

„a folyton tévedő, sokszor hiába és sikertelenül küzdő ember tettében nem foglaltatik az Isten igazolása; ellenkezőleg, éppen a sikertelen küzdésben ellankadó s a bizonytalan vég által elcsüggesztett embernek van szüksége az Istenbe vetett erős bizalomra, hogy küzdelmeinek az élet megtagadása felé hajló negatív mérlegét az élet és további küzdés irányába visszabilentse.”³⁰

Már pedig ilyen optimizmus csak annyiban lehetséges, amennyiben személyes boldogságát közösségéhez simulóan keresi, ami pedig – értesülünk a látszólag kikerekedés meglepősege erejével – nem más, mint a Szentkorona-tanban is megtestesült magyar hagyomány közösségiség-vállalásának a közjogiassága, és

hamis hangzására hívá fel”) és megalapozó konverzióról („amikor az elbeszélés megalapozó lesz, nem csak »elgondolkodtatva«, de »értékeltetve«, sőt »előírva« is”) egyaránt.

²⁸ „perspective on” in Richard A. POSNER: Remarks on Law and Literature. *Loyola University Law Journal* [Chicago], vol. 23. (1991–1992) 181–195., idézet 182.

²⁹ Amennyiben egykori mesterével, *Virozsil Antallal* szembevetva *Moór Gyula* már *Rudolf Stammler*hez közelítően egy „változó tartalmú természetjog” doktrínáját vallja. *Moór* (1923) i. m. 13–14.

³⁰ *MOÓR Gyula: Az Ember Tragédiája jogbölcseleti megvilágításban.* Budapest, Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata, 1923. 15. Különlenyomat: *Napkelet*, vol. I. no. 7. (1923)

pedig pontosan a germán minta, a hűbériség eszméjétől jelzett magánjogiasság ellenében.³¹

Számomra például *Michael Kohlhaas* kleisti története alapvető kulturanropológiai példa az ősi bölcsességre, mely zsidó, iszlám s ún. primitív kultúrában egyaránt a békesség – a klasszikus *‘shalom’* – elsődlegessége alá és mögé rendelte a konfliktusfeloldást, hogy ilyen módon megkísérelje közösségellenesként eleve kiiktatni bármely egyoldalúság, mértéknélküliség, aránytalanság, mindenk előtt egy kérlelhetetlenné felajzott igazságvágy tombolását;³² míg más számára – hasonlóképpen érdekesen s teoretikusan gyümölcsözően – az allegoricitás és a paradoxitás példázata ez, hiszen „a verdikt majd az általa elítélt bűnt ismétli meg”, melynek során „*Kohlhaas* sohasem jutott volna el igazságához [...], ha ezt nem maga vette volna a kezébe”, aminek eredményeként viszont éppen „a teljes elégtétel [...] fogja őt majd megfosztani életétől”.³³

Amiként a versengő érdekek és szerepjátékok egyik legelső ismert allegóriája, Szophoklész drámai megjelenítése örvén minden eredendő rokonszenvünket átmenetileg félretéve eltűnődhetünk azon, hogy *Antigoné* kiállításában a bármíne-mű kompromisszumra való képtelenség maga kényszeríti ki *Kréontól* a valaminő cselekvést, hiszen a közösségi túlélést éppen az elhunyt bátyban a küzdő fél s az áruló minőségeinek összemosása veszélyeztetné, már pedig éppen *Antigoné* egy-ügyű merevsége zárja ki eleve *Kréon* részéről bármiféle bölcs, emberséges, ellentétes pozíciókat végső sarkítás nélkül elérő, mégis kompromisszuális felajlás, kiütkeresésben történő közreműködés lehetőségét.³⁴

Avagy, *Dosztojevszkij* folytonos utángondolásainak végső értelmét feszegetve rádöbbenhetünk arra, hogy a bűnök egymással összemérhetetlenek, amiként ugyanakkor büntetéseikkel is összemérhetetlenek, hiszen – mint köznapi bölcselmünkben tudjuk, szemben a jog kényszeresen elszemélytelenítő tipizálásaival – „[m]inden történet egyedi, a végső szentencia azonban ugyanaz”.³⁵

³¹ Idézet MOÓR (1923) i. m. 5., megjegyzés pedig 15.

³² Vö. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. [1996/1998.] Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/> 2.3.3. pont, 116.

³³ J. Hillis MILLER: Laying down the Law in Literature: The Example of Kleist. *Cardozo Law Review*, vol. 11. (1989–1990) 1491–1514., idézet 1500., 29. jegyzet és 1501.

³⁴ POSNER (1991–1992) i. m. 183. és 193–194.

³⁵ Harriet MURAV: Dostojevski et le droit. *Europe*, vol. 80. no. 876. (avril 2002) 111–121., idézet 115. Vö. még VARGA (2004) i. m. 2.3.1.5. pont, 94–96.

6. Érdeklődésünk lényege

Láthatjuk tehát, hogy e körben, mint problematikában – az amerikai *Law and Literature* már önnön szóképében sugallt adottságával szemben –, aligha az irodalom mint olyan rendelkezik valamiféle eleve kijelölt s elrendeltetett szereppel. Inkább arra kell hát gondolnunk, hogy egyfajta gondolkodási lehetőség megtestesítőjeként itt az irodalom maga a reflektált élet szimbóluma és szinonimája, „a különféle sorsokban megnyilvánuló misztérium”³⁶ egyik kitüntetett megnyilatkozási terepe. Másként szólva, nemigen más itt az irodalom, mint evilági, földi létünkbe gyökereztetett teológia-pótlék, transzcendenciáinknak a közvetlen helyettesítője: annak jelzője hát, amiről tudjuk, hogy a jog is ennek szolgálatában jött létre, bár annak kifejezésére aligha vagyunk képesek, hogy mi is ez voltaképpen, s legalkalmasabban miféle jog szolgálhatná ezt, és miképpen. Mégis, velejéhez talán legközelebb a tudós teológia előtti *augusztinuszi confessio* érkezhett, mely Istenbe szükségként vetett hitünkről ugyan, mégis az emberből kiáradó szeretet terminusaiban szólt.

³⁶ OST–VAN EYNDE [24. jegyzet] i. m.

TANULSÁG

A JOG TALÁNYA

Hat évtized vitái

1. Kutatások az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében

Nehéz hat évtizedre emlékeznünk mindnyájan, mely a kommunista hatalomátvételnek úgyszólván másnapjától vette kezdetét, s amelynek csaknem a fele időtartamában jogászteoretikus vezette a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetét.¹ Termésében súlyos hat évtizedre emlékezem szakmám jegyében, melynek során közreműködőik és közreműködéseik hazai és nemzetközi nyomatékát tekintve egyaránt a teoretikus jogművelés állott – minden bizonnyal csupán az itt művelt civilisztikával összevethető teljesítménnyel – az Állam- és Jogtudományi Intézet összetevékenységeinek a homlokterében.

Ha mindezt némi önkénnyel csupán nemzetköziesített, tehát idegen nyelven megjelent produktumában, ámde számszerűen kívánjuk jellemezni, az alábbiakban foglalhatjuk össze az eredményt – egyúttal fényt vetve arra is, hogy miként nyílt fokonként ki hazai tudományművelésünk a vasfüggöny mögé bezártság úgynevezett szocialista internacionalizmusából egy *vera scientianak* a határokat nem ismerő tényleges egyetemessége felé. Merthogy az 1949–1980 közötti három évtizedben alakult idegen nyelvű megjelenésekkel szemben² –

¹ Csupán elbeszél emlékeink vannak arról, hogy 1956 októberének végén az MTA ÁJI Forradalmi Tanácsa (amit *Farkas József* polgári eljárás jogász elnökkölt, akinek ezért kellett – megelőzendő egy esetleges formális számonkérést, vagyis saját elhatározásból – elhagynia intézményét, hogy több évtized múltán majd a pécsi egyetemen telepedhessen meg) az egykor szintén jogfilozófusként indult *Bibó Istvánt* kereste meg a vezetés átvételének igényével, amit a helyzet kialakulatlansága okán akkor és ott – jó érzéssel – Bibó elhárított magától. Időközben történt államminiszteri kinevezése azonban a forradalom sikere esetére sem valószínűsítette volna intézetvezetése tényleges bekövetkezését.

² Forrásként a szakmaiságában remek NAGY, Lajos (szerk.): *Bibliography of Hungarian Legal Literature. 1945–1980*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. szolgált.

	<i>könyv</i>	<i>tanulmány</i>
Szabó Imre	4 + 1 (szerk.)	45
Kulcsár Kálmán	2	26
Peschka Vilmos	1	22
Péteri Zoltán	2 (szerk.)	19
Varga Csaba	0	30
Sajó András	0	7
<i>összesen</i>	9	138

– az 1981–1990 közötti évtizedben az idegen nyelven történő publikálás így alakult:

	<i>könyv</i>	<i>tanulmány</i>
Szabó Imre	0	0
Kulcsár Kálmán	3	14
Peschka Vilmos	3	7
Péteri Zoltán	1 (szerk.)	12
Varga Csaba	1 + 3 (szerk.)	65
Sajó András	1?	12? ³
<i>összesen</i>	12	110

míg végezetül 1991 óta közel két évtizeden át, a felmérés zárásáig az alábbiak szerint alakult:

	<i>könyv</i>	<i>tanulmány</i>
Kulcsár Kálmán	2 + 2 (szerk.)	5
Peschka Vilmos	0	2
Péteri Zoltán	1 (szerk.)	9
Varga Csaba	10+14 (szerk.)	105
Sajó András	3+18 (szerk.)	65
Fekete Balázs	0	2
<i>összesen</i>	50	188

(*A jog felfogása: örökség és visszautasítása*) Ha ezt a gazdagságot valamiféle közös nevezőre próbálnánk visszavezetni, talán legalkalmasabbként *a jog talánya* kifejezése és megnevezése kínálkoznék. Hiszen Kant óta tudjuk, hogy „A jogászok még mindig keresik a »jog« fogalmának definícióját”.⁴ A történelemből viszont nyilvánvalóként felismerni véljük, hogy egy olyan kényszerű, ideológiai meghatározottságú antagonizmusokon keresztül radikálisan végighajszolt politikai átmenetben, amely – mint ez a második világháborút követően a szovjet megszállás tényével, majd négyhatalmi elismerésével fokongként bekövetkezett –

³ Az 1981–1988. közötti évekről bibliográfiája nem áll rendelkezésre.

⁴ Immanuel KANT: *A tiszta ész kritikája*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 558.

egy polgári eszményű respublikából proletárdiktatúrát eredményezett, nos, a jog területén a váltás, a berendezkedés, majd annak különféle oldási kísérletei s a közelmúltunkban bekövetkezettként remélt végső meghaladás is mindvégig maga a *jog felfogása* mint megalapozó kérdés körül forgott.

A magyar jogbölcseleti hagyomány, ami mindezt megelőzte, még kellően tagolt volt. Az újkantianizmus szemléleti módja uralta ugyan az egész közép-európai térséget Németországtól a Baltikumig és a Fekete tengerig, ezen belül azonban egy hagyományos jogbölcselet pozitívizmusának a természetjoggal történő egyeztetése kísérletétől (Moór Gyula) a természetjog világi és egyházi műveléséig (Hegedűs József, illetve Horváth Sándor), a jogszociológia teoretikus megalapozásától (Horváth Barna) egy összetett módszertanú, a mélylélektan tanulságait is ötvöző szintézisvágyig (Szabó József), illetőleg egy szintén újkantiánus indítású, de szcientikus alapon realizisztikus ontológiára törekvő kísérletig (Losonczy István) már a megközelítések sokasága⁵ egyaránt jelen volt. Nos, a politikai váltás hegemonisztikus igénye pontosan bármiféle folytonosságnak a megtagadására, egy teljességgel új, marxista felfogásnak az intézményesítésére, és mint akkoriban bármi másban, egyedüli példaként az egyébként megszállásunkat is gyakorló hatalomban már Lenin nyomdokán Sztálintól kiépített, jogi berendezkedésében pedig Visinszkij nevével fémjelzett *szovjet-marxizmus* nehezen továbbmozduló molochjára épült.⁶

Az ideológiai alapokat a Szikra Könyvkiadó és – mint a párt elméleti folyóirata – a *Társadalmi Szemle* szolgáltatta; az alkalmazási kísérletek terepe az újraindult *Jogtudományi Közlöny* volt; a minták átvételére szakosodott orgánus politikai igénye pedig hamarosan létrehozta a *Szovjetjogi cikkgyűjtemény* fórumát.⁷ A megalapozás szovjet tankönyvek, monográfiák és tanulmányok fordításával indult, majd a fentebbi színtereken honosítási kísérletekkel folyta-

⁵ A hagyományos Kelsen-bírálaton (Bibó István) túl beleértve egy transzcendentális logika purizmusát (Vas Tibor) és a joglogika igénybejelentését (a későbbiekben Soltra váltani kényszerülő Scholtz Kornél) egyaránt.

⁶ A váltás, majd a további alakulás sokirányú feldolgozására lásd – teljes anyagában – VARGA Csaba – JAKAB András (szerk.): *A szocializmus marxizmusának jogelmélete. (OTKA-munkaértekezlet [T032156].) Jogelméleti Szemle*, 2003/4. <http://jesz.ajk.elte.hu/2003/4.html>; illetőleg – válogatott írások újraszzerkesztésével – *Világosság*, 2004/4. »Marxizmus és jogelmélet.« 116. & <http://www.vilagosság.hu/pdf/2004/1124144450.pdf>; monografikussá bővített tárgyalásban pedig VARGA Csaba: *A szocializmus marxizmusának jogelmélete. Hazai körkép nemzetközi kitekintésben*. In: VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/15100/15172/251-302>.

⁷ *Szovjetjogi cikkgyűjtemény*, I–IV. kötet (1951–1954)., ezután *Külföldi jogi cikkgyűjtemény*, V–VI. kötet (1955–1956). gyanánt jelent meg meg néhány évig.

tódott. Ezek a marxizmusnak a bolsevik államszemlélettel vegyített leegyszerűsítései voltak úgy, amiként Sztálin politikai berendezkedését Visinszkij az általa kezdeményezett ún. *moszkvai akadémiai értekezlettől* (1938) kezdve egy, minden továbbit a szovjet törvényesség éthosza alá rendelő merev törvénytőzitivizmus – az ún. *szocialista normativizmus* – képében a jog nyelvére átfordított.

Mihelyst a magyarországi *fordulat éve* (1948) után két évvel Sztálin az ún. *nyelvészeti vitában* megszólalt,⁸ tovább merevedett ez a felfogás, hiszen maga a normából kiindulás az alap- vagy felépítményi mivolt kizárólagos kettőssége mentén – vagyis a jog felépítményi léte, s ezzel egyfelől minden korábbi társadalmi-gazdasági formációval diszkontinuus, saját teremtményként való állítása, másfelől az azt létrehozó alapot pusztán kiszolgáló szerepe jegyében – áthangolódott. Mindennek horderejére jellemző, hogy egész Akadémiánkon – régészettől a néprajzig – rögvest átzúgó viták aligha bővelkedtek új teoretikus felismerésekben, de a fentiek mentén indult ún. *kontinuitás-vita* illetén megoldásával bárminemű táplálkozást eleve kirekesztettek az elmúlásra ítéltetett (tehát jelképesen szemétdombra dobott) korábbi intézménységéből s a tudományokban összegezett teoretikus reflexiókból.

Az új fordulatot a váltásnál már begyakorlott vezetőkként Vas Tibor, és egyre inkább előtérbe kerülően a szintén kérlelhetetlen, de fellépésre tudományos mezben is képes *Szabó Imre* vezérelte le. Az ideológiai sulykolás odáig terjedt, hogy néhány év múltán, még az 1950-es évek első felében az akadémiai osztályüléseken lezajló ún. *kodifikációs viták* jogforráselméleti, avagy polgári és büntetőjogi részkérdései eldöntésében is vezető érvként csakis a jognak az önnön gazdasági alapját reflektáló – azaz Marx eredendően lételméleti összefüggés-megállapítását Lenin ún. visszatükrözés-elméletére (tehát ismeretelméletre) visszavezetően primitivizált – szolgálati szerepét érvényesítették.

Mihelyt e feladat bevezetett, a tökély elérése – és saját személyes ambíciója – jegyében Szabó Imre immár szimbolikus aktusra vállalkozott: arra, hogy

⁸ Megsemmisítő bírálatként azon korabeli törekvéssel szemben, amely a marxizmus hivatalos nyelvtudományaként kísérte meg elfogadtatni egy kortárs (bár korábban meghalt, tanítványaival akkorra vezető iskolává szervezett) örmény nyelvész felfogását – vö. http://en.wikipedia.org/wiki/Nicholas_Marr –, amely felfogás ti. a nyelvet a gazdasági alap nemzeti sajátosságok nélküli termékeként látta, s ezzel egy közös proletárn nyelv létrejöttének a folyamatát prognosztizálta, és ezért elősegítésének a politikai kívánalmát is hirdette. Ld. Иосиф Виссарионович Сталин: Марксизм и вопросы языкознания. Правда, (1950. június 20., július 4. és augusztus 20.). További megjelenései STALIN neve alatt: *Marxism and Problems of Linguistics*. Moscow, Государственный Издательство Политической Литературы, 1951. és *Concerning Marxism in Linguistics*. London, "Soviet News", 1950., illetőleg SZTÁLIN neve alatt: *Marxizmus és a nyelvtudomány kérdései*. Budapest, Szikra, 1950. és Bukarest, Román Munkáspárt, 1950., valamint Uzsgorod, Könyv- és újságkiadó, 1950. Mai felelevenítése <http://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1950/jun/20.htm>.

a teljes magyar jogbölcséleti hagyomány kritikai feldolgozásával hagyja maga mögött és utasítsa el a múlt teljességét. Mint első kiemelkedő magyar szocialista jogtudományi teljesítmény, műve Kossuth-díjjal jutalmaztatott,⁹ amit hamarosan a Szovjet Tudományos Akadémiára történő beválasztása követett – olyan időben, amikor e testületnek szovjetunióbeli jogász rendes tagja még egyáltalán nem volt; s ez nyilvánvalóan hallatlan többsúlyt biztosított a magyar teoretikusnak – és általa a magyar jogtudományosságnak is – az egész szovjet-uralta térségben.

Megjegyzendő azonban, hogy e fejlemények még jórészt a Pázmány Péterből Eötvös Loránddá lett Tudományegyetem kebelében zajlottak. Ekkoriban az akkori fiatalok bevonásával szerveződő jogtudományi intézeti közreműködés jórészt széleskörű nyelvismeretet feltételező (az alakuló szocialista világrendre és a vezető tőkés államokra egyaránt kiterjedő) jogi dokumentációban merült ki, aminek legnagyobb súllyal szovjet művek lefordítása, recenzeálása, tanulásaik – úgymond – levonása útján tettek eleget.

2. Szabó Imre és tanítványai

Az intézetigazgatóvá kinevezett Szabó Imre azonban hamarosan koncepcionális építkezésbe fogott. A hazai jogtudomány-művelés immár akadémiai égisz alatt működő központjává fejlesztette intézményét, bevonva munkájába az egyetemen általa már megismert pályakezdő tehetségeket.

Ennek eredményeként pedig a mindeddig gyakorolt merő applikáció, szovjetből honi nyelvezetre történő csupasz lefordítás helyett egyre inkább valódi tudományművelés született. Már csak a munkába bevontak szükségképpen eltérő személyes (hiszen saját monográfiák bemutatásával kandidálásukat célzó) témaválasztása okából is valamelyes *pluralizmus* lett mindennek a hamarosan láthatóvá váló gyümölcse: Szabó saját munkásságának folytatásán túl jogon belüli marxista fogalmi analitika¹⁰ csakúgy, mint egy kritikai perspektívában megfogalmazott jogszociológiai alapvetés;¹¹ amit rövid időn belül ugyanezen

⁹ SZABÓ Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.

¹⁰ PESCHKA Vilmos: *A jogviszonyelmélet alapvető kérdései*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1960.

¹¹ KULCSÁR Kálmán: *A jogszociológia problémái*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1960. Újrafeldolgozva: KULCSÁR Kálmán: *A jogszociológia alapjai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1976. (Oroszul: *Основы социологии права*. Москва, Прогресс, 1981.)

tanítványok további monográfiái követtek a jog szocializációs szerepéről,¹² illetőleg a jogforrás-fogalom tudományos kimunkálásáról.¹³

Csaknem ironikus látnunk, hogy mindebben benne rejtett Szabó egykori eredendő nyitottságának a visszfénye, mely – ifjúkorának a kolozsvári *Korunk* hasábjain megjelent publikációiban s eredendő eszménye szerint¹⁴ – még esélyt adott a jog szociológiai megközelítésének, sőt egy jogi néprajz elgondolhatásának egyaránt. De megtestesült benne az a közvetett – hosszabb távon kétélűnek bizonyuló – hatás is, amely előbb monografizálta a burzsoá jogbölcséletet, hogy ugyanezen aktussal egyben szakíthasson is vele. Hiszen a tárgyalásában óhatatlanul megcsillantott egykori megközelítésbeli és módszertani sokszínűség (mely részletelemzésekig hatolt, miközben egyúttal most már politikailag aktualizálva, egy vádirat benyomását¹⁵ is kelthette) mégis a kísérletezés, a kreativitás dicséretéeként hatott a megélt idők szovjet nyomvonalán éppen Vas és Szabó hazai tolmácsolásában primitivizált szocialista normativizmus jelenkori sivárságával szemben.

Mert egybevetve Szabó ekkori – az egész tábor számára irányadó – könyvméretű publikációival,¹⁶ amik a visinszkiji szocialista törvényesség teoretikus alapjainak a némiképp továbbfejlesztett s javított kiszélesítésén munkálkodtak¹⁷ – görcsös ragaszkodással amellett, hogy a jog üzeneteként az juthat egyáltalán csak érvényre, ami már *eleve a jog szövegszerű testében* rejtezett –, Peschka Vilmos a marxi alapokból kiindulva egyértelműen a *létrejövő jogviszonyok elsőbbségére* következtetett a formális alapjukul szolgáló hivatalos jogforrásokkal szemben, s ezzel, habár hallgatólagosan, megsemmisítő bírálatot gyakorolt Visinszkij norma-központú gondolkodása felett. Sőt, imént hivatkozott második

¹² KULCSÁR Kálmán: *A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1961.

¹³ PESCHKA Vilmos: *Jogforrás és jogalkotás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.

¹⁴ Vö. VARGA Csaba: Egy jogtudós útkeresése. Kulcsár Kálmán emlékezése Egerről, katonai ügyész pályakezdéséről, az akadémiai jogtudomány-művelésben révbe érkezéséről. *Jogelméleti Szemle*, 2013/3. 167–204. http://jesz.ajk.elte.hu/2013_3.pdf.

¹⁵ Nagy Endre (Pécs) szóbeli megjegyzése.

¹⁶ SZABÓ Imre: *A szocialista jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1963. (Oroszul: *Социалистическое право*. Москва, Прогресс, 1964.); SZABÓ Imre: *A jogszabályok értelmezése*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1960. (Románul: *Interpretarea normelor juridice*. București, Editura Științifică, 1964.); SZABÓ Imre: *Társadalom és jog*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.; valamint SZABÓ Imre: *Szocialista jogelmélet – népi demokratikus jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1967.

¹⁷ Fia, Szabó Dániel mai visszaemlékezése szerint apja gyakran tért haza szovjetekkel találkozás után fejét fogva gondjában, hogy miként mérsékelhet vagy tehet szalonképessé nagyhatalmi gögben fogant s a jogra onnan átsugárzott vad ötleteket.

munkájában egyszersmind bármiféle *politikai voluntarizmusból fakadó jogpolitika* fedezetlenségét is kimutatta, amikor egy, Marx számára még meghatározó módszertani prioritású – mert tartalmi – definícióval élve, a Legfelsőbb Bíróság elvi iránymutató határozmányainak a jogalkotás kritériumainak kielégítésére képes jogforrási minőségére következtetett. Kulcsár Kálmán pedig a jog belső formális beteljesedési igényét¹⁸ egyenesen a jogvalósággal állította szembe. Ezzel nyilvánvalóan a jogi homogenitás virtualitása és tényleges szerepbetöltése *kétpólusú* voltát nyilvánította ki, amennyiben mindez immár nem egy jogilag kiküszöbölendő valóságos vagy látszatellentmondást testesít meg, hanem egyfelől egy tételező normativitással deklarált rendező eszménynek, másfelől pedig az így vagy úgy beálló társadalmi valóságnak a létszerű különbözését. Sőt, nemsokára empirikus adatfelvételekkel¹⁹ szintén nyilvánvalóvá tette, hogy túlnyomórészt nem önmagában (önnön létével és erejével) hat a tételezett jog, hanem mindenkor társadalmi környezetével összhangot mutató egységben, az utóbbi (akár gyakorlati módosulásokat, primitivizálásokat és/vagy enyhítéseket/szigorításokat mutató) részeként; a társadalmi tényszerűség olyan erőteljes meghatározásával, hogy még egy akár oly kemény proletárdiktatúra ideologikus voluntarizmusa is elszenvedheti a maga gyakorlati korrekcióját, amennyiben – választott példájában – a bíraskodás professzionális/laikus összeszervezésű felépítése ellenére az utóbbi összetevő legfeljebb eleve elsorvadtan, tehát tényszerű gyakorlati hatás nélkül nyilatkozik csak meg.

A mélyben azonban még ennél is több munkált. Hiszen a fentiekkel úgyis szólván egy időben jelent meg egy intézeti kezdeményezésű, bátor kitekintésű igényes kollektív egyetemi jegyzet,²⁰ majd egy reprezentatív intézeti tanulmánykötet,²¹ amikben változatlanul erőteljes és ideologikus indítékú elhatárolódással

¹⁸ A később megírt és csupán posztumusz közzétett lukácsi ontológia 'Verfüllungssystem'-fogalma jelent meg már e felfogásba burkoltan – olyan igényként, amely maga is manipuláció diszkrepáns (a tételezéssel magával inkongruus) terméke, és amelynek egyetlen létszerű indoka és funkciója a különféle társadalmi részkomplexusok s az általuk érvényesíteni kívánt érdekek közti közvetítés.

¹⁹ KULCSÁR Kálmán: *A jogismeret vizsgálata*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1967. és KULCSÁR Kálmán: *A népi ülnök szerepe a bírói ítélkezésben*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1967.

²⁰ ANTALFFY György – KULCSÁR Kálmán – PESCHKA Vilmos – PÉTERI Zoltán – SAMU Mihály – SZABÓ Imre – SZOTÁCSKI Mihály – SZTODOLNIK László: *Állam- és jogelmélet. [Egyetemi jegyzet, 1956/57. tanév 1–2. félév.]* Budapest, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 1957. [Újranyomva: 1958; 1960.]

²¹ SZABÓ Imre (szerk.): *Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelmületről*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963. (Oroszul: B. A. Туманов (szerk.): *Критика современной теории права*. Москва, Прогресс, 1969.)

ugyan, mégis kritikai mélységben tárgyalattak a kortárs nyugati – merőben eltérő – irányzatok.

Ebből eredően az elkövetkező néhány év immár egyfajta nyitás perspektívájával mélyítette el az imént látott megközelítésbeli hármasságot. Szabó az ifjú Marxhoz való visszatérés (mint a kor nemzetközi áramában jelenlévő rekonstrukciós igény) jegyében²² maga fogott egy rejtetten lételméleti horizontú vállalkozásba, hogy a jogviszonyokat társadalmi viszonyok leképezéseként újrafogalmazhassa.²³ Úttörésnek remélt vállalkozása sikerületlenségét, egy tudományos áttörésnek az elégséges mondanivaló hiányából fakadó kudarcát átélve azonban – lényegi folytatás nélkül – csakhamar visszatért korábbi, alapvetésében saját normativizmusába beszűkülő összefoglalásaihoz.²⁴ Peschka viszont nagy ívű kritikai áttekintéssel a marxizmus jegyében újragondolta a XX. század meghatározó nyugati (tehát a szocialista táborban ellenségesként kezelt) jogfilozófiai áramlatait.²⁵ Ennek során kérlelhetetlen fogalmi logikája bírált ugyan és el is utasított, jogi gondolkodásunk módszertana s a követhető utak elgondolható többsége azonban (egészen az akkor még friss hermeneutikáig terjedően) mind e közben – beleértve a jogban a szociológiai gondolkodás megüledését is²⁶ – folyvást gyarapodott. Ennek köszönhető, hogy Peschka

²² SZABÓ Imre: *Előadások Marxról és a jogról*. Budapest, Gondolat, 1976. (Németül: *Karl Marx und das Recht. Vorträge*. Berlin, Akademie-Verlag, 1981.)

²³ SZABÓ Imre: *A jogelmélet alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. (Franciául és oroszul: *Les fondements de la théorie du droit*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973. és *Основы теории права*. Москва, Прогресс, 1974.)

²⁴ SZABÓ Imre: *Jogelmélet*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1977.; SZABÓ Imre: *A jog és elmélete*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.; és SZABÓ Imre: *Ember és jog. Jogelméleti tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.

Lényegében ebbe a visszavonulásba simulnak be az időközben megjelenő reprezentatív intézeti gyűjteményes kötetek is, mint pl. PÉTERI, Zoltán (szerk.): *Aktuelle Probleme der marxistisch-leninistischen Staats- und Rechtstheorie. Material der Konferenz der Staats- und Rechtstheoretiker der europäischen sozialistischen Länder*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete, 1968.; és PÉTERI, Zoltán (szerk.): *Legal Theory – Comparative Law. Studies in Honour of Professor Imre Szabó*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.

²⁵ PESCHKA Vilmos: *A modern jogfilozófia alapproblémái*. Budapest, Gondolat, 1972. (Németül és japánul: *Grundprobleme der modernen Rechtsphilosophie*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974. és 現代法哲学の基本問題 [Gendai hōtetsugaku no kihonmondai]. Ford. Ameya Wafu. 京都 [Tōkyō], 法律文化社 [Hōritsu Bunkasha], 1981.); PESCHKA Vilmos: *Max Weber jogszociológiája*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975.; valamint PESCHKA Vilmos: *Jog és jogfilozófia*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1980.

²⁶ KULCSÁR Kálmán: *Rechtssoziologische Abhandlungen*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.; KULCSÁR Kálmán: *Gazdaság, társadalom, jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.; valamint KULCSÁR Kálmán: *Politikai és jogszociológia*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1981., majd továbbfejlesztve Budapest, Kossuth. 1987.

tollából nemsokára normaelméleti, sőt a jog kategoriális különmemű homogeneitását kifejtő szintézis is megjelent.²⁷ Az a viszonylagos lételméleti ráérezés azonban, amely a *visszatükrözés*-központú, tehát döntően ismeretelméleti fogantatású és terminológiájú megközelítéssel korábban még párban, valamint nyitás lehetőségével jelent meg, életművében immár nem folytatódott: jelképesen kifejezve, Peschka számára a nagyrealizmus elméletét filozófiailag megalapozó *Esztétikum* és *Különösség* Lukácsa maradt tanító erejű. Azaz, tovább víve a szimbolikus kifejezést, Lenintől és ismeretelméleti fókuszáltságától nem találta meg a visszavezető utat Marx és minden viszony döntően lételméleti összefüggése és értelmezhetősége felé. Eközben *Kulcsár* szintén egy nagyelmélet kontúrjait és ívét közelítő építkezésbe fogott, mikor esettanulmányok monográfiában összegződő sorával tesztelte a jogi modernizáció lehetőségeit és máris kibukkanó, mert a társadalom (s benne kora magyar társadalmi valósága) mozgásfolyamataiban rejtőző buktatóit.²⁸

Egyfajta távlatból visszatekintve, az első két generáció imígyen eltelt szakmai életét az alábbiak szerint jellemezhetjük. Az, amit alapvetően Szabó Imre teljesített, politikai feladatvállalás volt: a szocialista jogi gondolkodásnak a szovjet minta szerinti megalapozása, majd finomítása, beleértve ennek a fokozatos oldását, sőt lehetővé téve másodgenerációs tanítványai által a visinszkiji minta teljes meghaladását is. Hiszen ez utóbbiak közül *Peschka Vilmos* a *visszatükröződés* fogalmi körén belül maradván a hangsúlyt egyre határozottabban a jogalkotó általi akarati meghatározásról a megfelel(tet)és és reflektál(tat)ás, mint a jog léteben bekövetkező és megnyilvánuló *transzformáció* specifikusan jogi – tehát, tág értelmében, technikai – mivoltára, s ezzel a saját ismeretelméleti felfogásába (és annak részeként) visszacsempészett valamelyes (formáló) ontologikumba helyezte; *Kulcsár Kálmán* pedig eleve a jog, a jogi jelenség fogalmi körébe vonta a tételezettnek (sőt, jogi szervtől kikényszerítettsége esetén még a nem-tételezettnek is) a *tényszerűségét*, azaz így vagy úgy bekövetkező megvalósulását/megvalósultságát is. Ráadásul szigorú fogalmi-logikai építke-

²⁷ PESCHKA Vilmos: *A jogszabályok elmélete*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. (Németül: *Die Theorie der Rechtsnormen*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.); PESCHKA Vilmos: *Az etika vonzásában. (Jogelméleti problémák az etika aspektusából.)* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.; PESCHKA Vilmos: *A jog sajátossága*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. (Németül: *Die Eigenart des Rechts*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.); és PESCHKA Vilmos: *Appendix »A jog sajátosságához«*. Tanulmányok. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1993.

²⁸ KULCSÁR Kálmán: *A modernizáció és a jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989. (Angolul: *Modernization and Law*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.) és KULCSÁR Kálmán: *Jogszociológia*. Budapest, Kulturtrade, 1997.

zéssel véghezvittén ezeken belül *Peschka* kinyilvánította a *marxista* és a *szocialista* jogelmélet lehetséges szétválását (amennyiben az előbbi a jog létszerű összetevőiről és mozgásáról, az utóbbi pedig egy követendő/megvalósítandó jogi politikáról szól, amely két irány és fókuszálás – akár ellentétek lehetőségét magában rejtve – külön is válhat egymástól), Kulcsár pedig egyre kendőzetlenebbül bármiféle politikai motivációjú, ámde társadalmilag fedezetlen változtatni akarásnak a lehetséges, ám tényszerűen többnyire be is következő jogi kártételét mutatta ki.

3. A harmadik generáció

Nyilvánvalóként alakult így, hogy a korábban említett hármasságból a normativizmus lassan kihullt. Következésképpen az időközben színre lépő harmadik generációra egyfelől a jog komplexitása mikénti megfogalmazhatóságának a feladványa, másfelől a jogváltozás teoretikus magyarázatának az igénye maradt örökül. Magától értetődően a legmélyebben teoretikus alapkérdések voltak ezek, amik egyszersmind a kor rejtett áramaiba is szervesen kapcsolódtak, jelesül az ún. reform-kommunista törekvések nem ritka felszínességének a burkolt, majd egyre nyíltabb bírálatába. Hiszen elméletileg értelmezett alapként mindvégig a jog (viszonylagos) önállóságának, tehát *autonómiájának* az elismertetéséről volt szó, amelyek kapcsán a jog eredendő összetettségének a kimunkálása eleve a tetszőleges változtatgatások belső és külső korlátaira figyelmeztetett; az ontológiai megközelítés a komplexitásában szemlélt jogban is – mint visszafordíthatatlanul előrehaladó folyamatban – a különféle beépített *impetusok irreverzibilitására* következtetett (ami azt jelentette az értő számára, hogy megfelelő reform-elemek rendszerszerű beépítésével egy új állapot hosszabb távon forradalmi váltás, azaz az uralkodó rezsim teljes felváltása nélkül is – egy jól tervezett és kivitelezett reform-folyamaton keresztül – elérhető); a szociológiai elemzés pedig aligha hívhatta fel másra a figyelmet, mint a teljes körű *társadalmi fundálás* nélküli fejlesztések hiábavalóságára.

A harmadik generációval ilyenképpen nemcsak úgyszólván teljes körű recenzív, tehát az elérhető nemzetközi szakmai irodalmat ismertető nyitás²⁹ és – a többi szocialista államban ismeretlenül, mert vállalatlanul maradt módon –

²⁹ A robbanásszerűen megnövekedett kritikai irodalomból válogatott kései gyűjteményeként ld. VARGA Csaba: *Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből*. Budapest, ELTE “Összehasonlító jogi kultúrák” projektum, 1994. & <http://mek.oszk.hu/14500/14525/>, kényszerű okokból publikátlanul maradt ekkori írásainak

a jelenkori klasszikus és az élő kortárs irányzatok kritikai szövegkiadású behozatala, vagyis társadalomtudományi közgondolkodásunk immár szerves részévé történő avatása³⁰ következett be, de egyszersmind olyan sokirányú monografizálás, amely már teljes vértetben nemzetközileg versenyképesnek bizonyult, hiszen marxista fogalmisággal ugyan, de elvi nyitottsággal és teljes igényű irodalmi kritikai áttekintéstől megalapozottan vizsgálta tárgyát. Csupán a könyvméretű feldolgozásokkal vetve számot itt, egy vállalkozás funkcionális megközelítéssel egyetemes összehasonlító-történeti intézményi elemzésre építette fel a kodifikációs eszményű jogobjektiválásnak a jogi racionalizáció eszményére alapozó elméletét;³¹ egy másik nekirugaszkodás a lukácsi *társadalomontológia* nyomán olyan jogontológiai alapvetéshez érkezett el,³² amelyikben a nálunk meghonosodottan csaknem kizárólagossá tett ismeretelméleti megközelítés most már a lételméleti alá rendeltetett ez utóbbi összefüggérendszerének a részeként – lehetővé téve ezzel, hogy a mindeddig hamis ideológiaként bírált *jogász világgép* mint professzionális deontológia maga a jog egyik *létszerű* (s önmagában is dinamikus, mert más lehetőségek-

utólagos közzétételeként pedig VARGA Csaba: *Útkeresés. Kísérletek* – kéziratban. Budapest, Szent István Társulat, 2001. & <http://mek.oszk.hu/15300/15346>.

³⁰ Az 1970-es évek első felében az ismételt szerkesztői szándékot végül elfogadva, Szabó Imre bátorítása, majd visszakozása, ámde végül önmeggyőzése folytán végül is támogatottan (ámde megjelenésében időleges tiltásával késleltetetten) VARGA Csaba (szerk.): *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete, 1977.; és VARGA Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.; valamint SAJÓ András (szerk.): *Jog és szociológia*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1979.

Megjegyzendő, hogy Szabó Imre kiállása olyan átütő erejűnek bizonyult, hogy már a *Jog és filozófia* kötetének megjelenésekor az Akadémiai Kiadó programjába iktattatta a kortárs nyugati irányzatoknak szentelendő II. és a teljes szovjet és szocialista jogi marxizmus (akkor még sehol sem összegyűjtött, eredeti megjelenésük óta sehol sem közzétett, tehát ekkor és pontosan e célból a világon elsőként feltárandó) alapszövegeinek szánt III. kötet megjelentetését egyaránt. Ezeknek a szövegszerű korpusza már összeállt, és csupán a szerzői jogok megszerzése volt folyamatban, amikor a kiadó pénzügyi válsága véget vetett bárminemű folytatásnak. Mindazonáltal, további válogatással a tervezett második kötet anyaga szintén beépült a későbbi kiadásokba: VARGA Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének kontinentális jogi gondolkodása köréből*. Budapest, Osiris, 1998.; és VARGA Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből*. 3. bőv. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2001.

³¹ VARGA Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. & <http://mek.oszk.hu/14200/14206/> (Angolul: *Codification as a Socio-historical Phenomenon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. & <http://mek.oszk.hu/14200/14231/>)

³² VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világgépében*. Budapest, Magvető, 1981. & <http://mek.oszk.hu/14200/14244/> (Angolul: *The Place of Law in Lukács' World Concept*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985. & <http://mek.oszk.hu/14200/14249/>) és VARGA Csaba: *Politikum és logikum a jogban. A jog társadalomelmélete felé*. Budapest, Magvető, 1987.

kel folyvást versengő) összetevőjeként nyerjen elismerést –; egy harmadik s régen várt feldolgozás tudatosíthatta a jogtudomány merőben leíró, úgymond valóság-összefüggéseket feltáró funkciója mellett (vagy éppen vele szemben) a belőle a jogművelésre kisugárzó normatív erejű formáló közreműködést (ami a később szakmai közhellyé váló teoretikus rekonstrukció mint tényleges valóság-konstrukció felismerését vetítette előre);³³ végül pedig a jogmegvalósulás s a jogváltozás kutatásában – makro- és mikro-helyzetekben egyaránt, szociológiai adatfelvételekkel roppant körütekintően s a tárgy mélységében alátámasztottan³⁴ – rádöbbenhetett a *társadalmi interakció elsőségére*, amelyben a jogi oldal mindig (még ha látszólag kiváló okként láthatóvá tetten is) végső soron csak alárendelten játszhat szerepet.³⁵

Ez a közép-európai – és a honi tudományosság számára egyre európaibb – szintéren megnövekedett teljesítmény immár lehetővé tette a szocializmus idején másutt példátlan két- és többoldalú, a még létező vasfüggönyön túlnyúlóan valóban nemzetközi közös konferenciaszervezést is.³⁶

³³ SAJÓ András: *Kritikai értekezés a jogtudományról*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983. [<http://mek.oszk.hu/14300/14393/>]

³⁴ SAJÓ András – SZÉKELYI Mária – MAJOR Péter: *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1977.; SAJÓ András: *A jogtudat mikro-környezeti meghatározói*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1981.; SAJÓ András: *Jogtudat, jogismeret*. In: BOROS László: *A család és a családi jog megjelenése az állampolgárok tudatában*. Budapest, [MTA Sokszorosító], 1983. 127–330.; valamint SAJÓ András: *A jogosultság-tudat vizsgálata. (Kutatási összefoglaló)*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete – ELTE Szociológiai Intézet, 1988.

³⁵ SAJÓ András: *Társadalmi szabályozottság és jogi szabályozás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.; SAJÓ András: *Jogkövetés és társadalmi magatartás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.; SAJÓ András: *Látszat és valóság a jogban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.; valamint SAJÓ András: *Társadalmi-jogi változás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

³⁶ A Nemzetközi Jog- és Társadalomfilozófiai Társaság keretében VARGA, Csaba – Ota WEINBERGER (szerk.): *Rechtsgeltung. Ergebnisse des Ungarisch-österreichischen Symposiums der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie*, 1985. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 27] Stuttgart, Franz Steiner Verlag Wiesbaden, 1986.; Erhard MOCK – VARGA, Csaba (szerk.): *Rechtskultur – Denkkultur. Ergebnisse des Ungarisch-österreichischen Symposiums der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie*, 1987. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 35] Stuttgart, Franz Steiner Verlag Wiesbaden, 1989.; és Peter KOLLER – VARGA, Csaba – Ota WEINBERGER (szerk.): *Theoretische Grundlagen der Rechtspolitik. Ungarisch-österreichisches Symposium der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie*, 1990. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 54] Stuttgart, Franz Steiner Verlag Wiesbaden, 1992.; a Varga Csabától irányított *Phare/Tempus* program keretében pedig Werner KRAWIETZ – VARGA, Csaba (szerk.): *On Different Legal Cultures, Pre-Modern and Modern States, and the Transition to the Rule of Law in Western and Eastern Europe. Rechtsatheorie*, vol. 33., nos. 2–4. (2002) II. Sonderheft Ungarn, Berlin, Duncker & Humblot, [2003].; és – immár függetlenül – végül Raimund JAKOB – Lothar PHILIPPS – Erich SCHWEIGHOFER – VARGA, Csaba (szerk.): *Auf*

Az oktrojált politikai rezsim erodálódása, majd összeomlása nyilvánvalóan már önmagában új helyzetet teremtett – még akkor is, ha ez leginkább csak korábban érlelődő koncepciók kidolgozásának az új kiadási feltételek közötti közreadásában (s ennek részeként az intézeti közlemények eddigi előkelő különállásának a kivirágzó egyetemi tudományművelés közegében egyre teljesebb feloldódásában) jelentkezett.³⁷

Ezekben a jog már átalakult, merthogy az eddig megtapasztaltakhoz képest még az analitikus elemzések körében is³⁸ úgyszólván hallatlanul sokirányú összetettségében jelent meg.³⁹ Azaz kortárs tudomány módszertani és nyelvfilozófiai kutatásokból táplálkozóan – s így a nemzetközi irodalomban is csaknem előzmény nélkül újító módon – a jog itt egyértelműen egy *nyelvi játék*, a társadalmi szintén folytatott diskurzus konvencióiban folyvást érlelődő új és új konvencionalizációk színeiben jelentkezett, aminek a nézőpontjából már kevésbé az immár referenciaként kezelt forrás, mint inkább az éppen adott *eredmény*hez vezető teljes folyamat azonosított azzal, amit egyáltalán jognak nevezhetünk.⁴⁰ A jogfejlődés által bejárt útból – objektíválás / eldologiasodás / elidegenedés – az eldologiasodott struktúraként kezelt, s ezért eszményében a személyességből kiüresített jog ezzel ismét felmutathatta közvetlenül *emberi gyökereit*, következésképpen ezzel mind közvetlen alakítójának, mind pedig a társadalmi közegében részes minden egyes egyednek az elháríthatatlan, mert

dem Weg zur Idee der Gerechtigkeit. Gedenkschrift für Ilmar Tammelo. Münster–Hamburg–Berlin–Wien–London–Zürich, Lit Verlag, 2009.

³⁷ Korábbi monografikus feldolgozásához vö. VARGA Csaba: A jogbölcsekedés állapota Magyarországon. In: JAKAB András – TAKÁCS Péter (szerk.): *A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990–2005. Jog, rendszerváltozás, EU-csatlakozás.* II. kötet. Budapest, Gondolat – ELTE ÁJK, 2007. 1132–1154.

³⁸ SAJÓ András: *Jogosultságok.* Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete – Seneca Kiadó, 1996.

³⁹ Gyűjteményes publikációként VARGA Csaba: *A jog társadalomelmélete felé.* Budapest, [Osiris], 1999. & <http://mek.oszk.hu/15300/15303>, VARGA Csaba: *A jog mint folyamat.* Budapest, Osiris, 1999. & <http://mek.oszk.hu/14500/14510/>; és VARGA Csaba: *A jog mint logika, rendszer és technika.* Budapest, [Osiris], 2000. & <http://mek.oszk.hu/15300/15304>. Hasonlóképpen VARGA, Csaba: *Law and Philosophy. Selected Papers in Legal Theory.* Budapest, ELTE “Comparative Legal Cultures” Project, 1994. & <http://mek.oszk.hu/15300/15333/#>; valamint VARGA Csaba: *Études en philosophie du droit. / Estudios en filosofía del derecho.* Budapest, ELTE “Comparative Legal Cultures” Project, 1994. & <http://mek.oszk.hu/15500/15541>; VARGA Csaba: *Rechtsphilosophische Aufsätze.* Budapest, ELTE “Comparative Legal Cultures” Project, 1994. & <http://mek.oszk.hu/15500/15540>; és VARGA Csaba: *Право. Теория и философия.* Budapest, ELTE “Comparative Legal Cultures” Project, 1994. & <http://mek.oszk.hu/15200/15212>.

⁴⁰ VARGA Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992. & <http://mek.oszk.hu/14400/14489> (Angolul: *Theory of the Judicial Process. The Establishment of Facts.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995. & <http://mek.oszk.hu/15500/15540>).

magának a nyelvi játéknak és hermeneutikájának a formálásában óhatatlanul közreműködő személyes felelősségét.⁴¹ Ez az emberi létezés (tehát összes emberi képességünk egyidejű jelenléte és gyakorlása) teljességében történő gondolkodás egyúttal megjelent a rendszerváltoztatásnak nevezett folyamat jogfilozófiai értékelésében is, mely a posztmodernitására hivatkozó mai, az emberi jogi megközelítésben gyökerező s ezért elvont egyetemességű, tehát egyfajta doktriner mechanicitással érvényesített amerikai joguralom-felfogás (és ehhez hasonló a magyar alkotmánybíráskodási gyakorlatban intézményesedő selektív szövegformalizmus) bírálataival egyszersmind lehetővé tette egy a tértől és időtől mentesített elvi alapállástól a *hic et nunc* történelmi partikularitásának a felismeréséhez vezető visszatérést, és ezzel jogi gondolkodásunkba az emberi töprengésnek a konkrét kihívásokra adandó konkrét, mert társadalmilag úgyszintén felelős válasz terminusaiban történő gyakorlati formálódása viszszaépülését is.⁴²

A világban globálisan végbemenő folyamatok természetszerűleg újólag felvetik a jogi eszmények és minták univerzalizálhatóságának kérdését, s ebben annak dilemmáját, vajon nem rejtenek-e magukban valamilyes kettősséget s ezzel nem hordozzák-e magukban önnön reprodukcióik csíráit az egy irányba tartónak láttatott folyamatok is.⁴³

⁴¹ VARGA Csaba: *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról*. [Előzetes kiadás.] Budapest, [Osiris], 1996.; ill. VARGA Csaba: *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról*. [Rendes kiadás.] Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 1998.; majd VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái* Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/> (Angolul: *Lectures on the Paradigms of Legal Thinking*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999. & <http://mek.oszk.hu/14600/14657/>) Vö. még ehhez VARGA Csaba (szerk.): *A jogi gondolkodás paradigmái. Szövegek*. Budapest, [ETO Print], 1998.

⁴² VARGA Csaba: *Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések*. Budapest, [AKAPrint], 1998. & <http://mek.oszk.hu/14700/14759/> (Angolul: *Transition to Rule of Law. On the Democratic Transformation in Hungary*. Budapest, ELTE "Comparative Legal Cultures" Project, 1995. & <http://mek.oszk.hu/14700/14760/>); és VARGA Csaba: *Jogállami? átmenetünk?* Pomáz, Kráter, 2007. & <http://mek.oszk.hu/14800/14850/> (Angolul: *Transition? To Rule of Law? Constitutionalism and Transitional Justice Challenged in Central & Eastern Europe*. Pomáz, Kráter, 2008. & <http://mek.oszk.hu/14800/14851/>); gyűjteményként pedig VARGA Csaba (szerk.): *Igazságtétel jogállamban*. Német és cseh dokumentumok. Budapest, [Osiris], 1995. & <http://mek.oszk.hu/14300/14307/14307.pdf> (Angolul: *Coming to Terms with the Past under the Rule of Law. The German and the Czech Models*. Budapest, 1994.); és VARGA Csaba (szerk.): *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben*. Budapest, [AkaPrint], 1998. Vö. még – gyűjteményként – VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón*. Minták, kényszerek – múltban, jelenben. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/15100/15172>.

⁴³ Nemzetközi tanulmánykötetek szerkesztésében vö. mindenekelőtt SAJÓ, András (szerk.): *Western Rights? Post-communist Application*. The Hague, Kluwer Law International, 1996.; SAJÓ, András (szerk.): *Out and into Authoritarian Law*. The Hague, Kluwer Law International,

Végezetül a napjainkra évszázados távlatban már visszatérően megrengetett, ámde jogászai világgépünkben változatlanul önmeghatározásunk fundamentumát képező jogpozitivizmus újragondolásra kerülhetett az európai jog felépülésének és működés módjának átfogó jogfilozófiai kitekintésű vizsgálatakor szemünk elé bukkanó éles kontrasztban, tudatosítva nemcsak annak már korábban megfogalmazott felismerését, hogy a rend nem magából a szabály tételezettségéből, hanem az általa is hermeneutikájában mozgatott társadalmi interakció során áll elő, de egyszersmind az arra történő rádöbbenést úgyszintén, hogy e valóban posztmodern jegyeket viselő és egészében hatékony új nemzet-közi konstruktumban a rend egy erőteljesen irányított, de tudatosan *sokpólusúvá tett dinamizmus* minduntalanul kölcsönösen visszacsatolt terméke lehet, mintegy az összműködés káoszának mindenkori eredőjeként.⁴⁴

A magyarországi szocializmus lezárásának igénye természetszerűleg hozta magával az elméleti előzmények, tehát a kommunista hatalomátvétel előtti magyar örökség feltárásának szükségletét. Korábbi kutatásokra visszanyúlóan számos kézirat is előkerült, amelyeknek szerzőiktől publikálását éppen az akkori politikai váltás tette lehetetlenné, s így posztumusz szövegkiadásokkal⁴⁵ kezdődhetett az a rehabilitáló munka, ami azután a túlnyomórészt háború előtti, immár klasszikussá lett magyar művek korabeli idegen nyelvű változatai gyűjteményeinek a közreadásával⁴⁶ tovább gyarapodhatott.

2002.; és SAJÓ, András (szerk.): *Human Rights with Modesty. The Problem of Universalism*. Leiden–Boston, Martinus Nijhoff Publishers, 2004.

⁴⁴ VARGA Csaba: *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában. (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben.)* Budapest, Szent István Társulat, 2009. & <http://mek.oszk.hu/15100/15173>.

⁴⁵ HANS Kelsen: *Tiszta jogtan Bibó István fordításában*. [1937.] Szerk. VARGA Csaba. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bibó István Szakkollégium. 1988. & <http://www.scribd.com/doc/192746442/kelsen-tiszta-jogtan-1988>; VARGA Csaba (szerk.): *Aus dem Nachlaß von Julius Moór Gyula hagyatékából*. Budapest, ELTE “Comparative Legal Cultures” Project, 1995. & <http://mek.oszk.hu/15400/15408/index.phtml>; HORVÁTH Barna: *The Bases of Law. / A jog alapjai*. (Szerk. VARGA Csaba) Budapest, Szent István Társulat, 2006. & <http://mek.oszk.hu/15400/15415>; LOSONCZY István: *Jogfilozófiai előadások vázlata*. [1948.] (Szerk. VARGA Csaba) Budapest, Szent István Társulat, 2002. & <http://mek.oszk.hu/15400/15407>; és LOSONCZY István: *Abriß eines realistischen rechtsphilosophischen Systems*. (Szerk. VARGA, Csaba) Budapest, Szent István Társulat, 2002. & <http://mek.oszk.hu/15300/15395/index.phtml>.

⁴⁶ FELIX SOMLÓ: *Schriften zur Rechtsphilosophie*. (Szerk. VARGA, Csaba) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999. & <http://mek.oszk.hu/14800/14830/index.phtml>; JULIUS MOÓR: *Schriften zur Rechtsphilosophie*. (Szerk. VARGA, Csaba) Budapest, Szent István Társulat, 2006. & <http://mek.oszk.hu/15000/15098>; VARGA, Csaba (szerk.): *Die Schule von Szeged. Rechtsphilosophische Aufsätze von István Bibó, József Szabó und Tibor Vas*. Budapest, Szent István Társulat, 2006. & <http://mek.oszk.hu/14700/14747/>.

Az ismét teljes értékűen, kitekintéssel és közreműködéssel a tudomány nemzetköziségébe történő kapcsolódás nemcsak tekintélyes, s világszerte a tanulmányi (kötelező vagy ajánlott egyetemi) olvasmányokba is bekerülő gyűjtemények intézeti színekben történő létrejövetelét tette lehetővé,⁴⁷ de egyszersmind az új kiadási feltételek s az újra meghonosodó szokás tudományos eredményekben bővelkedő, ugyanakkor a honi teljesítményt nemzetközileg is alkalmasan reprezentáló emlékkötetek⁴⁸ kiadásában szintén megnyilvánulhatott.

4. A ma és feladatai

Hatalmas ívet formázott mindezzel a Magyar Tudományos Akadémia immár Jogtudományi Intézetében zajló jogelméleti kutatómunka. Szerencsére nem kiindulópontjához érkezett vissza; az ív mára éppen azzal zárul időlegesen, hogy elszakított, egyetlen irányban politikailag kikényszerített monopolizáltságából természetes folyamába és kölcsönhatásközegébe, a tudomány egyetemességébe végre – ismételten, fokozatosan és nyilván egy bármikori újrakezdés esendőségeiben szintén osztozva – elérkezhetett.

Amiként a tudománynak sem szokása, hogy *a történelem végéhez* elérkezzék, e tekintélyes intellektuális erőfeszítés sem vezethet/vezethetett el *a jog talánya* felfejtéséhez, de most már valóban érzékelhető, hogy a jog minden ízében antropológiailag előfeltételezett, történelmileg formálódó kultúrantropológiai

⁴⁷ VARGA, Csaba (szerk.): *Comparative Legal Cultures*. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Legal Cultures 1] Aldershot–Hong Kong–Singapore–Sydney, Dartmouth & New York, The New York University Press, 1992.; VARGA, Csaba (szerk.): *Marxian Legal Theory*. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Schools 9] Aldershot–Hong Kong–Singapore–Sydney, Dartmouth & New York, The New York University Press, 1993.; és Volkmar GESSNER – Armin HOELAND – VARGA, Csaba (szerk.): *European Legal Culture*. [Tempus Textbook Series on European Law and European Legal Cultures I] Aldershot–Brookfield (USA)–Singapore–Sydney, Dartmouth, 1996.

Hazai vonatkozásban ilyen funkciót tölt be VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. Budapest, [Osiris], 2000.; valamint SZABÓ Miklós – VARGA Csaba (szerk.): *Jog és nyelv*. Budapest, Osiris, 2000.

⁴⁸ *Van és legyen a jogban. Tanulmányok Peschka Vilmos 70. születésnapjára*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – MTA Jogtudományi Intézete, 1999.; VARGA Csaba (szerk.): [Péteri Zoltán köszöntése.] *Acta Juridica Hungarica*, vol. 40., nos. 3–4., 1999. & in http://real-j.mtak.hu/754/1/ACTAJURIDICA_40.pdf 121–246.; H. SZILÁGYI István – PAKSY Máté (szerk.): *Ius unum, lex multiplex. Liber Amicorum. Studia Z. Péteri dedicata*. (Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcselet köréből. / *Studies in Comparative Law, Theory of State and Legal Philosophy*.) Budapest, Szent István Társulat, 2005.; CSERNE, Péter et al. (szerk.): *Theatrum legale mvndi. Symbola Cs. Varga oblata*. Budapest, Societas Sancta Stephani, 2007. & <http://drsabavarga.wordpress.com/2012/12/21/standingtall-hommagesacsabavarga-bp-2012/>.

adottságokon nyugszik, amelynek életét átszövi a társadalomban zajló mozgás csakúgy, mint a társadalmi tudatosságot megalapozó és kifejező gondolkodási kultúra – mindmegannyi összetevő, amelyeknek egyes vonatkozásait az ökonómiától a szociológiáig számos társadalomtudomány kutatja. Tehát a mindenkori társadalmi összességben belül olyan összefonódás érvényesül, amelynek legaltánosabb meghatározó jegye éppen nem más, mint a *kölcsönhatás*, vagyis annak visszatérően kutatandó ténye, hogy *a befolyásoló maga is befolyásolt*, a meghatároz(ód)ás pedig kölcsönös és mindenkor csak viszonylagos; azaz immáron – s végső soron az emberi fejlődés csupán rekonstruálható kezdeteitől fogva – a társadalmiasodottság olyan korát éljük, amelyben nincsenek abszolút kiindulópontok vagy igazi eredendőségek, csupán az ember és fejlődése során alakuló interakciók; ráadásul a társadalomtudományilag értelmezhető transzcendencia-élmények és eszményi világképek is ebben a szakadatlan társadalmi mozgásfolyamatban alakulnak ki és válnak/válhatnak az emberi fejlődés hajtóerejévé.⁴⁹

Parabolikusan közelítünk hát ahhoz, hogy egyetemes jogtudományról valóban beszélhessünk, miközben ettől való eltávolodásaink is minduntalan – és a tudományos önfejlődés logikájától hajtva: óhatatlanul – újratermelődnek. Tapasztalataink azonban lerakódnak az emberi tudásban, és folyvást aktualizáltak, amint a szükség megkívánja s a kutatói élelmesség megleti.

Elméletművelésünkben a megújulási képesség és készség talán az értelmes fejlődés végső záloga, azzal az emberi belátással együtt, hogy mindennek kellő irányt is szabjon. A jelen áttekintésben értékelt hat hosszú évtizedről jó lenne remélnünk, hogy e tekintetben sem múlt el eredménytelenül.

⁴⁹ Paradoxikus a végeredmény. Hiszen kényszerű marxizmusunk pontosan azért volt egyebek közt meghaladandó, mert a jogot önállótlannak, valami meghatározóbb külső erő, nevezetesen a gazdasági alap (termelőerők és termelési viszonyok, stb.) reflexének, lenyomatának, egyszersmind szolgáló szerepű produktumának tekintette. Most a jogot teljes meggyőződéssel önállónak látjuk, ami azonban felismeréseink szerint hatásmechanizmusában mégsem kiváltságos tényező, mivel csakis azáltal képes társadalmi befolyás gyakorlására, hogy egész környezetének az egyébkénti hatásait erősíti vagy gyengíti.

JOGFOGALMUNK VÁLTOZÁSAI

Jogbölcséletünk a mához vezető évtizedek tükrében

1. Jogfogalom

Egy gondolkodói életút pályáivének megítélésében a kortárs és a majdani utókor mint külső környezet szava nyilván megbízhatóbb és véglegesebb, mint a szándékok bármiféle önvallomásszerű megidézése. Ámde a mindenkori én szubjektivitásával szemben a kortárs sem feltétlenül mentes a – habár eltérő alanyú s így eltérő tartalmú – szubjektivitástól. Ezért teljes empatikus egyetértésem mellett is csodálkozással olvastam, amikor századunk hazai jogelméletének talán első monografikus áttekintése¹ egy központi szabályozással megvalósuló állami voluntarizmus racionális továbbberősítésének a szándékát vélte kodifikációelméleti időszakomból² kiolvashatni,³ és ennek a végtelenségéből érzékelt csupán némi visszalépést és teoretikus kiegyensúlyozódást a későbbi, Lukácstól ihletett jogontológiai időkre vonatkoztatva;⁴ míg egy, az új igényekkel radikálisan számot

¹ SZILÁGYI Péter: Jogbölcsélet. In: KOLLEGA TARSOLY István (szerk.): *Magyarország a XX. században*. [V: Tudomány 2: Társadalomtudományok] Szekszárd, Babits Kiadó, 2000. 39–57. http://www.szilagypeter.hu/sites/szilagypeter.hu/files/A_magyar_jogbölcsélet_a_XX._században.pdf.

² Mai változatában VARGA Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. [1979.] 2., utószóval bőv. és jav. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002. & <http://mek.oszk.hu/14200/14206/>; publikált előtanulmányai 1969-től.

³ Kedves mozzanatként előadásomat követően Szilágyi Péter írásban adta át könyvem általa kiemelt összegzését – „Nos, ami a kodifikálást illeti, bebizonyosult, hogy a kódexképzés a formális jogracionalizálásnak a rendelkezésünkre álló feltételek között elképzelhető legfejlettebb eszköze, de korántsem valaminő panácea...” (első kiadás [1979.], 328.) – annak megjegyzésével, hogy „Te félreérted, ahogy én Téged félreértelek, aztán a kollégák félreértik, ahogy mi félreértjük egymást.” Pedig ezen összegzést ma is vállalom (lásd mai kiadás [2002.], 378.) – ám ez: leírás, persze, ámde nem szándéknyilvánítás vagy értékítélet.

⁴ VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*. Budapest, Magvető, 1981. & <http://mek.oszk.hu/14200/14244/>; valamint VARGA, Csaba: From the Ontology of Social Being to the Law's Ontology. *Journal of the Siberian Federal University: Humanities and Social Sciences*, vol. 8, 2015. 2002–2017. & http://elib.sfu-kras.ru/bitstream/2311/19820/4/01_Varga.pdf; publikált számos előtanulmányai pedig 1979-től.

vető (s történetesen valamelyest korábban született) szemlézés a szemlélőtől magától kidolgozott jogréteg-elmélet variánsához vezető utat fogalmazott meg mindezekben a törekvésekben.⁵

Miközben – ölnolvasat szerint – az egész pusztán kényszerű kerülőút volt ahhoz, hogy sorsom akkori ura, az engem egyébként pályámon megmentő Szabó Imre akadémikus intézetigazgató kifejezett tilalma ellenére az engem már egyetemista koromtól izgató⁶ *jog / nyelv / logika / retorika* közötti összefüggések körét felfejthessem, vagyis a kölcsönhatásokban folyvást újra- és átkonvencionizálódó *emberi megértésben* találjam meg azt a közös magot, amelyre „mesterséges emberi konstrukció”⁷ gyanánt minden formalizmus hivatkozik; amelyről nyelvünkön felhívva kommunikálunk; amelynek kapcsolatrendszeréről szükség esetén további preparálással logikai törvényszerűségeket állítunk; s amelynek a legmélyebben emberi esendőségét biztonságtudatunk ápolása érdekében – jól bevált emberi szokásunk szerint – retorikai eszközökkel legyőzzük. A *jog / nyelv / logika / retorika* összefüggésének problematikus tételeiben eleve benne rejlik egy köztük zajló kavargás, ezzel (bár a gyakorlatban éppen nem elválasztottan) *eltérő szintek*, s ebben és ennyiben egyetlen *egyneműnek* láttatott jelenségben is *másneműségek* jelenlétének s egymásra hatásának lehetősége és szükségképpenisége. Mindez ilyen módon előre vetítette annak a paradoxonnak az elvi gondolhatását, hogy a jogot egyfelől *tárgyasítjuk*, másfelől viszont voltaképpen léteét csakis *meghivatkozottságában* s annak hatásában *mérjük*.

Már pedig ha egy ilyen rekonstrukció védhető, úgy egymásra épülhetett az az út, amely e két szakasz nyomán a bírósági folyamat értelmezéséhez,⁸ majd a paradigma-könyv problematikáiban⁹ a jog mint egyszerre *nyitott és zárt*, mert standardizáltként utólag mindenkor igazolandó, noha elsődleges hivatása szerint a nap követelményeire válaszoló gyakorlati problémamegoldásként való

⁵ POKOL Béla: A magyar jogelmélet állapotáról. *Magyar Tudomány*, 1992/11. 1325–1334.

⁶ Vö. VARGA Csaba: A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése. [1964.] In: VARGA Csaba: *Útkeresés*. Kísérletek – kéziratban. Budapest, Szent István Társulat, 2001. & <http://mek.oszk.hu/15300/15346> 4–18.

⁷ Georg KLAUS: *Bevezetés a formális logikába*. Budapest, Gondolat, 1963. 72. kifejezése: ‘künstliche menschliche Konstruktion’.

⁸ Mai változatában VARGA Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* [1992] 2., jav. és utószóval bőv. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 2001 [2003]) 210. & <http://mek.oszk.hu/14400/14489>; publikált előtanulmányai 1981-től.

⁹ Mai változatában VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái* [1996] jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Szent István Társulat 2004) 504. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>; publikált előtanulmányai 1995-től.

felfogásához elvezetett. Tovább gondolva az előbbi paradoxont, olyan standard tehát, ami megelőzően fennáll, hozzáférhető, és mintaszerűsítetttségében alkalmazható, miközben igazi valója az eseti problémamegoldás. Ennek megfelelően folyamata is, logikája is kettős, hiszen egymást váltó vonatkozásokként *problem-solving* oldalára épül az utólagos *justification*, ami fellelphet egy formális *demonstratio* szigorúságával is.

Mindez élesen szemben állott a korszak uralkodó szemléletmódjával, hiszen ebben – bár Peschka kevésbé, mint Szabó,¹⁰ Kulcsár szociológiai ténylátása¹¹ pedig kevésbé, mint Peschkának a fogalmi marxizmusában rejlő „naiv realizmus” és az azt fenntartó lenini visszatükröződési elmélet¹² – még a klaszikus pozitivizmus filozófiai általánosításaként objektiváció gyanánt, vagyis tárgyiságában értelmezte a jogot. Szabó esetében így olyan ismerettárgyat látunk, amelynek minden jogiként felfogható üzenete magából az objektumból/objektivációból kvázi-mechanikusan, elvileg torzulástól mentesen bontandó ki; Peschka ezt láttatja valóság-reflexióként, amelyben a társadalmi általános nyer a tipikus szintjén jogi megfogalmazást (amely transzformáció a jogalkotásban a szocialitástól indul, hogy a jogalkalmazásban majd szintén a szocialitáshoz érkezzék vissza); míg Kulcsár ezt eleve a normatívum (mint *Sollen*) és annak tényként érvényesülése (mint *Sein*) kettősségeként értelmezi.

Saját kodifikációs bűvárkodásom viszont éppen tudatos módszerességében felcsillantotta már a jog *nyelvi játék*-jellegét¹³ – amelyben, mint utóbb már így elemezhettem,¹⁴ a jogtételezés / gyakorlati jogalkalmazás / jogtudomány / jog-

¹⁰ Esetében a SZABÓ Imre: *A jogszabályok értelmezése*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1960.; és SZABÓ Imre: *A jogelmélet alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. szélső pontjai által jelezhető teljes életmű.

¹¹ Esetében egyfelől KULCSÁR Kálmán: *A jogszociológia problémái*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1960.; és KULCSÁR Kálmán: *A jogszociológia alapjai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1976.; másfelől a KULCSÁR Kálmán: *Jogszociológia*. Budapest, Kulturtrade, 1997. kifejtései által jogfilozófiailag értékelhetően behatárolt életmű.

¹² Esetében egyfelől PESCHKA Vilmos: *A jogviszonyelmélet alapvető kérdései*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1960.; és PESCHKA Vilmos: *Jogforrás és jogalkotás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.; másfelől PESCHKA Vilmos: *A jogszabályok elmélete*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.; PESCHKA Vilmos: *Jog és jogfilozófia*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1980.; valamint PESCHKA Vilmos: *Appendix »A jog sajátosságához«. Tanulmányok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1993. műveinek fejtegetéseitől közrefogott életmű.

¹³ E felismerés tudatosítása éppen FRIVALDSZKY János: Történelem és jogi kodifikáció. *Jogtudományi Közöny*, 2004/8. 260–262. írásának köszönhető.

¹⁴ Leginkább kifejlesztetten VARGA Csaba: Jogdogmatika, avagy *jus, jurisprudentia* és társai – tudományelméleti nézőpontból. / »Jog«, »jogtudomány«, »tudomány« – lét- és ismeretelméleti nézőpontból. (Viszontválasz.) / A dogmatika természetét illető kutatások lehetséges hozadéka. (Hozzászólás.). In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Jogdogmatika és jogelmélet. A Miskolci Egyetem és*

dogmatika nyelvi rétegei bomlanak egymásba (logikailag előre haladó sorként egymásra épülve, felépültségében viszont ellentétes irányú hatásmechanizmust is érvényesítve); a társadalomontológiai perspektíva pedig minden ehhez képest jelenségi szintnek, így az addig ismeretelméletbe tartozóként elkülönített (a mi esetünkben: nyelvi-logikaiként megjelenített) formáknak is az emberi praxis megszakítatlan, de megbízható *kontinuitása* ontikumában történő gyökereződését. Ez magát a nyelvi játékot, s benne az elsőként Friedrich Engelstől megfogalmazott mindenkori jogászi világképet [*juristische Weltanschauung*] mint professzionális deontológiát emelte ontológiai összetevővé. Ezzel pedig nemcsak a kontinentális, angol-szász (stb.) berendezkedések eltérő mivoltát jelző bírói gondolkodásmódok viszonylagos, mégis meghatározó jelentőségére adott magyarázatot, nem is csupán az adott berendezkedésben történő igazolás (vagyis a megkívánt formalizálás) gyanánt elfogadott ún. kánonok létét tette érthetővé, hanem saját jogi berendezkedésünk pozitív jogi fundáltságát is ettől kezdve a jogiként tételezett jog / hatóságilag jogiként érvényesített jog / a társadalom spontaneitásában jogiként gyakorolt jog hármasan belül az elsőségért folyvást zajló küzdelem mindenkori eredményeként láttathatta.

A későbbiek során a perelmani *auditoire universelle* egyszerre mérő feltételezettségét és kemény élettényét¹⁵ válthatta fel valamiféle *autopoiesis* működésének a kimutatása mind abban, ahogyan minden nyelvi bizonytalanság és véletlenszerűség ellenére az adott *socialitas*ra jellemző edukációban és szocializációban egyfajta *közmegértés* megbízhatóan mégis létrejön, mind pedig – és ennek köszönhetően – abban, hogy a jog a viszonylagosság igényével tényleg *tárgyasítható*, egyszerre fejezve ki a jogbiztonság szimbolikus igényét, miközben valójában és ontikus tényként számba vehetően valamiféle átlag-folyamatosság valósul meg.

Eszerint a jog – miként bármiféle társadalmiság – alapja az emberek szociális gyakorlatának megbízható folytonossága, működésmódja pedig a szüntelen rekonvencionalizáció. Ez utóbbiban az összetevők, konfigurációk, egymásra hatások a megismerhetetlenséggel határos állandó változás képét mutatják, összműködése végeredményként mindazonáltal – és ez az *autopoiesis* lényege – e megbízható folytonosságot mégis létrehozza.

a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2006. november 10-én és 11-én rendezett konferencia anyaga. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2007. 11–26. / 68–80. / 241–251.

¹⁵ Ontologizáló folyamatrekonstrukcióként élt ti. ő a mindenkori hallgatóság (végső soron az emberiség) érvényességet biztosító feltételezésével, olyan kizárólagos közegként, amelyen belül a meggyőztetés, mint olyan, egyáltalán értelmezhető. Vö. Chaïm PERELMAN: *Droit, morale et philosophie*. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1968.; ismerteti VARGA Csaba: *Állam- és Jogtudomány*, 1970/3. 621–622.

2. Jogbölcsélet

Mindennek a fejleménynek köszönhetően a kommunizmus bukása utáni idők már úgy indulhattak, hogy legalábbis saját publikációkban, majd a katolikus egyetem és jogi kara létrejöttével a saját oktatásunkban is a jog már döntően úgy szerepelhetett, mint *aktusoknak lényege szerint folyamatszerű versengésben előrehaladó* dinamikája, amit pusztán ideologikusan/deontologikusan – a vitathatóság kizárása céljából – törekszik leplezni egy leegyszerűsítő kifejezőmód.

Ha az elmélet úgyszintén a gyakorlat része, úgy magától értetődik, hogy tudományművelésünk leginkább harcos vitairatok forratakára emlékeztet, hiszen végső elemzésben nem kanonizálándóként kiegyensúlyozott végső igazságokat, hanem állandó párbeszédben az épp megelőző megnyilatkozás(ok)ra válaszoló riposztokat, azok túlhangsúlyaira ellenhangsúlyokat s egyéb (a vívásból is, a praxis versengéseiből is ismert) reakciókat, válaszmódokat tartalmaz. Azaz teljes személyiségünkkel, egyéniségekként külön-külön gondolkodunk – nem pedig egy közösen elfogadandó végső szintézis jobbításán fáradozunk. Ez pedig azt jelenti, hogy hosszabb távról visszatekintve vitáink is, szembesüléseink is véletlenszerűek. Ebből pedig az következik, hogy amennyiben mindezek után a jog fogalmára rákérdeznénk, mindannyian mást és másként válaszolnánk – ám mégis talán úgy, hogy leginkább hangsúlyokban, tehát a megközelítés, a problémalátás szemszögéből adódnék különbség. Például akként, hogy a – talán már ilyen néven nevezhetően – miskolci iskola¹⁶ bizonyára a dogmatikának nevezett jogász-közreműködés gyakorlati jogformálásából indulna ki, a szegedi¹⁷ pedig feltehetően réteg-felfogásban oldaná fel valamelyest azt a tárgyiséget, amelyet (itt nem említett) egyéb irányok viszont a jog fizikalitásként megragadható önazonosságának tartanak; miközben az általam felvázolt rekonstrukció a mondott folyamatszerűséget a jog kizárólagos *ontológiai létszerűségekként* értékelve éppen nem rétegeket nevesítene, hanem (jórészt az azokban nevesítetteket, mint) pusztán analitikus módon és érvennyel megkülönböztethető vonatkozások állandó kölcsönhatása változó állapotait mutatná be.

Ha mindezen fentebbiekben elmondottakat országos hatókörű *communis opinio*ként fogadjuk, vagyis azzal a természetességgel, hogy íme, itt állunk, és

¹⁶ Leginkább SZABÓ Miklós: *Ars iuris. A jogdogmatika alapjai*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1995.; SZABÓ Miklós: *A jogdogmatika előkérdéseiről*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1996.; valamint SZABÓ Miklós: *Trivium. Grammatika, logika, retorika joghallgatók számára*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2001.

¹⁷ Vö. leginkább POKOL Béla: *A jog szerkezete*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézet, 1990., alapállásának további finomításaival együtt.

talán ennek tudásából/megtanultságából indulnak az új generációk, úgy problémátlannak láthatom jelenünket, ha és amennyiben új tudományos feladatok kitűzését keresi, például olyan módon és azért, hogy az interszubjektivitás teológiai indíttatású vagy csupán antropológiai megalapozású kutatásából állíthasson fel mértékeket, miközben újraértékel eddigi standardokat, vagy hogy ebből is építkezve valóban bölcséleti-jogi végiggondolással alapozza meg egy valóságos következetességű jogdogmatikai fogalomrendszer alapjait. Abban az esetben viszont, ha történelmi perspektívából értékelnénk, úgy máris hallatlanak kellene látnunk a már ez idáig elért eredményt, hiszen alig több, mint két évtized időtartamában tényleg s máris elvezetett egy statikus, kvázi-mechanikus látásmódtól a jognak minden ízében a társadalmi létezés terében lejátszódó interakciókban s interakciókként történő dinamikus megvalósulása felfogásához. Másként kifejezve, az állandóan mássá levés olyan processzualitásához, amelynek kapcsán emberi vágyunknak – mely változatlanul biztonságra s ennek elérése érdekében megragadható fogódzók találására törekszik – külső meghatározások/meghatározódások látszata helyett immár valamiféle pillanattal nyílag rögzíthető állapot feltárásával kell most beérnie.

E nézőpontváltás a mi tudományunkban nagyban-egészében bevégeztett – akkor is, ha erről a brit gyökerű analitika felbukkanó hazai visszhangjai nemigen vesznek tudomást. Ámde nem egyszerűen ezért szükséges az új irányokban történő nyitás, hanem mindenekelőtt azért, mert már maga az eddig megtett út is mindmáig úgyszólván követhetetlennek bizonyult ún. tételes szakjogágaink tudományainak a képviselői számára. Igazi sikernek egyedül hallgatóink körében számíthatott, akik nemcsak felfoghatónak ítélték, de évtizedek múltán is boldogan térnek vissza egykori *alma mater*ükhöz annak elmesélt élményével, hogy egy ilyen távlatos megközelítés mennyire segítette a pozitivisztikus önbezárulkozásában perspektívátlaná váló, mert a betűjog fétisébe visszamenekülő hazai joggyakorlat csapdahelyzeteiből történő legalább szellemi, de valóságos problémamegoldáshoz is gyakran elvezető kimeneküléseiket. Ilyen körülmények között viszont a fent vázolt irányokban történő nyitás legalább annyira taktikai, mint stratégiai jelentőségű követelmény; nem csekély mértékben csupán arra szolgál, hogy a jogi szakmák közötti szolidaritásérzés kihunyása ellenszereként ott legyen közös jogtudományunk palettáján.

Hazai jogelméleti gondolkodásunkból leginkább az összehasonlító történeti civilizációs/kulturális egybevetéseket,¹⁸ jelszavainkban ezen állítólag globális

¹⁸ Ez az ún. *comparative legal cultures* és a *comparative judicial mind* lehetséges művelése keretében zajlik. Vö. VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. Budapest, [Osiris],

faluvá egyeneműsítendő világtrendek sűrűjében a valóban univerzális s az eddig kialakult formációkban megőrződött és továbbra is erősödő partikularitás szembenállásának mélyen filozofikus társadalomelméleti elemzését,¹⁹ valamint a bekövetkezett változások érzékeny távlatos elemzését hiányolom.²⁰ Mintha nem érzékelnénk sem az amerikai vagy nyugat-európai fejlemények valóságos horderejét,²¹ sem az európai jog nevében megkísérelt új hatalomkiterjesztési gyakorlatok mélyebb, és tudatosodásának elmaradása esetén számunkra egy-könnyen veszélyessé váló összefüggéseit.²²

Nem véletlen hát, ha honi tudományművelésünkben a perspektívát voltaképpen nem tágitó, bár elméleti köntösben megjelenő újgyakorlatok száma esetleg sokszorososan meghaladja a valóban feltáró igényű és teljesítményű műveket, miközben megérdemelten gondolhatunk arra, hogy összvolumenében jogi teoretikus buzgalmunk érdekes is, színes is, sőt megújuló is és elmélyült is – akár régióin belülre gondolunk, akár más régiók teljesítményével vetjük ezeket össze.

3. Morális tanulság

Az imént vázolt fejlődési ív voltaképpen jelentősége azonban tárgyalásunkban mind ez idáig még megnevezetlen maradt.

Nos, Szabó Imre az általa kevéssé becsült, de a kor hangját bolsevikiként megszólaltató Lukács nyomán²³ már az irracionizmus önkényeként, potenciá-

2000.; és VARGA Csaba: A bírói döntéshozatal »fekete doboza« és a joguralom – az európai egységesülés s a globalizáció távlatában. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2009/1–2. 96–117.

¹⁹ Vö. pl. VARGA Csaba: *Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések*. Budapest, [AKAPrint], 1998. & <http://mek.oszk.hu/14700/14759/>; és VARGA Csaba: *Jogállami? átmenetünk?* Pomáz, Kráter, 2007. & <http://mek.oszk.hu/14800/14850>.

²⁰ Pl. VARGA Csaba: *Válaszúton – húsz év múltán. Viták jogunk alapjairól és céljairól*. Pomáz, Kráter, 2011. & <http://mek.oszk.hu/15100/15175> Diszciplínánkból kitekintéssel ld. pl. még POKOL Béla: *Média hatalom*. Válogatott írások. Budapest, Windsor, 1995.

²¹ Pl. VARGA Csaba: *Joguralom? Jogmánia? Ésszerűség és anarchia határmezsgyéjén Amerikában. Valóság*, 2002/9. 1–10. & <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=326&lap=0> Diszciplínánkból kitekintéssel ld. pl. még POKOL Béla: *Globális uralmi rend*. I–II. kötet. Budapest, Kairosz, 2005/2008.; POKOL Béla: *Moráleméleti vizsgálódások. A közmorál elméleti eltüntetésének kritikája*. Budapest, Kairosz, 2010.; valamint POKOL Béla: *Európa végnapjai. A demográfiai összeroppanás következményei*. Budapest, Kairosz, 2011.

²² Pl. VARGA Csaba: *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában. (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben.)* Budapest, Szent István Társulat, 2009. & <http://mek.oszk.hu/15100/15173>.

²³ LUKÁCS György: *Az ész trónfosztása. Az irracionista filozófia kritikája*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1954.

lis fasizmusként ítélte meg²⁴ két háború közötti elődeinek²⁵ a jog absztraktuma és az eset konkrétuma közti óhatatlan feszülés logikai áthidalhatatlanságára irányuló figyelmeztetéseit. A következő generáció képviselőjeként lényegesen enyhített ezen *Peschka Vilmos*, de sem a kortárs angol–amerikai fejleményekben,²⁶ sem az egzisztencialista jogfilozófia szituáció-tanában²⁷ mégsem láthatott mást, mint a polgári törvényesség-fogalom válságba kerülését, annak merő utólagos, legitimáló ideologizálását. Ugyanaz a helyzet tehát, mint amivel már korábban találkoztunk: Szabóhoz képest *Peschka* oldott, de végső soron a szabói paradigmán belül maradt. Ám a harmadik generáció már látószöveget változtatott, és egyenesen a király mezítlenségét érte tetten mindebben, hiszen önmaga ellen fordította ezt, mint szűk látókörű bírálatot – egyszerűen a törvényi pozitivizmus utóéletének makacsságát mutatva ki elődeiben.

Fontos azonban látnunk, hogy látszólagos teoretikus nüanszírozásunk éppen nem fogalmakról, hanem *eldologiasított* idolkaink, így a jog formaisága mögött a mindenkori emberinek és különösen a jogász visszavonhatatlan *személyes felelősségének a visszavételéről* szól. Arra kíván rádöbenten hátrá, hogy „ember rejlik a gépezetben”. Tehát akármi áll is a jog kanti meghatározhatatlansága – enigmája – mögött,²⁸ ezt *mi* mozgatjuk; és azáltal mozgatjuk, hogy felhívásával/aktiválásával *re-konvencionálizáljuk*, amivel egyszersmind óhatatlanul *transz-konvencionálizáljuk*. A jognak tárgyiségében vett mineműsége ezzel zárójelbe kerül. Hiszen bármi legyen is, az, ami a jog, nem lehet más, mint csakis embertől, a mindenkori teljes létében megjelenő embertől mozgott.

Végső összegzésben ezekből a felismerésekből adódik a jog ontológiai léte; következőképpen bármi egyéb, amit korábban rendszerint a jogfogalom össze-

²⁴ SZABÓ Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.

²⁵ Leginkább MOÓR Gyula: *A logikum a jogban*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1928.; HORVÁTH Barna: *A jogelmélet vázlata*. Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó rt., 1937.; és különösen SZABÓ József: *A jogász gondolkodás bölcsellete*. Szeged, Szeged Városi Nyomda RT., 1941.

²⁶ Vö. – PESCHKA (1965) i. m. kapcsán – VARGA Csaba: A »Jogforrás és jogalkotás« problematikájához. *Jogtudományi Közöny*, 1970/9. 502–509., amely kritika óvatlan gyakorlása évtizedekre előre meghatározta ama támogatás visszafogottságát, amit utóbb a szerzőtől mint aktív élte végéig főnőktől és kollégától bármikor is kaphattam.

²⁷ PESCHKA Vilmos: *A modern jogfilozófia alapproblémái*. Budapest, Gondolat, 1972.

²⁸ A címben jelölt kérdéstről a háború utáni időktől kezdve kíséreltem meg összefoglaló áttekintést országosan is, az akadémiai jogtudományi kutatásokra koncentráltan is, ld. VARGA Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete. Hazai körkép nemzetközi kitekintésben. In: VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. Budapest, Szent István Társulat, 2004. 251–302. & <http://mek.oszk.hu/15100/15172>, illetőleg VARGA Csaba: A jog talánya. Hat évtized vitái. *Állam- és Jogtudomány*, 2010/1. 121–136.

tevőjének tartottak (vagy olykor ma is tartanak), aligha tekinthető másnak, mint merőben analitikusan megkülönböztethető vonatkozásnak.

Egy ilyen felismerés nélkül aligha gondolható társadalmi újraépülés. Enélkül a jogászai bölcsesség, a hivatás éthosza kívánalmáról is aligha beszélhetnénk. Hiszen ennek révén a mindennapi jogászai gyakorlat legfőbb mozgatójáról értekezünk; és csakis büszkéek lehetünk, ha e felismerés lényegiségéből át tudunk és tudunk valamennyit sugároztatni hallgatóinkra is jogi oktatásunkon keresztül.

A JOGBÖLCSELKEDÉS ÁLLAPOTA MAGYARORSZÁGON

Elméleti jogi gondolkodásunk alakulása két évtized tükrében

A nemzetközi összkép, amelyen belül térségünk s benne Magyarország elméleti jogi gondolkodásának alakulása egyáltalán értelmezhető, maga is paradoxikus, hiszen az utóbbi két évtized során semmiféle látványos áttörés vagy hangsúlyeltolódás nem történt, ugyanakkor egyébként mutatkozó tendenciák önmozgása mégis sejtet egy a közeljövőben lehetségesen akár mérföldkősszerűvé növekedhető indítást.

1. Nemzetközi környezet

A második világháború után az ezredvéghez közelítő évtizedeket ugyanis a nagyvilágban – elsőként az atlanti térfélen, majd az európai kontinensre is áttérjedően – egyre inkább az analitikus megközelítés uralja.¹ Ennek megfelelően – valamelyest párba állítható európai megfelelőjével együtt – az angol–amerikai analitika az ezredforduló közvetlen hagyatéka napjainkra. Nem véletlen ezért, ha az utóbbi időkben ezek mérhetetlen burjánzását és úgyszólván a jogról való gondolkodás egyetlen vállalható módjává történő növekedését szemlélhettük csupán – persze az ennek köszönhetően más irányokban bekövetkezett elszegényesedés s elsvárosodás tudatában, a bármiféle imperializmus agresszivitásának példájaként rögzülve ebben a (valamiféle egyébkénti mély elbizonytalanodásról tanúskodó tudományos divatnak valamennyiünket prédájává avató) könnyű győzelemben.

¹ Ld. pl. Enrico PATTARO (szerk.): *A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence*. Dordrecht, Springer, 2005. I. kötetétől induló és az Aleksander PECZENIK (szerk.): *IVR Encyclopaedia of Jurisprudence, Legal Theory and Philosophy of Law*. <http://ivr-enc.info/> ígéretesnek indult (azóta felhagyottnak tetsző) hatalmas vállalkozásait.

Mert szemben a második világháborút követő újjászületéssel és a jogra belső lehetősége szerint önmagában is mint potenciális veszélyforrásra visszatekintő szembenézési igénnyel – aminek eredményeként ekkoriban még hangsúlyosan újrafogalmazódhattak a jog lételméleti s ismeretelméleti körvonalai (egy, a háztarmezsgyéket illető természetjogi perspektívával a háttérben), mely lételmélet és ismeretelmélet ezután egységesülni látszott, hogy jog és nyelv, jog és logika, jog és retorika összefüggésében majd a formalizmus és antiformalizmus összecsapásaként kulmináljon –, nos, jellegzetesen európai kontinentális gondolkodásmódként mindez hamarosan szembetűnő gyorsasággal háttérbe szorult, hogy az említettek közül a formalizmus belső kiüresedésével, az antiformalizmusnak pedig az áttörés sikerét követő kifulladásával² (talán egyszersmind akár sajátosan perverz beteljesedésként is) egy újfajta denaturálódásnak adja át a helyét. Mert európai jogi eszmetörténetünkben először fordult elő, hogy egy magától kiüresedett teret az angol–amerikai jogfelfogás közvetlen teoretikus benyomulása töltjön be. Ámde azzal, hogy – jelképes kifejezéssel talán – *Michel Villey* és *Chaim Perelman* helyében most már *H. L. A. Hart* és *Ronald M. Dworkin* adták meg a viták alaphangját, egyfelől elmélyülhetett ugyan a második világháború utáni kontinentális természetjogiságnak és antiformalizmusnak a jogpozitivizmus korábbi egyeduralmát korlátozó, sőt oldó hatása, másfelől azonban mindezt egy a kontinentális jogszemlélettől fogantatásában idegen, sőt az angol–amerikai jogszemléletben is az etika formalizálási igényének melléktermékeként létrejött, s így a jog területére szervesen áttelepített nyelvi analitika útján juttatta érvényre.

Az analitikai jogkép életszerűtlensége, mesterkéeltsége, valóságos jogvizsgálat helyett a jogot inkább virtualizáltan szimuláló jellege ugyanakkor maga a jogelmélet saját igényeként úgyszólván mellőzhetetlen segéd tudományként igényelte s ápolta is a jogszociológiát, mint a jogvalóság makro- és mikro-tudományát, amelyben – emlékezzünk csak itt rá! – egy világméretű s hangsúlyos együttműködés egyfelől a kontinentális s másfelől az angol–amerikai jogtudomány közt már a diszciplína formálódásának úgyszólván a kezdetétől indulóan, vagyis közel egy évszázada problémátlanul létrejöhetett és megszakadás nélkül tovább folytatódhatott.

Nos, noha legalábbis Nyugat-Európában a jogi analitika már a kortárs szemével nézve önnön potenciálját túlbecsülve túlgőzölte önmagát,³ történelmi

² Pontosabban, *Villey* és *Perelman* valóságos iskolateremtés, méltó intézményi folytatás, alkalmas utód nélküli elhunytával.

³ Amiben persze az alapmeghatározások változatlansága mellett az egyoldalúságok folyton kopnak, sőt, az egyetemesség igénye és megkísérlése, tehát egy általános s átfogó jogi elmélettel formálódásra irányuló törekvés is megjelent.

léptékekkel mérve mégis cserebogár-életűnek bizonyult. A jogelmélet színterein – intézményeiben és fórumain – történő kizárólagosságra törekvése és erőteljesen szellemtelen eluralkodása (a jogfilozófia oktatásának nyugat-európai és skandináv kényszeres reakcióként megindult visszaszorításában is most már tetten érhetően) a terméketlen mesterségességnek kijáró elutasításban részesült a gyakorlati (tétéles) jogtudományok részéről, miközben ugyanezen intézményekben és fórumokon most már maga az elméleti-jogi jogművelés mint szakma látszik összefogni valamiféle új tájékozódás és nekiindulás jegyében.

Az ezredforduló nemzetközi realitása⁴ így aligha más, mint alap-éthoszok és megközelítések kavalkádja, melyben az amerikai színteret jelenleg az alkotmányból és/vagy emberjogi ideológia(k)ból merítkező elvekből történő gyakorlati jogfejlesztés lehetséges tartalmának s útjainak folyamatos újragondolása, az európaiakat pedig leginkább egy a tétovaságok kakofóniájából eredeztethető posztmodernitás álharmóniája uralja.⁵

2. Magyar körkép

A kommunista párturalom végére a magyar elméleti jogi gondolkodás⁶ már meglehetősen átalakult: nyitottá lett, s nemzetközi közegéhez folytonosan alkalmazkodva, azzal állandó párbeszédben (egyre kevésbé vitában, mint inkább növekvően alkotóan közreműködő részvételben) – vagyis annak részeként és általa megbecsülten visszajelzetten – építette önmagát. Mindebben joggal érvényesülhetett egyfajta törés és cezúra nélküli folytonosság és folyamatosság, hiszen határozottan egykor meghatározó személyiségei a természetszerű generációváltások folytán egyébként is lassan múlttá, eszmetörténeti előzmény-

⁴ Vö. pl. bibliográfiai feldolgozásban a *Current Legal Theory* évfolyamaiban – <http://www.cirfid.unibo.it/cult/> –, személyes vallomások körképének tükrében pedig Luc J. WINTGENS (szerk.): *The Law in Philosophical Perspectives. My Philosophy of Law*. Dordrecht–Boston–London, Kluwer, 1999.

⁵ Különösen tanulságos párhuzam kínálkozik PECZENIK sorsából kiindulóan, aki a Nemzetközi Jog- és Társadalomfilozófiai Társaság elnökeként előbb felépíthette saját emlékművét – lásd 1. jegyzet –, majd sajnálatosan hirtelen korai halála előtt még megérhette, hogy éppen ennek a jogtudományokra vetíthető haszna kérdőjelekkel övezett kari értékeléseként ő és társai kényszerű életkori visszavonulásával hirtelen megkérdőjeleződjék az elméleti jogi oktatás szükségessége Svédország jogi karokkal bíró mindhárom egyetemén.

⁶ Vö. széleskörű tanulmányi feldolgozásban VARGA Csaba – JAKAB András (szerk.): *A szocializmus marxizmusának jogelmélete*. (OTKA-munkaértekezlet [T032156]. Különszámi függelék: *Jogelméleti Szemle*, 2003/4. [http://jesz.ajk.elte.hu/2003_4.html]; és VARGA Csaba (szerk.): »Marxizmus és jogelmélet« = *Világosság*, 2004/4. 116.

nyé nemesedtek; legérettebb alkotói immár jobbára korábról is nemzetközi figyelemtől övezett életművük összegzését, szintetizáló *opusait* írták; közep-nemzedéke pedig már régtől fogva saját utat kísérletezett, hogy a honi közegben is művelhetővé tegyen egy euro-atlanti korszerűségű gondolkodásmódot – különösen klasszikus jogbölcsélet, szociológiai jogtudomány és nyelvi-logikai rekonstrukció területén egyaránt. Nemcsak a jövőbe beépülésre alkalmas munkák születtek hát, hanem az egykori kommunista diszkontinuitás-igénytől látványosan megtagadtatott polgári múlt ismételt birtokbavétele, sőt valamelyes visszaépítésének a megkísérlése is megindult.

Ilyen módon – függetlenül az ország politikai irányváltásának egyébkénti jellegétől és sikerétől – az elméleti jogi gondolkodásban semmiféle látványos fordulatra nem volt szükség. Még ha a tudomány önvezéreltségétől, fennköltlen részvétlen eszmei irányultságától idegen nézőpontnak tetszik is, engedtessek megjegyezni: már pusztán azon tény erejénél fogva, hogy korábbi adminisztratív kötöttségek és privilegizált pozíciók eleve kiválasztó hatása helyett a publikálás immár kizárólag finanszírozási kérdéssé lett, az egyetemek hivatásának törvényi újrafogalmazásával s a tudományos minősítés első fokozatainak az egyetemi műhelyekre történő visszatelepítésével maguk az egyetemek (legalábbis hivatalosan) ismét a tudományművelés elsődleges és alapvető honaivá lettek – miközben a teljes jogi oktatási programkínálatot nyújtó karok száma néhány év alatt megkétszereződött –, nos, mindezzel a megelőző fél évszázad állítólagos szocializmusához képest teljességgel új, eladdig ismeretlen lehetőségek nyíltak s kihívások születtek mind tankönyvírásra, mind pedig tanulmányok közzétételére az egyidejűleg a szó legszorosabb értelmében megsokszorozódott publikációs fórumokon.⁷

Új birtokbavételt hirdettek ezek, elsősorban (A) *alma mater*enként eltérő önálló tankönyv- és jegyzetírásban, ezek rendkívül gyakori újraírásaiban, bővítéseiben és átdolgozásaiban úgyszólván tobzódóan; (B) új és új területekre kiterjedő tudományművelésben, melyek közül (a) a jog, a nyelv, a logika és a retorika kapcsolatrendszerében történő vizsgálódás korábbi kísérletek immár többszörösen szintetizáló erejű tovább- és újragondolásába torkollhatott, (b) az eddig magyar gondozásban kevésbé ismert angol–amerikai analitika hallatlan igényrel rövid idő alatt egyenesen iskolateremtőként léphetett fel, és (c) több

⁷ A korábban sohasem megtapasztalt gazdagság jelzésére elégséges csupán a fővárosban Varga Csabától indított és gondozott „Jogfilozófiák” magyar és „Philosophiae Iuris” idegen nyelvű, valamint a miskolci egyetemen Szabó Miklóstól indított és gondozott „Prudentia iuris” könyvsorozata, valamint az önálló folyóirati jelenlét – az elektronikus *Jogelméleti Szemle*, 2000 – jelzése.

mint fél évszázadnyi, úgyszólván teljes hallgatás után a természetjogi gondolat is áttekintő művek sorának publikálása nyomán máris úgyszólván rehabilitáltott; s a (C) mellőzhetetlen mellék- és háttérterületeken (a) diszciplinárisan újraindult (α) a klasszikus eszmetörténet búvárlása, (β) erőre kapott s valamelyest önállósuló formát öltött a jogantropológia, (γ) valóban országos mozgalommá lett a jogszociológia, miközben (δ) alapvetést vállaló munkákkal gyarapszik a jogösszehasonlítás; s mindez – ha az elígérkezett kutatások tényleg beindulnak s kellő mélységben és kiterjedésben érdemes eredményre vezetnek – (b) olyan újabb és újabb topikákkal növelheti az elméleti-jogi vizsgálódások eddigi problematikáját, mint (α) a jog dogmatikai alapjainak kutatása, (β) a jognak a „jog és irodalom” sajátos eseménytörténeti-narratív látószögéből történő vallatása, avagy éppen (γ) korunk ökonomista szemléletét s kvantifikálásra irányuló igényét egyként kifejezően a „jog és gazdaság” teoretizálása.

(A) Mert a tankönyvirodalomba új perspektívát, belső ösztönzést s újonnan nyíló játéktérbe különös dinamizmust hozott nemcsak az a körülmény, hogy e tízmilliók országban immár nyolc jogi kar kínál önálló programot a jogelmélet alapkursusként elmélyített oktatására, hanem az is, hogy a tudományos minősítés új rendszerének életbeléptével karonként saját doktori iskolák nyíltak, s így a tananyagírásba is húzóerőként léphetett be a PhD-tanulmányok perspektívája. A tankönyvi összefoglalásokon⁸

⁸ PL. POKOL Béla: *A jog szerkezete*. Budapest, ny. n., 1990. 226. (Budapest, Gondolat, 1991. 202.; Budapest, Rejtjel, 1998. 267.; *The Concept of Law. The Multi-layered Legal System*. Budapest, Rejtjel, 2001. 152.); POKOL Béla: *Jogbölcséleti vizsgálódások. Egyetemi tankönyv*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994. 115. (Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998. 159.); POKOL Béla: *Jogelmélet*. Budapest, Rejtjel, 2001. 464. (Budapest, Századvég, 2005. 562.)

SAMU Mihály (szerk.): *Állam- és jogelmélet*. 2. rész. Budapest, Tankönyvkiadó, 1990. 280. / 4. kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó, 1994. 280.; SAMU Mihály – SZOTÁCSKY Mihály: *Állam- és jogelmélet*. 1–2. kötet. 4. kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó, 1985.; SAMU Mihály – SZILÁGYI Péter: *Jogbölcsélet*. Budapest, Rejtjel, 1998. 312.; SZABÓ Miklós (szerk.): *Jogbölcséleti előadások*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1998. 309.; SZIGETI Péter – TAKÁCS Péter: *A jogállamiság jogelmélete*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998. 294.; 2. bőv. kiadás. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004. 340.; SZILÁGYI Péter: *Jogi alaptan*. [Budapest], Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993. 248.; 6. kiadás. [Budapest], Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 248.; Budapest, Osiris, 1998. [2000.; 2001.] 324.; 2. bőv. kiadás. Budapest, Osiris, 2003. 335.

VISEGRÁDY Antal: *Jogi alaptan*. Pécs, Kódex Gmk., 1996. 101. // VISEGRÁDY Antal: *A jog- és állambölcsélet alapjai*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2001. 256. // VISEGRÁDY Antal: *Jog- és állambölcsélet*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2002. 316. / 2. kiadás. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2003. 338.

VARGA Csaba: *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról*. Előzetes kiad. [Bibliotheca Cathedrae philosophiae iuris et rerum politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae II/1] Budapest, Eto-Print, 1996. és 1997. iv+191.; majd *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról*. [Osiris könyvtár: Jog] Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem,

túl egyre igényesebb, szélesebb és mélyebb merítésű kísérő tanulmányok,⁹ résztémákat illető feldolgozások,¹⁰ megalapozó szövegfordítások¹¹

1998.; újranyomás: Budapest, Osiris, 1999. és 2000.; Budapest, Szent István Társulat, 2002. és 2003. 388.; majd *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. 504., ill. *Lectures on the Paradigms of Legal Thinking*. Philosophiae iuris, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999. vii+279.

⁹ Pl. TAKÁCS Péter: *Jogelméleti jegesetek*. Budapest, ny. n., 1994. ii+183.; majd TAKÁCS Péter: *Nehéz jogi esetek. Jogelmélet és jogászi érvelés*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2000. 399.

¹⁰ Pl. HÖRCHER Ferenc – PÉTERI Zoltán – TAKÁCS Péter: *Állam- és jogbölcselet. Kezdetektől a felvilágosodásig*. [Bibliotheca Cathedrae philosophiae iuris et rerum politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae V/3] Budapest, Szent István Társulat, 1997. 167.; TAKÁCS Péter (szerk.): *Kodifikáció. Tanulmányok. (Szakmai tájékoztató a 7. Budapesti Nyári Egyetem hallgatói számára)*. [Bibliotheca iuridica: Miscellanea 6] Budapest, Letter-Print, 2002. 149.; SAMU Mihály: *Jogpolitika*. Budapest, Rejtjel, 1997. 174. és 2000. 198., majd *Általános jogpolitika. A jog depolitizálása*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003. 295.; TAMÁS András: *Legistica. A jogalkotástan vázlata*. [Bibliotheca Cathedrae publici juris Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominate] Budapest, ny. n., 1999. 137.

SZABÓ Miklós: *Jogdogmatikai előadások*. Vázlat. Miskolc, ny. n., 1994. 65., majd *A jogdogmatika előkérdéseiről*. [Prudentia iuris 6] Miskolc, Bíbor Kiadó, 1996. 309.; majd SZABÓ Miklós: *Trivium. Grammatika, logika, retorika joghallgatók számára*. [Prudentia iuris 14] Miskolc, Bíbor Kiadó, 2001. 264.; végül SZABÓ Miklós: *Ars iuris. A jogdogmatika alapjai*. [Prudentia iuris 24] Miskolc, Bíbor Kiadó, 2005. 313.; és ugyancsak SZABÓ Miklós: *Kommunikáció általában és a jogban*. [Prudentia iuris 19] Miskolc, Bíbor Kiadó, 2002. 167.

¹¹ Eszmetörténeti áttekintés gyanánt javarészt Edgar BODENHEIMER: *Jurisprudence. The Philosophy and Method of the Law*. [1962.] Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1981. fordításaként jelent meg a SZABÓ Miklós (szerk.): *Bevezetés a jogbölcseleti gondolkodás történetébe*. Miskolc, Miskolci Egyetem Jogelméleti és Jogszociológiai Tanszék, 1991. 129.

Általános jogbölcseleti alaptanulmányok gyűjteményeként ld. pl. VARGA Csaba (szerk.): *Szövegek a jogi gondolkodás paradigmáinak tanulmányozásához*. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III/1] Budapest, Osiris, 1996. és 1997. iii+139.; majd VARGA Csaba (szerk.): *A jogi gondolkodás paradigmái. Szövegek*. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III/2] Budapest, [ETO Print], 1998. és 1999., majd újranyomás: Budapest, Osiris, 2000. és Budapest, Szent István Társulat, 2004. iii+71., illetőleg VARGA Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének kontinentális jogi gondolkodása köréből*. [Jogfilozófiák] Budapest, [Osiris], 1998. viii+238.; majd VARGA Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből*. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2001. xii+497.

Problémakörök gyűjteményeként ld. BÓDIG Mátys – SZABÓ Miklós (szerk.): *Logikai olvasókönyv joghallgatók számára*. [Prudentia iuris 4] Miskolc, Bíbor Kiadó, 1996. 223.; SZABADFALVI József (szerk.): *Mai angol–amerikai jogelméleti törekvések*. [Prudentia iuris 5] Miskolc, Bíbor Kiadó, 1996. 241.; VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. Jogfilozófiák, Budapest, [Osiris], 2000. xl+397.; FEKETE Balázs (szerk.): *A jogösszehasonlítás elmélete. Szövegek a jelenkori komparatiztika köréből*. [Bibliotheca Cathedrae Historiae Juris Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nominatae] Budapest, Budapest, Szent István Társulat, 2006. 195.

Szerző-központú fordításként pedig ld. pl. Javier HERVADA: *Kritikai bevezetés a természet-jogba*. [Introduccion critica al derecho natural (1998).] (Ford. Hársfai Katalin) Budapest, Szent István Társulat, 2004. 199.

és újrakiadások¹² születhettek hát kifejezetten tananyagként, hiszen az alaptanulmányoknak a propedeutikát¹³ követő jogelméleti kötelező főtárgya, az ehhez esetlegesen, de rendszeresen kapcsolódó kiegészítő specializációs szemináriumok, valamint a doktori iskolákban egy szinttel magasabban s többnyire teoretikus problémacsokrok tükrében történő újrendszerező vagy éppen problémafelvető gondolkodás¹⁴ egymással összejátszhatott.

(B) A művelt tudományterületek átfarmálódásának jelzésére – az örvendetesen növekvő tisztelgő *festschrift*-kötetekben,¹⁵ évfordulós konferenciázások,¹⁶ avagy

¹² Pl. VARGA Csaba: *A jog társadalomelmélete felé.* [Jogfilozófiák] Budapest, [Osiris], 1999. Újranyomás: Budapest, Szent István Társulat, 2001., 2002., 2003. és 2004. xi+326.; VARGA Csaba: *A jog mint folymat.* [Osiris könyvtár: Jog] Budapest, Osiris, 1999. Újranyomás: [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2002. és 2004. 429.; és VARGA Csaba: *A jog mint logika, rendszer és technika.* [Jogfilozófiák] Budapest, [Osiris], 2000. 223.

¹³ Pl. POKOL Béla: *Jogi alaptan.* Budapest, Rejtjel, 2000. 107.; SAMU Mihály: *Bevezetés az állam- és jogtudományokba.* 5. kiad. Budapest, Tankönyvkiadó, 1990. 234.; SZABÓ Miklós (szerk.): *Bevezetés a jog- és államtudományokba.* [Prudentia iuris 2] Miskolc, Bíbor Kiadó, 1995. 286. és 3. kiad. 2001. 312.; és SZABÓ Miklós: *Jogi alapfogalmak.* [Prudentia iuris 18] Miskolc, Bíbor Kiadó, 2002. 212. és 2. kiad. 2003. 243.; SZIGETI Péter: *Jogtani és államtani alapvonalak.* [Publicationes Jaurinensis 7] Budapest, Rejtjel Kiadó, 2002. 198.; SZILÁGYI Péter: *Jogelméleti alapok.* [Budapest], Mobil Kft., 2002. 219.

¹⁴ Pl. BÓDIG Mátyás – GYÖRFI Tamás – SZABÓ Miklós (szerk.): *A Hart utáni jogelmélet alapproblémái.* [Doktori tankönyvek 1] Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004. 457.

¹⁵ Pl. BÁNRÉVY Gábor – JOBBÁGYI Gábor – VARGA Csaba (szerk.): *Iustum, aequum, salutare. Emlékkönyv Zlinszky János tiszteletére.* [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és államtudományi karának könyvei 1] Budapest, Osiris, 1998. 348.; LAMM Vanda (szerk.): *Van és legyen a jogban. Tanulmányok Peschka Vilmos 70. születésnapjára.* [Jog és jogtudomány 16] Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1999. 421.; [VARGA Csaba (szerk.): *Zoltán Péteri at Seventy.*] *Acta Juridica Hungarica*, vol. 40. no. 3–4. (1999). 119–246.; SZABADFALVI József (szerk.): *Amabilissimus. A legszeretreméltóbbak egyike. (Loss Sándor Emlékkönyv.)* [Memoranda II] Debrecen, [Debreceni Egyetem], 2005. 344.; H. SZILÁGYI István – PAKSY Máté (szerk.): *Ius unum, lex multiplex. Liber Amicorum: Studia Z. Péteri dedicata. (Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcselet köréből. / Studies in Comparative Law, Theory of State and Legal Philosophy.)* [Jogfilozófiák / Philosophiae Iuris // Bibliotheca Iuridica: Libri amicorum 13] Budapest, Szent István Társulat, 2005. 573.

¹⁶ Pl. SZABADFALVI József (szerk.): *Facultas nascitur. 20 éves a jogászképzés Miskolcon.* Miskolc, Bíbor Kiadó, 2001. 561.; és ANDRÁSSY György – VISEGRÁDY Antal (szerk.): *Közjogi intézmények a XXI. században. Jogfilozófiai és politikatudományi szekció.* Pécs, [Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara], 2004. 9–156.

nemzetköziesített¹⁷ vagy tisztán hazai¹⁸ szakmai találkozások tanulmánykötelein, tudományelméleti alapozásokon,¹⁹ kulcsproblémák tisztázásán,²⁰ szerzői

¹⁷ Pl. – a bilaterálisan megosztott szerb köteteknél kizárólag a magyar közreműködésű részeket feltüntetve – Radomir LUKIĆ (szerk.): *La méthodologie du droit*. I. köt. [Académie Serbe des Sciences et des Arts, Conférences scientifiques XXVII: Classe des Sciences sociales 5] Beograd, 1985. 1–49.; Mihály SAMU (szerk.): *Правово-теоретические проблемы научного обоснования правовой политики. / Die rechtstheoretischen Probleme von der wissenschaftlichen Grundlegung der Rechtspolitik*. [Igazságügyi Minisztérium Tudományos és Tájékoztatási Főosztály kiadványai 15] Budapest, 1986. vi+322.; Csaba VARGA – Ota WEINBERGER (szerk.): *Rechtsgeltung. Ergebnisse des Ungarisch–österreichischen Symposiums der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie 1985*. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 27] Stuttgart, Franz Steiner Verlag Wiesbaden, 1986. 136.; Zoltán PÉTERI (szerk.): *La méthodologie du droit*. II. köt. Budapest, Institut des Sciences juridiques et politiques de l'Académie des Sciences de Hongrie, 1987., 29–113.; Erhard MOCK – Csaba VARGA (szerk.): *Rechtskultur – Denkkultur. Ergebnisse des Ungarisch–österreichischen Symposiums der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie 1987*. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 35] Stuttgart, Franz Steiner Verlag Wiesbaden, 1989. 175.; Radomir LUKIĆ (szerk.): *La modernisation du droit*. [Académie Serbe des Sciences et des Arts, Colloques scientifiques LII: Classe des Sciences sociales 11] Beograd, 1990. 1–49.; Peter KOLLER – Csaba VARGA – Ota WEINBERGER (szerk.): *Theoretische Grundlagen der Rechtspolitik. Ungarisch–österreichisches Symposium der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie 1990*. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 54] Stuttgart, Franz Steiner Verlag Wiesbaden, 1992. 185.; Werner KRAWIETZ – Mihály SAMU – Péter SZILÁGYI (szerk.): *Verfassungsstaat, Stabilität und Variabilität des Rechts im modernen Rechtssystem. Internationales Symposium der Budapester Juristischen Fakultät. = Rechtstheorie*, vol. 26. no. 3. (1995): Sonderheft Ungarn.; Werner KRAWIETZ – Csaba VARGA (szerk.): *On Different Legal Cultures, Pre-Modern and Modern States, and the Transition to the Rule of Law in Western and Eastern*. = *Rechtstheorie*, vol. 33. no. 2–4. (2002): II. Sonderheft Ungarn. xi+139–531.

¹⁸ Pl. *Magyar Tudomány*, vol. XXXVIII. no. 8., 1993.: »Legalitás és moralitás«. 932–967.; SZABÓ Miklós (szerk.): *Ius humanum. / Ember alkotta jog*. Műhelytanulmányok. [Prudentia iuris 15] Miskolc, Bíbor Kiadó, 2001. 306.; *Leviatán* [Győr, Széchenyi István Egyetem], [különszám]. (2005): »Államelmélet, politikai filozófia, jogbölcselet«. Szerk. Szigeti Péter. 383.

¹⁹ Pl. POKOL Béla: *A professzionális intézményrendszerek elmélete*. A felsőoktatás nemzetközivé válásának vizsgálata, Budapest, ny. n., 1991. 212., valamint Béla POKOL: *Komplexe Gesellschaft. Eine der möglichen Luhmannschen Soziologien*. [Mobilität und Normenwandel 8] Bochum, Brockmeyer, 1990. 271. és Béla POKOL: *Complex Society. One of the Possible Luhmannite Theories of Sociology*. Budapest, Co-ordination Office for Higher Education, 1991. 179.; KARÁCSONY András: *Jogfilozófia és társadalomelmélet*. Budapest, Pallas Stúdió–Attraktor, 2000. 232.; Cs. Kiss Lajos: *A jogtudomány eszméje és hivatása. A filozófiai és tudományos hit paradoxonjai*. [Bibliotheca iuridica: Publicationes cathedrarum 21] Budapest, Books in Print, 2004. 126.; végezetül pedig konferenciaként *Jogelméleti Szemle*, 2006/1. http://jesz.ajk.elte.hu/2006_1.html »Jogelmélet mint diszciplína«.

²⁰ Pl. konferenciaszinten JAKAB András (szerk.): *Jogérvényesítés – jogalkalmazás. Tudományos ülés: Budapest, 2001. dec. 14.* [A Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi karának kiadványai 3] Budapest, Letter-Print nyomda, 2002. 155., monográfiaként pedig BRAGYOVA András: *Az alkotmánybíráskodás elmélete*. [Jog és jogtudomány 6] Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó – MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1994. 208.; FÖLDESI Tamás: *Valamit valamiért? A jogok és kötelezettségek harmóniája és diszharmóniája*. Budapest, Korona, 1997. 175.; GYÖRFI Tamás: *Az alkotmánybíráskodás politikai karaktere. Értekezés a Magyar Alkotmánybíróság első tíz évéről*. [Fundamentum könyvek] Budapest,

gyűjteményeken²¹ túl – nyilvánvalóan csak néhány kiemelkedő és jellegadó problémafókuszra emléltethetünk. Ennek jegyében

(a) a jog, nyelv, logika és retorika mentén történő vizsgálódás²² eleve sajátos helyzetet látszik elfoglalni, hiszen bármennyire is úttörő, robbantó szerepet játszott egykor, főként az 1960-as évek végétől kezdve a klasszikus pozitivisták (illetőleg nálunk: szocialista normativisták) pozíciók elméleti fellazításában (sőt, már akkor: új paradigmák kifejlesztésével történő meghaladásában), ma mégis valamiféle kapcsot képez az európai múlttal, hiszen bármennyire elszakadtan is, de értelmezési keretében még viszonyítható a jognak ontológiák és episztemológiák tükrében történő egykori felfogásához, miközben a mai napig talán ez a legerőteljesebb kutatási irány, mely a leghatékonyabbnak bizonyult abban, hogy a jog ideologikusan posztulált – hivatalos – felépülése és működése

INDOK, 2001. 194.; PESCHKA Vilmos: *Appendix »A jog sajátosságához«. Tanulmányok.* [Jog és jogtudomány I] Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1992. 170.; SAJÓ András: *Látászat és valóság a jogban.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986. 392.; és SAJÓ András: *Jogosultságok.* Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete – Seneca, 1996. 204.; SZILÁGYI Péter: *A szankcionálás és a szankció a jogi felelősségi rendszerben.* [A jogi felelősség- és szankciórendszer elméleti alapjai 23] Budapest, OMIKK, 1990. 114.; VARGA Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség.* [1979.] 2. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002. 439.; ill. Csaba VARGA: *Codification as a Socio-historical Phenomenon.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. viii+391.

²¹ PL. SZIGETI Péter: *Az út maga a cél. Társadalomelméleti tanulmányok.* Budapest, Écirture, 1995. 385.; és SZIGETI Péter: *A valóság vonzásában. Jogelméleti és politikaelméleti tanulmányok.* [Publicationes Jaurinensis 5] Győr, Széchenyi István Főiskola, 2001. 15–165.; VARGA Csaba: *Politikum és logikum a jogban. A jog társadalomelmélete felé.* [Elvek és Utak] Budapest, Magvető, 1987. 502.; majd Csaba VARGA: *Law and Philosophy. Selected Papers in Legal Theory.* [Philosophiae iuris] Budapest, ELTE “Comparative Legal Cultures” Project, 1994. xi+530.; Csaba VARGA: *Études en philosophie du droit. / Estudios de filosofía del derecho.* [Philosophiae iuris] Budapest, ELTE “Comparative Legal Cultures” Project, 1994. xii+332.; Csaba VARGA: *Rechtsphilosophische Aufsätze.* [Philosophiae iuris] Budapest, ELTE “Comparative Legal Cultures” Project, 1994. x+292.; Чабa Вapгa: *Пpавo. Теopия и филоcофия.* [Philosophiae iuris] Budapest, ELTE “Comparative Legal Cultures” Project, 1994. xv+281.; végül kiadatlanul maradt írásai gyűjteményeként VARGA Csaba: *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban.* [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2001. 167.; legújabb egybefoglalásként pedig VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben.* [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2004. 450.

²² PL. BÁNKI Dezső: *Beszédaktusok, jogi aktusok és emberi jogok.* [Doktori mestermunkák] Budapest, Gondolat, 2004. 393.; SOLT Kornél: *Jogi logika. A jog, a nyelv és a valóság.* I–II. kötet. Budapest, Seneca – MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1996.; és SOLT Kornél: *Valóság és jog.* [Prudentia iuris 10] Miskolc, Bíbor Kiadó, 1996. 156.; SZÁJER József: *Hermeneutika és a római jog. Interpretációelméleti vázlat.* [Publicationes Instituti Iuris Romani Budapestinensis VI] Budapest, 1986. iii+77.; VARGA Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992. 269. és 2. kiad. 2001., 3. kiad. 2003. 210., ill. VARGA Csaba: *Theory of the Judicial Process. The Establishment of Facts.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995. vii+249.

mögé tekintve, ennek valóságos összetevőit rekonstruálva a tényleges felépülés és működés miértjéről és mikéntjéről egyaránt számot adjon.

(b) Az analitika – merthogy ma Magyarországon kizárólag az angol–amerikai, meghatározott politikai filozófiai látásmódot előfeltételező s jobbára csakis értelmezési keretében művelt változatának a recepciójáról van szó (gyakorlatilag reflexió nélkül ennek európai párhuzamaira vagy akár az előbbi kontinentális és másutt megvalósult továbbgondolásaira) – nyilvánvalóan kívülről érkezett, igényével, szemléletével, módszertanával, forrásvidékével és fogalmi kapcsolataival egyetemben. Mégis – amint ez már például Lengyelországban az akkori hivatalos marxizmussal konkurálva csaknem két évtizede bebizonyosodott – nemcsak erjesztő hatásra volt képes, de arra is, hogy folytonos szembesülésével újrakérdezésre kényszerítse a nálunk honos, jellegzetesen kontinentális gondolkodási mintákat. Ezzel pedig elérheti – hacsak el nem érte már – nemcsak meghonosodását, de fogalmi világának s valamelyest a mögötte álló politikai filozófiai világgépnek is a jogi diskurzusok természetes tárgyává válását.²³

(c) Mindenféle polgári hagyatékkal együtt, amit a két világháború közötti korban túlnyomórészt az újkantiánus módszertani megfontolások mentén jogbölcseletként műveltek Magyarországon, a természetjog lett a hazai szocializmus moszkovita stílusú *gleichschalt*olásának talán legnagyobb vesztese, amit a polgári hagyatékkal közös politikai indítékú elhallgattatáson túl az a más természetű körülmény is sújtott, hogy mindezzel a természetjog közel egy teljes évszázadnyi időre ítéltetett alig-létre Magyarországon, mert hogy korábban, a két háború között, sőt előtte is inkább teológiai, semmint a jogbölcselet szerves részeként művelték nálunk. Ma már viszont köztes helyet foglal el, mivel általában is, jogászoktól művelésében is része egy nemzetközi katolikus szellemi megújulásnak és korunktól megkövetelt újratisztázásnak, egyszersmind azonban aktiváltatott is egyfelől mint most már egy általánosan támadotként kikezdett jogpozitivistikus jogi/jogászai alappozíció természetes mindenkori ellenpontja,²⁴ másfelől viszont úgy is, mint irányvesztetté és számos irányból veszélyeztetetté vált világunkban úgyszólván az utolsó ígérete bármiféle – több

²³ Mindenekelőtt BÓDIG Mátyás: *Hart, Dworkin és a jogelmélet posztmetafizikai fordulata*. [Doktori mestermunkák] Budapest, Osiris, 2000. 202.; és BÓDIG Mátyás: *Jogelmélet és gyakorlati filozófia. Jogelméleti módszertani vizsgálódások*. [Prudentia iuris 23] Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004. 601.

²⁴ Pl. SZABÓ Miklós (szerk.): *Natura iuris. Természetjogtan, jogpozitivismus, magyar jogelmélet. A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2001. október 5–6-án rendezett konferencia anyaga*. [Prudentia iuris 17] Miskolc, Bíbor Kiadó, 2002. 249.

ezred éves hagyománya szerint ugyanakkor éppen megbízható kritérium nyújtására képes – értékfogódzónak.²⁵

(C) A mellék- és határterületeken (α) klasszikus eszmetörténetet hazánkban úgyszólván sohasem műveltek korábban rendszeresen, hiszen e körbe vágó gyér irodalmi termésünk akár a XIX. század végétől indulóan aligha több, mint egy-egy alkalmi *a propos* vagy elkalandozás, évfordulós megemlékezés vagy előszó. Ehhez képest az, ami jelenleg talán és jövőendő reményében termőre fordulóban van, máris bizonyos bőség jeleit mutatja, hiszen kutatói szakosodások indultak mind az ókortól a kora újkorig ívelő fejlődés egy-egy problematikájának vagy szeletének feltárására, mind pedig jelenkortörténetünk – leginkább a (nyugati) közvetlen²⁶ vagy saját (polgári) előzmények²⁷ – újragondolására, amelyek olykor

²⁵ Pl. HÖRCHER Ferenc: *Prudentia iuris. Towards a Pragmatic Theory of Natural Law*. [Philosophiae iuris] Budapest, Akadémiai Kiadó, [2000]. 176.; FRIVALDSZKY János: *Természetjog. Eszmetörténet*. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2001. 371.; és CSEJTEI Dezső – JUHÁSZ Anikó: *Amerika felfedezése és az új globális rend. Az alteritás és a ius gentium kérdése Vitoria és Sepúlveda írásaiban*. I–II. kötet. [Monumenta hispanica] Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2004. 371+231.

²⁶ Pl. VARGA Csaba: *Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből*. [Jogfilozófiák] Budapest, ny. n., 1994. xix+503.; VISEGRÁDY Antal: *Modern jogbölcseleti irányzatok*. Pécs, Kódex Gmk., 1995. 40.; SZABÓ Miklós (szerk.): *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. [Prudentia iuris 12] Miskolc, Bíbor Kiadó, 1999. 265. és 2. kiad. 2004. 311.; Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. [Bibliotheca iuridica: Acta congressuum 9] Budapest, Gondolat, 2004. 466.; *Világosság*, vol. XLVI. no. 10. (2005). 1–123. és no. 11. (2005). 1–96. {Kelsen jogfilozófiájáról.}; Cs. Kiss Lajos – TAKÁCS Péter (szerk.): *Mérték és egyensúly. H. L. A. Hart jogfilozófiájának alapkérdései. Konferencia, 2001. nov. 23.* [Bibliotheca iuridica: Misc. 5] Budapest, ny. n., 2001. 36. és *Világosság*, vol. XLIV. no. 1–2. (2003). 75–114. {Hartról és a jogbölcseleti hagyományról.}

²⁷ Pl. nem csekély részében NAGY J. Endre: *Eszme és valóság. Magyar szociológiatörténeti tanulmányok*. [Átiratok] Budapest, Pesti Szalon – Szombathely, Savaria University Press, 1993. x+260.; rendszeresen pedig LOSS, SZABADFALVI (stb.): *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből. Pulszky – Pikler – Somló – Moór – Horváth – Bibó*. [Prudentia iuris 3] Miskolc, Bíbor Kiadó, 1995. 310.; személyekre koncentrált monografikus, illetőleg vegyes tanulmányi feldolgozásban KUPA László: *Pulszky Ágost jogbölcselete*. [Seneca-könyvek] Budapest, Seneca, 1996. 188.; SZÁJER József – TÓTH Ádám (szerk.): *Moór Gyula. 1888–1988*. [Budapest], ELTE Jogász Társadalomtudományi Szakkollégium, 1988. 41.; SZABADFALVI József: *Moór Gyula. Egy XX. századi magyar jogfilozófus pályaképe*. [Jogtörténet] Budapest, Osiris–Századvég, 1994. 198.; és SZABADFALVI József: *A cselekvései elmélettől az újrealizmusig. Fejezetek a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. [Gondolat: Debreceni Egyetem Állam- és jogtudományi karának kiadványai 1] Budapest, Book in Print, 2004. 261.; valamint SZABADFALVI József: *Jogbölcseleti hagyományok*. Debrecen, Multiplex Media – Debrecen University Press, 1999. 244.; és SZABADFALVI József: *Jogbölcseleti töredékek. Elmélettörténeti írások*. Miskolci Egyetem: Bibó István Olvasókör, a »Bolyai« Kollégium Szakkollégiuma, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004. 109.; továbbá LOSS Sándor – SZILÁGYI István (szerk.): *Olvasóköri füzetek*. [Bibó István Olvasóköri füzetek 1] Miskolc, ME Koll., 1990. 74. és [Bibó István Olvasóköri füzetek 2] Miskolc, ME Koll., 1992. 111.

gyűjteménnyé növekvő újradadásokat,²⁸ olykor fordításokat,²⁹ sőt olykor éppen

²⁸ A nemzetközi irodalom újradadásaiából mindenekelőtt említendő Hans Kelsen: *Az államelmélet alapvonalai*. Ford. Moór Gyula. Szerk. Szabadsfalvi József. [Prudentia iuris 7] Miskolc, Bíbor Kiadó, 1997. 121.; és Csaba VARGA (szerk.): *Marxian Legal Theory*. [The International Library of Essays in Law – Legal Theory: Schools 9] Aldershot–Hong Kong–Singapore–Sydney, Dartmouth & New York, The New York University Press, 1993. xxvii+530.; a hazai irodalmi hagyatékából pedig – a merités időrendjében – KUPA László (szerk.): *Pulszky Ágost*. [Magyar Pantheon] Budapest, Új Mandátum, 1999. 234.; SOMLÓ Bódog: *Jogbölcselet. A Juristische Grundlehre kivonata*. {Budapest, Grill, 1920.} Szerk. Takács Péter. [Prudentia iuris 1] Miskolc, Bíbor Kiadó, 1995. 160.; és Felix SOMLÓ: *Schriften zur Rechtsphilosophie*. Ausgew. Csaba Varga. [Philosophiae iuris] Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999. xx+114.; MOÓR Gyula: *Jogfilozófia*. [Előadásai után jegyezte Püski Sándor, 1938.] Budapest, Püski, 1994. 275.; és MOÓR Gyula: *A jogbölcselet problémái*. [1945.] Reprint ex Hungaria, Budapest, Hatágú Síp Alapítvány, 1992. 79.; életművet tükröző keresztmetszetszerű válogatás gyanánt SZABADFALVI József (szerk.): *Moór Gyula*. [Magyar Pantheon 13] Budapest, Új Mandátum, 2001. 241.; nemzetközi publikációi gyűjteményeként pedig Julius MOÓR: *Rechtsphilosophische Aufsätze*. Szerk. Varga Csaba. [Philosophiae iuris: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae / Bibliotheca Iuridica: Opera Classica 3] Budapest, Szent István Társulat, 2006. xxii+485.; HORVÁTH Sándor: *A természetjogról*. Szerk. Varga Csaba. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2006. vi+332.; HORVÁTH Barna: *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. [1934.] Ford. és bev. Zsidai Agnes. [Osiris könyvtár: Jog] Budapest, Osiris, 1995. 430.; HORVÁTH Barna: *A jogelmélet vázlata*. [1937.] [Historia incognita 2: Jogtudomány] Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2004. 257.; HORVÁTH Barna: *A géniusz pere. Szókratész – Johanna*. [1942.] Szerk. Cs. Kiss Lajos. [Historia incognita 2: Jogtudomány] Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2003. 264.; és HORVÁTH Barna: *Angol jogelmélet*. [1943.] [Bibliotheca iuridica: Opera classica] Budapest, Pallas – Attraktor, 2004. 616.; VARGA Csaba (szerk.): *Die Schule von Szeged. Rechtsphilosophische Aufsätze von István Bibó, József Szabó und Tibor Vas*. [Philosophiae iuris: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae] Budapest, Szent István Társulat, 2005. 246.; SZABÓ József: *Ki a káoszról, vissza Európába. Életrajzi, jogbölcseleti, alkotmányjogi és jogpublicisztikai írások*. Budapest, Kráter, 1993. 204.; és SZABÓ József: *A jogbölcselet vonzásában*. Válogatott tanulmányok. Szerk. Szabadsfalvi József. [Prudentia iuris 13] Miskolc, Bíbor Kiadó, 1999. 225.

²⁹ Pl. iskolákban és problémakörökben gondolkodva SZABADFALVI József (szerk.): *Historical jurisprudence. / Történeti jogtudomány*. [Philosophiae iuris / Jogfilozófiák] Budapest, [Osiris], 2000. 303.; VISEGRÁDY Antal (szerk.): *Scandinavian legal Realism. / Skandináv jogi realizmus*. [Philosophiae iuris / Jogfilozófiák] Budapest, [Szent István Társulat], 2003. xxxviii+162.; SZABÓ Miklós – VARGA Csaba (szerk.): *Jog és nyelv*. [Jogfilozófiák] Budapest, [Books in Print], 2000. vi+270.; H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jog és antropológia*. [Jogfilozófiák] Budapest, [Osiris], 2000. viii+366.; TAKÁCS Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam*. [Jogfilozófiák] Budapest, [Osiris], 1995. 330.; PACZOLAY Péter (szerk.): *Alkotmánybíráskodás – alkotmányértelmezés*. [Jogfilozófiák] Budapest, [Osiris], 1995. 216. és Újranyomás: [Rejtjel politológia könyvek 15] Budapest, Rejtjel, 2003. 212.; személyes életművekben gondolkodva pedig AQUINÓI Szent TAMÁS: *A Summa Theologiae kérdései a jogról*. Szerk. Varga Csaba. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2011. ix+269.; Jerome FRANK: *A bíráskodás az értelem ütlőszéke előtt*. Válogatott írások. Szerk. Badó Attila. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2006. 164.; Helmut COING: *A jogfilozófia alapjai*. [Grundzüge der Rechtsphilosophie. (1993.)] Ford. Szabó Béla. [Osiris tankönyvek] Budapest, Osiris, 1996. 294.; H. L. A. HART: *A jog fogalma*. [The Concept of Law. (1994.)] Ford. Takács Péter. [Osiris könyvtár: Jog] Budapest, Osiris, 1995. 375.; HORKAY HÖRCHER Ferenc (szerk.): *Hayek és a brit felvilágosodás. Tanulmányok a konstruktivista gondolkodás kritikájának esztörténeti forrásairól*. [Jogfilozófiák] Budapest, ny. n., 2002. xvii+112.; Cs. Kiss Lajos – KARÁCSONY András (szerk.): *A társadalom és a jog autopoietikus felépítettsége*. Válogatás a jogi konstruktivizmus irodalmából. [Jogfilozófiák]

eredeti szövegkiadásokat is magukban foglalhattak.³⁰ Társadalomelméleti alapozó szerepet játszhat jogbölcseleti gondolkodásunkban egyfelől (β) a jogantropológia, másfelől (γ) a jogszociológia. Az előbbi kapcsán legelsősorban az örömdetes, hogy művelése egyáltalán beindult,³¹ az utóbbi kapcsán pedig az, hogy – monografikus feldolgozásokon³² túl – immár tankönyvek gyakoriságával³³ és saját folyóirati orgánium³⁴ indításával diszciplináris önállósodásban alapozza újra önmagát – noha még távolról sem érte utol azt a virágzást, mely teoretikus (makro-szociológiai jogelméleti) feldolgozások³⁵ és konkrét-empiri-

Budapest, [Osiris], 1994. 124.; valamint Niklas LUHMANN: *Válogatás Niklas Luhmann írásaiából*. Szerk. Némedi Dénes. [Szociológiai füzetek] Budapest, Művelődési Minisztérium Marxizmus-leninizmus Oktatási Főosztálya, 1987. 144.; és BANGÓ Jenő – KARÁCSONY András (szerk.): *Luhmann-könyv*. [Bibliotheca iuridica: Acta congressum 2] Budapest, Rejtjel, 2002. 253.; Zenon GROCHOLEWSKI: *II. János Pál jogfilozófiája*. [La filosofia del diritto di Giovanni Paolo II. (1991.)] Ford. Szabó Péter. [Pázmány könyvek 4] Budapest, Szent István Társulat, 2003. 72.

³⁰ Pl. Hans Kelsen: *Tiszta jogtan* [Reine Rechtslehre. (1934.)] *Bibó István fordításában*. [1937.] Szerk. Varga Csaba. [Jogfilozófiák] Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bibó István Szakkollégium, 1988. XXII+106. és Utánnnyomás: Budapest, Rejtjel, 2001.; VARGA Csaba (szerk.): *Aus dem Nachlaß von Julius MOÓR Gyula hagyatékából*. [Philosophiae Iuris] Budapest, ELTE “Comparative Legal Cultures” Project, 1995. xv+158.; HORVÁTH Barna: *Forradalom és alkotmány. Önéletrajz, 1944–45*. Szerk. Zsidai Ágnes. Ford. Nagy Endre. [Történeti elitkutatások] Budapest, ELTE, 1993. 129.; és Barna HORVÁTH: *The Bases of Law. / A jog alapjai*. [1948.] Szerk. Varga Csaba. [Philosophiae Iuris: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae / Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2006. liii+94.; BIBÓ István: *Egyetemi előadásai. 1942–1949*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. [Libri rationis rei publicae 1] Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004. [benne: Kolozsvári jogfilozófiai előadások. 11–32.]; LOSONCZY István: *Jogfilozófiai előadások vázlata*. [1948.] Szerk. Varga Csaba. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2002. xvi+282.; és István LOSONCZY: *Abriß eines realistischen rechtsphilosophischen Systems*. Szerk. Varga Csaba. [Philosophiae Iuris: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae] Budapest, Szent István Társulat, 2002. 144.; SZEGVÁRI Katalin: Somló Bódog jogelméleti munkássága. [1952–53.] Sajtó alá rend. Varga Csaba. *Jogelméleti Szemle*, 2004/4. <http://jesz.ajk.elte.hu/szegvari20.html>; HALÁSZ Aladár: Szász-Schwarz tanítása a jogalanyról. II. Traktátus: A fikció. [1957.] Sajtó alá rend. Varga Csaba. *Jogelméleti Szemle*, 2005/2. <http://jesz.ajk.elte.hu/halasz22.html>.

³¹ Pl. H. SZILÁGYI István: *A jogi antropológia főbb irányai*. [Jogfilozófiák] Budapest, [Osiris], 2000. 173.

³² Pl. VISEGRÁDY Antal: *A bírói gyakorlat jogfejlesztő szerepe*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988. 200.; és VISEGRÁDY Antal: *A jog hatékonysága*. Budapest, Unió, 1997. 211.; avagy FLECK Zoltán: *Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban. Totalitarizmuselméletek és a magyarországi szocializmus*. Critica, Budapest, Napvilág, 2001. 275.

³³ Pl. KULCSÁR Kálmán: *Jogszociológia*. Budapest, Kulturtrade, 1997. 358.; és BADÓ Attila: *Bevezetés a jogszociológiába*. [Prudentia iuris 9] Miskolc, Bíbor Kiadó, 1997. 275. és 2. kiad. 1997. 167.

³⁴ Jelesül, az eddig évente egyetlen számmal változó egyetemi háttérrel jelentkező *Kontroll*, 2003/1–.

³⁵ Pl. KULCSÁR Kálmán: *Modernizáció és a jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1989. 227.; és SAJÓ András: *Társadalmi-jogi változás. A társadalmi változás jogszociológiája*.

kus (mikro-jogszociológiai) vizsgálódások kereszttűzében a szocializmus idején még hatékony társadalomformáló erőnek bizonyulhatott. Végül e tematikus körben (δ) a jogösszehasonlítás ma aligha több, mint tiszteletet érdemlő egyetemi stúdium, mely tankönyvi összefoglalásnak³⁶ s a szocialista múltból megismert és méltán világhírűvé lett, akadémiai ösztönzésű teoretikus művelése újraindulásának még egyaránt előtte áll. Szükségességének belátása ugyanakkor evidencia, s így művelése is – fórumainak egyetemi megalakultával – hamarosan rendszeressé válhat. Mindez öröndetessé teszi, hogy a kutatómunka (b) még bőven gazdagodhat olyan további topikákkal, amelyek (α) végre valahára dogmatikai alapozást kísérelnek meg,³⁷ (β) a „jog és irodalom” immár Európába is átszivárgott amerikai ösztönzésű közvetlenségében valószínűsít meg jogon és jogtudomány-művelésen belüli interdiszciplinaritást, avagy (γ) a „jog és gazdaság” köztes szférájában keresik³⁸ – mint egykor a jogi behaviorizmus a bírói magatartás statisztikaiban az előreláthatóság indexelését – a jogi tervezhetőség és előreláthatóság zálogát.

Mindezen irányok, újrakezdések, kísérletek, kölcsönös hatások s egybefonódások közül talán leginkább újító hatásúnak a jogpozitivizmus hagyományával folyvást közvetlenül viaskodva a jog nyelvként és logikaként történő újratárgyalása tetszik, amennyiben ez közel másfél évtizede már a jognak előbb folyamatként, majd a folyamatok beágyazódásait keresve kultúraként történő érzékeléséhez vezetett, s mára már egy ezen szélesebb kontextusban értelmezeten pedig egy új, mély merítésű közegben történő vallatásához, jelesül maguk a jogi kultúrák történelmi-összehasonlító vizsgálatához torkollott. Vagyis a pozitivizmus szűkmarkúságának elutasítása az ennek megfelelő klasszikus jogösszehasonlító tanulmányok meghaladási kísérletével egyidejűleg egy új érdeklődést alapozhatott meg, az összehasonlító jogi kultúrák égisze alatt tör-

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 210.

³⁶ Első fecskéként pl. BADÓ Attila – LOSS Sándor (szerk.): *Betekintés a jogrendszerek világába*. Budapest, Nyitott Könyv, 2003. 452.; részben pedig POKOL Béla: *Jogelmélet és joggyakorlat*. Budapest, Rejtjel, 2000. 114.; és POKOL Béla: *A bírói hatalom*. Budapest, Századvég, 2003. 255.; valamint SAJÓ András (szerk.): *Befogadás és eredetiség a jogban. Adalékok a magyarországi jog természetrajzához*. [Recepció és kreativitás: Nyitott magyar kultúra] Budapest, Áron Kiadó, 2004. 223. és VISEGRÁDY Antal: *Angolszász jog és politika*. [Institutiones Iuris] Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 1999. 112.

³⁷ Pl. SZABÓ Miklós (szerk.): *Regula iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben. A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2003. szeptember 26–27-én rendezett konferencia anyaga*. [Prudentia iuris 22] Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004. 281.; részmonográfiaként pedig JAKAB András: *A jogszabálytan főbb kérdéseiről*. [Jog és állam 4] Budapest, Unió, 2003. 218.

³⁸ Pl. SAJÓ András: *Gazdaság és jog kapcsolata jogelméleti szempontból*. [Jogtudományi értekezések] Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. 210.

ténő kutakodást, mely ígéretként s perspektívaként magában hordja már a bírói gondolkodásmód összehasonlító kutatása igényét és programadását egyaránt.

3. Kihívás: A jogi kultúrák és a jogászi gondolkodásmód összehasonlító történeti tanulmányozása

A jogi kultúrák történelmi kibontást is vállaló összehasonlító tanulmányozása³⁹ akár meg is fordíthatja az eddigi sorrendet az egyetemes jogtudomány művelésében. Hiszen joggal vehető fel, hogy immár az egyetemes jogtörténet, a jogelmélet, valamint a klasszikus jogantropológia és összehasonlító jog metszéspontjában – s egyszersmind teljes körű gondolkodástudományi, tudományódszertani, eszme- és intézménytörténeti megalapozással – előbb az egyes jogi kultúrák, mint sajátyszerű s növekvő kölcsönhatásaik ellenére autochtonszerű tömbökbe szerveződő hagyomány-együttesek jellemezendők, hogy ezekre épülhessen a klasszikus összehasonlító jog által eddig vizsgált formalisztikus burok, a tételes intézményi felépítmény.

A voltaképpen újdonáság mindebben nem más, mint a térben és időben lokálisan érvényesülő paradigmák jelenlétének a felismerése, vagyis annak megsejtése, hogy elvben mindegyik életképes kultúra felmutat(hat) valamiféle többnyire csupán rá jellemző geniozitást, potenciálisan rengeteget ígérő és rendszerszerűen sokat is realizáló technikai eljárást, amely a saját rendszerén belüli módon és a mindenkor ebben megkívánt egyensúllyal teszi lehetővé számára saját közegében és adottságai mellett a mindenkori megőrzés és megújulás egyidejűségét, optimálisan elérhető sikerét. Azaz az egykor szokásosan – katalógusszerűen – felsorakoztatott adatok egymásutániségában kimerülő extenzív (kvázi-kérdőíves) leírás mint valamiféle specifikus *legal mapping* éppen nem helyettesítheti a változó kritériumok szerint a kérdéses kultúrára koncentráló eszmetörténeti alapú és főként az adott kultúrára nézve sajátosan kifejlődött *mentalité juridique*⁴⁰ sajátosságainak és esetlegesen megtermékenyítő erejének megvilágítására törekvő jellemzést.

³⁹ Pl. Csaba VARGA (szerk.): *Comparative Legal Cultures*. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory: Legal Cultures I] Aldershot–Hong Kong–Singapore–Sydney, Dartmouth & New York, The New York University Press, 1992. xxiv+614.; és Volkmar GESSNER – Armin HOELAND – Csaba VARGA (szerk.): *European Legal Cultures*. [Tempus Textbook Series on European Law and European Legal Cultures I] Aldershot–Brookfield (USA)–Singapore–Sydney, Dartmouth, 1996. xviii+567.

⁴⁰ A terminológiát Pierre Legrand vezette be és használja kulcsterminusként.

Így – személyes kutatási tapasztalatként elővezethetően – a Lukács-kutakodásaim nyomán elvégzett jogontológiai kísérletek⁴¹ már lételméletiként mutatják be a mindenkor érvényesülő jogászi ideológiát mint az adott jogvalóság összetevőjét, a jogi gondolkodás paradigmái körüli vizsgálódás pedig megpróbálta legalábbis elemzési szinten lehántani a jogról annak dezantropomorfizáló-elszemélytelenítő formalisztikus burkát, hogy a jog egészében s alkalmazását beleértve is olyan emberi (közvetlenül társadalmi) produktumként álljon előttünk, amelynek arculata alakításában teljes felelősséggel vesz részt az egész társadalom, és kiváltképpen annak jogászi elitje (vagyis pozíciója szerint a jogi köz-értés formálásában résztvevő minden egyes címzett) egyaránt.

Egy lehetséges s kívánatos kutatás e körben a jogpozitivizmus (klasszikus összehasonlító jog) és a jogpozitivizmus lényegi felbomlása utáni időszak (összehasonlító jogi kultúrák) szembesítését (az utóbbiból adódó tárgyválasztás s módszertani alapkérdések elméleti tisztázását szintén ideértve) foglalja mindenekelőtt magában (előfeltételként természetszerűleg egy tudományfejlődés-történeti áttekintés elvégzésével). E körben előkérdés a „jogi kultúra”⁴² és/ vagy „jogi hagyomány”⁴³ mint kulcsterminus választásának teoretikus problematikája, annak dilemmájával együtt, hogy a jövő egységesülő és globális összehatásokat mutató fejlődésében mennyiben marad(hat) operatív fogalom a „jogcsalád” eddig sikerrel bevált genealogikus kategóriája.

Ez feltehetően magában foglal majd olyan roppant időszerűséggel zajló vitákban történő állásfoglalást – valóságos fejlődési tendenciák előrejelzésével –, mint az Európai Unió kebelében a kontinentális és az angolszász jog konvergenciája (ami egy valóságos jogegységesülés előfeltétele vagy legalábbis elért/ elérhető szintje szerinti lépcsőfok a tényleges előrehaladásban) vagy az Európai Unió közös jogkodifikációja (eszközében, módszereiben, a bírói alkalmazás technikájában), illetőleg annak kibontását, ami az Európai Unió közös bíróságai joggyakorlatában jogtechnikai metamorfózisként máris zajlik a nemzeti jogrendek hivatalosan uniós szintű értelmezésének és alkalmazásának az égisze alatt. Végezetül e körben vár megválaszolásra a globalizmus jogának és jogi világképének kérdése is, azaz a reálisan előrelátható fejlődési perspektíváknak az eddig

⁴¹ VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*. [Gyorsuló Idő] Budapest, Magvető, 1981. 287.; ill. Csaba VARGA: *The Place of Law in Lukács' World Concept*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985. 192. és Reprint. 1998.

⁴² Vö. pl. VARGA Csaba: A jog mint kultúra? *Jogelméleti Szemle*, 2002/3. <http://jesz.ajk.elte.hu/varga11.html>.

⁴³ Legújabbban pl. Jaakko HUSA: Emancipation or Deprivation for the European Legal Mind? The Contribution of the Legal Tradition Approach. *Maastricht Journal of European Law*, vol. 13. no. 1. (2006) 81–107.

döntően nemzeti keretek közt formálódott jogi kultúrák és gondolkodásmódok eddigi változatosságának a fenntarthatóságára gyakorolt hatása.

Ami a jelenben zajlik akár az Európai Unió már bekövetkezett és mostanában sorra kerülő legújabb bővítése utáni újragondoláson és újraépítésen belül (s ami-nek az uniós szintű alkotmányozás – ez idő szerinti kudarcával együtt – csak jelzésszerű indulópontja), akár pedig a globalizmus égisze alatt, feltehetően az emberiség sorsát évszázados léptékben meghatározza. E nagy trendek egymásközi viszonyának tisztázása óhatatlanul és pontosan az elméleti jogászság által elvégzendő feladat, az a feletti tűnődéssel együtt, amit tudományunk⁴⁴ a *sustainability of diversity in law and legal traditions* néven fog keretbe.

Erre épülhet egy újabb kutatás, melynek dilemmaként megsejtése *Zweigert* problémázásának⁴⁵ köszönhető, aki négy évtizeddel ezelőtt elsőként tett említést a *solutions identiques* és a *voies différentes* látszólag paradoxont megvalósító lehetőségéről. Nos, ez az az irány, ami egy évtizede a nemzetközi irodalom-ban – történetesen általam exponáltan – már *comparative judicial mind* néven lehetőségként felvetődött, egymással kontrasztáltan olyan összehasonlító vizsgálódásokat tűzve célul, amelyek egyfelől az elfogadott bírói gondolkodási és érvelési módok (angol jogtörténeti összesítő kifejezéssel élve: kánonok), valamint az ezek során alkalmazott jogtechnikák révén egyfelől eltérő jogú rendekben is lényegi hatásukban hasonló kimenetű jogmegállapításokat tesznek lehetővé, illetőleg és másfelől az egyes rendekben biztosítják a napi változó feltételekhez mindenkor szükséges adaptálódást, az új kihívásokra történő felelős és változó válaszadást, vagyis a jog belső gyakorlati fejlesztését. Igénye szerint egyszersmind jogontológiai rekonstrukciót céloz e vizsgálódás, hiszen eredménye várhatóan a jog mibenlétéről vall majd: arról, hogy az alkalmazói közreműködés, s egyáltalán: a tételezett jogszöveg mellett a jogász értékei, készségei, fogalmi érzékenysége, jogásként gondolatilag bejárt s bevált útjai, vagyis a hivatásgyakorlása mögött álló jogászai ideológia és érvelési gyakorlat miként és milyen technikai leleményekkel működik közre az egyes jogrendek mint különös kultúrák létrejöttében, fenntartásában, és az idők szava által megkívánt alakításában.

Utoljára mintegy évszázadnyi idővel ezelőtt kezdődően zajlott hasonló ívű kutatás, jelesen a francia *François Géný* századfordulós és a belga *Jean*

⁴⁴ Úttörő értékűen H. Patrick GLENN: *Legal Traditions of the World. Sustainable Diversity in Law*. Oxford–New York, Oxford University Press, 2000.

⁴⁵ Konrad ZWIGERT: *Solutions identiques par des voies différentes*. (Quelques observations en matières de droit comparé.) *Revue internationale de Droit comparé*, vol. XVIII. no. 1. janvier–(mars 1966) 5–18.

Dabin két háború közti munkássága közt eltelt évtizedek során, mely a jogot ontologizáló, azaz valóságos létét magyarázó és láttató igénnyel nem másként, mint éppen a tényleges eljárások során követett gondolati mintákra, átalakításokra, ugrásokra – röviden tehát: technikákra – ügyelően világította meg.⁴⁶ A mai hermeneutika, valamint a jogi szemantika és pragmatika mozgalma – mindezek mögött pedig a nyelv metafora-elmélete, a szimbolizmusok vizsgálata és a beszéd-aktus hatalmas poszt-ludwig-wittgensteini irodalma – mind egy ilyen vizsgálódás ígérete és szükségessége irányába mutat; ez azonban még nem történt meg a jogban. Hiszen mind a mai napig legfeljebb Nagy-Britanniában és eseti kisugárzásaiban található bizonyos törekvés, mely a jogi szemiotika vagy esetenként olykor az angol és francia jogászai módszertanok összehasonlítása örvén kísérel meg valamelyes magyarázatot.

Ha és amennyiben pedig – előbbi gondolatunkhoz visszatérve – mindezt jelenkorunk aktualitásaira, az Európai Unió tényeire és általa is egy további tereket hódító globalizmus belátható perspektíváira konkretizáljuk, úgy egy lehetséges vizsgálódás már annak alapkérdését járja körül, hogy az egységesként kibocsátott közös jog, annak az egységesség égisze alatt történő igazgatási (stb.) felhasználása, valamint a központi jogérvényesítés éthoszáát hordozó uniós központú bírói alkalmazása milyen hatással járhat az egyes nemzeti jogrendszerek (s így saját jogrendünk) történelmi sajátosságainak és viszonylagos különállásának (így mindenekelőtt – és mindmáig nemzetenként egyedien – specifikus fogalmiságának, strukturálódásának, problémaérzékenységének, technikai eszköztárának és jártasságának) fennmarad(hat)ására. Ugyanez az ellenkező oldalról megfogalmazottan viszont immár annak dilemmája, hogy miben és milyen mértékben válik és válhat önálló, *sui generis* képződménnyé ez az uniós jog, vagyis valójában mennyire lesz majd alkotása, igazgatási felhasználása és bírói alkalmazása az egymással befolyásuk kiterjesztéséért versengő – legelsőbbben is – angol, francia és német belső (domesztikus) hagyományok nemzet-köziként (közös európaiként) vállaltatásának a játéktere és médiuma. Mindez pedig kérdésként magában rejtje a kontinentális civiljogi és az angolszász *common law*-mentalitás eddigi különállása végső soron való megőrződésének vagy egymásba ötvöződésének a kérdését; a közös jogkodifikáció mintáit, technikáit és esélyeit; az európai közös bírói fórumok által gyakorolt jogalkalmazás során hallgatólagosan követett minták problematikáját; s egyáltalán, alapként, az Európai Unióvá szerveződött államok jogi hagyományainak feltérképezését

⁴⁶ Vö. pl. VARGA Csaba: Jogtechnika és jogdogmatika. In: BÁNDI Gyula (szerk.): *Ünnepi kötet Boytha Györgyné tiszteletére*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 2002. 144–155.

és múltbéli s mai rokonsági tagozódása láttatását, mindezeknek folyamatos átalakulásuk ellenére történő lényegi megőrződése esélyeit – mindenekelőtt tetten érhetően jogforrási rendszerükben, joguk fogalmiságában és alkalmazott technikáiban, kiváltképpen pedig a bírói gondolkodásmódban. Mind e közben érzékenyen kellene tudnunk megválaszolni a már említett fenntarthatóság kérdését, vagyis annak dilemmáját, hogy a kölcsönös egymásra hatásban vegyes megmaradás, avagy a másokhoz hasonulás bizonyos résztvevők túlsúlyának a nyomása mellett milyen jövőt prognosztizál, és a történelmileg eddig kialakult hagyományok milyen szerepet játszhatnak majd végül is ennek alakításában, alapvető iránya meghatározásában és a mindenkori adaptálódás mellett is konzerváló erővé válásában – egyúttal a mindenkori jelentől szükségessé tett erőgyűjtés egyik központi tényezőjeként.

És körkörösén visszatérve még korábbi megalapozó gondolatokhoz, ebben a vizsgálódásban elsődlegesen úgyszintén a jogszemlélet tisztázása, a jog azonosságának és ezzel a juridicitás kritériumának, avagy éppen ellentmondásosságának vagy nézőponttól és kontextustól függő pluralitásának (legelsőbbül is vagy tételezett szövegre redukáltsága, vagy a joggyakorlat tényeiben, az ún. bírói eseményben történő megnyilvánulása közötti hangsúlyoknak) a meghatározása, ezekből fakadóan a jogalkalmazás felelősen alkotó vagy mechanikus végrehajtói szerepfelfogása, a jogalakítás tényezőinek változatossága és útjainak viszonylagos szabadsága, a jogfejlesztés doktrinális kötöttsége és/ vagy pragmatikus nyitottsága, a társadalmi konfliktusok feloldásában a jog szerepjátszásának tulajdonított jelentőség (számos más, további nézőpont, megfontolás, felmérendő adat mellett) vár majd a közeli jövőben feldolgozásra és megvilágításra.

4. Kihívás: A jogállam és a jogállami átmenet paradigmaticus kérdése

A problémakörben rejlő látszólag időleges aktualitás⁴⁷ voltaképpen mégis a jog végső létét, értelmét, jelentését, önazonosságát vallatja.

⁴⁷ Átfogó problémáira ld. Csaba VARGA: *Transition to Rule of Law. On the Democratic Transformation in Hungary*. [Philosophiae iuris] Budapest, ELTE “Comparative Legal Cultures” Project, 1995. 190.; majd VARGA Csaba: *Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések*. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és államtudományi karának könyvei 5] Budapest, [Akaprint], 1998. 234.; és VARGA Csaba (szerk.): *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben*. [A Windsor Klub könyvei II] Budapest, [AKAPrint], 1998. 122. és újranomás: Budapest, Szent István Társulat, 2006.; valamint Zoltán PÉTERI

A két világháború közötti időszakban Európában és távol-keleten formálódott diktatúrák, mindenekelőtt a nemzetiszocializmus rezsimje vetett fel valamelyest hasonlítható kérdéseket, ám ezek jobbára pusztán doktrinális érdeklődésből fakadtak, mert vagy háborús győzelem vetett véget életüknek, a belső erők demokráciára állítása helyett katonai megszálló intézkedésekkel indítva a felváltó újat útjára (Németország, Olaszország és Japán), vagy pedig békés aggkorban enyésztek el, méhükben hordva ki s egyfajta társadalmi megegyezésben születtetve meg önnön immár demokratikus meghaladásukat (Spanyolország, Portugália). A kommunizmus bukása mindezzel szemben térségünk országaiiban mindenütt demokratikus jogállami igények jegyében és épülő közegében történt – még ha ennek intenzitása, elmúlt beidegződésekben eleve feloldódása keleti irányban növekvő bizonytalanságokat hordozva sok évszázados helyi (egykori bizánci és mongol gyökereket újraaktiváló) hagyományok feléledését is mutatja –, így a jogász perspektívájából döntően egy (a demokratikus alkotmányi berendezkedés nézőpontjából értelmezett) értéktagadás – egyfelől – és egy (új) értékállítás – másfelől – nemcsak egymásnak adott kezdet, de egymással egyébként kibékíthetetlen pozíciók között olyan találkozást biztosított, amelyben realitássá lett, hogy közvetlenül magát a rezsim-váltást az előbbi készíti elő, míg az új épülésben az elmúlthoz viszonyulást az utóbbinak kell(ett) megszabnia.

Hiszen az új nem építheti a semmiből magát: még ha külső mintákból bőven táplálkozik is, saját előzményéhez mérten kell meghatároznia, éthoszában s útjaiban kicövekelnie önnön indítását. Már pedig a múlt megítélésében s a jogi bölcsелеm ezen ősi ellentétpárja közötti szorításban semmiképpen sem menekülhet vagy egy abszolutizáló választás szélsősége, vagy pedig ezen (egymást látszólag kizáró, ám mégis kiegészítő, egymással szolgáló viszonyban álló, s így egymást egyidejűleg feltételező) két oldal közötti egyensúlyozás (és ebben valamiféle gyökérzethez való visszatérés) kompromisszumának a vállalása kényszerétől. Hiszen, mint tudjuk, a múlt jogának is volt pozitivitása egyfelől, miközben az átalakulást éppen az értékmegvalósítás (megvalósíthatóság) igénye, vagyis a múlt elodázhatatlan meg- és elítélése igényli másfelől. Ugyanakkor láthattuk és megtapasztalhattuk, hogy méltatlan, sarkított, igazságtalan és életszerűtlen válaszok is tudtak/tudnak születni e kérdésre, amennyiben előfordulhatott, hogy – tévesen, mert végső soron éppen nem indokolhatóan, hiszen a formális

(szerk.): *Legal Problems of Transition in Hungary. Hungarian National Reports Submitted to the Fifteenth International Congress of Comparative Law: Bristol, July 26 – August 1, 1998.* [MTA Jogtudományi Intézete: Közlemények – Working Papers 11] Budapest, [Könyvfólia Bt.], 1998. 138.

jogvilágban is nem a problémamegoldás, hanem kizárólag az igazolás, vagyis a külső indokolás logikájában vállalhatóan – abszolutizálták az egyik pozíciót, ami aligha tanúskodik másról, mint csakis a fenti belátás hiányában valamiféle méltatlan farkasvakság egyoldalúságáról; arról tehát, hogy a vagy-vagy kizárólagos alternativitására sarkítottan tették fel maguknak a kérdést.⁴⁸

A fentiek jelképes üzenetéből, a pusztán formális megoldásokra törekvés szükségképpen kudarcából valóban a jog újragondolásának szüksége adódik. Annak felismerése, hogy önmagát a jog csak látszólag tételezi: a mindennapi rutinból kieső határhelyzetekben válik csupán szembetűnővé, hogy a tételezőnek határozott értékválasztásokat kell megejtenie (a kellő értékegyensúlyozásokkal együtt), és ezen értékválasztások mindig visszautalnak a társadalomra – úgy is, mint a jog forrására, mint hermeneutikus közegére, végső fokon pedig mint bármikori állapota szerint aktualizáló alanyra, aki megértési gyakorlatában rekonvencionálja e jogot. Ez persze nem változtat azon, hogy az általában követett értékektől elhajlás vagy egy nyilvánvaló kudarchoz vezető működ(tet)és nyilvánvalóan bármely ágens szíve joga. Vagyis szabad akaratából valóban választhatja ezt, csak éppen nem állíthatja, hogy egyszerűen külső kényszernek engedve tenné ezt, mert a jognak – önmaga formaiságán, szövegben objektiváltságán kívül – nincsen semmi egyebe: nincsen hát semmiféle mechanicitással vagy önmagából adódó alternatívátlansággal érvényesülő kényszerítő ereje sem. Szabadon választhatja tehát ágensünk a számára meggyőzőnek tetsző megoldást (és sikerrel is járhat ebben, ha nincs ellene apelláta és/vagy a társadalom, avagy jogként intézményesülő szervezetrendszere ezt befogadja) – ámde ugyanakkora felelősséggel, mintha más választást ejtett vagy kísérelt volna meg. A dilemmáknak szélsőséges választási lehetőségek közé szorulása esetén, azaz határhelyzetekben szokott tehát megnyilatkozni, hogy egyfelől a formális jogi pozitivitás s másfelől a jogban a jog által védendő (közvetlen és instrumentális) értékek viszonylatában éppen nem feszülésről s végképpen nem ellentmondás konstruálhatóságáról van szó, hanem – rövidítetten kifejezve – eszköz és cél viszonyáról.

⁴⁸ Egyetlen – bár meghatározó problémaszerele – koncentráltan vö. pl. LAMM Vanda – BRAGYÓVA András (szerk.): *Visszamenőleges igazságszolgáltatás. A Magyar Tudományos Akadémia nagytermében 1990. november 8–9-én megtartott konferencia anyaga.* [MTA Állam- és Jogtudományi Intézete: Közlemények – Working papers 1] Budapest, MTA ÁJI, 1992. 110.; Csaba VARGA (szerk.): *Coming to Terms with the Past under the Rule of Law.* The German Model. [Pre-edition.] Budapest, Windsor Klub, 1994. xiii+136.; majd Csaba VARGA (szerk.): *Coming to Terms with the Past under the Rule of Law.* The German and the Czech Models. Budapest, Windsor Klub, 1994. xxvii+178.; és VARGA Csaba (szerk.): *Igazságtétel jogállamban.* Német és cseh dokumentumok. [A Windsor Klub könyvei I] Budapest, [Osiris], 1995. 241. és újranyomás: Budapest, Szent István Társulat, 2006.

Nos, egy ilyen viszonyhalmazban a materiális, végső érdemi célokhoz képest persze megfogalmazódhatnak eszközszerepű célok is, ezek azonban pusztán az eszköz-oldalt differenciálják és stratifikálják.⁴⁹ Ilyen módon a mindennapi társadalmi heterogeneitásunkban jogként homogenizált kultúránk olyan hívszavai, eszményei és értékei, mint a demokratizmus, az emberi jogok, az alkotmányosság vagy a jogszerűség – mindezek pusztán ezen belül értendők, akkor is, ha ezen belül viszont legmagasabb rétege(ke)t testesítenek meg; tehát az intézményesedés alsóbb szintjeiről tekintve végső céloknak látszanak, miközben a voltaképpen elérendő és szolgálendő célok szemszögéből értékelve szolgáló szerepnél (tehát – alkalmasint – konkrét aktualitásukban tekintett alkalmasságuk, célravezető voltuk konkrét megkérdőjelezhetőségénél s így köreiken belül alternatív megoldások, új egyensúlyok keresettségénél) többre nyilvánvalóan nem tarthatnak igényt.⁵⁰

Összegzésül ezért aligha mondhatunk többet ennél: bármilyen odaadással gondozzuk s óvjuk is a közelmúltunk szocializmusában tőlünk elszakított kincset, a jog tiszteletét, tudnunk kell, hogy mindez, mint jogi kultúránk egyáltalán, csakis az emberért és társadalmáért van. Önmagát így nem szolgálhatja, és nyilvánvalóan nem fordulhat át ember- és társadalomellenes fetiszizálásba sem.

E gondolati ív ugyanakkor önmaga visszaját is magában foglalja, hiszen azzal, hogy a jog világában megfogalmazni szokott végső értékeinket cél és eszköz viszonyrendszerében engedi láttatni, egyszersmind felveti eszményeink egyetemessége vagy mindenkori *hic et nunchoz* kötött történelmi partikularitása s konkrétisége elvi dilemmáját is. Új színben láttatja mindezt a globalizmus igénye, mely nyilvánvalóan ragaszkodik az amerikai demokrácia-felfogás s benne az emberjogi ideológia és a jogosultság nyelvére szorítókozó diskurzus univerzális kiterjeszhetőségéhez. Mindez nyilvánvalóan a jogátvételek s a ma globalizálódó joghatások alapkérdése is, hiszen a kudarcok világszerte gyorsulóan növekvő katalógusa⁵¹ mintha pontosan olyasmiről adna számot, amivel nemrégiben még szocialista jogszociológiánk is tisztában volt, jelesül, hogy a jogban nincsenek szabad gyökű s tetszőlegesen helyettesíthető formaiságokra visszavezethető entitások. Minden, ami a jogban formalizált, egyúttal a jog-

⁴⁹ Vö. pl. VARGA Csaba: Célok és eszközök a jogban. In: ANDRÁSSY – VISEGRÁDY (szerk.): i. m. 145–156. & <http://www.thomasinternational.org/hu/projects/step/conferences/20050712budapest/varga1.htm>.

⁵⁰ Vö. pl. VARGA Csaba: Jogállamiság – kihívások keresztútján. *Valóság*, 2002/4. 28–39. <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=351&lap=0>.

⁵¹ Vö. pl. VARGA Csaba: Jogkölcsonzés egy globalizálódó világban. *Társadalomkutatás*, 2006/1. 33–60.

rendszerben kontextualizált, és egyszersmind adott értelmezési közeget s kulturális értelemadástól is feltételezett. Egy átvitt *terminus technicus* ezért éppen annyira idegen és romboló hatású lehet egy számára idegen közegben,⁵² mint egy eltérő történelmi tapasztalatra és kulturális rend-eszménybe érkeztetett ún. demokrácia-export.

5. Elmélet és gyakorlat ütközése

Az elméleti jogi gondolkodás kondicionáló közegét azonban mindenkor a tételes jogtudományok adják, amelyek ugyanakkor napi párbeszédben állanak a joggyakorlattal. Már pedig jogállami átmenetünk, mely teoretikus kifejeződésében s gyakorlati realizálódásában egyaránt nem csekély mértékben mágikus bűvszavak ismételtetésével is elérhető könnyű győzelmet ígért, most, az Európai Unión belülről szemlélve immár erőteljes külső bírálatok tárgya lett,⁵³ hiszen számon kéri rajtunk a második világháború óta Nyugat-Európában lezajlott joggyakorlati paradigmaváltást, a hangsúlynak szabályokról elvekre áthelyeződését, a jog pozitivitása új értelmezését, mindazokat a fejleményeket tehát, amelyek felismerése, teoretikus leszámítolása nálunk – elméleti és gyakorlati jogtudományainkban egyaránt – egyelőre legfeljebb csíraformákban érzékelhető.

Hiszen ami szocializmusunkban eszményként nálunk megkövült, az legfeljebb Nyugat-Európa orosz víziója lehetett, amiként például emigrációjában *Lenin* látta és a következetes államközpontúság mongol és bizánci gyökere szálakból is összeszövődő hagyományában javítani gondolta ezt, s gyakorlatában leginkább úgy, ahogyan az *Sztálin* kezében brutálisan nyers gyakorlattá lett. Ilyen módon pedig hiába diszkreditálta magát jogászságunk szemében a szocialista törvényesség és normativista eszményiségű jogszemlélete egyaránt, mégis ez volt az a minta, amit a kor legbátrabb szereplői is legfeljebb s olykor bírálni vagy meghaladni merészelhettek; ám bármiféle újjászerveződéshez vagy gondolati rendeződéshez alapot mindazonáltal leginkább mégis csak ez szolgáltatott.

Azt tehát, ami a második világháborút követően Nyugat-Európában lezajlott, a kornak itteni jogászsága, még a leginkább kimagaslóak is legfeljebb távoli

⁵² Vö. pl. VARGA Csaba: A jog belső szerkezete. *Állam- és Jogtudomány*, 2004/1–2. 39–49.

⁵³ Legerőteljesebb áttekintésben ld. pl. Zdenek KÜHN: Worlds Apart: Western and Central European Judicial Culture at the Onset of the European Enlargement. *The American Journal of Comparative Law*, vol. LII. no. 3. (2004) 531–567.

borzongással, s még inkább értetlenséggel elegy és (a fizikai közelség ellenére) messzi távolságból – mert látásának élességét és érzékenységét a vasfüggönyön keresztül kényszerülő pillantástól rontva – érzékelhette csupán. Elvek szerepe, generálklauzulák megtermékenyítő ereje, a dolgok természetében rejlő meghatározások feltárásának alázata, és főként mind e mögött az egyszerre demokratikus és felelős, vagyis reszponzív emberi magatartás nemigen állhatott össze szigorú értelemben vehető kultúrafelfogássá elméjükben. Túl erős lehetett „az imperializmus bomlása”, „a törvényesség fokozódó válsága”, az angolszász esetjogiságban eluralkodott „jogbizonytalanság”, kontinentális elviségében pedig „törvényét az uralkodó osztály maga vonja vissza” minden esetben ostoba, olykor egyenesen prostituált gonoszságú gyanúja ahhoz, hogy még akár a tisztánlátás önmagát meghaladó merészségű olykori megkísérlése is megmenekülhetett volna önmaga szükségképpen beszennyezésétől.

Az tehát, amit jogászságunk szocializmusunkban ránk oktrojáltan jogi berendezkedésünkben felépített, nem volt más, mint a XIX. századelő már látványosan megingott eszménye. Amit pedig polgári eszményként restaurálva saját múltunkból esetleg éppen napjainkban visszateremteni igyekeztünk, pontosan az, amire mi ugyan tisztelettel övezett nosztalgiával emlékezhetünk, ám mégsem lesz ettől más, mint az, amit Nyugat-Európa az utolsó nagy világégés utáni belső újrakezdési elszánása nyomán immár mintegy hat évtizede – úgy tetszik, saját előtörténeteként, tehát egyszer és mindenkorra – maga mögött hagyott. Vélhetik hát immár uniós nyugat-európai és atlanti társaink, hogy mi, a bővítések során odasodródott lengyelek és csehek, magyarok és bárki más, ugyancsak furcsa gúnyával járunk-kelünk Luxemburgban, Strasbourgban vagy Brüsszelben, az általuk létrehozott és berendezett fórumokon: olyasmikben keresünk kiutat, amire ők legfeljebb nagyszüleik – dédapáik, ükapáik – előtti időkből emlékezhetnek csupán.

6. Perspektívák

Elméleti jogművelésünk szemléletekben, irányokban, módszerekben gazdag, vitákban dúsz és termékeny. Külvilágra nyitottsága nem csekély, receptivitását illetően azonban előbbre jár angol–amerikai minták befogadásában, semmint akár kontinentális uniós társai, akár saját közép- és kelet-európai régiója fejle-

ményeinek a köteles reflektáltatásában.⁵⁴ Egyebek között így egyelőre teljességgel hiányzik belőle annak felfedezése, hogy magának az uniós jogmozgásnak is van jogelmélete; hiányzik belőle továbbá az annak tudatára ébredés is, hogy előrelátható jövőnk kevésbé függ immár pusztán saját elhatározásunktól, mint inkább belső jogunk s jogszemléletünk alakulásának, s ezen belül meghatározó hatásgyakorlásra alkalmasságának a külső európai környezettel való találkozásától. Jogpozitivizmusunk jövője s benne a jog pozitivitásáról, önazonosságáról való képünk alakulása most már szintén az uniós törekvések erejétől, abban pedig az annak befolyásolására irányuló saját készségünktől függ. Jogunk, jogtudományunk, elméleti-jogi gondolkodásunk helyét a nap alatt így immáron uniós teljesítményünk szabja meg, amely uniós közreműködésben nagyok és kicsinyek legfeljebb nyomásgyakorlásban képzelhetők, ám meggyőző erőben mindenki élhet a saját elidegeníthetetlen marsallbotjával.

Elméletünk fejlesztése is így elementáris érdekünk. Hiszen ami bizonyosan marad, az az emberi tényező, a jog mindenkori uralásának s a jogot illető mélyebb belátásoknak a lehetősége, és vele a felelős értékelkötelezettség, hogy az ember tényleg éljen is eszközeivel.

⁵⁴ A Magyar Tudományos Akadémia s azon belül az Állam- és Jogtudományi Intézet által a tudományszervezésben a szocializmus idején kiharcolt túlsúlyos szerep valóban biztosíthatott még olyan funkciókat, amelyek egy a spontaneitás diffúz véletlenszerűségeiből adódó mai demokratizmusban – sajnos – aligha nyernek kielégítést. Ilyen lehetett a tudományos pályára történő gyakorlati nevelés, a rendszeres jogi bibliografizálás, a bel- és külhoni jogirodalom mélyreható rendszeres kritikai szemlézése, a magyar jogtudomány eredményeinek külföldi képviselője, és nem utolsósorban átfogó nemzetközi tudományos együttműködés, melynek tekintetében a szomszédsági-regionális kapcsolatrendszer úgyszólván teljeskörű volt, de nemzetközi betagozódottságunk mindenkori szintjéhez viszonyítva még a nyugat-európai s atlanti jelenlétünk is mélyrehatóbbnak bizonyulhatott, mint ma, a globalizálódás korában, amikor a nemzeti képviselet szervezetlensége már óhatatlanul is az önfeladással egyértelmű.

VI.

A JOG ÉS MIBENLÉTE

JOG ÉS NYELV? JOG MINT NYELV?

Lét- és ismeretelméleti nézőpontok végső egysége

1.A jog és a nyelvi megjelenés

Jog és nyelv? A *juristicum*nak *linguisticum*ként megjelenése nyilvánvalóságán túl évszázadokon keresztül fel sem vetődött, hogy maga a kapcsolódás a jog léte, természetének felfogása, sőt működés módjának megfejtése örök jogfilozófiai problémáját rejti, avagy, röviden szólva, *ontologicum*ának és *epistemologicum*ának kulcsát egyaránt részben kétségtelenül ez nyújtja. Hiszen a közelmúltig magától értetődő adottságot láthattunk csupán abban, hogy ugyanúgy, ahogyan anyagi újratermelődésünkben konyhánknek vagy iparunknak a termékei materiális hordozottságúak, szellemi újratermelődésünk produktumait valami szintén hordozza, s ez nem más, mint egyfajta szimbolizmus, pontosabban egy egyszersmind jelképként és emlékeztetőként történő kivetítésnek az idealizációja. Ám ahogyan a XIX. század végére problémás lett az, hogy mit is jelent voltaképpen az anyagként létezés, egy további fél évszázad múltán már maga ez a szimbolizmus, azaz kifejezéseink/kifejeződéseink fikciós logikája,¹ vagyis éppen a nyelvi közvetítés vált problémák forrásává s egyidejűleg a jog újfajta látásmódjának megalapozójává.²

Mindazonáltal említésre érdemes ez a kapcsolódástörténet saját személyes gondolati fejlődésem szemszögéből is. Hiszen fél évszázada a *jog*, a *logika* és a *nyelvi kifejeződés* összefüggéseinek (kölcsonös egymást fedésének és/vagy egymást illető diszkrepanciáinak) kutatására irányuló kezdeményezésem úgy utasítottatott vissza egyetemvégzésem egyébként mindenben támogató tan-
székvezetőjétől csakúgy, mint az akadémián személyemet mentő, egyébként

¹ A nyelvi szerkezetek eleve kiválasztó/betagoló/szűrő szerepére ld. pl. Susanne LANGER: *Philosophy in a New Key. A Study in the Symbolism of Reason, Rite and Art.* 3rd ed. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1942.

² Vö. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái.* Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. 504. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>.

nemzetközi autoritásként kérdőjelezetlenül szerte a világon elfogadott igazgatómától, mint honi körülményeink közt veszélyes kockázatú ideológiai/politikai kaland, mert mintha egyetlen értelme s rejtett üzenete és hordaléka csakis a marxizmusban a leninista visszatükröződési elmélet³ látens (s egyszersmind, úgy tetszik, szükségképpen) tagadása lehetett volna.⁴ – Negyed évszázada pedig ugyanezen Magyarországon még a honi közegben gyakorlatilag úttörő szerepet játszhatott az, hogy egyáltalán stúdium tárgyává tétetett „jog és nyelv” lehetőségeinek a feltérképezése.⁵ – Ezt követően megkísértem a voltaképpen

³ Vagyis annak állítása, hogy „(a) a megismerés a külső világnak az emberi tudatban történő visszatükröződése; (b) a visszatükröződés az anyag meghatározott, alapvető és egyetemes tulajdonsága, míg a tudat e tulajdonság fejlődésének a legmagasabb foka; (c) a visszatükrözés fogalma a képnek és a tárgynak mint a szimbólumokból, hieroglifákból, jelekből stb. alkotott fogalmaitól eltérőnek a hasonlóságát előfeltételezi; (d) a gondolkodás szubjektív dialektikája a természet objektív dialektikájának a tükörképe, míg a logikai összefüggések a dolgok legközönségesebb feltételeinek a visszatükröződései; (e) az igaz megismerés a valóság adekvát visszatükrözése, a társadalmi gyakorlat pedig az igazság kritériuma”, nos, ez „képezi az alapját annak, amit hivatalos szovjet ismeretelméletnek nevezhetnénk, s ami a dialektikus materializmus filozófiai tudományrendszere ideológiai magjának tekinthető” – összegzi Zeev KATVAN: *Reflection Theory and the Identity of Thinking and Being. Studies in Soviet Thought*, vol. 18. (1978) 87–109. Idézet 87.

⁴ Sokáig kéziratban maradt gondolati kísérletemet – VARGA Csaba: A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése. [1964.] In: VARGA Csaba: *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban*. Budapest, Szent István Társulat, 2001. & <http://mek.oszk.hu/15300/15346> 4–18. – eredetileg kari pályamunkának, majd szakdolgozatnak szántam, míg csak Szotáczy Mihály el nem olvasta s ördögűző kifakadással el nem tiltott veszélyesnek ítélt folytatásától. Amikor újra-gondolt, szelidített, konformosítottnak hitt változatában az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében mint majdani kandidáló témát (tán 1968 táján) Szabó Imre akadémikusnak előadtam, dühös kategorikussággal zárkózott el politikai konszonanciájú sikamlósságától; így térültem – dicséretére legyen mondvá: az egyébként szűkülődő kínálatból ezt is saját választásomra hagyottan – a kodifikáció kutatásához.

⁵ Előzményként felfigyelhettem persze MIKÓ Imre: *Nyelv és jog. Korunk*, 1970/9. 1323–1327. – írására (noha alapvető üzenete a nyelvi jogokra mint kisebbségi problémára koncentrált), de voltaképpen előzmény mégis a kibernetikai jogesetkezelés felvetése volt – elsőként BÁRDOS Péter – BÁRDOS Péterné: A jogesetmegoldó kibernetikai módszerek néhány elvi problémája. *Jogtudományi Közöny*, 1974/5. 239–245. és sokszorosított tanulmányként BÁRDOS Péter (szerk.): *Jogi problémák vizsgálata és megoldása kibernetikai módszerekkel*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogi Továbbképző Intézete, 1975., amiben tanulmányommal – A jog és rendszerszemléletű megközelítése. BÁRDOS (szerk.) i. m. 83–120. – magam is közreműködtem, hiszen a kibernetika eleve olyan programozást feltételezett, amiben a jog kizárólag nyelvi megtestesültségében játszhat szerepet. Ám a Yale Law Schoolról visszatértem, az 1980-as évtized második felében a Bibó Kollégiummal fenntartott régi oktatói kapcsolatom már azzal folytatódott, hogy néhány specializálódó hallgatóval kiscsoportosan az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében „Jog és nyelv”, valamint „Jog és antropológia” címen ún. kutató szemináriumokat vezettem több éven keresztül; nos, az előbbiből lett a TEMPUS-finanszírozásnak köszönhetően a SZABÓ Miklós – VARGA Csaba (szerk.) *Jog és nyelv*. Jogfilozófiák, Budapest, Osiris, 2000. gyűjteményének egyik alapválogatása, utóbbiból pedig a H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jog és antropológia*. [Jogfilozófiák] Budapest, Osiris, 2000. némely általam sugalmazott darabja.

jogműködés alkalmazott terepén egy olyan vizsgálatot, amely – évszázadok óta hirdetett saját professzionális deontológiáját végre komolyan véve, mert krédójához híven kiindulópontként kezelve – azt kísérelte meg nyomon követni, hogy a jogalkalmazásban a norma- és a tény-összetevő, azaz, egyfelől, a szöveggként rögzített (pozitivált) jog mint általános-elvont normatétételezések összességéből a jogalkalmazótól az esetre konkretizált egyedi változat, és másfelől, a bizonyítékokból összeállottan s szintén szöveggként rögzítetten a jogalkalmazó következtetése nyomán összeállított/megkonstruált úgynevezett tényállás, vagyis a két kizárólagosan a perbe perrendszerűen bekerült, tehát igazoltan hivatalos alapként szolgáló összetevő miként következődik mindabból, amikből – szövegekből sokszoros szövegtranszformáció útján, eseményeket illető emlékekből pedig úgy-ahogy összerakottan, és az utóbbiakat rögzítő tényállításokat szintén sokszoros szövegtranszformációnak alávetetten⁶ – állítólag vétetett, csak hogy azt is rögvest megállapíthassa: ezek bizony *messterséges társadalmi konstruktumok*,⁷ amik a döntéshozó (habár ezekben a professzionálisan kodifikált – intézményesítetten formalizált – eljárásokban következetesen személytelenített) *személyes felelősségvállalásából* fakadnak, s ekként kifejeződő meggyőződése leplében így magukban foglalják megértés, világkép, elhivatottság, célszerűség, valamint gyakorlatiasság – vagyis az emberi lét teljessége, azaz a teremtettségünkben adott összes emberi képesség, így a ráción túl érzelmi kultúránk, intuitivitásunk, miszticizmus élményére nyitottságunk, és így tovább – mindmegannyi mozzanatát egyaránt.⁸ – Végezetül pedig a jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozása arról kellett meggyőzőzn, hogy a jogi *comparatio* mint mozgalom végső soron nem (volt és lehetett) más, mint az exegétikus gyökerű jogpozitivizmus kultúraiból kinőtt s a jogi tudományosságot egyre inkább lehetetlenítő nemzeti jogrendi önbezárulkozásokat valamelyest oldó s átmeneti kiutat jelző – és ezért elsősorban az önmagával

⁶ Ld. pl. Jerome FRANK: *Bíráskodás az elme ítélőszéke előtt*. Válogatott írások. Szerk. Badó Attila. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2006. írásait.

⁷ Eredetileg: 'künstliche menschliche Konstruktion'; ld. Georg KLAUS: *Bevezetés a formális logikába*. Budapest, Gondolat, 1963. 72.

⁸ Vö. VARGA Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. 2., jav. és utószóval bőv. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2001. & <http://mek.oszk.hu/14400/14489>. Megejtő a megérzés pontossága, ahogy a számítógépes gondolkodás hazai apostola, Vámos Tibor akadémikus egy Széchenyi-díjvacsora társaként történetesen együtt eltöltött estére emlékezve a szerzőnek kifejtette [2014. szeptember 22. 10:03]: „A jog [...] a filozófiai gyakorlat legrégibb és folytonos gyakorló terepe, a logika és a hermeneutika első igazán tudományos alkalmazása jóval a matematikai és információtechnikai munkák előtt, egyben a találkozáspontja a racionális és a nem racionális gondolkodásmódoknak, ami a számítógépes reprezentációs törekvésekben a legkritikusabb kérdés.”

foglalatokodásban már kimerült/kiüresedett Franciaországban megfogalmazódó – perspektíva, merthogy a legtöbb, amit megtehet(ett), az, hogy az eltérő jogrendek közt az úgynevezett jogi nyelvek közül (1) a tételezettséget hordozó *jog nyelv*ének a szintjén legfeljebb felhív (2) a *jogi döntésnyelv* és mindenekelőtt (3) a háttérben álló *jogdogmatika nyelve* s (4) az azt megalapozó *jogtudomány nyelve*inek szintjén esetlegesen fennálló mélységes másságokra, amelyeknek a tételezett jognyelv legfeljebb halovány, ráadásul sokszorosan közvetített lenyomata. Így üzenete mindenekelőtt ott van és ott lehet(ett), ahol a jogesemény a jogot tételezettségében megtestesülten kizárólagosítja – azaz, mint a császárkori Rómától a mai kontinentális berendezkedésig fejlődött a *iust a lex* mindenkori állapotaként, az utóbbira redukáltan ideologizálja és kényszeríti ki –, merthogy szava sincs (és nem is lehet) arról, ami a jognak és nyelvének egyáltalán értelmet s összefüggést magyarázó környezetet képes adni, vagyis a jogi kultúráról.⁹

2. A jog és nyelvei

Nos, mire kell gondolnunk hát, amikor egyáltalán jogról és jogi nyelvről beszélünk?¹⁰

A még Lengyelországhoz tartozó Vilniusban rektorkodó *Wróblewski* professzor – a nemrégiben elhunyt lódzi jogfilozófus édesapja – egykor a jogi nyelv négy szintjét különböztette meg. Ezek egyúttal *ontologicum*ok is, amelyekben többé-kevésbé relevánsan kisebb-nagyobb kizárólagossággal maga a jog megjelenik. Eszerint megkülönböztethető: (1) a *jogtételezés* nyelve, (2) a hatósági *jogkikényszerítés* nyelve, (3) a *jogdogmatika* nyelve, és (4) a *jogtudomány* nyelve.¹¹ Nos (noha ebből a lengyel elméleti jogi gondolkodás számára a fenti négy változatot felező ‘jognyelv’ és ‘jogásznyelv’ vált ki fontosként,¹² mégis),

⁹ Összefoglaltan egyetlen műben, vö. VARGA Csaba: *Comparative Legal Cultures. On Traditions Classified, their Rapprochement & Transfer, and the Anarchy of Hyper-rationalism*. Budapest, Szent István Társulat, 2012. & <http://mek.oszk.hu/15300/15386>.

¹⁰ Nyilvánvalóan fel kellene itt fejtenünk a magyar ‘jog’ és ‘a jog’ (amiként az angol ‘law’, ‘the law’, ‘a law’ stb.) különféle használatait, ami kimerítően nem történt (s élő nyelvi praxisról lévén szó, nem is történhet) meg.

¹¹ Bronisław WRÓBLEWSKI: *Język prawny i prawniczy*. [Polska Akademia Umiejętności: Prace Komisji Prawniczej 3] Kraków, 1948.

¹² Az előbbi jegyzetben említett megalapozó műtől kezdve egész iskola épült Lengyelországban e különbségtételre, ld. pl. Tomasz GIZBERT-STUDNICKI: *Język prawny a język prawniczy. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego: Prace Prawnicze*, vol. CCXCII., no. 55. (1972) 219–233.; és Zygmunt ZIEMBIŃSKI: *Le langage du droit et le langage juridique: Les*

ezek közül az első kettő feleltethető meg többé-kevésbé az amerikai Pound megkülönböztetésének *law in books* és *law in action* között¹³ – ismerve persze az amerikai jogállapotot, mely a kontinentális európai civiljog és a voltaképpen angolszász *Common Law* közt keresi a saját útját, amelynek összefüggésében ti. az előbbi terminus persze messzemenően nem kizárólag a törvényhozásra, hanem a joggyakorlatban hitelesnek tekintett bármiféle közvetítőre (tehát akár egy a joggyakorlat változatosságában eligazítást ígérő kompendiumra is egyaránt) utalhat. Mindenesetre ez az imént említett terminus szimbolizálja a jogállandóságot, annak mindenkori tényleges folyamatában; míg az utóbbi, a *law in action* a konkrét aktualizált állapotot, mint egy adott szituációban érvényes/érvényesített eredményt, ami lehet ugyan a szóban forgó ügyben végső s lezáró szó, a jogalakulásban azonban pusztán egyetlen pillanatnyiságot mutat.

Hiányzik azonban e négyes megkülönböztetésből az a diffúz elem, ami a „mi a jog?” nem eleve definiált, de társadalmilag szükségképpen felmerülő kérdésében a jog mint jogként tételezettség és a jog mint jogként történő hatósági kikényszerítettség mellett a valóságos szociális közeg, a keret és fenntartó fundamentum legfontosabb – bár a mai társadalmi összetettség egyes specialistáitól leginkább észre sem vett, netalán specifikum-hiánya okán lenézett, és ezért más specialisták kifejtett manipulatív technikáival gond esetén egyszerűen eltakarítható/eltakarítandó – szerepét tölti be: az, amit a társadalom *elfogad* jogként.¹⁴ Ontologikusan persze bármennyire is előfeltételszerű ez a fundált-ság, általa korlátozhatatlanul benyomulhatnak további nem-specifikált, egyre diffúzabb összetevők, mindenekelőtt a populáris jogismeret forrásai köréből az edukáció – például tankönyvi meghatározóitól a mindennapi szocializációs kondicionálásnak a tömegművelődés általi sugallataiig.¹⁵

critères de leur discernement. *Archives de Philosophie du Droit*, vol. XIX. (1974) 25–31. alapvetésétől egészen Andrzej GRABOWSKI – Malgorzata KIELTYKA: *Juristic Concept of the Validity of Statutory Law. A Critique of Contemporary Legal Nonpositivism*. Berlin–Heidelberg, Springer-Verlag, 2013. 8. fejt., 359. skk. kifejtéséig.

¹³ Roscoe POUND: *Law in Books and Law in Action*. *American Law Review*, vol. 44. (1910) 12–36.

¹⁴ Elsőként VARGA Csaba: Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása. *Állam- és Jogtudomány*, 1985/3. 528–555. & <http://mek.oszk.hu/15300/15303>.

¹⁵ KULCSÁR Kálmán: *A jogismeret vizsgálata*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1967. jutott arra az akkoriiban, az úgynevezett szocializmus tudományos társadalomszervezése utópikusan tudományosnak hitt igényében meghökkentő, de egyúttal egy alkalmas eszköztár kialakítására tudatosan felhívó következtetésre, miszerint a jogismeret – túlnyomórészt sokszoros közvetítettséggel – legfőképpen a különféle publicisztikai vélekedésekben gyökereszik. Nyilvánvaló, hogy a *mass media* eluralkodásával s különösen a bárki számára nyitott világhálós közreműködések tömeges (krónikusan cselekvéspotlékként megélt, s ennyiben

3. Eleve nyelvi hordozottság

Mindez arra utal, hogy a jog bármiféle léte és létének bármiféle vonatkozása eleve nyelvileg hordozott.

Mai társadalomontológiai világképünkben persze ennek nyilvánvalóságánál tovább kell mennünk; egészen addig, hogy bizonyos határozott következtetéseket levonhassunk. Mert végtére: mi is az, ami emberként létünkben *par excellence* szociális? Nos, az, ami tisztán emberi közreműködés, vagyis ami emberek közötti együttműködés termékeként jön létre. Ez pedig nem más, mint amit gyakorlati szükségleteinek felismerésével az emberi szellem az együttműködésben mint kooperatív praxisban létrehoz. Voltaképpen eredője, lényegi magja és megtestesülése ezért nem egyéb, mint maga a *közmegértés*. Megállapodásszerűségek útján ez torkollik *intézményiségbe*, aminek a pusztá felhívása (tudata, említése, jelzése) már adott – legalább is keretként immáron valamilyen szinten regulált – csatornába terelheti a cselekvést. Ilyesmi persze nem jöhet létre más úton, mint komplex lélektani, kommunikációs és intellektuális folyamatok együtthatásaként. Persze nem valamiféle különlegességre kell gondolnunk itt, hiszen magáról a társadalmi gyakorlatról van most szó: arról, amit nem feltétlenül s nem minden pillanatában reflektáltan, hanem a lehető legköznapiabban, többnyire merő rutinból, vagyis régi gyakorlatmódok csupasz ismétlésével végzünk.¹⁶ Mégis és mindazonáltal mindebben a nyelv nemcsak megkerülhetetlen eszköz, de az elmúltat illető bármiféle tapasztalat és a jelenben fogant megfontolás memóriális hordozójaként egyenesen *teremtő erő*. Nem véletlen, hogy ez az a terep, ahol a szó valóban tetté válik (amint ezt első

embermivoltunkat hangsúlyosan szegényítő és lealacsonyító) igénybevételével mára e sokadlagos (s gyakran ál-)reflexió vált úgyszólván uralkodóvá, amiről a jogi topikák elektronikus előfordulásainak forrás-statisztikája is árulkodik.

¹⁶ Hadd emlékeztessenek itt arra, hogy az élet titka nem valamiféle titkos trezorban, hanem mindannyiunkban, mindegyikünk legközönségesebb pillanataiban rejtetik. A társadalmiság összes titkát ugyanígy – az ősebertől a mai technokrataig – legközönségesebb mindennapi gyakorlatunk hordozza. Ennek alaphelyzetét is jellemzi a finn tudományfilozófus mélyen lényegretapintó megjegyzése, miszerint „Az igazságot mint célt elérhetjük, csak éppen nem tudhatjuk, hogy mikor is értük el.” Ilkka NIINILUOTO: Fallibilismistä. *Sosiologia*, vol. 11. (1974) 275–286.: “The truth is an end we can attain but we cannot know when we have attained it.”

A maga klasszicitásában egy filozófus, *Chaim Perelman*, illetőleg egy közgazda teoretikus, *Friedrich Hayek* hívta fel a figyelmet arra, hogy az emberi tudásszerzést praktikus szükség motiválja, már amennyiben a már megszerzett korábbi tudás praktikusan elégtelennek bizonyul. A tudás gyökerében és mindenkori eredményében csakúgy, mint kriterialitásában úgyszintén, az emberi praxis, annak folyamatossága és relatív megbízhatósága áll. Vö. http://en.wikipedia.org/wiki/Chaim_Perelman és http://fr.wikipedia.org/wiki/Chaim_Perelman, illetőleg http://en.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Hayek.

specifikáló leírása rögvest nevesítette is¹⁷); avagy, pontosabban: megalkotásával ez *constructum*má válik, artificialitása valóban társadalmi cselekvéssé pedig akkor, amikor ténylegesen élnek is vele, vagy legalább is valamely társadalmi cselekvés jelentése vagy üzenete felfejtésakor ezt így és ekként megidézik. Más megközelítésben pedig azt mondhatjuk, hogy akkor, amikor a társadalmi lét ontológiája néhány meghatározó jellemzőjének *complexum*okként (mint részttotalitásokként) és azok öszveműködéséből előálló *összcomplexum*ként (mint totalitásként) létező és működő struktúra-halmazok funkcionális leírására kerül sor, az egyes viszonylagosan különváló autonomizálások – *Ausdifferenzierung*, amint egy rendszerelméleti *grand theory*¹⁸ nemrégiben jellemezte – ezeknek (mint például a gazdaság, a politikum, a demográfia, a *theologicum* stb. és végül valamikor a jog különválásának) saját üzenetet, nézőpontot, érzékenységet, cselekvést és cselekvési terepet hordozó igényével szemben kizárólag a nyelv marad meg közös nevezőként, semleges közegként: olyan szolgálóként, mint aminek nem saját a célja, hanem csakis az általa közvetített *complexum*ok közötti *Vermittlung*, azaz közbenső mediáció biztosítása, vagyis: a – filozófiai értelemben vett – közvetítés.¹⁹

Az tehát, ami a specifikusan szociálist, vagyis a konvenciót s a konvencionáltatást megteremti, *kizárólag nyelvileg jöhet létre*, hiszen emberek közötti kommunikációt feltételez, és, mint láttuk, ez nyelvi aktus(ok) formájában aktualizálódik. Önmagában persze nem több ez a nyelviség, mint az intézményiség létrehozó objektuma,²⁰ vagyis önmagában semleges eszköze és közege. Egyfelől az a nyelv, amellyel és amelyben létrejön és működtetésre kerül egy intézmény, úgynevezett gyenge normativitással rendelkezik. Ti. – egy szimbolikus értelmű rövidítésen túl – semmiképpen sem mondhatjuk a nyelv-

¹⁷ Vö. J. L. AUSTIN: *How to do Things with Words*. The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955. (Szerk. J. O. URMSON – Marina SBISÅ) Oxford, Clarendon Press – Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1962.

¹⁸ Niklas LUHMANN: *Ausdifferenzierung des Rechts. Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1999.

¹⁹ LUKÁCS György: *A társadalmi lét ontológiájáról*. I–III. kötet. Budapest, Gondolat, 1968.

²⁰ Ebben az értelemben írja Susanne K. LANGER: Language and Thought. In: Paul ESCHHOLZ – Alfred ROSA – Virginia CLARK (szerk.): *Language Awareness. Readings for College Writers*. 8th ed. Boston, Bedford–St.Martin's, 2000. 96–101. & <http://www.smartercarter.com/Essays/Langer, Susanne K. - Language and Thought.pdf> 18. és 19. tétel –, hogy a nyelv lényege nem bármiféle jel/jelzés [*sign*], hanem egy koncepcionális absztraktum megnevezése [*naming*]. Vagyis „A nyelv lényege szimbolikus, nem jelentő [...]”. Elsődleges és legfontosabb előrevívó terméke bárminek a felfogása, és nem a társadalmi ellenőrzése.” Mert „A nyelv lényege a nevekben rejlik.” [“The essence of language is symbolic, not signfic; we use it first and most vitally to formulate and hold ideas in our own minds. Conception, not social control, is its first and foremost benefit.” “Names are the essence of language [...].”]

ről, hogy parancsol; valójában pusztán az intézményszerűség, mint a cselekvésnek (az intézményi mivoltban biztosított szankciók/garanciák, illetőleg előnyök/hátrányok jegyében) az adott intézményszerűség keretei közt tetszőlegesen választható/nem-választható irányba feltételeit tűzi ki.²¹ Másfelől azonban, mindezen túlmenően a szocialitás mint kooperatív társadalmi praxis feltételezi valamilyen erős normativitású közeg működését is, ami ezen egész folyamatban, az intézményszerűség-teremtés és az intézmény-érvényesítés folyamatában az irányok, a módok s a korlátok szabályozását látja el – ez pedig nem más, mint maga a jog. Kísérteties, hogy abban az ontológiai rekonstrukciós vízióban, amit az imént vázoltunk, pontosan a jog a társadalmi összkomplexus kizárólagosan közvetítő közege – a másik gyanánt, persze, a nyelv mellett, annak egyik alkalmazásaként. Ez pedig *per definitionem* azt jelenti, hogy a jog önmagában – kiáltó eljelentmondásban önnön propagandájával²² – egy olyan arctalanságot testesít meg, amelyben a *cél* nem önmagában, hanem a kérdéses közegetől közvetített egyéb komplexusokban rejlik. Következésképpen a jog egyetlen saját értéke más nem lehet, mint azon *eszköz-értékek* sora, amik biztosíthatják, hogy – bármiféle sajátként kitűzött cél nélkül – megbízhatóan és hatékonyan lássa el a számára pusztán kívülről adott (mert a közvetítendő komplexumok által meghatározott) értékek érvényre juttatására irányuló közvetítői feladatát.²³

²¹ Ld. pl. Joachim ISRAEL: Is a Non-normative Social Science Possible? *Acta Sociologica*, vol. 15. (1972) 69–89. és Joachim ISRAEL: *The Language of Dialectics and the Dialectics of Language*. Copenhagen, Munksgaard, 1979.

²² A jog deontológiáját, azaz az önmaga természetéről általa előírt (pozitívált) képet és működésmódot értem itt, amely a jognak egy hivatalosan promulgált szöveggel való azonosításával egyfelől nem pusztán külső *ideologicum*, hanem a jog létét normatíván definiáló *ontologicum*, másfelől viszont (ld. 14. és 23. jegyzet), mint specifikus – Lukács Györgytől (19. jegyzet) leírt – „beteljesedési rendszer”, nem lét-, hanem követelmény-leírás, vagyis harcban áll/állhat a jog miként történő hatósági kikényszerítésével, illetőleg a jog miként gyakorlásának populáris módjaival.

²³ Vö. – filozófiai alapjaiban – VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világméltóságában*. Budapest, Magvető, 1981. & <http://mek.oszk.hu/14200/14244/> s – teológiai is megerősítetten, a ‘demokrácia’, ‘jogállam’, ‘parlamentarizmus’ hívószavainak mint eszközértékeknek alapértékekhez mért cél- és eredmény-függőségére koncentráltan – VARGA Csaba: Jogállamiság – kihívások keresztútján. *Valóság*, 2002/4. 28–39. & <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=351&lap=0>. Ennek a jelenlegi Alaptörvény megalapozásába is beépülő sokirányú kifejtését – VARGA Csaba: *Jogállami átmenetünk?* Pomáz, Kráter, 2007. & <http://mek.oszk.hu/14800/14850> – erősíti meg most világos összegzésben a Kúria jelenlegi elnöke, intézményileg is hangsúlyozván, hogy „a jogállam fogalmába sűrítetten meg kell jelennünk azoknak az értékeknek is, amelyek a jogrendszer, a jogilag szervezett társadalom létjogosultságát alátámasztják: a közösség és az egyes ember méltósága, szabadsága, békéje. Az említett értékek iránti elkötelezettség pedig nem lehet teljes akkor, ha a jogállam egyéb fogalmi elemeinek – így különösen a jogbiztonságnak – feltétlen elsőbbséget biztosítanak. Nem arról van szó tehát, hogy a jogbiztonság vagy a közhatalom jogból kötöttsége ne lennének értékek, hanem arról, hogy az értékeket rangsorolni kell, mert azok egymással is ütközhetnek. Amennyiben

4. Nyelv és jog mint ontológiai közvetítők

Ebből pedig már ezen elvont, filozofikus szinten is legalább négy, alábbi következtetés adódik:

- Először is, a jog olyan *közvetítő*, amely egy másik *közvetítőt* használ fel közvetítői feladata elvégzéséhez.
- Másodsor, a nyelvnek és a jognak, mint önmagukban külön-külön közvetítő közegeknek, céljaikat kívülről kapván, eleve *külső értékeket* kell homogenizálniok valamiféle transzformált átírással létrehozott és működtetett saját specifikus – *ausdifferenziert* – rendszerükbe.
- Harmadsor pedig, minthogy a közvetítés célja az, hogy a közvetítettnek az értékét juttassa érvényre, ennek egész folyamatában a közvetítő közegnek az önértéke csakis annyiban (azaz: abból a célból, annak beteljesülése jegyében, annak mértékében s arányában) játszhat csak szerepet, hogy ebben, mint a közvetítendő(k) nek a közvetítőjében, az előbb látott homogenizáló átfogalmazás/transzformáció *eszköz-értékeinek* az érvényre juttatása az eredendően közvetítendő külső érték(ek) megbízható (érdemben megfelelő s kiváltott tartalmában hatékony) közvetítését eredményezze.²⁴
- Filozófiai síkon pedig, és negyedszer – bármiféle változatosságú és/vagy eltérő történelmi empiriával szembevetve, abban a változó felszínnek mögötti valóságos szerepjátszást meghatározva –, mindez azt sugallja, hogy voltaképpen és végső soron a *ius* sohasem lesz/ lehet a *lex*re redukált, mert a jog mindig önmagán túlra mutat.²⁵

pedig a jog »tisztaságát«, ellentmondás-mentességét védő instrumentális érték ütközik a jog létalapját képező, fundamentális értékkel, akkor az utóbbit illeti meg az elsőbbség.” DARÁK Péter: Társadalmi problémák – jogi megoldások. In: CSEHI Zoltán – KOLTAY András – LANDI Balázs – POGÁCSÁS Anett (szerk.): *(L)ex cathedra et praxis. Ünnepi kötet Lábady Tamás 70. születésnapja alkalmából*. Budapest, Pázmány Press, 2014. 600.

²⁴ Más teoretikus számára az a leginkább feltűnő – s kétségen kívül némi relevanciával bíró – közös jegy, hogy jog és nyelv egyaránt mind létezés módjában, mind tételezettségében *deduktív rendszer*. Ld. pl. SZABÓ Miklós: Jogelmélet és nyelvelmélet. *Magyar Tudomány*, 2006/4. 419–431. & <http://www.matud.iif.hu/06apr/06.html>; & <http://epa.oszk.hu/00600/00691/00028/06.html> 419–420.

²⁵ Mindez igaz strukturálisan és működésmódot illetően egyaránt. Az előbbi vonatkozásban ez messzemenően nem kizárólag a lukácsi marxizálás hagyománya. II. János Pál pápa különös hangsúllyal hívta fel a figyelmet az egyház társadalmi tanításaként arra, hogy korok hívószavai és megfelelő intézményei (demokráciát és jogállamiságot külön is említve) nem önmagukban jók és/vagy értékesek, hanem csakis az által és annak köszönhetően, amit történetesen tartalmukként közvetítenek. Ld. VARGA, Csaba: Buts et moyens en droit. In: Aldo

Ebből fakadóan maga a jog, nyelvként, maga sem más, mint *közvetített közvetítés*; azaz kizárólag olyasmi, ami azért és azáltal létezik, mert utal valamire, képvisel valamit, tehát valamiféle eredetit jobb híján helyettesít, és ezzel – a szó legteljesebb értelmében – a szimbólumaként szolgál valaminek, amivel mégsem lehet azonos, bármiféle körülmények között sem.

Ha a fenti következtetések igazak, akkor hasonló belátásra kell jutnunk abban az esetben is, ha eltérő kiindulópontból vagy kérdésfeltevéssel közelítjük meg a kérdést.

5. A jog mint nyelvi játék

Végtére is: mi „a” jog? Azonos-e azzal, amit jogi nyelvnek nevezhetünk? A germán filozófiai hagyomány lényeg/jelenség, tartalom/forma és hasonló analitikus dichotomizálásokkal hoz létre önmagukban nem értelmetlenül olyan különválasztásokat,²⁶ amelyekkel lehetővé teszi például a bármiféle cselekvésben hordozó/megtestesítő szerepet betöltő nyelvi mivoltnak bármiféle más cselekvésben úgyszintén hordozó/megtestesítő szerepet betöltő nyelvi mivoltokkal közös – mert a nyelv sajátlagos felépüléséből/működéséből is következő, azaz valamelyes autonómia-igénnyel szintén jellemezhető – elemzését. Röviden szólva tehát: ha és amennyiben redukcionista felfogással élve a jogi jelenség összetett gazdagságát megjelenésének/megjelenítésének csupán egyik lehetőségére visszavezetjük, akkor a jogot szöveg gyanánt tárgyasítva olyan látszólagos dologiságot kapunk, ami utat nyithat afféle összehasonlító vizsgálódáshoz, mint amit – immár az anyagi világban persze – történetesen

LOIODICE – Massimo VARI (szerk.): *Giovanni Paolo II. Le vie della giustizia. Itinerari per il terzo millennio. (Omaggio dei giuristi a Sua Santità nel XXV anno di pontificato.)* Roma, Bardi Editore – Libreria Editrice Vaticana, 2003. 71–75. Bővítetten s adaptált változatban ld. VARGA Csaba: Célok és eszközök a jogban. In: ANDRÁSSY György – VISEGRÁDY Antal (szerk.): *Közjogi intézmények a XXI. században. Jog és jogászok a XXI. század küszöbén. (Nemzetközi konferencia, Pécs, 2003. október 16.) Jogfilozófiai és politikatudományi szekció.* Pécs, [Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara], 2004. 145–156. & <http://www.thomasinternational.org/hu/projects/step/conferences/20050712budapest/varga1.htm>. A működésmódot illetően pedig arra a tanulásra gondolok, amit valaha egy katolikus egyetemi hölgytanítványom fogalmazott meg a jogi formalizmusok summázataként: eszerint a jog egy olyan személytelenített gépezet, amelyben – talán a sakkautomatához hasonlíthatóan – mégiscsak ember rejlik.

²⁶ Vö. pl. egyetlen alkalmazott példa – a tartalom/forma kettőssége – tükrében VARGA Csaba: A kódex mint rendszer. (A kódex rendszer-jellege és rendszerkénti felfogásának lehetetlensége.) *Állam- és Jogtudomány*, 1973/2. 268–299.; és VARGA Csaba: A jog és rendszerszemléletű megközelítése. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1976/2. 157–175.; ámde társadalomontológiailag ilyen az elmélet/gyakorlat (ál)kettőssége is.

az összehasonlító anatómia végez el. Egy ilyen redukcionizmus persze semmiképpen nem igazolható; mint amiképpen az sem, hogy bármely nyelvben (mint valamiként mégis létezőben) az úgynevezett „felépülés” és „működés” oldalainak – azon túl, hogy tisztán analitikus keretben és érdekből ejtjük meg szétválasztásukat – bármiféle önállóságot tulajdonítsunk.²⁷ Mert, mint rögvést látni fogjuk, a valóságban a jog nem más, mint egy felbonthatatlanul egységbe fonódott (s ennyiben kizárólag kölcsönhatásokban megmutatkozó) *nyelvi játék*, amelyben csakis immár gyakorlatilag értelmét veszítő – s a benne hordozott kettősség analitikus figyelemfelhívásán túl többlet üzenetet nem hordozó – absztrakt fogalmi projekció lenne, ha csupán annyiban beszélnénk jogról, hogy az nyelvileg történetesen kifejeztetett, vagy csak annyiban beszélnénk nyelvről, hogy annak közegében történetesen ilyesféle, pusztán jognak nevezett valami hordoztatik. Hiszen egységet magyarázó analízisről van csupán szó, ahol a szétválasztásnak csakis elemző érdekből s keretek közt lehet értelme.

Mit is jelent itt a közös nyelvi alap? Egyfelől van nyelvünk, amelyen gondolkodásunk és kommunikációnk egyaránt adott mederbe terelten zajlik, másfelől pedig nyelvileg kifejezett tudásunkban van fogalomkészletünk, amely diszkrét tartományok soraként rendezetten lehetővé teszi adott észleleteinknek más észleletekhez/értelmezésekhez eleve besoroló értelmezését/megnevezését, illetőleg adott pontból kiinduló gondolkodásunknak azt adott mederben megtartó módszeres továbbépítését. Mindkettő csupán igényében,²⁸ vagyis legfeljebb tendenciálisan mondható bármiféle külső/belső valóság leképezésének.²⁹ Ezért lesz hatásmechanizmusában normatív; avagy, pontosabban szólva: annyiban

²⁷ A 'lélek' és 'test' kettőssége kapcsán Gilbert Ryle már kimutatta a René Descartes-tól eredeztetett fogalmi hagyomány tarthatatlanságát; vö. VARGA (2004) i. m. 4.3. pont: »A normafelfogás dilemmái«.

²⁸ Ezzel függ össze a nyelvnek az elméletet is (az előbbi jegyzet szerint) a gyakorlat részeként vehető emberi praktikumba gyökerezettség. Ezért is mondhatja LANGER (2000) i. m., 21. tétel –, hogy a nyelvek az emberlétnek e lét természetes folyamatában alakuló termékei, mert hogy „A nyelveket nem kitalálják, hanem a kifejezés szükségével növekedésnek indulnak.” [“Languages are not invented; they grow with our need for expression.”]

²⁹ Ezért szólhatott csakis kíváncsalmként René Descartes a *felici rerum cum sermone concordia* [dolgok s a beszéd szerencsés összhangja] lehetőségéről. Renati DESCARTES: *Epistolæ Omnes. Partim Ab Auctoritate Latino Sermone Conscriptæ...* Francofurti ad Moenum, Friderici Knochi, MDC XCII. [1:33], 297., újraközölve in Adolphe GARNIER (szerk.): *Oeuvres philosophiques de Descartes*. 4. kötet. Paris, Hachette, 1835. 99. Elemzőleg ld. pl. Thomas M. CARR: *Descartes and the Resilience of Rhetoric. Varieties of Cartesian Rhetorical Theory*. Carbondale, Southern Illinois University Press, 2009. 13.; és BOROS Gábor: Az elégtelen, ám elengedhetetlen nyelv. Descartes, Spinoza, Leibniz. *Holmi*, 2012/10. 1278.

normatív, hogy a világértelmezés kereteit és szerkezeti mikéntjét eleve kijelöli számunkra, s ezzel társadalmi szinten egyszerre homogenizál és kondicionál.³⁰

E pontnál azonban a továbbjutáshoz egy rövid tudománytörténeti exkurzust kell közbeiktatnunk. Ti. a tudományfejlődés paradigmatiszós szakaszosságára néhány évtizede már rájöttünk,³¹ ezzel azonban tudományszerűnek tetsző világképünk voltaképpen gyökérzetét s formálódásának belső (s úgyszólván tudatalattiként, ám folyvást munkáló) ösztönzőit, archetipikus³² meghatározódásait még nem tisztáztuk. Pedig ugyanúgy, ahogy – két egyszerű példát véve alapul – anyanyelvünkről megtudhatjuk, hogy nem önmagukban véletlenszerű fonémák önmagában véletlenszerűen adott halmazza ez, hanem mindenkor emberlétünk elsődleges, kitéphetetlenül egyedi és pótolhatatlan orientációs közege, hiszen az anyaméhből a világba kivetett esendő lény világra csodálkozásának s tájékozódásának eszköze és rögzítője;³³ fogalmaink formálódásáról pedig, hogy az emberi tudás koordináta-rendszerében ez nem egyszerűen konkrét empirikum absztrakt tanulságlevonásának történeti eredménye, hanem – hasonlatosan előbbi példánkhoz – poszt-natalitásunkban a világnak csecsemő-mivoltunkban és csecsemő-eszközeinkkel történő birtokbavételi történeteiből öszveszerveződő elemi irányok és művelési sorok összegződése;³⁴ nos, ugyanígy volt és van egyfajta víziója annak, ahogyan akár a természet erőinek működését, akár kollektív társadalmi alkotásainkat egyáltalán szemléljük. Már pedig – tudományfilozófusok szerint – a XIX–XX. század fordulója körül zaj-

³⁰ Ami diktatúrákban egy teljes *Gleichschaltung* [egyformára szabás] jegyeit is magára öltheti. Barna és vörös változatában ld. pl. Victor KLEMPERER: *A Harmadik Birodalom nyelve*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1984. & <http://de.scribd.com/doc/142626592/Victor-Klemperer-LTI-Notizbuch-Eines-Philologen-BookFi-org> egyfelől és FÁBIÁN Ernő: *Naplójegyzetek. 1980–1990*. Kolozsvár, Kriterion, 2010. másfelől. A mai baloldali marxianus ún. kritikai tanulmányok számára persze – ugyanúgy, ahogyan maga az iskola/iskolázás [*schooling*] is az ideológiai kondicionálás, valamint iparszerű felhasználásához az emberi lény munkássá átgúnyolásának a műhelye – a jog szövegszerűsége és praktikáinak professzionizmusa szintén az embernek mások emberi uralma alá terelésének kísérője, s egyszerűsmind mindennek az elidegenedett lényege: az *oppressio* rejtésének a közege. Ld. pl. William E. CONKLIN: *The Legal Language of Authority*. [PhD thesis.] York, University, 1992.; majd monográfiává érlelt William E. CONKLIN: *The Phenomenology of Modern Legal Discourse*. Aldershot, etc., Dartmouth–Ashgate, 1998.

³¹ Thomas S. KUHN: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Gondolat, 1984. & <http://hps.elte.hu/~kutrovatz/tudfil/kuhn.pdf>.

³² Pl. <http://en.wikipedia.org/wiki/Archetype>.

³³ Pl. BENCZE Lóránt: A tudás dinamikájáról, társadalmi-történeti-kulturális meghatározottságáról. *Életünk*, 2011/3–4. 29–36.

³⁴ George LAKOFF: *Cognitive Science and the Law*. (1990.) [Manuscript.] <http://georgelakoff.files.wordpress.com/2011/04/cognitive-science-and-the-law-lakoff-1990s.pdf> és Steven L. WINTER: *A Clearing in the Forest. Law, Life, and Mind*. Chicago, University of Chicago Press, 2003.

lott le az a szemléleti forradalom, amely előbb a természettudományban, majd a társadalomtudományban is látásmódunk megváltozásához vezetett. Hiszen a newtoni világkép a kauzalitásra épülve magyarázó elvül még mechanicitást sugallt. Ez pedig szemléletmódjában valamiféle linearitást rejtett magában. S egész világunk ilyen szemléletre, esetleg ennek bonyolított változataira épült. Merthogy ebben – képletesen szólva – elégséges az, hogy az Úr elgurítja labdáját, ami okként okozatokat következtet be, majd ezek további okozatokat generálnak, és mindez láncreakciószerű következményekhez vezet; ám mégis mind e mozgás úgy megy végbe, hogy annak bármely pillanatfelvételszerű szeletében úgyszintén ugyanezt az egyirányú, egyenesen továbbterjedő hatást, azaz ok és okozat egymásra következését fedezhetem fel.³⁵ Ám időközben bekövetkezett egy szemléleti forradalom. A mikrofizika ugyanis megrengette ezt a világképet, s kiderült: minden szabályosan alakulhat ugyan, csak éppen szabály nincsen. Vagyis csupán *statisztikailag mérhető valószínűségekből* épülnek egyébként mégis kiszámítható eredményűnek tetsző folyamataink, amik noha mikro-szituációkban még összevisszaságot, makro-szemmel viszont már *rendezettséget* mutatnak.

Mindezt egy másik nézőpontból szemlélve azt mondhatjuk, hogy a társadalomtudományban, s főként annak normatív relevanciájú területein az eredendő okként kezelt newtoni *kauzalitás*nak a teológiaiilag kezelt *istenkép* felelt meg: egy hitünk szerint személyes Isten, kinek *akaratából*³⁶ emanáltatott mind maga a világ, mind a világműködésbe beépült (s emberközi viszonyaiban természetjog gyanánt pedig majd az embertől azonosítandó és követendő) törvény. Könnyen belátható, hogy *gúlaszerű hierarchikus építmény* adódik így, melynek csúcáról az isteni akarat lebontódik/lebontatik különféle normatív rendekig, hogy végül a gúla aljáig, az egyedi emberhez érjen el³⁷ – pontosan úgy, ahogyan

³⁵ Rögvest látni fogjuk, hogy ennek mintázata rekonstruálta az 1934-es kelsen *opus magnus* is, beleértve a joglépcsőelméletet s a jogműködés lényegként az *auctoritas*-delegálások végtelen egymásra következését, gyakorlati forgatagát egyaránt. Ld. Hans Kelsen: *Tiszta Jogtan Bibó István fordításában*. Szerk. Varga Csaba. Budapest, MTA Soksorozótó, 1988. & <http://www.scribd.com/doc/192746442/kelsen-tiszta-jogtan-1988>.

³⁶ Antropologizált felfogásához vö. pl. <http://lexikon.katolikus.hu/A/Akarat.html>. Megjegyzendő, hogy analógon ez a világi hatalom monokratikus felfogásával, amely a római császárkortól az abszolutizmusokig ívelt, hogy bármiféle jogpozitivizmusban a jog akaratelméletét is megalapozva végső soron olyan szubsztitutív formákhoz érkezék el, mint a képviselőiesség, közösségi politikaelméletben s individuális szerződési konstrukciókban egyaránt.

³⁷ Werner KRAWIETZ: A jog lépcsős felépítésének tana – a politikai teológia szekularizációja. *Jogtudományi Közöny*, 1988/5. 284–289.

a kánonjog is végső soron az első előjárótól kezdve³⁸ delegál jogokat, hogy hierarchikus építményébe a jogok és kötelességek oldaláról szilárd struktúrájú rendet emeljen. Ráadásul ez a szemléleti hasonítás még erősíthette is azt, ami a kontinentális európai fejlődésben a *ius* mint jogeszme és a *lex* mint tételezett törvény hasadásához, végül pedig a *ius* gondolhatásának a *lex*en belüli tételezhetőség/tételezettség függvényévé tételéhez egykor elvezetett: a *jogalkotó mint teremtmős* a *jogalkalmazó mint végrehajtó* formális különválásához; majd ebben a mindenkori jognak az isteni sugallatú kinyilatkoztatáshoz hasonló kezeléséhez: abból, mint kizárólagos jogforrásból, az üzenet megfejtése különféle exegetikus eljárásaihoz, és ezzel egy sajátos hermeneutika kialakulásához. Így mintázta le a jogászi a biblikus-teologikus megközelítést,³⁹ amely egyedüli forrásából (szemléleti képében a kémiai lebontásra emlékeztető) *extractio* útján kísérelt meg értelmet csiholni világmagyarázó s egyben a világot eligazító autoritativ/autoritárius vállalkozásához. Ennek a mai természettudomány-filozófiai megközelítéshez közelítő meghaladása viszont a normarendről és normarend általi rendezettségéről immár nem vertikálisan – joglepcsőszerűen – felülről lefelé haladó felhatalmazásokat, *auctoritas*-delegálásokat lát, valamint ezek működési termékeinek úgyszólván mechanikus követését, nem-követés esetén pedig a normarendtől előrelátott szankció kirovatását, hanem egy élő, dinamikus, a mindenkori nagy társadalmi egész kaotikus mozgásában anarchikusnak tetsző hatalmas össz-egészt, amelynek szüntelen kavargásában tűnnek fel olykor – hol felerősödve, hol majd elhalványulva – normatívnak tetsző elemek, hogy alkalmasint a mindennapi lét megélése során a legkülönfélébb indítékok formálásában esetleg számításba jöjjenek, illetőleg a jog égisze alatt zajló megfontolásokban és eljárásokban követett lépés vagy megfontolásra kerülő

³⁸ Ld. <http://lexikon.katolikus.hu/P/pápa.html>; korai megnevezéseiben *Servus Servorum Dei*, *Pontifex Maximus*, *Vicarius Christi*, avagy *Sua Sanctitas*. Az anglikanizmus régi vitairataiban pedig így szerepel: *ordinary of ordinaries*, avagy leginkább kibontottan: *the pope as ordinary of all within the church and source of authority of all ecclesiastical offices*.

³⁹ Julius KRAFT: Über das methodische Verhältnis der Jurisprudenz zur Theologie. *Internationale Zeitschrift für Theorie des Rechts* [Brno], vol. 3–4. (1929) 52–56. Ma hozzáférhető változatában Julius KRAFT: On the Methodical Relationship between Jurisprudence and Theology. *Law and Critique*, vol. 4., no. 1. (1993) 117–123. Ez nyilván a módszertani szemléletre s nem a jog olyasfajta teológiai megalapozására utal, miszerint például – amint Placciushoz 1697-ben írt levelében *Gottfried Wilhelm Leibniz* kifejti, lásd meghivatkozva in Patrick RILEY: *Leibniz' Universal Jurisprudence. Justice as the Charity of the Wise*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1990. 90. – „a gyakorlati teológia nem más, mint az Isten által szuverén uralkodóként vezetett egyetemes köztársaság jogtudománya” [“practical theology is nothing but jurisprudence for the universal republic whose ruler is God, insofar as it describes our duties in it”].

lépés-tervezet igazolásaként megfontolásra/meghivatkozásra leljenek.⁴⁰ Ebből adódik az Európai Unió jogrend-működtetésének *order out of chaos* típusú rekonstrukciója,⁴¹ mely elemeiben növekvően megjelenni látszik immár egyes nyugat-európai/atlanti belső jogokban úgyszintén.

6. A jog mint nyelv

Mi hát végtére is a jogi nyelv?

A fentiek nyomán aligha mondhatunk mást, mint hogy fogalomként mind tartalmában, mind terjedelmében a ‘jogi nyelv’ azonos ‘a jog’-gal; csak éppen olyan fogalom gyanánt, amelynek éles elhatárolhatóság híján pusztán a *jellemezhetőség* a sajátja,⁴² és ezért csaknem végtelen jegyei, tulajdonságai közül más irányú érdeklődésből másra koncentrálnak akkor, amikor iránta mint társadalmi jelenség, mint akkor, amikor iránta mint nyelvi jelenség iránt érdeklődünk.

⁴⁰ Nem véletlen, hogy ezt a *poszt-kopernikuszi* lépést először az amerikai ihletésű kultúranropológia tette meg. Jellemző állásfoglalás, miszerint „a szabályok és egy társadalmi s szimbolikus rend alkotása olyan emberi foglalatosság, amit rögvést ugyanezen szabályoknak és szimbólumoknak az emberek általi folyvást manipulálása, kikerülése, újraalkotása, helyettesítése s megszüntetése egészít ki” [“The making of rules and social and symbolic order is a human industry matched only by the manipulation, circumvention, remaking, replacing, and unmaking of rules and symbols in which people seem almost equally engaged.”] – S. F. MOORE: *Law as Process. An Anthropological Approach*. London, Routledge – Kegan Paul, 1978. 1. –, illetőleg – Robert B. EDGERTON: *Rules, Exceptions, and Social Order*. Los Angeles, University of California Press, 1985. 13. és 14. által még kifejezettebben – „Az emberi élet lényege nem szabálykövetésben s erényjutalmazásban, hanem a szabályoknak mindenki saját önérdeke és helyzete szerinti legjobb felhasználásában rejlik”, sőt, „A mai társadalomelméletek többsége szemében a szabályok többértelműként, hajlékonyként, ellentmondásosként és következetességet nélkülözőként láttatnak; ezek szerint aligha irányítják az emberek cselekedeteit s még kevésbé válnak belső indítékká. Ehelyett a személyről személyre és helyzetről helyzetre változó emberi stratégiák forrásaiként szolgálnak. [...] Mert a rend sohasem teljes, s nem is válhat azzá.” [“The essence of human life did not lie in following rules and in being rewarded by one’s virtue but in making the best use of rules for one’s own self-interest, depending on the situation” “rules are seen as ambiguous, flexible, contradictory, and inconsistent; [...] they serve as resources for human strategies, strategies that vary from person to person and from situation to situation... Order is never complete and never can be”]

⁴¹ Vö. VARGA Csaba: *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesítés perspektívájában*. (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben.) Budapest, Szent István Társulat, 2009. & <http://mek.oszk.hu/15100/15173>.

⁴² Az éles határúként felfogott ún. *osztályfogalom* és a csupán így-úgy, puha jellemzéssel körülhatárolható ún. *rendfogalom* különbségére ld. pl. Carl G. HEMPEL – Paul OPPENHEIM: *Der Typusbegriff im Licht der neuen Logik*. Leiden, Sijthoff, 1936.; és Paul OPPENHEIM: *Von Klassenbegriffen zu Ordnungsbegriffen*. In: *Travaux du Congrès International de Philosophie. Congrès Descartes [IXe, 1–6 août]. Partie 9*. Paris, Hermann, 1937. 69–76.

Ami a pontosabb körülírást illeti, a formalizmusok és különösen a kontinentális jogalkalmazás logikái következtetés-levonó igényével szemben a társadalomontológiai rekonstrukció⁴³ már kimutatta annak eredendő kettősségét, hogy bármiféle döntési helyzetben – kihívásra válaszként – a háttérben munkáló dolgok természetéből következő, annak megfelelő megoldás kimunkálását kíséri meg a rendszer, amelynek folyamatában maga az élet, annak drámaisága zajlik, az így kimunkálódó lehetőségekből azonban jogi fórum döntéseként csakis az(ok) lesz(nek) vállalható(k), ami(k) a jog saját beteljesedési rendszerében igazolható(k). Azaz, a jog végső soron nem meghaladja, nem visszavezeti, sőt, nem is valamiféle meta-rendszerben megszüntetve megőrizetten [*Aufhebung*] transzformálja a valós életbeli döntésnek az egyébként szükségképpen heterogenezitását, hanem csupán elrejtí az formalizmusainak (látszat-)homogenitásában.

Ez az ontologikus rekonstrukció már megkérdőjelezte a jog valamiféle dologiságként vagy dologiság analogonjaként történő felfoghatását,⁴⁴ hiszen eleve egy marxista alapállású érdekküzdelem folyvást új feszültségeket keltő s csupán átmenetileg megoldódó dinamizmusába, mint az ember társadalmi gyakorlatának folytonos megújulásába helyezve, valóban közvetítőként, azaz a jog külső reflektáltatásával csillapító/standardizáló – vagyis a közvetítést/közvetítettséget nemcsak a konfliktusba kerülő érdekek rangsorolásában/kielégítésében, de maga a jogi fórum által adható válasz kimunkálásában is érvényre juttató – közegként kezelte.⁴⁵ Mindez pedig már utat nyitott ahhoz, hogy maga a jog, mint társadalmi jelenség, *folyamatként*⁴⁶ kezeltessek, egy heurisztikus közegben a végső hivatkozás alapjának jelzésekként, avagy – különféle mai divatos irányok önmegnevezése gyanánt – okfejtés, érvelés, diskurzus stb. hordozójaként.

Könnyen belátható, hogy míg a newtoni világkép-mintára felfogott kauzális egyirányúságban a jog mindig valamiféle múltból mutat a jövőre *definiens* gyanánt, a soktényezőjűséggel számoló mai stochasztikus szemlélet számára a jog nem lezár utat, hanem éppen *utat nyit* – noha látszata és tényleges meg-

⁴³ Ld. LUKÁCS (1968) i. m. – és különösen a II. kötet – fejtegetéseit mindenekelőtt VARGA (1981) i. m. főként II. részében.

⁴⁴ Vagyis a »Mi a jog?« kérdésére valóban vagy szimbolikusan dologszerű terminusban/azonosításban, illetőleg eldologiasított működés-specifikációban történő válaszadást.

⁴⁵ Ennek felel meg az az alapállás, hogy az *ordo* számos lehetősége és megvalósítási terepe közül a jogi rend lényege a minta/mintázottság intézményesítésére és lehetőleg formális (nyelvi és logikai) fegyelmére/standardizálására irányuló törekvés. Vö. VARGA Csaba: Mi kell a joghoz? *Valóság*, 1989/3. 1–17. írásától induló teljes gondolati ívet.

⁴⁶ Vö. VARGA Csaba: *A jog mint folyamat*. Budapest, Osiris, 1998. & <http://mek.oszk.hu/14500/14510/>.

hivatkozottsága szerint pusztán korlátoz, merthogy úgy vesszük igénybe, hogy egyik vagy másik általa procedurálisan és leggyakrabban materiálisan is szabályozottan felkínált eljárási lehetőségét magunk kiválasztjuk, amivel viszont a többiek nyilván kizárjuk.

7. Jog és jogműködés mint a társadalmi folytonosság dinamizmusának kerete

Ebből következik, hogy a jogi jelenség – az, amit a ‘jog’ és nagymértékben ‘a jog’ néven is értünk⁴⁷ – nem végeredmény, hanem egyfelől a *mindenkori igazolhatóságnak a kerete*, másfelől a *jog aktualizálható üzenete kimondhatásáért versengő nyelvi játékok mindenkori kimenetele*.

Azt jelenti ez, hogy egyfelől nem több és más a jog, mint eszményi keret, amit akkor, amikor igazolásra kerül sor, az adott döntési változat melletti hivatkozáskor végső érvként használnak fel. Hogy hogyan és miként, annak logikailag egyedül elfogadható sémáját – immár a *Tiszta Jogtan* amerikai emigrációban történt újragondolása során – Kelsen vázolta fel.⁴⁸ Vagyis: általában eme jog, mint jogi nyelv, köznyelvi értésének megfelelően; specifikus szabályozás esetén vagy határhelyzetben többnyire a néki dogmatikailag tulajdonított vagy alkalmilag elismertett sajátos értelem szerint; végső soron azonban: akárhogyan – függetlenül esetleges következetlenségétől, nem következésétől, önkényétől, már amennyiben ténylegesen egy ilyen (vagy bármilyen másmilyen) eljárás és normatív eredménye (ami szintén *constitutio*) jogerőssé válik. Jogosnak tetszik persze a kérdés: cinikus egy ilyen megállapítás? Pedig nem az. Csak arra mutat, hogy az angol filozófiai empirizmussal és társadalomképüknek a társadalmi gyakorlat folyamatosságában való bizalomra alapításával, vagyis bármiféle szervességgel szemben a kontinentális ragaszkodás bizalom hiányában bármi-

⁴⁷ Ld. a 14. jegyzetet; azaz jellemzésünk mindkét szóhasználatot és fogalmi értelmet lefedi – nevezetesen, egyetlen kivétellel, ti. amikor ‘a jog’ kifejezése nem társadalmi jelenséggént, hanem pusztán nyelvi jelek egymásutánjából összeálló szövegkorpuszként kívánja megjelölni tárgyát, utóbbi esetben mint adott időben érvényesnek tekintett jogi szabályok halmazát. Persze itt is fenntartásokkal kell élnünk, hiszen az ‘érvényes jog’ minősítő jelzős kifejezése normatív megállapítás, mely maga is kizárólag egy kvázi-jogalkalmazási folyamat eredményeként, azaz normatív/autoritativ minősítéssel jöhet létre: tudomány, laicitás így – előzetesen vagy utólagosan – csupán vélekedhet róla, hivatalos megállapítására, azaz a jogi folyamatba történő konstitutív (mással nem helyettesíthető, mert ezáltal létrehozó) beiktatására viszont csakis jogalkotó vagy jogalkalmazó jogosult.

⁴⁸ Vö. VARGA Csaba: Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok). *Állam- és Jogtudomány*, 1986/4. 569–591.; és VARGA Csaba: A bécsi iskola. In: VARGA Csaba (szerk.): *Jogbölcselet. XIX–XX. század. Előadások*. Budapest, Szent István Társulat, 1999. 60–68.

féle szervetlen, de mesterségesen felépített bizonyosságpótlékhoz – nyelvhez, logikához, a mindennapi praxistól bármiféle mesterkélt formalizmussal leválaszthatónak tetszőhöz⁴⁹ – kudarcot vallott. Mert tudvalévő, hogy – mint láttuk – a formalizmusok mögött is ember rejtezik; tehát bármiként idegenítsünk is el magunktól mesterséges képződményként létrejött teremtményeket, ezeket is egy önmagát képességei és jelenléte teljességében megélő ember működteti. Ezt fejezi ki annak angol–amerikai leírása, mely a nálunk nyelvi–logikai személytelen szükségképpeniséggel jellemzett következtetéseket merőben gyakorlati, mert az éltető közösségtől tényszerűen elfogadott érvelési-eljárási formákkal, mint (éppen fennálló, mert időlegesen ekként elismert) *kánonokkal* helyettesíti;⁵⁰ védhetően jutva el egy olyan következtetéshez, miszerint végső soron nincs olyasmi, amit – úgymond – ‘a jog’ üzenne, de a kérdést pontosítva már a szakma ismerőiként módunk van/lehet arra, hogy jellemezzünk professzionális köröket, amelyek adott időben és helyen adott módon szoktak ezen ‘a jog’-ra hivatkozással ilyen vagy olyan következtetéseket levonni.⁵¹

Nos, egy így jellemzett eljárási sorban annak kérdése, hogy egy meghivatkozott tétel az „érvényes jog” része-e, nyilvánvalóan szintén része ugyanennek

⁴⁹ Analogonként a *Rule of Law* és a *Rechtsstaatlichkeit* gyökérzetével, ld. VARGA Csaba: A jogállamiság és joga. *Magyar Tudomány*, 1993/8. 941–950.; mentalitás-történeti háttérhez még vö. PETER G. SACK: Law & Custom. Reflections on the Relations between English Law and the English Language. *Rechtstheorie*, vol. 18. (1987) 421–436.

⁵⁰ Vö. VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. Budapest, [Osiris], 2000. Ám szemben a teológiai kánon-fogalommal, mely az örökkévalónak – temporális hatalomtól temporális diszciplinálásra – örökkévalóként elfogadtatását segíti, a jogi (s persze a művészeti stb.) kánon-fogalom éppen ellentétesen, a történetesen így, mert történetesen ekként alakuló érvelési módnak, irodalmi értékelésnek az érvényesülését jelzi, az előbbi esetben a véletlenszerű gyakorlat statisztikai szórására alapultan, az utóbbiban pedig talán a popularitás egyfajta elitista *mainstream*-igényt jelző kritikájaként kinyilvánítottan. Vö. pl. http://en.wikipedia.org/wiki/Statutory_interpretation, illetőleg SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Irodalmi kánonok*. Debrecen, Csokonai, 1998. Ez már önmagában is beismerése annak, hogy olyasmiről van itt szó, amiről joggal állítható, hogy „lehetséges racionalitás ott is, ahol nincs egyetlen és kizárólagos »Igazság«, hogy nem kell (nem szabad) önkénybe torkollania annak a (jogban normális) helyzetnek sem, amikor mindkét félnek igaza *lehet*, de egyik fél igazát sem lehet deduktív módon *demonstrálni*.” SZABÓ i. m. 425.

⁵¹ Pl. Martti Antero KOSKENNIEMI: *From Apology to Utopia. The Structure of International Legal Argument*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 2005. 600. Legekleatásabb példája szerint „Ha [külügy]minisztériumi fölötteseimnek, amikor azt akarták hallani tőlem, hogy *mi is a jog*, azt válaszoltam volna, hogy buta egy kérdés ez, s ehelyett azt fejtettem volna ki, hogy mi is Finnország érdeke vagy mit tekintenek kíváncsatos állami magatartásnak, elképedtek volna a csalódástól s bizonyára soha többet nem konzultáltak volna velem.” [“Had I responded to my superiors at the Ministry when they wished to hear what the law was by telling them that this was a stupid question and instead given them my view of where the Finnish interests lay, or what type of State behaviour was desirable, they would have been both baffled and disappointed, and would certainly not have consulted me again.”]

az eljárásnak. Egy utólagos igazolás logikai felépítésében természetyszerű előfeltételként szerepel ez, valójában azonban szintén az eljárás esetlegességeitől/esendőségétől függő, s ennyiben csakis az eljárás egészének összefüggéseiben értékelhető; így alárendelt kérdés ez.⁵²

Azt a társadalmi jelenséget, ami a jog, a nyelv társadalmi előfeltételezettsége és szociálisan aktiváló szerepe – vagyis a jog, a nyelv társadalmi kondicionáltsága és kondicionáló hatása – mögött megbúvik, az eddig legteljesebben (bár mindig töredékesen, úgyszólván impresszionista módon elhelyezett hangsúlyokkal) az ún. skandináv jogi realizmus vizsgálta. Sokkal többet tudunk azóta a nyelvi praxistról mint szociális tetről, illetőleg mint korábbi tudati – egy egész morális világképet felépítő – konvencionalizálások szimbolikus emlékeztetőjéről,⁵³ egész jogszemléletünket illetően azonban lényegesen tovább nem jutottunk; s talán nem is feltétlenül kell jutnunk. Nos, üzenetének tömör újdonsága szerint a nyelvként felfogott jog elemi részeiben jel, egyszersmind feltételes reflexet keltő jelzés, konvencionalizált/konvencionalizálódó gyakorlatában pedig társadalmat szervező és mozgató eszköz.⁵⁴ Legfontosabb üzenete szerint viszont társadalmi konstruktumaink mind olybá tetszhetnek az első megközelítés számára, mint a

⁵² Némi rezignáltsággal akár azt is megállapíthatjuk, hogy a jog *kelsen*i rekonstrukciója egy *tiszta jogtan* logikai víziója alapján csakis egyfajta társadalmi normalitás kétségbevonatlansága közegében volt gondolható; ez azonban már a XX. század közepére erőteljesen erodálódott. S teljes felbomlása – érdekes módon – nem az emberpusztító totalitarianizmusoknak, hanem az ezzel szembe forduló liberalizmusok a „minden esetleges/akaratlagos!” libertinizmusába torzulásának lett köszönhető. Az 1968-os anarchista lázadások nyomán átalakuló amerikai „szép új világ” a jogteremtésben is a tömegmédiák irányította populáris intézménygenerálásoknak új és új terepet biztosított, amiben „a jogosultságok nyelve” immár kizárólagosította magát (párhuzamosan az „emberi jogok” abszolutizáló kiterjesztéseivel) – egy olyan közeget hozva létre, ahol nem tételezett jog teremt jogszerű várakozást, hanem a jog(osultság)ként felhívott tömegesített várakozás teremt oly telítettségű légkört, amiben immár tételezéstől függetlenül a várakozás tárgya kezd el jogosultságként működni. Vagyis a mesterségesen keltett igény ideológiát szül, majd az ideológia kvázi-jog formáját ölti. Az előbbire ld. Mary Ann GLENDON: *Rights Talk. The Impoverishment of Political Discourse*. New York, Free Press, 1991. – ellentétként viszont, amint az orosz mondás véli, *Прав тот, у кого больше прав* [Az jogos, kinek több joga van]; vö. Benjamin NATHANS: Soviet Rights-talk in the Post-Stalin Era. In: Stefan-Ludwig HOFFMANN (szerk.): *Human Rights in the Twentieth Century*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. 166. skk. –, az utóbbira pedig VARGA Csaba: Az emberi jogok problematikája. *Társadalomkutatás*, 2013/2. 1–15.

⁵³ Ennek már kimutatott összetettségét összegzi SZABÓ i. m. 429. azzal a fogalmi dialektikával, ami a megállapodások betar(tar)tásától mint a társadalmi együttélés előfeltételétől vezet az adott szó kötőerőt keletkeztetéséhez, az ígéretből parancs formálhatásához, melynek során és közegében „[a] »második természet« a kötelezettségen keresztül éri el, hogy a szavakat dolgokként, a beszédet cselekvésként lehessen kezelni.”

⁵⁴ Vö. VARGA Csaba: Skandináv jogi realizmus. In: VARGA (szerk., 1999) i. m. 81–91., válogatott alapszövegeket magában foglalóan pedig VISEGRÁDY, Antal (szerk.): *Scandinavian Legal Realism*. Budapest, [Szent István Társulat], 2000.

hajózó tisztnek a jéghegy:⁵⁵ az, amit jobb esetben még megpillant, egy régóta formálódó, hatalmas kiterjedésű szerveződésnek a csúcsa csupán. Alig valamit látunk, de roppant múlt, teljesítmény áll mégis mögötte. Vagyis egymásra rakódó társadalmi építkezések – beidegződések – rendszerszerűvé szervezett s rendszerszerűként funkcionáltatott tömege rejlik társadalmi konstruktumaink minden egyes megnyilvánulásában egyaránt. Mi magunk pedig csak játszadozunk a csúcson, mint a hajója roppant tömegével és mégis esendőségével esetleg nem is számoló kapitány. Mert csupán a mesterségét művészetként gyakorló, azaz a kettős értelmű, egyidejűleg mestersége uralásával szakmai-művészi érzékenységet bölcsességgel társító *ars* uralója tudja, hogy finom mozdulatokkal ugyan célszerűen navigálhatunk, durva türelmetlenség tanúsításával azonban évek, évtizedek, évszázadok, évezredek áldozatos munkával létrehozott gyümölcsét is gyorsan, ám biztosan tönkretethetjük.

⁵⁵ A jéghegy-hasonlatra ld. VARGA Csaba: Jogállamiság: egy éthosz dilemmája. (Átmenetek és összehasonlító jelenkori történelmi tapasztalatok.) *Társadalomkutatás*, 2011/3. 287–302. & <http://akademiai.om.hu/content/e475844j70742554/fulltext.pdf>.

AZ EMBERI JOGOK PROBLEMATIKÁJA

A mai államiságnak, így bármely korszerű államelmélet-koncepciónak s benne alaptörvényi kérdéskörnek és általa meghatározottan a jó kormányzás, céljaként pedig a közjó bármiféle elfogadható megfogalmazásának egyik sarokköve az emberi jogok kinyilvánítása, és ezzel követelményrendszerének vállalása. Az egykor a humánus vállalása érdekében a hatalommal szembefordulást feltételező nehéz küzdelemből mára – mint bizvást elmondható – az emberi jogok ügye politikai győzelmet aratott. Az emberi jogok általánosító kiterjesztésének és egyetemesként meghirdetésének pontosan ez a politikai győzelme azonban egyszerűen minden eddigénél élesebben láttatja mindazokat az elvi, mélyen teoretikus problémákat, amelyek maguk az emberi jogok egyáltalán igazolható mivoltát illetően akár a múltban, akár – és különösen – a jelenünkben megfogalmazódtak. Következésképpen az a törekvés, hogy igazoljuk létüket – vagyis annak újragondolása, hogy miként alapozhatók meg, természetükre nézve miként definiálhatók, s bármiféle különössel szemben miben is rejlik egyetemességük és mindazonáltal mégis társadalmi-történelmi különösségük –, ezért a jog lényegéig hatoló kérdéseket vet fel.

1. Az emberi jogok történelmi vázlata

A nyugati kultúra úgyszólván tetszőlegesen, de legalábbis az Ószövetség egyik súlyponti kifejezésére vezeti vissza az *emberközpontú* felfogást, hiszen abban rögzítik elsőként embervoltunk istenképi alkotottságát.¹ *Szophoklész* drámájában Antigoné azért szegülhet ellen Kréonnak, mert úgymond embertől megváltoztathatatlan isteni parancs hívja fel erre. *Cicero* pedig természetesként jelenti

¹ Vagyis *'imago Dei'*, in *Teremtés Könyve* 1:27, amely szerint „Isten megteremtette az embert, saját képmására, az Isten képmására teremtette őt, férfinek és nőnek teremtette őket.” <http://www.bibliacatolica.com.br/katolikus-biblia/teremtes-konyve/1/#ixzz2QFmvK3Xc>; régi nyelvünkön pedig „Teremté tehát az Isten az embert az ő képére, Isten képére teremté őt: férfivá és asszonyvá teremté őket.” <http://www.bibl.u-szeged.hu/Biblia/01.html>.

ki minden emberlét lényegi azonosságát, merthogy az emberek közt „*nulla dissimilitudine [...] in genere*”.² Mindezeket a felismeréseket erősíti a teológiai fejlődés *Szent Ágostonon*, majd *Aquinói Szent Tamás* isteni és természetjogán keresztül a közép- és újkoron át, eszmélődésünkben rögzítve emberlétünk örök, magával a létezéssel azonos forrásvidékű, evilágban létünkéből fakadó, sajátos státusát. Természetszerűleg az emberről szól mindez, de még távolról sem specifikusan az állammal szembesítetten vagy azért, hogy bármiféle kötelezettség teljesítésétől hangsúlyosan függetlenítetten jogosultságokat eredeztessen. Viszont rögződik ezekben egyfelől az emberi hatalomtól független *inherens jogok* tudata – amiknek *Institúcióiban Gaius* is hangot ad akként, hogy civil törvény civiljogot leronthat, de természetjogot nem³ –, másfelől pedig annak az európai joghagyományból csupán a pozitivizmus új- és legújabb korával kikopó igazsága, hogy a jog több, mint merőben törvényhozási termék, mert mögötte – íratlanul – egy egész értékvilág (hit és erkölcs) *kultúrája* rejlik, amelyre csupán a jéghegy csúcsaként rakódik a jog, mint bár töredékesen, de szembeszökő láthatósággal felidézett aktualizálás.⁴

Átütő hatásával az angol *Magna Carta* (1215) mérföldkönek bizonyul a fejlődésben. Egyszersmind persze nem több vagy más ez, mint jogok törvényi rögzítése – gyakorlatiasan részletező pontossággal, de távolról sem azért vagy úgy, hogy az embert felhívva jogok elvontan megfogalmazott katalógusával szolgáljon. S e szempontból hasonló mondható el a magyar *Aranybulláról* (1222) csakúgy, mint a *Petition of Rights* (1627) vagy *Bill of Rights* (1679) későbbi angol dokumentumairól. Természetüket tekintve mindezek formájukban deklarációk, tartalmukban azonban konstitúciók, amennyiben kétoldalú szerződést parlamenti megállapodottsággal foglalnak írásba.

A gyarmatosító korszak új kihívására válaszolva egy dominikánus szerzetes, *Bartolomé de Las Casas* 1552-ben emeli fel szavát a dél-amerikai indiánok „természetes jogai” védelmében. Az a teológiai meggyőződés hajtja, miszerint a kereszténység szemében minden ember jogosult a szabadságra. Ő ír le elsőként szavakat „*emberi jogok*” fennállásáról,⁵ amik *Francisco Suarez*nál majd

² CICERO: *De legibus*. I, X, 28.

³ „*Civilis ratio civilia quidem iura corrumpere potest, naturalia vero non potest*”; GAIUS: *Institutiones* I. 158.

⁴ Az antik problematikához lásd még JUHÁSZ Zita: *De iure non scripto, avagy a korai jogfogalom duplexitása. De jurisprudentia et jure publico*, 2011/1. 1–38. http://www.dicp.hu/2011_1_06.pdf.

⁵ Pontosan ez: „*las reglas de los derechos humanos*” in Bartolomé DE LAS CASAS: *A Selection of his Writings*. (Ed. George Sanderlin) New York, Knopf, 1971.

1612-ben fognak visszatérni ismét, hogy a természetjogi hagyomány újkori változatának egyik legstabilabb pillérét alkossák.

Georg Jellinek, aki a XIX. és XX. század fordulóján az államtant megalapozta, már azt mutatta ki, hogy egykor a protestantizmusnak a szabad egyéni lelkiismeretre helyezett hangsúlya segítette történelmileg kifermődni az individuumhoz tapadó emberi jogok elgondolhatását.⁶ Ami a terminologikus kifejezést illeti, az angol polgári fejlődésben különösen a *levellerek* – és kiemelkedően *Richard Owerton* felhívása (1647) – népszerűsíti, hogy forradalmi mozgalmak „természetes emberi jogokra és szabadságokra”, „alapjogokra és alapszabadságokra” hivatkozzanak.⁷ Ilyen gyökérből nő ki a XVIII. század végére az angol–amerikai *Thomas Paine* hitvallása. Eszerint az alkotmány nem egyéb, mint a nép elhatározása saját kormányzására azon eleve magukban az emberekben gyökerező jogok alapján, amiket senki nem sajátíthat ki, amiknek jogszerűen így még uralkodói charta sem szabhat korlátot.⁸

Igazi áttörést majd a nyugati világot átseprő forradalmi hullám hoz. Először Amerikában, majd az abszolút monarchia feudalizmusának legmozgékonyabb fellegvárában, Franciaországban. Mindkét helyen a felvilágosodás termi meg gyümölcsét; a racionalisztikus világteremtésben mindkét helyen úgyszólván vallásos hevület munkál. Amerikában ekkor közjogi – *Declaration of Independence* (1776. július 4.) –, majd közvetlenül az embert és polgárt érintő – *Bill of Rights* (1789. szeptember 25.) – szabadságjogokat rögzítenek alkotmányozó törvényhozás során, Franciaországban pedig a *Déclaration des droits de l’homme et du citoyen* (1789. augusztus 18–27.) tizenhét cikkelyét fogalmazza meg, s ez utóbbiban a forradalmi nemzetgyűlés lesz az, amely „elismer és kinyilvánít” [*reconnaît et déclare*] a személy mindkét minőségéhez tapadó alapvető jogosítványokat. Fél évszázad múlik el még, és magányos harcosként *Henry David Thoreau* vívja meg adójogi csatáját. Ennek széleskörű hatást kiváltó irodalmi feldolgozásából – *The Rights and Duties of the Individual in relation to Government* (1848) – fog bevésődni az emberiség tudatába az úgynevezett emberi jogok kétpólusú struktúrája. Az, hogy nem egyszerűen az ember minőségeinek felsorolásáról van szó bennük, hanem annak végre

⁶ Georg JELLINEK: *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte*. [1895.] Leipzig, Duncker & Humblot, 1904.

⁷ A mai terminológiával azonosan ‘*natural human rights and freedoms*’, ‘*fundamental rights and liberties*’; ld. A. S. P. WOODHOUSE (szerk.): *Puritanism and Liberty. Being the Army Debates (1647–1649) from Clarke Manuscripts with Supplementary Documents*. London, J. M. Dent, 1938.

⁸ Thomas PAINE: *Az ember jogai*. [The Rights of Man, 1791–1792.] Budapest, Osiris, 1995.

tisztázásáról, hogy meddig terjed *az ember autonómiája*, vagyis az állam önkorlátozásra kényszerülése azon alapvető szabadságban, amely minden egyest megillet azért, hogy önmagát megvalósíthassa.

Utóbb pedig megismétli még önmagát Európa történelme. Mert ugyanúgy, ahogyan az önmagában védtelen ember feudális kiszolgáltatottsága egykor megszülte az ész forradalmát s benne a klasszikus emberi jogok tanát, mint az ember racionális önrekonstrukciójának s egyben új önrekonstitúciójának a termékét, most, a második világháború vajúadásában, a két háború közti diktatúrákra következő reakcióként lassan formát ölt az Egyesült Nemzetek egyik legnagyobb hatású okmányaként az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata – *Universal Declaration of Human Rights* (1948. december 10.) –, ami a korabeli világ negyvennyolc országának egyetértő szavazatával (és a hidegháborúba sodródó szocialista világ, valamint Dél-Afrika és Szaud-Arábia összesen nyolc állami tartózkodásával) lezárja majd a múltból idevezető fejlődési szakaszt, s fokonként utat nyit az ember önfelismeréséből adódó jogosultság-tudat egyre szélesedő pozitívalódásához. Ezzel cövekel ki választóvonalat egyfelől az emberi jogok hite, ideológiája és doktrínája, másfelől pedig az írott-formalizált jogrendszer részeként betagolt szabályozási területe között. Ugyanez az időszak szentesíti és röpíti majd angol nyelven világgá a második világháború egyik leglényesebb értelmeként is felfogott új hívószavakat, amik „félelem és szükség nélküli szabadságot” hirdetnek „bármely ország minden lakója” számára, amit egy év múltán megerősítenek az angol háborús miniszterelnök prófétikus szavai, amelyekkel ezen új indulásban már „az emberi jogok trónra kerülését” vizionálja.⁹

Eredetében, mint láttuk, az emberi jogok elgondolása erőteljesen kapcsolódott a keresztény hagyományhoz. A reneszánszt követően, az iparosodás és kapitalizálódás előrehaladtával azonban szét kellett válniok, merthogy a kereszténység számára a teológiai kiindulópont és keret az istenképmási teremtmény, az üdvözülésre hivatott *személy* méltósága s szabadsága volt és maradt, az ún. emberi jogi törekvések alanya viszont egyre egyértelműbben az egyediségében hangsúlyozott ember, az *individuum* lett. Mindez kétségtelenül a nyugati civilizáció terméke, az európai kultúrában gyökerezik. Ez érhető tetten az *individuum*ra koncentrálttságban, közhatalomként az állammal szembenállásában, és történelmi magyarázatként persze abban is, hogy mind e két fejlemény az

⁹ Vagyis ‘*freedom from fear and want*’ [to] ‘*all the men in all the lands*’ in *The Atlantic Charter* (1941. augusztus 14.) és ‘*the enthronement of human rights*’ – Winston Churchill kifejezéseként – in *The Times* (1942. október 30.). Vö. Mordecai ROSHWALD: *The Concept of Human Rights. Philosophy and Phenomenological Research*, vol. 19. no. 3. (1959) 354–379.

európai kultúrában megszenvedett feudalizmusra történt válaszadás volt, hogy azt radikálisan meghaladja, esetleges visszatérését eleve kizárja.

Persze más civilizációkban, kultúrákban és vallási hagyományokban is kimutathatók törekvések, amik analagonokként felfogva ezekkel funkcionálisan összemérhetők. Kutatások ma megkísérlik ezen keresztény európai gyökereket feloldani valamiféle összehasonlító-univerzalizáló posztmodernitásban – azt remélve, hogy ezzel valóban egyetemesként, mint az emberiség közös hagyományát mutathatják be az emberi jogokat.

2. Az emberi jogok megalapozása

Egy olyan összetett társadalmi jelenség, amely történelmileg változó időkben változó emberi vágyképeknek ad kifejezést azért, hogy ezeket legalább is ideologikus eszközökkel saját közegében elismertesse, nyilván történelmileg szintén változó megalapozást hordoz.

Első, ősi – és különféle formákban máig érvényesként használatos – fundálási kísérlete még gyökerében filozófiai volt. Ez egy értékelvű *konvención*, vagyis emberek közti megegyezésen nyugodott. Minthogy tehát tárgyát nem egyszerűen tetszőleges emberi választásnak, véletlenszerű megállapodásnak, hanem világunk berendezettsége jegyének tekintették, ezért természetjogiként fogalmazták meg. Ez magyarázza, hogy *Szophoklész* drámájában pontosan fogalmazhat egy Antigoné. Szerinte ugyanis „Parancsaidban nem hiszem, hogy oly erő / Lehet, mely engem istenek nem változó / Íratlan törvényét áthágni kényszerít. / Mert nem ma vagy tegnap lépett életbe az, / De nincs ember, ki tudná, hogy mióta áll.”¹⁰ Egyértelmű az az állásfoglalás, amivel itt találkozunk. Vannak, fennállanak „íratlan törvények”, s ezeknek az érvényessége önmagában áll. Mert földi világunk véletlenszerűségével összevetve ez az érvényesség nemcsak *transzcendens*, de egyszersmind ráadásul *örökkévaló* is. Mivel tehát nem bárki saját birodalmának a berkeiből érkezett, fennállását evilági hatalom nem is érintheti. Ami pedig gyökérzetét illeti, ez az érvény nyugodhat a világ adott, a dolgok természetét eleve megszabó berendezkedésén vagy – a forrást illetően továbbmenve – azon isteni teremő akaratán egyaránt, aki e világot adott (és nem más) létrehozatalával már az ember számára eleve berendezte. Kifejezetten üzenetértékű hát, hogy ezt természetjoginak mondjuk: nem po-

¹⁰ SZOPHOKLÉSZ: *Antigoné*. Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre. <http://mek.oszk.hu/00500/00501/00501.htm>.

zítívjogi, tehát nem ember akaratán, egyesek vagy nemzedékek elhatározásán nyugszik, hanem annak intellektualitásán, hogy világunkat – és pontosan úgy, amiként az fennáll – tudomásul vesszük, látható jeleiből pedig közvetlenül nem érzékelhető belső összefüggéseinek is feltárására törekszünk.

Ámde annak megválaszolása, hogy mi ez a berendezkedés, és főként, hogy mi az, ami következik belőle, már *emberi rekonstrukción* múlik – tehát olyanmin, ami mint gondolkodás, eleve emberi cselekvés, tehát a tiszta racionalitás eszményi modellje kívánatos követése ellenére mégis mindig egyszersmind több és más is; következésképpen ez az emberi rekonstrukció óhatatlanul a cselekvő alany lehetséges előzetes, és netalán mindvégig meghatározó erejű eszme- és akár érdek-vezéreltségén úgyszintén fog majd múlni. A fentiek állítása ezek szerint szükségképpen azonos lesz annak tudomásul vételével, hogy a *természetjog* egész története *megfogalmazások története* – megfogalmazásoké arról, hogy mi ez a természet, mi benne az ember, és ezekből milyen követelményekre következtethetünk olyanokként, mint amiket majd a természetjog levezetett rendszere gyanánt fogunk bemutatni.

Nos, tudománytörténetileg egyszersmind az is kimutatható, hogy az ilyen megfogalmazásoknak az éppen fennálló renddel szemben apologetikus vagy reformista-kritikus változatai nem egyszerűen a háttérükben munkáló teológiai és/vagy természetfelfogások reflexei voltak; ténylegesen uralkodó vagy uralomra jutásra töre nagyon is evilági politikákat szolgáltak. Eredménye pedig a klasszikus kortól legújabb korunkig vagy pragmatikus felsorolások katalógusa, vagy egy geométer pontosságával megszerkesztett összefüggő rendszer, avagy az isteni rendelés és az ember önnön elhatározásáért viselendő felelősség kettősségében rögzített rendszer-halmaz volt. Ebben gyakran megfogalmaztak vagy egyenesen levezettek visszatérő követelményeket, amik egy két évezredre visszatekintő hagyomány folytonosságában valamiféle szilárd fundamentum ígérétét sejtethették a teoretizálás számára. A bármikor megvonandó eredmény mégsem lett és lehetett sohasem más, mint vagy egy folyvást újrakezdődő vita, vagy a vitatott pozíciók egyikének hatalmi/normatív elfogadtatása – anélkül azonban, hogy a mindenkor e közösség elé tárt végeredmény történelmi távlatban is megállapodottnak tekinthető lett volna.¹¹

¹¹ Kelsen a teológiai megalapozású természetjogokkal szemben pontosan egy ilyen banális történelmi tényre hivatkozva érvelt. Ld. Hans Kelsen: *Positivism juridique et doctrine du droit naturel*. In: *Mélanges en l'honneur de Jean Dabin*. vol. I. Bruxelles, Bruylant–Paris, Sirey, 1963. 141–148.; a szerző fordításában A jogi pozitivizmus és a természetjog doktrínája. In: VARGA Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből*. [1981.] 3. bőv. kiad. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2001. 351–357.

Módszertani értelemben nemigen különbözik ettől, ha *emberi szükséglet*ből próbálnak emberi jogokat levezetni – habár a természetjognál spekulatív úton járnak el, itt pedig szociologisztikus igénnyel, miközben mindkét esetben empíriára, tehát mindennapi emberi tapasztalatra hivatkoznak. Nos, gyökerében ilyen volt Marx törekvése, amikor az ember és a polgár jogainak (a kapitalizmus politikai legitimációjával egyidejű) kettősségét gazdasági alap és politikai-jogi felépítmény egybefonódó meghatározásával magyarázta.¹² Megjegyzendő, hogy hasonlóképpen jár el azóta is a jogantropológia, amikor az emberi szerveződés optimális feltételrendszerét igyekszik összehasonlító történeti vizsgálódás útján megállapítani.¹³ S hasonló alapról indult egykor a szocializmusban megtagadott természetjogiság bújtatott kísérlete úgyszintén, amikor – történetesen egy lengyel társadalomtudós képében – azzal próbálkozott, hogy az ember (*marxi* megfogalmazású) nembeli lényegéből a szociológiai tapasztalatok általánosítása útján következtessen a társadalmiság, azaz a társadalomban létezés minimumfeltételeire.¹⁴ Ezen tág iránynak a mai megfelelői a használt terminológia szerint egyetemes szociálbiológiai szükségletek,¹⁵ a szociálistól megkülönböztetett humán szükségletek,¹⁶ avagy egyszerűen a működési normalitás¹⁷ biztosítása alapján próbálnak következtetni az emberi jogok megkerülhetetlenségére. A közelebbi vizsgálódásból azonban kiderül, hogy látszólag rokon törekvéseik ellenére ezek mégsem egynemű irányok. Míg az emberi, a szociálbiológiai szükségletekből kiinduló levezetéstől *abszolút*

¹² Karl MARX: *Előszó »A politikai gazdaságtan bírálatához«*. [1859.] Vö. SZABÓ Imre: Az állampolgári alapjogok elméletének kialakulása és fejlődése. In: HALÁSZ József – KOVÁCS István – SZABÓ Imre (szerk.): *Az állampolgárok alapjogai és kötelességei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. 29–90.

¹³ Összefüggő módszertani kritikára lásd Jessica WHYTE: Particular Rights and Absolute Wrongs. Giorgio Agamben on Life and Politics. *Law Critique*, vol. 20., 2009. 147–161. & http://www.academia.edu/325705/Particular_Rights_and_Absolute_Wrongs_Giorgio_Agamben_on_Life_and_Politics; fundamentalista (mai amerikai) politikákra felhasználásának veszélyeire pedig Slavoj Žižek: *Against Human Rights*. <http://libcom.org/library/against-human-rights-zizek>.

¹⁴ Maria BORUCKA-ARCTOWA: Koncepcja »natury ludzkiej« a wspólczene problemy oceny prawa. *Etyka*, 1970/6. 79–96. & http://etyka.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2014/04/Etyka6_M_Borucka-Arctowa.pdf.

¹⁵ Johan GALTUNG: *Human Rights in Another Key*. Oxford–Cambridge (Mass.), Cambridge Polity Press, 1994.

¹⁶ David MILLER: Grounding Human Rights. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, vol. 15. no. 4. (2012) 407–427.

¹⁷ Jacques MARITAIN: *L'Homme et l'État*. [1953.] Idézve: Jacques MARITAIN: *Oeuvres complètes*. IX. kötet. Fribourg, Éditions universitaires – Paris, Éditions Saint-Paul, 1982/2007. 581. Ld. KUSSBACH Erich: Jacques Maritain, az emberi jogok keresztény filozófusa. *Folia Selecta*, 1999. április, 1–25. http://epa.oszk.hu/02000/02066/00016/pdf/FS16_199904.pdf.

jogosultságok megfogalmazhatását remélték, a *marxi* ökonomizmus és a működési normalitásba bújtatott *tomizmus* egyaránt *funkcionális* pozíciónáltságnak (operációs függvénynek, azaz a mindenkori összmozgás meghatározottjának, ezért viszonylagosnak, következésképpen változékonyak) láttatja azt, amit – mint jogosultságot – emberi jognak nevez.

Nem véletlen, hogy az ember és polgár jogainak 1789-ben történt francia forradalmi kinyilvánítása abban az Angliában keltett elsőként megütközést – a politikai konzervativizmus krédójának megfogalmazására sarkallva olyan gondolkodókat, mint *Edmund Burke* –, ahol a kora újkorig visszanyúló hagyománya volt már a filozófiai értelemben vett józanságnak, a nyelvhasználatban a purista realizmusra törekvésnek, ahol tehát az újkor századaiban egy *John Locke* vagy egy *Jeremy Bentham* egyértelmű kártételként – tudásból a babona világába visszamenekülésként s ezért társadalom-destabilizáló veszélyként – kárhoztatta a fiktív nyelvhasználatot és általában a képes, szimbolikus kifejezések ál-metafizikus ál-mélységet sugalló elterjedését.¹⁸

A francia forradalmasító kiáltványból azonban másfél évszázad vajúdása eredményeként a második világháborúra következő újjászületéskor az Egyesült Nemzetektől szignált, egyetemes hatókörűnek deklarált nemzetközi jogosultság-elismerés (1948) lett. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata így néhány további évtized múltán már szakosodott államközi/állami bíróságoktól formálisan oltalmazott s kikényszerített emberjogi kultuszhoz vezetett. Esméje fokozatosan a nyugati civilizáció legfenségesebb elvei, a demokrácia s a joguralom mellőzhetetlen társául szegődött, mint bármely átfogó politikai, társadalmi vagy gazdasági diskurzusban a világ stabilitásának s önfenntarthatóságot ígérő jövőjének egyik fő tényezője.¹⁹ Szigetországi perspektívából az ír *Edmund Burke* még megütközhetett azon, hogy miképpen lehet egyetemesen fennállóként egyszerűen kikiáltani olyasmit, amit ugyanakkor az emberrel veszesületettnek nevezünk. „E metafizikai jogosítványok...” – mondta, merthogy számára egy jogosultság csakis konkrét helyzetben volt elképzelhető, miután már kemény küzdelmek kifejteteként – azaz küzdelemmel, eredményül – ki-

¹⁸ Vö. William SWEET: *Jeremy Bentham* (1748–1832). <http://www.iep.utm.edu/bentham/>.

¹⁹ Ironikus, hogy pontosan e túlhasználat s benne egy számos egyéb megfontolást helyettesítő általánosodás folytán az emberi jogok eszméje időközben pontosan úgy kiüresedett, mint egyébként a joguralomé is. Előbbi tekintetében például James GRIFFIN: *On Human Rights*. Oxford, Oxford University Press, 2008. 14–15. írja, hogy „Az ‘emberi jog’ terminusa csaknem kritériumnélkülivé, az emberi jogok nyelve pedig alaptalanná lett.” Az utóbbi tekintetében lásd VARGA Csaba: *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesítés perspektívájában. (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben.)* [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2009. <http://mek.oszk.hu/15100/15173> I. feje.

vívatott. Ezeket viszont „*metafizikus* állításként pusztán *lefektetik*, de máris egyetemes következményeket vonnak maguk után”²⁰ – folytatta, feltárva az ilyen megnevezésben ellentmondást, csapdát egyaránt. Hiszen bármiféle izgékonyossággal, hevülettel, és kísérő akarnoksággal szemben már egyedül józan önmérséklete is megérezte vele, hogy bármiről beszélhetünk ugyan, de azt hinnünk, hogy valós *possessio* gyanánt bírnak is ezáltal valamit, gyermeteg dolog.

Mára azonban megváltozott világunk; immár az emberi jogok gondolata uralja. Úgy közeledünk hozzá, mint korunk szakralitásához. Nemcsak jogtudomány, de filozófia, politikatudomány, sőt történeti bűvárlás is folyvást róla beszél. A múlt-rekonstrukció is egyre történelmietlenebbül, mert *extrapolatio*, *retro-inspectio* útján, ennek úgyszólván kriterialitása alatt zajlik. Ezek a tudományosnak mondott újraértékelések s nyomában a közbeszéd is csakúgy, mint különféle pártprogramok és nemzetközi kiáltványok, valamiféle mantra mágikus ismételtetésével taglalják világméretű terjedését, fáradoznak kultúrája elmélyítésén s kiterjesztésén. Áhitat, pátosz övezi, együtt a kétségbevonhatatlanság minden evilági ál-metafizikumának a cicomájával történő felruházás szándékával. Ám hiába érzékelik tényleg globális ambíciókra feljogosítottnak tetsző pillanatnyi elfogadtatottságát, mégis azon fáradoznak, hogy legalább a mánkból visszamenve utólag fundáljanak számára alapot.

Megalapozható-e, igazolható-e tudományos egyértelműséggel, hogy – úgy mond – vannak emberi jogaink?

Az emberi jogok fennállásával sokan egyszerűen *adottság*ként számolnak, mint ami az ember sajátos minőségéből vagy társadalmi gyakorlatából eleve adódik.²¹ Vagyis magától értetődő. Filozófiailag igényesebben megfogalmazva ez nem más, mint az *emberi létezés önelvű önértékének* az állítása. *Immanuel Kant* egyik korai állásfoglalása alapján ezért a mai filozófia azzal a meghatározással él, mely az embert s az egész emberiséget nem instrumentalizálható

²⁰ Mint klasszikusan kifejezte: ezek “metaphysic rights”, és “You lay down metaphysic propositions which infer universal consequences” Edmund BURKE: *Reflections on the Revolution in France*. In: Edmund BURKE: *The Works*. III. kötet. London, John C. Nimmo, 1887. & <http://www.gutenberg.org/files/15679/15679-h/15679-h.htm> 312. és 528.

²¹ Pl. Robert ALEXY: Law, Morality, and the Existence of Human Rights. *Ratio Juris*, vol. 25. no. 1., 2012. 2–14.; Charles BEITZ: *The Idea of Human Rights*. Oxford, Oxford University Press, 2009.; John GARDNER: »Simply in Virtue of Being Human«: The Whos and Whys of Human Rights. *Journal of Ethics & Social Philosophy*, vol. 2. no. 2., 2008. <http://www.jesp.org/PDF/Gardner.pdf> 22.; Alan GEWIRTH: *Human Rights*. Chicago, University of Chicago Press, 1982. Hasonlóképpen GRIFFIN i. m.

öncélként definiálja.²² Ez nem magyaráz ugyan semmit, de axiomatizáló előfeltevésként meggyőzően bármely megközelítés közös alapjául tudja kínálni magát. Fel kell figyelnünk ugyanakkor arra, hogy egyszersmind rejlik ebben úgyszintén egy burkolt elvi bíráló is – még pedig az ismert és igazolt *marxi* kritika jegyében azzal szemben, hogy (ahogyan és amiként) a kapitalizmus a piaci mechanizmus részévé, merő statisztikai alapegységgé redukálja/redukálhatja az embert.

Mások a jelenség mögé néznek, érzékelve az emberi jogok fennállását állító/kijelentő nyelvi kifejezések fedezetlenségét, elvi igazolhatatlanságát.²³ Abban tehát, hogy az atlanti s a nyugat-európai úgynevezett centrumból kiindulóan emberi jogokat egyre tömegesebben nyilvánítanak ki, nem is látnak mást, mint merő értéknilvánítást: egy *követendő célnak* a közösség javaként történő megfogalmazását.²⁴ Mivel pedig emberi jogokról mint létező szubszisztenciákról, jogosítványai tényleges fennállásáról szigorú elemzésben aligha lehet beszélni, a tudomány látszólag visszavonul, arról szólva csupán, hogy valamiféle *kellő valóra váltódásának* vagyunk a tanúi. Ennek igazságát kellő bölcsességgel valóban megerősíthetjük, hiszen a történelem is arról tanúskodik, hogy a jogosultság mindig kéz a kézben szokott formálódni e jogosultság tudatosságával, a jogosultság-tudattal.²⁵ Valós ontológiai fundálás híján így a folyamat *körkörös*é válik. E nézőpontból tehát ennyi – és nem több vagy más – mondható így el az emberi jogokról: a belénk vetett hit mozgalmat szül, ennek sikere pedig önigazolást nyújtva tovább erősíti azt a hitet, aminek egyébként az alapjául kellett volna szolgálnia.²⁶ A (poszt)modernitás büszkeségének ezek szerint ennyi és ilyen a realitása: tömegpszichózis, mely ezen éteriség jegyében tömeges magatartásban kellő ráhatás esetén majd szintén kifejeződik. Merthogy – és itt jön a paradoxon, mely egyszersmind korunk realitása, e társadalmiasodásban immár az artificialitás győzelme – a fentiek értelmében az emberi jogok ilyenekként csupán azáltal léteznek, hogy róluk és nevükben cselekszünk: beszélünk és

²² KARL POLANYI: *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*. New York, Rinehart & Co., 1944.

²³ GUNNAR BECK: The Mythology of Human Rights. *Ratio Juris*, vol. 21. no. 3. (2008) 312–347.

²⁴ NORBERTO BOBBIO: *Das Zeitalter der Menschenrechte. Ist Toleranz durchsetzbar?* Berlin, Klaus Wagenbach, 2007. 11. Idézi TECHET Péter: A láncok védői – Az emberi jogok konzervatív kritikussai. *Kommentár*, 2011/2. 3.

²⁵ R. C. PANDEYA: Human Rights: An Indian Perspective. In: UNESCO INTERNATIONAL INSTITUTE OF PHILOSOPHY (szerk.): *Philosophical Foundations of Human Rights*. Paris, UNESCO, 1986. 267–277.

²⁶ KARDOS GÁBOR: A pozitívizmuson innen és túl. *Magyar Tudomány*, 1999/2. 145–147.

teszünk.²⁷ A probléma elodázásán túl a tudomány ezért csakis – gyakorlatiasan, a praxis körében azonban védhetően – vagy az ember *személyes méltóságára*, vagy egyszerűen *emberi közmegegyezésre* próbálhatja visszavezetni az emberi jogok kötelezőségének alapját.²⁸ Mindennapi gondolkodásunkban meggyőző lehet egyik is, másik is. Ugyanakkor azonban nyilvánvaló, hogy elégséges igazolás gyanánt ez nem szolgálhat. Ennélfogva a ma tudománya bármiféle ideologikus körítéstől megszabadulva végső soron ennyit mond csupán: az emberi jogok úgy adóttak, mint egy *projekt*. Adott egy feladat; ennek megfelelően tételéssel élünk, majd viselkedésünkben ehhez igazodunk. Így igazolása eleve és csakis körkörös lehet. Ezzel pedig végsőkéig lecsupaszítva nem mondunk mást, mint hogy az emberi jogokat illető tudás maga hoz létre egy olyan emberi jogi valóságot, amely a megelőlegezett valóság saját feltevései szerinti leírásának nagyban-egészében már meg is felel.²⁹

Nem nehéz itt valóságos *enlightening* tudatbefolyásolást, a szó legátfogóbb értelmében ideológiát látnunk. És valóban: a modern nyelvfilozófia s benne a nyelvi aktus-elmélet egyaránt olyan teoretikus rekonstrukciót sugall a jogról, amely szerint bármely formális normatívumban, így a jogban is a kötelmet nyelviileg megjelenítő tételzés egy adott értő (mert szocializáció és edukáció révén erre alkalmassá tett) emberi közegen (mint hermeneutikai körön) belül – támaszkodva már kialakult társadalmi gyakorlatra és minden egyes résztvevő lelki kondicionáltságára – képes a cselekvés motivációrendszerének egyik tényezőjeként olyan befolyásolásra, hogy tömegméretekben már bizonyos hatékonysággal mintái szerint tényleg alakítsa is (azaz, pontosabban: a mintától megvont keretek közé terelje) a cselekvést. Mert rá kell döbbernünk arra, hogy fizikalitásként jog sem létezik.³⁰ Hiszen beszédmódunkban, társadalmi kommunikációnkban (vagy pontosabban, amiként a modern filozófia kifejezi: intellektuális reprezentációinkban) hol és miként rejteznék kényszerítő erő? Az tehát, amit a jog elfogadott kötelező mivoltát kísérően kényszerítő erőként tapasztalunk meg, voltaképpen nem a jogban magában, hanem a jogot is előfeltételező és óhatatlanul kísérő – az ember társadalmi létezésével ősidők óta együtt fejlődött – *társadalmi környezetben* rejlik.

²⁷ KELEMEN János: Válasz Ludassy Mária körkérdésére. *Magyar Tudomány*, 1999/2. 148–151.

²⁸ BEITZ i. m.

²⁹ PL. SAJÓ András: Az emberi jogok mint tudásrendszer. *Állam- és Jogtudomány*, 2004/1. 3–38.

³⁰ PL. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>.

3. Az emberi jogok természete

Alapvető szerkezete szerint az emberi jogok közvetlen címzettje az individuumként felfogott egyedi ember. Számára ez feltétlen igényjogosultságot kínál, ami mindenki más felé ugyanakkor – bár közvetetten – kötelezettség eredeztetését eredményezi. Fejlődését nyomon követve ezt az igényjogosultságot mindig a mindenkori állammal szemben veti fel, hogy az – eredeti elgondolása szerint – az egyénnek sérthetetlenséget biztosítson a lehetséges állami túlhatalommal, annak elgondolható ártalmaival szemben.

A tudományos rekonstrukció egyértelmű abban, hogy mindkét pólus, okként a fejlett szervezetrendszerrel bíró állam s okozatként (mint lehetséges sérelmet elszenvedő fél) a cselekvésében, létében autonómiával felruházott s ezért individuumként kezelt *egyedi ember* a modern nyugati fejlődés világképét, ennek végtermékét idézi. S figyelmeztetnek is, hogy ez a sarkítottság és különösen az emberi jogok mindent átható mai ideologikus és politikai túlsúlya egyszerűen olyan *homogenizációt eredményez*, a legkülönbébb társadalmi feszültségeknek és problémáknak pontosan az emberi jogok fogalom- és eszköztárába betörő egyneműsítését, amelyben közvetlenül immár a közösség fennmaradását biztosító alapvető jogosítványoknak sincs kellő helye, s így technicizált eljárásként az, ami emberi jogvédelem égisze alatt napjaink túlfejlésében zajlik, olykor akár a közösség ártalmára is történhet. Ismét csak nyugati civilizációs gyökérzetét jellemzően ugyanakkor ez az egész fejleménysor egyáltalán nem véletlen, hiszen történelmileg pontosan az európai feudalizmusoktól fémjelzett önkény negatív tükrékként jött létre, azok tagadása s azokra adott válasz gyanánt, a jövő útjának kicövekeléseként.

Az emberi jogoknak előtörténete/története egyaránt folytonos aspiráció a benne megfogalmazott követelmények jogi elismertetésére. Ez folyamatos átcsapást jelent jog előtti, tisztán ideologikus-mozgalmi kiáltványozásból tételezettségbe, jogtól biztosított védelmének állapotába. Az Emberi Jogok Egyetemes Deklarációja (1948) óta politikai, diplomáciai, jogtudományi, politológiai s filozófiai fórumokon egyaránt folyvást ennek katalógusa kimélyítésén, további kiterjesztésén fáradoznak, nemzetközi és nemzeti tételeztetése így úgyszólván folytonos és csaknem tetszőleges, aminek aligha láthatni a végét.

Az emberi jogok ideológiája és doktrínája a teljességet s beérkezettséget ezen úgynevezett jogok *jogi tételezettségében* tudja. Ennek jegye az is, hogy az emberjogi mozgalmak sem apellálnak végső soron másra, mint az államhatalom oltalmára. Már ebből is nyilvánvaló, hogy állami (általa kibocsátott/szankcionált) szabállyá transzformálás nélkül ezek az úgynevezett jogok kizárólag

valamiféle képes beszéd megidézettjei lehetnek. Merthogy ilyen transzformálás nélkül a jognak nem részei, következésképpen jogosultságot sem eredeztetnek; önmagukban – *de lege ferenda* szempont gyanánt a *de lege lata* felé – legfeljebb várakozást jelenthetnek.

Vitatott kérdés, vajon az emberi jogok (akár ideologikusan állítottak, akár valóságos joggá transzformáltak legyenek is ezek) az embert egyoldalúan, eleve, minden egyéb körülménytől függetlenül, feltétlen (abszolút) jogosultsággént illetik-e meg – függetlenül attól, vajon terhelik-e ugyanezen embert társához, közösségéhez, államához, világához fűződő kötelezettségek, és vajon ezeket –netalán e jogai tiszteletben tartásának előfeltételeként – valóban teljesítette-e. Korunk morális süllyedését érzékelve az egyik legnagyobb hatású spanyol gondolkodó³¹ már közel egy évszázada óvott a *felelősség elporladásától*, és mindekelőtt annak bomlasztó hatásától, hogy a mindenre kiterjedő gondoskodás, ha tényleg bekövetkezik, mindannyiunkat egy gyermeki (vagy pontosabban: gyermeteg) státusba vezet majd vissza. Manapság ez már egy jellegzetesen amerikai problematikába, nevezetesen a „*jogosultságok nyelve*” hozzánk is átsugárzott eluralkodásába ágyazódik.³² Ez egy egyoldalúan kifejezett várakozás – várakozás, ámde mindig csak másról. Nem is szól másról, mint pusztán a köztől elvárt segélyező teljesítés lélektani-társadalmi következményeinek a mérlegeléséről: azon lehetőség megítéléséről, hogy saját teljesítmény nélkül egész csoportok váljanak más csoportok támogatásától függővé, akár egész élettartamra másokon élő haszonélvezőkké. Igazságosság és gazdaságosság kérdésköre ez,³³ de a mai „politikailag korrekt” ideokratizáltságban valóban emberjogivá is válhat, amennyiben elvezethet csoportok szembeállításához s ezzel a *sine qua non* szükséges szociális integráció akaratlan vagy éppen céltudatos bomlasztásához.

Tény, hogy morálteológiai kiindulásából következően a katolikus egyház mindig is a jogok és kötelezettségek *komplementaritását* tanította, tehát ezeket nemcsak egy kölcsönösen egymást kiegészítő, de kötelezettség-teljesítéssel előfeltételezett egység keretén belül értelmezhetőként fogta fel.³⁴ Ugyanebben a kultúrában felnőve, abban azonban a társadalmi integráció közösségmeg-

³¹ JOSÉ ORTEGA Y GASSET: *A tömegek lázadása*. [1929.] Budapest, Egyetemi Nyomda, 1938.

³² Ún. 'rights language'; ld. pl. Mary Ann GLENDON: *Rights Talk. The Impoverishment of Political Discourse*. New York, Free Press, 1991.

³³ És persze az immár pszichiátriai problémává növekvő társadalom-infantilizációé is. Ld. pl. klasszikusként Adolphe David JONAS – Doris KLEIN: *Man-child. A Study of the Infantilization of Man*. New York, McGraw-Hill, 1972.

³⁴ Vö. kellő dokumentáltsággal pl. VARGA Csaba: Jogállamiság – kihívások keresztútján. *Valóság*, 2002/4. 28–39. & <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=351&lap=0>.

tartó elsőségét még meg nem tagadva ugyanilyen kölcsönös feltételezettséget fogalmazott meg *Marx* is.³⁵ E felvetésre az emberi jogi ideológiák nem szoktak válaszolni. Igazságának természetességét mindenestre az eredet, a forrásvidék kellően magyarázza, hiszen történelmi gyökerükben az emberi jogi ideológiák nem társadalomszervező erőként jelentkeztek, hanem azért, hogy a feudális önkényt meghaladják, s az ember kiszolgáltatottságának helyzetét az államhatalom mindenkori túlhatalmának semlegesítésével eleve megelőzhessék. Az emberi jogi ideológiák azért burkolóznak hát ellenszenvet kifejező hallgatásba a jogok és kötelességek egysége felvetésekor, mert immár nem ez, tehát nem egyszerűen gyógyító prevenció a hallgatólagos céljuk, hanem egyre kifejezettebben a társadalom atomizáló individualizálása merő egyedekké.

Mai bírások mégis az emberi jogok *egyoldalú jogosultság nyilvánításának* világméretű eluralkodására, közbeszédünket elárasztó s ezzel közügyeinket egy korlátozott látószögű csatornába terelő voltára, azaz a heterogenitásnak egy kiválasztott homogenitás jegyében történő felülírására figyelmeztetnek. Tudniillik az emberi jogi követelések joggá/jogba átírásával immár egy specifikus jogi fogalomkészlet s eljárási technika született, amivel bárki kényszeresen él, aki szociálpolitikával, társadalmi érdekvédelemmel, feszültségekezeléssel foglalkozik. Ez a jogban mindazonáltal található eszközök, fogalmiasítások s technikák változatosságát egyetlen válaszlehetőségre korlátozza. Már pedig összetett problémák kényszeresen homogenizált kezelése a megoldás egyébként kínáló újait könnyen kisiklathatja.

4. Az emberi jogok egyetemessége és/vagy különössége

Igényként, követelésként, jogi tételezettségével pedig normatívumként is – az emberi jogok valóban egyetemeseek. A filozófiai reflexió s a diplomáciai csatározás azonban élesen veti fel az univerzalitás *versus* partikularitás kérdését.

Már a fogalmi alapok tisztázása magában rejt kétirányú értelmezés lehetőségét. Módszertani rekonstrukciók ugyanis az emberi jogokat eleve a „*lényegileg vitatott fogalmak*”³⁶ körébe utalják, amelyek esetében a még egyértelműsíthető

³⁵ “[N]o rights without duties, no duties without rights” íratja be MARX – http://www.marxists.org/archive/marx/works/1864/letters/64_11_04-abs.htm – az *International Workingmen's Association* protokolláriumába [General Rules, London, October 1864]. <http://www.marxists.org/archive/marx/iwma/documents/1864/rules.htm> .

³⁶ Ezek az ‘essentially contested concepts’; vö. W. B. GALLIE: *Essentially Contested Concepts. Proceedings of the Aristotelian Society*, vol. 56. (1956) 167–198.

jelentésmagot feloldhatatlanul divergáló értelmezési lehetőségek veszik körül. Rugalmas, képszerű kifejezéssel jellemzi ezért az emberi jogok érvényességének hatókörében megnyilvánuló ezen felemás helyzetet az irodalom: „alapvető egyetemessége” kétségtelen, ámde ez „kulturális változatokban” fejeződik ki;³⁷ avagy úgy bizonyul igaznak ennek az önellentmondó állításnak mindkét fele, hogy ebben – úgymond – nem más, mint „egyetemesség és sokféleség egymásba hajlítása” testesül meg.³⁸

Az összkép mindenképpen hasadt. Aminthogy maga a gondolat is. Hiszen összeomlanék egész ideológiai építménye, ha nem eleve egyetemesnek látná tárgyát; miközben semmiféle tapasztalati fogódzója nincs ahhoz, hogy ezt következetesen univerzalizálja téren és időn keresztül. Ebből adódik, hogy bármely hivatalos megnyilatkozáshoz fordulunk is, az az egyetemességről – s ennyiben az emberiség végre önmagához megtéréséről – fog szólni. Ez pedig megnyugtatóan megadja nekünk jelenünk azonosságát, nevezetesen annak tudását, hogy immáron „a jogosultságok korát” éljük.³⁹ Józsága jegyében azonban a tudomány mégis megjegyzi, hogy erre/arra irányuló jogaink/jogosultságaink többsége csakis intézményes háttér jelenlétén belül értelmezhető, következésképpen kizárólag adott társadalmi berendezkedés s fejlettség talaján képzelhető. Furcsállja hát, hogy miképpen is lehetne egyáltalán gondolható univerzalizitás a történelmi térben, ahol minden a változó körülmények függvénye; hiszen még az embernek *Marx*tól megfogalmazott nembeli lényege is történelmi, vagyis – elvileg – alakulásnak kitett képződmény. Az antropológiának egyébként is axiomatikus alaptétele, hogy bármely értékítélet érvényesen csakis adott kultúra paradigmaticáján belül igazolható.

A civilizációk összecsapása amerikai teoretikusa⁴⁰ már másfél évtizede rögzítette, hogy a mánkat uraló olyan hívószavak, mint ‘emberi jogok’, ‘demokrácia’, ‘liberalizmus’, avagy ‘politikai szekularizmus’, eleve a nyugati civilizáció jelzői és gyümölcsei.

³⁷ ‘fundamental universality’ / ‘cultural variations’ in Jack DONNELLY: Cultural Relativism and Universal Human Rights. *Human Rights Quarterly*, vol. 6. no. 4. (1984) 400–419., idézet 419.

³⁸ ‘conjugaison de l’universalité et de la diversité’; Jean-Bernard MARIE: Specificités culturelles versus universalité des droits de l’homme: Quel défi? In: Ioanna KUÇURADI (szerk.): *Threats to Human Rights in the Beginning of the Twenty-first Century*. Ankara, Hacettepe University Centre for Research and Application of the Philosophy of Human Rights, 2004. 75–85., idézet 82.

³⁹ Norberto BOBBIO: *L’eta dei diritti*. Torino, Einaudi, 1990.

⁴⁰ Samuel P. HUNTINGTON: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York, Simon & Schuster, 1996. 70–72.

Mindennek felismerése – és főként bevallása – már önmagában feszülést eredményez az emberi jogok elvi egyetemessége és így lemeztelenedő európeér gyökérzete között. Erre leginkább olyan példák szoktak rávilágítani, amik saját emberi jogi doktrínánkat nem-európai nézőpontból jellemzik, vagy leírnak egy számunka elfogadott, de idegen megközelítésben már szembeszökően problémásnak tetsző megoldást.

Lássunk néhány példát!

Buddhista perspektívából történetesen egyszerűen nem magyarázható, hogy emberi jogi megközelítésünk nem máson nyugszik, mint „megosztás és elkülönítés, küzdelem és versengés” meglehetősen kietlen, mert az embertársakat éppen megosztó és szembeállító talaján;⁴¹ hogy olyan mesterséges leleményre/konstrukcióra épül, aminek természeti/természetes megfelelője nincs; hogy érdektelen az emberben feszülő motívumok, belső mozgatók iránt, miközben kizárólag külső magatartásunk lesz számára releváns; hogy elvont szabályt fogalmaz meg elvont térben s időben, ám ezzel pusztán intézményi közvetítést ékel emberi folyamataink közé; hogy az individualításra, az egyén szabad akaratelhatározására koncentrálna nem erősíti, de pillanatnyi tetszés játékszerévé rombolja az emberi méltóságot; hogy egészében csak válságterméke a Nyugatnak: miután elpusztította istenét⁴² s ezzel emberképe is – kritérium híján – elenyészett, pótszert eszkábáljon össze abból, ami még megmaradt számára, azaz metafizikai materializmusa, lélektani redukcionizmusa, nihilista etikai relativizmusa romjaiból.⁴³ Mert valóban: ma már elismerik, hogy emberjogi ideológiánk fragmentumokból összetakolt, ezért igényként sincs bennük organikus teljesség, részdarabjai pedig szélső pozíciókként megfogalmazottak, merthogy – és ez ismét Nyugaton létrejött fejlemény – peresítéssel működnek. Ennek nézőpontjából szemlélve tehát a nyugati jogfelfogás és emberjogi szemlélet számára normális a véget nem érő küzdelem. Kibékíthetetlenül szembeállítja a közhatalommal a jogosultság egyedüli birtokosának kikiáltott egyént – ráadásul olyan átütő erővel, hogy specifikus „emberjogi közege” (érzékenysége, befoga-

⁴¹ “division and segregation, struggle and contention”: Phra DHAMMAPIDOKTÓL idézi Soraj HONGLADAROM: Buddhism and Human Rights in the Thoughts of Sulak Sivaraksa and Phra Dhammapidok (Prayudh Prayutto). *Journal of Buddhist Ethics Online Conference on Buddhism and Human Rights*, 1994. <http://jbe.la.psu.edu/>. Vö. továbbá in Damien V. KEOWN – Charles S. PREBISH – Wayne R. HUSTED (szerk.): *Buddhism and Human Rights*. Richmond, Surrey, Curzon Press, 1998. 8.

⁴² Friedrich NIETZSCHE: *Zarathustra* [Also sprach Zarathustra] mondja ki, hogy „Isten meghalt” [*Gott is tot*]. Vö. még https://en.wikipedia.org/wiki/God_is_dead, valamint http://www.dober.de/religionskritik/gott_ist_tot.html.

⁴³ Zühtü ARSLAN: Taking Rights Less Seriously. Postmodernism and Human Rights. *Res Publica*, vol. 5. (1999) 195–215. & <http://www.philosophy.ru/library/pdf/234617.pdf>.

dóképessége) épp a közérdeket (a *res publicat*, mint az államilag szervezett lét igazolásának kizárólagos forrását) fogja kizárni lehetséges relevanciái köréből.

Az antropológia kimutat „strukturális ekvivalenciákat” különféle berendezkedések közt.⁴⁴ Ám minden embertudomány (s így minden társadalmi produktum) mögött alapvető igazságként mégis az búvik meg, hogy bármiféle társadalmi tény jelentése/jelentősége értelmezési keretként kizárólag adott civilizáción belül állapítható meg.⁴⁵ Mindenesetre az Emberi Jogok Egyetemes Deklarációja készültének hírére egykor az Amerikai Antropológiai Társaság máig érvényes kiáltványt bocsátott ki annak egyértelműsítésére, hogy az individuum nem gondolható a meghatározóan mögötte álló társadalmi-kulturális szöveték figyelembe vétele nélkül.⁴⁶

Az a kulturális változatosság, mely rendszeridegenként eleve kilöki magából az emberi jogok kérdéskörének európai gyökerű elgondolását, megejtően sokszínű. A *konfucianus* világképben például semmiféle én önmagában nem létezik. Senki sem „játszik” szerepet, mert semmi olyasmi nem létezik, mint amire bármi kívülről csak úgy ráaggatható lenne, akár egy ruhafogasra. Hiszen minden ember eleve szerepösszesség – egy összetett hierarchikus/paternális tagoltságban, családi közössége körében. *Afrikában* pedig a kölcsönös egymásra ügyelés jegyében közvetítést keresnek a komunitárius s az individualizáló értékek között⁴⁷ – arra törekedve, hogy az *anthropos* helyét megtalálják a *cosmos* és a *theos* közt egy morális egységként felfogott világmindenségben.⁴⁸ Ezzel szemben például az *iszlám* mindent elsöprő szakralitásában minden, ami evilági, s így a jog is, csupán ezen isteninek a része lehet – bármiféle mondén vágy szekularitása nélkül. Távolkelet ősi hagyományai pedig a jövő kulcsát az emberi erények továbbfejlesztésében látják. Veszteségnek éreznének bármiféle energiát, amit – amiként ezt az önmagukat világgözépként imperialista módon diktáló más kultúrák, mindenekelőtt az Európára, a nyugat-európai-atlanti kultúrára, végső soron a fehéremberi

⁴⁴ Alison Dundes RENTELN: *International Human Rights. Universalism versus Relativism*. London – New Delhi, Sage Publications, 1990.

⁴⁵ A történetiség alapállása a marxizmuson túl az antropológia alapköve is lett. „A civilizáció nem valami abszolútum, hanem relatív, amiként eszméink s felfogásaink is csak annyiban lehetnek igazak, amennyiben saját civilizációinkra vonatkoznak.” Franz BOAS: *Museums of Ethnology and their Classification*. *Science*, vol. 9. (1887) 589.

⁴⁶ [Executive Board, American Anthropological Association]: *Statement on Human Rights*. *American Anthropologist*, vol. 49. no. 4. (1947) 539–543.

⁴⁷ Simeon O. ILESANMI: *Human Rights Discourse in Modern Africa: A Comparative Religious Ethical Perspective*. *Journal of Religious Ethics*, vol. 23. no. 2. (1995) 293–322.

⁴⁸ Igboin BENSON: *Human Rights in the Perspective of Traditional Africa: A Cosmotheandric Approach*. *Sophia*, vol. 50. no. 1. (2011) 159–173.

civilizációra hivatkozók teszik – az individualitás szabad kibontakoztatása címén fecsérelnének el. *Indira Gandhi* ezért jelenthette ki oly megejtő egyszerűséggel, hogy „jogai az államoknak vannak, nem az egyéneknek”.⁴⁹

Az iszlámban kizárólag az isteni rendeltetéssel számolnak. Ami nem változó-kony, s ami nem is gyakorlatias vagy dinamikus. Az evilági élet berendezésének lehetséges újragondolása szintén csakis eme hit örökérvényű tökéletességének az elfogadásán belül történhet.⁵⁰ És hasonlóképpen haladhatunk tovább civilizációk során át. Így az *indiai* mentalitás nem ismer sem formális jogot, sem elvont követelésből fakadó jogosultságot. Csakis várakozást tud átélni, ha és amennyiben igazságos arányossággal már maga az érintett fél megdolgozott érte.⁵¹ *Japánban* pedig egészen a XIX. század végéig (amikor is magát a kifejezést kellett megalkotniuk az európai kódexek fordítása kedvéért) a jogosultság-fogalom ismeretlen volt.⁵² Azóta is idegen kultúrát jelöl; belső gyakorlatukban alig használják. Így miképpen beszélhetnénk önérvényesítésről? Valamiféle igazságosság jegyében? Ott, ahol a családon belüli szerető önmegtagadás jegyében ennek merő elképzelése is egyenesen fogalmi ellentmondásnak minősülne?

Az egyetemességnek a partikularitással szembeni, avagy a partikularitásnak az egyetemességgel szembeni feltevése ezért eleve polarizál. Ebből fakadóan ezért nem is dichotomikusan, valamiféle vagy-vagy kizárólagosságával válaszolandó meg. Ha pedig megkísérelnénk, ez csakis szélsőségek egymásba átcsapását eredményező vitát generálhatna. Ezért folynak világszerte kutatások, hogy fogalmi minimumként „kulturákon átívelő egyetemességeket” azonosíthassanak végre.⁵³

Mert valóban belátható, hogy elvont-egyetemes terminusokban történő megfogalmazások valóraváltásának a konkretizálásakor óhatatlanul előtérbe kerül egy *hic et nunc* adott összefüggésében történő aktualizálás, vagyis

⁴⁹ *New York Times* (1975. július 3). Ld. Adamantia POLLIS – Peter SCHWAB: Human Rights: A Western Construct with Limited Applicability. In: Adamantia POLLIS – Peter SCHWAB (szerk.): *Human Rights. Cultural and Ideological Perspectives*. New York, Praeger, 1983. 14.

⁵⁰ Abdullahi Ahmad AN-NA'IM: *Islam and Human Rights. Selected Essays*. (Ed. Mashool A. Baderin) Farnham–Burlington, VT, Ashgate, 2010.

⁵¹ S ez az *adhikarin*. PANDEYA i. m.

⁵² Az érdekesítő történetet bemutatja Ko HASEGAWA: Between Rights and »Kenri«. In: Eleanor Cashin RITAINE (szerk.): *Legal Engineering and Comparative Law / L'ingenierie juridique et le droit comparé. Rapports du Colloque de 25e anniversaire de l'Institut Suisse de droit comparé du 29 août 2008 à Lausanne*. 2. kötet. Genève, etc., Schulthess, 2009. 87–103., részletező kronológiában arról, mikor milyen körülírással, kísérletező fogalmiasítással próbálkoztak az addig ismeretlen pozíciót saját nyelvükben és kultúrájukban kifejezni.

⁵³ Ezek a 'cross-cultural universals'; RENTELN i. m. 86–87. Ld. még Alison Dundes RENTELN: Relativism and the Search for Human Rights. *American Anthropologist*, vol. 90. no. 1. (1988) 56–72.

kontextualizálás kérdése. Ami pedig egyenértékű annak belátásával, hogy papírizú standardokkal szabadon lehet élni ugyan; ám amikor ezek életre kelnek, eleve adott összefüggés(ek)ben – hiszen mi egyéb másban lehetne? – nyernek értelmezést és alkalmaztatást.⁵⁴ Börünkből tehát ki nem bújhatunk; semleges látószöggel a valóságra nem rendelkezünk.⁵⁵

Egy közelmúltbeli bangkoki deklaráció ezért erősíthette meg, hogy „a természetüket illetően egyetemes emberi jogok szemléletében [...] figyelembe veendő a nemzeti és regionális sajátosságok s a különféle történelmi, kulturális és vallási hátterek jelentősége egyaránt”.⁵⁶ Ezzel pedig megint nem tesznek mást, mint hogy – szójátékszerűen eljárva – különösségeket foglalnak közös keretbe az egyetemesség jelszavával. Mentik tehát, ami menthető, s továbbjártsszák ezt a szavakkal űzött – s mert fogalmiasított, úgy megnyugtatónak tetsző – játékot.

5. Következtetés

Záró gondolatként így következtetésünk aligha lehet más, mint hogy az emberi jogok világa ideológiák, értékek, a humánumpulvételére irányuló törekvések világa, amely pontosan e gondolatban lebegő mivolta okából beteljesedését, megvalósulása lehetőségét intézményesítődésében, s ezen belül is végső soron a jogba – és jogként – történő átírásban látja. Ez pedig a legkevésbé sem változtat azon, hogy az evilágunkat képező lét ontológiájának embertől teremtetett részeként a társadalmi lét ontológiájában az intellektuális reprezentációknak ideológiaként megjelölhető fajai az emberi jogok tekintetében úgyszintén úgyszólván valóságos létszerűséggel rendelkezhetnek, amennyiben ténylegesen hatást gyakorolnak a társadalmi folyamatokban, azokba közbeékelődve közvetítőként, közvetítés gyanánt.⁵⁷ Az általuk felhívott értékeken túl ebben a kettősségben rejlik/rejlhet annak (persze mindenkor csak viszonylagos) ereje, amit emberi jogokként, emberjogi kultúraként ismert meg különösen a huszadik század második felétől az emberiség.

⁵⁴ András SAJÓ: Universalism with Humility. In: András SAJÓ (szerk.): *Human Rights with Modesty. The Problem of Universalism*. Leiden–Boston, Nijhoff, 2004. 19.

⁵⁵ VARGA (2004) i. m.

⁵⁶ *Final Declaration of the Regional Meeting for Asia of the 1993 United Nations Conference on Human Rights*, 29 March – April 1993.

⁵⁷ Vö. pl. VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világgképében*. Gyorsuló Idő, Budapest, Magvető, 1981. & <http://mek.oszk.hu/14200/14244/>.

A JOG ÉS A JOGI ÉRVELÉS TERMÉSZETE

Jogontológiai tanulmány

„Finis juris Végezetül tehát elvezettek még egy tágas terembe, ahol is több jeles férfiút láttam, mint bárhol másutt. Körülöttük, a falakon, mindenütt festmények voltak: cölöpsorok, élősövények, léckerítések, párkányok, gátak, korlátok és závárok; aztán, ezek közt, lyukak és hézagok, ajtók és kapuk, záruk és lakatok, majd a hozzájuk tartozó különféle kisebb-nagyobb kulcsok és horgok. Ezekre a rajzokra mutogattak ott egymást közt, s mérlegelték, hol és hogyan lehet vagy nem lehet átsurranni rajtuk. S megkérdeztem: »Ugyan mit csinálnak ezek az emberek?« Válaszuk szerint azt vizsgálták, miként maradhatna meg ki-ki a maga vagyonában vagy máséból is miként hozhatna át valamit békés úton a magáéba, hogy fennmaradjon a rend és az egyetértés.”

„Perplexitas juris Ezenkívül azt is láttam, hogy mindez a tudomány csupán néhány ember kényén-kedvén nyugodott, s hogy amit ez vagy az törvénybe iktatni jónak lát, azt a többiek legott tiszteletben tartják; márpedig (ez is feltűnt nekem) ahogy az elméje fordul valakinek, úgy erősíti vagy rombolja a gátat és a rést. Ezért aztán bőven volt itt ellentét, egyenetlenség; ezek elsimítása végett kénytelenek voltak egyesek különlegesen bonyolult fejtörést végezni; csodálkoztam is módfelett, hogy ily aprócska dolgokon, amelyek közül ezer évben fordul elő egy-egy, s amelyek vajmi keveset érnek, ennyire felhevültek és verejtékeztek; s mindezt még nem is tették hivalkodás nélkül. Minél több korlátot tudott ugyanis lerombolni valaki avagy itt-ott rést szakítani, majd megint eltorlaszolni, annál önteltebb lett, s a többiek is bámulva néztek reá. Akadtak azonban, akik kézbe véve eszüket, szembeszegültek velük, mondván, hogy

nem úgy, hanem emígy kell kerítést csinálni vagy rést hasítani. Ebből aztán civódások és viszályok támadtak, majd pedig, elváltuk után, egyikük így, másikuk amígy festette a dolgot, s mindnyájan azon voltak, hogy a nézőket magukhoz csábítsák.”

Johannes Amos COMENIUS: *A világ útvesztője.*
Amsterdam, 1663.^{1‡}

Az államok közötti jog az egyes államok jogától elkülönült, önálló tudomány, és sem művelésében, sem mögöttes kultúrájában már régóta nemigen osztozik a másikkal, amint egyikük sem például a kánonjoggal. Olykori találkozásai, amik leginkább közös gyökerek, módszertani szemlélet vagy alapfogalmak kapcsán fordulnak elő, ezért gyakran meglepetést okoznak, ám nem ritkán egyszersmind valami a maguk térfelén már sejtettre történő rádöbbenést is – és ezzel valamelyes belső megújulás ígérését. Ilyen Martti Koskenniemi immár klasszikus vállalkozása is *Az apológiától az utópiáig*,² mely saját tudománykörében mindkét kiadásában egyaránt úgyszólván világméretű vihart kavart, noha a belső jog tudományköréből szemlélve nem tett mást, mint ami ebben már régóta elfogadott: teoretikus módon rákérdezett önnön tárgyára. Márpedig ezzel, amennyiben a nemzetek joga és a nemzetköziség joga közös értelmezési mezőre lelne, akár egy magasabb szintű tudományos újrafogalmazás vehetné kezdetét.

1. Martti Koskenniemi érvei

A szerző komolyan vette a jogpozitivizmus üzenetét s benne a nemzetközi jog arra irányuló igényét,³ hogy ha tökéletlenül s némi töredékességgel is bár, de va-

¹ Jan Amos KOMENSKÝ: *Labyrint sveta a ráj srdce*. (Ford. Dobossy László) Budapest, Magyar Helikon, 1961. XV. fejt.: »A vándor megismeri a jogtudományt«, 83. és 84.

² Martti KOSKENNIEMI: *From Apology to Utopia. The Structure of International Legal Argument*. Helsinki, Finnish Lawyers' Pub. Co., 1989.; ill. Martti KOSKENNIEMI: *From Apology to Utopia. The Structure of International Legal Argument. [Reissued with a New Epilogue.]* Cambridge–New York, Cambridge University Press, 2005. [a továbbiakban: KOSKENNIEMI (2005a)].

³ Vö. pl. Hans Kelsen: *The Law as a Specific Social Technique*. [1941.] In: Hans Kelsen: *What is Justice? Justice, Law, and Politics in the Mirror of Science. Collected Essays*. Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1960. 231–256., a szerző fordításában *A jog mint sajátos társadalmi technika*. In: VARGA Csaba (szerk.): *Jog és filozófia*. Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből. 3. bőv. kiad. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2001. 191–209.

lóra váltta azt, amire az államok belső joga a modern Európa születésétől kezdve vállalkozott: a jog *formalizálásán* keresztül a konkrét eseti jogmegállapítás lehető mechanizálására s ezáltal az előreláthatósággal elérhető jogbiztonság és jogbizonyosság garantálására. Egyszersmind belátta és általunk most tárgyalt nagy művében roppant erőteljesen láttatta is ennek merő eszmény-voltát, vagyis azt, hogy legfeljebb (és így is töredékesen) pusztán a jog külső burka tud/tudhat igazodni ehhez. Mert mit is láthatunk? Azt, hogy egyik oldalról – tényként – a jog nevében hozott mindenkori döntések indoklásának alapvető hangszereltsége, az ehhez eljuttató folyamatban pedig a mindenkori érvelés kánonjának stílus-eszménye, míg a másik oldalról – normatívumként – a jogász hivatásban hagyományozott/továbbhagyományozódó mentalitás mint professzionális deontológia, vagyis a szakma egész gondolkodás-, beszéd- és írásmódja ehhez, mint kötő kapcsolathoz és elérendő célhoz való igazodásához történő változatlan ragaszkodásról ad számot.

A szerző már műve elején megvallja, hogy „A nemzetközi jogi vita gyengeségét arra irányuló képtelensége adja, hogy bármely normatív probléma megoldására összefüggő s meggyőző igazolással szolgáljon. Megoldásának kiválasztása ugyanis egy végső fokon önkényes választáson múlik.”⁴ Azaz minden jogi következmény-levonás egy végső fokon nem deduktív, nem is bármiféle logikai szükségképpeniségen nyugvó, hanem kifejezetten *emberi választás* eredménye. Ennek oka szerinte magában a fogalmi megalapozás természetében rejlik.

„Annak gondolata, hogy jelenbeli vitákra a jog objektív megoldással szolgálhat, azon az előfeltevésen nyugszik, miszerint a jogi fogalmaknak van valamiféle eleve bennük rejlő jelentése, és legalább is a fogalom magját képező jelentések objektíve igazolhatók. A modern nyelvészet viszont azt tanítja, hogy a fogalmaknak nincs természetes jelentésük: ilyen vagy olyan módon azok a fogalmi szerkezetek határozzák meg a jelentést, amiknek összefüggésében az adott fogalom megjelenik.”⁵

Már pedig ha nincs természetes jelentés, úgy nyilván a nyelvi kommunikáció mögött sem áll valamiféle természetes emberi/társadalmi rend. Ez esetben bármi, ami fennáll, csakis *mesterséges* – embertől létrehozott – *konstruktum*

⁴ KOSKENNIEMI (1989) i. m. 48.

⁵ KOSKENNIEMI (2005) i.m. 16.

lehet: megalkotójának betudható „kísérlet”.⁶ Emberi szándéktól független jelentés eszerint nem létezik; még az is, amit fennállónak tapasztalunk, csakis környezetének, kontextusának a függvénye.

A szemantika klasszikus felismerései ezek – szerzőnk esetében laikus látóerővel előadottan, ám sem részletekkel, sem nyelvészetileg is értékelhető elméleti felismerésekkel nem gazdagítottan. Monografikus válaszadását megelőlegező példázata ugyanakkor már eredeti, és feltáró igénnyel magára a lényegre tapintó. Eszerint „Ha [külügy]minisztériumi fölötteseimnek, amikor azt akarták hallani tőlem, hogy mi is a jog, azt feleltem volna, hogy buta kérdés ez, s ehelyett azt fejtegettem volna, hogy mi is Finnország érdeke vagy mit tekintenék kíváncsi állami magatartásnak, elképedtek volna a csalódástól, s bizonyára soha többet nem konzultáltak volna velem.”⁷

Nos, teoretikusabban e példa akként tömöríthető, hogy természetére nézve a nemzetközi jog „összetett érvelési gyakorlat, amelyben a szabályok az elvonatkoztatás különféle szintjein más szabályokhoz kapcsolódnak, és egy vagy több személy ezeket kommunikálja másokkal azért, hogy ellássa a jognak a nemzetközi jogászoktól elvárt feladatát”.⁸ Azaz: eltérő absztrakciós szintek, változó kontextus; egy kommunikációs folyamat zajlásának interaktív közegében, érvek és ellenérvek egymásnak feszülő vitájában; ráadásul mindez nemcsak elhangzik, de addig formálódik, míg el nem érkezik valamiféle megállapodásbeli közösségig. Egy-egy szabály persze lehet jól vagy rosszul felfogott vagy megfogalmazott, nyelvi mivoltának korlátait azonban sohasem lépheti túl: jelentése a nyelvhasználók gyakorlatában alakul, e gyakorlat végtelensége pedig egyre növekvően diverzifikálja azt. Mindennek háttérében a szerző szerint az áll, hogy „nincsenek egyszerű s kellően azonosítható szándékok a formális szabályok mögött. A szabályok eleve törvényhozási kompromisszumok eredményeként jönnek létre, s miután egymással szembenálló megfontolásokat sürítenek magukba, nem is lehetnek mások, mint nyitottak.”⁹ Sőt, még mélyebbre menve azt is elmondhatjuk: az általánosnak, objektívnek, mindentől/mindenkitől függetlennek tetsző nyelvi megformáltság nem más, mint hamisság, hiszen csakis emberi lények fogalmazhatják meg – egyedi helyzetektől befolyásoltan, azok ilyen-olyan megoldásában érdekelten. A *nyelvi általánosság* tehát mindig

⁶ Uo. 560. „egy természetes társadalmi rend híján minden fennálló intézmény [...] csakis valamiféle kísérlet lehet”.

⁷ Uo. 564.

⁸ Uo. 566.

⁹ Martti KOSKENNIEMI: What is International Law for? In: Malcolm EVANS (szerk.): *International Law*. 3rd ed. Oxford, Oxford University Press, 2010. 32–57., idézet 41.

konkrét, megélt, alakítani kívánt valamiféle *különöst takar*.¹⁰ A meghivatkozott terminusok – elvek, szabályok, egyes fogalmak – nem rendelkeznek kodifikált helyértékkel, felhívásukkal így szabadon, tehát *nem meghatározó*, hanem csupán inkább vagy kevésbé *meggyőző* erővel kapcsolódnak egymáshoz. A szerző erről így parafrázeál: „nincs olyan hozzáférhetőség a jogi szabályokhoz vagy a nemzetközi magatartás jogi minőségéhez, amely független lehetne attól, hogy az ebben jártas jogászok miként látják ezeket.”¹¹ Ezzel pedig a hermeneutika kérdésfeltevéséhez érkezett el.

„Nincsen semleges stílus” – jelenti ki a mű joggal, hozzátéve, hogy nincsen olyan mindenek felett álló hierarchia sem, amelynek alapján stílust vagy jogmegvalósulást értékelhetnénk. „Módszert” sem illeszthetünk egyszerűen a joghoz. Mert bármiként tennénk is, az nem „a jog” önmagában megálló objektivitását, hanem „saját »realitását«” – virtuális lehetőségét – hozná majd létre, amiknek az értékeléséhez egyébként szintén nincs külső/független támpontunk.¹² A magyarázat egyszerű: amikor egy nominálisan azonos tárgyhoz eltérő módszereket választunk, voltaképpen már eleve eltérő tárgyakat tételez(t)ünk, és ezek között annyiban áll fenn csupán kapcsolat, amennyiben ez a nominalitás azonossága mögött egyébként is fennállott közöttük.¹³

Annak a gyakorlatias kijelentésnek valóságmagja hát, amikor a szakma úgy véli, „jó jogi érv” ez vagy az,¹⁴ nem a levegőben lebeg, nem is az eszmék kódében, hanem bizonyos (és nem más) gyakorlat tényyszerűségére alapoz. Nem rejlik emögött más, mint az e gyakorlatban szerepet játszó összes adottság pillanatnyi eredményeiből összeálló összefüggéshalmaznak adott időben és helyen, adott hivatásrend körében mutatkozó viszonylagos – ezért megbízható, nagyban-egészében előre is látható – állandósága. Ez az egyébként, amit a mai angol–amerikai irodalomban *kánonnak* szokás nevezni. Ami ugyan szellemes, de eredeti

¹⁰ Martti KOSKENNIEMI: *International Law and Hegemony: A Reconfiguration. Cambridge Review of International Affairs*, vol. 17. (2004) 197–218., idézet 199.: „hamis univerzálíák” ezek, mert „az egyetemes nemzetközi jog minden fogalma mögött valamilyen különös, partikuláris szereplőtől partikuláris helyzetben kifejezett nézet bújlik meg.”

¹¹ KOSKENNIEMI (2005a) i. m. 568–569.

¹² Martti KOSKENNIEMI: Letter to the Editors of the Symposium. *American Journal of International Law*, vol. 93. (April 1999) 351–361. Reprint in Martti KOSKENNIEMI: *The Politics of International Law*. London, etc., Bloomsbury Publishing, 2011. 294–306. [a továbbiakban: KOSKENNIEMI (2011a)], idézet 304. és 305.: „A módszerek létrehozzák önnön »realitásaikat«.”

¹³ Ld. pl. VARGA Csaba: A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése. *Állam- és Jogtudomány*, 1970/3. 589–613.

¹⁴ KOSKENNIEMI (2005) i. m. 568.: „bármilyen is a nemzetközi jog, az mindenképpen az, ahogyan a nemzetközi jogászok érvelnek, [...] ez pedig csak véges olyan szabályok szerint tehető meg, amelyek ebben »nyelvtant« képeznek, a jó jogi érvek létrehozatalának rendszerét.”

jelentését tévesztő terminus. Merthogy a teológiai és egyéb voltaképpeni kánon¹⁵ gyökere egy autoritásnak tudatos normaszabásában rejlik, éspedig azért, hogy esetleges megváltoztatásáig/visszahívásáig eleve és kvázi-axiomatikusan mindezt meghatározzon abban a körben, amit a saját tartományaként kijelölt. Ezzel szemben a jogi érvelés kánonja olyan fogalom, mint születésében a római jog

¹⁵ A jog pozitivistikus látásmódját s működésének mechanisztikus szemléletét eleve előfeltételezzük, amikor – összehasonlításokat téve – egyáltalán bírósági döntések stílusáról beszélünk. Merthogy az, ami és amiként a bírósági döntésben megjelenik, valójában egyáltalán nem bármiféle kifejezőmód tetszőleges választása, hanem a jog aktualizálásának, egy *dűnamei* potencialitásából valósággá tételének megtestesítője, s így szükségképpen a jog ontologikumának része.

Ezzel szemben viszont a *kánon* ‘szabály’ gyanánt eredetileg – ld. *κανών* (*kanón*, ‘mérőveszsző, standard’), <http://en.wiktionary.org/wiki/canon> – nem más, mint valami, ami mértéket szab. Tehát a gyakorlatnak éppen kritériuma, de nem lecsapódása vagy eredménye.

Az eredendő *teológiai kánon*-fogalom a vitathatatlan autoritás-jelleget hangsúlyozza – David G. DUNBAR: *The Biblical Canon*. In: D. A. CARSON – John D. WOODBRIDGE (szerk.): *Hermeneutics, Authority, and Canon*. Eugene, Oregon, Wipf and Stock, 1986. 295–360., idézet viii. szerint „a kánon-gondolat az üdvtörténet terméke, s akkor fogalmazódik meg, amikor Isten népe végleg vagy időlegesen befejezettnek tekinti a kinyilatkoztatás folyamatát” –, s erre épül fokozatosan azonosítható forrásvidékének a gondolata – Eckhard J. SCHNABEL: *History, Theology and the Biblical Canon*. An Introduction to Basic Issues. *Themelios*, vol. 20. no. 2. (1995) 16–24. & http://www.biblicalstudies.org.uk/pdf/canon_schnabel.pdf 16. szerint „A ‘kánon’ terminust szokásosan ‘szabály’ vagy ‘norma’ gyanánt határozzuk meg. A sok jelentésű görög szót az egyházak számára hitelesnek tekintett könyvek megjelölésére használják” –, azért, hogy egy kiindulópontként veendő tanítást körülhatároljon.

Az ‘*irodalmi kánon*’ viszont egy valamelyest kijegecesett s ezért konvencionalizáltatásra kiszemelt gyakorlat megjelölése. Amerikai változata éppen védekező jellegű: előbb angol előzményétől önállósodott, elkülönült, míg ma folyamatosan bővül: önkritika nyomán új tételekkel gazdagodik – Šárka BUBÍKOVÁ: *The Formation and Transformation of the American Literary Canon*. http://www.phil.muni.cz/angl/thepe/thepe_02_03.pdf –, végezetül már egy szüntelen alakulás pillanatnyi állapotának jelzője lesz – a beszédaktus-elméletéről ismert John SEARLE: *The Storm Over the University*. *The New York Review of Books*, (December 6, 1990) & <http://www.ditext.com/searle/searle1.html> szerint például „Tapasztalatom szerint valójában sohasem volt állandósult ‘kánon’; inkább kísérleti állítások arról, hogy minek is van fontossága és minősége. Ezeket azonban folyton újragondolják, s tényleg állandóan újrafogalmazzák.” –, egészen addig, hogy az így létrejövő káoszban az időleges rendezőelvnek, az összevisszaság mag-tartalmának – vö. pl. <http://www.konyv7.hu/magyar/menuPontok/felso-menuSor/tematikus-lap/az-irodalmi-kanon-termeszetrajza> – a kifejezése legyen.

Különös, hogy a teljes szétesettséget éppen a *jogtudomány* mutatja fel, és éppen egy egyébként szerencsés gondolat – »a jog« helyett a »jogászai gondolkodás« egyetemi elsajátíttatása – jegyében. Merthogy a *political correctness* hajszolása a „kánot” itt nyolc versengő „iskola” összességére alkalmazza: jogi realizmus, eljárási szemlélet, jog és gazdaság, jog és társadalom, kritikai jogi tanulmányok, modern liberalizmus, feminista jogelmélet, és kritikus fajelmélet. David KENNEDY – William W. FISHER III (szerk.): *The Canon of American Legal Thought*. Princeton, Princeton University Press, 2006. »Introduction: The Subject: ‘Legal Thought’« <http://press.princeton.edu/chapters/i8318.html> ; hasonlóan Peter GOODRICH: *Reading the Law. A Critical Introduction to Legal Methods and Techniques*. Oxford, Basil Blackwell, 1986. 75. és F. COWNIE – A. BRADNEY – M. BURTON: *English Legal System in Context*. Oxford, Blackwell, 2007. 102–104.

regola-jelensége:¹⁶ egy immár kialakult praxis utólagos összefoglaló jellemzése azért, hogy annak mint sikeres eljárásnak a mintája/tapasztalata/tanulása másoknak/utókornak ökonomikusan átadhatóvá váljék.

Teoretikus bizonytalanság jegye, hogy hullámlzó érvelésében a szerzői fejtegetés a nemzetközi jog közösségére, azon belül érdekelletétekre, netán túlzásokra s visszaélésekre hárítja a felelősséget. Eszerint „a meghatározatlanságra hivatkozást egyáltalán nem az alapozza meg, mintha a nemzetközi jog szavai jelentésükben lennének ambivalensek”, hanem hogy a nyelvhasználók ellentétes célokat követnek. Ezért „még ha nem is lenne semmiféle jelentéstani bizonytalanság, ellentmondó előzetes tételekre alapozottsága folytán a nemzetközi jog mindazonáltal meghatározatlan lenne”.¹⁷ Hiszen környezete s az az összefüggés, amelyben egyáltalán felhívják, értelmezik vagy hivatkozzák, maga is szándékokból – egymással versengő, egymásra rácsapoló indítékokból, pontosabban: ezek nyelvi rejtéseiből, a nyelv mindent elfedő általános kifejezéséből – tevődik össze. Például az, hogy „szuverenitás”, „népek joga”, „tulajdon”, de maga a „jog” is, mind használatának az összefüggéseitől függ, így különösen attól, hogy mire kívánják felhasználni, mit próbálnak általa elérni.” Mert végső soron „bármiféle cselekvés védhető – még a világos szabálytól eltérés is – olyan szakmailag hibátlan jogi érveléssel, amely szabályok mögött rejlő okok boncolgatásába kezd, szabályok, vagy szabályok és kivételek közt válogat, avagy szabályokat eltérő értékminták tükrében értelmez.”¹⁸

A jog a világ sokarcúságát és különféleségét közös terminusokra vezeti vissza: leegyszerűsíti – mindent, ami egyszerűségében végtelen, a maga utolérhetetlenül egyedi összetettségéből egy általános sémára vezet vissza¹⁹ – és kizárólag

¹⁶ D.50.17.1. (PAULUS 16 ad Plautium): „Regula est, quae rem quae est breviter enarrat: non ex regula ius sumatur, sed ex iure quod est regula fiat”, s utóbb még megerősíti ezt Everardus BRONCHORST: *Commentarius* (1624), 4. így: „Regula est generalis et brevis definitio ac sententia, quando videl. plures casus similes brevi traditione concluduntur, non per specialem casuum expressionem sed ejusdem rationis assignationem.”

¹⁷ KOSKENNIEMI (2005a) i. m. 590.

¹⁸ Martti KOSKENNIEMI: *Histories of International Law: Dealing with Eurocentrism. Rechtsgeschichte / Legal History*, vol. 19. (2011) 152–176. & http://rg.rg.mpg.de/en/article_id/36166. [a továbbiakban: KOSKENNIEMI (2011b)], ill. KOSKENNIEMI (2005a) i. m. 591.

¹⁹ KOSKENNIEMI (1999) i. m. 301.: „minden jogi érv redukcionista”. A nemzetközi jogi eljárás egyik élő klasszikusa szerint a döntéshozatalhoz szükség van „az ügynek a felek állításai mellett/ellen szóló érvektől megkülönböztetett olyan kérdésekre történő visszavezetésére, amiket bíróság dönt majd el. A kérdések ilyen sora azon döntések sorának kell megfeleljen, amik végül a bírósági ítélet rendelkező részét képezik. Az eset efféle redukálása, koncentrálása, finomítása vagy feldolgozása ugyanakkor jelentősen megváltoztatja jellegét. Másnak tetszik, mint amilyen az egyes beadványokba történő átirása vagy kicsipkézése előtt volt. [...] Az eljárás fontos része a felek előterjesztéseinek kölcsönhatása abban, ahogyan a per egyes szakaszaiban

ezekkel operál minden formális ügyfeldolgozás során. „Politikai ellenfeleket kovácsol egyenlő résztvevőkké a jogi forma, arra hívva, hogy szubjektíve átérzett igazságtalanságokat azon közösség szabályainak a megsértéseként fejezzenek ki, amelyhez mindannyian tartoznak.”²⁰ Mást csinál tehát a keze, mint ami a fejében jár, de közben elhitei, hogy csupán a keze mozog önjáróan – úgy, ahogyan a törvény elrendeli. A szerző szerint a törvény tényleg önjáró lesz, megfellebbezhetetlen végső tekintély. Ez azonban – folytatja – károssá is válhat, mert például olyan alapvető emberi értékek súlyos tömeges megsértésekor, mint amilyen az emberirtás, rombolja a magától értetődő erkölcsi elköteleződést.²¹ Egyik előadásában az érdekérvényesítésre törekvés és a jogászi semlegesség viszonyának titkát a szerző egy ilyen példával oldotta fel: „A nemzetközi jog és politika viszonya ugyanolyan, mint a [felmutatott firkájából kikövetkeztethető] kacsáé és nyúlé: mindkettő csak a fejünkben létezik. Ne is kérdezd, hogy kacsáról vagy nyúlról van-e szó! Ez egyszerre politika és nemzetközi jog.”²²

Igaz-e tehát, hogy „Habár a nemzetközi jog nyelvként erősen strukturált, annak tekintetében mégis, hogy mire juthatunk benne, teljességgel folyékony és nyitott esélyű”?²³

Eddigi kevésbé fegyelmezett s rendszeres, jobbára impresszionista, de a mindennapi gyakorlatot mélyen reflektáltató megjegyzéseiből mintha most érkezne el valamiféle elméletiként értékelhető állításhoz. Eszerint amennyiben nincs

bármely fél beadványai a másik fél beadványainak hatására finomodnak és tisztázottabbá válnak.” Sir Robert Y. JENNINGS: *The Proper Work and Purposes of the International Court of Justice*. In: A. S. MULLER – D. RAIC – J. M. THURÁNSZKY (szerk.): *The International Court of Justice. Its Future after Fifty Years*. The Hague, Nijhoff, 1997. & https://books.google.hu/book?id=JUVqtrXjD7cC&printsec=frontcover&source=gbv_atb#v=onepage&q&f=false 33–45., idézet 33–34.

²⁰ KOSKENNIEMI (2010) i. m. 45.

²¹ Eszerint olykor – ami pedig a szerző részéről mégis a jog legsajátabb funkciójának fel nem ismerése, így furcsállható, hogy egyáltalán vállalta – „a formális jogi nyelv alkalmazása nemcsak irreleváns, de egyenesen káros. [...] Hiszen azt sugallja, hogy akárhogy is stilizálják, a jog csak akkor ítélni el a bármennyire tömeges gonoszt, ha jogtechnikája lehetővé teszi”. KOSKENNIEMI (1999) i. m. 302.

Nos, *Kelsen* joglogikai rekonstrukciója külön hangsúlyozza, hogy tételezetségében a jog nem azért büntet, mert a cselekvés rossz, hanem azzal, hogy szankciót kapcsol ama bizonyos cselekvésnek egy hatáskörrel rendelkező szerv által eljárásilag meghatározott procedura során történő megállapításához. Vö. VARGA Csaba: A bécsi iskola. In: VARGA Csaba (szerk.): *Jogbölcselet. XIX–XX. század. Előadások*. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae] Budapest, Szent István Társulat, 1999. 60–68.

²² Matija MILOTIC: The Famed Finnish Law Professor Martti Koskeniemi Visited Ljubljana. *News* [Ljubljana: Embassy of Finland, 23/11/2012.] <http://www.finland.si/public/default.aspx?contentid=263396&culture=en-US>.

²³ KOSKENNIEMI (2005a) i. m. 567.

valódi kötés, a logika szabályai szerint kényszerű következés, akkor *diszkrécio* áll fenn, amit a szóban forgó kerettől tovább már nem befolyásolt szabadságban lehet kitölteni. Nos, mint már kifejtette, a nemzetközi gyakorlatban a felek mindegyike azért küzd, hogy a saját érdeke szerinti változatot kényszerítse ki a jog válaszaként; ennek lehetőségeit azonban behatárolja, hogy csakis az lehet a jog válasza, ami igazolható, az igazolás pedig kizárólag a jog terminusaiban történhet, azokból levezetve a kialakult gyakorlat (kánon) szerint.²⁴ Mindenkor fennáll tehát „egy politikai választás megejtésének elkerülhetetlensége – azáltal például, hogy olyan jelentést találnak, mely a gyakorlatban eddig ismertnél több alternatívát kínál; hogy hibátlan érveket addig nem ismert eredményekhez vezetőként terjesztenek elő; vagy hogy amennyiben formálisabb technikák nem vezetnének eredményre, úgy kevésbé formálisakkal jöjjenek elő – bármiféle irányban.” Ebből pedig – egyfajta *regressus ad uterum* gyanánt, valamilyen eredendő állapothoz visszatérve – az következik, hogy „még az állítólag betű szerinti alkalmazás is olyan választást feltételez, amit e betű szerintiség maga nem határoz meg. Tehát nincs a nemzetközi jogban decizionizmustól mentes tér, sem a jogászmesterségnek olyan vonatkozása, amely ne »választásból« állana – mert ha lenne, bizonyos értelemben az nem lenne már a nemzetközi jog politikája.”²⁵ Függetlenül ezért nyelvi világosságtól, egyértelműségtől, meghatározottságtól, az értelmezés számára mindig kínálóznak az éppen érvényesítettől eltérő utak; vagyis az alternativitás lehetősége elvileg minden helyzetben adott.²⁶

Annak idején *Hans Kelsen* pontosan a *Rechtswissenschaft* és a *Rechtspolitik* szétválaszthatása érdekében üresítette ki bárminemű tartalomtól logikailag felépített ideál-képét;²⁷ kerülő úton azonban most mégis egy ilyen szembesü-

²⁴ Uo. 570. És – Jochen von BERNSDORFF: On Kelsenian Formalism: Postscript. In: Jochen von BERNSDORFF: *The Public International Law Theory of Hans Kelsen. Believing in Universal Law*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. 344. emlékeztet erre – az *Entscheidung des Unentscheidbaren* (vö. Niklas LUHMANN: *Das Recht der Gesellschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1993. 317.) ezen csapdájával már a *Reine Rechtslehre* atyja, *Hans Kelsen* 1934-ben teljesen tisztában volt: azért nincs értelmezésmélet a Tiszta Jogtanban, mert eleve egyedi jogalkotásnak tartotta, de mégsem lökte ki a jogból, hogy a politikum martaléka legyen, mert már denaturálta azzal, hogy egy jogi igazolás keretei közé szorította.

²⁵ KOSKENNIEMI (2005a) i. m. 591. és 596.

²⁶ KOSKENNIEMI (1989) i. m. 298–299.: „A szerződés-értelmezés problémái a szerződési nyelv világosságánál mélyebben rejlenek, ti. az értelmezésnél felhasználható jogi elvek ellentmondásában.”

²⁷ KOSKENNIEMI (2005a) i. m. 597. Valóban, Kelsen kizárólag a tudományban bízott, mint amelynek terrénumán a hatalomtól befolyásoltság elkerülhető. Ld. HANS KELSEN: *Juristischer Formalismus und Reine Rechtslehre*. Sonderdruck aus *Juristische Wochenschrift*, vol. 58. no. 23. (1929) [1723–1726.] 9.

lés kényszerítődik ki. A nemzetközi konfliktusmegoldásnál nincs ugyanis „a hegemonikus folyamatnak olyan végpontja, amelynél bármely szereplő vagy intézmény egyetemesnek vagy »semlegesnek« láttathatná saját álláspontját. Merthogy nincs olyan »központ« vagy pragmatikus találkozási pont, mely független lenne a saját pozíciójának »központiként« vagy »pragmatikusként« láttatására törekvő s egyszersmind az ezzel versengő többi pozíciót »marginálisként« vagy »szélsőségesként« kirekeszteni kívánó érvektől.”²⁸ Veszélyként ez mindig kísért; ezért elsődleges fontosságú elkerülnünk.²⁹ Merthogy bármiféle konfliktusban csak két út járható: erőszakkal fenyegetés az erősebb ’jogán’, vagy a vita transzponálása egy semleges közös alapzatra.³⁰ A szabályok felhívása azonban – hívja fel erre Koskenniemi a figyelmet – ilyen talaj ellenére is azért lehet *hegemonikus* technika, mert preferenciák egyetemesként érvényesítésével mégis valamely fél uralma valósulhat meg.³¹ Nos, a szerző végkövetkeztetése e bizonytalansági tényezők láttán nem más, mint a *személyesség vállaltatása* a döntéshozatali folyamat eredményéért. „Amennyiben a gyakorlatot nem határozza meg belső struktúra vagy szótár, úgy nem is mondhatjuk róla, hogy ilyesminek automatikus terméke lenne. Döntés születik ugyan; következményei

²⁸ KOSKENNIEMI (2005a) i. m. 597. és 597–598., így folytatva: „Mint univerzalizáló vállalkozás, a hermeneutika sem más, mint hegemonikus lépések sorozata, mely partikuláris érveket vagy érdekeket önmaguknál többnek láttat például annak láttatásával, hogy azok »koherensek« a jogrendszer »elveivel«.”

²⁹ Ezért óv Carl SCHMITT – *Der Begriff des Politischen*. Berlin, Duncker & Humblot, 1932. http://will.rewi.hu-berlin.de/files/WS_2013_14/SP2/Der_Begriff_des_Politischen.pdf – a túl tág meghivatkozásoktól, például úgymond »az emberiség« nevében történő eljárásról, mert logikus következménye ennek az ellenfél legsúlyosabb következményű kirekesztése bármiféle – legelemibb – közösségből. Szerinte ugyanis az »emberiség« elnevezés kisajátítása, terminusának felhívása s monopolizálása olyan előreláthatatlan következményekhez egyaránt elvezethet, amelyek eredményeként az ellenségtől az emberi mivoltot megvonják, mert »törvényen kívülinek« [*hors-la-loi*] vagy éppen az »emberiségen kívül állónak« [*hors l’humanité*] nyilvánítják.

³⁰ Ez minden jog tétje. Különösen élesen mutatja ezen alternatívában a választás kényszerét például a római jog újrafelfedezése/recepciója a kora újkor Bolognájában, s ezt mutatta a magyar alkotmánybíráskodás kezdeti krédója és magamentegetése is: fundamentális értékek közt ők úgymond nem dönthettek, ezért a vitát depolitizálták.

³¹ Pl. „az egyoldalú erőfitogtatástól eltérően [...] a ’szabályok’ európai felhívása [...] nem más, mint hegemonikus technika, melynek révén preferenciáinak [...] egyetemesként előírásával Európa újra uralomra tör.” Martti KOSKENNIEMI: *International Law as Political Theology. How to Read Nomos der Erde? Constellations*, vol. 11. (2004) 492–511., idézet 506. Utóbb még – Martti KOSKENNIEMI: *International Law in Europe: Between Tradition and Renewal. European Journal of International Law*, vol. 16. no. 1. (2005) 113–124., idézet 117. – így ír: „Európai tábornokok nem vezethetnek immár inváziós seregeket, de európai jogászok bármikor a Nemzetközi Törvényszék elé citálhatnak ezzel élő amerikai tábornokokat.”

azonban nem tulajdoníthatók semmiféle személytelen logikának vagy szerkezetnek, csakis saját *magunknak*.³²

A jogban tehát lehetőségként adottak eltérő *alternatívák*, ezek közül azonban egyidejűleg csak egy juthat el ahhoz, hogy a jog válaszaként megfogalmazott legyen. Minden döntés így egy váltóállítás,³³ amelynek beállott iránya már maga lesz a kiindulópont bármely későbbi döntés meghozatalához. Annak végső indoka/kritériuma azonban, hogy adott váltóállítás miért adott módon (és nem másként) történt, már nem magyarázható magából a jogból. Ezt azonban a jog terminusaiban zajló disputa elfedi. Érvek, értelmezések és technikák csatározhatnak, de végül egyetlen egy fog mindezek közül a többi fölé kerekedni: az, amelyik bizonyos (és nem más) válaszhoz vezet el. Miközben lehetett volna talán más választás is, amelyik nyilvánvalóan eltérő válaszhoz vezetett volna el. Úgy látszik hát, hogy a jogból maga a jog csíhol eredményt – noha közvetlen közelségből szemlélve ezt a választott technika szüli.³⁴ Ezért fontos a szerző megjegyzése, miszerint – önmagukban – e „technikák mindegyike [...] meghatározatlan. Egyik sem magyarázza, hogy miért *ez* az érv bizonyult relevánsnak és miért *azt* az értelmezést választották. A döntés mindig [...] valóban politikai tett, alternatívák közötti választás, amit külső kritériumok nem szabnak meg teljesen. Ráadásul *hegemon* tett is: részleges és szubjektív, de egyetemességre és objektivitásra tart igényt.” Akkor talán nem is az a voltaképpeni meghatározó, amelyik ezt magáról állítja? És ahogyan maga a jog láttatja? Nos, íme a szellemes válasz: „Instrumentális a jog, de hogy minek az instrumentuma, nem válaszolható meg azon politikai folyamat nélkül, amelynek maga is elválaszthatatlan része.” Ráadásul mindez nem egyszerűen látszat, hanem annak majdnem reménytelen, mégis mindenkor megkísérlendő vállalkozása, hogy szembenálló érdekek közt zajló viták felei közös nyelvet használjanak, és ennek fegyelmező közegében eltérő érdekeik képviselőtét összhangba hozzák az őket mindazonáltal egységbe fonó közösség megőrzésének fontosságával. „Agnosztikus világunkban a politikai közösség ‘valódi’ céljairól nincs megegyezés vagy tudás. Ezért a nemzetközi

³² KOSKENNIEMI (2005a) i. m. 615.

³³ A társadalmi változások mögött rejlő lehetőségeket s a végül megejtett választás jövőt meghatározó voltában a mindenkori véletlenszerűségek elfedését egykor *Max Weber* mutatta be váltóállításokként: érzékletes hasonlata szerint mihelyt elindul a szerelvénnyel, egyetlen irányban mehet csak tovább, s a következő elágazásban szintén csak egyetlen továbbvezető irányt választhat – a nem választott irányokról így, miután senki sem járta be ezeket, semmit sem fogunk megtudni.

³⁴ Technikákként a jogban eleve dichotomikus érv-párok állnak rendelkezésre; és ezek egyikének a választása előidéz, a másikuké pedig kizár egy bizonyos következményt. Vö. VARGA Csaba: A bírói döntéshozatal »fekete doboza« és a joguralom – az európai egységesülés s a globalizáció távlatában. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2009/1–2. 96–117.

jog tiszta formája az *egyetlen* közös alap, melynek talaján a politikai ellenfelek elismerik egymást, és versengésüket is e közös talajon folytatják ahelyett, hogy megpróbálnák egymásnak közösségükből történő teljes kizárását.” Nyilván ennek alapjaként fogalmaz meg a mű egy cél–eszköz-kapcsolatot: a folyamat olyan térben zajlik, amit az igazságosság vágya hat át, de megvalósítására csakis egyetlen – tökéletlen – eszköz kívánczik: a tételezett jog. Ebből adódik, hogy „Az ítélet jogi megalapozása mindig hiányos, ahogyan a tételes jog is csak tökéletlen kifejezése az igazságosságnak. A kettő közti hiátusban foglal helyet a *jogpolitika* szükséges (de lehetetlen) birodalma. Enélkül a jog pusztá tételezéssé, erőszak-alkalmazása merő hatalmi faktummá korcsosulna.”³⁵

A jog nem tud magától működni. Funkcióját azáltal tölti be, hogy szabályokat tételez, majd – szintén emberi közreműködéssel – ezeket érvényre juttatja. E közreműködés nem egyszerű automatizmus. A működtetőnek a helyzethez képest konkretizálnia kell a normát: újraalkotni az általánostól haladva az egyedi felé. Ám – veti közbe a szerző – ez járulékosan, de szükségszerűen, az eredendő szabály tartalmáról a mikénti újraalkotására s annak folyamatára tereli a figyelmet. Ez pedig új, specifikusan a nemzetközi jogi gyakorlat reflektáltatásából merített gondolat. Ti. abból, hogy „a nemzetközi jog legtöbb területén [...] a szabályok nyíltan határozatlanok, tág körű kivételeikkel pedig olyannyira megrontottak, hogy akár egészen minimálissá szűkülhet kényszerítő hatásuknak az érzete, arra lehet következtetni [...], hogy immár kevésbé a jog érdemének lesz jelentősége, mint inkább ama ténynek, hogy egyáltalán jogra hivatkozunk.” A jogi funkcióbetöltés homogenitására mint *vita*közegre utal ez. Mert „[a] jog civilizatórius hivatása kevésbé tartalmának, mint inkább jogként elfoglalt státusának köszönhető: annak, hogy az éppen beszélő csupasz preferenciáinak a kifejezésénél többre tart igényt”. További funkcionalitás tehát, hogy magánmegnyilatkozás lényegül át itt s vetül ki egy magasabb szintre, mert „egyetemes nézőpontnak tetszőt kínál azzal a képességével, hogy pusztá véleményeket tud az egyetemesen jogosnak a rangjára emelni.”³⁶

„A nemzetközi jog a konfliktusban él.”³⁷ A nemzetközi jog maga a csata-tér, ahol ellenfelek közös alapra hivatkozva vívják érdekküzdelmüket. Az

³⁵ KOSKENNIEMI (2010) i. m. 48., 43., 48. és 49.

³⁶ Martti Antero KOSKENNIEMI: The Mystery of Legal Obligation. *International Theory*, vol. 3., no. 2. (2011) [a továbbiakban: KOSKENNIEMI (2011c)] 319–325. http://www.helsinki.fi/eci/Publications/Koskeniemi/MKMysteryofObligation_IT2011.pdf 323., 324. és 324.

³⁷ Martti KOSKENNIEMI: International Law in the World of Ideas. In: James CRAWFORD – Martti KOSKENNIEMI – Surabhi RANGANATHAN (szerk.): *The Cambridge Companion to International Law*. Cambridge, Cambridge University Press, 2012. 47–63., idézet 47.

összecsapás tehát személyes konfrontáció helyett emeltebb szintre tolódik át, mert immár „a politikai harcot abban vívják meg, hogy mit is jelentenek a jogi terminusok”.³⁸ Úgy zajlik ez, hogy „[a] jog adja a felületet, amelyen a politikai versenytársak hegemonikus gyakorlatokba bonyolódnak, megkísérelve a maguk oldalára állítani annak szabályait, elveit és intézményeit, biztosítva ti., hogy azok a másik oldalt ne támogassák.”³⁹ És erre szolgál a jog teljes fogalmisága.⁴⁰ Azaz a klasszikus szabályalkalmazás mintájára először történik a tényállás megállapítása, majd betagozása az általános normatív mintának ehhez konkretizált aktuális változatába.

„Amikor a külügyminisztériumban munkálkodtam, gyakran éreztem, hogy pontosan ezt várják a jogásztól. A politikusok számára minden helyzet új, kivételes és válságjelenség volt. A jogásznak tehát az volt a dolga, hogy ezt valami előzetesen megtörténthet tudja kapcsolni – esethez vagy precedenshez, azért, hogy valamilyen történetnek a része lehessen. Nos, az ilyen helyzetet éppen különösségétől fosztja meg a jog, amikor olyan narratívákhoz kapcsolja, amelyekben általánosítható jelentésre tesz szert – azért, hogy a politikus lássa, mit is kezdhessen vele.”⁴¹

Persze, mi más formát ölthetne a jog? Objektívnak kell lennie. Azért, hogy függetlenedjék a természetes igazságosságra alapozás bizonytalanságától, valamelyest *konkretizálja* a szabályozás tartalmát; ámde azért, hogy a tényleges magatartástól elkülönülve annak mércéjévé lehessen, egyszersmind fokozza annak általános normatív erejét.⁴² Ellentmondásról, annak mindenkori feszítéséről lévén szó, szükségképpen eredmény, hogy a gyakorlatban viszont az

³⁸ KOSKENNIEMI (2005b) i. m. 119.

³⁹ Martti KOSKENNIEMI: International Law and Hegemony: A Reconfiguration. <http://www.helsinki.fi/eci/Publications/Koskenniemi/MHegemony.pdf>.

⁴⁰ „Nem megoldandó »problémák« a dichotómiák, hanem azon terület meghatározásai, amelyen a »nemzetközi jog« társadalmi gyakorlatát játsszák.” „A fogalomtörténetések számára ismert tény, hogy a politikai és jogi szavak összefüggésekben fejeztetnek ki, és jelentésük attól függ, hogy milyen igényeket támasztanak más igényekkel szemben.” Martti KOSKENNIEMI: A Response. *German Law Journal*, vol. 7. no. 12. (2006) http://www.germanlawjournal.com/pdfs/FullIssues/Vol_7_12.pdf 1103–1108., idézet 1104. és 1106.

⁴¹ KOSKENNIEMI (2005b) i. m. 120.

⁴² Martti KOSKENNIEMI: The Politics of International Law. *European Journal of International Law*, vol. 1. no. 4. (1990) 4–32., idézet 7.

egész építmény rögvest összeomlik: az elmondottak egyike kioltja a másikat, hiszen bármelyikük erősítése automatikusan a másikuk gyengítését vonja maga után.⁴³ „Minél többet fog a jog át, annál gyengébb lesz a normativitása, míg végül már a különbség sem lesz megvonható bűnöző és bűnüldöző, korrupt vagy rendezett rezsim között.”⁴⁴

A jogalkalmazás tehát egyszersmind a jog újratereemtése – a nemzetközi jognál azonban a belső jognál szélesebb forrásvidékről.⁴⁵ Mihelyst a gyakorlatban alkalmazandóként teszteljük a jogot, kiderül a *diszkrepancia* a szabály és az eset között, hiszen ilyenkor világlik ki, hogy a szabály – úgymond – óhatatlanul túl sokat vagy túl keveset foglal magában.⁴⁶ Ellentmondást kelt ez a folyamatban, mert az elvont szabály-formalizmust a fennállóból kiinduló értelmezés rögvest felülírja.⁴⁷ A norma eszerint – láttuk – még nem perfektuált: még pontosításra – konkretizálásra/aktualizálásra – szorul. De ki végzi ezt el? És kinek a javára vagy kárára? A nyelvi közvetítésnek, a jog funkcióbetölthetőségének a paradoxona ez. Hiszen ugyanezen jog egyik alapigazsága, hogy mihelyst a címzettet vonják be tartalmi véglegesítésébe, elvesz a normativitása.⁴⁸

2. Fogadtatás a nemzetközi jog irodalmában

Jogosan vetődik fel hát a kérdés: tudományként mi és milyen az a nemzetközi jog, amelynek művelői körében oly nagyfokú érdeklődést és egyszersmind elutasítást váltott ki ez a valós működés bemutatását megkísérlő gondolatsor?

⁴³ Uo. 8. – hozzátéve, hogy ebből adódik „a nemzetközi jogi vita dinamizmusa”.

⁴⁴ Martti KOSKENNIEMI: *The Fate of Public International Law: Between Technique and Politics. The Modern Law Review*, vol. 70. no. 1. (2007) 1–30., idézet 23.

⁴⁵ „[M]ind *Kelsen*, mind *Ross* számára a jogértelmezés kevésbé dedukció, mint inkább normaalkotás, és – amiként *Ross* nevezi – nemcsak ‘tárgyasított források’, de főként ‘szabad tényezők’ állnak háttérben”, hogy „a jog mint ‘szabadon álló imperatívuszok’ halmaza adja a nyersanyagot, amelyből aztán a jogászi hivatás konstruál majd érveket és döntéseket.” Martti KOSKENNIEMI: *Introduction: Alf Ross and Life Beyond Realism. European Journal of International Law*, vol. 14. (2003) 653–659., idézet 656–657.

⁴⁶ „Bármely globális hatókörű szabályról úgyszólván mindig kiderül, hogy túl sokat vagy keveset fog át” – írja KOSKENNIEMI (2007) i. m. 9.

⁴⁷ KOSKENNIEMI (1990) i. m. 31.

⁴⁸ „Egy olyan kötelezettség, amelynek körét a kötelezett szabadon állapíthatja meg, úgy, hogy jogilag elismerten saját akarata legyen a köteletség fennállásának előfeltétele, nem lehet jogi kötelelem” – írja Hersch LAUTERPACHT: *The Function of Law in the International Community*. Oxford, Clarendon Press, 1933. 189. Ezt tömöríti KOSKENNIEMI (2011c) i. m. 323. így: „egy olyan szabály, amely címzettjeinek szabadságára bízta tartalmának meghatározását, aligha fogható fel jogi intézményként.”

A szerző benyomásként arra emlékezik tanulmányai idejéből, hogy amiként megismerte, az a nemzetközi jog „alig lehetett több természetjogi általánosságok, nyilvánvaló jogi alapigazságok és legbanálisabb politikai vélekedések jogosultságáról vallott polgári meggyőződés szervezetlen egyvelegénél.”⁴⁹ Azóta sem vélekedik róla másként, mint „formalista érvelési közhelyek reménytelenül ódivatú gyűjteményéről”, amelyből hiányzik a rákérdezés, a teoretikus mélység, és igényessége kimerül a formalizmus és realizmus ellentétének szajkózásában.⁵⁰ Olyannak látja, ami anélkül rutinizált, hogy tisztázná saját előfeltevéseit.⁵¹ Nos, olyasmit sugall ez a kívülálló jogbölcész számára, mintha olyasfajta eltökélt egyértelműség uralkodnék a nemzet-kösiség alapértékeiben, hogy ez a szakma számára már-már egy kétségbevonhatatlan valóság képzetét kelti. Hiszen minden cselekvő ebben munkál, és legfeljebb eseti devianciákkal van csak dolguk; gyakorlat és normatív mérce így összefonódik. És valóban: az, amit a szakma a nemzetközi jog filozófiájának nevez, jobbára morális gyökérszövegetből vett alapelvek filozofikus eszmetörténete.⁵² Olybá tetszik, mintha a megélt közösség biztonságérzete zárná ki bármiféle kétely felvetését, az elbizonytalanító hatástól való félelem pedig az előfeltevések boncolgatását.

A nemzetközi jog tudománya már régen létrehozta önnön nem csekély tágasságú kultúráját. A nemzetközi kapcsolatok történeti elemzésén túl így talán nem is érzi szükségét bármi többlet-támasznak. Ez a valóban hatalmas és az eddigieknél bizonyára sokkal kiterjedtebb irodalmat átfogó mű pedig kivételes dicséretet kap: besorozzák napjaink filozófiájának úgyszólván összes nagy mértékadó irányába. Szerzője pedig csak mentegetőzhet, hogy aligha tett többet, mint amit egy tudományos feldolgozásnak e diszciplínában eleve tennie kellene.⁵³ Pedig tényleg szűklátókörűség érződik például abban, ahogyan a művet a nemzetközi jog végre megszületett hivatásszociológiájaként köszöntik⁵⁴ vagy *Wittgenstein* nyelvjáték-elméletének újraformálását dicsőítik

⁴⁹ KOSKENNIEMI (2003) i. m. 653–654.

⁵⁰ „De hol a komplexitás, a nézőpontok közelítése, a *Vorverständnis* [mint hermeneutikai alapfogalom], a meghatározatlanság, vagy a társadalmi kritika?” KOSKENNIEMI (1999) i. m. 297.

⁵¹ KOSKENNIEMI (2006) i. m. 1107.

⁵² Pontosan ezt sugallják a *Journal of the Philosophy of International Law*, vol. I– (2006–) & <https://www.electronicpublications.org/catalogue.php?id=47> eddigi évfolyamai.

⁵³ Célja ti. nem jogfilozófia/jogelmélet, hanem „a nemzetközi jogászok gyakorlatának s diskurzusának megvilágítása”. Emmanuelle JOUANNET: Koskenniemi: A Critical Introduction. In: Martti KOSKENNIEMI: *The Politics of International Law*. Oxford, Hart Publishing, 2011. 4. Mert, mint maga mondja – KOSKENNIEMI (2005a) i. m. 1. –, „Ez nemcsak nemzetközi jogi könyv, hanem egyben társadalomelméleti és politikafilozófiai gyakorlat is.”

⁵⁴ Kenneth ANDERSON: Martti Koskenniemi (Theory). In: *Kenneth Anderson's Law of War and Just War Theory Blog*. (December 02, 2004). <http://kennethandersonlawofwar.blogspot>.

benne.⁵⁵ Persze csak akkor, ha éppen nem emlékeztetnek a műnek egy valahai egyetemi disszertációként való létrejöttére, ami feljogosítja a ma jóindulatú kritikusát, hogy egykori excentrikus gyermekbetegségnek látván, elnézzon mellette,⁵⁶ mások felett végzett ujjgyakorlatnak érzékelje,⁵⁷ avagy látásmódjában „módszert” fedezzen fel, hogy becsempéssze a máris versengő *mainstream* „módszerek” egyik új, neofita kihívójaként.⁵⁸

Merthogy mindez éppen a lényegét sikkasztja el: azt, hogy a nemzetközi jogban is adódott végre szerző, aki – ha megkésetten is – rákérdezett e jog *miben és miként* létre. Nem divatos „módszerre”, amit így vagy úgy választhatok (mert, mint írja, nem piac, nem is árucikkek áruháza ez⁵⁹); nem is az általános/külö-

hu/2004/12/martti-koskenniemi-theory.html.

⁵⁵ Pl. Anthony CARTY: Language Games of International Law: Koskenniemi as the Discipline's Wittgenstein. *Melbourne Journal of International Law*, vol. 13. no. 2. (2012) 859–878.

⁵⁶ Legeklebesebb példák épp a munkásságának szentelt gyűjtemények, így Jarna PETMAN – Jan KLABBERS (szerk.): *Nordic Cosmopolitanism. Essays in International Law for Martti Koskenniemi*. Leiden, Brill–Nijhoff, 2003. és Jeffrey L. DUNOFF: Engaging the Writings of Martti Koskenniemi: Introduction to the Symposium. *Temple International and Comparative Law Journal*, vol. 27. no. 2. (2013) 207–214. & http://www.temple.edu/law/ticlj/fall2013/Dunoff_EngagingtheWritings.pdf (együtt a szimpozium egész anyagával). Ilyenek még – egyebek közt – Iain SCOBIE: Towards the Elimination of International Law: Some Radical Scepticism about Sceptical Radicalism. *British Yearbook of International Law*, vol. 61., no. 1. (1991) 339–362. & <http://bybil.oxfordjournals.org/content/61/1/339.full.pdf+html>; Pierre-Marie DUPUY: Some Reflections on Contemporary International Law and the Appeal to Universal Values: A Response to Martti Koskenniemi. *European Journal of International Law*, vol. 16., no. 1. (2005) 131–137.; valamint Jan KLABBERS: Towards a Culture of Formalism? Martti Koskenniemi and the Virtues. *Temple International & Comparative Law Journal*, vol. 27., no. 2. (2013) 417–435.

⁵⁷ Inspirációs forrásul David KENNEDY: Theses about International Law Discourse. *German Yearbook of International Law*, vol. 23. (1980) 351–391. & http://www.law.harvard.edu/faculty/dkennedy/publications/ThesisInterntnlLaw1980_20100618165429.pdf művét tudja be Jochen von BERNSTORFF: Sisyphus was an International Lawyer: On Martti Koskenniemi's »From Apology to Utopia« and the Place of Law in International Politics. *German Law Journal*, vol. 7. no., 12. (2006) & http://www.germanlawjournal.com/pdfs/FullIssues/Vol_7_12.pdf 1015–1036., idézet 1020., 17. jegyzet.

⁵⁸ Az *American Journal of International Law*, vol. 93. (Ápril 1999): »Symposium on Method in International Law: The Method is the Message.«, 291–423. a pozitívizmus, politikatudomány, jogi folyamatlemzés, nemzetközi kapcsolatok, feminizmus, jog és gazdaság, továbbá kritikai jogi tanulmányok kihívójaként azokkal egy módszertani sorba kívánta besorítani; vö. Anne-Marie SLAUGHTER – Steven R. RATNER: The Method is the Message., 410–423. & <http://www.princeton.edu/~slaughtr/Articles/Method.pdf> Erre Martti KOSKENNIEMI (1999) i. m. csak egy félreértésre emlékeztető üzenetet küldött, de azért a fenti sorból hiányolta például az etika, természetjog, és antikolonializmus irányait.

⁵⁹ KOSKENNIEMI (1999) i. m. 295.: ha egy „áruházi megközelítés” egyáltalán felvethető lenne, úgy értelmezésének előfeltétele „valami mindenk feletti nézőpont” lenne, ami szintén nincs és nem is érhető el itt.

nös közti átmenetre (mintha strukturális nyelvészet lenne)⁶⁰ – hiszen a nyelv a jognak hordozó közege, de nem magyarázata. Hanem arra, hogy mit érthetünk voltaképpen azon, hogy egyáltalán olyasmi, mint nemzetközi jog, fennáll.

Egyesek azt látták a *Az Apológiától az Utópiáig* fejtegetéseiben, hogy a vitathatóság végtelenbe nyúlásának igazolását adja,⁶¹ mások efeletti borúlátásuknak adtak kifejezést,⁶² „pánik-szülte reakcióként” annak bevallásával, hogy közönséges meccs lett a nemzetközi jog, kiosztott szerepekkel.⁶³ Ismét mások a szakmaszerűség igényével a konkrétság és normativitás,⁶⁴ tényszerű jelentésnélküliség és kényszerű decizionizmus⁶⁵ közti állandósult átcsapást érzékelték benne. Végezetül akadt, aki feltételezett szerzői hátsó szándékra gyanakodott, valamiféle csapdára, s azt kérdezgette folyton folyvást: „mi következik mindebből?” és voltaképpen „mire akar kilyukadni?” – majd rögtön válaszolt is: a nemzetközi jog politikai környezete nem újdonság, a szerzői lemeztelenítés azonban bármiféle pozitív fejleményt eleve lehetetlenít, legalábbis amennyiben a nemzetközi jogot Koskenniemi olvasása után még bárki komolyan veheti.⁶⁶

⁶⁰ Jeffrey L. DUNOFF: From Interdisciplinarity to Counterdisciplinarity: Is there Madness in Martti's Method? *Temple International and Comparative Law Journal*, vol. 27. no. 2. (2013) 309–337. & http://www.temple.edu/law/ticlj/fall2013/Dunoff_FromInterdisciplinaritytoCounterdisciplinarity.pdf 310., 311. és 337.: „partikuláris döntéseknek univerzális terminusokban történő megértése és igazolása” „nyelvi és strukturális elemzéssel”, hogy az „a partikuláris az univerzálisban és az univerzális a partikulálisban” egyidejűségeként láthatassék.

⁶¹ „[A] jogi vita befejezhetetlensége [a nemzetközi jog] sikerének csalóka titka.” David KENNEDY: *International Legal Structures*. Baden-Baden, Nomos, 1987. 294.

⁶² Oliver GERSTENBERG: What International Law Should (Not) Become. A Comment on Koskenniemi. *European Journal of International Law*, vol. 1. (2005) 125–130., idézet 126.

⁶³ „Sporthoz hasonlatossá lett a nemzetközi jog tudománya – hivatásos játékosokkal (jogászok), szurkolókkal (kliensek, tudósok, s a publikum), játékszabályokkal (a nemzetközi jog saját nyelve s nyelvtana), rajongói rendezvényekkel (konferenciák), versenyekkel (bírósi eljárások), képzőközpontokkal (jogi fakultások), és végül játékezőkkel (döntnökök és bírúk).” Mario PROST: Born Again Lawyer: FATU as An Antidote to the »Positivist Blues«. *German Law Journal*, vol. 7., no. 12. (2006) & http://www.germanlawjournal.com/pdfs/FullIssues/Vol_7_12.pdf 1037–1043., idézet 1041. és 1043.

⁶⁴ „Egy ilyen átlengés (a szerző által Apológiának nevezett) konkrétság és (az Utópiának hívott) normativitás közt nyilvánvalóan eleve megfojtja a nemzetközi jogi vita objektivitását. Ilyen értelemben a nemzetközi jog változhatatlanul meghatározatlan, s objektivitása csak délibáb.” Jean D'ASPREMONT: Uniting Pragmatism and Theory in International Legal Scholarship. *Revue québécoise de droit international*, vol. 19., no. 1. (2006) 353–369. & http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1265510 354.

⁶⁵ „A nemzetközi jognak immár a sziszifuszi jelentésnélküliség Scyllája és a cinikus decizionizmus Kharüdisze közötti úton kell kormányozódnia.” BERNSTORFF (2006) i. m. 1034.

⁶⁶ „[M]eg kell már kérdeznünk, mi következik ebből”, mert „komoly kérdés az, hogy módszere hová is vezet ezek után”, hiszen „meta-elmélete nem jelöl ki következményeket normatív szinten”, így pedig „az egész vita, amiben éppen a nemzetközi jognak nemzetközi politikával

Ledorongolása tehát legalább annyira lesújtó, de teoretizálatlanságból adódó, mint kritikátlan feldicsérése.

A műnek a jelek szerint elsősorban a saját diszciplínájában értékelendő korszakos jelentőségét – és egyáltalán: jelentőségét – így kevesen érzékelték. Legfeljebb abban látták érdemét, hogy „a nemzetközi jog mint érvelő eljárás ilyen kritikai szemlélete megkísérli kivonni a politikai elemet a nemzetközi kapcsolatokból”.⁶⁷ Ám tudván azt, hogy ez elvileg lehetetlen – mondatja ezen újabb jóindulat –, nem is törekedhetett másra, mint legfeljebb egy sziszifuszi mégis meghaladás megkísértésére.⁶⁸

Igaz lenne ez? És akkor ezzel együtt – velejáróként – igaz lenne az is, hogy az egész vállalkozás kudarcosra sikeredett?

3. Jogontológiai alapok

A felvetett problematika minden jog alapkérdése. A szerző ebből saját gyakorlati tapasztalatai és teoretikus válaszadási kísérletei nyomán, a nemzetközi jog terrénumának részkérdései újragondolásával elemez, szokatlan bőségben támaszkodva általános elméleti-jogi megfontolásokra – ám anélkül, hogy jogfilozófiai válaszadáshoz érkezne el. Saját tudományának hatalmas ismeretkörét, irodalmát, megújulóan változatlan lényeges gondjait uralva viszont mindvégig azok topikáiban gondolkodik, s műve ezért mindazonáltal kivételes tanulsággal járulhat az alapidilemma jogfilozófiai megvilágításához. A klasszikus jogelmélet tekintetében bőven meríthetett ismeretforrást s bátorítást az angol–amerikai analitikus hagyományból – a XIX. századot jelző *Austintól*, a XX. század második felét átható *Harttól*, a csaknem jelenünkig munkáló *Dworkintól* – egyaránt, miközben – általa nem érzékeltén – meghökkentő, szinte provokatív számbavételek ugyancsak egyfolytában bombázták a rekonstruktív gondolkodást olyan történetesen éppen amerikai szerzők részéről, akik – csupán néhány példával –

való beoltottsága semmiféle újdonságot nem jelent”, végül nem több, mint „egyszerű kritika, amelyből nemcsak nem következhet pozitív kifejtet, de ilyesminek még a gondolhatását is eleve aláássa – legalábbis a nemzetközi jog formális birodalmában”. ANDERSON (2004) i. m.

⁶⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/Martti_Koskenniemi.

⁶⁸ Az „értelmező választást [Apológia és Utópia közt] a jogtudomány vagy a jog fogalmai már nem uralják. Az értelmezés mélyén rejtett politikai választás húzódik meg olyan központi jelentőségű fogalmiságok között, amik ellentétes, de egyaránt érvényes következményekhez vezetnek.” BERNSTORFF (2006) i. m. 1019–1020.

a jogi megértés hermeneutikája felől közelítettek,⁶⁹ a szabály-alapúság biztonságába vetett hit csapdáját mutatták ki,⁷⁰ avagy a racionális vezéreltség mítoszát tépdesték a jogi érvelés⁷¹ vagy maga a jogász-mentalitás⁷² kapcsán.

A kérdés tehát valóban nem új; a jelen sorok íróját szintén egyetemvégzése kora óta foglalkoztatja, a jog nyelve, retorikája, valamint ideologikusan sugallt és utólag rekonstruálható logikája közötti összefüggések problematikájaként.⁷³ Azt azonban a nemzetközi jogász tudja legjobban, hogy teoretikusan ilyes kérdésfeltevés az ő terrénján nem fogalmaztatott meg. És az, ahová a nemzetközi jog ilyen tekintetben eljutott, a nemzeti jog bölcséletében már évszázadnál régebb óta igényes kifejtések tömegében tárgyalatott.⁷⁴ A nemzeti kodifikációk időszakában s különösen a jogeszményt magát is a pozitív jogra redukáló exegézis korában kétség sem merülhetett fel az írott jog önmagában való elégségessége iránt. A gondolat, hogy a jogalkalmazás többletet visz a jogi folyamatba, csak a XIX. század végére, a gazdasági–társadalmi környezet változásaitól kikényszerített jogújraértelmezés közegében, a szabadjogi mozgalmak zászlóbontásakor kontempláltatott.⁷⁵ S hogy e többlet maga is jogképzés, a XX. század első harmadában fogalmazódott meg.⁷⁶ Fordulatszerű lépés volt ez, hiszen ezzel immár nyíltan is *többszakaszossá nyilvánította a jog létrehozatala* folyamatát.

⁶⁹ Pl. James Boyd WHITE: *The Legal Imagination. Studies in the Nature of Legal Thought and Expression*. Boston, Little, Brown, 1973.; vö. még Jeanne GAAKEER: Interview with James Boyd White. *The Michigan Law Review*, vol. 105. (May 2007) 1403–1419. & https://www.law.umich.edu/historyandtraditions/faculty/Faculty_Lists/Alpha_Faculty/Documents/James_White/interview_with_james_boyd_white.pdf.

⁷⁰ Pl. Frederick F. SCHAUER: *Playing by the Rules. A Philosophical Examination of Rule-based Decision-making in Law and in Life*. Oxford, Clarendon Press – New York, Oxford University Press, 1991. és Frederick F. SCHAUER: *Thinking like a Lawyer. A New Introduction to Legal Reasoning*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 2009.

⁷¹ Pl. Pierre SCHLAG: *The Enchantment of Reason*. Durham–London, Duke University Press, 1998.

⁷² Pl. Paul F. CAMPOS: *Jurismania. The Madness of American Law*. New York, Oxford University Press, 1998.; vö. ehhez még VARGA Csaba: Joguralom? Jogmánia? Ésszerűség és anarchia határmezsgyéjén Amerikában. *Valóság*, 2002/9. 1–10. & <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=326&lap=0>.

⁷³ Vö. VARGA Csaba: Visszatekintés. [1999.] In: VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2004. & http://mek.oszk.hu/15100/15172_303-312.

⁷⁴ Csúpn egyetlen példa korai, de mai mércével is meglepően korszerű szemléletű tárgyaláshoz: Karl Georg WURZEL: *Das juristische Denken. Studie*. Wien, Verlag Moritz Perles, 1904.

⁷⁵ Ld. KULCSÁR Kálmán: *A jogszociológia problémái*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960.

⁷⁶ Hans Kelsen: *Allgemeine Staatslehre*. Berlin, Springer, 1924.

A jog létének kérdésévé a mű problematikáját azonban a jog ontológiai rekonstrukciója teszi. A „*társadalmi lét*” mint fennállás mibenlétéről van itt szó: olyasmiéről – intézményesedések, konvencionalizálások, ideologizmusok, és sok más egyéb, az ember teremtette „második valóság” termékeiből –, ami fizikai valóságként nem adott. Nem merő fantazmagóriák ezek, hiszen valóban jelen vannak. Mert tudnunk kell: társadalmilag az létezik, ami *hatást gyakorol*. Mihelyt ezt belátjuk, a jog már nem egyszerűen nyelv, nyelvileg képzett szöveg (és így tovább), hanem sokszálú – számos terepen, számos aktor alkotó közreműködésével folyvást alakuló – élő folyamat, társadalmi létünk egyik alkotójaként: alakítójaként és mozgatójaként. A jog létének a természetét fagató gondolkodás előrehaladása magyarázza, hogy ma már az ontologikusan szemlélt jog részeként vesszük számba a jogászság professzionális ideológiáját csakúgy, mint jogműködtető-konkretizáló tevékenységét.⁷⁷

Ezen ontologikum alapja egyszerűen a jog természete: nyelvileg kifejezett *mentális reprezentáció*, mely csakis mint *kommunikatív* folyamat része értelmezhető. Nyelvi közege már sok száz éve tudományos érdeklődés tárgya, merthogy a Biblia-értelmezések történelmi egymásrakövetkezése már évszázadokkal ezelőtt megalapozta általában a szövegekhez, a szövegértéshez közelítés hermeneutikus látásmódját. Folyamatának kommunikativitása viszont csupán pár évtizede lett egyáltalán jogtudományi téma (ámbar azóta is változatlanul periférikusan).⁷⁸ Gyökere egyszerű felismerés: a jelentésvilágban – és megjegyzendő, hogy társadalmi valóságunknak nincs olyan összetevője, amely ne lenne megértés-függő – nem található *noumenon* vagy *Ding an sich*. Minden egy értéshagyomány *folyamatában* érhető csupán tetten; ez pedig adott állapotában adott cselekvésben továbbhagyományozódva folyvást alakul. Nem valami körül, valaminek a bővülése okán; de nem is e valami megszüntetve megőrződése folytán. Ez az értés bármikori pillanatnyiségében kerül egy folyamatba és válik újabb pillanatnyissággá a következőben. Hasonlattal élve olyan, mint a láncírás: mindenki előzményt folytat; de minden folytatás egyszersmind új

⁷⁷ VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*. Gyorsuló Idő, Budapest, Magvető, 1981. & <http://mek.oszk.hu/14200/14244/>; és VARGA Csaba: Jogfogalmunk változása. (Jogbölcseletünk az utóbbi évtizedek tükrében.) *Iustum Aequum Salutare*, 2011/3. 93–100. & <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20113sz/10.pdf>.

⁷⁸ Pl. Franciszek STUDNICKI: *Przeptyw wiadomosci o normach prawa*. Kraków, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1965. Ismerteti VARGA Csaba: Állam- és Jogtudomány, 1966/4. 739., teljes jelentőségében felveti Antony N. ALLOTT: *The Limits of Law*. London, Butterworths, 1980. s feldolgozza VARGA Csaba: A jog és korlátai: Antony Allott a hatékony jogi cselekvés hatáiról. *Állam- és Jogtudomány*, 1985/4. 796–810.

kezdés is.⁷⁹ Rekonvencionalizációja így végső soron a lehetőségek kozmoszából kiválasztó, elhatározó emberi döntéstől függ.⁸⁰ Mindez annak belátása, hogy „[a]z ember társadalmi világában immár kizárólag környezeti befolyásolások teremthetnek a társadalmi folytonosságban megnyilvánuló megbízhatóságot. Olyan behatárolások ezek, amelyek azt is magával az átvevő emberrel vállaltatják és válaszoltatják meg, amit pedig – társaival kommunikációt folytatva vagy elődeitől örökül véve – látszólag készen kap a megelőző generációktól.”⁸¹

Visszatérve a műhöz és annak e szempontból releváns megállapításaihoz, abban nemcsak a ‘szó’ és ‘fogalom’ szinonimaként vegyítése téves,⁸² de az is, miszerint nem szavaink ambivalenciája, hanem a szóhasználók céljainak eltérő volta okozná azt, hogy végül is a politikum kiiktathatatlanul, mindig visszanyomul a jogba. Mert az, hogy minden nyelvhasználat mindig új kontextus, nyilvánvaló, s nyilvánvaló a jelentés eredendő ambivalenciája is, legalábbis a lexikális jelentésmélet meghaladása óta.⁸³ Annak egyértelműsége pedig, hogy a jog dologi létezőként nem fogható fel, fél évszázada lett nyilvánvaló, miután a joglogika filozófusa kimutatta, hogy a „jelentéssel bír” csupán a „jelentést ad” leegyszerűsített kifejezése.⁸⁴ Következésképpen nem kizárólag a jog, még kevésbé a nemzetközi jog sajátos problémájáról van itt csupán szó.

Problémánk specifikuma abban rejlik, hogy a jog formalizált nyelvet használ: normatív tételezett szöveg hordozza.⁸⁵ Beteljesedésének kritériuma azonban

⁷⁹ Ld. pl. Ronald DWORKIN: *Law's Empire*. London, Fontana, 1986. 228–232.

⁸⁰ Stanley FISH: *Doing What Comes Naturally. Change and the Rhetoric of Theory in Literary and Legal Studies*. Durham–London, Duke University Press, 1989. 87–119.; Charles M. YABLON: Law and Metaphysics. *The Yale Law Journal*, vol. 96. no. 3. (1987) 613–636.; Varga Koppány fordításában: Jog és metafizika. In: VARGA Csaba (szerk.): *Szövegek a jogi gondolkodás paradigmáinak tanulmányozásához*. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae] Budapest, Osiris, 1996. 106–119.

⁸¹ VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. [1977.] Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/> 279–281., idézet 281.

⁸² VARGA Csaba: Szabály és/vagy norma; avagy a jog fogalmiasíthatósága és logizálhatósága. In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Regula iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben. (A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2003. szeptember 26–27-én rendezett konferencia anyaga.)* Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004. 23–30.

⁸³ Ld. VARGA (2004) i. m. 5. fejt.

⁸⁴ Chaïm PERELMAN: Avoir un sens et donner un sens. *Logique et Analyse*, vol. V., no. 20. (1962) 235–250.

⁸⁵ Ld. – legújabban – VARGA Csaba: Jog és nyelv? Gondolatok egy alapvetéshez. *Glossa Iuridica*, 2014/II.: »A magyar nyelv és a magyar jogi műnyelv megújulása«. 85–100.

hiába e szöveg:⁸⁶ ahhoz, hogy a kérdéses tényállásra lehessen vetíteni, ezt még konkretizálni kell. Bármilyen is e szöveg, nem több, mint *keretszabás*: még kitöltendő, ami csakis „a jog létrehozatala folyamatának két egymásra következő fokozata” keretében kizárólag a másodikban, az ún. jogalkalmazásban mehet végbe.⁸⁷ Ugyanolyan logika működik itt, mint a diszkréciónál: nem önkény felhívása/engedélyezése ez, csupán annak nyilvánvalósága, hogy a normatívum mint szövegtörzs több meghatározással – mint normatív iránymutatással – már nem szolgál.

Ez valóban nyitottság – a jog sajátos homogeneitása szemszögéből; ugyanez azonban, bármennyire is tetszőlegesnek tűnik formálisan, éppen nem önkény, hanem meghatározódás, a tényleges folyamat társadalmi meghatározódása – a közösségi konvencionalizáció szemszögéből.⁸⁸ Nemcsak formális nyelvi-logikai rekonstrukció sugallja ezt: a kommunikációs megközelítés lényege is ugyanez. Normaként kibocsátása a jog életének csupán kezdete, pályáíve pedig beteljesedéséig tart a *law in books* és a *law in action* tendenciális egységében.⁸⁹ Ez magyarázza, hogy miért érvelünk benne a *gyakorlati okfejtés* eszközeivel (ahelyett, hogy a matematikaira emlékeztető *demonstratit*o hajtánánk végre benne),⁹⁰ s ugyanez ismétlődik akkor, amikor – létrejötté puhább útjáról elfeledkezve s azt el is rejtve – a megszületett ítélet hivatalos indoklásában már nem a *problémamegoldás* logikája, hanem csakis az *igazolás* logikája bukkan majd elő.⁹¹ Azaz nem logikailag zárt, szigorú, szükségképpen eredménnyel járó következéshez/következtetéshez érkezünk el benne, hanem az elérhető

⁸⁶ Ami funkcionalitásában nem más, mint a Lukács György posztumusz társadalomontológiai művében a jog specifikumaként hangsúlyozott *Verfüllungssystem*.

⁸⁷ Kelsen (1924) i. m. 243. definiál a legpontosabban – „zwei aufeinanderfolgenden Stufen des Rechtserzeugungsprozesses” –, amiről így ír: „Minden jogalkalmazás, vagyis az általános norma minden konkretizálása, minden átmenet a jog létrehozatalának magasabb színéről az alacsonyabb szintjére csak egy keret kitöltése, csak egy a norma magasabb foka által tételezett korlátokon belüli tevékenység. A magasabb fok által az alacsonyabbnak a meghatározása sohasem lehet teljes, az alacsonyabb fokon mindig meg kell jelenniök tartalmi mozzanatoknak, hiszen egyébként a jog létrehozatala folyamatában egy további lépés egyáltalán nem lenne lehetséges, egy további fok fölösleges lenne.”

⁸⁸ Varga Csaba: A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról. *Állam- és Jogtudomány*, 1971/2. 249–285., nagyszerű előfutárként pedig Kulcsár Kálmán: A szituáció jelentősége a jogalkalmazás folyamatában. *Állam- és Jogtudomány*, 1968/4. 545–571.

⁸⁹ Roscoe Pound: Mechanical Jurisprudence. *Columbia Law Review*, vol. 8., no. 8. (1908) 605–623. és Roscoe Pound: Law in Books and Law in Action. *American Law Review*, vol. 44., no. 1. (1910) 12–36.

⁹⁰ Albert R. Jonsen – Stephen Toulmin: *The Abuse of Casuistry. A History of Moral Reasoning*. Berkeley, University of California Press, 1988.

⁹¹ George Pólya: *How to Solve It. A New Aspect of Mathematical Method*. Princeton, Princeton University Press, 1945. Témánk összefüggésében vö. még Varga Csaba: *A bírói ténymeg-*

leginkább meggyőzőnek tetsző változatához. A jogalkalmazási szituáció mindig egyedi helyzet. Ennek jogászai esetfeldolgozásában a jog – persze hamis, de a hivatás ideológiájában elvárt előfeltételezésként – mindig úgy jelenik meg, mint valami *'belső'*, amihez képest minden egyéb *'külső'*; de eljárásában ezt addig oldja, míg végül a jog homogenitása a külvilág heterogenitásában, a jog a jogpolitikában, a jogász hivatásbeli álarcra valós énjének a valós világában nem csekély mértékben *visszaoldódik*.⁹² Nyilvánvaló, hogy itt nem bármely összetevő hibás/felelőtlen működéséről, még kevésbé a résztvevők hátsó szándékának a következményéről van szó. Bármiféle társadalmi intézményhez hasonlatosan ez a jognak, mint embertől létrehozott, ezért tárgyiasítása, eldologiasított működtetése ellenére mindvégig emberi mozgatótól függő konstruktumnak az egyetlen lehetősége.

Szemben a nemzetközi joggal, ahol alapvető társadalom- és nyelvfilozófiai tisztázások még kevésbé végeztek el, a belső jogban már nemcsak azt mutatják ki, hogy a *bírói jogújítás* tényleges mértéke nem az erre való felhatalmazás nyíltságának a közvetlen függvénye, hanem azt is, hogy a bírói nováció ott a leggyakoribb és egyszersmind a leginkább felelőtlen, ahol személytelen elvont szabály-automatizmusok köpönyege mögé bújhat. Ott tehát, ahol ezt nem ki- mondva, mert nem is elfogadottan, de *a jog alkalmazása* gúnyjában önmagát bárminemű felelősségvállalástól személytelensége mögé rejtőzve elvégezheti.⁹³

Mindennek érvelő bemutatása a nemzetközi jog terrénumán nemcsak rendkívül meggyőző és nemcsak újdonságot jelent az elméleti jogművelés számára (hiszen azon másságot mutatja s annak hagyományaiban érvel, ami e terület sajátja), hanem egyszersmind teoretikus megfontolásaival és gyakorlati példáival a szerző mélyebbé, megalapozottabbá teheti az egész jogi folyamat megértését.

Nos, a belső jog működésének nyelvi-logikai rekonstrukciójában *ugrásnak* és *átalakításnak* szoktuk nevezni a heterogén nyelviségről a homogénra történő

állapítási folyamat természete. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992. & <http://mek.oszk.hu/14400/14489> 3.1. pont.

⁹² Jerzy WRÓBLEWSKI: *Zagadnienia teorii wykładni prawa ludowego*. Warszawa, Wydawnictwo Prawnicze, 1959. 151. és köv.; alapkérdésként pedig VARGA Csaba: »Külső« és »belső« a jogban. *Jogtudományi Közöny*, 1983/11. 683–688.; és VARGA Csaba: A jogpolitika önállóságaért. *Társadalomkutatás*, 1985/3. 5–10.

⁹³ Ld. pl. Bernard RUDDEN: Courts and Codes in England, France and Soviet Russia. [1974.] fordítása in VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. [Jogfilozófiák] Budapest, [Osiris], 2000. 287–303. – mely a kvázi-axiomatikus francia stílusban mutatja ki a gátlástalan novációt, a szerkezetileg csupán példázást biztosító, de felelős és csak ritkán novátor angollal szemben –, továbbá ugyanezen gyűjtemény azon példáit, amelyek egykor még a svájci polgári törvénykönyv joghézagkitöltő szakaszától féltették a törvényekkel körülcövekelt jogbiztonságot; e szakasz azonban minden idők egyik legkevésbé alkalmazott lehetősége lett.

átmenetet, amikor ti. egy tárgy-nyelven leírt tényállást a jog *meta-nyelvén* kodifikált tényállások valamelyikének esetévé minősítünk. Erről állapította meg a jogbölcseleti elemzés, hogy ez nem ismeretelméleti (igaz/hamis kettősségében értendő) művelet, hanem (önmagát *subsumption*nak mutató, valójában *subordinatiót* megvalósító) ontológiai aktus – azaz besorolás, döntési akaratot megtestesítő gyakorlati cselekvés.⁹⁴ Egyszersmind azonban az is *transzformáció*, ami – habár a fentitől nem eltérő logikával, mégis sajátosan – a nemzetközi jogban figyelhető meg. Arra a hangsúlyeltolódásra gondolok, ami a szerzőtől leírtan abban megy végbe, hogy a norma-tartalom konkrétságának s a szabályozás normativitásának követelménye kioltja egymást, a végeredmény pedig az, hogy fontosabbnak fog immár tűnni a szabályozás ténye, semmint annak érdeme. Hiszen ennek közegében megy végbe az életbeli konfliktus *heterogeneitásának* jogi sémára redukált *homogenizálása*, és ezáltal a konfliktus depolitizálása. Az már minden helyettesítő (szubsztitútív) emberi eljárás paradoxona, hogy mihelyt úgymond sikerült kivonnunk a politikum hatóköréből a jogot, a jogon belül újra csak politikummal (a jelképes ajtó helyett most az ablakon visszanyomulva) találkozunk. Mert (újra)behatolásához itt újabb tér nyílik. Hiszen alkotmánybíróági eljárásoknak,⁹⁵ az Európai Unióhoz nemrégiben csatlakozott államok belső jogharmonizációjának,⁹⁶ emberi jogi igények gyakorlati érvényesítésének⁹⁷ az elemzése e meglehetősen vegyes, de szerteágazó példáiból egyaránt kitétszik, hogy *jog* bármiféle állításából – azaz a fennállónak tulajdonítás virtuális (de konvencionalizált) lételfogadásából – már jogi hatások következhetnek; tényszerűen anélkül, hogy a homogén jogvilágban ilyesmi tételeztetett volna.

⁹⁴ Aleksander PECZENIK: Non-equivalent Transformations and the Law. In: Aleksander PECZENIK – Jyrki UUSITALO (szerk.): *Reasoning on Legal Reasoning*. Vammala, Vammalan Kirjapaino Oy, 1979. 47–64.; és Aleksander PECZENIK – Jerzy WRÓBLEWSKI: Fuzziness and Transformation: Towards Explaining Legal Reasoning. *Theoria*, vol. 51. no. 1. (1985) 24–44., illetőleg VARGA Csaba: A bírói tevékenység és logikája: ellentmondás az eszmények, a valóság s a távlatok között. *Állam- és Jogtudomány*, 1982/3. 464–485.; és VARGA Csaba: A jogalkalmazás kutatásának szemléleti kerete – ma. *Magyar Jog*, 1991/2. 65–71.

Megjegyzendő, hogy a leíró kijelentések logikájától elhatárolóan ezért nevezte Georg KLAUS – *Einführung in die formale Logik*. Berlin, Deutscher Verlag von Wissenschaften, 1959.; ill. *Bevezetés a formális logikába*. Budapest, Gondolat, 1963. – a játékszabályokat általában „mesterséges emberi konstrukciónak” [*künstliche menschliche Konstruktion*].

⁹⁵ Vö. VARGA Csaba: Jogmegújítás alkotmánybíráskodás útján? In: HAJAS Barnabás – SCHANDA Balázs (szerk.): *Formatori iuris publici. Studia in honorem Geisae Kilényi septuagenarii. / Ünnepi kötet Kilényi Géza professzor hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Szent István Társulat, 2006. 525–546.

⁹⁶ Vö. VARGA Csaba: *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában. (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben.)* [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2009. & <http://mek.oszk.hu/15100/15173> különösen VII. feje.

⁹⁷ Pl. VARGA Csaba: Az emberi jogok problematikája. *Társadalomkutatás*, 2013/2. 1–15.

Ez lenne már maga a posztmodernitás? Magam úgy gondolnám, hogy nem, mert nem új fejlemény ez; csupán tudományunk mostanában válhatott éretté e belátásnak – egy korábban is gyakorolt folyamatnak, jelentésének és valós súlyának – a befogadásához (amit azonban következményeiben még aligha gondoltunk végig).

Amint a szerző kimutatja, a transzformáció mögötti realitás mindazonáltal az, hogy a heterogeneitásból származó ösztönzés és cél-racionalizáló erő gyakorlatilag mindvégig változatlan marad. Egyetlen nívóma, hogy amennyiben homogenizálták, úgy attól kezdve annak közegében lesz immár csak kifejezhető. Azaz egyfajta bűvészmutatvány most már az eredmény: kettősségét *de jure* nem mutathatja, *de facto* viszont cselekszi. A külvilág és az utókor azonban kizárólag a mindeközben lejátszódó *rejtés*⁹⁸ formalizált helyettesítő szimbólumait láthatja csupán. Ezt látja majd úgy, mint döntő tényezőt: a meghozott döntés premisszájaként azt, ami csak eladhatósági formája volt. Ilyen értelemben mondhatjuk, hogy a jog nem az, amit tételezésével „mond”, hanem közeg, amire hivatkozva akkor, amikor meg kell nyilatkoznia, erre hivatott (hatáskörében procedurálisan eljáró) ágens kinyilvánítja majd azt a választ, amit e jognak (e jogból következőnek stb.) fog tulajdonítani.

Az állam-közi jog és az állami jog mechanizmusa (felépülése és működése) közel áll egymáshoz. Közös bennük a követés/nemkövetés formalizálása csakúgy, mint az ebben döntő hatósági eljárás lehetősége. A belső jogban úgy tekintjük, hogy *hatósági eljárásban* történik a jog voltaképpen megnyilatkozása – ez a *judicial event*, mely a jogi folyamatot befejezetté teszi, hiszen ebben teszteli magát tettként a közlés –, szemben a nemzetközi joggal, ahol tipikus a közös *aktualizálás*. Ekkor konkretizálnak, jogalakító erővel, egy kevésbé világosan körülhatárolt és formalizált normatív hierarchiában. Így adódik a nemzetközi jog élete abból, hogy kik és milyen módon érvelnek „a jog” miként értéséért.

Az érvelés, a jogvita uralásáért folyó küzdelem pedig kitermeli itt a hegemonizmus/imperializmus [ti. *imperium/empire*, eredetében *imperāre* ‘parancsolni’] fogalmiságát. Merthogy itt nincs a belső jog államának megfelelője, hiszen a jogforrási rendszer csúcsa más, mint az államként elismert szerveződések összessége, nem lehet. A jogi homogenításban ezek mind egyenlőek, míg létük egyetlen értelme a mögöttük állók önértékének a képviselése. Kulcsfogalomává válik hát egyfelől az uralom ténye, másfelől – és eszményi tagadásaként – az egyensúlyra törekvés igénye. Miközben alig tudatosul, hogy

⁹⁸ A jogi nyelvezet egészének jellemzőjeként tárgyalja ezt William E. CONKLIN: *The Phenomenology of Modern Legal Discourse. The Juridical Production and the Disclosure of Suffering*. Aldershot–Brookfield (USA), Ashgate–Dartmouth, 1998.

pusztán folyamat-absztrakcióról van szó: a mindenkori mozgás kimerevítéséről egy átmeneti időmetszet pillanatnyi állapotában.

A mű érvanyaga nyíltan mutatja továbbá saját terepén is a jogi folyamat eredendően *autopoietikus* jellegét.⁹⁹ Hiszen eszerint a jog önnön folyamatában alakul; egyszerre kaotikus, hegemóniára törekvő, a felek változó lépései kompromisszumainak függvényeként véletlenszerű. A nemzetközi jogászság ezt többnyire nyíltan vállalja is, miközben a belső jogot művelői változatlanul mint kiszámíthatóságot biztosító normatív mintát kezelik.¹⁰⁰ Az imént látott hangsúlyeltolódásban pedig – a tét a szabályozás tartalmáról a szabályozás létére helyeződik át, mint homogénné diszciplinált vitaközegre – a jog kommunikációelméleti látásmódjának mai irányát kell felismernünk.¹⁰¹ Ez látja abban a jog regulációs szerepét, hogy a társadalom *kommunikációs hálózatának* kereteit s diskurzusainak alapsémáit megszabja. A *jogi pluralizmus* pedig (amit eredetileg a jogantropológia/jogszociológia őskorából átvéve ma elvileg minden jogrendszer látens tulajdonságának tekintenek¹⁰²) szerkezetileg olyasmi, ami a nemzetközi jogban viszont mint fragmentáció valósul meg.¹⁰³ Közös lényegük, hogy – a nemzeti jogban különféle rendező elvek nyomán, a nemzetközi jogban pedig egységes, átfogó, ütközéseket rendező jogforrási hierarchia híján – úgy-

⁹⁹ Ld. VARGA Csaba: Autopoiesis és a jog jogalkalmazói-gyakorlati újratermelése. *Jogtudományi Közlöny*, 1988/5. 264–268. és VARGA (1992) i. m. 5. fejt.

¹⁰⁰ Klasszikusan Lon L. FULLER: *The Morality of Law*. New Haven, Yale University Press, 1964.

¹⁰¹ Pl. David NELKEN (szerk.): *Law as Communication*. Aldershot, etc., Dartmouth, 1996.; és Mark VAN HOECKE: *Law as Communication*. Oxford–Portland (Oregon), Hart Publishing, 2002.; valamint A. В. Поляков: Коммуникативное правопонимания. Избранные труды. Санкт-Петербург, Издательский Дом «Алеф Пресс», 2014. és Mikhail ANTONOV – Andrey POLYAKOV – Ilya CHESTNOV: Communicative Approach and Legal Theory. *Rechtstheorie*, vol. 45. no. 1. (2014) 1–18.

¹⁰² Vö. a *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, vol. 19., 1981. folyóiratától a Brian Z. TAMANAHA – Caroline SAGE – Michael WOOLCOCK (szerk.): *Legal Pluralism and Development. Scholars and Practitioners in Dialogue*. New York, Cambridge University Press, 2012. áttekintéséig; elméleti összefüggésben pedig VARGA Csaba: Jogelmélet – jogi néprajz, avagy a népszokásvizsgálatok teoretikus hozadéka. *Társadalomkutatás*, 2008/3. 275–298.

¹⁰³ „A nemzetközi társadalom funkcionális differenciációja többé-kevésbé önálló – jogi, politikai, erkölcsi, gazdasági, tudományos, kulturális és egyéb – racionalításokat hoz létre, amik univerzálisnak mondják magukat, noha partikuláris preferenciákat juttatnak kifejezésre. Az általános jog mellett van már emberjogunk, nemzetközi kereskedelmi, büntető, környezetvédelmi, és ki tudja még, milyen jogunk. Ezek az általános jogot olyan partikuláris elvekre s intézményekre bontják, amelyeknek eljárásai és kívánalmai ugyanakkor ellentétben állanak egymással.” Martti KOSKENNIEMI: International Legislation Today: Limits and Possibilities. *Wisconsin International Law Journal*, vol. 23. no. 1. (2005) & <http://hosted.law.wisc.edu/wordpress/wilj/files/2012/02/allott.pdf> 61–92., idézet 81.

szólván tetszés szerint lehet figyelembe venni mérvadó jogalapként a rendelkezésre állók közül tetszőlegesen kiválasztott prioritásokat.¹⁰⁴

*

Korunk az a kor, amelyben új tudományos eredmények nyomán már kutatási projektumok is a közös látásmód, a résztanulásokból összegződő közös tapasztalat, röviden az interdiszciplinaritás fontosságát hangsúlyozzák. Régóta, számos belső jogi kutatásban szintén integráltan jelenik meg a tételes tanulás a jogtörténeti és jogelméleti vizsgálódással, valamint a mindezekben érvényesített általános társadalomtudományi nézőpontokkal. Közös várakozásnak hiszem, hogy legalább filozófiai és módszertani háttérkérdésekben a jog e két imént tárgyalt nagy lehetősége, az államokon belüli s az államok közötti normatív rendezés között is megindulhassanak már végre mindkét irányban megtermékenyítő kutatások.

¹⁰⁴ KOSKENNIEMI (2007) i. m. 6., 24. jegyzet példája – *The Queen (on the application of Hilal Abdul-Razzaq Ali Al-Jedda) v Secretary of State for Defence* Judgment of 12 August 2005, Case No CO/3673/2005, [2005] EWHC1809 (Admin) at [104] – szerint a brit felsőbbíróság az emberi jogiak helyett biztonsági megfontolások előtérbe helyezésével ítelt, noha egyébként a *Human Rights Act* (1998) alapján járt el.

VII.

A JOG ÉS MEGVALÓSULÁSA

‘KÜLSŐ’ ÉS ‘BELSŐ’ A JOGBAN

1. A ‘külső’ és a ‘belső’ viszonyának természete

Valahányszor a sajátosan jogtudományi – az általános szociológiától, társadalomtudománytól stb. megkülönböztetett – megközelítés kérdése felmerül, felvetődik az a kérdés is, hogy miképp határoljuk el egymástól a két érintett szférát: a jogra sajátosan jellemzőt attól, ami ilyen sajátságokkal nem rendelkezik. A szaktudományi irodalom ezt viszonyfogalom-párokkal fejezi ki: ilyen a ‘jogi’ és ‘társadalmi’, ‘jogon belüli’ és ‘jogon kívüli’, vagy egyszerűen ‘belső’ és ‘külső’ fogalma. Jellemző e fogalompárokra, hogy önmagában megálló meghatározást egyik szféra tekintetében sem adnak; többnyire az elhatárolás kritériumát sem definiálják. A ‘jogi’ a kiindulópont, amit a mindenkor jog jogász szemléletét alapul véve, vitathatatlanul, normatív előfeltételként elfogadnak. Eszerint ‘jogi’ az a szabályanyag, intézmény- és gyakorlatrendszer, amit a jog kialakításával és működtetésével hivatásszerűen foglalkozók a jog elismert elemeinek, összetevőinek tekintenek. A szakmai közvéleményben tehát többé-kevésbé szilárdan rögződnek azok a határok, amelyek a ‘jogi’ tartományát körülölelik; és minden, ami ezeken kívül esik, automatikusan a fogalompár másik tagjához kerül.

Könnyű belátni, hogy egy ilyen megoldás képi ereje számottevő; a jogászság számára szerepet tölthet be; teoretikus értéke azonban legalább is kétséges.

Az elemzés világossága érdekében induljunk ki abból, hogy e fogalompárok egyike sem lép fel a tudományos osztályozás igényével. Nem arra törekszenek, hogy a valóság eltérő jelenségcsoportjait érdemükben szétválasszák és kimerítően felsorolják. Logikailag mindegyikük visszavezethető az ún. *dichotomikus felosztásra*, mely az A és $non-A$ (‘jogi’ és ‘nem jogi’) szerkezetet hordozza. Az ilyen felosztás nem tesz mást, mint hogy valamely összességet alkotó elemekből kiemeli azokat, amelyek ilyen vagy olyan (akár tisztán gyakorlati) szempontból közősek, mert bizonyos meghatározott tulajdonsággal rendelkeznek. A felosztás és osztályozás azonban azzal a szükségképpen tulajdonsággal rendelkezik, hogy részfogalmai kizárják egymást: ami A , az nem lehet $non-A$, s a $non-A$

sem lehet semmilyen körülmények között A .¹ S mihelyt a ‘jogi’ és ‘társadalmi’, ‘jogon belüli’ és ‘jogon kívüli’, vagy egyszerűen ‘belső’ és ‘külső’ fogalom-párját konkrét tartalommal megtöltjük és elméleti összefüggéseiben értelmezni kezdjük, kiderül, hogy nem fogalmak kölcsönös kizárásáról (felosztásról vagy osztályozásról), hanem egymás alá rendeléséről van szó: arról, hogy fogalmaink különböző általánosságúak és részlegesen tartalmazzák egymást. Bármilyen paradoxonként hangzik is, az tehát, amit *non-A*-ként jelöltünk meg, egy ilyen behelyettesítés és értelmezés után már nem lesz az A tagadása. Egyszerűbb ezért, ha B -ként jelölve megállapítjuk: B átfogóbb A -nál, s ezért elmondható, hogy minden $A = B$, de nem minden $B = A$.

Azt jelenti vajon ez, hogy a ‘jogi’ és ‘nem-jogi’ különválasztásának értelmét, egy ilyen felosztás lehetőségét, végső soron maga a jog meghatározhatóságát tagadjuk? Korántsem. Amint ez az alábbiakban fokról-fokra kiderül, csupán egy olyan felosztás elméleti problematikusságát jelzem, amelyik valamiféle általában vett *társadalmiság* s a *jog hagyományosan jogászai szemlélete* szembeállításából próbál kiindulni.

Alapvető elvi aggályom két síkon fogalmazható meg. Mindenekelőtt, az így felfogott fogalmakra mellérendeltség helyett az *alárendeltség* jellemző. Viszonyuk ezért óhatatlanul felveti az *egész és rész* kapcsolatának filozófiai-logikai kérdését. Ez az, amit a későbbiekben a különállás csapdájának neveznék. Hadd idézzem Hegel dialektikus összegezését: „Az egész az önálló, a részek csak mozzanatai ennek az egységnek; de éppígy a részek is alkotják az önállót s reflektált egységük csak mozzanat; s mindegyik a maga önállóságában teljességgel relatívuma egy másiknak.”² Az tehát, amit ‘jogi’-nak neveztünk, mindenkor csupán mozzanata a ‘társadalmi’-nak. Olyan mozzanat, amelyik rendelkezik ugyan ‘közvetlen önállósággal’, de a ‘társadalmi’-tól elvonatkoztatva – tehát a mindenkori ‘egész’ nélkül, aminek a ‘vonatkozása’ – nem létezik.³ Hogy a ‘jogi’ minden minőségében mennyire eredendően ‘társadalmi’, még inkább szembeötlővé válik, ha emlékezetünkbe idézzük, hogy az egész és rész dialektikája nem csupán a hegeli logika egyik fejezete. A lét összefüggéseit érintő olyan alapvető felismerés ez, melyre egész ontológia épül. Mint ismeretes, Hegel a valóságot már viszonylagosan totális komplexusok totalitásának fogta fel. Nos, ennek kritikai meghaladására építve Marx, Hartmann, majd – ösztön-

¹ Avagy, a logika nyelvén szólva, „minden két részfogalom metszetének a nulla osztályát kell adnia.” Georg KLAUS: *Bevezetés a formális logikába*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1983. 184.

² Georg Wilhelm Friedrich HEGEL: *A logika tudománya*. II. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. 123.

³ Uo. 124.

zések nyomán – Lukács olyan ontológiát dolgozott ki, amelyben nem a részek egymással szembeni önállósága, hanem összefüggése a döntő. Ennek szervező elveként a lukácsi *totalitásszemlélet* egészen addig a sarkításig megy, hogy egyfelől ontológiai elsődlegességet és túlsúlyt tulajdonít az egésznek, másfelől a megismerés útját is úgy írja le, mint ami az egészben zajló kölcsönhatások vizsgálatán keresztül vezet dinamikája és struktúrája, vagyis az egészet alkotó részek megértése és fogalmi megragadása felé.⁴

Másfelől a ‘jogi’ és ‘társadalmi’ fogalompárjainak az is alapvető gyengesége, hogy valamiféle önmagával mozdulatlanul azonos dologiságként, nyugvó statikus állapotként fogják fel a jogot. Már pedig az előbb jelzett filozófiai fejlődés egyértelmű felismerésként hozta, hogy a reális világ alapvető létmódja a *folymat* állandósága az *állapotok* múlékonyságával szemben,⁵ következésképpen bármiféle dologszerű képződmény is csak megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatszerűségében létezik.⁶

Hogy a fogalmi pontatlanság (bizonytalanság, végiggondolatlanság) milyen zavart okozhat a sajátosan jogi és a szociológiai szemlélet megkülönböztetésében, talán elégséges két szélsőséges példával érzékeltetnem. Nevezetesen, a szociológiai megközelítés jogtudományi státusának a megvitatásakor elhangzott egy érvelés. Eszerint semmiféle tudományos alapja nincs annak, hogy a jogban bármiféle ‘belső’ és ‘külső’ között különbséget tegyünk, következésképp, hogy a jogszociológiát a jogtudománytól megkülönböztessük.⁷ Ám ugyanakkor egy másik szerző éppen arra tett kísérletet, hogy a jog működését a jogképzés és jogalkalmazás (a ‘jogon belüli’) és a jogra irányuló és általa kifejtett hatásgyakorlás (a ‘jogon kívüli’) kölcsönös kapcsolataként írja le.⁸ Nos, már első pillantásra is szembeötlik mindkét kísérlet lényegi igazsága és lényegi korlátozottsága. Hiszen ami az elsőt illeti, jogszociológia és jogtudomány nyilvánvalóan nem választható el mereven egymástól. Bármiféle *ad infinitum* gondolkodás ugyanis *ad absurdum* vinne el: a jogszociológia elveszítené végső soron vett tárgyát, a jogot, a jogtudomány pedig fenntartó társadalmi közege nélkül lebegne a térben. Ugyanakkor a másik véglet, a megkülönböztetés nélküli egybeolvasztás abszurditását is meg kell állapítanunk. Még ha igazat adunk is annak a meg-

⁴ LUKÁCS György: *A társadalmi lét ontológiájáról*. II. kötet. Budapest, Magvető Kiadó, 1976. különösen II. fej. 1. pont.

⁵ Nikolai HARTMANN: *Lételeméleti vizsgálódások*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1972. 206. skk.

⁶ LUKÁCS i. m. III. kötet. 172.

⁷ Giovanni TARELLO: La sociologia nella giurisprudenza. *Sociologia del Diritto*, vol. I. (1974) 40–51.

⁸ EÖRSI Gyula: Jogelméleti torzó. *Állam- és Jogtudomány*, 1980/3. 353–380.

állapításnak, hogy a jognak nincsen külön, a társadalmitól megkülönböztetett ontológiája,⁹ akkor is nyilvánvaló, hogy az elemzés során eltérő nézőpontokat, eltérő szemléleti módokat egyaránt alkalmaznunk kell. Pontosan ebben rejlik az utóbbi álláspont igazsága, nevezetesen, hogy az alapfogalmakat érintő meghatározások, a jog működését illető kérdések megválaszolása kapcsán a ‘külső’ és ‘belső’ szemlélet másságát, az eredmény irányát eleve eldöntő hatását, sőt e két szemlélet egymással történő közvetlen szembeállításának az értelmetlenségét hangsúlyozza. Ám ez (1) nem jelenti azt, hogy létezne valami ‘belső’ ami a) dologszerű képződményként (a *dologszerűség csapdája*) vagy b) működő komplexusként (az *állapotszerűség csapdája*) egy hozzá képest ‘külső’-től élesen, következetesen, egyértelműen leválasztható lenne, (2) sem pedig azt, hogy a kétféle szemlélet egymással nem találkozva örök párhuzamosságban haladhatna (a *tényszerűség csapdája*).

2. A ‘külső’ és ‘belső’ mint jelenségcsoport

Ami a ‘külső’ és ‘belső’ mint jelenségcsoport szétválasztását illeti, maga a kérdésfeltevés hamis előfeltevésen nyugszik.

Filozófiai világképünk egészének fejlődése azt látszik bizonyítani, hogy objektivációként vagy folyamatként értelmezve nincs olyasmi, ami a társadalmi összefolyamat összefüggéseiből mint valami eleve más, mint valami specifikusan elkülönülő kiragadható lenne. Persze amikor a filozófia a valóság felépítését és mozgásformáit, a szociológia pedig az ezekben szerepet játszó tényezőket, ezek hatásmechanizmusát kutatja, a mindenkor társadalmi egészet részekre (komplexusokra, alrendszerekre) tagolja, és természetszerűleg a részek viszonylagos önállóságát is megállapítja. E viszonylagos önállóság azonban nem jelenti sem dologszerű képződmény, sem folyamat különállását, hanem az összefüggésekben, a ható tényezőkben bizonyos összefüggések, bizonyos tényezők kiemelkedő szerepjátszását, és ennek nyomán a funkcionálásban bizonyos sajátosság túlsúlyra jutását.

a) Ha tehát a jogot *tárgyiságában* kívánjuk értelmezni, voltaképpen ‘belső’-ként nem marad más, mint a jog normarendszere: a jogi objektiváció mint holt, pusztá tárgyiság, mint bármiféle valóságos létezésből megfosztott forma. Mert a jogi norma ‘számunkra valóvá’, társadalmilag létezővé, aktuálissá, a

⁹ PESCHKA Vilmos. Lehet-e a jognak ontológiája? *Állam- és Jogtudomány*, 1980/3. 382–406.

társadalmi összefolyamat alkotójává csak jelentésében válik, a jelentés pedig – amint a szemantika egyértelműen tanúsítja¹⁰ – mindig konkrét, amennyiben a mindenkori társadalmi kontextus függvénye. Ilyen módon még a leganalitikusabb felfogás is, mely ‘a jogszöveg’ megállapításával a jogból a társadalmiságot látszólag kilügozza, maga teszi a jogot a társadalmi gyakorlat epifenoménjává, amikor állítását rögtön pontosbítja, „a jog szövegek értelmezése”.¹¹ Így tehát még a dologszerűségében felfogott jogra is áll, hogy a társadalom értelmezési gyakorlatától (mint konkrét aktualizálások egymásra épülő sorozatától) elvonatkoztatható léte nincs. Megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatként fogható fel csupán: nem a szöveget alkotó jelek fizikai összetevőire redukált, önmagával mozdulatlanul azonos objektivációs formaként, hanem állapotainak folytonos alakulásából létrejövő történelmi kontinuumként.¹²

b) Ugyanezt az eredményt kapjuk, ha a jogot *folyamatként* értelmezzük. Nevezetesen az a fikció, ami a rendszerelméleti elemzés érdekében úgy kezeli a jogot, mint ha valamiféle – kibernetikai nyelven szólva – ‘fekete doboz’ lenne, amibe az egyik oldalon (cél-)impulzust táplálunk be bizonyos társadalmi kívánalmak jogivá történő transzformálására; a másik oldalon pedig (hatás-) impulzus jön ki a jogivá transzformálnak jogviszonyként történő érvényre juttatására, messzemenően nem igaz. A voltaképpeni közvetítő közegnek, a jogi objektivációnak ugyanis sem a létrehozatala (jogalkotás), sem a működtetése (jogalkalmazás) nem írható le úgy, mintha ‘jogon belüli’ lenne; létrehozatala is, működtetése is épp a ‘jogon kívüli’ és ‘jogon belüli’ találkozásának a metszéspontjánál helyezkedik el. Más szavakkal: semmiféle jogász folyamatnak, ilyen folyamat elemi összetevőjének nincs szétválasztható ‘belső’-je és ‘külső’-je. Vagyis: ha a jogi folyamatot valóban a beérkező ösztönzésekből (*in-put*) és kiinduló hatásokból (*out-put*) felépítve kívánnánk modellezni, e folyamatot elemi részegységek rendkívül nagy számára kellene felbontanunk, s minden egyes összetevőnél a specifikusan jogit csak közvetlen és konkrét társadalmi összefüggéseiben: a társadalmi ösztönzések és hatások alakító-aktualizáló gyűrűjében tudnánk jellemezni. Tehát azokkal a leegyszerűsítő ábrázolásokkal szemben,

¹⁰ Pl. Adam SCHAFF: *Bevezetés a szemantikába*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. különösen II. rész, III. és IV. fejelet.

¹¹ Anthony BECK: *Law is Text*. In: *Memoria del X Congreso Mundial Ordinario de Filosofia del Derecho y Filosofia Social*. VI. kötet. México, Universidad Nacional Autónoma de México, 1982. 201.

¹² A lukácsi ontológia összefüggéseiben kifejtve pl. VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világmésképeiben*. Budapest, Magvető Kiadó, 1981. & <http://mek.oszk.hu/14200/14244/> III. fejelet. 3–4. pont.

amelyek a jogihoz vezetőt (*in-put*) a ‘társadalmi’-ével, a jogitól indulót (*out-put*) pedig a ‘jogi’-val azonosítják, valójában a jogi folyamat mindegyik összetevőjét egyszerismind *in-* és *out-put* gyanánt kellene jellemeznünk. (Más kérdés persze, hogy a ‘belső’ ezzel rögvest felbomlasztja önmagát, ‘fekete dobozként’ történő értelmezése pedig értelmét veszti.)

Nem más a helyzet akkor sem, ha a ‘belső’ egyesíteni látszik a jognak dologszerű képződményként és folyamatként való felfogását. Ilyenkor ugyanis rendszerint kiderül, hogy folyamaton nem a rendszer valóságos mozgását, hanem ennek formálisan megvont (a rendszer működésének hivatalosan kinyilvánított elveit tükröző) kereteit értik. Csupán egyetlen példa: ‘a Jogon Belüli pedig az a szféra, amelyben az impulzusok fogadására és kibocsátására alkalmas öntörvényű berendezés működik. A Jogon Belüli a maga struktúrájával, rendszerével és sajátosan jogi módszereivel olyan alkomplexus, amely a rendszer szemléletben nyitott rendszerként jelentkezik.’¹³ Ha arról lenne szó, hogy akár rendszerelméleti elemzés céljára, akár az ún. modern formális jog ideáltípusa leírására (tehát sarkítottan, kellően primitivizáltan) meg kell határozni a jogot, úgy ez a jellemzés természetszerűleg elfogadható. A valóság ábrázolására azonban alkalmatlan – két okból is. Először azért, mert ama világképhez látszik kapcsolódni, amelyben még önállósultan létezhetek dolgok, amikhez a mozgás csak külsőlegesen, járulékosan kapcsolódott. Másodszor pedig azért, mert azt a látszatot kelti, mintha a jognak lehetne egy önmagában véve, tértől és időtől független, s így bármikori valóságos társadalmi közegétől elvonatkoztatottan is ‘helyes’ működése.¹⁴

¹³ EÖRSI i. m. 355.

¹⁴ Egy ilyen felfogásnak számos gyökere és összetevője lehet. Elméleti forrását a kartéziánus racionalizmus formalizmusára vezeti vissza Chaïm PERELMAN: *Droit, morale et philosophie*. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1968. 103. skk. Társadalmi talaja ugyanakkor közel állhat az államvezetés központosító tendenciáihoz, ill. az ezek mögött álló konzerváló vagy voluntarista felfogásokhoz. Legalábbis erre látszik utalni, hogy a *dinamikussal* szembesített ún. *statikus* értelmezésemélet – pl. Jerzy WRÓBLEWSKI: *Zagadnienie teorii wykładni prawa ludowego*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959. VIII. fejr. 2. pont – elsősorban a feudális abszolutizmus s a szabadversenyos kapitalizmus friss kodifikációval rendelkező berendezkedéseiben vált uralkodóvá, valamint a létező szocializmusok proletárdiktatórikus szakaszában. A statikus elmélet szerint a jogi normának létezik egy autentikus, önmagában megálló, önmagával változatlanul azonos, történelmileg a jogalkotói akaratban feltárható jelentése, és az értelmezés ezt hivatott feltárni, pl. SZABÓ Imre: *A jogszabályok értelmezése*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960. különösen III. fejr. E felfogás a jelentés olyan szemantikai elméletét feltételezi, amely szerint a jelentés szociális kommunikációtól független, eleve adott, önmagával változatlanlanként azonosítható; a mozgékonyt, rugalmasságot, határozatlanságot fogalmilag kritizálja s így minden ízében objektív. Ezt vallja pl. László ANTAL: Sign, Meaning, Context. *Lingua*, vol. X, no. 2. (1961) 211–219.

E pontnál persze jogosan vetődik fel a kérdés, hogy ha minden ennyire a konkrét társadalmi környezet függvénye, akkor mi is voltaképpen az, amit ‘jogi’-nak nevezhetünk, és hogy mik az ennek megfelelő működésnek a kritériumai. Nos ez, mint kiélezett kérdés, persze korántsem új. Bármely normatív jelenség szociológiai megközelítésének a dilemmájaként hetven éve már meg is válaszolta Kelsen, ráadásul igen élesen, *Eugen Ehrlich Grundlegung der Soziologie des Rechts* (1913) című műve kapcsán. Kelsen szerint ugyanis a jog normatív fogalma önmagát jelöli ki bármely jogszociológiai vizsgálódás számára tárgyként, mert a jogszociológia a normát csak társadalmi tényként vizsgálhatja, következésképp a joginak a fogalmát kívülről kell kapnia.¹⁵ Ám az, hogy a jogszociológia tárgy- és szerepkörét kizárólag a jog önminősítésére hagyatkozva határozzuk meg, vagyis hogy az alapvető fogalmi elhatárolásokat a normatív jogfogalomnak szolgáian alárendeljük, csakis egy következetesen normativista (vagyis a normákból kiinduló és csakis a normákra hagyatkozó) irányzat számára – tehát kizárólag azon belül – lehet magától értetődő. Amennyire kétségtelen ugyanis, hogy a jog önminősítése az a viszonyítási pont, amely köré felfűzve a jog gyakorlati élete elrendeződik és értelmezhetővé válik, annyira kétségtelen az is, hogy egy ilyen önminősítésnek társadalmilag csak annyiban lehet értelme, tehát viszonyítási pontként is csak annyiban szolgál, amennyiben a társadalmi gyakorlat ezt elismeri.

Ismeretes, hogy normarendszerében a jog két irányban fogalmaz meg követelményeket. Közvetlenül a maga működése, közvetve pedig a társadalom működése felé. Szóltunk már róla, hogy mint nyelvi kifejezés, társadalmilag jelenvalóvá a normarendszer is csak konkrét értelmezése gyakorlatában válik. Mivel a jelentésfeltárás, az értelmezés mindig meghatározott társadalmi közegben történik, már a normarendszer fogalmi-logikai feldolgozása is társadalmilag kötött. Ehhez hozzátehetjük még, hogy az értelmezésnek a jogban nem tételezett (hallgatólagos) előfeltevésekre és értelmezési elvekre is építenie kell, ha a jogi, társadalmi stb. racionalitás követelményeinek eleget kíván tenni.¹⁶ Mindebből az következik, hogy a látszat ellenére a joganyag rendezésének tudománya, a jogdogmatika sem tisztán formális, hanem társadalmilag érzékeny és felelős, sőt előfeltevéseiben is társadalomtudományilag megalapozott diszciplína.

¹⁵ Hans Kelsen: Eine Grundlegung der Rechtssoziologie. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, vol. XXXIX (1915). különösen 875–876. Vö. még Hubert Rottleuthner: *Rechtstheorie und Rechtssoziologie*. Freiburg–München, Alber, 1981. B. rész, I. fej. 1. pont.

¹⁶ Leszek Novak: De la rationalité du législateur comme élément de l’interprétation juridique. In: Ch. Perelman (szerk.): *Études de logique juridique*. III. kötet. Bruxelles, Bruylant, 1969. 65–86.

Az előbbieken már tárgyaltuk a különállás csapdáját, vagyis hogy nincsen olyan jogászai tevékenység, amelyben valamiféle tisztán ‘jogi’ egy ettől merőben más ‘társadalmi’-től leválasztható lenne. Ugyanez az egybefonódás a *jog önminősítésére* vonatkozóan is áll. Nevezetesen, a normatív fogalmaknál (és ez a joggal kapcsolatos minden kérdésnél megfigyelhető, a legelemibbektől a jogrendszer egészének értelmességét érintő kérdésekig, mint például, hogy a jogrend rendelkezik-e azzal a minimális hatékonysággal, hogy valóban jogrendről beszélhessünk; vagy mint olyan, egészében hatékonynak bizonyul-e;¹⁷ vagy hogy a forradalmi jog csupán az erőszaknak köszönhetően érvényesül-e, avagy hogy sikerrel jár-e azon igényében is, hogy jogszerűként legitimáltathassa magát)¹⁸ e fogalmak társadalmi elfogadása, tehát társadalmi tényként történő hatásgyakorlása teszi e fogalmakat (az általuk hordozott minősítéseket) társadalmilag relevánssá s aktuálissá. A normatív és a szociológiai között tehát már eleve van kölcsönhatás. Pontosan e kölcsönhatás ‘anyagi’ megalapozására, a társadalmi elfogadás gyakorlatának magyarázatára alkotta meg az elmélet a ‘hallgatóság’ (az *audience*) fogalmát, amit az értelmezés, a társadalmi aktualizálás igazolására használ.¹⁹

Milyenek is hát ilyen körülmények közt a jogi jelleg, a jogi működés kritériumai? Anélkül, hogy definíciószerű válasza törekedhetnénk, megállapítjuk: mindenekelőtt olyan, ami ezt a normatív és a szociológiai közötti átfedést hűen visszatükrözi. Egyfelől tehát a jog saját tételezéséből, normatív fogalmából, önminősítéséből kell sarjadjnia, másfelől pedig ennek olyan értelmét, konkrét jelentését kell feltételeznie, amilyenné társadalmi elfogadásának, működtezésének a gyakorlata teszi. Végso soron így a *jog* nem más, mint a *jogi tételezések társadalmi gyakorlatából adódó kontinuum*. Folyamat tehát, amelyre nézve megállapíthatjuk, hogy egy-egy jogi kultúrában, annak átfogó fejlődési

¹⁷ A hatékonyság fogalmára – pontosan a jogrendszer saját posztulátumai szerinti érvényesség-fogalom értelmességével összefüggésben – ld. Hans Kelsen: *General Theory of Law and State*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1949. 117–119.

¹⁸ A *forradalmi jog* törvénytelenységének és legitimitás igényének kettőssége már Immanuel Kantnál – *Die Metaphysik der Sitten*. Das Staatsrecht. 48. §. – megtalálható. Szélesebb összefüggésben ld. Ph. I. André-Vincent: *Les révolutions et le droit*. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1974. II–IV. fej.

¹⁹ Az Arisztotelész *Rétorikájában* adott fogalmat – 1357; ld. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0060%3Abekker+page%3D1357a> – alkotta újjá pl. Chaïm Perelman: *Logique juridique – Nouvelle rhétorique*. Paris, Dalloz, 1976. különösen 52. és 60. §; és Aulis Aarnio – Robert Alexy – Aleksander Peczenik: *The Foundations of Legal Reasoning. Rechts-theorie*, vol. XII. (1981) 443–444. Aarnio *audience*-fogalmának kritikai értékelését pedig Aleksander Peczenik: *The Basis of Legal Justification*. Lund, Malmö Infotryck AB, 1983. 5. fej. 2. szakasz 7. pont adja.

szakaszaiban nagymértékű állandóságot mutathat. Ugyanakkor történelmileg mégis változó, mert a társadalom tényleges gyakorlatán nyugszik. Kelsen válasza tehát ennyiben feltétlenül egyoldalú, korlátozott. (Más kérdés persze, hogy a Kelsen fölött gyakorolt bírálatot új meg új nézőpontoknak megfelelően még tovább bővíthetjük. Megállapíthatjuk például: elégtelen azért is, mert a jogszociológia, jogetnológia, stb. a jogrendszerek funkcionális elemzéséből a jog normatív fogalmától függetlenül is kialakíthatja a jogiként értékelhető működés kritériumait, hogy felhasználja azt a jogot történelmileg megelőző²⁰ vagy felváltó²¹ kvázi-jogi vagy alternatív formák elemzéséhez.)

3. A ‘külső’ és ‘belső’ mint megközelítés

Mármost ami a ‘külső’ és ‘belső’ mint szemléletmód, mint megközelítés kérdését illeti, ezeknek mint eltérő nézőpontoknak a jelenléte az elemzésben magától értetődően indokolt. Ha azonban az imént szkepszist tápláltam a ‘külső’ és ‘belső’ mint jelenségcsoport megkülönböztethetőségét illetően, úgy most meg kell magyaráznom, hogy a ‘külső’ és ‘belső’ megkülönböztetésének itt milyen tartalmat tulajdonítok, és főként, hogy e megkülönböztetéstől milyen eredményt várok.

Nos, mint láttuk, ‘belső’-ként jellemezhető komplexus a társadalmi valóságban nem található. A jogtudományi elemzésben mégis meg kell kísérelnünk egy ideáltipikus leírást, ami azon a fikción alapul, mint ha ilyen komplexus a valóságban létez(het)nék. E leírásnak az a feladata, hogy elvont módon, a lehetőség mértékéig csak a jog tételezett követelményrendszerére támaszkodva, abban kifejezve rekonstruálja, végiggondolja és fogalmi kapcsolataiban tisztázza a jog tételezései szerint megkívánt, előrelátott s tervezett valóságot. Természetesen

²⁰ Pl. Stanley DIAMOND: *The Rule of Law versus the Order of Custom*. In: Robert Paul WOLFF (szerk.): *The Rule of Law*. New York, Simon and Schuster, 1971. 115–144.; és Leopold POŠPÍŠIL: *Antropology of Law. A Comparative Theory*. New York, etc., Harper – Row, 1971. A jogi jelleg ilyen funkcionális megközelítése persze nem mentes a bírálattól. Például KULCSÁR Kálmán – a legújabbban A jogi népszokások kutatása és a jogszociológia. In: TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: *Jogi népszokások*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1981. 833. skk. – igen szkeptikus a „jogi” fogalomkörének bármi ilyen kiterjesztésével szemben. Ugyanakkor úgy vélem, a nem csupán elméletképző, de a történeti anyag feldolgozását valóban vállaló feldolgozások mégsem nélkülözhetik. Erre talán a nem jogi elfogultsággal bizonyosan nem vádolható David RENÉ: *A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1977. a legbeszédesebb példa. Vö. még – egyfajta fogalmi tisztázás igényével – VARGA Csaba: A népi jogszokástól a jogi népszokásig. *Jogtudományi Közöny*, 1981/10. 880–886.

²¹ Pl. Erhard BIANKENBURG – Ekkehard KLAUSA – Hubert ROTTLEUTHNER (szerk.): *Alternative Rechtsformen und Alternativen zum Recht*. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1980.

egy következetesen ‘belső’ leírás sem lehetséges. Mégis, a jogtudománynak ahhoz, hogy tárgyával foglalkozzék, elsőként tisztáznia kell a jog tételezéseit, azt az elképzelt vagy rekonstruálható rendet, mely a szabályozásból fogalmilag következik. Vagyis fel kell dolgoznia (rendszeresnie, osztályoznia, fogalmi készletében valóban összefüggő, egymásra vonatkoztatott s egymásra épülő egésszé kovácsolnia) azt a – *lukácsi* kifejezéssel – ‘*beteljesedési rendszert*’, ami a jogot közvetítő eszközzé, a jog által közvetített társadalmi folyamatokat pedig közvetítetté teszi.²² Hadd említsek néhány példát – csupán azért, hogy a feladat sajátyszerűségét érzékeltessem: A népszuverenitás gyakorlását, az egész alkotmányjogi berendezkedést a választás és képviselő terminusaiban, egy elvileg kötetlen népakarat kinyilvánításaként és érvényesítéseként kell leírnom egy olyan – a tanulmány írásakor (1980) fennállott! – országban, amelynek alkotmánya az ország külpolitikájának kötöttségéről, az elfogadott pártrendszerről, vagy az egyetlen pártot megillető vezető szerepről nem tesz említést. – Büntett és büntetés egymásra következését csak a törvényi elvek alapján fejthetem ki, ha rekonstruálni szeretném a jog szerint kívánatos rendet. – Ugyanígy a törvényes rendelkezésekre korlátozódva kell megállapítanom, hogy milyen a jogrendszerben az olyan helyzetek megítélése, amiket a gyakorlat joggal való visszaélésnek nevez; hogy milyen tételezések minősülnek egyáltalán a jogi rendszer összetevőinek (jog, érvényesség, hatályosság fogalma); avagy, hogy milyen okfejtés vezethet annak megállapításához, hogy a jogból hiányzik valamilyen rendelkezés, holott ilyennek lennie kellene (ez pedig a joghézag kérdése).

E leírás azonban nem a valóságnak, hanem a valóságban közvetítésre hivatott jognak, pontosabban a jog hivatalosan kinyilvánított működési elveinek a leírása. Ez önmagában nyilván nem elégséges; ki kell egészítenem tehát a szabályozott jelenség vagy folyamat valóságos megjelenésének, tényyszerűségeinek a leírásával. Hiszen egy jelenség vagy folyamat, amit csupán normatív szabályozó szövegben rögzítenek vagy dogmatikailag értelmeznek – *Marx* kifejezésével élve – még csak ‘*dünamei*’: lehetőségében létezik, de nem a valóság szerint.²³ Példáinkhoz visszatérve tehát – a ‘létező szocializmus’ rendszerében, 1980-ban – a népszuverenitás realitását a nemzetközi viszonyok függvényeként, az informális döntéshozatal pártpolitikai összetevőivel, eleve meghatározó túlsúlyával együtt kell leírnom; büntett és büntetés egymásra következését ama folyamat mennyiségi-valószínűségi értékelésével együtt, amelyben a sikeres felderítések arányszáma s a vádemelési diszkréció rendőri-ügyészi gyakorlása is szerepet

²² Vö. VARGA (1981) i. m. 175. skk. és 222. skk.

²³ KARL MARX – FRIEDRICH ENGELS: *Művei*. XIII. kötet. Budapest, Kossuth, 1965. 158.

játszik; a joggal való visszaélés megítélése gyakorlatát az e megítélésben feltáruló visszaélések gyakorlásával együtt; az érvényesülő és hatályosuló jog fogalmát a hatósági jogalkalmazói gyakorlat elemzéséből, ama szövegeket is e fogalom alá véve, amelyek az érvényesség és hatályosság jogi pecsétjével ugyan nem rendelkeznek, gyakorlati hatásukban az ilyenekkel mégis egyenrangú szerepet töltenek be; végezetül a joghézag fogalmát mindazon helyzetek körével együtt, ahol a hézagot csak egy határhelyzetben mutatózó szabályozási szükséglet mondatja ki, avagy egy a jog szerintinél kedvezőbb döntés kelti azt a látszatot, mintha joghézag állott volna fenn és ezt kellett volna a bírónak döntésével kitöltenie. Pontosan ez a ténytudás a jogszociológia tárgya. Erről állapíthatta meg Kelsen: „Szociológiai nézőpontból teljesen közömbös, vajon a joghoz, a szokáshoz vagy az erkölchöz tartoznak-e azok a normák, amelyek hatásukban a társadalmi magatartást meghatározzák. Tisztán szociológiai tekintetben semmiféle lényeges különbség nem mutatható ki e normák, pontosabban az e normák tartalmát képező pszichikai tényállások, képzetek között.”²⁴

A két nézőpont és eredményük kétség kívül kiegészítik egymást. A látszatra azonos kérdés („Mi a jog?”) mögött voltaképpen eltérő kérdés – egyfelől „Mi a jog, hivatalosan kinyilvánított elvei szerint?”, másfelől „Mi a jog, jogként kikényszerített gyakorlata szerint?” – és ezekre adott eltérő válasz rejlik. Ezért messzemenően igaz, hogy az egyik alapján a másikat nem cáfolhatjuk.²⁵ Ám szükségképpen azt is jelenti ez, hogy a két nézőpont s a nekik megfelelő válaszok párhuzamosan futnak egymással, határozott kapcsolódás nélkül? hogy közöttük csupán valamelyik oldal túlsúlyának a kérdése vethető fel, hangsúlyozva, hogy ‘a belső szemlélet csak *intra muros* lehet túlsúlyos, de a Jagon Kívüli és Belüli totalitásának kérdésében a végső fokon meghatározó külső szemlélet lesz domináns?’²⁶ Nos, én inkább úgy vélem: ezek a nézőpontok és válaszok kiegészítik ugyan egymást, ám ez nem változtat azon, hogy magukban is, összességükben is csak részválaszok. Elméleti válaszként nem elégségesek tehát. Nem kielégítőek, mert a jog társadalmi jelenségét pusztán ténytudásra korlátozzák. A normatív azzal, hogy csupán tételezést lát benne, a szociológus azzal, hogy figyelmét a közvetlen gyakorlatra korlátozza. Így nem csupán történetisége, értékhordozó volta esik ki belőle, de ama szélesebb feltétel- és kapcsolatrendszerbe ágyazottsága is, ami a jog társadalmiságának hordozója, ami a jogot valóban ‘szocietális

²⁴ KELSEN (1915) i. m. 876.

²⁵ EÖRSI i. m. 358.

²⁶ Uo.

jelenség'-gé²⁷ avatja. E részeredmények tehát nem mások, mint összetevők egy valóban jogtudományi válaszhoz, melyet jobb híján *szintetikusnak* neveznék.²⁸ Ennek alapját nyilvánvalóan e két válasz képezi, de éppen annak köszönhetően szintetikus, hogy ezek átfogóan társadalomtudományi nézőpontú összehasonlító, történeti és értékelő feldolgozást nyernek benne, amik e két kérdésfeltevésnek a történetiségét, az általános fejlődésbe ágyazottsága kimutatását is magukban hordozzák. A szintetikus válasz tehát a normatív fennálló múltját, jelenét és jövőjét a normatív kívánatos lehetőségeivel és alternatíváival együtt, egyaránt értékelve, legszélesebb társadalmi-történeti összefüggéseiben mutatja.

4. A 'külső' és 'belső' végső egysége a társadalmi totalitásban

A fentiekből kínálkozó következtetés szerint a társadalmi totalitáson belül a jog részttotalitás: sajátosan egynemű ösztönzéseknek hordozóikkal és mozgatóikkal egységben felfogott differenciált egysége. Vizsgálata során az elemzés viszonylag önálló szempontja lehet, hogy ez ösztönzések fogalmi összefüggéseit, szabályszerűségét, rendszerszerűségét kívánom-e feltárni, vagy ez ösztönzések társadalmi megvalósulásának-gyakorlatának tényeit kívánom-e számbavenni, avagy – mindezek társadalomelméleti szintű értelmezéseként – a mindenkori társadalmi egészből kiindulva, ugyanakkor e társadalmi egész teljes történetiségét, érték-hordozó mozzanatait is szem előtt tartva kívánom-e a normatív fennállót s a tény szerint fennállót egymásra (s a társadalmi egésznek az egyéb összetevőire) vetítve úgy körülhatárolni, hogy az múlt és jelen, megállapodott 'van' és megállapítandó 'legyen' teljes szintézise legyen.

²⁷ A fogalmat Amitai ETZIONI: *The Active Society. A Theory of Societal and Political Processes*. London–New York, Collier–Macmillan –The Free Press, 1968. különösen 47–48. értelmében használom.

²⁸ Első megfogalmazásban ld. VARGA Csaba: A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése. *Állam- és Jogtudomány*, 1970/3. 589–613.

CÉLOK ÉS ESZKÖZÖK A JOGBAN

1. Jog és jogtechnika

A modern formális jog korában társadalmi intézményeink java része mélyen tagoltan szervezett és szabályozott. *Max Weber* elemzései óta nemcsak ennek elengedhetlensége és haszna közismert, de az is, hogy mindez már önmagában véve eldologiasító hatást gyakorol az alapul szolgáló viszonyokra.¹

A jogtudományban *Friedrich Carl von Savigny*, *François Géný*, *Jean Dabin* és mások kutatásai² már bőven tisztázták, hogy alkalmazása eredményeként a jog nem önmagában, hanem *jogtechnikailag alakított kontextualizáltságában* jelenik meg. Már pedig a *reductio ad infinitum* lehetetlensége folytán az applikáció technikája nemcsak normatíván tovább már nem meghatározott, de egyenesen érdemben egymást kizáróan ellentétes irányokba vezető alkalmazásokat tesz (logikailag egyaránt esélyesen s így ügydöntően) lehetővé.³ *Inclusio* vagy *exclusio*, *argumentum a simile* vagy *argumentum e contrario*, *analogia* megállapítása vagy mellőzése, azonosság keresése vagy különbség megvonása – ez az, amit a kontinentális és az angolszász jogász folyvást tesz a mindennapjaiban, akár szabályon, akár eseti döntésen, akár eljárási lehetőséget teremtő *formula* vagy *writ* találásán alapul is jogi kultúrája. Hogyan teszi ezt, miképpen jár el? Válaszunk túlzottan is egyszerű: minták figyelembe vételével – addig, ameddig csak lehet; majd saját döntéséhez folyamodva – akkor, amikor már magára marad.

¹ Vö. VARGA Csaba: »Dolog« és eldologiasodás a jogban. *Állam- és Jogtudomány*, 1978/1. 61–81.

² Ld. pl. Carl Friedrich von SAVIGNY: *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*. Heidelberg, Mohr, 1814.; François GÉNY: *Méthode d'interprétation et sources en droit privé positif*. I–II. kötet. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1899.; és François GÉNY: *Science et technique en droit privé positif*. I–IV. kötet. Paris, Sirey, 1914–1921.; Jean DABIN: *La théorie générale du droit*. Bruxelles, Bruylant, 1944. főleg 2. rész: »La méthode juridique«, 97–203.; és Jean DABIN: *La technique de l'élaboration du droit positif, spécialement du droit privé*. Bruxelles, Bruylant – Paris, Sirey, 1935.

³ Vö. VARGA Csaba – SZÁJER József: A jogi technika. *Magyar Jog*, 1992/2. 65–71.

A gyakorlati megvalósításában szemlélt jog ezért nem csekély részben olyan megkülönböztetetlenül elfogadott technikai, értelmezési és érvelési, bizonyítást szolgáló és a meggyőződés kialakításában segédkező eszközök és eljárások (mint szükséges közvetítők) mikénti kiválasztásától és aktualizálásától függ, ami fölött már maga az, amit bármilyen értelemben is ‘a jog’ gyanánt nevezünk, már nem gyakorol ellenőrzést. Ezzel pedig a jog tárgyiasítottnak tetsző hatalma az ember – személyes felelősségét immár el nem hárítható – kezébe kerül vissza, aki jól vagy rosszul sáfarkodva elődeitől nyert örökségével és saját tehetőségével egyaránt élhet vagy visszaélhet a joggal, eredendő éthoszával.⁴

Jogtudományi érdeklődésünk s a jog egészéért viselendő felelősségünk ezért aligha állhat meg ott, ahol jogot tételezésével létrehoztunk. Ugyanúgy, amiként a *law in books* magában valósága is kizárólag a *law in action* realitásában válik számunkra valóvá,⁵ a jogban sem szabad mást látnunk, mint *folyamatot*. Folyamatként pedig a jog önmagán túlmutatóan környezetének a függvénye, s így csakis társadalmi közegében, vagyis *kondicionáló és kontextualizáló kultúrájában* értelmezhető.⁶

2. II. János Pál pápa és az egyház társadalmi tanítása

Az a személyt a gondolkodás középpontjába helyező filozófia, amelyet *II. János Pál* pápa korábban évtizedek során át kifejtett⁷ s ami mára az egyház társadalmi tanításának más összetevőivel szervesült, módszertani értelemben hasonló belátást fogalmaz meg általában az intézményi működésről. Jelesül,

⁴ Vö. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>.

⁵ Az amerikai szociológiai jogtudomány zászlóbontásaként lásd e fogalmi megkülönböztetést in Roscoe POUND: *Law in Books and Law in Action*. *American Law Review*, vol. 44. no. 1. (1910), majd ugyancsak általa továbbvíve in Roscoe POUND: *Jurisprudence*. IV. kötet. St. Paul, West Publishing, 1959. 14., alkalmazásaiban pedig III. kötet, 362.

⁶ Vö. VARGA Csaba: *A jog mint folyamat*. Budapest, Osiris, 1999. & <http://mek.oszk.hu/14500/14510/>.

⁷ E fenomenológiai perszonalizmusra ld. Carol WOJTYLA: *The Acting Person*. [1969.] *Analecta Husserliana*, vol. X. (1979); Carol WOJTYLA: *La persona: soggetto e comunità*. [1976.] *Il Nuovo Aeropago*, vol. 5. no. 4. (1986); Carol WOJTYLA: *Participation or Alienation*. *Analecta Husserliana*, vol. VI. (1977); Carol WOJTYLA: *Transcendence of the Person in Action and Man's Self-teleology*. *Analecta Husserliana*, vol. 9. (1979); utóbb összegyűjtve pedig Carol WOJTYLA: *Person and Community. Selected Essays*. New York, P. Lang, 1993. és Carol WOJTYLA: *Perché l'uomo. Scritti inediti di antropologia e filosofia*. Milano, Leonardo, 1995. Esszéisztikus vázlatot ad jogi megfontolásairól s ezek filozófiai alapjáról Zenon GROCHOLEWSKI: *II. János Pál jogfilozófiája*. Budapest, Szent István Társulat, 2003.

„az ember nem mondhat le önmagáról, sem a látható világban őt megillető helyről, nem válhat a dolgok rabszolgájává, a gazdasági rendszerek rabszolgájává, a termelés rabszolgájává, saját termékeinek rabszolgájává. A csak anyagi jellegű civilizáció az embert erre a rabszolgaságra ítéli”;

hiszen „nem a »többet birtokolni«, hanem az »inkább létezni« a cél”.⁸ Már pedig mindezt mindig a személy felelős, amit nem háríthat át egyszerűen intézményére, különféle mesterséges emberi konstrukciókból álló felépítményére, avagy egészében társadalmára. Az emberi közösség adott berendezkedése nem öncél. Sőt, önigazolásul sem szolgálhat, hiszen tudnunk kell, hogy „az emberi jogok és Isten jogai együtt járnak.”⁹

Hívószavaink, kivívott és felépített intézményeink lehetségesen mind az ember jóra törekvésének, küzdelmének s részben sikerének ékes gyümölcsei. Minden oka meglehet ezért az embernek arra, hogy óvja ily teremtményeit. Fontosságuk mégsem bennük magukban, hanem kizárólag az optimális körülmények közt általuk megvalósítható értékekben rejlik. Nem egyszerűen instrumentumok kimunkálása, hanem alkalmas közeg teremtésével az ember személyiségének és elidegeníthetetlen méltóságának az alkalmas szolgálata hát itt e földön a végső evangéliumi cél. Egyetlen meghivatkozott példával élve, „Valójában maga a demokrácia is eszköz csupán, de nem cél, és »értéke az általa felmutatott s elősegített értékeken áll vagy bukik«.”¹⁰

Célnek és eszköznek ugyanez a kapcsolata, az utóbbi szükségképpen alárendeltségének a kérdése vetődik fel korunk egyik alapvető és meghatározó mozgásfolyamatának, a világméretű egybefonódásnak az immár bőven szükségessé váló értékelése kapcsán is:

„A globalizáció eredendően sem jó, sem rossz. Olyan lesz, amilyené az emberek teszik. Semmiféle rendszer sem cél

⁸ *Redemptor hominis* (1979. március 4.), 16b. és 16d. pont.

⁹ *Sollicitudo rei socialis* (1987. december 30.), 36. és 65. pont, illetőleg *L'Osservatore Romano*, 1987. május 4., 5.

¹⁰ Message of the Holy Father. In: Hans F. ZACHER (szerk.): *Democracy. Reality and Responsibility. [The Proceedings of the Sixth Plenary Session of the Pontifical Academy of Social Sciences, 23–26 February 2000.]* Pontificiae Academiae Scientiarum Socialium Acta 6, Vatican City, 2001. xxxvi., az *Evangelium Vitae* (1995. március 25.), 70. pont idézésével.

Amint ezt ugyanitt R. MINNERATH – Le développement de la démocratie et la doctrine sociale de l'Église. 416. – folytatja: „Önmagában nem a demokrácia [...] a legfőbb érték. [...] Az emberiben elrejtve vannak olyan egyetemes értékek, amelyekről semmiféle többség nem rendelkezhet.”

önmagában; és különösen fontos hangsúlyoznunk, hogy amiként bármely más rendszernek is, a globalizációnak szintén az emberi személyiség szolgálatába kell állnia, a szolidaritást és a közjót kell szolgálnia.”¹¹

Nyilvánvaló, hogy abban az esetben, „ha a globalizációt kizárólag a piac törvényei és olyan módon uralják, hogy a tehetőséket tegye még tehetősebbekké, úgy a következmények sem lehetnek mások, mint negatív előjelűek.”¹² Ilyesmire vezet szükségképpen az, ha a globalizáció hatása – amiként a pápai példák említik – „a gazdaság abszolutizálásában, munkanélküliségben, a közszolgáltatások csökkentésében és színvonaluk rontásában, a környezet és a természeti erőforrások lerombolásában, a gazdagok és a szegények között feszülő távolság további növelésében, avagy a szegény nemzeteket egy mindinkább eluralkodó alsóbbrendűség jármába hajtó igazságtalan versengésben” fejeződik ki.¹³

Egyetlen intézmény sem ártatlan hát önmagában, nem is hordozza értékét önmagában. Létének egyetlen értelme az emberszolgálat, amennyiben „a közösségben élő embernek mint a közjó alapvető tényezőjének kell bármely program, rendszer vagy rezsim alapvető kritériumaként szolgálnia”.¹⁴ Ha továbbkérdünk, hogy miben is rejlik az emberi lénynek az a „belső szükséglete” vagy „belülről fakadó követelménye”,¹⁵ aminek szolgálatára kell rendelnünk emberlétünk minden alkotását, úgy csakis értékekhez jutunk, amiket magunknak kell feltárnunk s azonosítanunk a teremtet világban, miközben ahhoz, hogy értékeinket megfogalmazhassuk, saját megélt s folyamatosan továbbmunkált kultúrára van szükségünk, hogy annak keretei közt, amiben otthonosan mozgunk, világunkban tájékozódhassunk és embervoltunkról számot adhassunk. Mindebből egyértelmű értékprioritás adódik. Ennek jegyében mondhatjuk el, hogy

¹¹ Address of the Holy Father. In: Edmond MALINVAUD – Louis SABOURIN (szerk.): *Globalization. Ethical and Institutional Concern*. [Proceedings, Seventh Plenary Session, 25–28 April 2001.] [The Pontifical Academy of Social Sciences Acta 7] Vatican City, 2001. 28.

¹² VI. PÁL in *Ecclesia in America* (1999. január 22.), 20. pont. Idézi Diarmuid MARTIN: *Globalization in the Social Teaching of the Church*. In: Louis SABOURIN (szerk.): *The Social Dimensions of Globalisation*. [Proceedings of the Workshop on Globalisation, 21–22 February 2000.] [Pontificiae Academiae Scientiarum Socialium Miscellanea 2] Ex Aedibus Academicis in Civitate Vaticana, MM. 86.

¹³ Uo.

¹⁴ *Redemptor hominis* (1979. március 4.) 17d. pont.

¹⁵ Joseph RATZINGER: *Crises of Law*. [Bíborosi díszdoktori beszéd a LUMSA jogi karán (Róma, 1999. november 10.) www.zenit.org/english/archive/documents/crises-of-law.html; ld. Joseph RATZINGER: A jog jelenkori válsága. Fordította Németh Borbála – Varga Csaba. *Iustum Aequum Salutare*, 2005/1. & <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20051sz/20051.pdf> 7–10.

„Az etika azt követeli, hogy a rendszereknek kell az ember szükségleteire hangoltatniok ahelyett, hogy az embert áldoznák fel a rendszernek. [...] A globalizációnak nem szabad egy újfajta kolonializmushoz vezetnie, s ezért tisztelnie kell az élethez értelmezési kulcsokkal járuló kultúrák sokféleségét.” Ennek jegyében visszautasítja annak lehetségesen fenyegető perspektíváját, hogy a szóbanforgó folyamat „egyetlen olyan domináns társadalmi-gazdasági rendszerhez vagy kultúrához vezessen, amelyik ráerőlteti a többire értékeit s az erkölcsi érvelésben alkalmazott kritériumokat”, mint ahogyan elutasítja azt is, hogy „az értékek abszolút relativizálása és az élet-stílusok és kultúrák homogenizálása” legyen a végeredmény.¹⁶

Önsorsválasztás a szubszidiaritás elvének tiszteletben tartása alapján – ez a kiindulópont. Már pedig ez, mint tudjuk, a döntési szintek érdemi megőrzését jelenti, jogilag s az államiság síkján a szuverenitás megélhetését.

„Az állam mint politikai közösség lényegi értelme abban rejlik, hogy szuverén módon az államot alkotó társadalom és nép maga alakítja a saját sorsát. Ez nem valósul meg, ha a társadalom vagy nép erkölcsi közreműködésével történő hatalomgyakorlás helyett valamely csoport erőltetheti rá hatalmát a társadalom összes többi tagjára.”¹⁷

Bármily meglepő talán első látásra, nyilvánvaló, hogy az így értelmezett emberi küldetés fényében akár több évszázados euro-atlanti fejlődésünk olyan magától értetődőnek tetsző s kétségtelen vívmányai is, mint amilyen a demokrácia, a parlamentarizmus vagy az emberi jogok,¹⁸ önmagukban aligha minősülhetnek többnek, mint arctalan *technikáknak*. Nem mások tehát, mint

¹⁶ Address of the Holy Father. In: MALINVAUD – SABOURIN i. m. 29. Mert, amint egy amerikai laikus – Thomas L. FRIEDMAN: *The Lexus and the Olive Tree*. [1999.] Rev. ed. New York, Farrar, Straus – GIROUX, 2000. 302. Idézi Mary Ann GLENDON: Meeting the Challenges of Globalization. In: MALINVAUD–SABOURIN i. m. 338. – folytatja: „Aligha építhető egy fejlődőképes társadalom úgy, hogy [...] közben leromboljuk az azt összetartó, számára a világgal megfelelő kapcsolattartáshoz önbizalmat és szilárd háttérrel biztosító kulturális alapokat [... Mert] fenntartható kultúra nélkül nem létezhet fenntartható közösség, fenntartható közösség nélkül pedig nem létezhet fenntartható globalizáció sem.”

¹⁷ *Redemptor Hominis*.

¹⁸ Vö. pl. Giorgio FILIBECK: *Human Rights in the Teaching of the Church. From John XXIII to John Paul II*. Vatican City, Libreria Editrice Vaticana, 1994. és *Human Rights and the Pastoral*

semleges eszközök, amik értéküket nem *per se* és *in se*, hanem célmegvalósításukban hordozzák.¹⁹ Már pedig ha így van ez, úgy valóban egyetemesek pusztán elvont lehetőségként lehetnek csupán, hiszen kizárólag tényleges szerepbetöltésük minősítheti ezek bármely konkrét megvalósulását a maga *hic et nunc* partikularitásában jónak, üdvösnek, avagy követendőnek. Akár mindennapi működtetésüket, akár adott időben szükségessé váló fejlesztésüket (elmélyítésüket, újabb területre kiterjesztésüket, netalán újragondolásukat) látjuk is éppen feladatunknak, nem feledkezhetünk meg annak gondjáról, hogy bármelyikük is kizárólag annyiban igazolható, amennyiben – közvetlenül vagy közvetve – a személy kibontakozását segíti elő.²⁰

Minden pillanatban tudatában kell lennünk annak, hogy nem maguktól, a természet részeként vagy az emberrel közös sorsra rendeltetett kísérőkként állanak ezek fenn. „[N]em magától adódik – állítja a demokrációl egy szerző²¹ –; intellektuálisan sem önmagában értetődő, magatartásként sem spontán. Nem is rejlik természeti tényekben, sőt még az ösztönök rendjében sem. Éppen ellenkezőleg áll a dolog [...]”: mesterséges emberi konstrukciók,²² generációk egymásra halmozódott és folyvást csiszolódott készségéből és tapasztalatából kikínlódott készségek²³ ezek, amiket magunk tartunk életben, a regeneráció és rekonvencionizáció soha nem szűnő szocializációs csatornáin keresztül.

Az antropológia tanulságait filozófiatörténetileg vallatva²⁴ arra a gondolati rekonstrukcióra kell jutnunk, hogy a személy (személyiségünk, személyes-

Mission of the Church. (World Congress on the Pastoral Promotion of Human Rights, Rome, July 1998.) Rome, 2000.

¹⁹ Ld. pl. Hans F. ZACHER (szerk.): *Democracy. Some Acute Questions. [The Proceedings of the Fourth Plenary Session of the Pontifical Academy of Social Sciences, 22–25 April 1998.]* [Pontificiae Academiae Scientiarum Socialium Acta 4] Vatican City, 1999.

²⁰ Vö. VARGA Csaba: Jogállamiság – kihívások keresztútján. *Valóság*, 2002/4. 28–39.

²¹ René RÉMOND: Democracy in Western Europe. In: Hans F. ZACHER (szerk.): *Democracy. [Proceedings of the Workshop, 12–13 December 1996.]* [Pontificiae Academiae Scientiarum Socialium Miscellanea 1] Ex Aedibus Academicis in Civitate Vaticana, MCMXCVIII. 52.

²² A kifejezés első alkalmazására lásd Georg KLAUS: *Bevezetés a formális logikába*. Budapest, Gondolat, 1964. 72.

²³ Maga a pápa emlékeztet a *Centesimus annus* (1991. május 1.) 43. pontjában megfogalmazottakra – Address of the Holy Father. 26. –, miszerint „Az Egyháznak nincsenek felkínálandó modelljei: valóságos és igazán hatékony minták a különféle történelmi helyzetek keretei közt csakis mindazoknak az erőfeszítései nyomán jöhetnek létre, akik a felmerülő konkrét problémákkal azok összes társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális vonatkozásaikban s ezeknek egymással történő kölcsönhatásaiban néznek felelősen szembe.”

²⁴ Ld. GOJÁK János: *Az európai értékrend antropológiai alapjai*. [Előadás Budapesten 2003. március 7-én a Magyar Püspökkari Konferencia *Justitia et Pax* Bizottságának az Európai értékrend és európai alkotmányozás tárgyában rendezett nemzetközi konferenciáján.] Vö. még *Laborem exercens* (1981. szeptember 14.), 10., 6d. és 3b. pont.

ségünk) az emberi történelem során olyan társulási formáktól feltételezetten fejlődhetett ki, amiket – jobb híján, pusztán típusjelzéssel élve, egyfelől a biológiai, másfelől a szociális reprodukció közeget jelölve – családnak, illetőleg nemzetnek nevezünk. *Személy, család és nemzet* – olyan axiomatikus alapot képeznek ezek, amelyek egymás közt az egymásra épülés szükségességében kiegyensúlyozottak; amikkel szemben azonban bármiféle további külső korlátozás (ma előtérben állóan akár egy olyan gyakran leegyszerűsítően abszolutizált sajátosan emberi nézőpont vagy értékvonatkozás is, mint a szabadság vagy az önrendelkezés) csakis másodlagos lehet. Hozzájuk képest tehát minden egyéb legfeljebb reflexív és instrumentális – a személy, a család és a nemzet optimális kiteljesedése függvényében.²⁵

Nyilvánvaló, hogy a család és a nemzet mint a reprodukció közegei instrumentálisak a személy és méltósága megél(het)éséhez képest. Az alapjogokként, emberi jogokként vagy egyéb módon definiált jogi értékek, mint előbbi példánkban a szabadság vagy az önrendelkezés, instrumentálisak az előbbiekhöz képest.²⁶ Végezetül a jogi formalizmus olyan értékei, mint a jogbiztonság, jogegyenlőség vagy éppen a jog előreláthatósága, pusztán formalisztikus eszközértékeként instrumentálisak minden előzőhöz mint saját relációjában fundamentális értékhez képest.

Az intézményi működés így szükségképpen több, mint önmaga; ezért nem is vezérelheti, minősítheti, igazolhatja pusztán önmaga intézményi konstituáltsága. Egy intézményi működést a maga formalizált egyneműségében definiáló szabályrendszer követése pontosan ahhoz – de nem többre – elég, hogy e működést saját szabályait kielégítőnek tekinthessük. Szabályszerűen kell működnie kétségtelenül, ám nem azért hozták létre, hogy saját kedvében járva (mondhatnók: *l'art pour l'art*) szabályszerű legyen. Egészében valami többről van szó, mint amit a „nagyobb szám szupremációjának tana, miszerint

²⁵ Vö. VARGA Csaba: Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái. In: MEZEY Katalin (szerk.): *Sodródó emberiség. Tanulmányok Várkonyi Nándor: Az ötödik ember című művéről*. Budapest, Széphalom, 2000. 61–93.

²⁶ Ezért érzi például a *New Age* szekuláris ideológusainak az ENSz égisze alatti világtervezésben döntő hatását az egykori marxizmusnál is fenyegetőbbnek Leuwen katolikus egyetemének demográfus emeritusa, Michael SCHOOYANS, mert az emberi jogok 1948. évi egyetemes nyilatkozatának szellemiségével szembevetve a világ s benne a személy elidegeníthetetlen méltósága sorsát egyébként egyenlőtlen felek közti viták eredményeként meghozott többségi döntések tömegének a csupasz függvényévé teszik, s a szubszidiaritás elvét is megtagadva világkormányként kényszerítik saját akaratukat a többi nemzetre. Ld. pl. Globalization's Dark Side. *Inside the Vatican* (October 2001). és – érseki állásfoglalásként – Elden F. CURTISS: United Nations Population Management. *Social Justice Review* (May–June 2002), valamint hasonló sorára in <http://perso-infonie.be/le.feu/ms>.

minden jogosultság és kötelezettség forrása a többség²⁷ sugall. „Az igazság birodalma nem és nem is lehet demokratikus.”²⁸ Az intézmény tehát önmagán túlra mutat. „Maga a demokrácia – vallják e körben szerzők²⁹ – nem vezet be s nem is hoz létre értékeket. Csupán közvetít értékek között.” Az intézmény³⁰ közvetítő közeg tehát, mely segít kívülről kapott értékek meggyökereztetésében, saját professzionizáltan egyneműsített területén történő gondozásában a mindennapok során.

Az intézményi mivolt ezért önmagában kevés. Egyneműsítettsége eszközjellegű hatékonyságának a maximalizálására hivatott. Ezért azonban súlyos árat kell fizetni. Azt, hogy egészében s végső soron önállótlan marad, és ha alkalmatlan kezekbe vagy szándékok bűvkörébe kerül, úgy ellenőrizhetetlen, tetszőleges erőknél kiszolgáltatott lesz. A nagy rendszerek közti kapcsolat leírásában ezért kell a katolikus egyház társadalmi tanításának nyomatékosan hangsúlyoznia, hogy

„ha nincs olyan végső igazság, amely a politikai tevékenységben útbaigazíthatna és irányíthatna, úgy az eszmék és meggyőződések hatalmi céloktól hajtva könnyen manipulálhatóvá válhatnak. A történelem tanúsága szerint egy értékek nélküli demokrácia könnyen leplezetlen vagy alig leplezett totalitarizmusba fordulhat át.”³¹

Nem mellőzhető hát a személyes ember – saját átélt hitével, lelkiismeretével, értékeivel, meggyőződésével. Nem mellőzhető a személyes felelősségvállalás, az erkölcsi vállalkozás éthosza, s benne a mindenkori újragondolás – alkalmazkodás és az új kihívásokra válaszadás – szükségességének tudatossága.³²

²⁷ XIII. LEO in *Libertas Praestantissimum* (1888. június 20.).

²⁸ Habib C. MALIK: Democracy and Religious Communities: The Riddle of Pluralism. In: ZACHER (szerk., 2001) i. m. 372.

²⁹ Hans F. ZACHER: Democracy: Common Questions. In: ZACHER (szerk., 2001) i. m. 134.

³⁰ Vö. VARGA Csaba: Az intézmények mint rendszerek: Fogalmi kifejlődés, zártság és nyitottság, átalakulási lehetőségek. *Valóság*, 1992/6. 1–10.

³¹ *Centesimus Annus*, 46. pont.

³² Ennek során felvetődő észrevétel e körben, miszerint „A demokrácia elve kizárja, hogy bármely – szabályon alapuló vagy ténybeli – hatalom uralkodóvá válhassék a többi fölött. Manapság a demokráciát két hegemonia fenyegeti: a média és maguk a bírák. Szükséges mindezen elgondolkodnunk, hogy paramétereik, korlátaik és hatásköreik meghatározásra kerüljenek.” RÉMOND i. m. 49. „[A]z alkotmánybíróságok szerepe sem problémátlan. Demokratikus legitimitációjuk a parlamenti legitimitációnál általában kevésbé nyilvánvaló. [...] Nagymértékben annak hihetőségétől függ, hogy döntéseiket az alkotmányra alapozzák-e, és a

3. Jogi ellentétpárok és egymásba átcsapásuk

Jogi dilemmákhoz a fenti érzékenységgel közelítve azt látjuk, hogy formalizmusából adódó eredendő polaritása okából a jogi gondolat (akár gyakorlati, akár tudományos) fejlődése gyakran (önmagukban teljességgel mesterséges) *ellentétpárok* tételezésével, majd ezek egymásba átcsapásával megy végbe. Néhány példával érzékeltetve, *Shammai* és *Hillel* a klasszikus zsidó, avagy *Labeo* és *Capito* követőiként a *proculianusok* s a *sabinianusok* az ősi római jogban egyaránt a *szöveghez kötöttség* szigorúsága és a célmegvalósításra ügyelő *élhetőség* konfliktusa képében valójában a *formaiság* és a *tartalmiság* lehetséges ütközését példázták.³³ Sőt, példalózásunkat a tragikus európai közelmúltig folytatva, a körülmények kényszere folytán bármennyire önmagukból kifordult pozíciókról volt is szó, *Carl Schmitt* szembeeszülése *Hans Kelsen*nel a weimari időszak válságában szintén megfogalmazható úgy, mint – egyfelől – egy tetiszőleges (akár a nemzeti felemelkedés utolsó esélyét is elpusztító) eredményt már eleve igazoló tisztán *formális proceduralitás* és – másfelől – valamilyen célmegvalósító eredmény várakozása nyomán egy szuverén döntésre jogalap biztosítottóságát láttató *szubsztantivitás* egyként (ha és amennyiben önmagát a másikkal szemben kizárólagosítja) veszélyes alternatívája.³⁴ Mindebből tanulságként rögvest látható, hogy formaiságoknak pusztán tartalmi határok közötti elfogadása, vagyis merőben eljárási lehetőségeknek az érdemi célhoz vezető alkalmasságuk függvényében történő igazolása – azaz: kizárólagosságok egyoldalúsága helyett kielégítő egyensúlyok kölcsönösségének a keresése – éppen-séggel nem új felismerés a jogi gondolkodás történetében.³⁵ Ez az, ami bármiféle

törvényhozó vagy épp a kormányzat autoritásával szembeszegülő határozataik nem hoznak-e veszélyhelyzetet magára a demokráciára vagy az alkotmánybírárságra.” ZACHER i. m. 127.

³³ Ld. Chaïm PERELMAN: Legal Ontology and Legal Reasoning. *Israel Law Review*, vol. 16. no. 3. (1981) 356–367.; és Peter STEIN: Logic and Experience in Roman and Common Law. *Boston University Law Review*, vol. 59. no. 3. (1979) 433–451.; mindkettő fordításban in VARGA Csaba (szerk.): Összehasonlító jogi kultúrák. Jogfilozófiák, Budapest, [Osiris], 2000. 276. és köv., 251. és köv.

³⁴ Vö. VARGA Csaba: Paradigmaváltás a jogi gondolkodásban: Carl Schmitt és a vágyott szintézis megkísértése. *Világosság*, 2003/7–8. 93–102. & <http://www.vilagosság.hu/pdf/20031018121513.pdf>.

³⁵ *Egyensúlyok kölcsönössége* – ez az, amit a jelenlegi jogállami átalakulás jelenleg követett irányával szemben kritikus litván tudományosság keres mostanában mind a társadalmi szolidaritás vállalásában, mind pedig – ezt a jog technikalizált homogeneitásában kifejeződően – a jogosultságok és kötelezettségek egyensúlyában. Vö. esszéisztikus szemléként VARGA Csaba: Jogállami vívódás mintakényszerek Szküllája és csalódások Kharüdisze közt (Litvánia példáján). *Valóság*, 2004/1. 29–37. & <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=234&lap=0>.

normagondolat realitását, alkalmazását eleve a védendő javak s megvalósítandó célok közti mérlegelés összefüggéseiben láttatja, mint *Jézus Krisztus*, amikor a Sabbath törvényének farizeus értelmezésével szemben kinyilvánítja: „Szabad tehát szombaton jót tenni.”³⁶

Gustav Radbruch drámai önmeghaladása – miután a Harmadik Birodalom romjain rá kellett jönnie, hogy a saját jogi értékek preferenciálásában a jogbiztonságra koncentrálás orvosol(hat)atlanul hagyhatja az igazságosság kiáltó hiányának romboló kártételét³⁷ – már arra szolgált néki és egyben mindannyiunknak tapasztalati bizonyosságul, hogy bármiféle (akár oly öröknek tetsző és garantált elvek érvényrejuttatásában megnyilatkozó) egyoldalúság pusztító hatásúvá válhat a jogban.

Megjegyzendő, a pápai útmutatás e tekintetben is teljesen egyértelmű. „Minden jog mögött egy megfelelő kötelesség áll, s ezt azonos súllyal és világossággal kell kimondanunk – mondotta VI. Pál 1976. április 11-én [*Message for the 1976 World Day of Social Communications*] –, mivel a jogoknak a kötelességek fölé kerekedése egyensúlytalanságot váltana ki, és ez káros hatással járna a társadalmi életre. Mindig emlékeztetbe kell idéznünk, hogy lényeges a jogok és kötelességek kölcsönössége, hiszen egyik a másikkól származik és a másik az egyiktől.” „Minden egyén kötelezettsége az – folytatta II. János Pál 1978. december 2-án [*Message for the 30th anniversary of the Universal Declaration of Human Rights*] –, hogy alapjogait felelős és etikailag igazolható módon gyakorolva éljen.”

³⁶ Mt 12,12. [*A Biblia*. Őszövétségi és újszövétségi Szentírás. Budapest, Szent István Társulat, 1973. 1128.] Ilyen összefüggésben ld. Peter NOLL: *Jesus und das Gesetz. Rechtliche Analyse der Normenkritik in der Lehre Jesu*. Tübingen, Mohr, 1968. 11.

³⁷ Ld. mindenekelőtt Gustav RADBRUCH: *Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht. Süddeutsche Juristen-Zeitung*, vol. I. no. 5. (1946) 105–108.; (Nagy Endre fordítása Gustav RADBRUCH: Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog. In: VARGA Csaba (szerk.): *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1977. 129–139.) Elméleti háttérkérdéseket tárgyal pl. PÉTERI Zoltán: Gustav Radbruch és a relativista jogfilozófia néhány kérdése. *Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője*, 1959/2. 183–221. Mai utángondolásához vö. pl. Björn SCHUMACHER: *Rezeption und Kritik der Radbruchschen Formel*. [Diss.] Göttingen, 1985.; Walter OTT: Die Radbruch'sche Formel: Pro und Contra. *Zeitschrift für Schweizerisches Recht*, vol. 107. no. 1. (1988) 335–357.; Arthur KAUFMANN: Die Radbruchsche Formel vom gesetzlichen Unrecht und vom übergesetzlichen Recht in der Diskussion um das im Namen der DDR begangene Unrecht. *Neue Juristische Wochenschrift*, vol. 48. (1995) 81. és köv.; Horst DREIER: Die Radbruchsche Formel – Erkenntnis oder Bekenntnis. In: Heinz MAYER (szerk.): *Staatsrecht in Theorie und Praxis. Festschrift für Robert Walter*. Wien, Manz, 1991. 117–135.; Stefan TALMON: The Radbruch Formula: Legal Injustice and Supra-legal Justice. *ELSA Law Review*, vol. II. no. 1. (Winter 1991) 17–30.; Stanley L. PAULSON: Radbruch on Unjust Laws: Competing Earlier and Later Views? *Oxford Journal of Legal Studies*, vol. 15. (1995) 489–500.; Horst DREIER: Gustav Radbruch und die Mauerschützen. *Juristenzeitung*, 1997. 421–427.; Robert ALEXY: A Defence of Radbruch's Formula. In: David DYZENHAUS (szerk.): *Recrafting the Rule of Law. The Limits of Legal Order*. Oxford–Portland [Oregon], Hart Publishing, 1999. 15–39. Vö. még Rudolf GEIGER: The German Border Guard Cases and International Human Rights. *European Journal of International Law*, vol. 9. (1998) 540–549., különösen B.2. pont, 544–545.

4. A jog mint *ars*: a honnan s hová egysége

A megoldás nyilvánvalóan nem bukácsolás a végletek közt, hanem az ősi római bölcsesség megfontolása. Hiszen a jognak mesterség és művészet értelmében egyaránt *ars*ként felfogása olyan kiegyenlítettségben láttatja a jogot, amelyben mind a „honnan?” és a „milyen standardok mentén?” történő kiindulás, mind pedig a „hová?” és a „milyen eredményhez érkezve el?” útkeresése egyaránt és egymást kiegészítőként fontos.³⁸ Hiszen érvelésünket valahonnan indítani és valaminek a perspektívájában terelgetni, szükség esetén újrafontolni egyaránt szükséges.

A jogtechnika valóságos jelentőségének tudatossága pontosan annak elérhetőségét eredményezi, hogy e folytonos tűnődés, különféle nézőpontok, értékek, érdekvonatkozások közti mérlegelés, kiegyenlítődés – és mindennek során a látszólag önfelmentő formalizmusra, öncélúságra, elidegenedésre vagy éppen emberellenes tendenciák követésére egyébként hajlamos intézményi működésnek egyértelműen a személy, valamint családi és nemzeti közösségi otthona szolgálatába állítása – a mindennapi életünkben és kultúránk megélésében már és még elérhető szinten mindenkor optimálisan megvalósulhasson.

³⁸ Vö. VARGA Csaba: Jogtechnika és jogdogmatika. In: BÁNDI Gyula (szerk.): *Ünnepi kötet Boytha Györgyné tiszteletére*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 2002. 144–155.

A BÍRÓI ELJÁRÁS TERMÉSZETÉNEK KUTATÁSA

1. Alapmegfontolások

A bírói eljárás természetének a feltárása napjainkban már csak olyan átfogó tudományos vállalkozás részeként fogható fel, amelyik a jog alapkérdéseit a tudományfilozófia (századunkban alapvetőként felfogott) felismerései tükrében kísérli meg körbejárni. Csakis egy ilyen megalapozás (és ez is csupán nyelvfilozófiai segédlettel kísérten) kísérheti meg a siker reményében azt, hogy jogi gondolkodásunkat új és korszerű, vagyis a természettudományok filozófiai előfeltevéseivel s módszertani meglátásaival lépést tartó alapokra fektesse. Egyidejűleg persze korunk kulturális antropológiai megfontolásaira hagyatkozva erőfeszítéseket kell tennie arra nézve is, hogy a jogi jelenséget immár ne csak (tudatosan kiválasztott vagy szándéktalanul is előtérbe helyezett) nemzeti kultúra(k)hoz kötötteen, de valóságos tudományos általánosítással élve, egyszersmind tehát összehasonlító tapasztalatokra is hagyatkozva járja körül.

A cél ennek megfelelően az, hogy a vizsgálódás – a jog bírói aktualizálása problémaköre köré felfűzve – immár megkísérelje újragondolni nyelv, fogalom és logika természetét; jelentésmeghatározás és jelentés általi meghatározás kapcsolatát; megismerés és gyakorlati cselekvés viszonyát; nem utolsósorban pedig a jogi tevékenység sajátzerűségét, megkülönböztetve a mindennapi élet heterogeneitásától és a jogon kívüli világban érvényesülő egyneműsítésektől egyaránt.

A fenti vizsgálódásnak ezért jó esélye van arra, hogy – dilemmaként – olyan eddig teljességgel problémamentesnek érzett nyilvánvalóságokra kérdezzen rá, mint hogy: mit csinál a bíró, amikor dönt? Valójában mire hagyatkozik, amikor azt mondja: tényekre és normákra hagyatkozik? S egyáltalán: mikor és miképpen érkezik el tényekhez és normákhoz? Majd pedig: a tényekből és a normákból milyen módon lesz döntés? És végezetül: mit alakít át mivé – s minek a szükségképpeniségeivel teszi ezt –, amikor azt mondja, hogy az eset tényeiből s a jogrend normáiból pontosan az általa hozott döntés „következik”?

Egy ilyen kutatás megkezdéséhez első lépésül a jog birodalmában megjelenő tény, valamint a tényre irányuló bírói művelet jellegének a feltárása kínálkozik. A vizsgálódás ilyenkor annak megállapítására irányul, hogy a jogban megállapított tényeknek, valamint a ténymegállapításra irányuló műveleteknek van-e egyáltalán megismerő tartalma, s ha igen, úgy ez miben rejlik? Ezt követően pedig arra kell majd rákérdeznünk, hogy az, amit megismerésnek látunk, valtképpen mennyire játszik kritériumszerű szerepet itt?

A közelmúltban elvégzett saját bűvárkodások olyan lételméleti eredményt sugallnak, amely szerint maga a *társadalmi gyakorlat* folytonos; s megbízhatósága önnön folytonosságát illető *folyamatos visszacsatoltságában* nyilvánul meg. Másként kifejezve, a kritikai reflexiót, a világ értelmességébe vetett hitünket s valamiféle transzcendencia végső bizonyosságkeresését fel nem függesztve ugyan, történelmi tendenciáját illetően létezésünk kereteként másban, mint emberi gyakorlatunkban, nem bízhatunk. Sem megismerés, sem eszménykeresés nem képzelhető tőle függetlenül, így hát élhetünk – s élnünk kell – valamelyes bizalommal saját létezésünk alapformája iránt, hiszen állandósága, kipróbáltsága joggal indíthat mindannyiunkat arra, hogy a gyakorlat kritériumképző szerepének kérdését feltegyük.¹

És mégis: bármennyire meggyőzőnek tetszik is mindez, egy ilyen választ önmagában elégségesnek vagy kibontottnak nem tekinthetünk. Ráadásul be kell látnunk, hogy ez nem is specifikus. Hiszen a legkülönbélebb társadalomelméleti magyarázatok végső bölcsességként mind azt tudatják vélünk, hogy olyankor, amikor egymással egyetértünk, egyetértésünk végső forrásaként pontosan a saját társadalmi gyakorlatunk hátterében rejlő közösség bukkan elő.² Mindazonáltal a fenti válasz eddigi próbálkozásainkban meghatározó fordulattal ér fel, hiszen korábbi előfeltevéseinken határozottan túlmutat. Ennyiben pedig már önmagában is alkalmas arra, hogy (ezúttal módszertani vértzetben) kutatási irányt mutasson a társadalomelmélet számára.

¹ Vö. VARGA Csaba: Autopoiesis és a jog jogalkalmazói-gyakorlati újratermelése. *Jogtudományi Közlöny*, 1988/5. 264–268.

² Csiraforrásában ez számomra LUKÁCS György kései művéből, mindenekelőtt *A társadalmi lét ontológiájáról*. I–III. kötet. Budapest, Magvető, 1976. fejtegetéseiből vált egyértelművé.

2. A megközelítés lehetőségei

Közel három és fél évtizeddel ezelőtt, amikor a jog fogalmi meghatározásának problematikájával kezdtem foglalkozni,³ módszertanilag azt a célt tűztem magam elé, hogy megkíséreljem a tudományos megközelítést leválasztani az ismerettárgy önmagáról kialakított képéről (azaz a jogot ideologikus és normatív meghatározásairól). Azt kíséreltem meg ezzel elérni, hogy a különféle kulturális, ideológiai és politikai függőségek kiiktatásával biztosíthassam a majdani válasz elméletileg igazolható és más eredményekkel összemérhető általánosságát. Céлом tehát az volt, hogy a tudományos leírás tárgyának és alanyának különválasztásával lehetőség adassék független vizsgálódásra olyan ismerettárgyak esetében is, amelyek határozott ideologikus önjellemzéssel (esetünkben: normatív tételezéssel) rendelkeznek önmagukról.

Akkor pedig, amikor a kontinentális jog önazonosságának jellemzése kapcsán a kodifikációs jelenség történeti-társadalmi leírásába bocsátkoztam,⁴ meghatározó jelentőségűvé vált a korábban még csupán módszertani sejtésként megbújó szándék. Az önálló tudományos vizsgálódástól immár azt remélhettem, hogy a jog elmélete – minden kijelölő (s ezzel korlátozó) jelzőt maga mögött hagyva – felülemelkedhetik az egyes nemzeti jogrendszereket egymástól elkülönítő (mert térben és időben eltérő változatokat mutató) kulturális előfeltevéseken, tételezéseken és ideológiákon. Ugyanezt kívántam szolgálni azáltal is, hogy magában az elméleti magyarázatban kíséreltem meg alkalmazni összehasonlító-történeti látásmódot.

Mára már magától értetődővé vált annak igénye, hogy a jogtudomány valóban a jog elméleti általánosságban történő jellemzésére törekedjék. Közhely immár annak belátása, hogy maga a tudományos leírás általánossága szenvedne csorbát, ha néhány eleve szem előtt tartott és kiválasztott jogcsalád, jogrendszer vagy jogi hagyomány nézőpontja a jog mint olyan jellemzésére rátelepedhetnék. Ezt viszont csak olyan módon előzhetjük meg, ha minden egyes teoretikus lépésünkkel egy egyetemes jogelméletnek a formálódását segítjük.⁵ Számos szomorú példáját láthattuk már annak, hogy francia, amerikai vagy

³ Vö. VARGA Csaba: A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése. *Állam- és Jogtudomány*, 1970/3. 589–613.

⁴ Az 1969-től induló bűvárkódások összegzésére ld. VARGA Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. <http://mek.oszk.hu/14200/14206/>.

⁵ E gondolat jegyében kezdtem el írni összehasonlító alapról a jog „általános (egyetemes) elmélete” kialakításának az igényéről az 1970-es évek elején, azonban bizonyos idő eltelte után akkori – szocialista – tudományos nyilvánosságunk előtt vállalhatatlannak érezvén az alap gondolatot, a tanulmányt félbehagyva kéziratban hagytam. Vö. VARGA Csaba:

szovjet megközelítések – éppen saját partikuláris nézőpontjuk (sovinizmus, tudatlanság vagy elfogultság, avagy mai *mainstream* amerikai kifejezéssel élve: etnocentrizmus táplálta) egyetemessé növelésével – miként silányíthattak tudományos vitákat süketek egyidejű hangoskodásává. Hiszen – kérdezhetnők – mi egyébként is minősülhetnék mindez, ha éppen a megközelítések arcátlan egyoldalúsága akadályozza, hogy valódi üzenettel szolgálhassanak, s hogy közös gondolkodásból egyáltalán közös tanulság származhassék?

Korszerűként vállalható jogfilozófiai szemléletet korábban Lukács György társadalomontológiája módszertani látásmódjának az újragondolásával próbáltam kimunkálni.⁶ Mindennek újdonsága a jogi elméletképzésre nézve az volt, hogy immár kifejezett célként tűzhette maga elé: úgy magyaráztassanak a különféle jogi ideológiák (hivatásbeli éthosz – így a kontinentális normativista jogszemlélet, az *engelsi juristische Weltanschauung* – s más várakozások egyaránt), mint a jogi berendezkedés *lételméleti* jelentőségű – noha nem (vagy csak szórtan) tételezett – összetevői. A célom tehát az volt, hogy a jog felépülésének s működésének elméleti leírásában az egyes jogi kultúrákra jellemző *ideológiákat*, éthoszokat s *hivatásbeli elvárásokat* ne csupasz esetlegességekként, pusztán külsőlegességekként láttassam, hanem olyan sajátságosségekként, amik maga az ismerettárgy jellemzői. (Talán nem érdektelen itt megjegyeznünk, hogy elvileg ugyanez az igény vetődik fel a játék fogalmi kifejezésében is. Ahhoz ugyanis, hogy egy játékot leírassunk, konstitutív elemként eleve magukkal a játékszabályokkal kell számolnunk.)

3. A normatív konstitutivitás és következményei

A tények nyelvfilozófiai megközelítése⁷ lehetővé teszi, hogy a tényeket immár az emberi gyakorlat összefüggéseiben értelmezzük. Eszerint megtudjuk róluk, hogy viszonyfogalmak. Nemcsak és nem egyszerően a valóság jegye jelenik meg bennük, de a valóság s hozzá fűződő viszonyunk teljes összefüggésrendszere is. A mindenkori részttotalitás a mindenkori totalitás részeként, az egész képvisel-

⁶ *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban.* Budapest, Szent István Társulat, 2001. & http://mek.oszk.hu/15300/15346_97_skk.

⁶ Vö. VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világképében.* Budapest, Magvető, 1981. & <http://mek.oszk.hu/14200/14244/>; és VARGA Csaba: *A jog ontológiai megalapozása felé.* (Tételek Lukács György Ontológiája alapján.) *Magyar Filozófiai Szemle*, 1983/5. 767–776.

⁷ Vö. VARGA Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete.* 2., jav. és utószóval bőv. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2001. <http://mek.oszk.hu/14400/14489>.

letében nyilvánul meg bennük. A tényekben (pontosabban: különféle valóság-elemek tényekként való intellektuális azonosításában) így annak aktualitása is megjelenik, ahogyan és amiként az ember a tényként fogalmiasított valóságbeli jeggyel (gyakorlatában és gyakorlati érdekeitől vezettetve) kapcsolatba kerül(t). Nos, a bírói folyamat elemei sem kivételek ez alól. A bírói ténymegállapítás látszólag objektív. Tárgyszerű, hiszen bármiféle emberi akarattól függetlennek és szubjektivitástól mentesnek gondoljuk. Mégis, semmi sem szakíthatja el az emberi gyakorlatra általában jellemző törvényszerűségektől.

A beszédaktus elmélete különbséget tesz nyers és intézményi tény között. E különbségtétel lehetővé teszi számunkra, hogy a bírói ténymegállapítási folyamat természetét illető kérdésünket a társadalmi ontológia nézőpontjából is újragondoljuk. Nos, a modern megismeréstudomány szerint a ténymegállapítás az emberi gyakorlat függvénye. Ebből következően viszont mind a megismerésről, mind pedig eredményének a fogalmi kifejezéséről egyaránt kiderül, hogy valójában és végső soron megállapodásszerű, vagyis *konvencionális*. Ebből következően viszont az egész folyamat (gyenge értelemben) eleve *normatív* természetű. Vagyis – egészében véve – szintén emberi gyakorlatunktól függ. Így a mindennapjainkban (akár megismerésünkben, akár a jogi problémamegoldás során) alkalmazott fogalmakról sorra-rendre kiderül, hogy szintén intézményi jellegűek vagy legalább is intézményi meghatározástól függenek.

Mihelyst viszont felismerjük, hogy az intézményesedettség, ennek alapjaként pedig a megállapodásszerűség mennyire átfogó mértékben meghatározó jelentőségű teremtmője társadalmi létünknek, úgy már közelebb kerülhetünk ahhoz is, hogy a társadalmi gyakorlatunkban társadalmi létünk körül felépített ún. *második természet* jellegét megértsük, s ezzel a társadalmi lét természetét is az eddigieknél alkalmasabb módon magyarázzuk.

A fenti előfeltevésekkel együtt azonban el kell fogadnunk a velük közös gyökérből eredő módszertani megfontolásokat és látásmódot is. Ezek pedig mindenekelőtt a következők: totalitásszemlélet az elemi érzékelésben; az analógia és a relevancia tudatosítása az elemi megismerés síkján; a leíró funkció elválaszthatatlansága bármely egyéb funkciótól a nem kizárólag tételezéseket leíró homogén emberi cselekvésben (így például az erkölcsben, a jogban és a művészetben); a gondolati átalakítás és ugrás (azaz a rekonstruálható logikai következési sor célszerű emberei akarattal – nevezetesen, az osztályozás kedvéért általánosító besorozással – történő kényszerű megszakítása), valamint a nem-megismerő dialektika szerepjátszásának feltárása minden értelmi műveltségben. Ám mindezek felül ilyen azon különféle összefüggő komplexumok természetének a felismerése is, amelyekben tény és eset, tény és érték, tényse-

rűség és normaszzerűség csakis egymás előfeltételezésével, vagyis egymástól létszerűen szét nem választható oldalak egységeként állhat fenn. Ilyen az, hogy még formalizált cselekvéseinkben is (így például a tudományban, a jogban vagy a teológiában) maradéktalanul hagyatkozhatunk egyébként tökéletlen megismerésünkre, s kizárólagosként hagyatkozhatunk egyébként bizonyítottan határozatlan nyelvi kifejezésükre. És nem utolsó sorban ilyen az, hogy minden okfejtési folyamatunkban különválnak egyfelől az, ahogyan egy megoldáshoz elérkezünk (problémamegoldás), és másfelől az, ahogyan annak végső elfogadhatóságáról (juszifikáció) meggyőződünk. Végezetül pedig ilyen az, ahogyan szétválnak a megismerés és a megítélés funkciói – akár ugyanazon látszólag megkülönböztetetlen nyelvi kifejezés keretében is.

Mindezek eredményeként a ténymegállapítás látszólag pusztán megismerő és leíró homlokzata mögé tekintve talán már feltárhatjuk, hogy voltaképpen mi is az, ami lezajlik itt. Hiszen végső soron nem más lesz ez, mint az, hogy valaminek valamilyen jegyet, vonást (stb.) tulajdonítunk. Nyelvi oldalról közelítve ez az *aszkriptivitás* funkciója, a kapcsolatlétesítés oldaláról közelítve pedig a *beszámítás*, vagyis az imputációé.

Tudatában kell lennünk annak, hogy az a valóságtárgy, amiről kommunikálunk, maga is kizárólag *kommunikatív*e, tehát csakis kommunikáltságában és kommunikáltsága által létezik. Megjelenését tekintve ezért az a nyelv, amelynek a segítségével elemzünk, ugyanaz, mint az a nyelv, amit elemzünk. Azt tehát, amivel elemzünk, attól, amivel elemzünk, ugyanabban az önmagában egyébként megkülönböztetetlen nyelvben (nyelvi kifejezésben) nekünk magunknak kell – gondolatilag – szétválasztanunk.

Gyakran kerülhetünk gondolkodásunk során csapdahelyzetbe annak következtében, hogy az ismerettárgy és megismerésének eszköze (közege, előítélteessége) között csakis elemzés útján és során tehetünk különbséget. Így például a jogban tisztán közszerepű ideologikus előfeltevések olyan mértékben nyomulhatnak előtérbe, hogy ezáltal végső soron láthatatlanná moshatják a tárgy és a tárgyra vonatkozó előzetes ítélet között fennálló különbséget. Ilyen például a „ténykérdés” és „jogkérdés” szétválasztása, avagy a normatív jogforrási szövegek bírói értelmezésekor a jogilag nem meghatározandó ún. közönséges szavaknak a jogi meghatározást igénylő szakterminusoktól történő megkülönböztetése. Előfordulhat az is, hogy egy pusztán előfeltevésünktől függő megfogalmazási mód olyan elméleti megkülönböztetés formáját ölti, amelyben a teoretikus előfeltevés mentén különféle csoportokba sorolt lehetséges válaszok egyébkénti lényegi azonossága már elhalványul. Ilyen végezetül annak dilemmája is, hogy a jogalkalmazást logikai következtetésként (szubszumpció)

vagy éppen ellenkezőleg, logikailag önkényes alárendeléseként (szubordináció) kell-e jellemeznünk.

Hasonló problémamagra bukkanunk akkor, ha a normaalkalmazás normatív összefüggésrendszerét vizsgálva rájövünk arra, hogy a norma által megszabott normatív keretnek legfeljebb valamely konkrét jelentésben aktualizáltan van és lehet csupán mondanivalója; a norma nyelve (és bármely egyéb nyelv is) a legjobb esetben is határozatlan; logikai következés voltaképpen nincs és nem is kereshető a normatív szférában;⁸ ugyanakkor maga a normaalkalmazás – függetlenül a normatív keretszabás igényétől – szintén alapvetően gyakorlati érdekektől függ.⁹ Tudjuk, hogy hivatalos ideológiája szerint a normaalkalmazás racionális meggyőzésre irányul. Abban viszont, hogy milyen eredményre vezet, immár a normaalkalmazás mesterséges feltételeiből, konkrét társadalmi közegéből és intézményesített csatornáiból adódó körülmények játszanak döntő szerepet. Ebből fakadóan a normatív lebontás mindig kétarcú, mert inherensen adott lehetősége szerint elvben legalábbis többirányú; az általános és az egyedi norma közötti megkülönböztetés pusztán viszonylagos; deduktivitás legfeljebb és kizárólag szimbolikusan van jelen; a döntést hivatalosan megalapozó tételek (a bíró által hivatalosan kinyilvánítható tény- és normainformációk) pedig valójában elégtelenek ahhoz, hogy logikailag valóban megalapozzanak egy ilyen döntést; elvileg minden esetben felvetődik (és logikailag megválaszolhatatlan marad) annak dilemmája, hogy a szabályozás kimerítően teljes-e, avagy éppen hézagos; felhozható érveink inkább meghatározottak hallgatólagos társadalmi megállapodásainktól és erőteljesebben függenek a döntési helyzettől, semmint az ún. normarendszer ún. logikájától; eltérő a logikája annak, ahogyan egy döntéshez elérkezünk és amiképpen döntésünket utólag igazoljuk; akkor, amikor döntésünket a jogon belül érvényesként (mert abból – úgymond – következőként) elismerjük, logikailag szórtnak minősülő hivatkozásaink mellett valójában s elsősorban a jogrendben hasonló vagy éppen alacsonyabb szinten már meghozott döntések egymás általi ‘elismerése’ kölcsönösségére hagyatkozunk; végezetül pedig a racionalizáló meggyőzés és az általános standardokhoz (viszonyítási pontokhoz) kapcsolás a gyakorlatban mindig egymásbafonódik.

Mindezek eredményeként végül is eredetileg járulékosnak minősített körülmények fogják majd megszabni a bírói folyamat alapvető jellegét. Ilyen minde-
nekelőtt a jogászai formalizmus által betöltött létszerű szerep, a jog megkülön-

⁸ Kizárólag e pont kibontására ld. VARGA Csaba: A jogi normaalkalmazás természete. (Tudomány- és nyelvfilozófiai megfontolások.) *Állam- és Jogtudomány*, 1992/1–4. 55–92.

⁹ Ennek már korai tisztázására vö. VARGA Csaba: A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról. *Állam- és Jogtudomány*, 1971/2. 249–285.

böztetetten egyneműsített közeggé válása a tagolt szerkezetű társadalmakban (amint ezt az *‘Ausdifferenzierung des Rechts’* *luhmanni* értelemben kifejezi), és nem kevésbé a rendszerként történő működés öntörvényűségében [autotelizmus] rejlő paradoxon úgyszintén.

A sajátosan jogi közegben (vagyis jogi összefüggésben és eljárási meghatározottságban) zajló tényfeltárás, az ún. bírói ténymegállapítás vizsgálata fényt deríthet annak kérdésére, hogy valójában milyen belső logika munkálkodik a modern formális jog felépülésében és működésében. A *kelsen*i tiszta jogtan¹⁰ szemléletének kritikai meghaladásával¹¹ pedig az is teoretikus lehetőséggé válik, hogy a jogi eljárásban zajló aktus minden elemét *konstitutív* természetűnek minősítsük. Ebből eredően az eljárás egészét megszabó erővel kritériumszerűvé válik az a körülmény, hogy az minden esetben *jogerő* kinyilvánításával s ezzel a jogrendbe következőként történő hivatalos és visszavonhatatlan beépülésével zárul. Szélesebb vizsgálódásból azonban már tudjuk, hogy ezen túlmenően a bizonyítás s az ennek eredményét kifejező ún. bírói „bizonyosság” természetét szintén hasonló eljárási összefüggésben kell értelmeznünk. Hiszen ezek egyaránt olyan jegyekre utalnak, amik mind a modern formális jogban munkálkodó belső logika folyamányai. S ez utóbbiak kritériumképző jelentősége folytán a bírósági eljárás akkor is elkülönülne minden hasonló egyéb cselekvéstől (így mindennapi eljárásainktól s az elméleti megismeréstől egyaránt), ha egyébként külsőleg felismerhető különbségeket nem mutathatnánk ki.

A joglogikai és a megismeréstudományi vizsgálódás játékelméleti nézőpontból történő értékelése végezetül tisztázhatja, hogy a rendszertani-logikai összefüggések valójában bármely intézményesedett formalizálás fenntartó alapjai. A formaserű szerveződések helyét társadalmi folyamatainkban megszabva ez hozzájárulhat egy immár társadalomontológiai szintű magyarázathoz.

4. A tényproblematika

A német (és így egyebek közt a magyar) nyelvben, illetőleg filozófiai háttérkultúrájában magától értetődőként elfogadott, hogy a *Tatsache* (azaz a „tény”) állítása egy létige alkalmazásával történik. Vagyis a tény „valami”, ami „van”,

¹⁰ HANS KELSEN: *Reine Rechtslehre. Einleitung in die rechtswissenschaftliche Problematik*. Leipzig–Wien, Deuticke, 1934.; és HANS KELSEN: *Reine Rechtslehre. Zweite, vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage*. Wien, Deuticke, 1983.

¹¹ Vö. VARGA Csaba: Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok). *Állam- és Jogtudomány*, 1986/4. 569–591.

„fennáll”, „létezik”. Olyannyira a dologiság (vagy a dologszerűként történés) valamilyen formája a tény, hogy voltaképpen kérdésünk inkább ez lehetne: valójában mi is különbözteti meg a „tényt” a valóság egyéb elemeitől? Mindezzel szemben jellegzetesen a latin gyökerű, valamint (s főként) az angol kultúrában egy ilyen további megkülönböztetéssel nem élő felfogás nincs jelen. Hiszen amint ezt a *factum* csupán igenévként használt fogalmával (pl. *‘res factum est’*) vagy az angol *fact* megengedett használatával (pl. *‘it is established as a fact that [...]’*) egyaránt érzékelteti, nem az tény, amit állítunk, hanem amit állítunk, azt tesszük tényként. Kérdésként tehát csakis az marad, hogy a valóság, a történések létszerűen osztatlan halmazából miként választjuk ki és nevesítjük azokat a „vonatkozásokat”, amiket megismerésünk eredményeként majd vállalunk s fogalmilag így – tényként állításával – ki is fejezünk.

Kettős lehetőségünk van a válaszra. Egyik irány a *Leibniz* által bejárt út. Ő a világ összetettségét fogalmilag-logikailag kívánta egyszerű formákban kifejezni, s a latin nyelvi korrektség bűvöletében axiomatizált sorok és halmazok elemeként tételezett mindent, amiről feltételezte, hogy létezhet és gondolható. A kategorizáló redukcionizmusnak ez a kísérlete azonban, mint tudjuk, közvetlenül igazolható vagy hasznosítható eredményhez nem vezetett.¹² Módszertanilag azonban csábító maradt elgondolása, s e pozitíviztikus előfeltételezettségű hagyományt próbálta újragondolni *Ludwig Wittgenstein* is korai nagy műve, a *Tractatus logico-philosophicus* időszakából.¹³ Nos, a szándék itt egy formális logikai-matematikai modellezhetőség feltételeinek a megteremtésére irányult. A világot ezért először elemi összetevők halmazaként tételezte, majd újrakonstruálta atomikus alapegységek molekuláris szerveződéseire összességüként. Minden lételméleti látszat ellenére ezzel korántsem ontológiai kísérletet végzett, csupán a megismerés paradoxonának feloldására tett javaslatot. Ezért tételezte a világot tényként. És megközelítésében így vált teljességgel értékmentessé a világ. Kifejtései szövegkörnyezetéből ugyanakkor megtudhatjuk, hogy itt – elmentmondásos és feloldatlan módon ugyan – voltaképpen a *Sachverhalt* [elemi tény], *Tatsache* [tény] és *Sachlage* [helyzet] olyan összetett fogalmi elképzelésről van szó, amelyben az állított tények révén maga a helyzet tehet igazzá egy kijelentést.

Már pedig tudnunk kell, hogy intellektuális megnyilvánulásainkban szünet nélkül *elemi kontextualizálás* zajlik. A pszichológia és a megismeréstudomány

¹² Vö. VARGA Csaba: Leibniz és a jogi rendszerképzés kérdése. *Jogtudományi Közlöny*, 1973/11. 600–608.

¹³ Ludwig WITTGENSTEIN: *Logikai-filozófiai értekezés*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963.

„helyzetnek”, „összefüggésnek” vagy „értékelésnek” szokta nevezni ezt. Hiszen ha csupán ennyit mondunk: „Esik az eső” – máris kontextualizálás megy végbe. Ez a kontextualizálás valamely elemi, szervezetlen, tagolatlan és ezért viszonyítatlan érzékelési aktusból egy olyan információs alapegységet hoz létre, amely immár formázottként jelenik meg előttünk: szerkezete van, s előzményekhez és háttértudáshoz viszonyított. Úgy is mondhatnók, hogy ezt az információs alapegységet immár kiválasztották és alakították. Tehát nem a tárgy egyszerű érzékszervi lenyomata többé, hanem egyszersmind egy alkotó emberi közreműködés terméke. Már pedig megismerésnek ezt a teljes folyamatot kell neveznünk.

Nézőpont, valamint a hallgatólágos kulturális megállapodások keretén belül elérendő relevancia szabja meg azt a keretet s jelöli ki annak tágasságát és szerkezetét, amelyben tényt és tényállást egyáltalán gondolhatunk. Hacsak nem Wittgenstein már említett nézőpontjából indulunk ki (amely szerint egyfelől léteznek elemi tények, másfelől pedig a világ ezek összességéből áll elő), úgy azt kell mondanunk, hogy bár a tények sora és megállapíthatóságuknak a lehetséges kétség kívül nem korlátlan és korlátozatlan, mégis: lehetséges konfigurációik és vonatkozásaik változatosságát és ezek megközelítésének a sokféleségét előre nem határozhatjuk meg, sőt előre nem is láthatjuk.

Társadalmi létezésünknek lételméleti alapténye, hogy minden társadalmi szerepet, így a bírói pozíciót is mindig egy lélektanilag-szociológiailag teljes értékűként, sőt teljes személyességében felfogandó *emberi lény* tölt be, vagyis pozicionális munkálkodásában eleve benne munkál *társadalmi meghatározásainak* – szerepvállalásának, tudatosságának és bármiféle késztetettségeinek – az összessége. Társadalomtudományi közhely ezért, hogy minden szerepjátszás érdekek és értékek egyensúlyozásával megy végbe – függetlenül attól, hogy fennáll-e olyan intézményi környezet, amely formális szűrőszerepet gyakorolna, vagy csupán a mindenkori erkölcsi én közvetíti az eltérő várakozásokat. Nos, visszatérve a joghoz, ma már azt is bizonyítottnak vehetjük, hogy noha az egyes jogi kultúrák a bírói működés mércéjeként *saját igazolási logikájuk* standardjait kínálják, maga a formalizált eljárás mégis többnyire pusztán formai kifejeződés lesz a problémamegoldás logikájában rendelkezésre álló (s a különféle jogrendszerekben nagyfokú hasonlósággal egyaránt ismert és különféle kerülőutakkal valójában követett) lehetőségekhez képest.¹⁴

¹⁴ A végkövetkeztetés kibontásához vö. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>; esettanulmányok sorában bizonyításához pedig VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. Budapest, [Osiris], 2000.

5. A lételméleti megközelítés többlete

A pozitivista jogi világkép eddig úgyszólván megkérdőjelezetlen egyeduralmának hatására a jogtudomány mindmáig többnyire ugyanazokat a tételeket fogalmazta meg elméleti kiindulópontokként és végső eredményként, mint amik a modern formális jogban megjelentek a jogászai hivatásgyakorlás ideológiájaként is.

Ennek megfelelően hangsúlyosan sugallta azt, hogy a bírói döntéshozatal *kételemű* folyamat: ténnyel és joggal történő foglalatосkodásból tevődik össze. E két elem világosan szétválasztható egymástól, hiszen a tény megállapítandó, a jog pedig alkalmazandó. Ilyen módon a döntéshozatali folyamat lényegét abban látta, hogy a valóság megismerése alapján normatív értéktételezést vetítünk e valóságra. A folyamatot magát ebből következően úgy fogta fel, hogy az *megismerő* és *értékelő* tevékenységek egymásra épüléséből tevődik össze. A folyamatban ezért túlsúlyra jut a *teoretikus* eszményű mozzanat. Hiszen legelőbb a tényt kell megismernünk. Ez indítja meg az eljárást. Annak tudása pedig, hogy milyen a feltárt tény, megszabja a bírói eljárás jellegét, sőt az eljárásban hozandó döntést is. Így következtetethetett arra, hogy magában az eljárásban a bírónak a tényekkel történő foglalatосkodása helyettesíti a szóban forgó tények megismerését. Mindebből pedig arra következtetethetett, hogy a bírói eljárási cselekvését a hivatalosan rendelkezésére álló tény- és normainformációkon túl más megfontolása nem korlátozza. Következésképpen az az egyébként korántsem mellékes körülmény, hogy a bírói eljárás mégis szabályozottan és egy formális eljárás keretei közt megy végbe, csupán kisegítő jellegű. Kizárólag azt szolgálja, hogy mederben tartsa a bírói megismerést és biztosítsa, hogy az ésszerű időn belül határozott döntéssel befejezést nyer.

A bírói eljárás lételméleti magyarázata korántsem vonja kétségbe, hogy az előbbiekben bemutatott előfeltevések a modern formális jog intézményi berendezkedésének alapját képezik. Ontológiai rekonstrukciójával mégis kimutatja, hogy a kérdéses előfeltevéseket csupán ideologikusan tételezték, ezért ezek érvénye kizárólag ideologikus módon és eszközökkel tartható fenn.

Ennek megfelelően a lételmélet bizonyítja, hogy a tény – akkor, amikor filozófiailag felfogjuk vagy fennforgását állítjuk – valójában csupán annak kifejezése, hogy a valóság valamely fennállónak gondolt vonatkozásához gyakorlatunkban kapcsolódtunk. Az a körülmény pedig, hogy gyakorlati kapcsolódásunk ilyen dezantrópomorfizált álcában jelenik meg, voltaképpen nagyon is emberi viszonyulásunkat, antropomorf érintkezésbe kerülésünket leplezi. Már pedig az alaklélektan tanulságaként is tudjuk, hogy minden emberi megnyilvánulás az *emberi teljességről* vall – ugyanúgy, ahogyan az emberi cselekvés is

csupán a mindennapi lét heterogeneitásának a talaján egyneműsíthető. Eszerint a bírói döntéshozatali folyamatot olyan gyakorlati eljárásnak kell tekintenünk, amely a mindennapi lét talaján megfogalmazott kívánalmakat kísérel meg egy egyneműsített rendszerben és egyneműsített igazolási rend kielégítésével érvényre juttatni. Következésképpen valóságos folyamatában a bírói döntéshozatal mindig különféle oldalak, nézőpontok és vonatkozások egymásbafonódó egységeként jelenik meg. Olyan egységként érvényesíti tehát magát, amelyen belül e részben különmű oldalak, nézőpontok és vonatkozások csak és kizárólag egy adott elemzési körben és folyamatban választhatók szét egymástól – sőt, ekkor is kizárólag a kérdéses elemzés adott igazolásának összefüggésében és kedvéért. Ebből következően a bírói ténymegállapítás különbözik a teoretikus megismeréstől. Külön-külön mind a bírói ténymegállapítás, mind az elméleti megismerés egyneműsített emberi tevékenység, ezek azonban kritériumszerűen kizárólag a rájuk sajátyszerűen jellemző feltételek szerint épülnek fel.

Amennyiben tehát a bírói eljárás ideologikus homlokzata mögött valóságosan zajló folyamat voltaképpen természetét feltárjuk, ez nemcsak a bírói cselekvés megismeréséhez visz közelebb. Azáltal, hogy tény, tényállás, norma, normaértelmezés, jogalkotás, jogalkalmazás és egyéb további összetevők valódi jelentését és összefüggéseit új színekben láttatja, egyszersmind lehetővé teszi azt is, hogy az ideologikus fogalmi kifejeződés mögött megbúvó voltaképpen tartalomra rákérdezzünk. Egyidejűleg pedig a kutatást is arra ösztönzi, hogy látszólagos fogalmi biztonságunk (hiszen olybá tetszik, mintha a tények, tényállások és tényállítások egymástól elkülönülő diszkrét volta a valóságos valóságtárgyak saját elkülönülését tükrözné; mintha a nyelvi megkülönböztetések a valóságban magában és így benne rejlő megkülönböztetettségek fogalmi tükrözései lennének, és így tovább) valóságos talaja, vagyis mindennapi gyakorlatunknak e fogalmi biztonságot és folytonosságot fenntartó visszacsatoltsága irányában is a kutatást megkezdjük.

Egy ilyen lételméleti újragondolás új felismerésekkel szolgálhat további jogtudományi problémák megoldásához. Segíthet például a relevancia vagy a tényállás természetét illető problematika magyarázatában. Fogalmilag (és fogalmi kapcsolódásaiban) eddig ismeretlen összefüggésben láttathat olyan mindmáig nem kellően tisztázott kategóriákat, mint például: analógia; fogalom és típus; leírás, előírás, tulajdonítás (deskriptivitás, preszkriptivitás, aszkriptivitás); normativitás; tényként fennállás és tényként megállapítás; jelentésfennállás és jelentésmegállapítás; minősülés és minősítés; osztályhoz tartozás és osztályba sorolás; antropomorfitás és deantropomorfizálás; ideologikus és szimbolikus

funkciók; heterogeneitás és eltérő homogenitások; konstitutivitás, jogerő, és proceduralitás.

Nem utolsó sorban pedig látnunk kell: a gondolkodásunkban és gyakorlatunkban élő előfeltevések lételméleti kibontása maga is terméke, egyszersmind ösztönzője annak, hogy a jog felfogását, fogalmi körülhatárolását, egész szemléletét illetően egy paradigmaticus váltás bekövetkezhesék. A kérdés most már nem egyszerűen az, hogy normákból áll-e a jog és miképpen viszonyul a legfelső társadalmi hatalomhoz, hanem inkább arra kell rákérdeznünk, vajon mit is értünk azon, hogy a jog meghatározott objektivációkban (pl. az állam által formális eljárás során formálisan kibocsátott szövegekben) ölt testet, s vajon egy ilyen objektiválás által a jog egészét fogja-e uralni, vagy csupán és legfeljebb azokat az objektivációkat tételezheti és alakíthatja, amiknek a szóban forgó rendben hivatkozási alapul kell szolgálnia a végül meghozott döntés igazolásához.

A lételméleti magyarázat a jogi jelenséget eseményekként felfogott gondolati műveletek egymásraépülő sorából folytonosan alakuló folyamatként látta. És éppen azért, mert létezése *folymatszerű*, nem is vezeti már vissza pusztán objektivációs formákra vagy hasonlóképpen mesterségesen kialakított egyéb követelményrendszer(ek)re. A folyamatszerűség elismeréséből viszont nyilvánvalóvá válik, hogy a jogi pozitivizmus hagyományos világképével szemben a jog nem fizikai erejével vagy valamiféle külsőleg megragadható objektivitás által történő kényszerítés útján ragad meg bennünket. Azáltal tud csak valamennyiünket befolyásolni, hogy társadalmi *megállapodásainkba beleágyazódik*, és konvencionalitása révén ilyen módon társadalmi érintkezéseinkbe beépül.

Az idő előrehaladtával számos mai gonddal kell fokozatosan szembenéznünk. Mégis tisztában kell lennünk mindenkor azzal, hogy a különféle dilemmáinkra adandó válasz – így például: miképpen alakítsuk jogállami rendszerünket, miként fejlődik a jog formális rendszerén belül a gondolati-eljárási fegyelem, és mennyire tudjuk erősíteni jogászságunk hivatásbéli éthoszát és elkötelezettségét – végső soron összefügg ama kérdéssel, hogy jogi világképünket a jogpozitivizmus szemléleti keretében vagy esetleg alkalmasabb – azt legalábbis valamelyest meghaladó – egyéb formában fogjuk-e kifejezni. Hiszen közép-európai tájainkon jogászgenerációk sora tett szert tragikus tapasztalatra (a hitlerizmustól a sztálinizmusig terjedően) arról, hogy bármennyire vonzó legyen is egy mindent magyarázó leegyszerűsítő világkép (a bensőség érzetével együtt, amit hatalom védte szélárnyékában nyújt), annyira védtelenné tehet akkor, ha a történelem fintora vagy kényszerpályára terelődése folytán mindennapi ruti-

nunkból kiesve esetleg magunkra maradunk, és a sors ilyenkor könyörtelenül személyes választásra, felelős erkölcsi döntésre kényszerít.

Annak a világképnek a biztonsága, amit a lételméleti magyarázat sugall, bizonyosan nem egytényezőjű. De éppen azért, mert bármiféle biztonságot csakis élő társadalmi gyakorlat hordozhat – hiszen ennek háttértudata a társadalom élettapasztalatán keresztül korszakokon átívelően formálódik s a gyakorlatban folytonosan megerősített hallgatólagos társadalmi megállapodások végtelen során nyugszik¹⁵ –, nem is oly könnyedén megrázkódtatható. Tudjuk, hogy a társadalmi megállapodásokat, különösen a különféle intézményi konvencionalizálásokat mindenkor pontosan annyi szereplő hordozza, ahány csak szerepet játszik abban a minden társadalmi megállapodást újratereztető és újraelfogadtató össztársadalmi méretű játszmában, ami maga a társadalom. Amiből viszont egyértelműen következik, hogy sem a társadalmi lét, sem a jogrend megélésének a lényege nem más, mint e játszma játszása maga.

¹⁵ Ez újólaga veti fel az emberi tudás (teológia, erkölcsfilozófia, jog) teoretikus megfogalmazása és követett gyakorlata deduktív vagy induktív megalapozása, illetőleg eleve egy axiomatizált szisztematizációból levonhatása vagy a mindenkori emberi tapasztalatból táplálkozó továbbalkítása (újrakontextualizáló aktualizálása) kérdését. Ez utóbbira nyújt példát történelmi előképeiben az ősi zsidó, illetve az iszlám jog, folytonosságában pedig az angolszász jogszemlélet, mely utóbbi mindeddig sikeresen elkerülte – bár nem tudhatjuk (legalábbis elméleti kutatás nem válaszolta meg), hogy módszertana okán-e, vagy pusztán történelmi akcideneciáknak betudhatóan – a diktatúrába bukás és degenerálódás csapdáját.

TEÓRIA ÉS GYAKORLATIASSÁG A JOGBAN

A jogtechnika varázsszerepe

„A *Sollen*, a norma-forma, a hipotetikus ítélet-alak tehát a legtöbb esetben nem a pozitív jogrend alkateleme, hanem annak normatív-logikai, *a priori* alapformája.”¹

1. Jog és jogtechnika

Klasszikus kifejezése szerint a jogtechnika mind a jogalkotás, mind a jogalkalmazás teljes folyamatát átfogja – szemben némely újabb irodalmi feldolgozások leegyszerűsítésével, melyek a jogalkotás eszközszerepű *know how*-jaként kezelnék a jogtechnikát. Minthogy azonban a jogalkotás a jogalkalmazásban realizálódik, nyer értelmet s gyakorol elsődleges hatást, alapvetően mégis a jogalkalmazás problematikájáról van szó. Mintha azt mondanók: létezik egyfelől valami, ami jog, másfelől pedig valami, ami jogpolitika – értve ezen ama teljes társadalmi szövevényrendszert, amelyben egy ország valaminek az elérésére történetesen ennek útján is törekszik –, s e kettő közt szolgál hídként a jogtechnika.

Mai felfogásunk tükrében a jog nem más, mint adott módon s összetételben fogalmiságokhoz kapcsolt, az ún. modern formális jog megmerevítő alakiságába bújtatott mesterség, amin belül meghatározóvá logicitása és formalisztikus körülbástyázottsága lett. Hiszen a formális jog egyfajta geometriai eszménységgel megvont vonatkozásrendszert épít maga köré, miközben egy, szokásosan a teoretikus következtetések levonásának biztosításánál igényelt igazolási modell követelményével lép fel. Ezzel szemben viszont mindennapi valósága szerint a bíró mégsem egyszerűen logikai automata, hanem óhatatlanul egy emberlétünk összes minőségével telített lény, aki bármennyire magára is vonja

¹ LOSONCZY István: *A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1941. 65.

szerepének palástját, mégis visszavonhatatlanul magában hordozza összes további számbajöhető társadalmi szerepét s a saját személyességét egyaránt. Mert hivatása várakozása szerint megkísérli ugyan, hogy minden hivatalán kívülítől elvonatkoztasson, ámde át kell éreznie, hogy végső soron mégis saját erkölcsi énjét próbára tevő felelősséget visel döntéséért – ráadásul annak tudatában, hogy döntése révén maga is formálja az élő jogot.

Érzékelve a jog mélyen társadalmi begyökerezettségére és formalisztikus lát-szatautomatizmusa közti szakadéokban az általa betöltendő funkció sajátosságát, *Lukács György*² úgy írta le a folyamatot, hogy a bíró elé valóságos társadalmi konfliktus kerül, amit a felektől szolgáltatott ellentétes értelmezések úgy nyújtanak át számára, mint jogi értelemben is kontroverziákat, vagyis ellentétes igények logikai ellentmondását. Jogászi mestersége – művészete – viszont éppen abban rejlik, hogy az ügyre olyan jogilag elégségesen megfogalmazott megoldást találjon, ami a kérdéses jogi kontroverziát majd kifejezése szerint is látszatkonfliktussá finomítja.

2. Átalakítás és ugrás

Annak kérdését pedig, hogy eközben mi zajlik, az elmúlt évtizedek során *Alexander Peczenik* analitikus rekonstrukciós kísérlete írta le,³ mely a jogi teoretizálásban két új fogalomban összegződött: *transformation* és *jump*. Voltaképpen önellentmondásba torkollott ezzel dogmatikai magyarázatra tett próbálkozása, hiszen *Georges Kalinowski* és *Chaim Perelman* közt a *formalizmus* és az *antiformalizmus* pozícióit ütköztető klasszikus vita hullámai nyomán (mely számomra akkoriban s azóta is meggyőzően az utóbbi jogi relevanciájával, magyarázó ereje bizonyosságával végződött)⁴ valaha ő is a

² LUKÁCS György: *A társadalmi lét ontológiájáról*. I–III. kötet. Budapest, Magvető, 1976.; ill. VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világgképében*. Budapest, Magvető, 1981. & <http://mek.oszk.hu/14200/14244/>.

³ Aleksander PECZENIK: Non-equivalent Transformation and the Law. In: Aleksander PECZENIK – Jyrki UUSITALO (szerk.): *Reasoning on Legal Reasoning*. Vammala, Vammala Kirjapaino Oy, 1979. 47–64.; ill. VARGA Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. Jav. és utószóval bőv. 2. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2001. & <http://mek.oszk.hu/14400/14489>.

⁴ Hiszen a tisztán teoretikus filozófus *Perelman* folyamodott a megfelelő lépéshez, nevezetesen, hogy elég úgymond a jogfilozófusokból, és jöjjenek már az ügyvédek, s magyarázzák el őket a folyamatot – miként a százlábú is, miután megkérdezték, hogy mit tetszik csinálni száz lábával –, hosszú-hosszú elbeszéléseikből aztán már majd magunk is rekonstruálhatjuk, hogy voltaképpen mi és miként zajlik. Nos, egy ilyen rekonstrukció végén derül ki, hogy a jogtechnika a világ legmerészebben alkotó, lélegzetelállító mutatóványaira képes. S végül ennek nyomán ál-

formalizmust vállalta fel, kérlelhetetlen igénnyel lépve fel annak érdekében, hogy levezethetőek, vagyis logikailag egyértelműen következők legyenek a döntések. Nos, az ebben szenvedett kudarc hatására jutott el egy önkritikus (s a formalizmus tekintetében önmegsemmisítő) önkorlátozásig, amit pontosan az „átalakítás” és „ugrás” fogalmaival, vagyis a logikai láncolat többszörös kényszerű megszakadása/megszakítottsága bemutatásával vezetett be. Vagyis azt, ami a fenti értelemben a konfliktusból látszatkonfliktus, szükségképpen *fogalmi átalakítás(ok)* eredményének értékelte, ami a logikai levezetésben ilyen módon *ugrást* foglal magában – tehát azt a kategorikus értékelést (elvont nyelven kifejezett mintáknak s egy összetett életbeli helyzet bizonyos tényei töredékes leírásának az összevetése nyomán), aminek végeztével a bíró immár elmondhatja: számára megnyugtatóan világossá lett az ügy, s ezért immár minden egyéb alternatívát elutasítóan az adott módon dönthet. Egyszersmind persze az is láthatóvá lesz, hogy logikai értelemben e végpont teremtmő aktust már nem feltételez. Tehát miután az átalakításban az ugrás megtörtént, immár az, ami – úgymond – következik, egyértelműen logikai formaisággal és szükségességgel fog következni.

3. A jognyelv és a jogalkalmazási szituáció

E többszörös professzionális látásmód paradigmaticus alapja az, hogy a nyelvben – s így a jogban is – minden ambivalens, és önmagában semmi sem kényszerítő. Ez éppen kerek tagadása Szabó Imre szocialista alapvetésként fél évszázada íródott műve, *A jogszabályok értelmezése*⁵ alapgondolatának, miszerint a jog adott, és ezen adottsághoz képest az értelmezés úgymond helybenhagy, kiterjeszt vagy leszűkít. Márpedig amennyiben a jog a mindenkor alkalmazó számára eleve adott, úgy ezen eredeti adottsághoz képest az általunk imént leírt jogtechnika pontosan valami mást hozna létre: vagyis a bíró a normativizmus gondolkörében szükségképpen visszaél hivatalával, ha eleve szabott hatóköréhez képest kiterjeszti vagy leszűkíti a jog érvényesülését. Abban a jogszemléletben viszont, amit magam a fentiekben jogtechnika-központúvá tetten körvonalaztam, igazából éppen nincsen semmi, ami adott lenne. Pusztán egy

líthatta, hogy európai kontinentális jogi eszményeink nem egyszerűen atavisztikusak, hanem semmi közül a valósághoz, hiszen egy professzionális ideológia pusztá *façade*-ját képezik, ami mögött roppant kreatív és alkotó aktusok zajlanak. Bővebb tárgyalásban vö. VARGA Csaba: A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról. *Állam- és Jogtudomány*, 1971/2. 249–285.

⁵ SZABÓ Imre: *A jogszabályok értelmezése*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960.

mindenkor zajló realizálódásról adhatunk számot. Végso soron nincs más, mint *judicial event*, amelynek során döntésre kerül sor, és e döntésben majd aktualizáltatik valami.⁶ Vagyis *aktuális joghasználatokban* aktualizáltatnak dolgok. Ebben pedig a jogtechnika tényleg egy *Jolly Joker*-szerepkörben használt, mindent átfogó fogalomnak tetszik. Ha például klasszikus jogelveket ismételten mérlegelünk, úgy az eset tényeiben rejlő egyedi körülmények függvényében s így elvont fogalmi megkötésektől aligha befolyásolhatóan – azaz kizárólag a konkrét síkján megítélhetően – valóban úgyszólván szabadon tágítható vagy szűkíthető az értelmezésünk. Nem jogosulatlanul állította hát *Kulcsár Kálmán* jogszociológiájában,⁷ hogy *jogalkalmazási szituáció* gyanánt mindenkor egy önmagában teljes és korlátozatlan érvelési helyzetben kell döntenünk, amelynek során szerephez juthat minden egyéb megfontolás mellett erkölcsünk, emberképünk, s természetszerűleg akár istenségfelfogásunk is. Legalábbis szociológiai értelemben tehát *nyitott szituáció* az, amelyben gondolatok, megoldási elgondolások formálódnak, míg végül az egyedi bíró képében (s szociológiailag leírható hierarchikus függősége és egyéb körülmények függvényében) végso soron egy egész jogász közösség – jogi kultúrájával és mindezeket kifejező intézményi működésével – fog elfogadtatni vagy elutasíttatni valamit.

Fent idézett Szabó Imre látásmódjával s bárminemű szokásos leegyszerűsítés eldologiasító felfogásával szemben a jogtechnikában – mely jogot működtet, jelentést aktualizálva hozzá – nincsen előbb vagy utóbb. Hiszen ami korábban adott, az nem is lehet más, mint pusztán lehetőség [*dünamei*], mivel kizárólag gyakorlati jogműködtetéssel, tehát éppen jogtechnika közbeiktatódásával válhat olyasmivé, ami – lukácsi értelemben – immár ontológiai létre tesz szert. Ilyen módon a jogban eleve és mindig két eltérő közegről (s ezáltal gyökerében másnemű vonatkozások egybefonódásáról) van szó: egyrészt egy koncentrált *formáról*, másrészt pedig egy a mindennapi lét meghatározásaitól elszakíthatatlan s ezért praktikus nézőpontoktól óhatatlanul szintén uralt *gyakorlati cselekvésről* – és e két közeg folyamatosan egybedolgozódik. Minden egyes időmetszetre vetítve pontosan ebből az egybedolgozásból adódik az, ami jogként majd a maga módján megjelenik.

⁶ Erről is írta az immár klasszikus lengyel analitikus, hogy minden értelemezés valahol vagy statikus, vagy dinamikus eszményű. Tehát vagy felépít egy fogalomvilágot, amit egy eredeti jelentésnek tulajdonít, és minden eszközzel azt próbálja rekonstruálni, vagy pedig szabadnak fogja fel a felelős bírói hivatást, és azon belül fogalmaz meg önmaga számára adaptációs feladatot. Vö. Jerzy WRÓBLEWSKI: *The Problem of the Meaning of the Legal Norm*. Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht, vol. XIV. (1964) különösen 265. skk.

⁷ KULCSÁR Kálmán: A szituáció jelentősége a jogalkalmazás folyamatában. *Állam- és Jogtudomány*, 1968/4. 545–570.

A sajátos jogműködésben az elvárászlást az önmagában bármit és annak ellenkezőjét egyaránt lehetővé tevő technikákkal összefüggésben megsejtő François Géný tette legtöbbet a ténylegesen zajló folyamat leírásáért a XIX–XX. század fordulóján, majd a későbbi évtizedekben jött még néhány követő, mindenekelőtt Jean Dabin.⁸ Dabin már egyértelműen tudatosította annak rejtélyét, hogy a jogban valamiféle mágikus történés zajlik. Hiszen igazából nem több a jog, mint egyfajta nyitott lehetőség. Ennek komplexumában a kellő módon megfogalmazott formát szoktuk jognak nevezni, ámde korántsem ez a végpont: gyakorlati élete során kell majd ebből ilyen-olyan aktualizálások sorává lennie.

Nos, ama gondolat megsejtésével s képes üzenetével, hogy nem beérkezés, hanem *indulás a jog* – „ösvény”, mely gondolatainkat „csatornázza” –, kezdődik a felismerés, hogy ez esetben létezhet olyasmi is, mint jogi kultúra, talán még inkább átfogó, sőt meghatározó fogalomként, mint maga a jogtechnika, hiszen a *jogi kultúra* az a közeg, amelyben jogtechnikák egyáltalán kiválasztódhatnak. Például a magyar *alkotmánybíróság* két korai döntése a kárpótlásról s az igazságtételtől a kommunista diktatúra utáni átalakulás érdemben megválaszolando, mert előfeltételt képező dilemmájáról szólt. Mégis, *a limine* elutasító formalisztikus döntésével a testület az alapgondot is szétzúzta ahelyett, hogy hozzájárult volna megoldásához. Az érdemi rendszerváltozás esélyeit gyakorlatilag kiiktató ezen és hasonló döntések egyik sajátossága éppen az volt, hogy a jogállamiság fennkölt palástjába néhány formális utalással magát bepréselve még azt sem vállalta, hogy valójában megoldandóként az alapul szolgáló társadalmi gonddal szembesüljön. Ha és amennyiben ezért egy kényszerítő jogalap nélküli – a tetszőlegesen (s jogi értelemben nem felelősen meghozott) aktusok eleve kinyilvánított jogerejére támaszkodó – alkotmánybíróági aktivizmus a magyar történelemben kudarc volt, úgy ezt alkalmazott jogtechnikáik mögött az egész jogi kultúra kudarcának kell minősítenünk, hiszen jogászságunk s különösen jogászelitünk valóban nem vállalt fel olyan (történetesen a jog formális előírásait jogelvek mérlegelése útján mélyebb és tágabb kontextusba helyező) jogértelmezést és jogtechnikai operációt, amit a nemzet sorsa iránt érzékenyebb más nemzetek jogászsága – például hasonló dilemmákban Németországban és Csehországban – felvállalt.⁹

⁸ François Géný: *Science et Technique en droit privé positif*. I–II. kötet. Paris, Sirey, 1913–1930.; és Jean DABIN: *La technique de l'élaboration du droit positif spécialement du droit privé*. Bruxelles, Bruylant – Paris, Sirey, 1935.

⁹ Vö. pl. VARGA Csaba (szerk.): *Igazságtétel jogállamban*. Német és cseh dokumentumok. Budapest, [Osiris], 1995. A szocialista törvényesség jogállami törvényességgként túlélése makacs sterilitását, a jogelvekben tudatlanságot s egy valóban felelős, demokratikus döntéshozatal vállalásától történő irtózást – röviden: a XX. század második felének megváltozott

4. Jogváltozás; a jogi gondolhatóság

Amint ez egy korábbi írásom elkészültekor számomra kiderült – annak akkor sokkoló problémájával vívódva, vajon tételezések halmazából áll-e a jog?¹⁰ –, a *jogváltozás*nak legalábbis kettős útja van: lezajlhat közvetlen *szabály*módosítással (ez a klasszikus jogalkotás), ám lejátszódhat úgy is, hogy a szabály mögötti *értelmezési közeget* alakítjuk. A jogváltozás tehát lehet *közvetlen és közvetett*. Utóbbi esetben gyakorlati módosulást a jog jelentésmezejének, vagyis jelentést adó társadalmi konvencionalizáltságának az átalakítása fog előidézni. E kettősség persze kölcsönhatásokkal járhat, akár ellenirányú, egymást keresztező mozgásokkal is. Kérdéses például, hogy miként hathat egy olyan szabályozásnak erővel vagy puccsal, lobbizással vagy politikai zsarolással történő elfogadtatása, amelynek fogadására a társadalom nem nyitott. Hiszen ha egy intoleráns közösségre például nemzeti vagy bármilyen kisebbséget védő szabályozást külső vagy belső nyomással pusztán ráerőltetünk, önmagában semmiféle sikert nem garantáltunk. Maradandó változást aligha idézhetünk elő akkor, ha egy alkalmilag kényszerhelyzetbe hozott ország mindazonáltal érvényesülő (mert végső soron minden ellenakadályt legázoló) jogi kultúrája az elkövetkező időkben változatlanul blokkolni fogja bármiféle tolerancia érvényesülését. A jelen dolgozat problematikájának újragondolása nyomán azonban újdonságként hozzátehetjük, hogy a stratégiai jogváltoztatási szándék (például jogmodernizáció keretében) végbemehet a *jogtechnikák*nak hosszú távú alakításán keresztül is – anélkül, hogy akár a textus rögzített szabályanyaga módosulást szenvedne, akár mindezt a szabályanyag társadalmi konvencionalizálódásában beálló módosulás idézné elő. Eszerint létezhet egy második közvetett módja is a jogalakításnak, az élő jog megváltoztatásának.

Annak nyomatékosítására, hogy a jogtechnika mennyire meghatározó mértékben uralja a jog gyakorlati terepét,¹¹ hadd emlékeztessenek *René Dekkers* megfontolására, aki végkövetkeztetésként annak belátására jutott, hogy a *jogi gondolhatóság* voltaképpen nem a jog függvénye. Hiszen egy adott megoldásnak vagy egy adott eredményhez lehetségesen vezető út biztosításának a

nyugat-európai gyakorlatába történő beavatottság hiányát és belépésünkben az Európai Unió ezáltal való fenyegetettségét – elemzi Zdeněk KÜHN: *Worlds Apart. Western and Central European Judicial Culture at the Onset of the European Enlargement. The American Journal of Comparative Law*, vol. LII. (2004) 531–567.

¹⁰ VARGA Csaba: *Tételezések rendszeréből áll-e a jog? Jogtudományi Közlöny*, 1984/9. 483–486.

¹¹ Ld. pl. VARGA Csaba: *Jogtechnika és jogdogmatika*. In: BÁNDI Gyula (szerk.): *Ünnepi kötet Boytha Györgyné tiszteletére*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 2002. 144–155.

jogi gondolhatósága aligha jelent egyebet, mint hogy racionális módon s adott jogtechnikák alkalmazásával másoknál inkább (avagy, túlnyomó érdekmegfontolások esetén, egyáltalán) megvédhetünk-e egy bizonyos álláspontot az adott jogi kultúrában megszokott logikai igényességgel. Tehát: megvédésről, hiszen igazolásról, vagyis egy eleve történő visszautasítás kizárásáról van itt végső elemzésben szó. Történelmi példákra utalva olyan változatosságot mutatnak részletelemzések különféle jogilag egyébként igényes nyugat-európai és angol–amerikai (stb.) gyakorlatok tömegében, hogy végső soron egyértelműen arra kell következtetnünk: a jogi gondolhatóság szélső határértékként annyit foglal magában csupán, hogy nem vállalhatja fel nyíltan, textuális megfogalmazással, hogy – úgymond – az általa értelmezett textussal szemben fut. Mindezzel a diszkréció s a jogerő Hans Kelsentől adott példázata¹² mutatja új színben magát: következés helyett a procedurális elutasítás hiánya, a magábanfoglaltság pozitív állítása helyett pedig végső kritériumként annak negatív tehetetlenségi ereje, hogy a jogi folyamatban (annulálással vagy felülrással) ténylegesen nem történt meg a kérdéses döntés kitzasztása a jog köréből.

Ezzel a jogtechnika fegyvertára, mint látható, egyértelműen olyasvalamit ad a jogász kezébe, ami – épp a jog mint bármely nyelvi közlés eredendő ambivalenciája okán – végül is lehetővé teszi, hogy legalább határhelyzetekben az, amit egy nemzet kultúrája társadalmilag konvencionalizáltan fontosnak, életbevágónak, túlélési stratégiája alapelemének tekint, *ab ovo* ne legyen jogilag lehetetlen. Ez figyelhető meg szembeszökő módon különösen válsághelyzetek idején, és mindenekelőtt olyan országokban tettenérhetően, ahol – a saját nemzetünk életében különösen ma sajnálatosan megfigyelhető fáradtság, enerváltság, perspektívák nélkül a napnak élés, s ezzel az ügy-telenség és erőkoncentrációra képtelenség kontrasztjaként – kifejlődött s folyamatában gondoztatik is igényes háttérkultúra az önvédelemre, a nemzeti érdek erőteljes képviselésére. Számos példát érzékelhetünk, a szomszédságunkban Csehországtól vagy Romániától kezdve Írországon át a távolabbról szemlélt Izraelig vagy Amerikai Egyesült Államokig. Technikák használatáról, reakcióképességről van itt és most szó, nem érzelmi viszonyról vagy azonosulásról. Hiszen nem jelent ez feltétlenül többet, mint hogy kialakuljon egy társadalmi szubsztrátum, mely legalább bizonyos érzékenységi területeken s stratégiai vonatkozásokban képes annak (belülről megosztást, kívülről lehetetlenedést előidéző viták nélküli) elhatározására, hogy egyáltalán mit akar a nemzet. Hogy kifejlődjék egyfajta mechanizmus benne,

¹² Vö. pl. VARGA Csaba: A bécsi iskola. In: VARGA Csaba (szerk.): *Jogbölcselet. XIX–XX. század. Előadások*. Budapest, Szent István Társulat, 1999. 24–32.

melyben alapvárákozásai akár kimondatlanul is tudatosulhatnak. Vagyis hogy e társadalmak olyan módon strukturáltak legyenek, hogy legalább adott területeken egy domináns akarat meg tudjon bennük fogalmazódni és – amennyiben szükséges, úgy – akár a legváltozatosabb eszközökkel, kerülő utakon bár, de végső soron környezetükkel dacolva is érvényre jutni.¹³ Esetelemzésben, némi történelmi távlat birtokában mindez azért érdekes, mert egyéb fogódzó híján azt kell látnunk: kellően nyomós és kellő szinten és mélységben képviselt érdek esetén gyakorlatilag bármi és az ellenkezője egyaránt jó eséllyel bírhat arra, hogy keresztül vergődjön a törvényesség intézményi próbáján. És ismételten visszatérve a kelsen-i bölcsességhez: éppen nem úgy, hogy bárki látványosan megtiporná a jogot, hanem elmélyült, tudós összehasonlító történeti elemzések s a jogász analitikus és argumentációs tehetsége és invenciozítása nyomán azon okfejtési hidak felépítésével, amelyek adott kultúrában s feltételek közt gondolhatóvá teszik a kérdéses megoldást – adott esetben akár annak térszerűségéhez vezetve el, hogy egy hatályát veszített, ám korábbi idegen uralomból állítólag mégis fennmaradtnak gondolt jog alapján akár bírósági utat mellőzve intézményesítsenek akár kollektív felelősségrevonást is.¹⁴

5. Formalizmus, szemben az alkalmazások életteliségével

Elsődleges tanulságunk mindebből az lehet, hogy végtelenül izgalmas és hajlékony, ám önmagában meghatározásra nem alkalmas közvetítőnk a nyelv. Akkor, amikor jogtechnikáról beszélünk, voltaképpen egy bizonyos nyelv jogászai kezelése eszközeinek a standardizált készletéről szólunk. A szabályok normákat rejthetnek, a normák pedig logizáló megnevezések, a logika kivetítése csupán. Hiszen akár filozófusként vagy nyelvészként, akár éppen jogásként járunk el, megkülönböztető kategóriákkal kell élnünk ahhoz, hogy egyáltalán értelmesen kommunikációba bocsátkozhassunk. Ám ha módszertanilag annak mögé tekintünk, amit mindközönségesen jognak nevezünk, úgy aligha mondhatunk többet, mint hogy: a szabályoktól fogalmiságokba burkoltan közvetített normák a jognak nevezett intellektuális konstrukció világában pusztán

¹³ Ennek összetevőit kíséreltem meg egy átfogó elemzésben tisztázni a Rákóczi Szövetségnek a kárpát-medencei történelemtanárok továbbképzésére a Pannonhalmi Apátságban 2004 nyarán rendezett szemináriumára nyitó előadásában; vö. VARGA Csaba: »Méltón a sorshoz, alkalmas a küzdelemre«. Szellemünk és tudományunk állapotáról. *Hitel*, 2015/2. 53–70. & http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/06-varga_0.pdf.

¹⁴ Ld. VARGA (szerk., 1995) i. m. 8. jegyzet, különösen 148. és 18. jegyzet.

bizonyos készleteket, az ugyanezen jogtól létrehozott intézményi folyamatban eljárási lehetőségeket kínálnak – a nyelvi közvetítésben eleve benne rejlő összes ambivalenciával egyetemben. Már pedig a közvetítés csapdájaként, a világunk mesterséges széttagolása ellenére fennálló lényegi egység megjelenítéseként erről szólt társadalomontológiájában Lukács is: a nyelv szüntelenül formált közeg, s így a jog nyelvét is mindenkor formálja a jogközösség minden tagja, kiváltképpen hivatásszerű professzionistája, aki mindenkori ügyfeldolgozásában a jogot folyvást aktualizálja.

Kiindulópontunk szerint mindannyian *nyelven szólunk*, és *e nyelv nem címkézi önmagát*. Bármelyikünk mondhatja például, hogy belép most a tudományba s új konceptualitásokat épít e tudományba. Nos, mindez bizonyulhat igaznak (vagy igazolhatónak) és hamisnak (vagy cáfolhatónak) egyaránt, hiszen egy meta-szintű rekonstrukcióban bármikor kifejthetem, hogy téves volt a levezetési sor vagy voltaképp csak indulatok, zsigeri rokon- és ellenszenvek rögzítettek a konceptualitás álcájában egy valójában velejéig nem konceptuális nyelven. Tehát minden nyelvi kommunikációnk fölött áll(hat) egy metarendszer, amelyre támaszkodva újabb magyarázat vagy vélekedés formálható arról, ami elmondott.

A nyelv nem címkézetttségéhez tartozik, hogy minél differenciáltabb társadalomban élünk, hivatalos várakozás szerint a jogalkalmazó annál kevésbé önmaga személyiségét s személyességét viszi bele döntésébe; és a bíró funkcióbeltöltésében – akár láthatóan hordozza rizsporos parókáját, akár tudatalattijában megbújva van ez már csak jelen – pontosan ez a leglényegesebb elem. A bírónak önmagában meg kell különböztetnie egyéniségét és jogi minőségében meghatározott funkcióját – ámde bármennyire egyértelmű ez, be kell látnunk: nem több, mint normatív kíváncsalom, a jog belső játékszabálya (függetlenül attól, hogy egyben társadalmi követelmény áll mögötte, hiszen ez önmagától éppen nem kényszerítődik ki). Az e látszólagos antinómiában megbúvó kettőséget a szociológiai realitás hitelesíti. Hiszen amennyiben a jog jelentésmező, melynek alakításában mindannyian (kiváltképp szakmailag felkészített jogászaink útján) szerepet játszunk, akkor – akár akarjuk, akár nem – mégis csak személyes emberi lények a maguk személyességével fogják uralni a terepet – azzal a szintén Lukácstól kifejtett másodlagos hatással, hogy társadalmi cselekvéseink ontológiai folyamatában elkerülhetetlenül felbukkannak önmagukban láthatatlan hangsúlyeltolódások s kontextusalakulások, amik hosszú távon meghatározó irányváltásokká összegződhetnek. Azaz: a modern formális jog körében professzionizmusunk, hivatásrendi ideológiánk, a jogi gondolkodásban ennek szolgálatára rendelt készségünk egyfelől szétválaszt

és egyneműsít ugyan (komplexusbeli hovatarozásaink s ezeknek megfelelő szerepfelfogásaink szerint), mindezek egysége és személyiségünkben történő személyes kifejeződése létszerűen mégis szétválaszthatatlanul együtt van jelen – és legfeljebb analitikus értelemben próbálhatjuk ezért ezen ontológiai létegyiség heterogeneitásán belül az *eltérő homogenitású nézőpontokat* szétválasztani. Ugyanarról van szó, mint amikor a nyelv egyértelműsége felett tűnődve Lukács évezredes civilizációs és tudományos fejlődésünket háttérszándéka szerint a nyelvünk egyértelművé tételéért folytatott küzdelemként jellemzi, miközben tényleges gyakorlatunkban nem számíthatunk le mást, mint hogy alapcélkitűzésünk csupán egyfajta hiperbolicitással szokott megvalósulni: úgy, hogy kitűzünk egy célt és közelítünk, ámde eközben elkerülhetetlenül új eltávolodások iktatódnak a folyamatba – ugyanez történvén a bíróval is.

A bíró személyisége, személyessége, s persze mindebben a közvetítést át-lengő nyelvi ambivalenciák mindenben rajta hagyják nyomukat. Ezzel csupán ennyit állítunk: minden mesterséges emberi konstrukcióban rejlik valamiféle egyneműsítés, ami ugyanakkor magában hordozza ellenpontját. Civilizációs erőfeszítéseinkben például olyan szférába helyezzük a jogot s a jogiként feldolgozandó társadalmi problematikát, hogy erre immár (úgymond) a jog törvényszerűségét alkalmazhassuk. Ám mind e közben környezete heterogeneitásából mégsem tudjuk kiszakítani, és ezért óhatatlanul benne lesz, belé ivódik a *teljes élet teljes meghatározó(ód)ása*, és ezzel a történelmi *hic et nunc* teljes partikularitása.

Amint láttuk, a nyelv nem címkézi önmagát, sőt erre egyenesen alkalmatlan is lenne. És mégis mindannyian nyelven – ugyanazon közösségben látszat szerint ugyanazon nyelven – szólunk. Jogalkotónk ír (miután olvasott), jogalkalmazónk pedig olvas (majd ír). Ezredévnél több ideje Izlandban szikláján recitálva a *lagsag* elmondta a törvényt. Ez önmagában gyakorlati aktus lehetett, mai rekonstrukciónk mégis többnek – objektiválásnak, külsőlegesítésnek, az önállósulttá tétel aktusának – tekinti. Mai komplexitásunkban, modern formális jogunkban mi erre építettünk egy újabb, immár szakmai törekvést – ez a *jogdogmatika* –, ami arra irányul, hogy abból, ami a jogalkotótól elmondott, konceptuális rendszer kovácsoltassék. Mivel kultúránkba mindez beépült, most már úgyszólván automatikusan vélelmezzük, hogy miután egyikünk kormányzati szakértőként előkészítette, másikunk politikusként meghozta, harmadikunk jogtudósként kommentálta, negyedikünk s ötödikünk ügyletében figyelembe vette, hatodikunk pedig a mégis támadó konfliktusban bíróként alkalmazta a törvényt, nos, kultúránkban vitatlatlanul vélelmezzük, hogy mindannyiunk konceptuális eszközökkel élünk és ennek megfelelően a kultúránkban

konvencionalizált módon értünk. Tehát bármelyikünk mondja: „szándékosság”, úgy ez azt kell jelentse, amit kommentárunk, mérvadó irodalmunk ‘szándékosság’ gyanánt értelmez. Persze a társadalmi megértések s visszacsatolások kommunikációs csereforgalma nincs kódolva a szövegben, s többnyire nem is tudatosul az aktualizáló beszélő gondolatvilágában. Hiszen ő nem tett mást, mint nyelven szólt. Mégis az a metarendszer, ami fogalmi rekonstrukciós nyelvként a mindennapiságunkban használt nyelv fölött áll, akár kerülő utakon keresztül is érvényesíti önmagát – az aktuális nyelvhasználat mögött teljesebb fogalmat feltételezve. E szerepben bizonyul kiiktathatatlanul a jogdogmatika.¹⁵ S ezen összefüggésben mondható, hogy a jogtechnika is kiiktathatatlanul jelen van mindenütt, ahol jog egyáltalán megjelenik és gyakorlati felhasználásra kerül.

6. A homogenizálás öncsapdája

Persze a jogdogmatikának is van technikája. Rudolf Jhering és Carl von Savigny már a XIX. század második felében leírták, hogy ez alapvetően egy teoretikus modellt sugall – mint például amit a teológiai dogmatikában vagy bármi hasonlóban szokásosan fogadnak el –, ahol kizárólag a szövegből kiinduló konceptuális elemzés logikai eszközeivel élnek. A jogdogmatika elemző apparátusa következőképpen döntően klasszikus műveletekkel él, így mindenekelőtt fogalmi felosztással s osztályozással, és ezekhez rendelten természetszerűleg dedukcióval s indukcióval. Ugyanakkor az, amit a jogtechnika *mágikus transzformációs hatásáról* mondtunk, nem a logizáló eszköztár elsődlegességére épül, hanem a jogban éppen alapvetően érvelési technikát lát. Eszerint a bíró által alkalmazott jogtechnika elemeiként jelennek meg különféle érvelési formák, amelyek segítségével ilyen vagy olyan értelemben többé vagy kevésbé relevánsnak vélvén pozíciókat, közeledik bizonyos (és nem más) szabályok alkalmazhatása dilemmájának a megválaszolásához.

A jog funkciójáról és a kodifikáció összefüggéséről egy három évtizede írt kifejtésben¹⁶ döbbsentem rá először arra (mert valós összefüggésében a megti-

¹⁵ Ilyen értelemben is mondhatta MARX és ENGELS *A német ideológia* hasábjain, hogy a németiség beléfojtotta nyomorúságát a tudományba, és amit forradalom útján nem érhetett el, végül tudományával felépítette. Tudniillik ugyanez a kettősség megvan az angol–amerikai kultúrában is, csak ott e szerepkört a bírói lelkiismeret hordozza. Tehát igazából az a kérdés, hogy kihez is allokáljuk e hatalmat, a doktrínát. Mert ami tudományoszerű dogmatika nálunk, az európai kontinentális (német) mintában, az náluk esetről esetre történő döntően gyakorlatias építkezés. Vö. pl. P. S. ATIYAH: *Pragmatism and Theory in English Law*. London, Stevens, 1987.

¹⁶ VARGA Csaba: A jog funkciója és a kodifikáció. *Jogtudományi Közöny*, 1973/1. 673–675.

port magyar jogászság és jogtudomány szövegpozitivizmusba menekülve ezt nem tanította), hogy a szocializmus viszonyai közt az alanyi jogosultságoknak a *rendeltetésszerű joggyakorláshoz* kapcsolása ugyanazt a funkciót tölti be a polgári törvénykönyv hatályától lefedett területen, mint a *társadalomra való veszélyességnek* a bűncselekmény kritériumává minősítése a büntető törvénykönyv szabályozási körében. Ám kezdeti politikai felháborodásom utóbb csendes melankóliává szelidült, mikor rájöttem véltem arra, hogy nem más ez, mint mindközönségesen az ún. klauzulák gyakorlata csupán, ami végül is a jogi kultúrával egyidős. Pontosan a nyelv kapcsán már említett lukácsi szimptóma bukkan elő itt újból. Jelesül, civilizációs fejlődésünkben megpróbáljuk a jogot kötni, hogy a bíró személyisége, s benne sem irracionális, sem eltérő racionalitású tényezők ne játszassanak szerepet a bírói megítélésben; ugyanakkor viszont roppant általánosságú klauzulákat építünk a rendszerbe, hogy előrelátatlan határhelyzetben az éppen így megkötött jog bármikor félretehető legyen. Pontosan erről szól Ronald Dworkinnak *Vajon szabályok rendszeréből áll-e a jog?* című híres dolgozata,¹⁷ mely mára az angol–amerikai jogi gondolkodás paradigmatis sarokkövévé nemesedett. Hiszen szerinte ott indul be a gondolkodás, amikor egyfajta rutinból kilépve a bíró úgy véli, hogy problematikus a helyzet, és ekkor kreatív módon újra kell gondolnia ügyének – ún. nehéz esetének – állását és megítélhetőségét a jogban. Ekkor állhat elő olyan helyzet, hogy a jogalkalmazó bármikor elővehet közös római jogi örökségünkben vagy saját nemzeti jogának jurisprudenciális előzményeiből egy jogi elvet, s abban a pillanatban, hogy ez utóbbi relevanciáját bizonyítja, teljesen részletezően kidolgozott szabályrendszerek alkalmazásától tud és fog is majd eltekinteni.¹⁸ Nos, persze lesújtó emlékeink lehetnek abban a tekintetben, hogy a szocializmus miként használta a rendeltetésszerű joggyakorlás klauzuláját, például amikor belügyi gyakorlatában idős szerzetesek baráti összefogását (akkoriban a köznyilvánosságtól még elzárt *Belügyi Szemle* hasábjain elemzeten) egyesületi joggal visszaélésnek próbálta meg szankcionálni; ámde tudnunk kell, hogy egyidejű nyugat-európai

¹⁷ Ronald M. DWORKIN: Vajon szabályok rendszeréből áll-e a jog? In: Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből*. 3. bőv. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2001. 383. skk. Ez feltáró erejű volt számomra, amikor lundi vendégtanításonból Joachim Israel professzor meglátogatására átruccantam Koppenhágába s ott egy könyvesboltban megvásárolhattam – R. M. DWORKIN (szerk.): *The Philosophy of Law*. Oxford, Oxford University Press, 1977. –, mert pontosan a jog azon belső lényegéről szöveg, amiről még akkoriban is (1977) nálunk hallgatás uralkodott.

¹⁸ Ebben az értelemben mondhatnók, hogy hézag legfeljebb bennünk van, azaz bármiféle gond legfeljebb a jogalkalmazóban rejlik, hiszen a jogrend úgy tökéletes, ahogy fennáll és rendelkezésünkre áll – legfeljebb nem aktiváltuk elégséges odaadással mélyrétegeit, klasszikus elvi alapjait s ezekből fakadó inherens lehetőségeit.

kultuszának is elvileg ugyanez – az előreláthatatlannak mégis előrelátása – volt a célja. Tehát nincsen olyan jogalkotó és élő jogi kultúra, aki és ami a maga módján ne építene be klauzulákat. Ilyen volt szerte a nyugati berendezkedésekben a közigazgatástól a polgári és büntetőjogig hatolóan használt „közjó”, „közrend” (stb.) fogalma¹⁹ is, ami azóta kikopott elsődlegességéből, valamiféle hamis liberalizálás s individualizáló anarchizálás égisze ürügyén.²⁰

Már pedig ha az ilyen oldásokat problematikusnak tekintjük, úgy óhatatlanul olyan ontológiát előfeltételezünk, amelyben lehetséges az egyirányú meghatározás. Ehhez képest Lukács differenciáltabb volt. Az ő kifejtése – ellenkező irányban – éppen azt előfeltételezte, hogy nincsen mozgás *ellenmozgás* nélkül, így tehát nem realizisztikus bármiféle emberi törekvés célratörése *biztonsági szelepek* egyidejű beiktatása nélkül. Továbbmenve, *homogenizálás* sem lehetséges egyidejű *re-heterogenizálás* nélkül. Paradoxikusan kifejezve, miközben újkori jogfejlődésünk mechanizálni igyekezett a bírót, ezen közben arra is rájött, hogy visszavonhatatlan erkölcsi színezettségével a jog mégis túl komoly dolog – komolyabb annál, semmint hogy logizáló széplelkek kezébe kerüljön, kik személytelenül formalisztikus apparátusukkal majd (úgymond) absztrakt feladványként feldolgozzák –, s ezért már első *formalizálásával* eleve beépíti egy *de-formalizáció* lehetőségét egyaránt.

7. Jogi kultúrák és jogi problémamegoldások

Nos, egyfelől a jogtechnika – önmagában – teljesen mindenható eszköz, amit bárki bármire bármilyen irányban felhasználhat, mégis – és másfelől – kizárólag adott jogi kultúrában tudjuk csak működtetni; következésképpen az éppen számunkra sorsszerűen rendeltetett jogi kultúra (amelyben magunk is építkezünk) fogja megszabni azokat a tartalmi és érdemi kereteket (s így korlátokat is), amik végső soron eldöntik, hogy igazából majd miből mire is következtethetünk. Gyökérelemét tekintve a jogi kultúra nem más, mint egy társadalmi konvenciórendszer, amelyben a különféle civilizációkban elterjedt készségek közül kiválasztott egyesek adott szellemiségben, éthosz szerint és célrácio-

¹⁹ Vö. mindenekelőtt Vera BOLGÁR: The Public Interest. A Jurisprudential and Comparative Overview of the Symposium on Fundamental Concepts of Public Law. *Journal of Public Law*, vol. 12. (1963) 13–52.

²⁰ Vö. pl. VARGA Csaba: Jogállamiság – kihívások keresztútján. *Valóság*, 2002/4. 28–39. & <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=351&lap=0> [a továbbiakban VARGA (2002a).].

nalitással kerülnek felhasználásra. A filozófiai-erkölcsi kultúrából a jogra is átsugárzottan létezik például logikai-analitikai kultúra – a fogalom-analízis Oxfordból exportált kultusza –, amelyben minden cselekvésünk egyetlen (előtéttelezésekből következően formalisztikus) szálon függ, így történetesen száraz egyszerűséggel akár az is definiálható lesz ebben számomra, hogy vállalhatok-e rokonszenv-érzést egyáltalán, vagy úgymond mikor ölhetem meg magzatomat, anyámat, és így tovább. Reményeim szerint mégis elgondolható, hogy emberi minőségünkhöz méltó egészséges lélekként nem elvont konceptuális extrapolációk logikumára, mint a döntés személyes vállalása alól kibújást állítólag igazoló felelősség-pótlékára kívánjuk bízni magunkat. Hiszen papíron, teóriák levezetéseként már nagyon sok mindent bizonyítani véltek a történelemben; és józan társadalmakban s közösségekben mégsem cselekszünk automataként, mert éppen összetettebben, emberi fakultásainkban s számunkra adományozott tehetségeinkben bízva gondolkodunk. Mindezzel viszont legalábbis lehetőségként előfeltételezzük, hogy mögöttes emberi kultúránk további finoman cizellált eszközök potenciáljával úgyszintén rendelkezik.

Továbbá – végső soron – az is nyilvánvaló, hogy az alanyi jogosultságoknak rendeltetésszerű joggyakorláshoz kapcsolásával vagy a társadalomra veszélyesség bűncselekményi kritériumával ugyanaz a jogi kultúra él, mint amelyik a legszigorúbban megfogalmazott szabályokat már egyébként kitermelte és tömegméretekben alkalmazza. Következésképpen még szocializmusunk embertipró rendszerében sem a klauzulák miatt és okából voltak törvénytelen-ségek, hanem minden területen, módon s feltételek közt ugyanaz a kíméletlen diktatúra rendelt bármit a központi vagy helyi (végső megközelítésben a személyes pártpotenciáltól uralt önkény politikai célszerűsége alá, mint amelyik egyéb tekintetben is erőszakkal totalizálta a társadalmat. Ha jól meggondoljuk, végső soron történetesen éppen a klauzulaként ismert jogtechnika alkalmazása az, ami véletlenszerű; ámde az már a társadalom összessége szintjén szintúgy egyértelműen törvénytörő, hogy ott, ahol felépítenek egy homogenizált szférát, egyszersmind biztonsági szelepet is nyitniok kell a heterogeneitás – akár legkivételesebbként felfogott – érvényesülése lehetőségének a biztosítására. Társadalmak, korszakok közti összehasonlításban a jogi kultúra s az egyes jogtechnikai kultúrákkal élés közt többnyire szoros párhuzamosság mutatható ki. Ezen belül persze már hagyomány, az egyes jártasságok belső ösztönzése választja ki, hogy ez milyen konkrét jogi technika eszközéhez nyúl majd.

Szinte ugyanez a kettősség, sőt ellentétbe átcsapás nyilatkozik meg korábbi rendszerváltó alkotmánybíróági példánk, a kárpótlás s az igazságtétel kapcsán

is. Hiszen nincs, nem volt olyan kényszerítő alkotmányi megfogalmazás,²¹ amelynek alapján elbírálásuk ne tett volna lehetővé sokkal szerényebb döntést, végső soron akár tartózkodást, akár – és társadalmilag is egyedül indokolhatóan – az éppen meghozott döntési szélsőség ellenkezőjét is. Figyelemre méltó, hogy amikor indokoltak, okfejtésük pusztá formalizmusban merült ki, amihez anyagot kizárólag a képzeletükben tételezett ún. láthatatlan alkotmányból merítettek. Akkor viszont, amikor mandátumuk lejártával – azaz működésük egyetlen kikényszeríthető korlátjának külső érvényesítésével – immár személyes sorsukat, utóéletük emlékezetét vélték kockán forogni, utólagos igazolási kísérletük már jobbra materiálisnak bizonyult. Kettős mérték ez. Amiként az is, hogy amennyiben kinyilvánították, hogy ezentúl – persze ismét bárminemű felhatalmazás nélkül, pusztán saját elhatározásból – a strasbourgi európai bírósági fórum judikatúráját fogják majd alapul venni, úgy e hírre jogászközösségünk egyszer – „materiálisan” – lelkesen tapsolt, másszor pedig legfeljebb halkan, elhanyagolható intimitásként suttogta csupán, hogy persze mindez pusztá tetszés vagy célracionalitás, jogilag tehát önkény volt.²² Olykor hát, úgy tetszik, vak pozitivisztikumba csábulunk, majd hirtelen egy mindent felszabadító karizmatikum tartalmiságába csapunk át.

²¹ Hacsak nem köztársaságunk „demokratikus jogállam” gyanánt történő alkotmányi meghatározására gondolunk, amelyben a *definiendum* kulturális éthoszt jelölt, nem pedig kodifikált utakat s feltételeket. Ld. pl. – alapvetésként – Richard H. FALLON, Jr.: »The Rule of Law« as a Concept in Constitutional Discourse. *Columbia Law Review*, vol. 97. (1997) 1–56. és – alkalmazásában – VARGA (2002a) i. m.

²² Ugyanígy túl frivólnak érzem azt a magatartást, hogy ha most azt mondjuk: lehet, hogy az akkori körülmények fényében adekvát volt elmúlt első évtizedében az ismert *alkotmánybírósági aktivizmus*, de most már nem lenne időszerű, ha ugyanígy folytatná. Hiszen az alkotmány időközben nem változott, következményképpen az alkotmánybíróság alkotmányerejű törvényi felhatalmazása a kezdettől fogva ugyanaz volt. S önmagában az a körülmény, hogy az alkotmánybíróságnak nem volt fellebbviteli fóruma, vagyis minden procedurális eljárása eleve a jogerő pecsétjével rendelkezett, nem jogosíthatta fel tetszőlegességre. Vagyis elméletileg is tisztázunk kell, vajon a szabad diszkréció egyaránt választható formája-e egy jogilag ennyire megalapozatlan és ilyen messzemenő társadalmi következményekkel járó aktivizmus, vagy a szabad mérlegelésnek egyedül olyan formája ismerhető el visszaélés nélkül, amelyik nem érez magában felhatalmazást arra, hogy jogalkotó, sőt egyenesen alkotmányozó hatalomként lépjen fel. Hiszen az „alkotmányosság” próbájaként kizárólag az alkotmányellenesség kiszűrése érthető, a legszorosabb, betű szerinti értelemben, tehát a hatályos alkotmány rendelkezéseivel összevetésben, azok végrehajtásaképpen. Amikor Lord ACTON több évezred tapasztalatát összegezte – „*Power tends to corrupt, and absolute power corrupts absolutely.*” –, maga sem gondolt többre, mint hogy jogot, különösen a köz sorsára nézve döntő ügyekben, nem további formalisztikusan tételezett megkötések esetleges hiánya eredményez. Vö. Mandell Creightonhoz írott levél (1887. április 5.) in John Emerich Edward DALBERG-ACTON: *Historical Essays and Studies*. (Szerk. John Neville Figgis – Reginald Vere Laurence) London, Macmillan, 1907. Appendix, 504.

Hozzátehetnők, mindebben egyszersmind benne rejlik a stratégiai jogváltoztatás jelentéskörnyezeti és jogtechnikai alakítással közvetített lehetősége egyaránt. Hiszen akár tudatos volt ez az alkotmánybíróági megfontolásban, akár nem, végső soron politikailag motivált stratégiájukban a ténylegesen járt út bizonyult a legbiztosabb útnak, mivel kipusztíthatatlanná tette hatását, hiszen egyébként roppant igényes indokolásában az alkotmánybíróság rögvest elvégezte a dogmatikai konceptualizálás munkáját is. Mert tudvalévően a „láthatatlan alkotmány”, ha egyáltalán értelmes terminust jelöl, úgy az alkotmány textualitása mögé konceptuálisként kidolgozott rendszert, alkotmánybíróági pecséttel jogerőssé tett dogmatikát jelent. Azzal a hatással, hogy egy-egy döntést ugyan megkerülhetünk, de egy egész fogalomrendszert már nem, hiszen ezzel óhatatlanul saját értelmezéslehetőségünk vezérfonalát veszítenénk immár el.

8. A Tiszta Jogtan kérdésfeltevése

Ha és amennyiben a klasszikus pozitívizmus számára dologszerűség a jog, aminek vannak határai, s alakja is eleve adott a külvilág számára, és ebben (s az ennek megfelelő jogász kultúrában és professzionális deontológiában) egyszersmind ott rejlik annak várakozása, hogy a jogot olyan módon kezeljük, hogy deduktíve alkalmazzuk s logikánkat rászabadítjuk; ámde teoretikusként most mégis azt állítanók, hogy mindez csupán hiedelemvilág, minden ízében olyasvalami, ami kizárólag jelentése révén válik közössé, a jogász számára jelenlévővé és felhasználhatóvá – akkor nem feltétlenül mondunk többet, mint egykoriban Hans Kelsen. Nála már végigfutott ez a kísértő gondolati párhuzam a maga belső ellentmondásától indukált feszültséggel, mikor élete második felében immár így vélekedett: jogi értelemben nincsen ‘gyilkosság’ – sem ‘jogszerűség’, ‘alkotmányosság’ vagy ‘alkotmányellenség’, tehát semmiféle jogi minősítés – önmagában. Csupán *jogon belüli eljárási pozíciók* vannak. Ha pedig ezek egyikében a bíró azt mondja, hogy gyilkos vagy, vagy nőként kezel, akkor jogi értelemben immár teljességgel közömbös, hogy valójában mit tetünk vagy milyen formáltságú és funkcionalitású a reprodukív szervünk: a jog számára kizárólag a procedurálisan meghozott hatósági döntés fog számítani, amit egykor a jogerő pecsétje zár majd le, és akkortól végképp vitathatatlanná lesz – elvileg a jogrend fennálltaig. Nos, fenti saját magyarázatom old valamelyest a normativitás szűkkeblűségén, hiszen e magyarázat tükrében a dologszerűség a jogban csupán látszat ugyan, mert ontológiailag a társadalomban kizárólag jelentéscserék s ehhez konformált magatartások érhetők tetten; ez

utóbbiak azonban mégis egyfajta folytonosan mozgékony s változó, mindazonáltal megbízhatóan egymásra épülő kontinuumot képeznek, és ezáltal egyfajta megszakítatlan előrehaladási sorra épülnek (függetlenül attól, hogy objektívált formájában, textusában esetleg a jog nem is szenved változást).

A hagyományos jogpozitivizmus nem más, mint egy a természetjoggal szembeni pozíció, mely azt hangsúlyozza, hogy van evilági, azonosítható alkotója a jognak – szemben a klasszikus természetjog álláspontjával, mely egy jogon kívüli forrásra vezeti vissza az érvényességet. E kettősséggel szembesítetten saját felfogásunk határterületen áll, hiszen kétség kívül (s meglepő módon) egyfajta láthatatlan demokratizálást hirdet. Hiszen hiába van a fentiek szerint meghatározott alkotója s címzettje a jognak, mégis – óhatatlanul és kikezdetlenül – a *jog művében mindannyian benne vagyunk*: a társadalom egésze (még ha túlnyomórészt jogászoktól, gyakorlati jogalkalmazóktól képviselten is). Hadd említsem meg itt, hogy különös jelentőségű volt számomra ezt pontosan a szocializmusban kifejezni,²³ mert magában hordozza, hogy az önkényuralomnak is vannak határai, mivel a jog minden egyes címzettje valamilyen módon részt vesz a jog jelentésadási – s ezzel újrakonvencionalizálási – folyamataiban.

Jelentéskultúránkban a jog egyértelműen autoritativ normaszabástól eredeztetheti csak magát. Mindazonáltal benne rejlik ebben az az ontikus, szociológiailag tényként leírható folyamat, hogy címzetti körként a társadalom konvencionalizálja ezt, miközben birtokba veszi. Felmerül a kérdés: vajon több vagy más lehet-e mindez, mint egyféle Kelsen-újrakezrejtés? Nos, noha *Kelsen*nek éppen ellenkező irányú lehetett a célja,²⁴ a *Tiszta Jogtan* kifejtésével már tulajdonképpen mindent relativizált, egyfajta (nem ontikus, de a *justificatio* gyakorlati nyelvi játékában gnoszeológiai értelemben, tehát racionális visszavezethetőségben) bizonytalanságba és véletlenszerűségbe viasztasított. Mert egyfelől végtelen szigorúsággal felépített egy piramisszerű lépcsőelméletet, amivel kénytelenül következetességgel minden véletlenszerűséget kizáróan

²³ Vö. VARGA Csaba: Liberty, Equality, and the Conceptual Minimum of Legal Mediation. In: Neil MACCORMICK – Zenon BANKOWSKI (szerk.): *Enlightenment, Rights and Revolution. Essays in Legal and Social Philosophy*. Aberdeen, Aberdeen University Press, 1989. 229–251.; és másodlagosan VARGA Csaba: Mi kell a joghoz? *Valóság*, 1989/3. 1–17.

²⁴ Hiszen – mint LOSONCZY István: *A mulasztás*. I. kötet: A mulasztási bűncselekmények okozatossága. Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-T., 1937. 70. megjegyzi –, „dogmái” nyomán „a jogi formák tanát” – LOSONCZY (1941) i. m. 90. – építette fel, ahol a fogalmat „sorképzési törvény”, illetőleg „egy meghatározott törvényszerűség betartásával kifejtett függvény-sor” – LOSONCZY (1941) i. m. 25. és 81. – gyanánt használta, noha – amint már LOSONCZY (1937) i. m. 73. kifejtette – „a jog *synkret* volta [...] eredménye a jogot alkotó törvényszerűségek különösségének”.

logifikált képet adott a jog egészének felépüléséről és működéséről.²⁵ Műve újrafogalmazásának 1946. évi amerikai kiadásával²⁶ azonban, melyben a jogerőt kritériumszabóvá emelte, másfelől mindezt viszonylagossá tette. Ilyen módon világossá lett, hogy azon diszkréciós mezőben, amiben ezen egyidejű alkalmazás és alkotás megtörténik, voltaképpen bármi előfordulhat, és így előfordulhat a mindenkori bárminek az ellenkezője is. Annál inkább így van ez, mert már eleve annak kérdése, hogy mi az alkalmazás – vagyis mi az, ami egy normative hierarchikusan magasabb szintről meghatározottnak tekintetik az alacsonyabb szint számára –, kizárólag egy hivatalos felülvizsgálatra jogosult eljárási pozícióból történhet (hiszen bármi egyéb csakis magánvélemény lehet), és így bármi tetszőleges akár jogon kívüli elem vagy megfontolás is, ha jogerőre tesz szert, véletlenszerű tartalma ellenére végérvényesen beépülhet a jogba. Nos, végül is olybá tetszik ez, mintha egész életművével Kelsen ezt nyomatékosította volna csupán: a jognak kínládásos erőlködéssel szilárd módon felépítetten van ugyan egy logifikált váza, ám ha bármelyikünk igazából kézbe kívánná venni ezt, úgy homokként peregne ki ez az egész gondolati építmény a kezéből.

A fentiek szellemében a jogról azt szoktuk mondani, hogy valójában önmagát határozza meg. Ám közelebről megvizsgálva még erről is kiderül, hogy félrevezető, hiszen kizárólag meghatározódásról lehet csupán beszélnünk. Olyan öngenerációs folyamat ez, amiben adott egy normatív tényező, amire hivatkozva megkíséreljük jelentését a magunk számára (bírói, ügyészi, ügyvédi vagy egyéb pozícióinkban) meghatározni; ugyanakkor azonban saját jelentés-változatunk másokéval konfrontálódik, amely jelentéscserékből végül folyamatos újrakonvencionálzás alakul. A jog ilyen felfogása végső soron nem más, mint társadalmi – intézményi – *praxis-elmélet*. Azt sugalmazza, hogy azon végső bizonyosság, amiből kiindulva Kelsen megpróbálta volna erre támaszkodó elemi kövekből újrafelépíteni a jog világát és működését, végső soron mégsem más, mint önmagunk. Élete végén jutott el odáig, ami nekem – éppen tőle tanulva – már kiindulópontként szolgálhatott. Ti. amikor magyarázó elvül behozta a jogerőt s a hatékonyságot (tehát annak faktuális elfogadását, hogy kizárólag egy nagyban-egészében már érvényesülő rendnek lehet értelmesen az érvényességéről beszélnünk), akkor már egy *társadalmi végeredményből* mint *összeredményből következtetett visszafelé*, és redukció eredményeként kapta

²⁵ Hans KELSEN: *Tiszta jogtan Bibó István fordításában.* (Szerk. Varga Csaba) Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bibó István Szakkollégium, 1988. & <http://www.scribd.com/doc/192746442/kelsen-tiszta-jogtan-1988>.

²⁶ Hans KELSEN: *General Theory of Law and State.* Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1946.

meg, hogy miből is építheti fel egyáltalán a jogot. Én így attól a pillanattól kezdődően, hogy Kelsen normaalkalmazási tanának újragondolásába fogtam,²⁷ csakis ezt az utat ismerhettem el járhatónak.

9. A jog mint zárt/nyitott kontinuum

Ezek szerint az a bizonyos zárt-nyitott rendszer, ami a jogon belüli és a jogon kívüli viszonyát (s egyidejűleg a jogon belüli mozgást) jellemzi, maga sem más, mint kontinuum,²⁸ mely csupán analitikus nézőpontból mutat különállóságot. Fundamentumát, körvonalait, tartalmát alapvetően a gyakorlatból tudjuk csak meghatározni, mint olyan végső tapasztalati adottságból, amit egyáltalán rekonstruálhatunk. Ebben rejlik annak értelme, hogy a normatív vagy logikai meghatározás lehetőségét a jogban tagadjuk, hiszen ezzel mindezt a tényleges gyakorlatból történő rekonstrukcióban feloldjuk. Már pedig a gyakorlat megbízhatóságot és folyamatosságot egyaránt mutat: egy ország, egy korszak joggyakorlatát nagyban s egészében bizvást leírhatjuk egymásra következő, egymással az utólagos rekonstrukció fényében harmonizáló *lépések sorozataként*.²⁹

Amennyiben még egyszer azt kérdeznők, hogy a jog önmagát határozza-e meg, és ez valóban áll-e minden tekintetben és relációban jogon belül és kívül, úgy válaszként talán három egymásba fonódó kör elképzelésére³⁰ utalhatnánk. Eszerint a társadalomban objektíve zajlik egy mozgás, és e mozgásban összetevőkként egymáshoz feszülve vesz részt (a) a társadalom jogilag releváns magatartása, (b) a bírói döntési gyakorlat, valamint (c) a tételezett jog – (d) a jog önmeghatározásra irányuló teoretikus (dogmatikai) törekvésével – egyaránt. A különböző aktorok folyamatos akcióinak szüntelen kavargása közepette egyetlen körülményben lehetünk csupán biztosak: végül mindig leírható, hogy küzdelmükből, egymásnak nyomulásukból majd melyikük kerekedik – ha egyáltalán – felül. Ráadásul mindez végső soron független attól, hogy az adott társadalomban éppen milyen jogi doktrínát érvényesítenek. Vagyis mindenképpen lezajlik e folyamat. És ebből kiindulva válik érthetővé többszörös kijelentésünk,

²⁷ VARGA Csaba: Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok). *Állam- és Jogtudomány*, 1986/4. 569–591.

²⁸ VARGA Csaba: »Külső« és »belső« a jogban. *Jogtudományi Közöny*, 1983/11. 683–688.

²⁹ Természetesen adott – utólag bizvást rekonstruálható – hibaszálalékkal, amelynek mértéke és milyensége persze ismét csak a kérdéses jogi kultúra minőségéről vall.

³⁰ Elsőként alkalmazottan in VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. 2. átdolg. és bőv. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>.

hogy végső soron a jog önmagát határozza meg, s ebben az önmeghatározódásában – adott helyzetben – csakis az adott (és nem más) állapot kerekedhetett ki a folyamat következményeként.

Utolsó következtetesként ebből adódik, hogy integráció (az Európai Unióban vagy másutt) nem ‘kultúrákban’, hanem szabályokban és eszközökben (azaz végső soron tárgyasított gyakorlatban, tehát jelentésadásban) következik be – ha ilyesmi egyáltalán lezajlik. Nem jámbor jogpolitikai óhajtás ez, hanem egy az előbbiekre támaszkodó értékmentes ténymegállapítás. Hiszen ugyanúgy, ahogyan a jogot mint olyat sem tudom megfogni, csupán jelentését, amiként ez a gyakorlatban megmutatkozik, nos, ugyanígy egy „jogi kultúrával” sem tudunk mit kezdeni (például célzottan befolyásolni, alakítani, mással vagy mássá integrálni), mert hiszen, mint láttuk, a jogi kultúra is folyamatos jelentésadásokban, azok ténylegességében s egymásutániségében nyilatkozik meg. Következésképpen mindaz, amit emberi beavatkozással, politikaként, mesterséges eszközök bevetésével integrálni tudunk, csupán objektiváció – például textusok, valamint ez utóbbiak közvetlen, logikaiként utólag igazolt következményei.

JOG, JOGÉRTÉS, JOGALKALMAZÁS

(*Harmincöt tételben*)

1. Klasszikus örökség

1. A gazdag és változó hangsúlyú *római jogi örökség* két eltérő hagyomány kifejlődése számára biztosított alapot Európa közép- és újkori fejlődése során. Ennek nyomán vált szét egyfelől kontinensünk és másfelől az angolszász szigetvilág jogszemléletének alakulása – fokozatosan, az angliai kodifikációs kísérletek kudarcával megerősödötteen, tehát markánsan már a XVI–XVII. században.¹

1.1. Kontinentális jog

2. Mire e szétválás befejeződik, a kontinentális jog számára annyi marad meg a *ius*ból, amennyit *lex*ként tételeztek. Ezzel a *regola*, ami addig didaktikai tömörítvény volt, *regulaként* maga a jogiség hordozója lesz: nyelvi jelek olyan halmaza, amely kizárólagosan hordozza a jogot.

Aki tehát mostantól kezdve a jogra (jelentésére, értelmére, üzenetére) kíváncsi, nyelvi formájában *szabályokban* megtestesültségéhez fordul.

3. Ezzel már – előformáiban – a római császárkortól indulóan a *megjelenés* válik a benne és általa hordozott tartalom urává. Lehet, hogy véletlenszerű és/vagy esendő; mégis, nem más, hanem pontosan ez az, amit ediktáltak. Nem csupasz burka, merő külső köpenye hát a törvényhozói gondolatnak, hanem maga a meghozott *törvény*. Ezt elvileg erősítve, mégis korrekciós mechanizmusként épülve köréje, később válik csak elfogadottá, hogy az értelmezés mindazon-

¹ Vö. VARGA Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. 2., utószóval bőv. és jav. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002. & <http://mek.oszk.hu/14200/14231/>.

által kisegítő gyanánt meríthet azért egyebek közt (a) a törvényhozó vélt, (b) a szabályozás összességéből vagy történelmi körülményei ismeretéből egyébként kiolvasható, avagy (c) a törvényhozás bürokratikus menetében írásban rögzített törvényhozói szándékából is.

4. A jog tehát *textus*, jelentése pedig a textus analízisével, vagyis *nyelvi és logikai* eszközökkel, összefüggések keresése és feltárása útján állapítandó meg. Amint ezt utóbb formálódott értelmezésméletek majd szintén megfogalmazták, ennek körében nyerhet szükség esetén felhasználást akár (a) a törvényhozó szándékával összefüggő, akár pedig (b) a történeti, illetőleg (c) a rendszertani kontextus esetleg szükségessé váló értelmező tisztázása is.

5. A jognak textusban tartalmazottsága – s ezáltal: textusként kezelése – teszi lehetővé, hogy a jogi kifejezésben használt *szavakból* az értelmező és rendszerező jogtudósi munka gyümölcseként majd *fogalmak* lesznek. Nem egyszerűen egy-egy szó áll valami valóságvonatkozás helyett, annak meghatározatlan, bár a mindennapi nyelvhasználatban többé-kevésbé egyként értett jelzéseként, hanem fogalmiasítások – vagyis egy olyan összetett, hierarchikusan rendszerré szervezett fogalomrendszerben kiépített, egymáshoz viszonyított kölcsönkapcsolataiban tisztázott, körvonalaiban a lehető élességű határokkal megvont fogalmak, amelyek már egy így kiépült *rendszertan locusaiként* állítják ezeket, immár fogalmakként, a puszta szavak helyébe.

6. E fogalmiság azonban közvetlenül nem magát a jogszöveget, a *gesetztes Recht*ben előforduló szavakat és társításait illeti. Hiszen a *legis latio* – fontos ezt mindenekelőtt leszögeznünk – egy minden ízében *gyakorlati aktus*: annak *akarati produktuma*, aki felhatalmazással rendelkezik normatív szöveg kibocsátására. Terméke tehát *volitio* eredménye: elvileg véletlenszerű, filozófiai értelemben pedig önkényes, hiszen tetszőlegesen más is lehetne akár.

7. Ami a jogot magát a fogalmiság körébe vonja, az a jogtudósi fogomelemzés: osztályozás és rendszerépítés, melynek révén e matéria összefüggései felett rezonálva a jogi gondolkodó immár fogalmakat alkot, bont és hasít (s így tovább). Nyilvánvaló elnevezésbeli analógiaként, a biblikus szövegekre támaszkodó, azokból kibonthatni vélt szigorú fogalmiság emlékképével élve, ez a *dogmatika*. Dogmatika akkor bontakozik ki, amikor a jogtudós jogszövegeket egy belső rendszertani összefüggés perspektívájában és kimunkálásának a szándékával boncolgat, hogy az adott *afféléből* mint feldolgozása forrásából *effélét*, mint

elérhető legtökéletesebb konceptuális rendszer-hálót hozzon létre. Ám mihelyst ez létrejön, úgy – ha és amennyiben az adott jogász közösség közös éthosza ez a fogalom- és rendszerépítő igény (tehát nem egy a közösségében észrevétlenül elhaló kísérlet, hanem korigény kifejeződése, mozgalom, határozott kötődés, amilyen például Leibniz korában volt) – az így létrejövő dogmatika egyúttal olyan értési közeget formál a jog köré, ami egyfajta előzetes értésül [*Vorverständnis*] szolgál már akkor, amikor a jogász (akár jogalkotó, jogalkalmazó vagy tudós értelmező legyen is) normatív vagy más jogi szöveggel egyáltalán foglalatосkodásba kezd.

Ilyen módon maga a *jogszöveg* mindig *esetleges* és *esendő* – ilyen volt, és ilyen is marad. Emberi értése azonban e kultúrában – mint a dogmatika, tehát a jognak fogalomértésként kifejlődött kultúrájában – pontosan ilyen *dogmatikai tudással telítődik*, s általa lassacskán teljességgel előfeltételeződik.

(Ilyen kultúrákban ezért állhat jog, joggyakorlat és jogdogmatika egymás mellett: ezek – immár kölcsönös előfeltételezettségben – kölcsönösen hatnak egymásra, noha a társadalmi munkamegosztásban szokásosan mások és mások művelik egyiket és másikat, illetőleg ezek egyes területeit.)

8. Mihelyt a jogszöveget fogalmi elhatárolások és lehetséges további finomítások (pl. kivétel-megállapítások, s ennek jegyében még ezután megejtendő belső hasítások) tükrében látom, amelynek bármely eleme, részterülete egyszersmind a nagy, egész és (adott időmetszetben) zárt egységnek tekintett, logikailag összefüggő és részleteiben is rendezett jogi szabályozás *lebontásának* a terméke, immár bármely gondolat, amit a jogban e jogról megfogalmazhatok, eleve egy-egy *locustól*, vagyis *rendszer-tani helytől bejelölt* lesz, melynek lényegi alap-tulajdonságai és meghatározásai immár nem önmagából, hanem rendszerbeli meghatározottságából erednek.

9. Gondolkodási eszményként létrejön hát a *mos geometricus*. Évszázadok európai kontinentális jogművelését meghatározó XVI. századi fogalom ez, módszertani ideál, egyben jogszemléletünk alapja. A klasszikus bolognai időktől kezdve ez hatotta át és formálta a római jog recepcióját szerte a latin és germán gyökerű Európában; és minden megrázkódtatás, rektifikáció, kihívás, új áramlatokkal dústás dacára ez adja jogértésünk közösségét és sajátos jogi kultúránk fennállásának azonosságát.

Matematikára emlékeztető műveletek sora hát e gondolatvilágban a jogművelés, amelynek felépíthető a tökéletes, mert elvben befejezett, így kizárólagos

– kihívása esetén csakis egy újjal, másikkal felváltható, tehát kvázi-euklideszi – rendszere.

10. A jog, tehát a szabályozás, a normatív matéria ilyen rendszerszerűségének képzete azonban létrehozza a maga párját, kiegészítését, reflektált mását a tények birodalmában, a jogban (s jogtól) tükrözött valóság világában is. Ez a *Tatbestand*, a *tényállás*, ami kizárólag egy dogmatikailag szervezett jogszemléletben gondolható, mint a *Sollen* ellentétpárjaként azon *Sein*, amely pontosan felmutatja az előbbi által minősített jegyeket. A tényállás fogalma a kontinentális kultúrának a jogtudomány önnön magát is *Begriffsjurisprudenz*nek gondoló és ekként kezelő kifejeződésével nagyjából egyidős terméke, a XIX. század derekáról. Nem véletlen, hogy angolul mondhatatlan, hiszen ott – jog‘alkalmazás’ sem lévén, csakis *administration of justice* – egyenesen értelmetlen lenne: Max Weber angol fordításaiban is leginkább a “*those facts that constitute a case in law*” körülírásával érzékeltethető.

11. Nos, elvi modellje szerint a *jogalkalmazás* a normavilágnak a tényvilágra vetítése, az előbbinek az utóbbiban leszámítolása. Nem más, mint valóságos történések, cselekvések és helyzetek azon valóságvonatkozásainak a halmaza, amelyek egyenként külön-külön megfeleltetve, összességükben kiadnak egy *tényállásszerűséget*, vagyis a *szabálynak az esetét* képezve a szabály azon meghatározásainak a valóságbeli megfelelőit nyújtják, amelyekhez a szabály a maga elvont kifejezésében valamilyen jogkövetkezményt kapcsol.

12. Ezen modell a logikai *bennfoglaláson* [*inclusio*] nyugszik. A normában definiált általánosnak az egyeséről, egyedi megvalósulásáról van szó, ami ilyen módon a normából kiindulva, ezen egyesnek a saját eseteként az általánosból történő következésével [*subsumptio*] megalapozza a jogi ítélethez vezető szillogizmus logikai szükségszerűségét. (Hiszen ha a norma emberről és gyilkosságról szólt, ő pedig ember és az, amit tett, nem más, mint gyilkolás, úgy magától értetődően kirovandó rá a gyilkosság büntetése.²)

² Első megfogalmazásában ld. VARGA Csaba: Modern államiság és modern formális jog. *Állam és Igazgatás*, 1982/5. 418–424.

1.2. Angolszász jog

13. Az angolszász mentalitás a jogi szabályozás és a bírói konfliktuseldöntés eltérő mintáját honosította meg e római hagyatékból. A módszeresség irányában tett korábbi kísérleteit folytatta, közelebb az ősi zsidó s az abból is merítő iszlám hagyományhoz.

Nem a fogalmiasító általánosításban és rendszertaniségben kereste biztonságát, nem is a központi ediktálás mindent rendező erejében bízott. Megelégedett a konkrét helyzetekben adandó jogválaszok összehasonlító egyedi kimunkálásaiból adódó *egzemplifikatív*, tehát példák tükrében történő jogépítéssel, vagyis azzal, hogy a joghagyomány kinyilvánítói – s ezzel aktualizálói és megújítói is – elsődlegesen az egyedi ügyekben eljáró nagy presztízsű és önállóságú bírák legyenek. A továbbiakban pedig mindenekelőtt e jogkinyilvánítás módszerességében épített fegyelmet, ésszerű biztonságot s kíváncsú mérvű biztonságot. Eseti-induktív gondolkodásában, az egyedi mint életdarab mégis utolérhetetlen viszonylagos életteljességének (s így nyitottságának, azaz a bármely esetnek tulajdonítható eredendő újszerűségnek) tiszteletében megőrizte a mindennapi (így erkölcsi) értelem iránti fogékonyságát, miközben okfejtései épülésében mégis sikerrel el- és különválasztotta magát egy önnön ki- és megmunkálta *artificial reason* révén. *Kimondatlan szabályokat* feltételezett hát eseteldöntéseiben, de ezeknek mint *regol*aknak a tételezésétől tartózkodott, s így sokáig – legalábbis fő sodrában máig – nem művelte ki magában a kizárólag általános-elvont normákra épülhető dogmatika-kultúrát sem.

Teljességgel, végső rendszertan kiépítettségével fogalmiasítottnak így ma sem mondható, noha hatalmas, sok évszázados racionalizáló irodalma nyilvánvalóan egy roppant tekintélyes *meta*-szintű gondolatvilágot emelt már föléje és köréje, ami ugyanakkor konceptuális rendszertani következetesség és teljesség helyett inkább a különféle gyakorlati megfontolások és válasz-előfordulások gyakorlatias nézőpontból egységes/egységesítő rendezésére törekszik.³

³ Vö. VARGA Csaba: Szabály és/vagy norma, avagy a jog fogalmiasíthatósága és logizálhatósága. In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Regula iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben. (A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2003. szeptember 26–27-én rendezett konferencia anyaga.)* Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004. 23–30.; VARGA Csaba: Jogdogmatika, avagy *jus, jurisprudentia* és társai – tudományelméleti nézőpontból. [Főreferátum.] / »Jog«, »jogtudomány«, »tudomány« – lét- és ismeretelméleti nézőpontból. (Viszontválasz.) / A dogmatika természetét illető kutatások lehetséges hozadéka. (Hozzászólás.) In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Jogdogmatika és jogelmélet.* Miskolc, Bíbor Kiadó, 2007. 11–26., 68–80. és 241–251.; valamint VARGA Csaba: Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi kultúrák nyomában. In: VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben.* Budapest, Szent István Társulat, 2004. 47–66. & <http://mek.oszk.hu/15100/15172>.

2. Jogszemléletünk valóságtartalma

14. Valós-e vajon ez a kontinentális jogszemléletünkről megvont kép? Válaszunk csak ambivalens lehet. Pontosabban: kettős, tehát eltérő síkokon megfogalmazott.

2.1. Professzionális deontológia

15. Hiszen előbbi leírásunk deskriptív értelemben igaz, mert hogy jogi gondolkodásunk eszményi mintájáról ad számot. Már pedig az *ideológia* mint professzionális deontológia, mint egy hivatásrend által követett gondolkodásmód, tehát ezen értelemben mint *juristische Weltanschauung*, kétségkívül jelen volt, van, és belátható időigig lesz is a kontinentálisként begyökerezett jogszemléletben. Az ideológia pedig ez értelmében sem más, mint *gyakorlatilag ható tudat*, s így a cselekvő ember társadalmi létleírásának meghatározó alkotóeleme, a világ szellemi birtokbavételét eredményező, sőt formálásának a kereteit is kijelölő (mi több, értékvonatkozásaiban ez utóbbi tartalmát szintén megszabó) kultúránk része. Jogi/jogász világnépeink pedig jogi kultúránknak az alapja, azon emberi készségek formázója, amelyekkel egyáltalán jogot s a jog kapcsán saját tenni-valót érzékelhetünk. Függetlenül hát ismeretelméleti státuszától, vagyis annak kérdésétől, vajon valóban így, ilyen kritériumok mentén és meghatározásokat követve funkcionál-e jogunk, ez igenis *része a jog létszerű berendezkedésének*, annak a működésnek, amit a jogot használó emberi gyakorlatból, a társadalmi *praxis* és azon belül a *iurisprudentia* mint jogi praxis összességéből kiindulva leírhatunk.⁴

2.2. Elméleti magyarázat

16. Egy teoretikus rekonstrukció azonban rákérdez a jog mibenlétére, nyelvi hordozottságának következményeire, az ember mint társadalmilag kizárólagosan cselekvő ágens lehetőségeire, és nem utolsósorban az ezekből következő felelősségére. S ezért továbbkérdés: talán magunk is passzív szemlélődők, netán csupasz vonatkoz(tat)ási pontok vagyunk egy talán nélkülünk is működő, hiszen egy formaiságában logizált, következésképpen önjáró, mert saját

⁴ Vö. VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világnépeiben*. Budapest, Magvető, 1981. & <http://mek.oszk.hu/14200/14244/>.

előfeltételezéseiből saját szükségképpeniségei és következményszerűségei alapján mechanikus biztonsággal egy önnön eredményét kiváltó és önmagát folyamatosságában reprodukáló óraműszerű szerkezetben? A válasz egyfelől a filozófiai társadalomelméletek által jellemzett emberi gyakorlatnak a saját hagyományaiban önnön újratermelésére irányuló készsége, másfelől az erkölcszociológiáktól kiművelt visszavonhatatlan emberi felelősség terminusaiban fogalmazódik majd meg.

17. Nos, a korábban látott – ideologikus – megközelítés mintegy valóságtárgyként közelít mind a nyelvhez, mind a joghoz. Mintha azt sugallná, amit rossz – mert e vonatkozásban helytelen –, metafizikai indíttatású logikák valóban elhitetni próbáltak (különösen a németeknél s különösen egykor⁵): a relációk, így a logikák és dialektikák magukban a dolgokban rejtkeznek. Pedig dolgokról s mindenféle virtualitásról – vagyis bármiről, amit csak emberi találékonyságunkban s elképzelhető világunk szellemi belakásában megnevezhetünk (értekezhetve aranygyapjúról, egyszerűről csakúgy, mint olyan intellektuális dichotomizáló – a valóságban referenciával, azaz megvalósultsággal nem rendelkező – viszonyítási pontokról, mint: abszolút hideg, aritmetikai zéró, vagy éppen a „*Das Nicht nichtet*” heideggeri kijelentése⁶) – csupán megállapításokat tehetünk. Ha és amennyiben ilyen megállapításokat egyetlen összefüggő nézőpontból egységként kezelünk, úgy ezek egyikének-másikának már csak okfejtésünk indíthatása végett eleve elismert igazsága/hamissága alapján immár valóban igaz vagy hamis következtetéseket vonhatunk le közöttük vagy belőlük.

18. A jogban ugyanakkor *dezanthropomorfizálunk*. Közvetlenül emberi, akarati, gyakorlat- (s így meglátás- vagy érdek-) függő lényegétől és alaptermészetétől elvonatkoztatunk, hogy a magunkra, józan eszünkre eszerint testálni nem vállalt bizalmat valami másba, feltételezett dologiságnak vagy magunkból kivetített biztonságnak, bizonyosságnak (tehát egységesen: tekintélypótléknak) a látszatába fektessük. Magunktól elidegenítve, eldologiasodott konstrukcióként kezdtük el tehát kezelni a jogot, mintha az helyettünk is működhetné, például

⁵ Gondoljunk csak például az *Eugen Dühring* és *Friedrich Engels* közti természetontológiai vitára.

⁶ Pontosan: „*Das Nichts selbst nichtet*” (1929), ami a „*The nothing noths*” formájában már problémává tétetett az angol–amerikai (*Carnap, Austin* stb. féle) analitikában is. Vö. Michael INWOOD: Does the Nothing Noth? *Royal Institute of Philosophy* Supplement, vol. 44., March 1999. 271–290. & <https://www.cambridge.org/core/journals/royal-institute-of-philosophy-supplements/article/does-the-nothing-noth/273A11D87334049F401D3B2FFC1159DA>.

mint egy pénzbedobásra működésbe lendíthető delphi jósda vagy ún. istenítélet, amelybe – hisszük mi, kényszeresen – a nyilvánvalóság egyértelműségével kimondható ügy-paramétereket betáplálunk, hogy az majd kidobja magából az egyedül gondolható döntést.

19. Kommunikációnk eszközéről pedig tudnunk kell, hogy a jog is, mint *nyelv*, az értőnek a nyelvén válik értelmessé. Nem egy holt jel ragad meg és mozgat engem, nem az szól hozzám: mi vagyunk azok, akik megszólaltatjuk a nyelvet, s mi vesszük *jelzéseként* a *jelet*; persze, nem elszigetelt Robinsonokként, hanem általános társadalmi (és a jogászoknál erre még többletként ráépülő szakmai) edukációkkal, szocializációkkal, s ezek nyomán a mindennapokban az együttes értéstől megizmosodó és lassú alakulásaiban is újra megerősödő közértési gyakorlatunkkal, hogy azt csiholjuk ki majd belőle, ami másokkal társulásunkat eljárásainkban – s így éltünket a társadalomban – általában és mindennapjainkban is lehetővé és értelmessé teszi.

20. Egyfelől a nyelv nem pontos, másfelől pedig a társadalmi érintkezés legközvetlenebb közvetítőjeként csakis így és ezáltal töltheti be létszerű szerepét. Következésképpen magát a nyelvet nem is tehetjük pontosabbá: csupán konkrét feladatmegoldásainkban kísérrelhetjük meg egy-egy adott viszonylatban, határkérdésben vagy egyedi szituáció mérlegelése során arra ott és akkor érvényes tüzetesítését. Ha ezt nem a rámutatás fizikai aktusával vagy nyelvi szimbolikájával, hanem jelentésfinomítással (behatárolással) tesszük, úgy előrelépünk; de ezzel ismét nem *a* nyelven magán, általános állapotán, eredendően *szórt* [*fuzzy*] jellegén javítottunk, hiszen ez a pillanatonként előálló újításunk a következő pillanatban esetleg máris előálló újabb problémás alkalommal (s ezek számtalan tömegének egymásra tolulásával) folyvást ködbe vész (ez az analitikusan is kimunkált *open texture*), s a következő pillanatra marad a nyelv, mint volt: hallgató s tanácsban csökevény – hiszen e következő pillanatban nemcsak helyzetünk új, de a nyelvet, nyelvi közvetítést s meghatározást illető várakozásunk is.

21. Ami megragad és köt majd bennünket, az nem a nyelv vagy általa kifejezetten a jog, hanem *konvencionalitásunk*. Társadalmi összeműködésünkben, egyebek között, olykor, ám mégis megállapodásszerű gyakorlati túlnyomósággal – úgymond – jogra támaszkodunk. Felhívjuk, értelmezzük, dolgaink rendezését általa nyújtott minták szerint megkíséreljük. A jog segítség, eligazítás vitás vagy vitatható dolgaink rendezésében. Iránymutatás: *guidance*. Azért,

hogy álljon *közöttünk*, vitatkozókat elválasztva, valami, ami tőlünk *független*, ami viszonylagos állandósággal rendelkezik, képes a közvetítésre, és *mintául szolgál* cselekvésünkhöz. Vagyis *pattern*nel járul vitamegoldásunkhoz azért, hogy eljárásunk ne az enyém s ne is a tiéd, a mindenkori övék legyen, hanem előrelátóan minden hasonló helyzetre bármelyikünkötől egyaránt megismerhetően megokolt: *patterned*.

22. Tudjuk, hogy míg köröttünk, a természetben vagy mindennapiságunkban leginkább egyszerű, közvetítetlen s ennyiben „nyers” – tehát formátlan – dolgokkal találkozunk, mindaz, amivel tényekként egy jogi *Tatbestand*ban szembenézünk, már *intézményi tény*. Ez a társadalmi *heterogenitas* és az azt gyakorlati érdekből valamely gondolati sémára visszavezető *homogenitas* különbsége. A jog nem ügyeinkben bújik meg, hanem azokhoz képest leginkább kívül és felül és utólag találhatjuk meg: azon esetekben, amikor valamilyen megfontolásból struktúráit (strukturált üzeneteit) rávetítjük egy megesett, megeshető vagy megesendő (tényszerű vagy hipotetikus) esetre. Az élet zajlik, minduntalan, a jog pedig – képletesen szólva – pókként visszahúzódva várja, hogy olykor valamely kiválasztott szeletére rácsaphasson. S ha ez megtörténik, úgy rögvest teljességgel magáévá teszi – egészként felzabálja – ezt a természet-szerű történést. Senki sem ismerhet immár arra, amit a jog ebből formál, még az sem talán, akiről szól; hiszen egy eleve adott – mert a jogtól meghatározott – *Tatbestand* cselekvőségét desztillálták ki belőle. Hiszen ha a *Tatbestand* a normatív szabály tény-tükre, úgy ügyféllé lett emberünkben – alkalmi drámájából vagy szerencséjéből, élete nagy és egyedi, legteltesebben személyes történéseiből – csakis az lesz immár érdekes, ami egy iránta részvétlen, előzetes és elvont szabályozásban az e szabályozás esetévé tett helyzet tekintetében – úgymond – *releváns*ként kiemeltetik (vagy pontosabban: abban megláttatik).

23. Mintha lidérces árnyaink vetítőhálókkal pásztáznának az élet sűrűjében, hogy alkalmas relevancia-halmazokat halásszanak ki belőle. Vagyis az életbeni *zajlásra* egy ahhoz képest *idegen logika* vetítettik, hogy különféle konsziderációk szerint például az O. W. Simpsonnak tulajdonított csapodár indulatosságból gyilkosság, házasságtörés, személyiségi jogsérelem, netalán szerződészegés, vagy éppen jótartási kötelem felrúgása kerekedjék ki a jogászi boszorkánykonyha üstjéből. Tehát amíg el nem döntöttük, hogy egyáltalán mi az a jogban, *amivé* majd nyilvánítjuk, addig csak csöndben töprengünk; viszont mihelyst valami mellett választottunk, akkor már minden kapun dörömbölünk:

ez *az*, csakis *az*, mintaesete *az*-nak, mintha *azt* csakis ügyfelem történéséért találták volna ki.

Mulatságosnak is mondhatnánk játszmánkat, ha nem lenne vészesen komoly, de mellőzhetetlen is. Ez zajlik a társadalmiság, a társadalmi közvetítés, tehát az általunk – társadalmiságunkban magunktól – emelt ún. *második természet* minden területén. T.i. maga az élet ilyen, amelyben társadalmiságunkban egymás közé magunkból – magunktól, személyességünkől e gyakorlat érdekében elidegenítetten – kivetített fogódzókat emelünk.

24. Én csak krumplit cipelek, s nem tudhatom, hogy az én jogászom vagy a te jogászod mikor mondja majd ezt szállításnak, megbízás nélküli ügyvitelnek, ellátásnak, birtoksértésnek, netán tolvajlásnak vagy egyébnek. Cselekvésem logikája azonban bizonyosan más lesz, mint azé, amit majd – folyamatként kifejlésében, fokozatiságában – reám olvasnak. Hiszen cselekvésem csak a maga pástján haladt, véletlenszerű *ad hoc* „logikák” mentén, minden mozzanatában nyílt alternatívákkal, erre vagy arra továbbvivő lehetőségekkel; s ez az önmagában kaotikus, pillanatról pillanatra adódó egymásra következő az, amit a jogászai tényállás majd egyirányú, egyetlen célra törő folyamatként, vagyis a jog tényállása megvalósulásaként fog rekonstruálhatni. Ráadásul *megismerés*nek mondják majd *megítéltetésem*et, mintha érdektelen és kívülálló tudással pásztáznának, s nem egy normarendszer példázatát akarnák statuálni rajtam.

25. Mert tudnunk kell: amit eredményként majdan kimondanak, az *aszkríptív*, vagyis valakik akaratából, belátásából kapcsol cselekvésemhez következményeket (*ascriptio*). Amivé eljárásomat *minősítették*, ahová tehát *besorolták*, nem megismerést követő nyilvánvalósággal, hanem a fenti *következmény-kirovás szándékával* tették. Nem a jogban kutattak elemzőgéppel s nem is a történelemből fennmaradó emlékeket vizslatták nagyítólelencsével, hogy rátaláljanak: mi és miként is találkozhat e kettőben – a jogban s az ügy imígyen kiragadott tényeiben – egymással; hanem számukra intuitíve rokonszenves vagy velem kapcsolatos érdekük szerint alkalmas kapcsolási és párosítási változatokat teszteltek. Mert ismételjük: azáltal, hogy történetemet egy jogi kategória *esetévé minősítették*, ügyemet már *eleve eldöntötték*. E jogi kategória azonban intézményi tény, azaz nem megismerés, hanem kizárólag *akaratlagos* besorolás minősítheti cselekvésemet vagy annak bármely vonatkozását ennek esetévé. Nem leírunk hát a jogban (*descriptio*), hanem ide- vagy odasorolunk. Nem megismerünk, hanem – racionalizálóan bár, de – döntünk. S nem átadjuk a terepet tehetetlenül egy nélkülünk is fennálló logikai szükségképpeniségnek,

hanem szubszumpció (tehát logikailag magától értetődő következtetés) helyett erővel, akarattal – *alárendelünk* [*subordinatio*].

26. Figyeljünk csak itt a hangsúlyváltásra, a dolgaink szükségszerű összefüggéseit személytelenül megállapító logikai modellről egy mindezt a mi cselekvésünkkel kicsiholó és előállító társadalomontológiai jellemzésre. Hiszen mindezzel azt nyomatékosítjuk, hogy itt minden lépésünk olyan, amely nem következett volna be annak tényleges meglépése nélkül. Közreműködésünk tehát alkotó, *konstitutív*, valamit helyettesíthetetlenül létrehozó. Vagyis önkényes a logikai szükségesség értelmében, még ha nem is értelmetlen vagy védhetetlen egyébként. *Gyakorlati problémamegoldásban* jeleskedünk hát ilyen módon, miközben ítéletünk indokolásában viszont *igazolás* gyanánt a jogból szükségképpen egy ilyen és csakis (részleteiben is) ilyen megoldásnak a kényszerítő *szükségképpeniségét* mutatjuk már majd ki.

27. S mindez azért *döntés*, mert sohasem fejeződnek be egyébként, a választak és alternatív kísértések bizonytalanságai egyéb elgondolható útjainak a mesterséges *elmentsése* nélkül. Amíg nem preparáltuk eléggé a tényeket, jogi besorolásukat sem véglegesítettük. Már pedig annak vitájában, hogy mi volt az *ez*, valóban miként zajlott és minő alapunk van arra, hogy *ezt azzá* minősítsük, maga is csak gordiuszi csomóként elvágható. *Bizonyosságunk* így sohasem abszolút, legfeljebb „bírói” (vagyis *mesterséges*), „ésszerű” (vagyis *korlátozott*), valamint „procedurális” (vagyis érvényében *az ítéletnek szóló*).⁷

⁷ Gondoljuk csak meg, hogy a jogalkalmazás jogászai (tehát formalisztikus-szillogisztikus) tárgyalásainál mennyire elsiklunk mindenekelőtt az ún. *tényminősítés* (tehát a tanúskodás legkülönbözőbb narrációi tárgy-nyelvein kifejezett elbeszélésekből rekonstruálendő történet valamiféle jogi ténnyé, tehát egy absztraktum esetévé transzformáló-átíró „kvalifikációnak”, mint alárendelésnek), valamint a bizonyítás menetében a csupasz fragmentumokból, többnyire mellékkörülményekből történő különböző szintű valószínűségi következtetésekből így-úgy összeálló történetnek, mint ilyennek, a tényleges megvalósultságra, megtörténtségének a kategorikus állíthatóságára elégséges alapot szolgáltató ún. *bírói bizonyosság*-szerzés eredendő gyarlósága, esendősége, végső soron csupán az önmagát folyamatában megújító emberi *praxis* hosszú távú megbízhatóságával igazolható véletlenszerűsége mellett; amely mozzanatok tehát minden ízükben alkotóak, formális bizonyosságra visszavezethetetlenek, s így egy teljes racionális kifejtés számára elérhetetlenek; miközben kardinálisak – forduló-/fordító-, s így sarokpontként szolgálóak – minden bírói megítélésben.

Módszertanilag leginkább emberi létünk transzcendenciájának magyarázatában a *teológiához* hasonlíthatnám ezt, mely teológia Aquinói Szent Tamás óta hatalmas rendszer-tani korpuszok tömegében nyert kifejtést, évszázadok nem szűnő vitáiban és konkurens irányok sorában kifejeződve. Mégis, az egész mögött az ember – véges létében, s személyes választásaiban valamennyiünk – lélektanilag s minden egyéb szempontból rendkívül összetett, akaratelhatározását is kifejezésre juttató s egy ponton túl a racionalitás eszközeivel már nem tüzetesíthető aktusa, egzisztenciális s egyben gyakorlati belátása és döntése áll: *credo* (vagy,

28. Ezért is zárjuk hát *jogerővel* az ügyet, hogy bármilyen döntés született is benne, ne kísértsen tovább: menjen végleges teljesedésbe, s ezzel levéltári feledésbe a jogrend immár múltbélivé tett beteljesültségeként.

29. Miközben a jog társadalmi rendező szerepéről elmélázva tűnődhetünk azon, hogy mindennapi tranzakcióink hány ezred ezreléke kerül egyáltalán jogérzékeny közelségbe, s ezek hány ezred ezreléke válik vitatottá bírói megvitatást és újramegvitatást kiváltó szinten. Tehát devianciák s egyéb jogilag aligha védhető cselekmények mekkora tömege és nyomasztó túltöbbsége marad jogi reagálástól mentes, és a maradéknak is mely oroszlánrésze nyer majd fellebbezetlenül (tehát első hatósági megítélésében) befejezést, az eseteknek talán többségében olyan megoldással, amely nem feltétlenül nyerne megerősítést jogorvoslati eljárásban, azonban kényelem, bagatellitás vagy egyéb körülmény mégis elő fogja segíteni az első meghozott döntésnek jogerősként való végleges lezáródását.^{8,9}

3. Jogi világképünk összetettsége

30. A nyelvileg formált gondolati mintateremtésnek intézményi működésben történő egységesülése összetett konstrukciókat s ehhez szabott emberi készségek (gondolkodási módok és eljárások) kialakítását feltételezi.

továbbmenve: *credo quia absurdum*). Azáltal válva hát számunkra valóvá, földi létünkben tehát továbbgondolandóvá, hogy a *hit* közbenjöttével teremtettségünket a maga következménylángolatával egyetemben felismertük. Mihelyst ez – végső soron: bármely hit – megvan, közbeékelődik, úgy minden e tudós teológia rekonstrukcióiból s küldeteses elhivatottságából értelmessé, számunkra is tudatosítottan a megfelelő következménnyel bírónak leszen; amint viszont hiányzik, úgy az adott tekintetben a kérdéses aktorra vonatkoztatásában maga a tárgy, lehetőségeinek a bonyolult relevancia-rendszere vészen el: gondolkodásában maga iktatva ki magát ennek felépült potenciáljából.

⁸ Vö. VARGA Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. 2., jav. és utószóval bőv. kiad. (Budapest, Akadémiai Kiadó, 2001. & <http://mek.oszk.hu/14400/14489>; és VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>.

⁹ Martin SHAPIRO: Iszlám és a fellebbezés. [1980.] In: VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. Jogfilozófiák, Budapest, [Osiris], 2000. 343–370. történeti magyarázatát hatja át egy olyan felismerés, miszerint a folyamatában jogi rendezettséget – jogrendet – biztosító állami hatalom a gyakorlati működtethetőséget a gyakorlatias megfontolásaitól vezérelten bizonyos szintig, fokig és mélységig velejáróként kénytelen elviselni a jog nevében megvalósuló *jurisprudencia* változatosságát s benne divergenciák konkurenciáját; mégis, önnön jogi minőségei (jogegység, jogbiztonság, igazságosság, célszerűség stb.) gyakorlati teszteléseként ezek valamiképpen kiválasztott hányadát a minőség próbaszűrésének veti alá. Nos, történelmileg, eredetét tekintve ez a *fellebbezés* gondolati gyökere.

3.1. Kontinentális mentalitás

31. A kontinentális jogi játszma a fentieknek megfelelően a lehetőség határaiig a tudományokban szokásos *megismerő* eljárások *analógiájára* építi fel a jog „alkalmazásainak” folyamatát: biztos kiindulópontok, matematika módjára logizált lépések, szigorúan módszeres szabályértelmezések, bizonyosságra következtető ténybizonyítások. Mögötte pedig ideológiánk bábáskodik, mely logikai kényszert, szükségképpeniséget, alternatívátlanságot, embertől mozgottsága okán pedig csakis az útelágazásoknál haladási irányt mutató közlekedési rendőrszerepet sejtet a jogász részéről. Mind e mögött pedig jól edukált szakmai szocializációnk áll, mely vaskos fóliánsoktól mai beszámolóikig terjedően mintegy az igaz/hamis kettősségében mindazonáltal mégis megtalálható, mert helyes gyanánt – úgymond – egyedül kiválasztható válaszlehetőséget sejtet.

3.2. Angolszász mentalitás

32. Az angolszász mentalitást az európai kontinensről nézvést ideológia-mentesnek szoktuk látni, mert gondolkodásában természetesség és őszinteség, a mesterkéletlenség jegyeit véljük felfedezhetni. Miközben pedig már mítoszvonta alapmeghatározásában ideologikus (mikor a bírói jogkinyilvánítást eleve egy *immemorial custom of the Realm* tételezéséből és egy azon belüli még funkcionálisabb tételeztettségéből eredezteti); ügyvédi (technikai) részletekbe buktatottságában (a kontinentális *Professorenrecht* logikus tagoltságával, átláthatóságával szemben) kifejezetten elidegenítő;¹⁰ és nem utolsó sorban – hacsak nem mai analitikaként maga hozza létre elemzési tárgyát – kifejezetten elméletellenes, fogalmi problémák iránti fogékonyságot megejtő mértékben nélkülöző.¹¹

¹⁰ Nem véletlen, hogy a jogi elidegenedés-elméletek túlnyomórészt *common law*-közegben fogalmazódtak meg – ld. pl. William E. CONKLIN: *The Phenomenology of Modern Legal Discourse. The Juridical Production and the Disclosure of Suffering*. Aldershot–Brookfield USA, Ashgate, 1998. –, sőt, egy egész mai *mainstream* irányzat, a *Critical Legal Studies* – vö. pl. Richard W. BAUMAN: *Ideology and Community in the First Wave of Critical Legal Studies*. Toronto, University of Toronto Press, 2002. – voltaképpen egyedüli célja, hogy a jog mesterséges ideológiai védelmi (s ezért technicizáltságokba kódolt) nyelvi burkából kihántsza az általa – úgymond – elleplezett (mert, mint harcosai mondják: fehéremberi civilizációs, kapitalista, him-soviniszta, európai, gazdasági centrumtól uralt, keresztény, és így tovább és így tovább) dominancia-viszonyokat.

¹¹ Jóformán egyetlen általam ismert kivétel Geoffrey SAMUEL: *Epistemology and Method in Law*. Aldershot–Burlington (VA.), Ashgate, 2003. Riasztó példázat a *Ratio Juris* hasábjain – vol.

4. Ember a jog gépezetében

33. Pedig „*ember rejtezik a gépezetben*”; nem is működik hát a jog sem nélküle. Már pedig önmagában „helyes” válasz nincs, hisz nem találhatunk hozzá etalont.¹² Legfeljebb ésszerű igazolásra, s emberközösségünkben a folyamatos jóindulatú megvitatással valamiképpen kialakuló optimumra törekedhetünk. Esendők vagyunk, amiért esendők világjobbító dolgaink is; ámde üdvözülni csakis meglévő készségeinkkel – noha azok nem szűnő javítgatása útján – próbálkozhatunk.

34. Visszavonhatatlanul és kiiktatathatatlanul, mégsem marad ezért más, mint az arra történő rádöbbenés, hogy társadalmi szerepeinktől differenciáltan ugyan, de valamiképpen mindannyian – akár mint polgárok, mint a közértést hivatásszerűen alakító edukátorok és szocializátorok (tanítók, papok, média-emberek vagy a szocialitás többi munkása), a politikum vagy a szellemi világ formálói, avagy ezek közül különösen hangsúlyosan és beavatottként mint a jogvilág közvetlen szereplői – e megértés alakításának és mindenkori újraaktualizálásának részesei s ezzel személyes létünkben is *felelősei* vagyunk.

35. Jogunk, gyakorlatában is, így nem lesz más, mint amivé formáltuk közreműködésünkben – megvívott, mert felvállalt társadalmi küzdelmeinkben.¹³

20., no. 2. (2007) 302–334. – közzétett vita a reprezentatív nemzetközi sorozat, az Enrico Pattaro főszerkesztette *A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence* harmadik kötetéről – Roger A. SHINER: *Legal Institutions and the Sources of Law*. Dordrecht, Springer, 2005. –, melyben egy-egy tudós olasz és lengyel vitázó kritikus kétségét fejezi ki bármiféle olyan univerzalizáló, ugyanakkor a legcsekélyebb elméleti érzékenységet is nélkülöző lefetyelés értelme fölött, amely kizárólag amerikai napi kérdések feletti okoskodást terít globális jogelméletként, miközben agresszív műveletlensége pusztán takarása annak, hogy nem hallott még jogforrástanról, jogi institucionalizmusról, vagy akár csak Kelsenről. A jellemző – mert a kérdés tétjét sem kapiskáló – szerzői viszontválasz pedig jobb híján és kellő burkolással a liberális tolerancia s az akadémiai szabadság tiszteletét kéri számon európai bírálóitól.

¹² Az elméleti rekonstrukcióban itt nyilvánvalóan nem a teológiai előfeltevések talaján végső soron lételméleti megalapozású és jellegű természetjogi kutatási eredmények és/vagy a napjainkban reneszánszukat élő ún. gyakorlati filozófiák összefüggéseket kereső és kimunkáló tételei érvényéről van szó, hanem arról, hogy ezek – s így vagy úgy hasonlítható analógonjaik – miképpen vál(hat)nak élővé, megtermékenyítővé, érvényesítővé a jogalkalmazói gyakorlatban, annak mindennapjaiban.

¹³ Kitekintésként ld. még VARGA Csaba: Jogtechnika és jogdogmatika. In: BÁNDI Gyula (szerk.): *Ünnepi kötet Boytha Györgyné tiszteletére*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 2002. 144–155.; és VARGA Csaba: Teória s gyakorlatiasság a jogban. A jogtechnika varázsszerepe. In: GÁL István László – KÖHALMI László (szerk.): *Emlékkönyv Losonczy István professzor halálának 25. évfordulójára*. Pécs, [Kódex Nyomda Kft.], 2005. 314–326.

A BÍRÓI DÖNTÉSHOZATAL »FEKETE DOBOZA« ÉS A JOGURALOM

Az európai egységesülés s a globalizáció távlatában

1. Jogszemléletünk alapkérdései

1.1. Normativizmus és jogi valóság(re)konstrukció

A „jogászi világgép” mint a jogként létezésnek – a jog tárgyiasított kifejeződéseivel együttesen szintén – eredendő alkotója¹ attól nyeri el egy ontológiai rekonstrukcióban elfoglalandó jelentőségét, hogy intézményes társadalmi létünk ellenáll az olyan (*newtoni* eszmeiségű, mert a valóságot dolgok s dolgokat illetően erőbehatásoktól keltett oksági láncolatok összeszővődésére visszavezető) leegyszerűsítéseknek, amelyek értelmében egyfelől adotttnak vehetném valaminek a konstrukcióként *‘felépültségét’*, amihez utóbb és másfelől pusztán egy fizikalitás gesztusával hozzáilleszthetném ennek *‘működésbe hozatalát’*, mint két tényezőnek egyetlen rendszerbe szervezéséből előálló mechanikát. Társadalmi világunkban ehelyett csakis azt gondolhatom fennállónak, amit tényleges mozgásából annak szubszisztenciájaként rekonstruálhatni tudok.²

Következésképpen annak módja, hogy hivatásának kánonjaként elfogadottan a jogász miként közelít a joghoz, milyen gondolati műveleteket végezve munkálkodik a jogra hivatkozva s hogyan dönt az élet eseményeiről a jogból magából állítólag adódó következménylevonás gyanánt, státuszát tekintve nem több vagy más, mint *professzionális deontológia*. Ontologikumát illetően pedig

¹ Eredetében „*juristische Weltanschauung*”, vö. Friedrich ENGELS – Karl KAUTSKY: Juristen-Sozialismus. *Die neue Zeit*, 1827/2. http://www.mlwerke.de/me/me21/me21_491.htm; feldolgozásában Piers BEIRNE: Juridical Socialism. *Politics and Society*, vol. 7. (1977) 199–201. Ez alapozza meg a „*Positivismus als juristische Weltanschauung*” jellegzetes – pl. Erich FECHNER: *Rechtsphilosophie. Soziologie und Metaphysik des Rechts*. 2. Aufl. Tübingen, J. C. B. Mohr, 1962. 187. – szöfordulataát.

² Ld. VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004. <http://mek.oszk.hu/14600/14633/>.

éppen nem egyszerűen hamis ideológia (amiként a marxizmus sokáig kezelte), hanem egy a jogtól igényelt gondolati referenciáltatástól ellenőrzött (a jogot tehát közvetítőként becsatornázó és beépítő) – vajon virtuális-e ez? vagy ellenkezőleg: teljességgel „reális”? ámde mindenképpen aktuális, vagy legalábbis folyvást aktualizált – *valóságkonstruálási eljárás*³ (Olyan ez, mintha ugyanaz ismétlődne a nagy egésznek a normatív világában, mint ami szűken is megvalósul a norma birodalmában. Hiszen ugyanúgy, ahogyan a norma sem deskriptív – következésképpen szükségszerűen az igaz/hamis ellentétpárjának egyikével jellemezhető – ‘visszatükrözés’, habár nyelvi kifejezése mintha valamiféle létszerű összefüggés-leírást sugallna,⁴ ezt a valóságkonstrukciót sem maga a norma hozza létre – „okozza” vagy segíti egy alternatívátlanul történő előállításban –, habár a norma normatív szemlélete így ábrázolja s hivatalosan ilyenként is igazoltatja.⁵)

1.2. A jogtétélezés önmagában elégtelensége

A *tételezett jog* s a *gyakorlati működésében szemlélt jog* eredetileg jogszociológiai – s a tételezettségnek nem szükségképpen s még kevésbé automatikus megvalósulása felismerésén nyugvó – kettőssége⁶ a közelmúltban már valódi paradoxon kifejezéséhez szolgált alapul, amikor kimutatták: eltérő normarendek, amelyek olyannyira különművek, hogy komparatistikus nézőpontból (azaz szövegszerűségükben) úgyszólván összemérhetetlenek, azon társadalmi eredményben, amelyhez nagyjából egyazon civilizációs szinten állva mégis elvezetnek, mindazonáltal egymással összemérhető hatást hozhatnak létre.⁷ Vagyis nemcsak a joghatás nem pre-kódolt, de ennek eredője sem vezethető biztonságosan vissza a joghatásból.

³ Ld. VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világméltóságában*. Budapest, Magvető, 1981. <http://mek.oszk.hu/14200/14244/>.

⁴ Ld. VARGA Csaba: A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése. [1964.] In: VARGA Csaba: *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban*. Budapest, Szent István Társulat, 2001. http://mek.oszk.hu/15300/15346_4-18.

⁵ Ld. VARGA Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. [1992.] 2., jav. és utószóval bőv. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2001. <http://mek.oszk.hu/14400/14489>.

⁶ Vö. Roscoe POUND: Law in Books and Law in Action. *American Law Review*, vol. 44. (1910) 12–36.

⁷ Konrad ZWIGERT: Solutions identiques par des voies différentes. (Quelques observations en matières de droit comparé.) *Revue internationale de Droit comparé*, vol. XVIII. (1966) 5–18.

Felmerül hát jogosan a kérdés: netalán valahol mégis „mágikus”, mert fel nem ismert (pl. hatását egyéb – kulturális – csatornákon keresztül kifejtő) hasonlóság (azaz egy végső soron összemérhető eredményhez vezető hatás-mechanizmus) állana fenn ilyen eltérő nyelvi megformáltságú és kulturális kontextualizáltságú magatartás-szabályozások (befolyásolások) között? Avagy a bennük tételezett norma pusztán csakis látszata (tehát normatív ideológiája) szerint minősülne döntő tényezőnek, miközben valójában a ténylegesen lezajló mozgásfolyamatban mégis más (egyéb vagy további) körülmény játszhatnék túlsúlyos, vagy legalábbis döntő részeiben meghatározó szerepet?⁸

1.3. A bírói folyamat ontológiai rekonstrukciójának kettős eredménye

A válasz a *bírói gondolkodásmód* mint egyfajta „fekete doboz” funkcionálásában keresendő, amelynél – mint a kutatás számára még ismeretlennek tekintett önvezérlő kibernetikai egységnél – a bemenő s a kimenő információk összevetéséből próbálunk következtetni az adott körben lezajló (mert ténylegesen lezajlott) adatfeldolgozásra, az abban szerepet játszó/játszott tényezőkre, a következtetés során bizonyára figyelembe vett elemekre, azok viszonylagos súlyára és ügödöntő természetük mikéntjére.⁹

⁸ Ld. VARGA Csaba: Teória s gyakorlatiasság a jogban. A jogtechnika varázsszerepe. In: GÁL István László –& KÖHALMI László (szerk.): *Emlékkönyv Losonczy István professzor halálának 25. évfordulójára*. Pécs, [Kódex Nyomda Kft.], 2005. 314–326.

⁹ E kibernetikából kiinduló rendszertani fogalomra ld. [http://en.wikipedia.org/wiki/Black_box_\(systems\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Black_box_(systems)). Meghatározások szerint „A kibernetika [...] a fekete doboz tudománya, melyben a miként érdektelen, csakis a mi számít” [Chris LUCAS: *Cybernetics and Stochastic Systems*. In: <http://www.calresco.org/lucas/systems.htm>]. „A fekete doboz kimeneti információt hoz létre, amennyiben bemeneti információ kerül bele.” [SYNGRAPH2006: *Cybernetic Ceremony in Black Velvet*. In: <http://www.sherban-epure.com/sites/2008few/calledpgs/sigg06slideprsnntn.pdf> 11.] „A fekete doboz olyan megközelítés, amely magyarázatok felépítését teszi lehetővé olyan dolgokról, amik közvetlenül nem megfigyelhetők.” [Ranulph GLANVILLE: *The Black Box, Design and Second Order Cybernetics*. In: http://209.85.129.132/search?q=cache:CwaqAvc33UUJ:ead.verhaag.net/speaker_info.php%3Fid%3D507+black+box+cybernetics&hl=hu&ct=clnk&cd=87&gl=hu]. „Mivel a kölcsönös összefüggések a variábilis bemenő paraméterek és a függő kimeneti magatartás közt ismeretlenek, egy kibernetikai értelemben vett »fekete doboz«-helyzet áll elő, azaz ennek magas komplexitású zárt rendszerében az egyetlen dolog, amit tehetünk, nem lesz más, mint a bemenő és a kijövő információk közti viszonyok mérése.” [H. P. S. RUDOLF: *A Time Travel to the Early Theory of Evolution Strategies*. <http://ls11-www.informatik.uni-dortmund.de/people/rudolph/publications/papers/HPS-Rudolph.pdf> 1.] „Ha belenézhetnénk a fekete doboz belsejébe, a rendszert különféle módokon kapcsolódó alrendszerek bizonyos számának látnánk. E megközelítés egyik célja az, hogy segítsen következtetéseket levonnunk a rendszer belső szerkezetére nézve. [...] Kiindulópontnak véve

Eszerint a jogász értelem mindenekelőtt a közvetlenül fennálló érdek- s a közvetetten mögötte álló értékkonfliktusnak a társadalmi összességben döntőként felfogott érdekek és értékek mentén történő feloldására (eldöntésére) törekszik – lehetőleg a jogon belül elfogadott (s egy ontológiai rekonstrukció eszközeivel feltárható) ún. „*beteljesedési rendszer*” kielégítésével¹⁰ (amit a gyakorlati jogtudomány – röviden, de az önkény, a merő megszokottság jelenlétét is megengedő, mert pusztán a konvencionalizáltság tényéhez kapcsolt módon – a jogi érvelésnek a jogász szakmától elfogadott *kánon*jaként szokott megjelölni¹¹) – egy olyan technikalitás által működtetetten, amely elvileg minden esetben és logikailag azonos eséllyel (tehát normative tovább nem korlátozottan vagy ellenőrzötten, következésképpen logikai úton sem tovább korlátozhatóan vagy ellenőrizhetően) lehetővé teszi a rendelkezésre álló (egymással többnyire szembefutó érvelések lehetőségét egyaránt biztosító) *technikák* készletéből azon eljárások kiválasztását, amelyek segítségével a döntéshozó egyaránt érvelhet az adott normának az esetre illő (s így alkalmazandó) vagy nem illő (s ezért nem alkalmazandó) volta mellett, illetőleg amelyekkel (a jogtisztelet nevében) szigorú, avagy (az életszerűsége vagy egyéb szubsztanciális megfontolásra

ezért ezt az *input* és az *output* közti viszonyt, megkísérelhetjük következtetést levonni a rendszer megkonstruáltságára, vagyis arra nézve, hogy milyen elemekből áll, s ezek miként kapcsolódnak egymáshoz.” [Holk CRUSE: *Neural Networks as Cybernetic System*. 2nd rev. ed. <http://209.85.129.132/search?q=cache:K-zEvbCSwycJ:www.brains-minds-media.org/archive/289+black+box+cybernetics&hl=hu&ct=clnk&cd=75&gl=hu> 1.1. és 1.3. pont.] „Fekete doboz» bármely olyan rendszer, amit kizárólag abból kiindulva vizsgálunk, hogy mit tár fel magáról bizonyos külső tényállásokhoz, az úgynevezett *input*okhoz és *output*okhoz való viszonyában. A fekete dobozként megnevezett történet szokásos alaphelyzete az, hogy igen puha feltételek közt a doboz »feketése« (vagyis az a körülmény, hogy nem tudjuk, mi rejlik benne) megszüntethető, és a doboz belső szerkezete leírhatóvá lesz, ami által maga a doboz »fehér dobozzá« lehet, amit már átláthatunk.” [George KAMPIS: *Explicit Epistemology*. <http://hps.elte.hu/~gk/Publications/JapanEE.html> 1.]

E gondolat jogtudományi módszertani hasznosítására ld. pl. Csaba VARGA: Les bases sociales du raisonnement juridique. *Logique et Analyse*, Nos. 53–54. (1971) 171–176.; majd kifejtetten VARGA Csaba: A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról. *Állam- és Jogtudomány*, 1971/2. 249–285. Vö. még Dan SIMON: A Third View of the Black Box. *Cognitive Coherence in Judicial Decision Making*. *The University of Chicago Law Review*, vol. 71. (2004) 511–584. Erre épül a *judicial mind* rendszeres kutatásának igénye – figyelemreméltó előzményként pl. Wolfgang FIKENTSCHER: *Modes of Thought. A Study in the Anthropology of Law and Religion*. 2. überarb. Aufl. Tübingen, J. C. B. Mohr, 2004. – a Csaba VARGA (szerk.): *Comparative Legal Cultures*. Aldershot–Hong Kong–Singapore–Sydney, Dartmouth & New York, The New York University Press, 1992. vállalkozása óta.

¹⁰ ‘*Verfüllungssystem*’ [‘*system of fulfilment*’], vö. VARGA (1981) i. m., különösen 226.

¹¹ Vö. A. M. HONORÉ: Legal Reasoning in Rome and Today. *Cambrian Law Review*, 1973. 58–67., különösen 3. pont.

történő felhívással) szigorúságot oldó ún. méltányos jogalkalmazást egyaránt megalapozhat.¹²

Eszerint a merő norma'alkalmazás' látszata és ideológiája mögött *teljes ember* munkál, saját értékrenddel s döntési akarattal, amit hivatalos eljárásában (még ha az adott jogi berendezkedést elszemélytelenítő formák uralják is) szintén követni, érvényre juttatni kíván. Ez pedig – már maga a norma-értés hermeneutikus meghatározásán és az eset tényeinek jogász felépítésén, mint kulturális előfeltételezettségen¹³ keresztül – eleve kiválasztó hatást gyakorol mind a megítélés tárgyát képező ún. tényállás mint jogilag egyedül releváns tényösszeg,¹⁴ mind pedig az erre alkalmazandó norma s a normának az esetre vetített jelentése bírói megállapítására. Az *igazolás utólagos logikája* úgy vezetheti mindezt csupán le, hogy adott volt egy normatömeg, amelyből az állítólag objektíve adott eset függvényében pusztán kiválasztás történt, amely kiválasztott norma azután a maga részéről már eleve megszabja/megszabta, hogy alkalmazása szempontjából miféle tények lehetnek egyáltalán relevánsak. A *probléma-megoldás*, vagyis az adott idő valóságos eljárásában ténylegesen zajló folyamat logikája felől közelítve azonban mindez természetesen csakis egyidejű kölcsönösségben, azaz megszakítatlan egymásra vetítések (azaz kölcsönös reflektáltatottságok) során és ezeknek az idő kényszerében valamikori mesterséges lezárása eredményeként mehet/mehetett csupán végbe.

Ezért következtethet a bírói folyamat ontológiai rekonstrukciója arra, hogy a bírói foglalatosság a jogrendszer szabályaival csakúgy, mint az eldöntendő eset úgynevezett tényeivel végső soron *manipulatív* folyamat.¹⁵ Manipulatív, mert egyetlen elemében sem kényszerítő, nem is alternatíva nélküli; csupán valamiféle elérhető legjobbat, tehát optimumot célzó; s ezért legfeljebb meggyőző erőre törekvő.¹⁶ Ennek eredményeként, mint a bírói valóságkonstruálás terméke

¹² Első megfogalmazásban lásd SZÁJER József – VARGA Csaba: A jogi technika. *Magyar Jog*, 1992/2. 65–71.

¹³ Ez a hermeneutikából ismert ún. *Vorverständnis*.

¹⁴ Ez a német dogmatikában a XIX. század során kidolgozott *Tatbestand* fogalma, mely egyéb kultúrákban legfeljebb tökéletlenül – mert a kontinensen ismert kritériumokkal nem rendelkezően – körülírható (az angol jogban pl. úgy, mint „*facts that constitute a case in law*”). A <http://de.wikipedia.org/wiki/Tatbestand> meghatározása szerint „Tatbestand ist die Gesamtheit aller tatsächlichen Voraussetzungen des Gesetzes für eine Rechtsfolge; er benennt somit die abstrakten Merkmale, die einer Tat im rechtlichen Sinne zugrunde liegen. Er wird untergliedert in einzelne Tatbestandsmerkmale.”

¹⁵ Amit ezért tényekkel s a normatív útmutatásokkal történő műveleti sorként [*operation*] jelöl.

¹⁶ Ezért éltek már az első ontologizáló folyamatrekonstrukciók a mindenkor *hallgatóság*, végső soron az emberiség mint „*auditoire universelle*” érvényesítő feltételezésével, mint olyan kizárólagos közzeggel, amelyen belül az egész meggyőztetés egyáltalán értelmezhető.

áll majd elő egyfelől az *esetjog*, másfelől a *jogeset* – előbbi a jognak konkrét helyzetre történő aktualizálásaként, utóbbi a megítélendő életbeli történés tényeinek a jogi rekonstrukciójaként. Ebből viszont máris láthatjuk: mindkét oldal kizárólagos értelme és gyökere kölcsönös reflektáltatottságukban rejlik – noha a bíró hivatalos látásmódja ezek önálló tételezettségére (s egyáltalán: tételezhetőségükre), vagyis a lényegében kontingens, mert a tetszőlegesség, a mesterséges kiválasztás jegyeit is rejtő mindenkori emberi (társadalmi) gyakorlatnak az objektivitáshoz vagy akár látszataihoz történő kapcsolódására épül.

1.4. A jog mint szabály s a jog mint kultúra

A fentiekből adódóan a jog nem redukálható egyszerűen szabály-összetevőjére.¹⁷ Sőt, mi több, nem vezethető vissza a mindmáig csupán a kontinentális jog s az angolszász jog európai kettősségének az ellentmondásos egyidejűségére alkalmazott „jogi/jogászi mentalitások” egyébként megvilágító erejű különeműségére¹⁸ sem. Hiszen mindezeket túl magában foglalja azt is, ami egy jövőndő kutatásban kimunkálándóként a jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozása terrénumán belül¹⁹ szintén még majd feltárandó „összehasonlító bírói gondolkodásmód” vizsgálódási területének lehet a tárgya.²⁰

Ez már, mint „a bírói döntéshozatal »fekete doboza«” összehasonlító feltárása, választ adhat az imént vázolt eldöntetlen kérdésre: vajon maga „a jog” egy összetett magatartásszabályozási (befolyásolási) rendszer összefüggéseiben a jogműködés összetett folyamatának az egyik (bár bizonyára meghatározó) viszonylagos önállósággal rendelkező komponense-e csupán, vagy egy legtágabb értelemben felfogott komplex társadalmi mintaadásban a kulturális várakozások

Vö. Chaïm PERELMAN: *Droit, morale et philosophie*. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1968. Ismerteti VARGA Csaba in *Allam- és Jogtudomány*, 1970/3. 621–622.

¹⁷ Első megfogalmazásban ld. VARGA Csaba: Tétélezések rendszeréből áll-e a jog? *Jogtudományi Közöny*, 1984/9. 483–486.

¹⁸ A „*mentalités juridiques*” Pierre Legrand által kifejlesztett terminus.

¹⁹ A *comparative law* és a *comparative legal cultures* diszciplináris egymásra épülésére első megfogalmazásban ld. VARGA Csaba: Jog és kultúra összehasonlító perspektívából. In: *Van és legyen a jogban. Tanulmányok Peschka Vilmos 70. születésnapjára*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – MTA Jogtudományi Intézete, 1999. 335–352.; és VARGA Csaba: Jogi kultúrák – összehasonlító megvilágításban. In: VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. [Jogfilozófiák] Budapest, [Osiris], 2000. ix–xviii.; valamint VARGA Csaba: Összehasonlító jogi kultúrák: szempontok a fogalmi körülhatároláshoz. *Jogtudományi Közöny*, 1997/1. 45–49.

²⁰ A *comparative judicial mind* kutatásának igényére ld. VARGA Csaba: Összehasonlító jogi kultúrák? *Jogtudományi Közöny*, 2001/10. 409–416.

egyik (bár bizonyára meghatározó) nevesítője, mely utóbbi a mintaadás (mely egyidejűleg kulturális meghatározás és meghatározódás) teljes komplexumát ugyanakkor nem helyettesítheti.

A bírósági döntéshozatal »fekete doboza« összehasonlító feltárásának így kettős feladata van: egyfelől – tisztán teoretikus érdeklődésből – a múlt tapasztalati tárháza gyanánt szemlélt „jogvilágunk színháza” (a klasszikus *theatrum legale mundi*) változatainak mint történelmi-kulturális diverzitásnak a történelmi feltérképezése,²¹ másfelől pedig – tisztán gyakorlati érdekből biztosítva egymás kölcsönös megismerését – a különféle civilizációs berendezkedések egymásra hatásának az elősegítése.

1.5. A posztmodernné oldódás többlete

Eddigi fejtegetéseink a klasszikus jogpozitivizmusra mint a jog hagyományos felfogására épültek. Mindebben a problematizálásban így óhatatlanul továbbvívó kérdés és problémaelágazás lesz, hogy amennyiben önnön posztmodern feltételeire hagyatkozva maga a jogász világgép kinyilvánítja – vagy akár csak kemény tényei folytán eltűri – az eddigi szűkmarkú szabály-pozitivizmusnak egy (α) alkotmányjogiasított, (β) multikulturálisan (γ) többszereplőssé tett, (δ) olyan jogban történő feloldódását, amely esetleges kodifikálásában sem lesz több, mint egy pusztán ($\delta/1$) elvi szinten s ($\delta/2$) az időleges elgondolhatás sugallataként történő rögzítés, egyidejűleg ($\delta/3$) felhívással e vázlatos tömörség és lényegében pusztá irányjelzés majdani bírósági kibontására – vagyis azt, hogy végső soron (ϵ) e klasszikus jogpozitivizmus ún. jogi társadalompozitivizmusban olvadjék immár fel²² –,²³ úgy ez miként és főként milyen többlettel érinti a mindenkori jogaktualizálásnak a bírósági eljárásra háramló feladatát.

²¹ Ez a szokásosan kifejezett *legal mapping*. Ld. VARGA Csaba: *Theatrum legale mundi* avagy a jogrendszerek osztályozása. In: H. SZILÁGYI István – PAKSY Máté (szerk.): *Ius unum, lex multiplex. Liber Amicorum: Studia Z. Péteri dedicata. (Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbólselekt köréből.)* [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2005. 219–242.

²² Ún. *socio-positivisme juridique*, vö.: Penser le droit québécois entre culture et positivisme. Quelques considérations critiques. In: Bjarne MELKEVIK (szerk.): *Transformation de la culture juridique québécoise*. Québec, L'Harmattan, 1998. 9–21.

²³ Vö. VARGA Csaba: Mi jön a pozitívizmusok után? »A bírói ténymegállapítási folyamat természet« problematikájának utóéletéről. *Állam- és Jogtudomány*, 2000/3–4. 231–252.; valamint VARGA Csaba: Az angol–amerikai és a kontinentális-francia jogi hagyományok találkozásának peremvidékén. Kanadai fejlemények és tapasztalatok. *Jogtudományi Közöny*, 2002/7–8. 309–322.

További járulékos kérdés és problémaelágazás, hogy pontosan egy ilyen oldódás milyen formát ölt majd a nemzetközi jogban;²⁴ továbbá az, hogy miként válik egyre teljesebbé a nemzetközi humanitárius jognak egyébként is kevésbé a hagyományos formájú magatartásszabályokra és magatartásszabályozásra, mint inkább döntően értékszempontokat érvényesítő gondolkodásmódra és az ennek megfelelő és ennek jegyében is védhető stratégiai és taktikai tervezésre s például katonai műveleti eljárásra felhívó berendezkedése,²⁵ és ez mint minta miként hat majd vissza a nemzeti jogok fejlődésére és formakincsének az alakítására.

1.6. 'A jog' mint kifejezés metaforikussá válása

Már pedig e pontnál már legalább világos kell legyen, hogy ameddig nem tisztázott, vajon tényleges társadalmi léte, azaz normatív hatásgyakorlása felől tekintve²⁶ voltaképpen mi a jog, addig nem is uralhatjuk alakulását, tudatos formálását, és egyáltalán sorsát. Hiszen egy ilyen tisztázásig legfeljebb szimbolikusan, pusztán metaforikus erővel, vagyis kizárólag jelzésszerűen beszélhetünk

²⁴ Martti KOSKENNIEMI: The Politics of International Law. *European Journal of International Law*, vol. I, no. 1–2. (1990) 31–32. szerint „Társadalomelméleti kutatók a jelenkori nemzeti társadalmakban elfordulást mutatnak ki a jogállamtól egy a konfliktusokat egyre inkább csupán hajlékony, és csupán összefüggéseiben meghatározott standardok s kompromisszumok által kezelő társadalom felé. Az általános elvek és formális szabályok helyett az összefüggéseiben meghatározott méltányossághoz fordulás hasonló fordulatot válthat ki a nemzetközi jog gondolatában s gyakorlatában egyaránt. Minden okunk megvan ennek komolyan vételére akkor is, ha ez jogászainkat hivatásrendi önképük újragondolására kényszerítené. Hiszen csupán összefüggéseiben elérhető igazságossághoz nem juthatunk el befejezetten kész szabályok vagy elvek merő alkalmazásával. Ez kirándulást feltételez a politika s a társadalmi-gazdasági esettanulmányok területére, amelyeket eddig mindvégig formálisan elhatároltak attól a ponttól, ahol a jogi érvelésnek meg kellett állnia ahhoz, hogy egyáltalán »jogi« maradhasson. Ezért ma bizonytalanság lengi át e porondot. Hiszen politikai elfogadhatóságra építve nem hozhatunk döntéseket a felvilágosodás utáni jogászok által eddig elérni remélt biztonsággal. És mégis, a döntések ilyenekként megmaradása előzheti meg csupán ezeknek az önkény apológiájaként történő felhasználását.”

²⁵ Vö. pl. M. Cherif BASSIOUNI: Normative Framework of International Humanitarian Law. Overlaps, Gaps, and Ambiguities. *Transnational Law & Contemporary Problems*, vol. 8. no. 2. (1998) 199–275.; Matthew LIPPMAN: Humanitarian Law: The Uncertain Contour of Command Responsibilities. *Tulsa Journal of Comparative & International Law*, vol. 8. no. 2. (2001) és vol. 9. no. 1. (2001) 1–93.; Benjamin PERRIN: Searching for Law while Seeking Justice: The Difficulties of Enforcing International Humanitarian Law in International Criminal Trials. *Ottawa Law Review*, vol. 39. no. 2. (2007–2008) 367–403.

²⁶ A posztumusz publikált Georg LUKÁCS: *Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins* társadalomontológiai összefüggéseiben kritériális összetevő, hogy *társadalmi létezés* gyanánt csakis olyasmi fogadható el, ami *társadalmi hatásgyakorlásban* fejeződik ki.

jogról.²⁷ Szakmai köznapjainkban, amikor jogásként járunk el, szokásosan tárgyasított megjelenítésével, eljárászerű formális tételezettségével, vagyis elfogadott objektiváltságában – azaz mint a specifikusan jogi érvényesség formaszerű hordozóját²⁸ – azonosítjuk; ez azonban csak leegyszerűsítően rövidített kifejezés, amely a tudományos leírást egy történetesen kanonizált jogász-ideológia kritériumszabásával nyilvánvalóan nem helyettesítheti. Nos, jelen érdeklődésünknek is pontosan ez a tárgya és az egyik fő hivatása, jelesül, hogy a jog mindig csupán töredékesen („ilyen vagy olyan értelemben” és a „többé vagy kevésbé” terminusaiban meghatározhatóan) tárgyasított/tárgyasodott körének és annak a környezetnek a pontosabb körülírását megad hassuk, amelyik a maga összességében és komplex hatásgyakorlásában létrehozza, teremti, formálja és alakítja a jogot.

1.7. Az ‘európai/nemzetközi joguralom’ többletkérdése

Ameddig tehát nincs a fentiekre válasz, addig az sem egyértelmű, hogy pontosan mit akarunk akkor, amikor például akár az Európai Unió körében jogharmonizálásra törekszünk,²⁹ akár pedig a jelenkori globalizálódásban egyfelől

²⁷ Mint már kimutattuk – vö. VARGA (2004) i. m. 6.1. pont, 297–310. –, a jogászság *hivatásrendi ideológiája* nemcsak azt konvencionalizáltatja, hogy miként kezeltessek s alkalmazzassék a jog (mint valamiféle késztermék), hanem előkérdésként azt is, hogy egyáltalán miként állhat elő valójában e jog (vagyis miből válhat s mekkora befejezettséggel egy ilyen késztermék). Mert részben fogalommodszertani – VARGA Csaba: A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése. *Állam- és Jogtudomány*, 1970/3. 589–613. –, részben antropológiai – VARGA Csaba: Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása. *Állam- és Jogtudomány*, 1985/3. 528–555. – tanulmányaink nyomán adotttnak vettük, hogy bármiként rendelkezik is önmagáról a jog, mindennapi s tendenciális meghatározásáért egyaránt állandó küzdelem zajlik legalábbis három egymással konkuráló lehetséges összetevő – a jogként tételezés / a jogként történő hatósági kikényszerítés / a jog érvényesüléseként elismert társadalmi gyakorlattá válás – között. Mindennek tudatában viszont ‘jog’-ról általában eleve nem, csakis specifikáltan, egy sok összetevős mozgó kontinuumban körülírtan beszélhetünk. Hiszen ettől kezdve nem a „mi a jog?” kérdésfeltevése lesz kérdés, hanem csakis az, hogy arról – egyfelől – többé vagy kevésbé, valamint – és másfelől – milyen értelemben (azaz melyik lehetséges és védhető értelmében), s végezetül – harmadfelől – a joggá válás / jog(i)ként megszűnés mely fázisában beszélhetünk.

²⁸ Az alapkérdésre ld. VARGA Csaba: Érvényesség. *Állam- és Jogtudomány*, 2004/3–4. 247–262., a formaiság kérdésére pedig VARGA Csaba: A kódex mint rendszer. (A kódex rendszer-jellege és rendszerkénti felfogásának lehetetlensége.) *Állam- és Jogtudomány*, 1973/2. 268–299., különösen 1–2. pont.

²⁹ Problémafelvetésként lásd VARGA Csaba: Kodifikáció az ezredforduló perspektívájában. [Utószó a második kiadáshoz.] In: VARGA Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. Jav. és bőv. 2. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002. <http://mek.oszk.hu/14200/14206/>

a nemzetközi jog alakítása s másfelől és különösen a nemzetközi szervezetek döntéshozatala körében a joguralom vagy egyszerűen maga a legalitás, vagyis a jogszerű igazolhatás fokozott tiszteletét tűzzük célként magunk elé³⁰ – esetleg kifejezetten olyan álmot dédelgetve immár, hogy a nemzeti alkotmánybíróságok mintájára valaminő jogi-jogászai szűrőt építsenek a nemzetközi döntéshozatali csúcsok (mint pl. az ENSz Biztonsági Tanácsa) köré a ma még kellően nem véglegesedett körvonalú „nemzetközi joguralom” eszményének történő megfelelés ellenőrzése s lehetséges kikényszerítése céljából.³¹

379–403.; kibontásában pedig VARGA Csaba: Az Európai Unió közös joga: Jogharmonizálás és jogkodifikáció. *Iustum Aequum Salutare*, 2008/3. 131–150.

³⁰ Vö. pl. Brun-Otto BRYDE: Konstitutionalisierung des Völkerrechts und Internationalisierung des Verfassungsrechts. *Der Staat*, vol. 42. no. 1. (2003) 61–75.; háttérként pedig Judith GOLDSTEIN et al. (szerk.): *Legalization and World Politics*. Cambridge (Ma.), MIT Press, 2001. és Richard H. PILDES: Conflicts between American and European Views of Law: The Dark Side of Legalism. *Virginia Journal of International Law*, vol. 44. no. 1. (2002) 145–167.; valamint VARGA Csaba: Jogi kultúránk – európai és globális távlatban. In: PAKSY Máté (szerk.): *Európai jog és jogfilozófia. Tanulmányok az európai integráció ötvenedik évfordulójának ünnepére*. [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2008. 13–42.

³¹ Vö. pl. William W. BISHOP: The International Rule of Law. *Michigan Law Review*, vol. 59. no. 1. (1961) 553–573.; Edwin Brown FIRMAGE: Anarchy or Order? The Nth Country Problem and the International Rule of Law. *The Missouri Law Review*, vol. 29. no. 2. (1964) 138–158.; John QUIGLEY: Prospects for the International Rule of Law. *Emory International Law Review*, vol. 5. no. 2. (1991) 311–320.; Hans KÖCHLER: *Democracy and the International Rule of Law. Proposition for an Alternative World Order. (Selected Papers Published on the Occasion of the Fiftieth Anniversary of the United Nations.)* Wien–New York, Springer-Verlag, 1995.; Karen J. ALTER: *Establishing the Supremacy of European Law. The Making of an International Rule of Law in Europe*. Oxford–New York, Oxford University Press, 2001.; Palitha T. B. KOHONA: The International Rule of Law and the Role of the United Nations. *The International Lawyer*, vol. 36. no. 4. (2002) 1131–1144.; Philip ALLOTT: *Towards the International Rule of Law. Essays in Integrated Constitutional Theory*. London, Cameron May, 2005.; Richard J. GOLDSTONE: US Antagonism toward the International Rule of Law: The View of a Concerned »Outsider«. *Washington University Global Studies Law Review*, vol. 4. no. 2. (2005) 205–208.; Dennis JACOBS: What is an International Rule of Law? *Harvard Journal of Law & Legal Policy*, vol. 30. no. 1. (2006–2007) 3–6.; David R. ANDREWS: International Rule of Law Symposium: Introductory Essay. *Berkeley Journal of International Law*, vol. 25., no. 1. (2007) 1–6.; Katharina PISTOR: Advancing the Rule of Law. Report on the International Rule of Law Symposium Convened by the American Bar Association, November 9–10, 2005. *Berkeley Journal of International Law*, vol. 25., no. 1. (2007) 7–43.; Simon CHESTERMAN: An International Rule of Law? *The American Journal of Comparative Law*, vol. 56., no. 2. (2008) 331–361.

2. Változatok

2.1. A jog mint szubszisztencia s a jog mint konvencionalizáció

Mindezek a fejlemények – egyidejűleg mint elő- és alapkérdések – a jog szubszisztenciájának tisztázását előfeltételezik.

Már pedig annak a kérdése, hogy végső soron miben s miből is áll a jog, kizárólag *működtetéséből*, azaz újrakonvencionalizálódóan sikeresként elfogadott mozzgatásából – vagyis a joggal (a jog felhívásával) ténylegesen végzett gondolati műveletek elemzéséből – olvasható ki. Ennek során pedig rekonstruálnunk kell, hogy voltaképpen mi az, ami e műveletekben jogként felhívatik, és valójában – tehát elemzéseinkből fennállóként rekonstruálhatóan – milyen viszony áll fenn e jogként felhívott vonatkozás és a nevében levont következtetés között.

2.2. Szövegben megtestesültség, fogalmiasítottság, logizáltság

Hármas előkérdést fogalmazhatunk meg itt, amiket elvileg a legkülönfélébb jogi hagyományoknak s berendezkedéseknek feltehetünk, s amiket következtetésképpen fel is kell tennünk: vajon (1) a jog az adott szövegben *kimerítően megtestesített-e*, avagy a megismerésére hivatott szövegek csupán jelzések, mint példázatok a jogból vagy utalások a jog egyébkénti gazdagságára; (2) hordozó vagy megjelenítő nyelvi közegében a jog egyszersmind *fogalmiasított-e*, vagyis használt szavai egyúttal egy az általánosság különféle szintjein a teljesség igényével kiművelt fogalmi rendszer tagjaiként feldolgozottan szerepelnek-e, avagy csupán jobb híján s merőben kommunikálhatóságuk céljából nyelvileg megjelenítettek, olyan megnevezésekkel, amik pusztán jellemeznek ahelyett, hogy egyszersmind és szükségképpen rendszertani helyet is jelölnének; (3) abban az intellektuális műveleti sorban, amit a bírói döntéshozatali folyamat során az előbbiekben leírt joggal és az eldöntendő eset tényeivel végzünk, megjelenik-e a *logikai meghatározás és levezetés igénye* (s ezzel egy bármiféle alternatívát kizáróan kimerítő és kategorikusan formális igazolhatóság kívánalma), vagy a logika mindvégig háttérben marad, pusztán és legfeljebb – ámbár elvártan – valamiféle ellenőrző szerep betölthetésével.

2.3. Megszorítás/oldás, általánosítás/kivételezés

Mindezt – mint rögvest látni fogjuk: négyes irányban – egy azokat az alkalmazott jogi technikákat illető vizsgálódás világíthatja csupán meg, amelyek kisebb vagy nagyobb fejlettséggel minden egyes jogrendben kifejlődtek, és amik egyfelől (a) a jogrend természetes stabilitás-igényének és folytonosság-szükségletének a biztosítását teszik lehetővé, egyidejűleg a mindenkor szükséges változtatáshoz, finomításhoz vagy továbbfejlesztéshez – végső soron s egy vizualizált/virtualizált alaphoz képest e fennállóként felfogott jog (b) oldásához vagy (c) szigorításához – kellő eszközöknek a megteremtésével, másfelől pedig – mindezekkel együtt és egyidejűleg – (d) alkalmas formát teremtenek a jogtéttel és a jogeset egymásra vonatkoztatásának a gyakorlati kétséget a lehetőség mértékéig kizáró lezárásához, többnyire a döntés ténye, tekintélye, vagy a mind e mögé a logikai biztonságnak a látszatát kölcsönző formális konklúzió révén.

Ennek megfelelően (a) az egyik irány a *conservatio/renovatio*, vagyis a megőrzés és az újítás leginkább gyakran egyidejű kettősségében mozog, melynek során adott vonatkozásban szükségessé válhat ugyan megújítás, de többnyire részlegesen s az összes egyéb területnek azon időben hangsúlyozottan változatlan megőrzése mellett; (b) nem ritkán párhuzamosan a *ius strictum / ius aequum*, azaz a tételezett formához ragaszkodás és az alkalmi/eseti méltányos (vagyis célszerű, felsőbb elvekre tekintettel indokolt, és így tovább) lazítás közti mozgással, mely szintén meghatározott területen kísérhet meg oldást, miközben a többi területen féltve őrzi az eredetiként felfogott szigorúságot; amely kettős irányúság kifejeződik úgy is, mint (c) a *generalisatio/exceptio* közti folytonos feszülés, amikor is – egyik esetben – a megőrzés vagy az eredendő szigorúság igénye általánosításba csap át, avagy – a másik esetben – az újítás vagy oldás a kivételtermelés formáját ölti magára (miközben persze tisztában kell lennünk azzal, hogy a korábbi tételezésen vagy gyakorlaton túlmenő általánosítás logikai értelemben nyilvánvalóan maga is a kivételtermeléssel egyértelmű). Végezetül pedig (d) annak érdekében, hogy a tényvilágra a normatív várakozások világa rávetíthetessék, vagyis hogy e két egymással magától nem találkozó különműködés közt a találkozás s az adott eset körében bevégzett egységesülés bekövetkezhessék, szükséges (csakúgy, mint amikor a római jogfejlődés a *mancipatio* nem természetszerű eredményének a mesterséges úton történő kiváltásához egy természetesként emlékeztető emberi magatartásformát kapcsolt) még egy formalizált gesztus megtétele is, amellyel az azonosság (vagyis, szoros értelemben: a hasonlóság) megállapításával a norma mint főtétel alá vonásra – logizált formában ezt alávonás, azaz *subsumptio* gyanánt ábrázolta jogműveltségünk,

akkor pedig, amikor a döntés tényétől kikényszerítettként ideologizálta meg, úgy alárendelés, vagyis *subordinatio* gyanánt jellemezte –, ennek hiányában pedig az azonosság (vagyis a fenti értelemben vett hasonlóság) kinyilváníthatóságának az elutasítására következtet a bíró; és bármelyik lehetőséget választja is, következtetését az ehhez rendelkezésre álló technikák mozgósításával alapozza meg és fejti ki esetlegesen kötelező indokolása során.

(A fentiekhez járulnak még további kibontandóként a jogelvekre alapozás s az alkotmányjogiasítás módozatai, továbbá a joghézag kitölthetése s a jognyelvi bizonytalanság gondjainak a kezelése, és így tovább.)

3. Jogi berendezkedések vallatása

3.1. Joghagyományok, jogi kultúrák

Mindezek tengelyében legelső sorban is (1) a mai európai egységesülés szempontjából döntő kontinentális és angolszász jogi berendezkedés vizsgálata áll, egyfelől (1/a) előzményeiket (így a görög s a római jogi bírói okfejtést, lényeges korszakaiként külön-külön) is áttekintve, másfelől (1/b) történelmi alakulásukban és viszonylagosan önállósuló csoportjaiban – így önállóan egyfelől (1/b/α) a latin és a germán tömbben, s másfelől (1/b/β) a skandináv jogcsoportban – is szemlélve, harmadfelől pedig (1/c) világszerte vegyesnek mondott kiágazásaikat (Skócia, Québec, Louisiana, Izrael Állam) is belevonva az elemzés körébe. Ezt a nagy világcivilizációs diverzitás másik oldaláról ki kell egészítenie annak, amit (2) feltehetően közös ősi gyökérzetként ma az autochton (ősi, a „megkülönböztetetten jogi” berendezkedések³² létrejöttét s adott területen uralkodó érvényre jutását megelőző) jogvitafeloldásról egyáltalán megtudhatunk (beleértve a jelenkori jogantropológiai feltárásokat s egyéb ún. törzsi anyagokat is), valamint a specifikusan európai gyökérzet közelében (3) a klasszikus zsidó és az arab hagyomány, mindezeket a lehetséges változatosság jelzéseként kontrasztálva legalább is (4) a japán és a koreai, valamint a kínai eljárásokkal példázandó ázsiai hagyománnyal, s lehetségesen – hozzáférhetőségüktől s irodalmi feldolgozottságüktől függően – kiegészítve még esetleg további, (5) például perzsa, indiai vagy egyéb hagyománnyal.

³² Philip SELZNICK: The Sociology of Law. In: David L. SILLS (szerk.): *International Encyclopedia of the Social Sciences*. vol. 9. New York, Macmillan – Free Press, 1968. 51.

3.2. A feladat tétje

A jogi ontológiai rekonstrukció számára mérvadó módszertani sugallattal szolgálhat annak felismerése, hogy a majom anatómiájának kulcsa az emberében rejlik.³³ Vagyis alapvető, későbbi fejleményektől esetleg elrejtett összefüggésekre világíthat rá az elemibb állapotok vizsgálata, és főként – mindenekelőtt a jogra, mint „mesterséges emberi konstrukció”³⁴ társadalmi *praxis* során gyakorlati célokból létrehozott jellegzetességeire, azaz pusztán gondolatilag tétélezett, ám mégis kemény társadalomontológiai ténynyé váló tereléseire s becsatornázásaira, mint a mindenkori jelenlét számára már készként fogadott adottságokra tekintettel – felvillanthatja azokat a jelenünkben is érvényesülő emberi-társadalmi mozgatóerőket, amiket civilizációs (civilizáló) többletünk változatlanul élő ősi mozgásainkra, ösztönzéseinkre, eljárásainkra az idők során ráaggatott.

Elemi helyzetek leírására egyszersmind rá kell épülnie nemcsak egyszerűen kultúrtörténeti, de egyúttal a máig kialakult világcivilizációs sokféleségünket megkülönböztető görcső alá vevő összehasonlító vizsgálódásnak, hiszen lényegükben *hasznos* s összemérhető emberi szükségleteink s vágyaink *eltérő* keretek és intézményesedések, fogalmiasítások és formalizálások közt különféle professzionalizálódó csatornákon, felfogásokon, éthoszokon, módokon s eljárásokon keresztül nyertek/nyernek kultúránként szétváló kielégítést, miközben korántsem feltétlenül végső emberi mozgatóik azok, amik változnak, mint inkább csupán formát öltésük.

Eltérő hagyományokból kiindulóan s ezért eltérő saját mögöttes filozófiai világképek, értéktétélezések és ezeknek megfelelő módszertanok birtokában ez a végső tisztázó (és az emberlét végső azonosságát illetően végső elemzésben egységesítő) igény fogalmazódott meg ősi időktől kezdve – és az ember művi igazságteremtése mögött vitathatatlan, mert minden emberre nézve közös, így az egyedi emberhez s maga az ember esendőségéhez képest transzcendens, mert létünk célját, alapjait, kereteit egyaránt feltárni (felismerni és leírni) hivatottan – a természetjogi gondolat immár két évezredes kultúrájában és ma is lankadatlanul megújuló művelésében. Majd európai gyökerű világunk kiterjedésekor, földtekénk globális faluvá szűkülése első felismerésekor, tehát

³³ „Az ember anatómiája kulcs a majom anatómiájához.” MARX Károly: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. In: Karl MARX – Friedrich ENGELS: *Művei*. 46/I. kötet. Budapest, Kossuth, 1972. 31.

³⁴ „*künstliche menschliche Konstruktion*” in Georg KLAUS: *Einführung in die formale Logic*. Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1959. 72.

a gyarmatosítások nyomán ugyanennek a végső gondolatnak a megfogalmazhatását célozta filozofikus általánosításaival a kulturantropológiából kinőtt jogantropológia; majd a francia forradalmi felvilágosodásból általánosodóan – mikor néhány alapvető igény feltétlen tiszteletének megköveteléséből magán a jogon is túlmutató világméretű mozgalommá növekedett – ennek kérdéseivel kellett szembenéznie az emberjogi aktivizmusnak is, vallatván, hogy ha egyáltalán, úgy korlátozhatja-e egyetemesként megfogalmazott törekvéseit kultúrávilágunk sokszínűsége, az eltérő civilizációk másneműsége.³⁵

Végső elemzésben, éppen mert korábbi tanulmányaink során már a jog „belső” és „külső” világának csakis egységére következtethettünk,³⁶ meggyőződésünket mostantól fogva valóra is kell váltanunk, és a jogot valóságos működésében, így mindenféle intellektuális reprezentációjában s a rá hivatkozó műveleti sorokban egyaránt mint kultúránk lenyomatát (egyidejűleg teremtettjét s részleges teremtőjét), tehát mint társadalmi közgondolkodásunk alkotóját is szemügyre kell vennünk.

³⁵ Az ún. univerzalizmus/partikularizmus-vita bibliográfiájához ld. VARGA Csaba: Összehasonlító jogi kultúrák? In: VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben.* [Jogfilozófiák] Budapest, Szent István Társulat, 2004. & <http://mek.oszk.hu/15100/15172> 44–45., 53. jegyzet.

³⁶ Ld. VARGA Csaba: »Külső« és »belső« a jogban. *Jogtudományi Közlöny*, 1983/11. 683–688.

A TANULMÁNYOK FORRÁSA

Előszó

A kötet számára íródott 2017 januárjában.

Visszavont emberi teljesség? Eszmeuralom és tetszőlegesség

Eredeti megjelenése in *PoLiSz*, no. 82. (2005. március). & in <http://krater.hu/wp-content/uploads/2015/09/pol82-m%C3%A1rc.pdf> [»Külvilágunk – belvilágunk« szerzői sorozat 4.] 14–21.

Bizonyosság, bizonytalanság esendősége, avagy az emberi tudás eredendő társadalmisága

Gazda József meghívására a kovásznai és csomakőrösi Kőrösi Csoma Sándor Napok 2014. április 10–12-én tartott XXVI. konferenciájára készült, megjelenése in GAZDA József – SZABÓ Etelka – FERENCZ Attiláné SZŐCS Éva (szerk.): *Kőrösi Csoma Sándor – Az igazság keresése*. [Kőrösi Csoma Sándor 21] Kovászna, Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, 2015. 11–29. A jog problematikájára vetített átdolgozása: *Bizonyosság, bizonytalanság: az emberi tudás dilemmája*. címen jelent meg, in FEKETE Balázs – HORVÁTHY Balázs – KREISZ Brigitta (szerk.): *A világ mi magunk vagyunk... Liber amicorum Vörös Imre*. Budapest, HVG-Orac, 2014. 558–570.

Természetjog? Jog? Emberi rend és emberi esendőség

Kéziratból, 2014 körül megkezdetten.

A jogtudomány természete (Komplexitás, modellértékűség: eszmények, korlátok)

A föelőadások egyike a Zödi Zsolt szervezte »A jogtudomány helye, szerepe és haszna« címen az MTA TK Jogtudományi Intézetében 2015. június 8-án rendezett konferencián. Főcímével megjelent in *MTA Law Working Papers*, 2015/24. 2–10. http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/mtalwp/2015_24_

Varga.pdf, majd in BÓDIG Mátyás – ZÓDI Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye, szerepe és haszna. Tudomány módszertani és tudományelméleti írások*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete – Opten Informatikai Kft., 2016. 77–85. Teljes fenti címmel elhangzott a »Magyar Tudomány Napja Erdélyben: Somló Bódog, Moór Gyula és Horváth Barna jogfilozófiájának aktualitása« címen a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem kolozsvári jogi szaka által 2015. november 6–7-én rendezett konferencián, ott jelenik majd meg az *Acta Universitatis Sapientiae: Legal Studies* hasábjain.

Hans Kelsen, a kontinentális jogi gondolkodás formaadója

Záró előadás az ELTE »Jogi Kari Konferenciák« körében a »Tiszta jogtan – tiszta jogtudomány. Hans Kelsen jogtudományának alapkérdései.« címen 2005. június 8-án rendezett konferencián, megjelenése in *Világosság*, vol. XLVI. 2005/10. Különszám: »Kelsen jogfilozófiája, I.«. 29–38. & <http://www.vilagosság.hu/pdf/20051101085744.pdf>, valamint in Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*. [Bibliotheca iuridica: Acta congressum 16] Budapest, Gondolat – MTA Jogtudományi Intézet – ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2007. 791–804.

Herbert Hart, csoda és jelenség

A Hart-jelenség. címmel záró előadás az ELTE »Jogi Kari Konferenciák« körében a »Mérték és egyensúly. H. L. A. jogfilozófiájának alapkérdései« címen 2001. november 23-án rendezett konferencián, megjelenése in *Világosság*, vol. XLIV. 2003/1–2. 75–87. & <http://www.vilagosság.hu/pdf/20030624095508.pdf>, valamint in Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Herbert L. A. Hart jogtudománya kritikai kontextusban*. [Bibliotheca iuridica: publicationes Cathedrarum 58] Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2013. 899–912.

További megjelenése The Hart-phenomenon. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, vol. 91., no. 1. (2005) 83–95.

A teoretikus jogi gondolkodás jövője

Jogfilozófia, jogelmélet – a teoretikus jogi gondolkodás jövője. címmel „A jogelmélet mint diszciplína” címen szervezett szegedi jogelméleti konferencián hangzott el 2006. február 3-án, megjelenései *Jogelméleti Szemle*, 2006/1. <http://jesz.ajk.elte.hu/varga25.mht>, majd in NAGY

Tamás – NAGY Zsolt (szerk.): *Jogelmélet és önreflexió*. [A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára 16] Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2007. 39–48.; valamint kibővítvé A jog és a jogfilozófia perspektívái a jelen feladatai tükrében. címmel in *Állam- és Jogtudomány*, vol. XLIX. 2008/1. 17–32., Jogfelfogások és jogfilozófiák. (A jogi bölcselkedés jövője.) címen pedig in *Valóság*, vol. LI. 2008/10. 10–19. & <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=1097&lap=0>

További megjelenése: Legal Philosophy, Legal Theory – and the Future of Theoretical Legal Thought. *Acta Juridica Hungarica*, vol. 50. 2009/3. & in <http://real-j.mtak.hu/764/1/ACTAJURIDICA_50.pdf, 237–252.; némi rövidítéssel in Ю. С. Шемшушенко et al. (szerk.): *IV Науков читання* присвячені пам'яті Володимира Михайловича Корецького: Збірник наукових праць. Київ, Київський університет права НАН України, 2011. 35–49. és ugyancsak in Ю. С. Шемшушенко et al. (szerk.): *V Науков читання* присвячені пам'яті Володимира Михайловича Корецького: Збірник наукових праць. Київ, Київський університет права НАН України, 2012. 16–27. Előadásként elhangzott a Nemzetközi Jog- és Társadalomfilozófiai Társaság 24. Világkongresszusán, abstractként pedig megjelent in [IVR 24th World Congress: Global Harmony and Rule of Law {September 15–20, 2009, Beijing, China}]: *Abstracts. Special Workshops and Working Groups*. II. kötet. Beijing, Academy of Jurisprudence of China Law Society – China Legal Exchange Center, 2009. 11–12.

Megjelenése ukrán fordításban: Філософія права, теорія права і майбутнє теоретико-правової думки. *Філософія права і загальна теорія права* [Київ], 2012/1. 116–130.

Elméleti jogtudomány a világválság ölelésében

Az »Innováció és társadalmi hasznosság a társadalomtudományokban. (Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontjának konferenciája a MAGYAR TUDOMÁNY NAPJA alkalmából.)« rendezvényén a Jogtudományi Intézet részéről 2012. november 20-án elhangzott előadás, megjelenése: *Valóság*, vol. LVI. 2013/11. 1–12.

Tudományos-technikai forradalom és globalizmus: Lehetséges változások a jog szerepkörében?

Elhangzott az MTA Jogtudományi Intézete felkért előadásaként a Magyar Tudomány Napján; megjelenése: *Valóság*, vol. LVI. 2013/4. 1–10.

Jogdogmatika, avagy jus, jurisprudentia és társai (Tudományelméleti nézőpont)

'Jog', 'jogtudomány', 'tudomány' (Lét- és ismeretelméleti nézőpont)

A dogmatika természetétől a jog természetéig: A kutatások lehetséges hozzájárása

A három főreferátum egyike, s ahhoz kapcsolt viszontválasz ill. hozzászólás a »Jogdogmatika és jogelmélet« konferencián; megjelenése in SZABÓ Miklós (szerk.): *Jogdogmatika és jogelmélet. A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2006. november 10-én és 11-én rendezett konferencia anyaga.* [Prudentia Iuris 26] Miskolc, Bíbor Kiadó, 2007. 11–26., 68–80. és 241–251.

További megjelenése: Law and its Doctrinal Study. (On Legal Dogmatics.) *Acta Juridica Hungarica*, vol. 49. 2008/3. & in http://real-j.mtak.hu/763/1/ACTAJURIDICA_49.pdf 253–274., s erősen rövidítve mint Legal Dogmatics: Methodology and Ontology. *Law of Ukraine* [Scientific-practical Professional Journal, Kiev], 2011/11–12. 82–90.

Fordítása orosz ill. ukrán nyelven: Правовая доктрина: Методология и онтология. *Право Украины* [Юридический журнал, Киев], 2011/11–12. 94–103. ill. Правова доктрина: методологія та онтологія. *Право України* [Юридичний журнал, Київ], 2011/8. 99–108.

Jogelmélet, jogi néprajz: Népszokásvizsgálatok és teoretikus hozzájárulások

Előadás a Szekszárdon 2008. április 24–26. között szervezett »Jogi néprajzi, jogi kultúrtörténeti interdiszciplináris nemzetközi konferencia« keretében; megjelenése in *Társadalomkutatás*, vol. 26. 2008/3. 275–298. és Jogi néprajz – az elméleti jogi gondolkodás nézőpontjából. (A jogi népszokásvizsgálatok lehetséges teoretikus hozzájárulásáról.) címmel in MEZEY Barna – NAGY Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – Jogi kultúrtörténet.* Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből. [ELTE Jogi Kari Tudomány 1] Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2009. 26–46.

További megjelenése: Theory of Law – Legal Ethnography, Or the Theoretical Fruits of Inquiries into Folkways. *Sociologia del Diritto* [Milano], vol. XXXVII. no. 1. (2010) 82–101. és abstract: Teoria del diritto – etnografia giuridica, o i frutti teoretici delle ricerche che sfociano in direzioni popolari. 222–223.

Ősnépeink jogszemlélete

Előadás a kovásznai és csomakőrösi Kőrösi Csoma Sándor Napok 2015. április 9-én tartott XXVII. konferenciáján; megjelenése in *Hitel* [Irodalmi, társadalmi, művészeti folyóirat], vol. XXVIII. 2015/11. 83–96. & <http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/17-varga.pdf>, majd in FERENCZNÉ SZÖCS Éva – GAZDA József – SZABÓ Etelka (szerk.): *Kőrösi Csoma Sándor – Nyomok az időben. (Eurázsiai civilizációs rétegek.)* [Kőrösi Csoma Sándor 22] Kovászna, Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, 2016. 476–494.

Irodalom? Jogbölcsélet?

Előadás a H. Szilágyi Istvántól »Jog és irodalom« címmel 2006. május 12-én a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kara Jogbölcséleti Tanszékén rendezett konferencián, megjelenése in *Magyar Napló*, vol. XIX. 2007/8. 17–22., majd különszámi konferenciaanyagként in *Iustum Aequum Salutare*, vol. III. 2007/2. 119–132. & <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20072sz/11.pdf>

További megjelenése: Literature? In Substitution for Legal Philosophy? (Variations to and Uses of »Law and Literature«.) *Acta Juridica Hungarica*, vol. 52. 2011/3. & in http://real-j.mtak.hu/766/1/ACTAJURIDICA_52.pdf 207–219., majd bővítve in *ISLL Papers* [The Online Collection of the Italian Society for Law and Literature], vol. VI., 2013. <http://www.lawandliterature.org/area/documenti/Varga%202013.pdf>] 1–16.

A jog talánya: hat évtized vitái

Felkért előadás a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete 60 éves jubiláris konferenciáján, megjelenése in *Állam- és Jogtudomány*, vol. LI. 2010/1. 121–136. és valamelyes bővítéssel in *Scientia Iuris* [Magyar–Román Jogtudományi Közlöny, Kolozsvár], 2011/3–4. 5–24. [& <http://jog.sapientia.ro/data/tudomanyos/Periodikak/scientia-iuris/2011-3/hu1-Varga.pdf>]

Jogfogalmunk változása az utóbbi évtizedek tükrében

Iustum Aequum Salutare, vol. VII. 2011/3. 93–100. & <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20113sz/10.pdf>

A jogbölcselekedés állapota Magyarországon

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán 2006. április 6–7-én szervezett nemzetközi konferenciájának felkért előadása, megjelenése in *Állam- és Jogtudomány*, vol. XLVII. 2006/1. 1–29., majd in JAKAB András – TAKÁCS Péter (szerk.): *A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990–2005. Jog, rendszerváltozás, EU-csatlakozás*. II. kötet. Budapest, Gondolat – ELTE ÁJK, 2007. 1132–1154.

További megjelenése: Development of Theoretical Legal Thought in Hungary at the Turn of the Millennium. In: Péter TAKÁCS – András JAKAB – Allan F. TATHAM (szerk.): *The Transformation of the Hungarian Legal Order 1985–2005. Transition to the Rule of Law and Accession to the European Union*. Alphen aan den Rijn, Kluwer Law International, 2007. 632–654. & <http://real.mtak.hu/7551/1/1208714.pdf>

Jog és nyelv? Jog mint nyelv? Lét- és ismeretelméleti nézőpontok végső egysége

Eredetileg *Jog és nyelv? Gondolatok egy alapvetéshez*. címmel Rixer Ádám felkérésére a *Glossa Iuridica* indító tematikájához – »A magyar nyelv és a magyar jogi műnyelv megújulása« – készült; megjelenése in vol. I. no. II., 2014. 85–100. Bővített változatában elhangzott a Miskolci Akadémiai Bizottságnak a jog nyelvi dimenziójáról 2014. november 14-én rendezett tudományos konferenciáján: A jog nyelvi dimenziója: jog és nyelv? jog mint nyelv? Ontológia és episztemológia különmeműségéről és végső egységéről. In: SZABÓ Miklós (szerk.): *A jog nyelvi dimenziója*. [Prudentia Iuris 31] Miskolc, Bíbor Kiadó, 2015. 11–28.

Az emberi jogok problematikája

Másfél évtizede készült négy címszó Lamm Vanda felkérésére a már akkor előkészületben lévő *Emberi jogi enciklopédiája* számára. Ezek egyesítésével megjelenése in *Társadalomkutatás*, vol. 32. 2013/1. 1–15., majd szerepelt a Vajdasági Magyar Tudományos Társaság 2013. november 23-i ünnepi ülésén, megjelenése in SZALMA József (szerk.): *A magyar tudomány napja a Délvidéken. 2013*. Újvidék, Vajdasági Magyar Tudományos Társaság, 2014. 63–82. & http://www.vmtt.org.rs/mtn2013/063_082_Varga_A.pdf

A jog és a jogi érvelés természete: Jogontológiai tanulmány

Első megjelenése Koskenniemi és a nemzetközi jogi érvelés – Jogontológiai tanulmány. *Állam- és Jogtudomány*, vol. LVII. 2016/2. 278–301. & <http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/2016-02-Varga.pdf>

További megjelenés: Koskenniemi and the International Legal Argument As Founded in the Law's Ontology. In: Marcel SZABÓ – Réka VARGA – Petra Lea LÁNCOS (szerk.): *Hungarian Yearbook of International Law and European Law. 2015*. The Hague, Eleven International, 2016. ch. 16. 331–355.

»Külső« és »belső« a jogban

Jogtudományi Közöny, vol. XXXVIII. 1983/11. 683–688.

További megjelenés Domaine »externe« et domaine »interne« en droit. *címmel, de eltérő fordításban:* In: Radomir LUKIĆ (szerk.): *La méthodologie du droit*. I. kötet. Conférences scientifiques XXVII: Classe des Sciences sociales 5, Beograd, Académie Serbe des Sciences et des Arts, 1985. 29–41. és – François Ost fordításában – in *Revue Interdisciplinaire d'Études Juridiques* [Bruxelles], no. 14. (1985) 25–43. Két írásban megvitatták: François OST: Défense et illustration d'une distinction. *Droit et Société* [Paris], no. 2. (1986) 137–139. és André-Jean ARNAUD: La valeur heuristique de la distinction interne/externe comme grande dichotomie pour la connaissance du droit. Éléments d'une démystification. *Droit et Société* [Paris], no. 2. (1986) 139–141. & <http://www.reds.msh-paris.fr/publications/revue/biblio/ds002-c.htm>

Célok és eszközök a jogban II. János Pál tanúsága nyomán

Első változatában francia nyelven a *Comitato Promotore degli Studi in Onore di SS. Giovanni Paolo II in Occasione del XXV Anno di Pontificato* nevében Massimo Vari, az olasz alkotmánybíróság emeritus elnökhelyettese felkérésére készült tanulmány: Buts et moyens en droit. In: Aldo LOIODICE – Massimo VARI (szerk.): *Giovanni Paolo II. Le vie della giustizia: Itinerari per il terzo millennio. (Omaggio dei giuristi a Sua Santità nel XXV anno di pontificato.)* Roma, Bardi Editore – Libreria Editrice Vaticana, 2003. 70–75., majd a marosvásárhelyi román »Petru Maior« egyetem konferenciáján Responsabilité et moralité, ou les buts et les moyens en droit. címmel, megjelenése in Ioan SABĂU-POP (szerk.): *Conférence internationale: La responsabilité de la personne morale dans*

le contexte de l'activité de codification en droit (26–28 noiembrie 2009 Sovata). București, Universul Juridic, 2009. 58–63.

További megjelenése elhangzott konferencia-előadásként, erőteljes bővítéssel: *Goals and Means in Law: or Janus-faced Abstract Rights*. [Tikslai ir priemonės teisėje.] *Jurisprudencija* [Vilnius: Mykolas Romeris Universitas], vol. 68., no. 60. (2005) 5–10. & <http://www3.mruni.lt/padaliniai/leidyba/jurisprudencija/juris60.pdf>, valamint *Goals and Means in Law*. címmel in Saint Thomas Education Project Budapest Conference on *Thomistic Understanding of Natural Law as the Foundation of Positive Law*. <http://www.thomasinternational.org/projects/step/conferences/20050712budapest/varga1.htm> és *Constitutions and Constitutionalism in Relation of GOALS-and-MEANS IN Axiology and in Law*. címmel in B. И. Крыс (szerk.): *Конституция, конституционализм, конституционализация правовых систем: актуальное соотношение понятий и трендов*. Сборник статей по материалам Международной научно-практической конференции посвященной двадцатилетию Конституции Российской Федерации, г. Тверь, 17–18 мая 2013 года. Тверь, Тверский государственный университет, 2013. 400–407. Utóbbiak újraközlése in *Revista da Faculdade de Direito da Universidade de Lisboa*, vol. LI. no. 1–2. (2010) 263–274. és *The Papal Teaching on Person and Socio-political Complexity*. (John Paul II and the Legal Instrumentality.) *On Parallel Techniques and the Moment of Decision*. *Central European Political Science Review*, vol. 16., no. 61. (Fall 2015) 73–93.

A bővített változat jelent meg utóbb magyar nyelven: *Célok és eszközök a jogban*. In: ANDRÁSSY György – VISEGRÁDY Antal (szerk.): *Közjogi intézmények a XXI. században. Jog és jogászok a XXI. század küszöbén*. (Nemzetközi konferencia, Pécs, 2003. október 16.) *Jogfilozófiai és politikatudományi szekció*. Pécs, [Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara], 2004. 145–156.

A bírói eljárás természetének kutatása

Első megjelenésében A bírói folyamat természetének kutatása. *Jogtudományi Közöny*, vol. XLIX. 1994/11–12. 459–464.

Teória és gyakorlatiasság a jogban: A jogtechnika varázsszerepe

In: GÁL István László – KÖHALMI László (Szerk.): *Emlékkönyv Losonczy István professzor halálának 25. évfordulójára*. [Studia Iuridica Auctoritate

Universitatis Pécs publicata 138] Pécs, [Kódex Nyomda Kft.], 2005. 314–326.

További megjelenés: Theory and Practice in Law. On the Magical Role of Legal Technique. *Acta Juridica Hungarica*, vol. 47. 2006/4. & in http://real-j.mtak.hu/761/1/ACTAJURIDICA_47.pdf 351–372.

Hüseyin Öntaş török fordításában: Hukukta Kuram ve Uygulama. Hukuk Tekniğinin Sihirli İşlevi? In: Hayrettin Ökçesiz (szerk.): *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi*. 15. kötet. Istanbul, Istanbul Barosu Yayınları, 2006. 5–17.

Jog, jogértés, jogalkalmazás (Harmincöt tételben)

In *Magyar Jog*, vol. LIV. 2007/11. 641–648.

További megjelenés: Law, Understanding of Law, Application of Law. *Acta Juridica Hungarica*, vol. 51. 2010/2. & in http://real-j.mtak.hu/765/1/ACTAJURIDICA_51.pdf 20–32. és – rövidítve – The Nature of Law: Legal Ontology and Legal Ideology Historically Compared. *Law of Ukraine* [Scientific-practical professional journal, Kiev], 2011/1. 121–128.

Fordítása orosz ill. ukrán nyelven: Природа права: Историческое сравнение правовой онтологии и правовой идеологии. *Право Украины* [Научно-практическое издание, Киев], 2011/1. 150–159. ill. – О. Кресін fordításában – Порівняння правових культур і правового мислення. *Порівняльне правознавство* [Науково-практичний фаховий журнал, Київ], 2013/1–2. 222–231. és in *Право України* [Юридичний журнал, Київ], 2013/3–4. 22–31.

A bírói döntéshozatal »fekete doboza« és a jogvalóság

Az írás angol nyelven az OTKA K62382. számú projektuma keretében a E[uropean]R[esearch]C[ouncil]-2008-Ad[vanced]G[rant] Proposal № 230235: »European Rule of Law« kutatási hipotéziseként készült; megítélése az induló kutatásfinanszírozási konstrukció hitelének aláaknázására alkalmas agresszív fölényességű megnemértés volt. Megjelenése: Judicial Black-box and the Rule of Law in the Context of European Unification and Globalisation. *Acta Juridica Hungarica*, vol. 49. 2008/4. & in http://real-j.mtak.hu/763/1/ACTAJURIDICA_49.pdf 469–482., majd valamegyes átdolgozással mint The Judicial Black-box Compared within the Context of European Unification and Globalisation. *Romanian Journal of Comparative Law*, vol. 2., no. 2. (2011) 181–199., Law, Legal Process and the Judicial Mind. *Российский юридический журнал* [Екатеринбург], vol.

6. no. 4. (No. 79.), 2011. 5–13., valamint Legal Science in a Comparative Perspective: Philosophical and Methodological Challenges of the 21st Century. In: Ю. С. Шемшученко – І. С. Гриценко (szerk.): *Порівняльне правознавство*. Досвід і проблеми викладання. Збірник наукових праць і навчально-методичних матеріалів. Київ, ВДК Університету «Україна», 2011. 41–62.

Magyar fordításban: A bírói döntéshozatal »fekete doboza« és a joguralom – az európai egységesülés s a globalizáció távlatában. *Magyar Filozófiai Szemle*, vol. 53. 2009/ 1–2. 96–117. és *Romániai Magyar Jogtudományi Közlöny* [Kolozsvár], vol. VII. no. 1. (No. 14.), 2009. 5–13.

További fordítás [И. С. Бедриной és Д. Б. Бушмелевой bevezetésével]: Право, юридический процесс и судебское сознание. *Российский юридический журнал* [Екатеринбург], vol. 79., no. 4. (2011) 14–24.

TÁRGYMUTATÓ

1956 275

ad hominem érvelés 178
 adat jelentése 237–238, 239
 adat tudományban 237
 alap / felépítmény 278, 291
 alkotmánybíráskodás 443, 452–453
 ld. még „láthatatlan alkotmány”
 alkotmányjogiasítás 39
 alternativitás jogban 379–382
 amerikai jogi realizmus 32
 analitikus iskola 91, 143, 200–201
 Antigóné 143, 271
 antropológia, jogi 219, 367
 antropomorfitás / dezentromorfitás 35
 Aranykor 49, 241
 arány mint erény 26
 artificialitás 22
ascriptio, ld. beszámítás
auctoritas-igény 52
auditoire universelle 148, 296, 408
Ausdifferenzierung 31, 115, 118
Ausdifferenzierung des Rechts 432
autopoiesis 146, 231, 296, 395
 azonosság 47
 axiomatika 68–69

 állapotszerűség csapdája 404

Begriffsjurisprudenz 175, 200–201,
 204
 belső / külső jogban 392–393, 401–411
bestimmte Unbestimmtheit 179
 beszámítás 430, 468
 beteljesedési rendszer, ld.
 Verfüllungssystem
 béke 245
 bizonyosság 35–36
 bizonyosság / bizonytalanság 56–57

bizonyosság mint biztonság 29
black-box 475–476
black-box a bírói gondolkodásban
 475–476, 478–479
 bölcsesség / tudomány 28
 buddhizmus jogképe 366

 cél / eszköz jog/politikum viszonyában
 323–324, 415–416, 418
Civil Law / Common Law 320–321
Common Law 97, 168, 174, 180,
 200–201
common sense, ld. józan értelem
comparative ld. összehasonlító
conservatio / renovatio 484
constitutio / declaratio 43
credo qui absurdum 469–470
Critical Legal Studies 57, 137–138,
 262

de lege lata / ferenda 70–71, 142, 184
decisio 121, 469
decision by rule / reason 190, 192
 „demokratikus jogállam” alkotmányban
 453
 demokrácia 417–418, 420
 demokrácia-export 50–51
 dezentropomorfizáció 465–466
 dichotomizálás filozófiában 340–341,
 368, 465, 473
 dichotomizálás jogban 383, 401–403
 ld. még ellentétpárok
distinguishing / overruling 191, 201
 dogma 34
 dolog 239
 dologszerűség csapdája 404
 döntés igazsága / ténye 32
 döntéshozatal, szabály- / elv-alapon
 177–178

- dűnamei* 131, 410, 442
- easy / hard case* 149–150
- egész / rész 402–403
- egyetemes jogelmélet 427
- egyetemesség 22
- egyetemi képzés célja 137–138
- egyház társadalmi tanítása 123
- eldologiasodás 300
- elidegenedés jogban 471
- ellen-fogalmiasítás 169, 186, 197
- ellentétpárok jogban 421–422
- elvarázslás jogban 117
- ember / család / nemzet 21
- emberi jogok 351–369
- emberi jogok hit-alapja 131–132
- emberi jogok mint ideológia 361
- emberi jogok mint konvenció 355
- emberi jogok mint szükséglet 357
- emberi jogok projektként önállítása 360–361
- emberi jogok tobzódása 133–134
- ld. még kiüresedés
- emberi teljesség 18–19, 26, 45, 115 142
- „erkölcstelen, de jogszerű” 13, 155
- essentially contested concepts* 364
- eszme-generálás 23–25
- eszmeuralom 25
- etnológia, jogi 218, 220–221
- európajog 158–159
- extrapolatio* 29–30, 47
- érvényesség, jogé 347–349
- észlelés 19
- észuralom 22–23
- facultas*, ld. emberi teljesség
- falszifikálhatóság 67
- felelősség, személyes, a jogban 288, 420, 472
- felelősség elporladása a jogban 363
- fellebbezés eredete 470
- feminist jurisprudence* 262–263
- „filozófia jó/rossz felhasználása” 132–133
- fogalmiasítás 20, 23, 46, 47, 117, 165, 173, 184–185, 198
- fogalmiasítottság jogban 460, 483
- fogalmiság-kultusz 131, 452
- fogalom, osztály-/rend- 345
- ld. még essentially
- folyamat / állapot 403
- formalizmus / antiformalizmus 179–180, 204, 440–441
- formalizmus, társadalmi 248
- fundamentális / instrumentális értékek 160–161
- Gattungswesen* 134, 148
- generalisatio / exceptio* 484
- genocídium technikai előfeltételezettsége 151
- Gleichschaltung* 342
- globalizmus 23, 25, 324–325, 415–417, 419
- gondolhatóság, ld. *imagination*
- görög jog 240
- Great Resolution*, ld. Nagy Szintézis
- gutes, altes Recht* 245
- gyakorlat / elmélet 33, 56, 186, 197
- hagyomány 25
- haladás 153
- hit / tudás 35
- heterogeneitás / homogeneitás 20, 116, 186, 294, 467
- humaniorák 57–59
- humanitárius jog 153
- ideáltípus 70
- ideocratia 137
- ideológia 33–34, 57, 148
- igazság 34, 62
- imaginatio* 48, 149, 201
- imagination, legal* 444–445
- imago Dei* 31, 351
- imitatio* 248, 250–251
- immemorial custom of the Realm* 471
- inclusio* 462
- indiai jogkép 368
- individuum, ld. személy
- initiatio* 34
- in-put / out-put* jogban 405
- instrumentális, ld. fundamentális

- integráció, társadalmi 160
 intellektualitás mint kivétel 18
 intézményesítés 30
 irreverzibilitás, társadalmi folyamatoké 284
 iszlám jogképe 367–368
ius / lex 164, 172, 339, 344, 459
ius strictum / ius aequum 484
 Izland 247, 248
 -izmusok 85
- jelentés 373, 391, 447–448
 ld. még adat
 jelentéelmélet 188–189
 jog, állami/nemzetközi 229
 jog, népi 217–218
 jog, ősi 240
 jog, szocialista 325–326
 jog, tárgyi / alanyi 4
 jog / eset 300, 384
 jog / joggyakorlat / jogdogmatika / jogtudomány nyelve 206–207, 334–335
 jog / jó 122
 jog / morál 49
 jog / nyelv 331–350
 jog / nyelv / logika / retorika 294, 304, 311, 331, 389
 jog allegóriája 371–372
 jog dogmatikai előfeltételezettsége 167, 170, 185
 jog és irodalom 255–272
 jog és művészet 266–268
 jog fogalma 228–231, 233
 jog fogalma kettőssége 411–412, 427
 jog korlátai 154
 jog mint akarat 460
 jog mint apa-komplexus 31–32, 195
 jog mint ars 423
 jog mint *auctoritas*-delegálás 343–345
 jog mint beteljesedési rendszer 186, 193
- jog mint *challenge / response* 159
 jog mint eszköz-érték 338, 339
 jog mint Európa-centrikus vállalkozás 232
- jog mint előrehaladó folyamat 297, 346, 390–391, 405–406, 414, 437
 jog mint homogenizáló redukcionizmus 362, 394
 jog mint igazolhatósági keret 347
 jog mint játék 13, 118
 jog mint kommunikáció 390, 430
 jog mint konvencionalizáció 390
 jog mint közvetítés 339–340
 jog mint meghivatkozottság 294
 jog mint modell 63
 jog mint nyelvi aktus 97–98
 jog mint nyelvi játék 287, 340–345, 347
 jog mint nyitott/zárt rendszer 294–295
 jog mint *ordo* 27, 63, 130, 211, 218, 224, 227, 346
 jog mint praxis 456
 jog mint rendszer 166, 168, 461
 jog mint *restitutio / constitutio* 50
 jog mint szubszisztencia / konvencionalizáció 482–483
 jog mint textus 460, 461, 483
 jog mint tételezések gyakorlatából adódó kontinuum 408, 457–458
 jog mint tételezettség / kikényszerítettség / társadalmiság 59, 457
 jog normatívum-környezete 154
 jog nyelvisége 336–338
 jog szolgáltató szerepe 156, 324
 jog társadalmi elfogadása 335
 jog természete 280–281
 jog tűnékenysége 11, 256–258, 291, 481
 jogalkalmazás 431–432, 435–436
 „jogászi világkép” 107, 285, 196, 318, 338, 428, 464, 473, 480–481
 jogátvétel irritatív szerepe 158
 jogban az ember 13, 115
 jogbiztonság 39–40
 jogbiztonság / igazságosság / célszerűség 32
 jogbölcselkedés 114
 jogdogmatika 60, 65–66, 71, 139, 163–165, 198, 201, 448–449, 460–461
 ld. még jog dogmatikai

- jogerő 455–456
 jogeset / esetjog 477–478
 jogeset / jogtétel 269, 333
 jogértelmezés, statikus/dinamikus 406, 441–442
 jogi módszertan 140
 jogi népszokás 225
 jogként tételezés / kikényszerítés / társadalmi gyakorlás 481
 joglogika 81
 jogobjektíválás 248–249
 jogontológia 285–286, 297, 318, 337, 428, 435–437, 440, 442, 474, 480
 jogosultság / kötelezettség komplemen-
 taritása 363–364, 421–422
 ‘jogosultság’ terminus Japánban 368
 jogösszehasonlítás 333–334
 ld. még összehasonlító
 jogpolitika 379, 382
 jogpozitivizmus / jogi társadalompoziti-
 vizmus 479
 jogpozitivizmus önmeghatározásának
 oldódása 125–127
 jogszerűség mint jogon belüli eljárási
 pozíció 454–455
 jogszociológia tárgya 403, 407
 jogtan 77, 140
 jogtechnika 320, 381, 439, 444,
 445–446, 476
 jogtechnika útvalasztó szerepe 413,
 443
 jogtudomány 59–60, 63, 68–70, 327
 joguralom értelme 155
 ld. még kiüresedés
 jogváltoztatás, közvetlen/közvetett
 444
 józan értelem 28, 38
judicial event 119, 145, 395, 442
 judícium 13
jump / transformation 47–48, 440–441
 juridicitás 230
juridificatio 152
jurispathia 152
juristische Weltanschauung, ld. jogászi
- kategorizálás problematikussága 226
 kauzalitás / probabilitás 342–344
 kazak jog 252–253
 kazár jog 246
 kánon 145, 375–376
 kánon jogi érvelésben 296, 348, 375,
 476
 kiüresedés, emberjog/joguralom-fogal-
 maké 358
 kínai jog 245, 367
 klauzúla jogban 450–451, 452
 kodifikáció 202–203
 komplexusokból álló komplexus 115
 kontinuitás, jogé 278
 konvergencia 180
 közgazdaságtudomány 66
 közvetítetlenség 22
 kultúra 20
 különállás csapdaja 408
- law in books / action* 163, 200, 281,
 283, 335, 392, 414, 474–475
 „láthatatlan alkotmány” 168, 454
lebendes Recht 215, 227, 230
 logika 45, 199
 logika, probléma-megoldásé / igazolásé
 140, 294, 392, 477
 logika jogban 483
- mancipatio* 248, 484
mapping, legal 317
 marxista / szocialista jogelmélet 284
 matematika 28
 második természet 33, 44, 47, 76, 195,
 208, 349, 429
 megismerés analogonjai jogban 471
 megnevezés 47, 234, 239
 megszorítás/oldás jogban 483–484
mentalité juridique 317, 478
 „mesterséges emberi konstrukció”
 188, 294, 333, 418, 469
 meta-szint 21, 163, 175, 182–183, 206,
 486
 Michael Kohlhaas 271
mihi placet 142
 mikrofizika 36–37, 157–158
 mintaszerűsítettség jogban 467
mob actions 156
 modern formális jog 121, 413, 439

- mos geometricus* 18, 76, 191, 199,
461–462
munka 62
- Nagy Szintézis 12, 28, 29
Natur der Sache 44, 124
nemzetközi jog 372–384, 393–396,
481–482
néprajz, jogi 211–236
néprajz, társadalom- 223, 235
normalitás 48, 148, 149
normativizmus 101
- nyelv 37–38, 45, 337, 341, 374, 377,
447, 450, 466
nyelv / fogalom / logika 425, 465
nyelv, fiktív 358
nyelv és valóság 45–46
nyelv mint cselekvés 349
nyelvi puritanizmus 38
„nyelvtudományi vita” 205, 278
- objektíválás 30
objektivitás 34
ontológia / gnoszeológia 33, 47, 57
order out of chaos 158–159, 289, 345
originalizmus 39–41
orthodoxia 104–105
otthonérzés a világban 29
- összehasonlítás 58
összehasonlító bírói gondolkodásmód
145–146, 192, 319
összehasonlító jogi kultúrák 130, 317
- ősi szabadságjogok 247
ld. még jog
- pamflet 238
ld. még ponyvairodalom
pánik-reakciók 213
pluralizmus, jogé 231–235, 396
pluralizmus, normarendeké 228
political correctness 137
ponyvairodalom francia forradalomban
132–133, 152
praxis és tudás 336
- probabilitás, ld. kauzalitás
proceduralitás / szubsztantivitás 421
Professorenrecht 471
- recepció jogtudományban 107–110
Rechtslehre 175, 193
recitálás, jogé 248
reductio 46
reductio ad infinitum 40
redukcionizmus jogban 382–384
reflective equilibrium 150, 191
regola 173, 459
regula 376
relevancia, jogban 227, 467–468
res factae / *res fictae* 37
rights’ language 349, 363, 364, 365
római jog kettős értelmezése 239
- schooling* 137
scientia 31, 122
Sein / *Sollen* 101, 104, 188, 295, 439,
462
sejtés 28
sex / *gender* 134–135
social engineering 50
socio-positivisme juridique, ld. jogpoziti-
vizmus
Sozialisierung 31
subordinatio 469, 484
subsumptio 462, 484
- szabály / kivétel / új szabály 115–116
szabály nemléte precedensjogban 191
személy / család / nemzet 419
személy / individuum 354
személyesség jogban 380
szerszámkészítő ember 61
szocialista jogelmélet, magyar
275–284
szocialista normativizmus 82
ld. még marxista
szokásjog 244–251
sztettyenépek 243, 250
szubszidiaritás 417, 419
- Tanító Egyház 36, 176

- Tatbestand* 172
 tárgyasodás / eldologiasodás / elidege-
 nedés 30, 118
 tárgyasítás 34
 tárgyasodás / eldologiasodás / elidege-
 nedés 287
 társadalmi támasz, jogé 228, 335
 társadalmiság 336, 389–390
 társadalomra veszélyesség 450
 tendenciális egység 38
 teológia 18, 31–32, 36, 55–56, 114, 198
 természet esztétikuma 37, 118
 természeti / szociális / szellemi világ
 117–118
 természetjog 43–45, 47–48, 51, 125,
 141–142, 356
 természetjog változó tartalommal 148
 természetjog / jogpozitivizmus
 121–122
 terminológia, ld. kategorizálás
 terrorelhárítás 150
 tény, nyers / intézményi 31, 429, 467,
 468
 tényállás 462, 467
 tényminősítés 469
 tényproblematika 225, 428–430,
 432–434
 ténytörvény csapdája 404
 tiszazúgi arzénmérgezés 242
 Tiszta Jogtan 78–79, 83–85, 347, 349,
 432, 454–457
 totalitásszemlélet 403
 törzsi jog 249–250
transformation, ld. *jump*
 tudás 17–18
 tudomány 29–30, 36–38, 55–57, 60–61
 tudomány mint modell 64–65
 tudományos megismerés természete
 237–250, 255–256
 tudományos törvény 64

unified science 17, 29, 166
 univerzalizálás 147–148, 374, 380
 univerzalizmus/partikularizmus
 364–369
 Utolsó Ítélet szimbolikája 52

 választások jogban 379
Verfüllungssystem 281, 346, 410, 476
 „végtelenből kiáltok...” 52
Vermittlung 243
 vérszerződés 248, 250
 visszacsatoltság 426
 visszaélés joggal 450
 visszatükröződési elmélet 81, 183, 187,
 278, 283, 295, 332
Volksgeist 213
Vorverständnis 46, 56, 148

Willen zur Macht 148
Wissenschaften, Natur- & Sozial- 12

JOGFORRÁSMUTATÓ

AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK

Declaration of Independence (1776) 353

Bill of Rights (1789) 353

Constitution (1789) 39

ANGLIA

Magna Carta (1215) 152, 238, 248, 352

Petition of Rights (1627) 352

Bill of Rights (1679) 352

Human Rights Act (1998) 396

CANADA / QUÉBEC

Code civil du Bas-Canada (1865) 175

Code civil (1991) 175

EGYESÜLT NEMZETEK SZERVEZETE

The Atlantic Charter (1941) 354

Universal Declaration of Human Rights (1948) 354, 358, 362, 367, 419

Final Declaration of the Regional Meeting for Asia

on Human Rights (1993) 369

EURÓPAI UNIÓ

McCann and Others v United Kingdom Series A. No 324, Application No 18984/91 (1995) 150

The Queen (on the application of Hilal Abdul-Razzaq Ali Al-Jedda) v Secretary of State for Defence CO/3673/2005, [2005] EWHC1809] 396

FRANCIAORSZÁG

Déclaration des droits de l'homme et du citoyen (1789) 131, 353, 358

Code civil (1804) 75, 132, 164

MAGYARORSZÁG

(Szent István) *Intelmek* 250

Aranybulla (1222) 352

(Werböczy István) *Tripartitum opus iuris consuetudinarii incltyi regni Hungariae* (1514) 164

MEZOPOTÁMIA

Codex Hammurabi (Kr. e. 1754 körül) 50, 152

RÓMA

Leges Duodecim Tabularum 152, 238

Digesta 376

Institutiones 352

SVÁJC

Schweizerische Zivilgesetzbuch (1907) 393

VATIKÁN

Libertas Praestantissimum (1888) 420

Redemptor hominis (1979) 415, 416, 417

Laborem exercens (1981) 418

Sollicitudo rei socialis (1987) 415

Centesimus annus (1991) 418, 420

Ecclesia in America (1999) 416

NÉVMUTATÓ

- Aarnio, Aulis 408
 Abadía, Jesús Lalinde 122
 Abbott Abbott, Edwin 150
 Acton, Lord, ld. Dalberg-Acton
 Akalu, Aster 242
 Aleksandrov, G. F. 205
 Alexy, Robert 98, 359, 408, 422
 Allen, Carleton Kemp 93
 Allott, Antony N. 390
 Allott, Philip 482
 Alter, Karen J. 482
 Amselek, Paul 230
 Anderson, Kenneth 385, 387
 Andrásfalvy Bertalan 213, 215
 Andrassy György 309
 Andrews, David R. 482
 Andrews, William 259
 André-Vincent, Ph. I. 408
 Anheier, Helmut 156
 An-Na'im, Abdullahi Ahmad 368
 Antal László 406
 Antalfy György 281
 Apel, Friedmar 266
 Aquinói, ld. Tamás
 Arisztotelész 131, 240, 408
 Arnould, Matthew B. 41
 Arslan, Zühtü 366
 Arün, E. M. 252
 Assier-Andrieu, Louis 224
 Asztalos László 65
 Atiyah, P. S. 449
 Augustinus 29, 272, 352
 Austin, John 77, 388
 Austin, John L. 31, 94, 135, 337, 465
 Ágoston, Szent, ld. Augustinus
 Badó Attila 314, 316, 333
 Baecker, Dirk 29, 148
 Bailer-Jones, Daniela 64–65
 Ballweg, Ottmar 141
 Balzac, Honoré de 264
 Bangó Jenő 315
 Banyó Péter 223
 Barchet, Gruno Aguilera 268
 Barton, Dunbar Plunket 260
 Bartók Béla 222–223
 Bassiouni, M. Cherif 480
 Baudelaire, Charles 83
 Batiza, Rodolfo 268
 Baumn, Richard W. 471
 Bánki Dezső 311
 Bánrévy Gábor 309
 Bárdos Péter 332
 Bárdos Péterné 332
 Bähli, Marc 267
 Beck, Anthony 405
 Beck, Gunnar 360
 Becker-Moelands, Margariet A. 268
 Beirne, Piers 473
 Beitz, Charles 359, 361
 Belley, Jean-Guy 235
 Bencze Lóránt 342
 Benda-Beckmann, Franz von 234
 Benson, Igboin 367
 Bentham, Jeremy 40, 95, 358
 Bergson, Henri 61
 Berling, Kunibert 267
 Berlin, Isaiah 94
 Bernsdorf, Jochen von 379
 Bernstorff, Jochen von 386, 387, 388
 Berze Nagy János 223
 Bibó István 83, 269, 275, 277, 289,
 290, 314, 315
 Biet, Christian 264
 Bishop, William W. 482
 Bitterli, Urs 56
 Blankenburg, Erhard 409

- Boas, Franz 367
 Bobbio, Norberto 360, 365
 Bodenheimer, Edgar 98
 Bodó Béla 242
 Bogišić, Baltazar 214
 Boland, Daniel 259
 Bolgár Vera 99, 451
 Bondeson, Ulla V. 214
 Boros Gábor 341
 Borucka-Arctowa, Maria 357
 Bouquet, Philippe 264
 Bódig Mátyás 105, 108, 176, 181–189,
 208, 308, 309, 312
 Bradney, Anthony 220, 376
 Bragyova András 310, 323
 Brandeis, Louis Dembitz 173
 Brehm, Alfred 198
 Brest, Paul 39
 Brierley, John E. C. 175
 Brimo, Albert 92
 Broekman, Jan M. 221
 Bronchorst, Everardus 377
 Bronowski, Jacob 64
 Brooher, Troy L. 39
 Browder, Earl 205
 Brunner, José 32
 Bryde, Brun-Otto 482
 Bubíková, Šárka 376
 Bulygin, Eugenio 81
 Burke, Edmund 358, 359
 Burton, M. 376
 Buschinger, Danielle 264

 Cahn, Edmond N. 259
 Caldani, Miguel Ángel Ciuro 268
 Calvin, Jean 142
 Cambridge, Rosemary 261
 Campbell, A. H. 94
 Campbell, Colin M. 95, 99
 Campos, Paul F. 116, 389
 Camus, Albert 263
 Capito, Ateius 421
 Cardozo, Benjamin Nathan 173, 259
 Carnap, Rudolf 166, 189, 465
 Caro, Heinrich Christian 266
 Carpi, Daniela 269
 Carr, Thomas M. 341
 Cartwright, Nancy 64
 Carty, Anthony 385–386
 Cassels, Jamie 124
 Castañeda, Jorge Eugenio 268
 Chesterman, Simon 482
 Churchill, Winston 354
 Cicero, Marcus Tullius 152, 351–352,
 352
 Clark, Arthur Melville 260
 Clark, Dimphna 217
 Clarkson, Paul S. 260
 Clinton, Hillary 50–51
 Coing, Helmut 108, 314
 Collins, Hugh 105
 Comenius, Johannes Amos 371–372
 Conklin, William A. 57, 115, 342, 395,
 471
 Conrad, Hermann 266
 Constant, Benjamin 247
 Cook, Nancy L. 260
 Copernicus, Nicolaus 78, 157, 345
 Cotterrell, Roger B. M. 95
 Covnie, Fiona 220
 Cownie, F. 376
 Coyle, Sean 55
 Creighton, Mandell 453
 Cruse, Holk 475–476
 Cruz, Sebastião 122
 Cummings, Frederick 261
 Curtiss, Elden F. 419
 Czopf József 212

 Csánk Béla 90
 Csejtei Dezső 313
 Cserne Péter 188, 192–194, 290
 Cs. Kiss Lajos 87, 107, 231, 310, 313,
 314

 Dabin, Jean 109, 319–320, 413, 443
 Dalberg-Acton, John Emerih Edward
 453
 D'Amato, Anthony 39
 d'Aspremont, Jean 387
 Darák Péter 338
 Darian-Smith, Eve 221
 Darwin, Charles 44
 Daumier, Honoré 267

- David, René 409
 Davis, Cushman K. 259
 Dávidházi Péter 260
 Dekkers, René 444
 de las Casas, Bartolomé 352
 de Lugo, Johannis 171
 de Molina, Luis 171
 Deonna, W. 269
 Descartes, René 68, 75, 341
 Desrosiers, Laurence Daigneault 132
 Dénes Iván Zoltán 315
 Dhammapidok, Phra 366
 Diamond, Stanley 409
 Dias, R. W. M. 95
 Dobszay László 223
 Donnelly, Jack 365
 Dorsay, Gray L. 253
 Dosztojevskij, Fjodor Mihajlovics 264, 271
 Dölger, Franz Joseph 267
 Dreier, Horst 422
 Dreier, Ralf 141
 du Bois-Reymond, Emil 136
 Duguít, Léon 107, 108–109
 Dunbar, David G. 376
 Dunoff, Jeffrey L. 386
 Dupuy, Pierre-Marie 386
 Durkheim, Émile 247
 Dühring, Eugen 465
 Dürer, Albrecht 267
 Dürrenmatt, Friedrich 263
 Dworkin, Ronald M. 98, 105, 107, 108, 130, 143, 178, 204, 304, 388, 390, 450
 Echevarría, Roberto González 268
 Edgerton, Robert B. 345
 Efimenko, Alekszandra Jakovlevna 222
 Ehrlich, Eugen 98, 101, 107, 109, 214–215, 227–228, 230, 407
 Eichler, Hermann 267
 Engel, Salo 104
 Engelhard, Erich 268
 Engels, Friedrich 51, 122, 147, 178, 222, 247, 296, 410, 428, 449, 465, 473
 Ensberg, Peter 266
 Eörsi Gyula 403, 406, 411
 Erne, Ruth 84
 Etzioni, Amitai 412
 Euklidész 68, 462
 Evgrafova, E. 62
 Fallon, Richard H., Jr. 39, 453
 Farkas József 275
 Farley-Hills, David 38
 Fasso, Guido 78, 92
 Fábíán Ernő 342
 Fechner, Erich 473
 Fehr, Hans 265, 266, 267
 Fekete Balázs 308
 Ferenc, assisi szent 243
 Ferk, Janko 266
 Fernández, José Pérez 268
 Fél Edit 212
 Fikentscher, Wolfgang 476
 Filibeck, Giorgio 417
 Finer, S. E. 242
 Fink, Adolf 266
 Finnis, John 155
 Firmage, Edwin Brown 482
 Fish, Stanley 261, 390
 Fisher, Willieam W. III 376
 Fleck Zoltán 315
 Földesi Tamás 310
 France, Anatole 264
 Frank, Hans 265
 Frank, Jerome 32, 94, 195, 225, 314, 333
 Frazer, James George 211
 Frege, Gottlob 206
 Freud, Sigmund 32, 129
 Friedman, Thomas L. 417
 Friedmann, Wolfgang 93
 Friedrich, Carl Joachim 92
 Frison, Marie-Ann 264
 Frivaldszky János 295, 313
 Frommhold, Georg 267
 Frölich, Karl 267
 Fukuyama, Francis 136
 Fuller, Lon L. 396
 Funke, Andreas 66
 Funke, Herman 266

- Gaakeer, Jeanne 388
 Gagarin, Michael 266
 Gaius 352
 Galilei, Galileo 68
 Gallie, W. B. 364
 Galtung, Johan 357
 Gandhi, Indira 368
 Gardner, John 359
 Garfinkel, Harold 258
 Gathen, Antonius David 268
 Gavison, Ruth 104
 Giger, Rudolf 422
 Georgesco, V. A. 222
 Gerstenberg, Oliver 387
 Gessner, Volkmar 290
 Gewirth, Alan 359
 Gény, François 107, 108, 319, 413, 443
 Gérard, Philippe 264
 Ghetti, Michelle R. 263
 Gibbs, J. P. 98
 Gillespie, John C. 258
 Gizbert-Studnicki, Tomasz 104, 334
 Glanville, Ranulf 475
 Glasius, Marlies 156
 Gleichen-Russwurm, Alexander von 76
 Glendon, Mary Ann 349, 363, 417
 Glenn, H. Patrick 244, 245, 249, 319
 Gless, Darryl J. 260
 Goethe, Johann Wolfgang 263
 Gohn, Jack Benoit 260
 Gojác János 418
 Goldstein, Judith 482
 Goldstone, Richard J. 482
 González, José Calvo 268
 Goodhart, Arthur L. 94
 Goodrich, Peter 376
 Goyard-Fabre, Simone 80
 Grabowski, Andrzej 335
 Graham, Clare 261
 Grázin, Igor 263
 Greenwood, George 260
 Grey, Piers 205
 Griffin, James 358, 359
 Griffiths, John 230
 Grocholewski, Zenon 315, 414
 Grosschmid Béni 212
 Grotius, Hugo 75
 Grunis, Asher 155
 Guernsey, Rocellus Sheridan 260
 Guest, A. G. 102
 Guisan, François 77
 Gupta, A. C. 93
 Gutenberg, Johannes Gensfleisch zur Laden zum 132
 Györfi/Györfy Tamás 108, 178, 182, 190–192, 309, 310–311
 Hack, Pierre 80
 Hacker, P. M. S. 95, 103
 Hagedorn, Hugo 205
 Hahn István 246
 Hajnik Imre 247, 250
 Halász Aladár 315
 Halmai Gábor 108
 Hamilton, Donna B. 260
 Hammurabi 50, 152
 Hampshire, Stuart 94
 Hamvas Béla 12, 29
 Hart, Herbert Lyonel Adolphus 86, 87, 89–105, 110, 143, 304, 314, 388
 Hartmann, Nicolai/Nikalai 402, 403
 Hasegawa, Ko 368
 Hassemer, Winfried 108
 Hauriou, Maurice 107, 108–109
 Hawes, Gilbert Ray 259
 Hawley, William M. 260
 Hayek, Friedrich von 171, 336
 Heard, Franklin Fiske 259
 Hebell, Claus 266
 Hegedűs József 277
 Hegel, Erdmund 267
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 92, 126, 187, 205, 402
 Heidegger, Martin 465
 Hekman, Susan J. 70
 Hempel, Carl G. 345
 Henriot, Eugene 264
 Hervada, Javier 308
 Herzog, Roman 247, 249
 Hester, D. A. 261
 Hicks, Frederick C. 260

- Hillel 421
 Hoefflich, M. H. 68
 Hoeland, Armin 290
 Hohfeld, Wesley Newcom 65
 Hildebrand, Enid G. 261
 Holdsworth, William S. 259
 Holmes, Oliver Wendell 173
 Holtze, Friedrich 267
 Holzer, Shannon 51
 Homérosz 211, 240, 263
 Hongladarom, Soraj 366
 Honoré, A. M. 476
 Horkay, Id. Hörcher
 Horne, Christine 137
 Hornsby, Joseph Allen 261
 Horovitz, Joseph 179
 Horváth Barna 90–91, 104, 212, 258, 277, 289, 300, 314, 315
 Horváth Sándor 142, 160, 277, 314
 Hörcher Ferenc 308, 313, 314
 Hranicky, Wm Jack 35–36
 H. Szilágyi István 220, 224, 290, 309, 313, 314, 315, 332
 Hughes, Graham B. J. 93
 Hume, David 92
 Huntington, Samuel P. 365
 Huoranszky Ferenc 108
 Husa, Jaakko 318
 Husted, Wayne R. 366
 Huxley, Aldous 136, 159

 Ignotus Hugó 37
 Ilesanmi, Simeon O. 367
 Illies, Georg 265–266
 Inwood, Michael 465
 Ionescu, Eugen 263
 Isaac Israeli ben Solomon 34
 Islawm, Shamsul 261
 Israel, Joachim 338, 450
 István, I. (Szent) 250

 Jabloner, Klemens 80
 Jacobs, Dennis 482
 Jakab András 168, 175, 277, 305, 310, 316
 Jakob, Raimund 286–287
 James, King 52
 Jany János 52
 Jauss, Hans-Robert 37
 Jáki Szaniszló
 János apostol 36, 113, 131
 János Pál, II. 339, 414–421, 422
 Járdányi Pál 223
 Jellinek, Georg 353
 Jennings, Robert Y. 377
 Jerz, Mia 267
 Jessen, Peter A. 266
 Jézus Krisztus 36, 240, 422
 Jhering, Rudolf 449
 Jobbágyi Gábor 309
 Jonas, Adolphe David 142, 363
 Jonsen, Albert R. 392
 Jouannet, Emmanuelle 385
 Jónsdóttir, Selma 269
 Juhász Anikó 313
 Juhász Zita 352

 Kafka, Franz 257, 263, 264, 265, 266
 Kahn, Paul W. 260
 Kajtár István 269
 Kaldor, Mary 156
 Kalinowski, Georges 440
 Kamenka, Eugene 216
 Kampis György 476
 Kant, Immanuel 63, 103, 104, 135, 157, 276, 300, 312, 359, 408
 Karácsony András 29, 148, 169, 231, 310, 314, 315
 Karácsony Sándor 214
 Kardos Gábor 360
 Kaschnitz, Rainer 267
 Katvan, Zeev 332
 Kaufmann, Arthur 108, 265, 422
 Kaufmann, Felix 80
 Kaufmann-Bühler, Dieter 266
 Kaul, Susanne 265
 Kautsky, Karl 473
 Keeton, George W. 260
 Kelemen János 361
 Kelly, J. M. 93
 Kelsen, Hans 43, 75–87, 95, 96, 98, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 169, 188, 230, 277, 289, 314, 315, 343, 346, 349, 356, 372, 378, 379,

- 384, 389, 391–392, 407, 408, 409,
411, 421, 432, 445, 446, 454, 455,
456, 457, 462
Kempelen Farkas 258
Kennedy, David 376, 386, 387
Keown, Damien V. 366
Kern, Fritz 50, 245
Keysser, Adolf 265
Kieltyka, Malgorzata 335
Kierkegaard, Sören 258
Kirchberger, Lida 261
Kirkpatrick, Jeane J. 124
Kis János 108
Kisch, Guido 268
Kissel, Otto Rudolf 267
Klabbers, Jan 386
Klaus, Georg 188, 294, 333, 394, 402,
418, 486
Klausa, Ekkehard 409
Klein, Doris 142, 363
Klein, Holgar 260
Kleist, Heinrich von 265, 266, 271
Klemperer, Victor 342
Klenner, Hermann 80, 81
Klibansky, Erich 266
Klug, Ulrich 84
Knight, W. Nicholas 260
Koch, Hans-Albrecht 265
Kodály Zoltán 222–223
Koestler, Arthur 78, 159
Kohler, Josef 265
Kohona, Palitha T. B. 482
Kolakowski, Leszek 85
Kolb, Herbert 266
Kolb, Peter 141
Koller, Peter 286, 310
Komenský, Id. Comenius
Kopernikus, Id. Copernicus
Kornstein, Daniel J. 260
Koskenniemi, Martti Antero 348,
372–388, 479–480
Kovács Ferenc 122
Kovács Péter 248, 251
Köchler, Hans 482
König, Ernst 267
Körner, Josef 266
Köstlin, Konrad 220
Kóhegyi Mihály 221
Kőrösi Csoma Sándor 237
Kraft, Julius 169, 344
Kramer, Karl Sigismund 220
Krawietz, Werner 32, 104, 286, 310,
343
Krokovay Zsolt 108
Krstić, Đurica 214
Krygier, Martin 99
Kuhn, Thomas S. 78, 342
Kulcsár Kálmán 91, 212, 213, 215, 225,
275–276, 279, 280, 281, 282, 283,
295, 315, 335, 389, 392, 409, 442
Kun Béla 133
Kupa László 313, 314
Kussbach Erich 357
Kühn, Zdeněk 125, 325, 444
Labeo, Marcus Antistius 421
Lacey, Nicola 97
Lakoff, George 342
Lamm Vanda 309, 323
Lampe, Ernst-Joachim 221
Langer, Susanne 45, 331, 337, 341
Latz, Hans 267
Lauterpacht, Hersch 384
Law, Ernest 260
Lawson, Gary 41
Lederle, Ursula 267
Legrand, Pierre 317, 478
Leibniz, Gottfried Wilhelm 69, 75, 77,
344, 433, 461
Leith, Philip 99
Lenin, Vladimir Iljics [Uljanov] 81,
178, 187, 222, 277, 278, 283, 325,
332
Leo, XIII. 420
LeRoy, Émile 229
Levinson, Sanford 261, 262
Lévy-Bruhl, Henri 229, 248
Linder Béla 133
Linné, Carl von [Carolus Linnaeus]
198
Lippman, Matthew 480
Lindal, Sigurður 248
Lloyd of Hamstead [Dennis Lloyd] 96
Locke, John 189, 358

- Loeser, Franz 62, 187
 Lohuizen-Mulder, Mab van 269
 Losonczy István 277, 289, 315, 439, 455
 Loss Sándor 220, 313, 316
 Lucas, Chris 475
 Lucretius 141
 Luhmann, Niklas 31, 115, 118, 208, 231, 315, 337, 379, 432
 Lukács György 31, 115, 135, 179, 186, 203, 208, 214, 243, 281, 283, 285, 293, 299, 318, 337, 338, 339, 346, 391, 403, 405, 410, 426, 428, 440, 442, 447, 448, 450, 451, 476, 480
 Lukács, John 37, 118
 Lukić, Radomir D. 310
 Luther, Martin 52
 Lyotard, Jean-François 35
- MacCormick, Neil** 93, 94, 95, 100, 103
Macdonald, Roderick A. 175
 Mach, Ernst 186
 Madách Imre 270
 Mailleux, Steven 262
 Maine, Henry Sumner 94, 114, 246, 253
 Major Péter 286
 Malaurie, Ph. 264
 Malcolm, Norman 189
 Malik, Habib C. 420
 Marčić, René 104
 Marie, Jean-Bernard 365
 Maritain, Jacques 357
 Marr, Nikolaj Jakovlevics 278
 Martin, Diarmuid 416
 Martínez Val, José María 268
 Marx, Karl 44, 51, 55, 81, 82, 105, 108, 122, 134, 137, 147, 148, 160, 187, 205, 216, 247, 263, 277, 278, 279, 280, 283, 284, 285, 291, 295, 312, 332, 339, 342, 346, 357, 358, 360, 364, 365, 367, 402, 410, 419, 449, 474, 486
 Mattyasovszky Miklós 212
 Maunier, René 218
 Máté apostol 34
 M'Baye, Kéba 245
- MacKinnon, F. W. 260
 McCrudden, Christopher 97
 McDonald, Mark A. 260
 McNamara, Martha J. 261
 Melkevik, Bjarne 127–128, 156, 479
 Mendelejev, Dimitrij Ivanovics 198
 Merkl, Adolf J. 103, 104
 Merry, Sally E. 232
 Metall, Rudolf Aladár 104
 Meyer, Michael J. 269
 Mikó Imre 332
 Miller, David 357
 Miller, J. Hillis 271
 Milotic, Matija 378
 Minchin, Elizabeth 217
 Minnerath, R. 415
 Mitchell, Michael 155
 Mittica, M. Paola 240
 Mivkutin, A. I. 252
 Mladjov, Ian S. R. 250, 251
 Mock, Erhard 286, 310
 Molk, Ulrich 265
 Mollnau, Karl A. 81
 Montesquieu, Charles-Louis de
 Secondat, Baron de La Brède et
 de] 211
 Moore, Michael S. 188–189
 Moore, S. F. 345
 Moór Gyula [Julius] 104, 269, 270, 271, 277, 290, 300, 314
 Morris, Charles M. 166
 Murav, Harriet 271
 Musil, Robert 257
- Nagy J. Endre 280, 313
 Nagy Janka Teodóra 217, 221
 Nagy Lajos 275
 Nagy Tamás 263, 269
 Napoléon, Bonaparte 106
 Nasr, Seyyed Hossein 28
 Nathans, Benjamin 349
 Needham, Joseph 93
 Nekam, Alexander [Nékám Sándor]
 244, 245
 Nelken, David 396
 Nelson, Caleb 40
 Nentwig, Max Arnold 265

- Neurath, Otto 166
 Newton, Isaac 12, 36, 4078, 146, 157,
 343, 346, 473
 Némedi Dénes 315
 Nietzsche, Friedrich 132, 148, 257, 366
 Niiniluoto, Ilkka 336
 Noica, Constantin 29
 Noll, Peter 422
 Nonet, Philippe 126
 Nossack, Hans Erich 265
 Novikova, I. I. 222
 Nowak, Leszek 407
 Nunn, Kenneth B. 232
 Nysanbayev, Abdumalik 252

Obregón, Juan Ruiz 268
 Ong, W. 246
 Opalek, Kazimierz 84
 Oppenheim, A. Leo 50
 Oppenheim, Bernd H. 265
 Oppenheim, Paul 345
 Orbán Viktor 161
 Orfield, Lester Bernhardt 247
 Ortega y Gasset, José 132, 363
 Orwell, George 159
 Ossendowski, Ferdynand Antoni 241
 Ost, François 264, 269
 Oszipov, A. T. 222
 Ott, Walter 422
 Overdiep, Door Mr. G. 269
 Owerton, Richard 353

Paczolay Péter 314
 Paine, Thomas 353
 Paksy Máté 290, 309
 Paládi-Kovács Attila 221
 Pandeya, R. C. 360, 368
 Papp László 212
 Pasukánisz, Jevgenij Broniszlavovics
 82
 Paton, George Whitecross 93
 Paton, H. J. 93
 Pattaro, Enrico 303, 472
 Pauler Gyula 246
 Paulson, Bonnie Litschewski 80, 104
 Paulson, Stanley L. 80, 84, 100, 101,
 104, 422

 Paulus 377
 Pavlakos, George 555
 Pál, VI. 416, 422
 Pech, Thierry 264
 Peczenik, Aleksander 48, 86, 304, 305,
 393–394, 408, 440
 Perelman, Chaïm 49, 148, 204, 296,
 304, 336, 391, 405, 408, 421, 440,
 477
 Perrin, Benjamin 480
 Peschka Vilmos 187, 275–276, 279,
 280, 281, 282, 283, 284, 290, 295,
 300, 311, 404
 Petman, Jarna 386
 Péteri Zoltán 107, 276, 281, 282, 290,
 308, 310, 321–322, 422
 Philipps, Lothar 286–287
 Phillips, Owenn Hood 260
 Pildes, Richard H. 482
 Pistor, Katharina 482
 Placcius, Vincent 344
 Platón 240
 Pleister, Wolfgang 267
 Poirier, Jean 214
 Pokol Béla 70, 71, 170, 173, 179, 207,
 294, 297, 299, 307, 309, 310, 316
 Polanyi, Karl 360
 Poljakov, V. Andrej 396
 Polyakov, Andrey, ld. Poljakov
 Pollis, Adamantia 368
 Pollock, Frederck 94
 Pongrácz Judit 223
 Popper, Karl R. 28, 67
 Portalis, Jean-Étienne-Marie 75, 132
 Posner, Richard A. 261–262, 264, 270,
 271
 Pospíšil, Leopold 216, 226–227,
 228–229, 409
 Post, Albert Hermann 212, 213
 Pound, Roscoe 335, 392, 414, 474
 Pólya György
 Prebish, Charles S. 366
 Prost, Mario 387
 Puttfarken, Thomas 261

Quigley, John 482

- Racine, Jean 263, 264
 Radbruch, Gustav 32, 107, 109, 124, 141, 422
 Rathe, Kurt 265
 Ratner, Steven R. 386
 Ratzinger, Joseph Aloisius 125, 416
 ld. még János Pál, II.
 Rawls, John 105, 150
 Raz, Joseph 86, 94, 95, 100, 101, 103
 Rácz Lajos 246, 251
 Redish, Martin H. 41
 Renteln, Alison Dundes 367, 368
 Rémond, René 418, 420
 Rheinstein, Max 101
 Riess, Jonathan B. 261
 Riley, Patrick 344
 Rimbaud, Arthur 83
 Robbins, Lionel 66
 Roberts, Simon 233
 Rogers, Rolf E. 70
 Roguin, Ernest 77
 Roos, Rolien 67
 Rosenbluth, Arturo 64
 Ross, Alf 182, 246, 384
 Rottleuthner, Hubert 407, 409
 Rouland, Norbert 221
 Rousseau, Jean-Jacques 153
 Rovagnati, Gabriella 265
 Röd, Wolfgang 69
 Rubinlicht-Proux, Anne 264
 Rudden, Bernard 393
 Rudnay Béla 243, 247
 Rudolf, H. P. S. 475
 Ruelle, David 37
 Runciman, W. G. 97
 Ryle, Gilbert 94, 341

 Sabine, George H. 64
 Sack, Peter G. 28, 216–217, 221, 232, 348
 Sage, Caroline 396
 Saint-Cloud, Pierre de 264
 Sajó András 225, 276, 285, 286, 287, 289, 311, 315, 316, 361, 369
 Salmond, John W. 93
 Samu Mihály 144, 281, 307, 308, 309, 310
 Samuel, Geoffrey 70, 471
 Sanglas, Albert Fina 268
 Sanström, Marie 139
 Satel, Sally L. 137
 Sauvageout, Aurel 218
 Savigny, Friedrich Carl von 69, 213, 413, 449
 Schaff, Adam 405
 Schambeck, Herbert 141
 Schauer, Frederick 190, 389
 Schild, Wolfgang 104
 Schlag, Pierre 40, 389
 Schmaus, Michael 34
 Schmidt, Frank-Hermann 221
 Schmitt, Carl 48, 87, 149, 169, 380, 421
 Schnabel, Eckhard J. 376
 Schoenen, Paul 267
 Scholz, Id. Solt
 Schooyans, Michael 419
 Schultheiss, Werner 267
 Schulz-Schaeffer, Ingo 207
 Schumacher, Björn 422
 Schwab, Peter 368
 Schwartz, Howard S. 135
 Schwarze, von Hans-Wilhelm 266
 Schweighofer, Erich 286–287
 Schwintowsky, Hans-Peter 193
 Scobbie, Iain 386
 Seagle, William 241, 244
 Searle, John 376
 Seidman, Guy 41
 Sellert, Wolfgang 267
 Selznick, Philip 126, 485
 Sandler, Horst 266
 Shakespeare, William 259–260, 263, 264, 265–266
 Shammai 421
 Shapiro, Barbara B. 38
 Shapiro, Martin 470
 Shiller, Robert J. 66
 Shiner, Roger A. 472
 Shklar, Judith N. 99
 Sidney Hartland, E. 244–245
 Sievers, Kai Detlev 220
 Simon, Dan 476
 Simon, E. 261
 Simon, Karl 267

- Simpson, A. W. Brian 95, 97, 100, 103
 Simpson, O. W. 467
 Sinaiskiĭ, Vasilĭi Ivanoviĭh 218
 Slama, Alain-Gérard 264
 Slaughter, Anne-Marie 386
 Sokol, B. J. 260
 Sokol, Mary 260
 Solt Kornél 277, 311
 Somló Bódog [Felix] 269, 290, 314
 Sorokin, Pitirim A. 135
 Sousa Santos, Boaventura de 230, 233
 Spengler, Oswald 151
 Stadler, Friedrich 80
 Stammler, Rudolf 77, 97, 148, 270
 Stechow, Wolfgang 269
 Stein, Peter 421
 Stendhal [Marie-Henri Beyle] 75
 Stephan, Laurie Ann 137
 Stjernquist, Per 214, 215
 Stolleis, Michael 108
 Stone, Julius 93, 95, 96
 Stratenwerth, Günter 141
 Stuby, Gerhard 266
 Studnicki, Franciszek 390
 Suarez, Francisco 352
 Sugarman, David 97
 Summers, Robert Samuel 94, 102
 Sunstein, Cass R. 39
 Sweet, William 358
 Swirsky, Peter 50

Szabadfalvi József 91, 308, 309, 313, 314
Szabó Dániel 280
Szabó Ferenc, P. SJ 36
Szabó Imre 275–276, 277, 279, 280, 281, 282, 283, 285, 294, 295, 299, 300, 332, 357, 406, 442
Szabó József 212, 269, 277, 290, 300, 314
Szabó Károly 237
Szabó László 221
Szabó Miklós 71, 121, 168, 170, 176, 180, 290, 297, 306, 307, 308, 309, 310, 312, 313, 314, 316, 332, 339, 346, 348, 349
Szabó Sándor 178
Szasz, Thomas 48
Szádeczky-Kardoss Irma 240, 243, 248, 251
Szász József 311, 313, 476
Szegedy-Maszák Mihály 348
Szegvári Katalin 315
Szeibert János 242
Szendrey Janka 223
Szendrődi Szabolcs 224
Székelyi Mária 286
Szigeti Péter 307, 309, 310, 311
Szilágyi István, ld. H. Szilágyi
Szilágyi Miklós 226
Szilágyi Péter 293, 307, 309, 310, 311
Szilágyi Sándor 246
Szirmai Imre 213
Szladits Károly 90–91
Szophoklész 143, 263, 271, 351, 355
Szotácski, ld. Szotáczy
Szotáczy Mihály 281, 307, 332
Sztálin, Joszif Visszarionovics
 [Dzsugasvili] 82, 205, 277, 278, 325
Sztodolnik László 281

Tagányi Károly 212, 214, 215
Taine, Hippolit Adolf 131
Takács Péter 87, 103, 107, 307, 308, 313, 314
Talavera, Pedro 268
Talmon, Stefan 422
Tamanaha, Brian Z. 232, 233, 234, 396
Tamás András 85, 308
Tamás, Aquinói Szent 29, 34, 68, 123–124, 160, 314, 352, 358, 469
Tarello, Giovanni 403
Taylor, E. H. 99
Taylor, Katherine Fischer 261
Tárkány Szűcs Ernő 213, 214, 216, 222, 252
Techet Péter 360
Teubner, Gunther 158, 230, 213
Thales 12
Thiessen, Marc A. 51
Thomas, Carl 150
Thoreau, Henry David 353
Tiefenbrun, Susan 261

- Tindemans, Klaas 258
 Tiskov, V. A. 222
 Toulmin, Stephen 392
 Tóth Ádám 313
 Tömörkény István 252
 Trân-vàn-Toàn 134
 Treitel, G. 261
 Troesch, Georg 267–268
 Tumanov, Vladimir A. 81, 281
 Tur, Richard 80, 85, 101
 Turay, Alfréd 62
 Twining, William 80, 85, 101, 102, 225, 229
 Tzitzis, Stamatios 264

 Ubaldi, Pietro 29
 Unger, Roberto Mangabeira 126
 Uusitalo, Jerky/Jyrky 48, 393–394

 van de Kerchove, Michel 264
 Van Eynde, Laurent 264, 269
 van Gennep, Arnold 138
 Van Gogh, Vincent Willem 83
 van Hoecke, Mark 396
 van Holk, Lambert E. 268
 Vas Tibor 269, 277, 278, 280, 290, 314
 Vámos Tibor 333
 Várkonyi Nándor 29
 Verdross, Alfred 103
 Villey, Michel 50, 76, 114, 123–124, 204, 304
 Vinogradoff, Paul 94
 Virozsil Antal 270
 Visegrády Antal 109, 118, 246, 307, 309, 313, 314, 315, 316
 Visinszkij, Andrej Januarjevics 82, 277, 280, 283
 Voilley, Pascale 264
 Voltaire [François-Marie Arouet] 63, 211
 von Hiemlcrone, Ulf-Dietrich 268
 von Moeller, Ernst 266–267
 von Schirnding, Albert 265
 Von Trotha, Trutz 234
 Voss, Georg 266
 Vulcănescu, Romulus 214

 Wagner, Richard 12
 Walker, David 94
 Walter, Robert 84
 Wanegfelen, Thierry 142
 Ward, Ian 260, 262
 Warren, Clyde T. 260
 Watson, Alan 187, 248, 251
 Wattenberg, Frank 150
 Weber, Hermann 265
 Weber, Max 70, 97, 101, 106, 107, 228, 381, 413, 462
 Weinberger, Ota 62, 84, 104, 187, 286, 310
 Weisberg, Richard H. 261, 262
 Wellmann, Carl 221
 Wells, Robin Headlam 260
 Werbőczy István 164
 West, Robin 261, 262
 Westerlindh, Carlos Prat 268
 Westley, George H. 259
 Weyrauch, Walter O. 220
 Wheatcroft, Geoffrey 90
 White, Edward Joseph 259–260
 White, G. Edward 90
 White, James Boyd 48, 149, 168–169, 191, 261, 262, 388
 White, Jessica 357
 Whittington, Keith E. 40
 Wiener, Norbert 64
 Wierzbicka, Anna 28
 Williams, Glainville L. 93
 Willock, I. D. 99
 Winch, Peter 97
 Wind, Edgar 261
 Windisch, Ernst 268
 Winter, Steven L. 342
 Wintgens, Luc J. 305
 Wittgenstein, Ludwig 35, 189, 320, 385, 433, 434
 Wolff, Christian 68
 Woltag, Johann-Christoph 150
 Wood, Malcolm 99
 Woodhouse, A. S. P. 353
 Woolcock, Michael 396
 Wojtyła, Carol 414
 ld. még János Pál
 Wróblewski, Bronisław 163, 334

-
Wróblewski, Jerzy 163, 206, 334, 393, 394, 406, 442	Zimanov, Sz. E. 252
Wu, Dahova 222	Zirk-Sadowski, Marek 104
Wurzel, Karl Georg 389	Zweigert, Konrad 145, 319, 474
Würtenberger, Thomas 265, 267	Žižek, Slavoj 357
 Zacher, Hans F. 418, 420–421	 Zsidai Ágnes 314, 315
Zamboni, Mauro 144	
Zdekauer, Lodovico 269	Yablon, Charles M. 390
Ziegert, Klaux Alex 228	Yasaki, Mitsukuni 221
Ziembinski, Zygmunt 334–335	Young, Robert M. 44

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem, majd Jog- és Államtudományi Kara alapításában közreműködő, majd akkreditálójától „Kiválósági Hely” címmel felruházott Jogbölcseleti Intézetét megalapító és emeritáltatásáig vezető, pályája megalapozásában a Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézetében immár fél évszázada munkálkodó, Széchenyi-díjjal elismert szerző túlnyomórészt az utóbbi évtizedből származó elméleti-jogi írásait gyűjtötte kötetbe.

Tudományfilozófiai alapokként az emberi teljesség visszavonását s az emberi tudás eredendő társadalmiságát, az emberi rend és emberi esendőség dilemmáit, a jogtudomány természetében s modellértékűségében rejlő korlátokat tárgyalja; *Kelsen/Hart* kapcsán XX. századi gondolkodásunk két meghatározó életművéről szól; *Jogfilozófia, jogelmélet* problematikájában a teoretikus jogi gondolkodás jövőjéről s világválságunkban útkereséséről, a tudományos-technikai forradalom mai kihívásairól s a gyakran a jogtudomány színében megjelenített dogmatikáról elmélkedik; *Teoretikus kiágazások*ként a jogi néprajz, ősnépeink jogképe, a jog és irodalom összefüggésében történő joglátás vízióit latolgatja; *Tanulság* gyanánt a jog talányát, jogfogalmunk változását, a jogbölcselet magyarországi állapotaival egységben vizsgálja; míg végül *A jog és mibenléte* címén a jog és nyelv, a jog mint nyelv kérdésfeltevésében a lételméleti és ismeretelméleti nézőpontok végső egységét, az emberi jogi problematikát, valamint a jog és jogi érvelés ontológiai látásmódját elemzi; *A jog és megvalósulása* zárásként pedig a »külső« és »belső« szétválasztása lehetőségét, cél és eszköz viszonyát, a bírói eljárás természetét s a jogtechnika varázsszerepét, továbbá jog, jogértés és jogalkalmazás összefüggését s a bírói jogalkalmazás »fekete dobozának« felfejtését tűzi tanulmány tárgyává.

Veszélyes korunkban, mikor egy új világszemlélet zsarnokságában évezredes belátásokat csapnak arcul úgy, hogy a társadalmi bizalomnak és szolidaritásnak egy mesterséges értelem jegyében történő szétporlasztása s a társadalom önvédelmének gyakorlati lehetetlenítése a joguralom győzelmeként tud megjelenni, a kötet emlékeztetőként szolgálhat arról, hogy a jogban úgyszintén maga az ember rejlik – jobb esetben az egészséges ember, ki történelme során folyvást fejleszti ugyan képességeit, de sohasem olyan elidegenítően, hogy az önmagával szembe fordítható legyen. Hiszen tudja: formáiban magát formázza, ám miközben formáit játszatja, voltaképpen önmagával játszik – egy mindenkor veszélyes, mert többsélységével emberi sorsokat alakító, így hát felelősségteljeséget kívánó játékot.

ISBN 978-963-308-297-3

9 789633 082973